

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 6, SAYI: 11 VOLUME: 6, ISSUE: 11

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 6, SAYI: 11 VOLUME: 6, ISSUE: 11

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Hasan IŞIK

Dr. Ahmet DOĞAN

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*Rauf Raif DENKTAŞ'ın
doğumunun 100. yılına ithafen...*
1924-2012

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 6, Sayı: 11, Ocak 2024

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 6, Issue: 11, January 2024

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kùltürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kùltür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Kabul edilen yazılar yazara iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. Accepted articles are not returned to the author.

The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŞMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakùltesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu YerleŐkesi 32260 Isparta

E-Posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
e-ISSN: 2667-5366

SAHİBİ / OWNER

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)*
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN (Rutgers University-New Jersey/ABD)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudolph P. MATTHEE (University of Delaware-Newark/ABD)
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Tefvik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Gábor FODOR (Macar Kültür Merkezi/Macaristan)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)*
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ

SEKRETERYA / SECRETARIAT

<i>Halil Can AKGÜN</i>	✕	<i>Onur YILDIZ</i>
<i>Muhammed Emin KOÇAK</i>	✕	<i>Umut YOLSEVER</i>
<i>İsmail Hulusi ŞENYİL</i>	✕	<i>Yağmur DERİN ÜKTEN</i>
<i>Cüneyt GÜNDÜZ</i>	✕	<i>Ayşe ORHON</i>
<i>Ahmet KORKMAZ</i>	✕	<i>Merve YALIMEL</i>
<i>Yiğit Burak ÖZDEN</i>	✕	<i>Efe OKCU</i>
<i>Semanur OĞUZ</i>	✕	<i>Fatih BOSTANCI</i>
<i>Sena SARAÇ</i>	✕	<i>Ahmet KARADENİZ</i>
<i>Arif Ozan ALTUN</i>	✕	<i>Ömer GÖK</i>

MİZANPAJ / TYPESETTING

Özgür TÜRKER ✕ *Pınar YİĞİT TÜRKER*

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Mehmet BAYRAM

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ

FARŞÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

	Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosc./RUSSIA)		
	Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE) (Emekli)		
	Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)		
	Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi-Elazığ/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)		
	Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)		
	Prof. Dr. Refik TURAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)		
	Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)		
	Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)		
	Doç. Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Alper ALP (Eğitim Müşaviri-Moskova/RUSYA)		
	Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)		
	Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi-Türkistan/KAZAKİSTAN)		
	Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		

	Doç. Dr. Simonné Piroska PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)		
	Doç. Dr. Szilard SZÍLAGYÍ (University of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)		
	Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)		
	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)		
	Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Dr. Cezmi KARASU (Emekli Öğretim Üyesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
	Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)		
	Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA (Ebu Reyhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)		
	Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Dr. Gábor SZÓLLÓSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)		
	Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)		
	Dr. Khalida DEVRİŞEVA		
	Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)		
	Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)		
	Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)		
	Dr. Mevlüt AKDERE		
	Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)		
	Dr. Zahra ABOLHASSANĪA (University of Tehran-Tehran/IRAN)		
	Dr. Zelfira ŞÜKÜRÇİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)		

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

	TR Dizin https://app.trdizin.gov.tr/dergi/TWpNeU5qWT0/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
	Index Copernicus International https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=51823
	International Scientific Indexing (ISI) https://isindexing.com/isi/journaldetails.php?id=8981
	Directory of Research Journals Indexing http://olddrji.lbp.world/JournalProfile.aspx?jid=2667-5366
	ASOS Index https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=959
	Scientific Indexing Services https://www.sindexs.org/JournalList.aspx?ID=5840
	İdeal Online https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/dergi/genel-turk-tarihi-arast-rmalar-dergisi/991
	ResearchBib - Academic Resource Index http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2667-5366
	Paperity https://paperity.org/journal/203691/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
	ERIH PLUS https://kanalregister.hkdir.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=505447

SOSYAL AĞLAR / SOCIAL NETWORKS

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

	Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Güven DİNÇ (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Tuncay ZORLU (İstanbul Teknik Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ahmet ÖZTURHAN (Batman Üniversitesi-Batman/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ahmet Şamil GÜRER (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Aydın EFE (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ensar MACİT (Atatürk Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ercan ÇELEBİ (Kastamonu Üniversitesi-Kastamonu/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Gülin ÖZTÜRK (Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi-Niğde/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Hacı Murat ARABACI (Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. İbrahim ONAY (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Leyla DERVİŞ (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Mehmet DAĞLAR (Iğdır Üniversitesi-Iğdır/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Mehmet KAYA (Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi-Niğde/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Mehmet MANDALOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Münevver Ebru ZEREN (İstanbul/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Siddık ÇALIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Şenay ATAM (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Tekin ÖNAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ümmügülüm CANDEĞER (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Yaşar BAYTAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Derya AYDIN (Mardin Artuklu Üniversitesi-Mardin/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Hamit KARASU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TUĞRUL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Mürüvvet TÜRKEN ÇAKIR (Mardin Artuklu Üniversitesi-Mardin/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Naime YÜKSEL KARASU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Necmettin AYAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Dr. Öğr. Üyesi Sonay ÜNAL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi-Karaman/TÜRKİYE)		
	Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Dr. Abdrasul ISAKOV (Bişkek/KIRGIZİSTAN)		
	Dr. Diren ÇAKILCI (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)		
	Dr. İlahı KHANTAMİROVA (Bakü/AZERBAYCAN)		
	Dr. Sıraç AKTÜRK (Millî Eğitim Bakanlığı-Ankara/TÜRKİYE)		

Editörden...

Değerli Okurlarımız,

20.01.2019 tarihinde ilk sayısı yayımlanan *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)* bugün yayımlanan 11. sayısı ile birlikte 5 yaşında. Çok hızlı bir şekilde geçen bu 5 yıllık süreçte dergimiz her alanda gelişerek Türk tarihine ve kültürüne dair yüzlerce bilimsel araştırmanın üretilmesi ve okuyucuya ulaştırılması faaliyetini icra etti.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), akademik araştırmaların yanında Türk tarihinde iz bırakmış kahramanları da unutmamıştır. Bu bağlamda dergi, 11. sayısında, 27 Ocak 1924'te Kıbrıs'ın Baf kasabasında dünyaya gelen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kurucu Cumhurbaşkanı Rauf Raif DENKTAŞ'ı yad etmeyi kendisine borç edinmiştir. Türklük ve vatan duygusunu her şeyden önde tutan Rauf Denktaş bu hususu: "Seveceksiniz, âşık olacaksınız, evleneceksiniz, çocuklara kavuşacaksınız. Gün gelecek, bir sevgili size 'Gel!' diyecek. Bunların hepsini bir kenara bırakarak gözükapalı gideceksiniz. Çünkü o gel diyecek sevgili vatandır, millettir, bayraktır" şeklinde ifade ederek vatan ve millet sevdasının her şeyden üstün olması gerektiğini belirtmiştir. Rauf Raif Denktaş, ömrünü vatanı için ve Türklük için mücadele ile geçirmiş ve 13 Ocak 2012'de Lefkoşe'de vefat etmiştir. 2024 yılı Ocak ayı, Rauf Raif Denktaş'ın doğumunun 100. yılı ve aynı zamanında vefatının 12. yılıdır. Son yıllarda ülkemizin yakın çevresinde yaşanan sıkıntılar Denktaş'ın mücadelesinin ve fikirlerinin gelecek kuşaklara aktarılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu minvalde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kurucu Cumhurbaşkanı Rauf Raif DENKTAŞ'ı şükran ve rahmetle anıyoruz.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)'nin 11. sayısında Türk tarihinin kesintisiz bir bütün olduğu mefhumuna sadık kalınarak Türk tarihinin çeşitli dönemlerine ait 15'i Türkçe, 2'si İngilizce olmak üzere 17 makaleye yer verilmiştir. Bu bağlamda Türkistan, İran, Kırım, Azerbaycan, Anadolu ve Hindistan coğrafyaları incelenmiştir. Yine bu sayıyla birlikte İslamiyet öncesi Türk tarihi ve kültürü, Büyük Selçuklu Devleti, Harezşah Devleti, Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı, Safevi Devleti, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Rusya egemenliğinde bulunan Türklerle alakalı bilimsel araştırmalar üretilerek okuyucuya ulaştırılmıştır.

Derginin 11. sayısında yer alan bilimsel çalışmalar hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse;

Tarih yazmak yapmak kadar önemlidir. Türk tarihi dünya ki en eski ve en geniş alana yayılmış tarihlerden biridir. Bu nedenle Türk tarihinin unutulmaması ve doğru şekilde gelecek kuşaklara aktarılması son derece önemlidir. Symbat Esenkan Kyzy, bu bağlamda Sovyetler Birliği zamanında Türkistan kadınının tarih yazımındaki belirleyici özelliklerini vurgulayarak Türk tarih yazımına katkıda bulunmuştur. Symbat Esenkan Kyzy, çalışmasında Sovyet döneminde Türkistan kadın tarihinin Sovyet tarih yazımı tarafından nasıl ele alındığını incelemektedir. Yaşar Baytal tarafından da Türkçülüğün en önemli simalarından biri olan ve "Üç Tarz-ı Siyâset" ile Türkçülüğün manifestosunu ilan eden ve Atatürk'ü bir hayli etkileyen Yusuf Akçura'nın tarihçiliğine ışık tutulmuştur. Bu bağlamda tarihten ders alınmasının önemine vurgu yapılarak tarih ve sosyoloji ilişkisine dikkat çekilmiştir. İlker Türkmen tarafından da Rusya Türklerinin ve özellikle de Kırım ve Azerbaycan Türklerinin Türkiye'deki yayın faaliyetlerine dikkat çekilerek Türk dünyasında birliğin sağlanmasında Türkiye'deki basın ve yayın faaliyetlerinin önemine işaret edilerek aynı zamanda İsmail Bey Gaspıralı'nın "dilde, işte, fikirde birlik" şiarına vurgu yapılmıştır.

Anavatan olarak adlandırılan Türkistan bölgesi, dergimizin bilimsel çalışmalarının merkezidir. Zira Türkistan, atalarımızın tarih sahnesine çıktığı, devletler kurduğu, destansı kahramanlıkların sergilendiği bölgedir. Eda Durmuş, Türk tarihinin hemen hemen her döneminde son derece önemli olan savaş ve kahramanlık kavramları üzerinden hareketle eski Türk toplumundaki askerî kavramlara dikkat çekilmiştir. Ahmet Selçukoğlu ve Ayşe Hacımustafaoğlu ise Türklerin İslamiyet'le tanışmaları ve İslamlaşmanın meydana gelmesinde ticaretin önemine dikkat çekmişlerdir. Bu minvalde de özellikle erken dönem Müslüman tüccarların ticareti, iktisadi hedeflerin çok ötesinde İslamiyet'i yaymak için kullandıklarını ifade etmişlerdir.

Türkler tarih boyunca çeşitli coğrafyalarda hâkimiyet kurmuşlardır. Bu coğrafyalardan birisi de İran'dır. Günümüzde bölgede hâlâ çok sayıda Türk yaşamaktadır. Semiha Altier, ünlü Fars şairi Firdevsî'nin Şâhnâme'sindeki *Zâl ve Rudâbe* hikâyelerinde yer alan ikonografik yorumlamalara dikkat çekerek bölge kültürü hakkında çıkarımlarda bulunmuştur. Fars edebiyatının ölümsüz eseri olan *Şâhnâme*'sindeki tarihi ve mitolojik birçok olay Timur, Safevi ve Osmanlı ülkesinde farklı kaynaklardan beslenerek yüzyıllar boyunca zengin tasarımların oluşumuna açık olmuştur. Yine Rumeysa Bakır Dayı da XI. yüzyılda İran coğrafyasında egemenlik kurmuş olan Selçuklu Türkleri zamanında yazılan Arapça kaynakların tanıtımını yaparak Selçuklu tarihi üzerine araştırma yapmak isteyen araştırmacılara katkıda bulunmuştur. İran coğrafyası hakkındaki son çalışma ise Eralp Erdoğan'a aittir. Erdoğan, XVII. yüzyılda Safevi ülkesindeki sosyo-ekonomik yapıyı seyyahların bakış açısından değerlendirmiştir. Çetin Kaya ise Harezmşahlar hanedanı üyesi olan Han Melik'in biyografisini oluşturmaya çalışılarak Harzemşah-Moğol mücadelesindeki Han Melik'in rolünü analiz etmiştir.

Şüphesiz Türk tarihi denilince akla gelen en önemli coğrafyalardan biri de Anadolu'dur. Selçuklu Türkleri tarafından fethedilerek Türk yurdu haline getirilen Anadolu'da Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

Derginin bu sayısı Osmanlı tarihi araştırmaları bakımından zengindir. Bu alandaki çalışmalardan biri olan ve Umut Yolsever tarafından kaleme alınan "*On The identity of the Tatar Hanzade at the Circumcision Ceremony of Süleyman I's Sons*" adlı İngilizce çalışmayla tarihteki küçük bir gelişmeden hareketle isimsiz bir hanzadenin kimliği tespit edilmeye çalışarak Kırım Hanlığı ve Osmanlı tarihi araştırmalarına katkı yapılmıştır. Şer'iyye sicilleri, şehir tarihi araştırmacıları için son derece kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle aile yaşamı, toplumsal yapı, ekonomi, hukuk ve yönetim gibi birçok alanın en önemli kaynağıdır. Bu bağlamda Hacer Vilgenoğlu, Kazım Paydaş ve Hicran Bayrakçı şer'iyye sicilleri üzerinden Osmanlı taşrasına dikkat çekmişlerdir. Vilgenoğlu ve Paydaş, Ruha (Urfa) Sancağı özelinden 17. yy. Osmanlı taşra yöneticileri ve görevlerine dikkat çekerken Bayrakçı, narh kayıtları üzerinden Osmanlı dönemi Ankara'sının 19. yy'ına dikkat çekmiştir. Osmanlı coğrafyası üzerindeki bir diğer çalışma ise Recep Küreklî tarafından hazırlanan "*International Submarine Telegraphic Communication from the Eastern Mediterranean to the Indian Ocean during the 19th century: According to the British Archival Documents*" adlı İngilizce çalışmadır. Küreklî çalışmasında Osmanlı Devleti ve yakın coğrafyasında denizaltı telgraf haberleşmesinin gelişimine İngiltere'de bulunan arşiv materyali üzerinden dikkat çekilmiştir. Eyyub Şimşek, Cihat Bademci ve Hakan Karagöz ise Osmanlı coğrafyası üzerinde çalışmalar yapan diğer araştırmacılarıdır. Şimşek, 1795 tarihinde III. Selim zamanında Rumeli valiliğe atanan Hakkı Paşa'nın Rumeli valiliğindeki ilk dokuz ayında ona bağlı bir paşa olan Palaslı Mehmed Paşa ile arasında yaşanan krizi, istiklâl yetkisi merkezinde inceleyerek Osmanlı yönetim anlayışına farklı bir açıdan dikkat çekmiştir. Bademci ve Karagöz ise Mehmed Said Galib Efendi'nin Fransa Elçiliği (1802-1803)'ne dikkat çekerek Osmanlı diplomasisi alanındaki boşluğu gidermeye yönelik önemli bir adım atmıştır.

İkinci yüzyılımı yaşayan Türkiye Cumhuriyeti Devleti ise günümüz Türk dünyasının en güçlü ve aynı zamanda lider konumundaki ülkesidir. Dergide bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti tarihini ele alan çalışmalar da yer almaktadır. Hasan Demirhan ve İbrahim Oğuz Uludağ, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki siyasi faaliyetlerini inceleyerek milli mücadelenin İstanbul'daki hazırlık safhasına dikkat çekmişlerdir. Kürşad Kurtulgan ise 1933 ile 1970'li yıllarda hazırlanan iki rapor ışığında Doğu'daki aşiretler ve devletin aşiretlere bakışına dikkat çekmiştir.

Türk tarihine ve kültürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesi ve okuyucuya ulaştırılmasını kendisine görev edinen *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)*'nin 11. sayısının hazırlanmasında emeği geçen tüm araştırmacılara, hakemlere ve dergideki çalışma arkadaşlarımıza teşekkür ederek yeni sayımızın Türk dünyasına hayırlar getirmesini temenni ediyoruz.

Editörler

Doç. Dr. Hasan Işık- Dr. Ahmet DOğAN

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 6, Sayı: 11, Ocak 2024

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Volume: 6, Issue: 11, January 2024

İÇİNDEKİLER
ARAŞTIRMA MAKALELERİ

CONTENTS
RESEARCH ARTICLES

EDA DURMUŞ

Eski Türklerde Askerî Adlandırmalar

Military Names in the Old Turks

ss. 1-14

AHMET SELÇUKOĞLU-AYŞE HACIMUSTAFAOĞLU

*Türklerin İslamlaşmasında Ticaretin ve Müslüman
Tüccarların Rolü*

*The Role of Trade and Muslim Traders in Islamization
of Turk*

ss. 15-28

RUMEYSA BAKIR DAYI

*Selçuklu Dönemi İran'ında Arapça
Yazan Müellifler*

*Authors Written in Arabic in Iran of the
Seljuk Period*

ss. 29-38

SEMİHA ALTIER

*İslam Kitap Resminde İkonografik Yorumlamalar:
Firdevsî Şâhnâme'sinde Zâl ve
Rudâbe Hikâyeleri*

*Iconographic Interpretations in Islamic Book
Illustration: The Stories of Zâl and Rudâbe in
Firdevsî's Shahnama*

ss. 39-66

ÇETİN KAYA

*Harezmşahlar Tarihinde Han Melik'in
Yeri ve Önemi*

*The Place and Importance of Khan Melik in the
History of the Khwarezmian Empire*

ss. 67-76

UMUT YOLSEVER

*I. Süleyman'ın Oğullarının Sünnet
Düğünündeki Tatar Hanzadesinin Kimliği
Üzerine*

*On the Identity of the Tatar Hanzade at the
Circumcision Ceremony of
Süleyman I's Sons*

ss. 77-84

ERALP ERDOĞAN

*Seyyahlara Göre XVII. Yüzyılda Safevi Devleti'nde
Günlük Yaşam*

*According to Travelers Daily Life in the Safavids in
the XVII. Century*

ss. 85-94

KAZIM PAYDAŞ- HACER VİLGENOĞLU

*1629-1631 Yılları Arasında Osmanlı Taşra
Teşkilatında Yöneticiler: Ruha (Urfa)
Sancağı Örneği*

*Administrators in the Ottoman Provincial
Organization Between 1629-1631: The Example of
Ruha (Urfa) Sanjak*

ss. 95-120

EYYUB ŞİMŞEK

*Paşa'nın Paşası: Eşkya Tenkili,
İstiklal Yetkisi ve Palaslı
Mehmet Paşa*

*The Pasha of the Pasha: The Struggle Against
Mountain Bandits, Authority of Self-Independence
and Palasli Mehmet Pasha*

ss. 121-140

HAKAN KARAGÖZ- CİHAT BADEMCİ

*Osmanlı Devleti'nin İkamet Elçiliğine Uyum
Sürecinde Mehmed Said Galib Efendi'nin Fransa
Elçiliği (1802-1803)*

*Mehmed Said Galib Efendi's Embassy to France
in the Transition Process of the Ottoman the
Permanent Embassy (1802-1803)*

ss. 141-160

HİCRAN BAYRAKÇI

*Narh Sistemi ve Ankara'da Bir Narh Kaydı
Örneği*

*Narh System and an Example of Narh Registration in
Ankara*

ss. 161-174

RECEP KÜREKLİ

*19. Yüzyılda Doğu Akdeniz'den Hint
Okyanusuna Uluslararası Denizaltı Telegraf
Haberleşmesi: İngiliz Arşiv
Belgelerine Göre*

*International Submarine Telegraphic Communication
from the Eastern Mediterranean to the Indian Ocean
During the 19th Century: According to the British
Archival Documents*

ss. 175-190

İLKER TÜRKMEN

*Rusya Türklerinin (Kırım, Azerbaycan)
Türkiye'de Kamuoyu Oluşturma Çabaları
Çerçevesinde Yayın Faaliyetleri*

*Efforts of Russian Turks (Crimea, Azerbaijan) in
Forming Public Opinion in Türkiye: Publishing
Activities*

ss. 191-206

YAŞAR BAYTAL

*Yusuf Akçura ve Tarihçiliği Üzerine Bir
Değerlendirme*

*An Evaluation on Yusuf Akçura and His
Historiography*

ss. 207-220

HASAN DEMİRHAN-İBRAHİM OĞUZ ULUDAĞ

*Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Siyasi
Faaliyetleri
(13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919)*

*Political Activities of Mustafa Kemal Pasha in
Istanbul
(13 November 1918-16 May 1919)*

ss. 221-240

KÜRŞAT KURTULGAN

*Vilayet-i Sitte'de Demografik Yapı ve Aşiretler
(1927-1970)*

*Demographic Structure and Tribes in Vilayet-i Sitte
(The Six Provinces) (1927-1970)*

ss. 241-256

SYMBAT ESENKAN KYZY

*Sovyet Tarihyazıcılığında Türkistan Kadını:
Marksist Dogmatizm, İlerlemecilik ve
İstatistiksel Anlatı*

*Turkestan Woman in Soviet Historiography:
Marxist Dogmatism, Progressivism and
Statistical Narrative*

ss. 257-270

YAZIM KURALLARI

ss. 271-274

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 1-14.

Geliş Tarihi–Received Date: 10.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.12.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ESKİ TÜRKLERDE ASKERİ ADLANDIRMALAR

 10.53718/gttad.1388813

 EDA DURMUŞ*

ÖZ

Savaş ve kahramanlığın her zaman öne çıktığı eski Türk toplumunda askerî kavramlar oldukça fazlaydı. Toplumsal ve askerî hiyerarşide önemli bir yeri olan kahramanların hayatı av, sürü ve akınla geçiyordu. Kahramanlığa ve kahramanlara yüklenen anlamlara paralel olarak kahramanlıkla ilgili çok sayıda adlandırma bulunuyordu. Kültürel alanda yüklenen bu anlam doğal olarak dile de yansımış ve çok sayıda kavram ve terim üretilmesine de imkân vermişti. Yiğit ve kahraman karşılığında alp, alpagut, bagatur, cılasun, er, eren, erklig, igid, iriz, kakız, kurç eren, kür, sökmen, tıgrak ve yılpagut kavramları kullanılıyordu. Savaş, saldırı ve savunma da doğal olarak toplum hayatında önemliydi ve bunlarla ilgili de çok sayıda kavram vardı. Savaş karşılığında çoğu, döğişme, gavga, kırış, sançış, sünüş, tegiş, tütüş, tokış ve uruş kavramları vardı. Düşman karşılığında yağı kavramı vardı. Esir ve rehine karşılığında bulun, tutgun, tutuğ, tutkuk ve tutsak kavramları kullanılıyordu. Kale karşılığında kurgan kavramı vardı. Hakan'ın oturduğu şehre ordu deniliyordu. Gözetleme kulelerine kargu ve kuzet deniliyordu. Askerlik sanatının en önemli araçlarından olan savaş silahları da gelişmiş ve çeşitlenmişti. Silahlardaki bu çeşitlilik de adlandırmalarına yansımıştır. Savaş ve savaşçının vazgeçilmezi olan at ve atın donanımıyla ilgili kavramlar Türkler arasında erken dönemlerden itibaren oluşmuştu. Savaş atına ulaga deniliyordu. Atlara Boz, Ögsiz ve Azman Ak vb. özel adlar veriliyordu. Atın binit takımlarından eyer, üzengi ve gemle ilgili çok sayıda kavram vardı. At donanımı ile ilgili eyer, kaltak, köpçük, otgun, kömüldürük, kusurgun, üzengi, üygen, tizgin, tuyağ, kamçı, kösür, tuşağ vb. kavramlar bulunuyordu. Ok ve yay gibi diğer enstrümanlar da görünüşü, kullanım amacı ve parçalarına göre çeşitli adlandırmalara sahipti. Okla ilgili kavramlar başak, borı, çırguy, gez, tili, çıgilvar oku, katutluk ok, ıslıklı ok idi. Diğer savaş silahlarına baldu, biçgek, biçgu, bütge, süngü, yasiç gibi adlar veriliyordu. Zırh ve miğferle ilgili say, yarık, tulga, yaşuk ve ışuk kavramları bulunuyordu. Savaş sanatının bir diğer unsuru olan askerî teşkilat, strateji ve taktik için de çeşitli adlandırma ve kavramlar mevcuttu. Askerî yapıyla ilgili adlandırmalar arasında sü, urungu, sübaşı, çabiş, yelme, yezek, basımcı, tutgak, yatgak, böri, tümenbaşı, binbaşı, yüzbaşı, onbaşı sayılabilir. Ordu birlikleri Onlu sistem esas alınarak ortaya çıkartılmıştı. Ordu bünyesinde süvari, yaya, özel ve keşif birlikleri mevcuttu. Süvari birlikleri, ordunun temel unsuru olarak öne çıkıyordu ve savaşlarda at üzerinde ok ve yay kullanarak uzaktan saldırı gerçekleştiriyordu. Bu strateji, kendi kayıplarını en aza indirmelerine imkân tanıyarak kan kaybını azaltmaya yardımcı oluyordu. Taktikle ilgili olarak çanka, tuzak, püsüş, çapkun, ülker-çeriğ gibi kavramlar bulunuyordu. Bütün bunlardan Türklerin büyük bir askerî güce sahip olmalarının yanında bu gücün tüm unsurlarına yönelik olarak geliştirilen araç gereçlere ve bunların kullanım teknikleri ile alakalı zengin bir adlandırma ve tanımlama dağarcığına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Kahraman, Savaş, At, Yay-Ok, Taktik, Askerî Adlandırma.

MILITARY NAMES IN THE OLD TURKS

ABSTRACT

Military concepts were too much in the ancient Turkic society, among which war and heroism were always significant. The lives of heroes, who had a prominent role place in the social and military hierarchy, were full of hunting, herding and raiding.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: eda.durmus@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0460-4712.

There were many words and names related to heroism in parallel with the meanings attributed to heroism and heroes. Those meanings attributed in the cultural field were naturally reflected in the language and led to the production of many concepts and terms. The words alp, alpagut, bagatur, cılasun, er, eren, erklig, igid, iriz, kakız, kurç eren, kür, sökmén, tıgrak and yilpagut were used for hero. War, attack and defence were naturally important in social life of the ancient Turks and there were many concepts related to them also. There were such words as çoğı, doğışme, gavga, kırış, sançış, sünüş, tegiş, tütüş, tokış and uruş to express the concept of war. The concept of yağı existed in return for an enemy. The concepts of captive and hostage were being used for bulun, tutgun, tutuğ, tutkuk and tutsak in exchange. In exchange for a fortress there was the concept of a kurgan. The city where the khan lived was called the army. The watchtowers were called kargu and kuzet. Weapons, the most important tools of military art, were also developed and diversified. The diversity in weapons was reflected also in their naming. Concepts about the horse and its equipment that are indispensable for war and warriors came into existence among the Turks since the earliest periods of equestrianism. The war horse was called a ulaga. The horses were given special names such as Boz, Ögsiz and Azman Ak etc. There were many concepts related to the saddle, stirrup and bridle of the horse. There were concepts related to horse equipment such as eyer, kaltak, köpçük, otgun, kömüldürük, kusurgun, üzengi, üygen, tizgin, tuyağ, kamçı, kösür, tuşak etc. Other instruments such as bows and arrows were called in various names in accordance with their appearance, purpose, and parts. The concepts related to the arrow were başak, borı, çırguy, gez, tili, çığılvar ok, katutluk ok, ıslıklı ok. Other weapons of war were called baldu, biçdek, biçgu, bügte, süngü, yasiç. Related to armor and helmets were the concepts of say, yarık, tulga, yaşuk and ışuk. Another area of vocabulary contained various names and concepts for military organization, strategy and tactics, which were elementary for the art of war. Among the names related to the military structure, sü, urungu, sübaşı, çabış, yelme, yezek, basımcı, tutgak, yatgak, böri, tümenbaşı, binbaşı, yüzbaşı, onbaşı can be counted. Army units were organized in a Decimal system, comprising cavalry, foot, special, and reconnaissance units. The cavalry, excelling as the primary force, executed ranged attacks with bows and arrows on horseback. This strategy minimized losses by reducing bloodshed. There were concepts such as çanka, tuzak, püsüğ, çapkun, ülker- çeriğ related to tactics. The ancient Turks had an extensive military vocabulary for tools and equipment, reflecting their formidable military prowess.

Keywords: Turk, Hero, Warfare, Horse, Bow- Arrow, Tactics, Military Vocabulary.

GİRİŞ

Atın ilk olarak ehlileştirilmesi ve bunun sonucunda atlı çoban kültürünün ortaya çıkması doğrudan Türklerle bağlantılı görülmektedir. Atın binek hayvanı olarak kullanımı insanlık tarihinde büyük bir başarı olarak kabul edilmektedir. Bu sayede bozkırlarda büyük devlet kurmak için şartlar da oluşmuştur.¹ Türkler atı binek hayvanı olarak kullanmak suretiyle uçsuz bucaksız bozkırları dolaşmışlar, sıradağlar ve ırmakları geçmek suretiyle akınlarını gerçekleştirmişlerdir.²

Türkler yalnız atı kullanmakla kalmamışlar, aynı zamanda demir kullanımı da hayatlarında önemli bir yer tutmuştur. Demir Çağı'nda kurganlardan çıkarılan demir malzemenin kullanılması ve bol miktarda demirden silah ve alet yapımıyla başlamıştır. Kurganlardan işlenmiş olarak çıkarıldığına işaret ettiğimiz demir bozkırlarda, Altaylar ile Yenisey Nehri kaynağının bulunduğu bölgeden elde ediliyordu. Altaylar ve çevresinde yaşayan Türkler eski zamanlardan beri mahir demirciler olarak tanınıyorlardı. Bahse konu çevrede demir ocak ve döküm yerlerine rastlanması da demirin işlendiğini göstermek bakımından kayda değerdir. Kurganlardan çıkartılmış demir buluntular da demirin Türk kültür çevresinde yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir. Türklerin çok geniş coğrafyalarda egemenlik kurmaları, atın hız bakımından kendilerine sağladığı üstünlükten başka, demirden yapılmış vurucu silahları kullanmaları ile açıklanabilmektedir. MÖ 1400 yıllarından itibaren Altayların batı tarafında demir üretilmeye başlanmıştır. Bozkırlarda birçok kültür çevresinde olduğu gibi, MÖ 1200 yıllarından itibaren demir kullanımı artmış ve yaygınlık kazanmıştır.³

Türklerin atı binek hayvanı olarak kullanmaları ile demirden silahlar üretmeleri askerî açıdan büyük bir güç haline gelmelerine temel oluşturmuştur. Atın hızlı bir vasıta olması ve demirin silah olarak vurucu gücü sayesinde Türkler çok geniş sahalara yayılarak büyük devlet kurabilme imkânına kavuşmuşlardır. Türklerin teşkilatlı devletler kurmalarında hız, güç ve dinamizm etkili olmuştur. Türklerin devlet kurma başarısında teşkilatlılıkları ile at ve demirden söz edilebilir.

Türklerin tarih sahnesine cihan hâkimiyeti düşüncesi ile çıkışlarında esas askerî kudret rol oynamış ve bunun sonucunda maddi güç gelişmiştir. Şüphesiz maddi alanda ilk dikkati çeken unsur at olmuştur. Atın ilk

¹ Wilhelm Koppers, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo Germenlik", *Bellekten*, C. 5, S. 17- 18, Ankara 1941, s. 471.

² Faruk Sümer, *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983, s. 1.

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi, İstanbul 1989, s. 212- 213.

ESKİ TÜRKLERDE ASKERİ ADLANDIRMALAR

olarak savaşta önemli bir vasıta hâline getirilmesi ve okçu atlı orduların oluşturulması Türkler tarafından gerçekleştirilmiş ve böylece askerî açıdan üstünlükleri ortaya çıkmıştır.⁴

Öncelikle Türkler ata binmek ve ona hâkim olmak için gerekli üzenği, eğer ve dizgin gibi gereçleri bularak hızlı bir nakil ve savaş vasıtasına kavuşmuşlardır. Bununla birlikte at biniciliği için gerekli dar pantolon, deri kuşak ve potin Türkler tarafından bulunmuş; uzun kılıç ise süvarilik gereği olarak kullanılmıştır. Türklerin bu buluşları askerlikte bir ilerleme, komşu topluluklar üzerinde bir üstünlük ve egemenlik kazanma bakımından gayet doğal bir durumdu.⁵

Bütün bu sayılanlardan hareketle Türk bozkır çevresinde atın binek hayvanı olarak kullanımını önemli bir husustur. Bu gereksinim yerleşik kültür çevresinden ziyade geniş otlak alanların ve su başlarının dolaşılmasının zorunlu olduğu bozkır kültür çevresinde oldukça fazladır. Böylece önce kalabalık sürülerin kollanmasında ekonomik araç olan binicilik, kısa zaman içinde “askerî” değer kazanmak suretiyle “bozkır savaşçılığı” ortaya çıkmış, at savaş atı haline dönüştürülmüştür.⁶

Türklerin hayatında at ve demirin birlikte kullanımıyla kayda değer gelişmeler olmuştur. Türklerin kahramanlığı, savaş, saldırı, savunma, savaş araç ve gereçleri, askerî teşkilat ve taktikle ilgili çok sayıda kavram ortaya çıkmıştır. Bunlar Türklerin yüksek askerî kültüre ulaştığını göstermek bakımından önemlidir. Bunun en iyi şekilde anlaşılabilmesi eski Türk askerî kavramları üzerinde durmayı gerektirmektedir. Türk askerî kültürünü daha iyi anlamak için sırasıyla bu kavramlar üzerinde durabiliriz.

1. Savaşçı Unsurla İlgili Adlandırmalar

Eski Türk toplumunda savaş ve savaşçı unsur önemli bir yere sahipti. Hayatı hep mücadele içinde geçen Türkler için “av, sürü ve akın” asıl meşguliyet alanıydı. Türkler arasında çok yaygın olan av büyük ölçüde savaş için bir hazırlık mahiyetindeydi. Türklerin asıl meşguliyetini oluşturan sürülerin otlatılması ve yönlendirilmesi de onlar arasında hâkimiyet ve mücadele ruhunu güçlendiriyordu. Türklerin en yoğun olarak gerçekleştirdikleri akın ise adeta günlük hayatta bir iş haline gelmişti. Bütün bunların gerçekleştirilmesinde savaşçı unsurun kahramanlık ve mücadelesi olmak zorundaydı. Bu itibarla da kahraman ve kahramanlıkla ilgili birçok ad ve adlandırma ortaya çıkmış durumdadır.

Türk çevresinde kahramanlıkla ilgili aynı anlama gelen birçok kavramın kullanılması Türkler arasında kahramanlığın önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Türkler anlamları aynı “alp, alpagut, bagatur, cılasun, er, eren, erklig, igid, iriz, kakız, kurç eren, kür, sökmen, tıgırak ve yılpagut” kelimelerini kullanmışlardır. Türkler arasında güç, kuvvet, yiğitlik ifade eden bu kavramların kullanımından başka güçlü hayvanlar ve yırtıcı kuşların adları da kahraman ünvanı olarak bulunmaktadır. Bunlar arasında “arслан, bars, boğa, böri, burslan, büke, karakuş, laçın, togrıl, tonga ve turumtay” kayda değer durumdadır.

Türkler arasında kahraman ad ve ünvanı olarak kullanılan kavramları birer birer ele alabiliriz. Bunlardan biri “alp” olup, Türk çevresinde çok yaygın olarak kullanılmakta ve kahraman, bahadır, cesur, yiğit, zorlu anlamına geldiği bilinmektedir.⁷ Alp şahıs adı olmasının yanında, sıfat, ünvan ve boy yapılanmasında tanınmış bir grup adı olarak da kullanılıyordu.⁸ Tek olarak düşmana saldıran, hiçbir taraftan yakalanmayan kahramana ise “alpagut” deniliyordu.⁹ Alpagut sonradan Türkler arasında “delüler” olarak bilinen serdengeçti, gözü kara karşılığındaydı. Cesaret, çeviklik, kahramanlık ve yiğitlik kavramlarına “alpagut” karşılık gelmekteydi. Yorulmadan bir şey üzerinde çalışma ve kahramanca davranma karşılığında ise “alpirkanmak” vardı. Kendisini yiğit gibi görme, sabırla çalışma anlamında ise “alpirkanmak” kavramı bulunmaktadır. Tehlikeli ve çetin yol ise “alp yol” karşılığında idi.¹⁰ Yiğit, bahadır için ise “alperen” deniliyordu. Kahramanlık “alplık” olup, cesaret göstermek ise “alplık etmek” şeklindedir.¹¹

Türk çevresinde bahadır, yiğit, cesur, kahraman anlamında eski adlandırmalardan biri “bagatur” olarak bilinmektedir.¹² Bu kelime sonradan “bahadır” şekline dönüşerek kullanılmaya devam etmiştir. Burada da bahadır, yiğit, cesur şeklinde adlandırma yapıldığı dikkat çekmektedir.¹³ Türkler arasında kaynakların gösterdiği

⁴ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 112.

⁵ Turan, *age*, s. 113.

⁶ Kafesoğlu, *age*, s. 207.

⁷ Hasan Eren vd., *Türkçe Sözlük*, C. 1- 2, Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 58; Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1983, s. 8; Ömer Asım Aksoy vd., *Tarama Sözlüğü*, C. 1, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1995, s. 111; Annamaria von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu, Ankara 2000, s. 260; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1987, s. 759.

⁸ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, İstanbul, 1968, s. 12.

⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, C. 4, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, Ankara 1992, s. 21.

¹⁰ Caferoğlu, *age*, 12.

¹¹ Aksoy vd, *age*, 112.

¹² Karl Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytac, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992 s. 20.

¹³ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, C. 1, Türk Dil Kurumu, Ankara 2021, s. 35.

üzere yiğit, cesur ve kahraman anlamında başlangıçta “bagatur”, daha sonra “bahadır” kelimelerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Türkler arasında yiğit, kahraman, babayiğit karşılığında “cilasun” adlandırması kullanılıyordu.¹⁴ Yiğit, delikanlı karşılığında “igid” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Cilasun, cesur, yiğit anlamlarında “iriz” bulunuyordu. Cesur, kahraman anlamında “kakız” kelimesi kullanılmış durumdadır.¹⁵ Yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı ise “kür” kelimesinin karşılığıydı.¹⁶ Yiğitlere verilen ongun için “sökmen” tabiri bulunuyordu. Kahramanlaşmak, kendini kahraman saymak anlamında ise “sökmenlen” tabiri kullanılıyordu. Bu bağlamda yiğit, kahraman karşılığı “sökmen” için söz konusuydu.¹⁷ Yılmaz, yiğit, bahadır için “tıtrak” tabiri kullanılıyordu.¹⁸ Cesur savaşçılar, yiğit savaşçılar için “yılıpagut” tabiri kullanılıyordu.¹⁹

Er, kavram olarak Türkler tarafından çok uzun zaman sürecinde sık bir şekilde kullanılmış durumdadır. Er kelimesi “kahraman, yiğit, asker, nefer, işini iyi bilen, yetenekli, koca” anlamına gelmektedir.²⁰ Er kelimesi yalnız olarak kullanıldığı gibi başka kelimelerle birlikte de yer almaktadır. Buna örnek olarak “er adam”, “er kardaş”, “er oğlan” ile “er oğlu” vb. gösterilebilir. Erkek “er adam”, erkek kardaş “er kardaş”, erkek çocuk “er oğlan”, asilzade “er oğlu” anlamlarında kullanılmaktadır.²¹ Yiğit, kahraman, asaletli er için “eren” deniliyordu. Yine er kelimesiyle bağlantılı olmak üzere “bahadır, güçlü, kuvvetli” kelimelerinin karşılığı “erklig” idi.²² Dayanıklı ve yiğit adamlar için “kurç eren” tabiri kullanılıyordu.²³

Türk çevresinde yiğitlik ve kahramanlık ifade eden çok sayıda kavramdan başka güç, kuvvet, cesaret ve atılganlık karşılığında yukarıda adlarını saydığımız yırtıcı hayvan ve kuşlar da kayda değer bir yer tutmaktadır. Bu tür yırtıcıların adları Türkler arasında çok erken dönemlerden başlamak üzere şahıs ad ve ünvanı olarak kullanılmış durumdadır. Hatta kaynaklarda hem şahıs adı hem de rütbe ve ünvan olarak kullanıldıklarına işaret edilmektedir.

Türk çevresinde adlandırmalarda arslan adı yoğun olarak görülmektedir. Çok eski dönemlerden itibaren hem hayvan hem de insan adlandırmasında “arslan” yerini almış durumdadır.²⁴ Arslan, birçok kültür çevresinde olduğu gibi Türkler arasında da güç, kuvvet timsali olarak yerini almıştır. Arslan, Türklerin askerî hayatında ön plana çıkmış ve Gök Türkler Sind-Hint tarafına gerçekleştirdikleri fetih harekâtından sonra arslanları sürüler halinde düşmanlarına karşı saldırtmayı öğrenmişlerdir.²⁵ Türkler kendi askerlerini düşman askerleri karşısında “arslan” gibi görmüşlerdir. Bu bağlamda Delhi Sultanlığı’nda genel anlayışa göre “Türk karşısında Hindu, arslan karşısında ceylan gibi” görülmekteydi.²⁶ Türklerin yaşadığı çevrede Uygur, Karahanlı ve Selçuklularda arslan adı hükümdar ve diğer devlet yöneticileri tarafından isim olarak kullanılmıştır. Arslan adı başka isimlerle birlikte “Ak Arslan, Alp Arslan, Gök Arslan, Kara Arslan, Kutlu Arslan” vb. şekilde kullanılmış durumdadır.²⁷

Türkler tarafından adlandırmalarda kullanılmış hayvanlardan biri de tongadır. Tonga adı “yiğit, kahraman, kuvvetli, şevketli” anlamlarında kullanılmıştır. Tonga adına rütbe ve ünvan şeklinde de rastlanmaktadır. Güçlü, kuvvetli anlamında “tongalık” kavramı da kullanılıyordu.²⁸ Tonga “bebür” olarak da bilinmektedir. Bebür için “kaplan cinsinden bir hayvanın adıdır” denilmektedir.²⁹ Kaplan için, “kedigillerden, enine siyah çizgili, koyu sarı postu olan, Asya’da yaşayan çevik ve yırtıcı bir hayvan” şeklinde bir tanımlama yapılmaktadır.³⁰ Oldukça büyük ve kediye benzeyen kaplanın üst tarafı yol yol tüylüdür. O, saldırdığında derisindeki tüyleri kabarmakta ve korkunç bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Kaplandan arslanın dahi korktuğu ifade edilmektedir.³¹ Kaplan derisinden kürk yapılmakta, savaş esnasında derisi kahramanlar tarafından giyilmektedir. Bir kişi, bu giysiyle suya temas ettiğinde ıslanmaz, ateşe maruz kaldığında yanmaz ve herhangi bir savaş silahının etkisine karşı korunur. Türkçe “böbür” ismi ise “beber” isminden alınmış durumdadır.³²

¹⁴ Ergin, *age*, s. 66.

¹⁵ Caferoğlu, *age*, s. 90, 97, 162.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 324- 325.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 444, C. 2, s. 278.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 468, C. 2, s. 217.

¹⁹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2014, s. 188.

²⁰ Eren vd, *age*, s. 460.

²¹ Dilçin, *age*, s. 84.

²² Caferoğlu, *age*, s. 74.

²³ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 343.

²⁴ Grönbech, *age*, s. 12

²⁵ Emel Esin, “İlteriş Kağan”, *Erdem*, 2/ 2, Ankara 1986, s. 179- 180.

²⁶ Kafesoğlu, *age*, s. 276.

²⁷ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, C. 2, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İstanbul 1999, s. 771- 878.

²⁸ Caferoğlu, *age*, s. 246.

²⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C.3, 368.

³⁰ Eren vd, *age*, s. 787.

³¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2004, s. 75.

³² Mütercim Asım Efendi, Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı*, haz. Mürsel Öztürk- Derya Örs, Türk Dil Kurumu, Ankara 2000, s. 54.

ESKİ TÜRKLERDE ASKERİ ADLANDIRMALAR

Türk çevresinde adlandırmalardan biri olan kurt, eski Türkçe olarak “böri” şeklindedir. Kurt adı yazılı kaynaklarda başlangıçta “böri” olarak geçiyordu.³³ Oğuzlar, böri için kurt adını kullanmışlardır.³⁴ Kurt atılganlık, yırtıcılık ve cesareti ile Türkler için askerî açıdan bir model olmuştur. Kurt adını Türkler hem ad hem de ünvan olarak kullanmışlardır. Bu isim yalnız olduğu gibi başka isimlerle de kullanılmış durumdadır. Karahanlı, Çağataylı, Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçukluları böri adını devlet yönetiminde bulunanlarda, özellikle Tiginlerde kullanmışlardır. Bu isim “Ak Böri, Al Böri, Böri Bars, Böri Tigin, Çocuk Böri Şenun, Gök Böri Kökey, İl Böri, Kök Böri” vb. şekillerde kullanılmış durumdadır.³⁵

Türk çevresinde dikkati çeken adlandırmalar arasında “boka”, yani “boğa” da bulunmaktadır.³⁶ Türklerin hayatını sürdürdüğü İç Asya’da boğa, özellikle yüksek zirvelerde tüylü olanı “kutuz” olarak biliniyordu ve bir kuvvet timsali kabul ediliyordu. Eski Türkçede “buka” ve “ud” denen öküz ile kutuz Türklerin sosyal, iktisadi ve askerî hayatında önemli bir yer tutuyordu.³⁷

Türk çevresinde bars, yani “pars”, burslan “bebür” olarak biliniyor.³⁸ Türkler bu hayvanı da “güç, kuvvet” timsali olarak görüyordu. Türkler, ejderhaya “büke” adını vermekteydi.³⁹ Bu büke adı kahraman, cesur anlamına da geliyordu.⁴⁰

Türklerin kültür ve mitolojilerinde de olduğu gibi askerî hayat ve kahramanlıklarında da yırtıcı kuş adlarını kullanmışlardır. Türk çevresinde en kayda değer yırtıcı kuş adlandırması olarak “toğrı” adı görünmektedir. Toğrı, günümüz adlandırmasıyla tuğrul için kaynaklarda “bin kaz avlar, yalnız bunlardan birini yer” denilmektedir.⁴¹ Burada bir taraftan yırtıcılık, diğer taraftan ise kahramanlık söz konusu olmaktadır. Ayrıca Türk kahramanlık adlandırmalarında “karakuş, laçın, toğan ve turumtay” gibi yırtıcı kuş adları dikkati çekmektedir. Bu bağlamda şahin ve yiğit adam anlamında “laçın” adlandırması bulunuyordu. Yırtıcı bir kuş ve erkek adı olarak “turumtay” adı geçmektedir.⁴² Bunun kartal ailesinden bir kuş olduğu yırtıcılığın dolayısıyla anlaşılabilir.

2. Savaş, Saldırı ve Savunma ile İlgili Adlandırmalar

Türklerin hayatı hep insanın insanla, insanın hayvanla ve insanın tabiatla mücadelesi şeklinde geçmiştir. Bundan dolayı Türkler savaş ve savaş sanatıyla ilgili çok sayıda kavram kullanmışlardır. Türkler arasında savaş anlamında “çoğrı” kelimesi kullanılıyordu.⁴³ Dövüşme, savaş, vuruşma anlamında ise “döğüşme” kavram olarak bulunuyordu. Kavgı, gürültü, döğüş, savaş anlamında ise “gavga” tabiri dikkati çekiyordu.⁴⁴ Kırış, kırma, öldürme, savaş için “kırış” deniliyordu.⁴⁵ Savaş, çatışma karşılığında “sançış” kavramı vardı.⁴⁶ Savaş, muharebe karşılığında kavram olarak “sünüş” kullanılıyordu. Çatışma karşılığında ise “tegiş” bulunuyordu.⁴⁷ Aynı şekilde savaş, harp, mücadele karşılığında kavram olarak “tütüş” vardı.⁴⁸ Savaş, cenk için “tokuş” ve döğüş, vuruş için “uruğ” kavramları bulunuyordu. Savaş, mücadele içinse “uruş” kavramı kullanılıyordu.⁴⁹ Savaş yeri anlamında “tokuşlaş” kelimesi vardı.⁵⁰

Hayatı hep mücadele ve savaşla geçen Türkler, düşmanları için de çeşitli kavramlar kullanmaktaydılar. Türkler arasında düşman kelimesinin karşılığı “yağı” idi.⁵¹ Gizli düşman anlamında ise “kır-yağı” kavram olarak kullanılıyordu.⁵² Esir, tutsak ve rehin karşılığında “bulun, tutgun, tutuğ” kavramları yer alıyordu.⁵³ Rehin için

³³ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2006, s. 12.

³⁴ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 342.

³⁵ Sümer, *age*, s. 771- 878.

³⁶ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 2, s. 79, C. 3, s. 226.

³⁷ Emel Esin, “Kotuz: İkinci Köktürk Sülalesinin Tamgası”, *Erdem*, 1/1 Ankara 1985, s. 126- 127.

³⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 344, C. 4, s. 118.

³⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 123.

⁴⁰ Orkun, *age*, s. 789.

⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 632.

⁴² Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 410, C. 3, s. 243.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 15.

⁴⁴ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, C. 1, Türk Dil Kurumu, Ankara 2021, s. 95, 132.

⁴⁵ Ergin, *age*, s. 182.

⁴⁶ Grönbech, *age*, s. 160.

⁴⁷ Tekin, *age*, s. 168, 173.

⁴⁸ Caferoğlu, *age*, s. 260.

⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 634- 635, 699.

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 634.

⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 726.

⁵² Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 364.

⁵³ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 115, 662- 663.

“tutkug” deniliyordu.⁵⁴ Rehin kelimesinin karşılığı aynı zamanda “tutsak” idi.⁵⁵ Savaşta kendiliğinden teslim olma durumu için ise “içik” kavram olarak kullanılıyordu.⁵⁶

Türkler karışıklık ve düşman gelmesinden dolayı halk arasında yaşanan korku için de adlandırmalarda bulunmuşlardı. Karışıklık karşılığında “bulgak” kelimesi vardı.⁵⁷ Düşman gelmesi yüzünden halka düşen korku karşılığında “beling” kelimesi kullanılıyordu.⁵⁸ Düşmanın gelmesiyle bir yerde yaşayan halkın korku ve dehşete kapılmasına “kıyım” deniliyordu.⁵⁹ Düşman gelmesi yüzünden halk arasında ürküntü için ise “tezgi ve tezik” kavramları kullanılıyordu.⁶⁰ Düşmanın halk arasına saldırdığı korkuyla kale ve sığınaklara kaçmalarına “ürkün” deniliyordu.⁶¹

Türkler düşman saldırısı karşısında savunmaya yönelik kavramlar da geliştirmişlerdi. Bu bağlamda savunmayla ilgili kavramlar Türkler arasında fazlasıyla bulunuyordu. Türkler düşmana karşı kendilerini savunmak ve korumak için korunaklı yerler seçiyordu. Onlar, doğal korunaklı yerleri insan eliyle daha da korunaklı hale getiriyordu. Türkler yerleşim yerlerini hem doğal korunağı olan yerlere yapmakta hem de korunurluk özelliğini daha da artırmaktaydılar.

Türkler kale için “kurgan” kavramını kullanıyordu.⁶² Bu kavram korunaklı yerleşim yerini ifade etmekteydi. Türkler yerleşim yerleri için “balık, kent, ordu” kavramlarını da kullanmışlardır. Bu bağlamda kale ve şehir “balık” anlamında kullanılmıştır.⁶³ Türkler hakanın oturduğu şehir, payitaht için ise “ordu” kavramını kullanmıştır.⁶⁴ Duvar, dam, kale için “tam” denildiği bilinmektedir. Üzerinde burçları bulunan kale için ise “ükeklig tam” kavramı kullanılmıştır. Büyük kapı ve kale kapısına “kapga” deniliyordu.⁶⁵

Ülke içinde güvenliği sağlamaya ve ani düşman baskınlarını önlemeye yönelik olmak üzere uygun yerlerde içinde daimî nöbetçiler bulunan ateş kuleleri yer alıyordu. Türkler bu kulelere “kargu” adını vermektedir.⁶⁶ Söz konusu kuleler dağların tepesine yapılıyor ve düşmanlar geldiğinde bütün herkesin hazır bulunmasını sağlamak amacıyla üzerine ateş yakılıyordu.⁶⁷ Bu tür gözetlemeye yönelik kuleler için “küzet” kelimesi de yer alıyordu. Kule görevlilerine gözetici, koruyucu manasında “küzetçi” deniliyordu.⁶⁸ Bu tür kuleler, ordunun ileri karakolu olarak kullanılıyordu. Stratejik açıdan önemli yere sahiplerdi. Kilometrelerce uzaktaki düşmanın hareket durumu kısa zamanda merkeze bildiriliyordu.⁶⁹ Günümüz araştırmalarının gösterdiği üzere kulenin üzerine yakılan ateş dumanı sayesinde haberleşme uzaklığı gündüz 170 kilometre olarak tespit edilmiş durumdadır.⁷⁰ Bu uzaklık düşmanın süvari birliklerinin merkeze ulaşabilmesini zorlaştırmaktaydı. Bundan dolayı düşmana karşı önlem almak için yeterli zaman bulunuyordu.

Türkler arasında gözetleme ve koruyuculukla uğraşanlar için “karakçı” kavram olarak kullanılmaktaydı.⁷¹ Nöbetçi veya bekçinin kale ve atı korumasına yönelik uyanık olması için kullanılan söze “sak-sak” deniliyordu. Söz konusu kavram nöbetçi, koruyucu anlamında kullanılan bir tabirdi.⁷² Uyanık, çabuk duyan, tetikte, ihtiyatlı ve müteyakkız anlamında “sak” kelimesi kullanılıyordu.⁷³ Bu kavram dikkatli anlamına da gelmekteydi.⁷⁴ Emin ve mahfuz olan için de “sak” kavramı kullanılıyordu. Sakınmak ve saklamak fiillerinin de “sak” köküyle bağlantısı bulunuyordu.⁷⁵ Bu açıklamalardan hareketle nöbetçinin kendisini, atını ve kaleyi koruması için dikkatli ve uyanık olması anlamında “sak-sak” tabirinin kullanıldığı söylenebilir.

⁵⁴ Caferoğlu, *age*, s. 255.

⁵⁵ Grönbech, *age*, s. 201.

⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 192.

⁵⁷ Tekin, *age*, s. 135.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 370.

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 168.

⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 387, 429.

⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 108.

⁶² Caferoğlu, *age*, s. 187.

⁶³ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, 379, C. 4, s. 300.

⁶⁴ Orkun, *age*, s. 824.

⁶⁵ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s.159, 425.

⁶⁶ Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari- Askeri Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 99

⁶⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 426.

⁶⁸ Caferoğlu, *age*, s. 125.

⁶⁹ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, C. 2, ODES Ltd Şti Kültür Yayınları, Ankara 2010, s. 105.

⁷⁰ Ahmet Taşağıl, “Türk Askeri Tarihinin Başlangıcı: Hun Ordusu”, *Hunlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 144.

⁷¹ Donuk, *age*, s. 99.

⁷² Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 333.

⁷³ Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1983, s. 177.

⁷⁴ Gabain, *age*, s. 292.

⁷⁵ Mehmet Canatar, “Yat, Yatak, Yatgak, Sak, Sakçı ve Savul, Savur Tabirleri Üzerine”, *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, haz. Gülden Sarıyıldız-Niyazi Çiçek vd, Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, s. 53.

3. Savaş Araç ve Gereçleriyle İlgili Adlandırmalar

Askerî açıdan bakıldığında Türkler arasında at en önemli savaş aracıydı. At sayesinde Türkler uzak ülkeleri ele geçirebiliyor ve kendi hız taktiklerini oluşturup, geliştiriyordu. Türkler at dötrnala giderken dört bir tarafa rahat bir şekilde ok atabilmekteydiler. Onların bu başarısı yerleşiklerin ağır ve hareket kabiliyeti sınırlı orduları karşısında fark ediliyordu. Türkler düşmanlarının karşısında değişik yönlerde ok atıyor ve saldırıp sonra birden geri çekiliyordu. Düşmanlarının saf düzenini bozduklarında saldırılarını yoğunlaştırıyorlardı. İnsanların karşısında fırtına gibi görünüp, uçan kuş sürüleri gibi kaybolmaları dikkat çekiyordu. Atlı birlikler son zamana kadar ok ve yayı başlıca silah olarak kullanıyordu.⁷⁶ Bu bağlamda Türklerin savaşlarda başarıları büyük ölçüde at sayesinde mümkün olabiliyordu.

Bu sayılanlardan hareketle Türkler arasında en fazla kavram şüphesiz atla ilgiliydi. Savaş atı için “ulaga” kavramı olarak kullanılıyordu. Koşucu, yüğruk at ise “yügürgen at” olarak adlandırılıyordu.⁷⁷ Hakan savaşa katılan askere binmesi ve savaş sonrasında geri vermesi kaydıyla at veriyordu. Savaşa katılan askere verilen bu tür at için “tuğrağ” kavramı kullanılmaktaydı. Bunun için kullanılan kavramlardan biri de “tugzağ” idi.⁷⁸ Çok hızlı koşan, başka atları geçen at “ozgan at” olarak adlandırılıyordu. Koşularda ve çeşitli yarışlarda önde giden, diğer atları geride bırakan ata ise “ozuk at” deniliyordu.⁷⁹ Yabancı aygırla evcil kırsağın birleşmesinden olan at için “arkun” kavramı kullanılıyordu. Bütün koşu ve yarışları en fazla bu at türleri kazanmaktaydı.⁸⁰ Büyük ölçüde savaşlarda “ozgan” ve “arkun” at türlerinden yararlanılıyordu. Bu bağlamda savaş esnasında iyi cins atlar kullanılıyordu.

Türkler savaşlarda her renkten iyi cins savaş atından yararlanmaktaydılar. MÖ 203'te, Pe-teng kalesi yakınlarında Çin ordusu, Asya Hun ordusu tarafından kuşatılmıştı. Hun ordusu 400 bin atlıdan oluşmaktaydı. Hunlar kuşatma esnasında “kuzeye yağız atlıları, batıya ak atlıları, güneye doru atlıları, doğuya demir kırkı atlıları” yerleştirmişlerdi.⁸¹ Türkler atlıları yönlerin renklerle temsiline uygun şekilde dizmişlerdi. Bu bağlamda eski Türk anlayışında “ak” batı, “gök” doğu, “kara” kuzey ve “kırmızı” güneyle temsil edilmekteydi.⁸²

Önce de belirttiğimiz üzere, büyük Türk devletlerinin kurulmasında at, savaşlarda manevra kabiliyeti, hız ve gücüyle önemli bir yer tutmuştur. Türkler atı adeta kendileriyle birlikte savaşan bir silah arkadaşı olarak görmüşlerdir. Bu itibarla Orhun Yazıtlarında atların kahramanlık, renk ve cinslerinden oldukça fazla söz edilmektedir. Köl Tigin'in binmiş olduğu atların “Boz”, “Ögsiz” ve “Azman Ak” şeklinde adlandırılması Türklerin ata verdiği değeri anlamak açısından kayda değerdir.⁸³

Türklerde ata dair kavramların çokluğunun yanında at donanımıyla ilgili kavramların da fazlalığı ve gelişmişliği dikkati çeker. Atın daha iyi kullanımı, özellikle attan daha fazla yararlanılması at donanımıyla ilgili gelişmeleri zorunlu kılmıştır. Bu alanda çok sayıda Türkçe kültür kelimesi Türklerde at biniciliğindeki gelişmelere paralel olarak gelişim seyri izlemiştir. Bu gelişmeler erken dönemlerden başlamak üzere devam etmiş, at donanımıyla ilgili zengin bir kelime kültürü oluşmuştur. Atın araba koşum takımından ziyade binit olarak kullanımıyla ilgili donanım kavramları daha fazla önem taşımaktadır.

Türklerde binit takımının başında “eyer” gelmektedir. Bu kelime eskiden de “eyer” şeklinde söyleniyordu.⁸⁴ Eyer çeşitli parçalardan oluşmaktadır. Bunlardan birini eyerin daha çok ahşap unsurları için kullanılan “kaltak” oluşturuyor. Kaltak, yan tahtalar, kaş ve köpçükten meydana geliyor. Kaş “eyerin ön kaşı” ve “eyerin arka kaşı” olarak ikiye ayrılıyor.⁸⁵ Eyerin ön ve arka yastıkları için ise “köpçük” kavramı kullanılıyor.⁸⁶ Eyerin bu ana unsuru dışında örtüsü de vardı. Buna “örtük” deniliyordu. Ayrıca yine eyer örtüsü için “çitken” tabiri de kullanılıyordu.⁸⁷ Eyerin ana unsurlarından biri olarak “kolan” biliniyor. Kolan eyeri atın üzerinde sağlam tutmak için kullanılıyordu. Eyerin solunda kolanın halkası geçirilerek dile bağlanan enli kayışa ise “otgun” deniliyordu.⁸⁸ Kolan atın karnının altından geçirilerek eyer sağlamlaştırılıyor. Eyerin önemli unsurlarından biri de “kömüldürük” idi. Kömüldürük at göğüslüğü anlamında kullanılmıştı.⁸⁹ Bu, eyerin arkaya kaymaması için takılan kayıştı. Terki bağları da bulunuyordu. Terki eyerin arkasındaki mekândı. Atın sağrısının

⁷⁶ Şerif Baştav, “Eski Türklerde Harp Taktiği”, *Türk Kültürü*, 22, Ankara 1964, s. 45.

⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 54, 172.

⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 462.

⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 174, 458.

⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 107.

⁸¹ Johan Jacob Maria De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, C. 1, Walter de Gruyter, Berlin 1921, s. 63.

⁸² Omaljen Pritsak, “Orientierung und Farbsymbolik”, *Saeculum*, C. 5, München 1954, s. 377.

⁸³ Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde At Kültürü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 204.

⁸⁴ Ergin, *age*, s. 108.

⁸⁵ Sümer, Faruk, *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, s. 68- 71.

⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 478.

⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 103, 435.

⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 407.

⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 17, 530.

üzerinde bulunan örtüye “sağrı örtüsü” deniliyordu.⁹⁰ Eyerin ana unsurlarından biri “kusurgun” idi. Bu kelime zamanla “kuskun” şekline dönüşerek kullanılmıştır.⁹¹ Eyerde “teğelti” de bulunuyordu. Teğelti kaltağa sırımlar ile sıkıca bağlanmış, üstü meşin kaplı kalın ve geniş keçe parçasıydı. Atın sırtını vurmaya karşı koruma amacına yönelik yapılmıştı.⁹² Terlik kelimesinin başka anlamları da bulunmakla birlikte eyer altındaki keçe manası da bulunuyordu. Bu kapsamda eyerin bir unsuru olarak dikkati çekiyordu.⁹³ Eyerin en temel unsurlarından biri de “üzengi” idi. Üzengi eyerde ayakları dayamak için yapılmış demir basamaktı.⁹⁴ Üzengi, “özengi” adıyla da biliniyordu. Eyerin sağında ve solunda sağlam bir şekilde eyere tutturulmuştu.

Türklerde binit takımları arasında eyerden sonra “gem” de özel bir yer tutuyordu. Gem için Türkçe “oyan” kavramı eskiden kullanılıyordu.⁹⁵ Ayrıca at gemi için “yügen” kavramı da biliniyordu.⁹⁶ Gem yapan kişi için ise “yügençi” deniliyordu. Atın başına geçirilen kayıştan başlık, oyan için ise “üygen” kavramı kullanılıyordu.⁹⁷ Gem tabiri hem gem demiri hem de bütünü için kullanılıyordu. Gemle bağlantılı “tizgin” kelimesi dikkat çekiyor. Günümüzde de dizgin şeklinde kullanılıyor.⁹⁸ Ayrıca doğrudan at yuları anlamında “yular” kavramı kullanılıyor.⁹⁹

Türklerde atın en önemli donanımlarından biri de naldır. Atın toynağının korunmasında nal en önemli yeri tutmaktadır. Türklerin nalı ne zaman kullanmaya başladığı hususunda kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Atın tırnağı için “tuyağ” denildiği bilinmektedir.¹⁰⁰ Tuyağın eskiden Türkçe “tuyuk” olarak bilindiği dikkati çekmektedir. Nal da “tuyuk” ya da “tuyukluk” kelimesiyle ifade ediliyordu.¹⁰¹ Eski Türkçede “toyukçım” kelimesinin de nalband olabileceği ileri sürülmektedir.¹⁰² Nal için “bakanak” kelimesinin kullanılmış olduğu da görülmektedir.¹⁰³ Ayrıca Türklerin atlarını nalladıklarını arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntular açık bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁰⁴

Atla ilgili bu temel unsurlardan başka “kamçı, köstek ve okruk” kelimelerinden de söz edilebilir. Kamçı, eski Türkçede “kamçı” şeklinde geçmektedir. Kamçı ile vurmak, kamçılama içinse “kamçıla” fiili bulunmaktadır.¹⁰⁵ Kamçıya “berge”, “bergü”, “berke” de deniliyordu.¹⁰⁶ Köstek de eski Türkçe bir kelimedir. Atın ön ayaklarına vurulan kösteğe “köstük tuşağ” deniliyordu. Hayvanın ön ayaklarını köstekleme işine “kösür” deniliyordu. At ayağına vurulan bukağı, kösteğe ise “tuşağ” denilmekteydi.¹⁰⁷ Atı otlakta yakalamak için kullanılan Türk kemendinin adı “okruk” idi.¹⁰⁸

Türkler atın görünümü, dış etkilerden korunması ve süslemesine de önem verilmekteydi. Bu bağlamda atın süslemesi ve nazarlığı dikkat çekilmekteydi. Atların eyerlerine, kemerin başına ve tokalara altın ve gümüşten işlemler yapılmıyordu. Bu işlemlere “üstem” deniliyordu.¹⁰⁹ Şüphesiz gerdanlık şeklinde atın boynuna takılan süsler bulunuyordu. Bunlar değerli taş, aslan tırnağı ve muska gibi şeylerden ibaretti. Bu takılan şeylere Türkler tarafından “monçuk” deniliyordu.¹¹⁰ Bunların atı koruduğuna inanılıyordu. Monçuk kavramı da günümüzde bonçuk, yani boncuk anlamındaydı.

Türkler nasıl ki nazarlıkla manevi anlamda atlarının korunmasını sağlamışlarsa, maddi olarak da zırhla korumaktaydılar. Türkler zırh için “yarık” kelimesini kullanıyordu. Zırhlamak içinse “yarlıkanmak” kavramı kullanılıyordu.¹¹¹ Bu kavram insan zırhını ifade etse de at için de geçerli idi. Savaş atlarına savaşa çıkacağı zaman zırh giydiriliyordu. Bunlar tıpkı insan zırhı gibi atı koruyacak şekilde yapılmışlardı. Atın bedeni ve başını düşman silahlarının etkisinden korumaktaydı. At zırhları da genelde pullu zırh olarak yapılmış ve metal parçalar deri üzerine tutturulmuştu.

⁹⁰ Sümer, *age*, s. 80- 82.

⁹¹ Sümer, *age*, s. 83.

⁹² Sümer, *age*, s. 83.

⁹³ Sümer, *age*, s. 88.

⁹⁴ İbni Mühenna, *İbni Mühenna Lugati*, haz. Aptullah Battal, Türk Dil Kurumu, Ankara 1997, s. 83.

⁹⁵ Sümer, *age*, s. 84- 85.

⁹⁶ Grönbech, *age*, s. 236.

⁹⁷ İbni Mühenna, *age*, s. 82.

⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 339, 424.

⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 2, s. 9, 28.

¹⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 165.

¹⁰¹ Orkun, *age*, s. 266.

¹⁰² Orkun, *age*, s. 489- 490.

¹⁰³ Caferoğlu, *Uygur Lehçesi Sözlüğü*, s. 31.

¹⁰⁴ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türkler'de Evcil Hayvanların Tarihçesi*, Yeni Matbaa, Ankara 1954, s. 15.

¹⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 417.

¹⁰⁶ Caferoğlu, *age*, s. 39.

¹⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 479.

¹⁰⁸ Sümer, *age*, s. 119.

¹⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 107.

¹¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 475.

¹¹¹ Caferoğlu, *age*, s. 287.

ESKİ TÜRKLERDE ASKERİ ADLANDIRMALAR

Türk çevresinde en kayda değer savaş geci yay-ok idi. Yay ve ok ayrı adlandırılmakla birlikte bir savaş gecinin bileşenleriydi. Asıl silah yay, mermi durumunda olan ise oktu. Bu her iki unsur birbirini tamamlamaktaydı. Yay olmadan ok, ok olmadan ise yay bir anlam ifade etmemekteydi. Ancak sonuç alma işi okla sağlandığından ok adı biraz daha ön plana çıkmış durumdaydı.

Türkler arasında yay-ok ile ilgili birçok kavram ortaya çıkmıştı. Türklerin kullandığı yaylar “katınc” olarak bilinen bileşik yay tipleriydi. Yay “ya, yaa” şeklinde adlandırılıyordu.¹¹² Yayların ahşap ve kemikten oluşan kısımlarının dışında kiriş kısmı bulunuyordu. Bunun için “kiriş, yay kirişi, yay” tabiri kullanılıyordu.¹¹³

Okla ilgili kavramlar arasında “başak” bulunuyordu. Ok ve mızrağın uç tarafına geçirilen demir, temren; ok temreni, ok başlığı kavramları bunun için kullanılıyordu. Ok ucuna geçirilen temren oyuğu halkası içinse “bori” deniliyordu.¹¹⁴ Ok temrenin şişkince olan yeri “cırguy” olarak biliniyordu.¹¹⁵ Okun kirişe takılan kertiği “gez” idi.¹¹⁶ Ok temreni üzerine sarılan sıırım “tili” olarak biliniyordu. Ok yeleşti anlamında “yük” kavramı kullanılıyordu.¹¹⁷

Yay-ok konulan mahfazalar için de çeşitli adlandırmalar bulunuyordu. Sadak için “kiş ve kiş kurugluk” kullanılan kavramlardı.¹¹⁸ Okdan, içine ok konulan kap için “keş” denilmekteydi.¹¹⁹ Okluk, okların konduğu mahfaza için ise “bilük” denilmekteydi.¹²⁰ Yay konulan kap için “yosuk” kavramı da kullanılıyordu.¹²¹

Oklar boyut ve kullanım amaçlarına göre de adlandırılıyordu. Bir çeşit küçük ok için “çığılvar oku” deniliyordu.¹²² Öğrenmek amaçlı, temrensiz ve üzerinde yuvarlak tahta parçası olan ok için “kalva” kavramı kullanılıyordu.¹²³ Büyük ölçüde başlangıçta bazı hedeflere nişan almada bu oklar kullanılıyordu. Nişan alma anlamında ise “amaç ve amaçlık” kavramları bulunuyordu.¹²⁴

Türkler zehirli okları uzun zaman diliminde kullanmışlardır. Temreni ağrıya bulandırılmış ok manasında “katutluğ ok” tabiri kullanılıyordu.¹²⁵ Türkler tarafından ıslıklı okların kullanıldığı da biliniyor. Kaşgarlı Mahmud bunu açıklarken “sokım” adı verilen bir düzenekten söz etmektedir. Bunun için çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulan ağaç parçasının üç taraftan delinmek suretiyle okun üzerine konulduğunu belirtir.¹²⁶ Bu açıklamadan ıslıklı okun ıslık çıkaran parçasının nasıl yapıldığı anlaşılabilir. Büyük ölçüde ıslıklı okla da bağlantılı kavramlardan biri “ötkün” kelimesidir. Çok delen, çok işleyen, çok geçen, delici, işleyici veya çok öten, çok ses çıkaran anlamında “ötkün” tabiri kullanılmıştır.¹²⁷ ıslıklı oklar havada giderken sokımın bir tarafından giren diğer tarafından çıkan rüzgârın çıkardığı sestene dolayı “ıslıklı, vızıldatılı, vızıldayan” oklar olarak adlandırılmıştır.

Türk çevresinde balta karşılığı olarak “baldu” kavramı kullanılmıştır.¹²⁸ Balta anlamında “baltur” da bulunuyordu.¹²⁹ Küçük balta, nacak için “kerki” deniliyordu.¹³⁰ Bıçak için “bıçek” tabiri kullanılıyordu.¹³¹ Bıçak, bıçkı için “bı, bıçak, bıçgu” da deniliyordu. Bıçkı karşılığında “irpek” de kullanılıyordu.¹³² Kılıç eskiden beri “kılıç” olarak biliniyordu.¹³³ Hançer anlamında “bügte, bükte” tabiri kullanılıyordu.¹³⁴ Mızrak, kargı için “süngü, süngü” deniliyordu.¹³⁵ Ucuna bir ipek parçası takılan mızrak içinse “batrak” deniliyordu. Savaşlarda mızrak ve bayrakların uçlarına ipek kumaş takılıyordu. Bunun için “tağuk” tabiri kullanılıyordu.¹³⁶ Mızrak için “yasıç” kavramı kullanılıyordu.¹³⁷

¹¹² Grönbech, *age*, s. 213.

¹¹³ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 332.

¹¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 220.

¹¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 241.

¹¹⁶ Ergin, *age*, s. 118.

¹¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 623, 821.

¹¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 334.

¹¹⁹ Grönbech, *age*, s. 100.

¹²⁰ Ergin, *age*, s. 50.

¹²¹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 898.

¹²² Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 493, 494.

¹²³ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 426, 528.

¹²⁴ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 52, 150.

¹²⁵ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 2, s. 284.

¹²⁶ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 397.

¹²⁷ Ergin, *age*, s. 246.

¹²⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 14.

¹²⁹ Caferoğlu, *age*, s. 32.

¹³⁰ Grönbech, *age*, s. 99.

¹³¹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 90.

¹³² Caferoğlu, *age*, s. 40, 97.

¹³³ Caferoğlu, *age*, s. 174, Grönbech, *age*, s. 102.

¹³⁴ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. IV, s. 124.

¹³⁵ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 349, C. 2, s. 264, C. 3, s. 337.

¹³⁶ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 75, 572.

¹³⁷ Orkun, *age*, s. 887.

Türk çevresinde savunma gereçleriyle ilgili adlandırmalar da vardı. Vücuda giyilen zırh için kullanılan tabir “say” idi. Zırh için “yarık” tabiri de kullanılıyordu. Zırh, cebe “kübe yarık”, demir göğüslük ise “say yarık” idi. Demir başlık, tulga karşılığında “yaşuk” tabiri bulunuyordu.¹³⁸ Zırh karşılığında “tulguga” kullanılan bir kavramdı.¹³⁹ Örne zırh için “kübe” deniliyordu.¹⁴⁰ Demir başlık, miğfer, tolga karşılığında kullanılan tabirler “ışuk ve tugulga” idi.¹⁴¹

4. Askerî Teşkilat ve Taktikle İlgili Adlandırmalar

Türk askerî yapılanmasında ordu atlı ve yayalardan oluşuyordu. Türkler farklı amaçlar için askerî birlikler oluşturmuşlardı. Türk askerî yapılanmasında ilk sırada atlı birlikler bulunuyordu. Bu nedenle at ve süvarisiyle ilgili çeşitli kavramlar kullanılmış durumdadır. Atlı ve süvari karşılığında “atlıg ya da atlığ” kavramı bulunuyordu.¹⁴² Atlı için “atlu”, atlı kişi, süvari içinse “atlu asker” adlandırmaları vardı.¹⁴³ İkinci grubu yaya birlikleri oluşturuyordu. Yaya için “yadağ” deniliyordu.¹⁴⁴ Bozkırda yaya birlikleri fazla kullanılmıyordu. Bundan dolayı yaya birlikleri çok azdı.

Türk askerî yapılanmasında “sü” eski kavramlardan biriydi. Bu kelimenin birincil anlamı asker idi.¹⁴⁵ Sü kavram olarak ordu manasına da gelmekteydi.¹⁴⁶ Asker anlamında “çeriğ” kelimesi kullanılıyordu.¹⁴⁷ Savaşçı anlamında “urungu” kelimesi de bulunuyordu.¹⁴⁸ Söz konusu kelimeler askerî teşkilatla ilgili kavramlara da temel oluşturmuş durumdadır. “Sü-başı= Sübaşı” kavramının bu şekilde olduğu söylenebilir. Bunun anlamı “ordu başı”, “ordu komutanı” şeklindedir.¹⁴⁹ Sü ile bey de birlikte kullanılmış durumdadır. Bey boyu yöneten kişi idi.¹⁵⁰ İdari yönetici olanlar, aynı zamanda askerî yönetici olduğundan “sü-beyi”, ordu başı anlamında kullanılıyordu. Bu bağlamda “çeriğ başı” da aynı anlama gelmekteydi.¹⁵¹ Amir, komutan içinse “buyruk” deniliyordu.¹⁵² Bu şekilde başkomutan ve komutan ünvanları da tespit edilebilmektedir.

Türk askerî yapılanmasında önemli adlandırmalardan biri çavuş idi. Savaşta safları düzenleyen, savaş olmadığı zamanlarda askeri kontrol eden kişi için “çabış” tabiri kullanılıyordu.¹⁵³ Buradan çavuşun askerî yapılanma içinde önemli bir yerinin olduğu dikkati çekmektedir. Ordunun savaş düzeninde tutulması, saf karışıklıklarının önlenmesi açısından çavuş yetkin biriydi. Her askerî birlik için çavuş bulunuyordu.

Türk askerî yapısı içinde atlı ve yaya birlikleri genel bir adlandırma idi. Görev alanlarına göre birlikler de oluşturulmuştu. Bunlar arasında keşif birlikleri, öncü birlikleri ve muhafız alayları bulunuyordu. Bunlar yaptıkları göreve göre atlı ya da yaya olabiliyorlardı. Bu birlikler arasında atlı olanlar daha fazlaydı. Bunların sayısı buldukları yere ve ihtiyaca göre belirleniyordu.

Türkler arasında önemli görev üstlenen birlikler arasında keşif birlikleri de bulunuyordu. Bu birlikleri süvariler oluşturuyordu. Bunlar, savaş sırasında düşman ordusu hakkında bilgi edinmek için gönderiliyordu. Bu işi yapanlara “yelme” denilmekteydi.¹⁵⁴ Askerin öncü birliği içinse “yezek” veya “yizek” tabiri kullanılmaktaydı.¹⁵⁵ Geceleri düşmanların gözcü ve ileri birliklerini yakalamak için görevlendirilen süvari birliği için “tutgak” deniliyordu.¹⁵⁶ Düşmanların geceleyin ordugâhına baskın düzenleyen birlik için “akıncı” ya da “basımcı” tabiri kullanılıyordu.¹⁵⁷ Bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla keşif birlikleri geceleyin baskın yapabiliyorlardı.

İzci ve öncü manasında “yelme” tabiri kullanılıyordu.¹⁵⁸ Usta kılavuz karşılığında “yorçu” kavramı bulunuyordu.¹⁵⁹ Rehber, kılavuz, yer gösteren için kullanılan tabir “yırçı ve yirtçi” idi.¹⁶⁰ Haberci için “tıngçı” deniliyordu. Casus kavramı karşılığında “körüg” kelimesi kullanılıyordu.¹⁶¹

¹³⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 501, 749, 758.

¹³⁹ Caferoğlu, *age*, s. 252.

¹⁴⁰ Grönbech, *age*, s. 126.

¹⁴¹ Ergin, *age*, s. 143, 294.

¹⁴² Caferoğlu, *age*, s. 25.

¹⁴³ Grönbech, *age*, s. 15.

¹⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 28.

¹⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 547.

¹⁴⁶ Donuk, *age*, s. 93.

¹⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 142.

¹⁴⁸ Donuk, *age*, s. 106.

¹⁴⁹ Donuk, *age*, s. 93.

¹⁵⁰ Kafesoğlu, *age*, s. 217.

¹⁵¹ Koca, *age*, s. 99.

¹⁵² Orkun, *age*, s. 788.

¹⁵³ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 368.

¹⁵⁴ Donuk, *age*, s. 108.

¹⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 18.

¹⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 467.

¹⁵⁷ Koca, *age*, s. 104.

¹⁵⁸ Caferoğlu, *age*, s. 292.

ESKİ TÜRKLERDE ASKERİ ADLANDIRMALAR

Türk çevresinde muhafız alayları da önemli bir yer tutuyordu. Muhafız alayına “yortuk” denilmekteydi.¹⁶² Sarayı gündüzleri bekleyen muhafız birlikleri vardı. Bunlar “turğak” olarak adlandırılıyordu.¹⁶³ Hakan’ın ve ülkenin koruyucusu muhafız anlamında “yatgak” tabiri kullanılıyordu.¹⁶⁴ Gök Türk kağanlarını koruyan bahadırlardan seçilmiş özel bir muhafız birliği vardı. Özel birliğin askerleri “böri” olarak biliniyordu.¹⁶⁵ Bu birlikler barış esnasında stratejik yerleri korurlardı. Hükümdar ve otağını korumakla yükümlü olan muhafızlar özel birlikleri oluşturuyordu. Bunlar görevleri gereği hükümdarın yakınındaydı. Hükümdar nerede olursa, orada görev yapıyorlardı. Hükümdar savaştığında hemen onun yanında savaşa giriyorlardı.

Türk çevresinde sorumluluk alanları farklı olan askerî birlikler belirli bir düzene göre yapılandırılmıştı. Küçük birliklerden ordu yapılanmasında en büyük birliğe kadar düzgün bir yapı söz konusuydu. Askerî yapılanmada en büyük askerî birlik “tümen” adıyla anılıyordu. Tümen sayısal olarak 10 bin kişilik bir yapı idi.¹⁶⁶ Tümenler de 1000, 100 ve 10’lu olarak düzenlenmiş ve başlarına farklı kumandanlar atanmıştı. Bu yapıda “Tümenbaşı”, “Binbaşı”, “Yüzbaşı,” Onbaşı” rütbelerinde kumandanlar görevde bulunuyordu.

Türk çevresinde savaş taktiğine yönelik kavramlar da vardı. Türkler at sırtında yay gerip, ok atarak uzaktan savaş stratejisini benimsemişlerdi. Kavramlar üzerinde durduğumuzdan taktikten söz etmiyoruz. Ancak burada Türklerin savaş taktiğinde böri, yani kurt ön plana çıkmış durumdadır.¹⁶⁷ Böri kelimesinden türetilmiş “börleyü” kurt gibi anlamına gelmektedir.¹⁶⁸ Burada kelime biraz daha açılırsa hem kurt gibi hem de kurdun yaptığı gibi anlamları çıkarılabilir. Böylece Türklerin savaş taktiği olarak bilinen “kurt oyunu” anlaşılabilir.

Türk çevresinde taktikle ilgili adlandırmalardan biri “çanka” adıdır. Bir çeşit tuzak için “çanka” tabiri kullanılmıştır. Tuzak kavram olarak aynı şekilde “tuzak” anlamında kullanılmış durumdadır.¹⁶⁹ Pusu “pusuğ” olarak bilinmektedir. Pusu için “püsüğ” de denilmekteydi.¹⁷⁰ Baskın karşılığında “çapkun” tabiri de kullanılıyordu.¹⁷¹ Baskın, hücum, akın, atlı hücumu, dörtнала hücum içinse “ılgar” deniliyordu.¹⁷² Harp usulünde bir hile tarzı için kullanılan tabir “ülker-çeriğ” idi.¹⁷³ Ülker “Ülker yıldızı, Süreyya yıldızı” olarak belirtilmektedir.¹⁷⁴ Çeriğ ise -önce de belirttiğimiz üzere- asker, asker dizisi, ordu şeklinde açıklanmış durumdadır.¹⁷⁵ Buradan belirtilen savaş taktiğinin gece mi, gündüz mü, saf halinde atılıp ortadan geri çekilerek düşmanı kuşatma şeklinde mi olduğunu aydınlatacak veri şimdilik bulunmamaktadır.

Türkler taktiksel olarak kendi aralarında anlaşmayı sağlamak için bazı kelimeleri kullanmışlardır. Bunlar arasında “uran” bulunmaktadır. Parola karşılığında “uran” kullanılmış bir kavramdır.¹⁷⁶ Parola karşılığında “im” kelimesi de kullanılıyordu. Bunun için “orduda başbuğun askerler arasına silah veya kuş adlarından birini belge olarak koyduğıu kelimeler” şeklinde bir açıklama yapılmaktadır.¹⁷⁷

Türklerin taktiklerinde “yat” kullanımı dikkat çekmektedir. Burada taşlarla yapılan her türlü kamlık ön plana çıkmaktadır.¹⁷⁸ Türkler savaş alanında düşmanı yenmek için yağmur yağdırıp rüzgâr estiriyordu. Onlar arasında bu işi yapan “kamlar” bulunuyordu.¹⁷⁹ Bundan dolayı savaş taktikleri arasında “yat, yada taşı” kullanımı da önemli bir yer tutuyordu.

SONUÇ

Türkler çok erken dönemlerden başlamak üzere büyük askerî güce ulaşmışlardır. Bu sayede büyük Türk devletlerinin temeli atılmıştır. Bu başarıda Türk’ün kahramanlığı, savaşlarda atın ve demirin kullanımı etkili olmuştur. Atın hızı ve manevra kabiliyeti savaşlarda Türklerin karşılarındakilere karşı başarılı olmalarını sağlamıştır. Demirden yapılan savaş silahlarının da bu başarıda payı büyüktür. Bu sayede Türklerin yayılmaları ve güçlü devletlere sahip olmaları mümkün olabilmektedir.

¹⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 30.

¹⁶⁰ Caferoğlu, *age*, s. 298- 299.

¹⁶¹ Caferoğlu, *age*, s. 117.

¹⁶² Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 42.

¹⁶³ Donuk, *age*, s. 105

¹⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 42.

¹⁶⁵ Koca, *age*, s. 102.

¹⁶⁶ Caferoğlu, *age*, s. 258.

¹⁶⁷ Grönbech, *age*, s. 202.

¹⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 189.

¹⁶⁹ Grönbech, *age*, s. 202.

¹⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 372, 385.

¹⁷¹ Ergin, *age*, s. 70.

¹⁷² Ergin, *age*, s. 142.

¹⁷³ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 95.

¹⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 95, C. 3, s. 40.

¹⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 4, s. 142.

¹⁷⁶ Caferoğlu, *age*, s. 267.

¹⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 1, s. 38.

¹⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C. 3, s. 3, 159.

¹⁷⁹ Turan, *age*, s. 59- 60.

EDA DURMUŞ

Türklerin bu başarıları savaşçı unsura, savaş, savunma ve saldırılarına, savaş araç ve gereçlerine, askerî teşkilat ve taktiklerine yansımıştır. Bu yansımalar büyük ölçüde askerî adlandırmalarda görülmektedir. Türkler tarafından kullanılan kahramanlık ve yiğitlikle ilgili çok sayıda kavram bulunmaktadır. Savaş, saldırı ve savunma ile ilgili çok sayıda kavramdan da söz etmek mümkündür. Savaş araç ve gereçleriyle ilgili kavramlar da bu kapsamdadır. Aynı şekilde askerî teşkilat ve taktikle ilgili kavramlar da önemli bir yer tutmaktadır.

Türkler bir askerî kavrama birden çok karşılık bulmuşlardır. Kahraman, savaş, at donanımı, savaş silahları, askerî teşkilatla ilgili kavramlar bu çerçevede değerlendirilebilir. Mesela Türk çevresinde alp, alpagut, bagatur, cılasun, er, eren, erlig, igid, iriz, kakız, kurç eren, kür, sökmek, tıgrak ve yılpagut hep kahraman ve yiğit karşılığı kullanılan kavramlardır. Savaş karşılığında ise çoğı, döğişme, gavga, kırış, sançış, sünüş, tegiş, tütüş, tokış, ve uruş kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Yalnız bu kavramlara dahi bakıldığında Türklerin atı binek hayvanı olarak kullanıp demirden yararlanmaya başladıkları dönem içinde askerî kültürleri gelişmiştir. Savaşçı unsur, savaş, araç gereçleri ve askerî teşkilat ile ilgili onlarca kavram kullanılmaya başlamıştır. Hatta belirli bir kısmı ise günümüze kadar ulaşmıştır. Bu durum Türklerin yüksek bir askerî seviyeye ulaşmış olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Aynı zamanda askerî kültürlerinin yansıtılmasında önemli bir yer tutmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKSOY, Ömer Asım vd., *Tarama Sözlüğü*, C. 1, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1995.
- BAŞTAV, Şerif, “Eski Türklerde Harp Taktiği”, *Türk Kültürü*, S. 22, Ankara 1964, ss. 39- 48.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, ss. 201- 212.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1968.
- CANATAR, Mehmet, “Yat, Yatak, Yatgak, Sak, Sakçı ve Savul, Savur Tabirleri Üzerine”, *Prof. Dr. Şevki Nezih Aykut Armağanı*, haz. Gülden Sarıyıldız- Niyazi Çiçek vd., Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, ss. 47- 56.
- DE GROOT, Johan Jacob Maria, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, C. 1, Walter de Gruyter, Berlin 1921.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2004.
- DİLÇİN, Cem, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1983.
- DONUK, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- EREN, Hasan vd., *Türkçe Sözlük*, C. 1- 2, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2006.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, C. 1- 2, Türk Dil Kurumu, Ankara 2021.
- ESİN, Emel, “Kotuz: İkinci Köktürk Sülalesinin Tamgası”, *Erdem*, 1/1 Ankara 1985, ss. 125- 145.
- ESİN, Emel, “İlteriş Kağan”, *Erdem*, 2/2, Ankara 1986, ss. 71- 180.
- GABAİN, Annamaria von, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu, Ankara 2000.
- GRÖNBECH, Karl, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.
- İBNİ MÜHENNA, *İbni Mühenna Lugati*, haz. Aptullah Battal, Türk Dil Kurumu, Ankara 1997.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it Türk Terçümesi*, C. 1- 4, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, Ankara 1992.
- KOCA, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, C. 2, ODES Ltd Şti, Kültür Yayınları, Ankara 2010.
- KOPPERS, Wilhelm, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo Germenlik”, *Belleten*, 17- 18/5, Ankara 1941, ss. 439- 480.

ESKİ TÜRKLERDE ASKERİ ADLANDIRMALAR

MÜTERCİM ASIM EFENDİ, *Burhan-ı Katı*, haz. Mürsel Öztürk- Derya Örs, Türk Dil Kurumu, Ankara 2000.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türkler'de Evcil Hayvanların Tarihçesi*, Yeni Matbaa, Ankara 1954.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1987.

PRİTSAK, Omaljen, "Orientierung und Farbsymbolik", *Saeculum*, C. 5, München 1954, ss. 376- 383.

SÜMER, Faruk, *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983.

SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, C. 1- 2, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Türk Askeri Tarihinin Başlangıcı: Hun Ordusu", *Hunlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Meşkûresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 15-28.

Geliş Tarihi–Received Date: Kabul Tarihi–Accepted Date:

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARETİN VE MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ROLÜ

 10.53718/gttad.1384509

 AHMET SELÇUKOĞLU* - AYŞE HACIMUSTAFAOĞLU**

ÖZ

Yaşam tarzları gereği sıkça yer değiştiren Türk halkları, çok sayıda din ve inanç sistemleriyle etkileşim halinde bulunmuşlar; bu sayede kendine özgü bir inanç sistemi, toplumsal yapı ve yaşam tarzı geliştirmişlerdir. Türkler İslamiyet'ten önce Budizm, Maniheizm ve Totemcilik gibi inançlara bağlanmış olsalar da Türk inanç sisteminde belirgin olan tek Tanrı anlayışı onların semavi bir dine intibakını kolaylaştırmıştır. Her ne kadar Yahudilik ve Hristiyanlık gibi semavi dinler Türkler arasında sınırlı ölçüde taban bulmuş ise de İslamiyet'in oluşturduğu etkiyle kıyaslanamaz. Özellikle 9. ve 10. asırlarda Türkler arasında yayılmaya başlayan İslamiyet, askeri ve siyasi faaliyetler dışında iktisadi ve kültürel etkileşimlerle de geniş bir kitlesel tabana kavuşmuştur. Çağın Müslüman seyyahları ve kronik yazarlarının kayıtları üzerinden rahatça seçilebilen bu manzara, Türkler ile Müslüman tüccarlar arasında iktisadi yönelimlerle başlayan karşılıklı fayda ilişkisinin kısa zamanda kültürel bir mübadeleye dönüştüğüne işaret eder.

Türk coğrafyasında başlangıçta askeri fetihlerle yayılma eğilimi gösteren İslam dini, siyaset dışı tebliğ araçlarının devreye girmesiyle dikkate değer bir ivme kazanmış, bu sayede geniş bir alana ulaşmıştır. Bu noktada tüccarların Türk şehirlerinde, dervişlerin ise kırsal alanlarda özellikle göçebe Türkler arasında gerçekleştirdikleri irşad faaliyetleri, bu yeni dinin Türk toplulukları arasında taban bulmasını ve İslamiyet ile ilgili ön yargıların ortadan kaldırılmasını kolaylaştırmıştır. Hazar, Bulgar, Harizm, Horasan, Türkistan ve hatta Çin ülkelerinde ticaret kolonileri oluşturan Müslüman tüccarlar yaşayışları, giyimleri ve ibadetleriyle bölge halklarının dikkatini çekmişler; barışçıl yollarla anlattıkları İslam dini ve esaslarının bu halklar tarafından benimsenmesinde işlevsel bir rol üstlenmişlerdir. Böylece, Türklerin hâkim veya meskûn olduğu coğrafi sahalarda ticaret ve tebliğ iç içe geçmiş; Müslüman tacirlerin içeriden yaptıkları manevi fetihler, orduların dıştan yaptıkları siyasi fetihleri önemli ölçüde takviye etmiştir.

Kaynaklarda verilen bilgilerden açıkça anlaşılmaktadır ki, erken dönemlerden itibaren siyasi gelişmelerden bağımsız olarak Uzakdoğu'ya kadar yayılan Müslüman tacirler sadece ticari ürünleri değil, inançlarını ve kültürlerini de taşımışlardır. İslamiyet, geçiş döneminde tüccarların Horasan, Buhara ve Semerkant gibi bölgelere attıkları tohumlar sayesinde yeşererek buralarda kök salmıştır. Türk ülkelerine serbestçe girip çıkan Müslüman tüccarlar, bir yandan ticari ürün değişimi ve dolaşımını temin ederken diğer yandan Türklerle İslam dünyası arasındaki dini ve kültürel mübadelelerin gönüllü aracılığı olmuşlar, politik gelişmelerden bağımsız olarak inanç ve kültür aktarımında önemli roller üstlenmişlerdir. Ticari alanda gerçekleşen bu pozitif etkileşim, Türklerin yoğunlukta yaşadığı Karadeniz'in kuzeyi, Maveraünnehir, Horasan ve diğer şehirler çok kısa sürede bu halkın karakterini şekillendiren İslamiyet'le tanışmasına vesile olmuştur. Bu makalede, dönemin kaynaklarında verilen bilgiler dikkate alınarak Türk coğrafyasında seyreden ticaret güzergâhı üzerinde aktif olan Müslüman ticaret erbabının, Türk kavimleri arasındaki tebliğ ve irşad faaliyetleri ile bu faaliyetlerin Türklerin kitlesel olarak İslamiyet'i kabul etmelerindeki etkisi tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, İslamiyet, Müslüman Tüccarlar, Kervan Ticareti, İpek Yolu.

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin/TÜRKİYE, E-Posta: ahmetsecukoglu63@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0092-5447.

** Öğretim Görevlisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Mardin/TÜRKİYE, E-Posta: aysehacimustafaoglu@artuklu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3185-9080.

THE ROLE OF TRADE AND MUSLIM TRADERS IN ISLAMIZATION OF TURKS

ABSTRACT

Turkic peoples have interacted with many religions and belief systems as they frequently change places due to their lifestyles. In this context, although Turks were attached to belief systems such as Buddhism, Manichaeism and Totemism before Islam, the understanding of one God, which is evident in the Turkish belief system, facilitated their adaptation to a heavenly religion. Although monotheistic religions such as Judaism and Christianity found a limited base among Turks, it cannot be compared with the influence of Islam. Especially in the 9th and 10th centuries, Islam, which started to spread rapidly among the Turks, gained a wide mass base with economic and cultural interactions apart from military and political activities. This landscape, which can be easily discerned through the records of Muslim travelers and chroniclers of the age, indicates that the mutually beneficial relationship between Turks and Muslim merchants, which started with economic orientations, soon turned into a cultural exchange.

The religion of Islam, which tends to spread primarily through military conquests in the Turkish geography, has gained remarkable momentum with the introduction of non-political means of dissemination and in this way, it has reached a wide area. At this point, the guidance activities carried out by merchants in Turkish cities and by dervishes in rural areas, especially among nomadic Turks, made it easier for this new religion to find a base among Turkish communities and to eliminate prejudices about Islam. Muslim merchants who established trade colonies in the Caspian, Bulgarian, Khwarezm, Khorasan, Turkestan and even Chinese countries attracted the attention of the people of the region with their lifestyle, clothing and worship and merchants played a functional role in the adoption of Islam and its principles by the Turkish people, which they explained through peaceful means. Thus, trade and notification were intertwined in the geographical areas where Turks dominated or settled; The internal spiritual conquests of Muslim merchants significantly reinforced the external political conquests of the armies.

It is clear from the information given in the sources that the Muslim traders who spread to the Far East from the early times, regardless of political developments, carried not only commercial products, but also their beliefs and cultures. Islam flourished and took root in the region thanks to the seeds planted by merchants in regions such as Khorasan, Bukhara and Samarkand during the transition period. Thus, Muslim traders freely entering and leaving Turkish countries, on the one hand, ensured the exchange and circulation of products, on the other hand, they became voluntary intermediaries of the religious and cultural exchange between the Turks and the Islamic world and they have played important roles in the transmission of belief and culture, regardless of political developments. This positive interaction in the commercial field led to the introduction of Islam, which shaped the character of these people in a very short time in the north of the Black Sea, Transoxiana, Khorasan and other cities where Turks live in large numbers. In this article, the preaching and guidance activities among the Turkish tribes of the Muslim traders who are active on the trade route from the Turkish geography will be explained. In addition, the effect of these activities on the mass conversion of the Turks to Islam will be discussed.

Keywords: Turks, Islam, Muslim Traders, Caravan Trade, Silk Road.

GİRİŞ

Tarihsel süreçte geniş bir coğrafi sahaya yayılan Türkler, bu vesileyle çok sayıda inanç, kültür ve medeniyetle etkileşim halinde bulundular.¹ Türk halklarının yaşam tarzında çok yönlü ve köklü değişimlere sebep olan İslamiyet'i kabul süreci, uzun vadeye yayılan sonuçları açısından bu kültürel karşılaşmalar arasında en dikkate değer olanıdır. 7. yüzyıl ortalarından itibaren Suriye, Mısır, Irak, Kafkasya, İran ve Horasan'ı ele geçiren İslam orduları, Türklerin ağırlıklı olarak meskûn olduğu Maverâünnehir sınırına dayanarak tebliğ faaliyetlerini bu coğrafyaya taşımışlardır. Ancak İslam dünyasıyla siyasi ilişkileri açısından değerlendirildiğinde Türklerin Müslümanlığı kabulü, sanıldığı kadar hızlı ve sorunsuz değil uzun ve sancılı bir süreçte gerçekleşmiştir. Özellikle Hazarların ve Türgişlerin gösterdikleri askeri direnç, İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasını en az bir asır kadar geciktirmiştir.² Bu çerçevede Türklerle Müslüman Araplar arasında gerçekleşen çetin mücadelelerin ardından İslam orduları, Ceyhun Nehri'nin ötesine geçerek bu bölgede Buhara ve Semerkant gibi anahtar şehirlere hâkim olmayı başarmışlardır. Böylece İslamiyet, sadece Türk askerleri değil Türk toplulukları arasında da yayılma imkânı bulmuş; Türklerin yoğunlukla meskûn olduğu Maverâünnehir, Harizm, Horasan ve diğer Türk bölgeleri Müslüman fatihlerle tanışmıştır.³ Bununla birlikte, İslamiyet'in Türk

¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003, s. 66.

² Arap-Hazar savaşları hakkında bkz. D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 49-103; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972, s. 38-40. Arap-Türgiş savaşları hakkında Hüseyin Salman, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 46-73.

³ İslam fetihlerinin Türk ülkesindeki seyri hakkında bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 195-224; Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 155-156.

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARETİN VE MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ROLÜ

coğrafyasında yayılma süreci meselesi, sadece politik ve askeri seferlerle ilintili değildir. R. Foltz'un belirttiği üzere, herhangi bir dini *yönetimin* yayılmasıyla *inancın* yayılması süreç ve nitelik açısından farklılıklar arz etmektedir.⁴

Türklerin İslamiyet'i kabul sürecinde, şiddetli çatışmalara sebep olan askeri faaliyetler dışında siyaset dışı farklı faktörler de etkili olmuştur. Gelgitlerle dolu bu geçiş döneminde pozitif etki unsurları olarak en çok tasavvuf erbabı ve tüccar sınıfın ön plana çıktığı görülmektedir.⁵ Çağdaş yazar Osman Turan'ın belirttiği gibi, İslamiyet'in Orta Asya bozkırlarında yayılması ile Maverünnehir'deki ilim ve ticari faaliyetler arasında sıkı bir ilişki bulunur.⁶ Bölgedeki İslamlaşmayı tetikleyen ve organize eden en önemli faktör olarak ticaret,⁷ Asya üzerinde uzanan transit yolların Müslümanların eline geçmesiyle kısa sürede İslamî bir kimliğe büründü. Başlangıçta, Türkler ve Müslüman Araplar arasında ekonomik kaygılarla başlayan ticari ilişkiler vesilesiyle bölgede rahat bir faaliyet alanına kavuşan Müslüman tüccarlar, güzergâh üzerinde bulunan şehir ve kırsal yerleşimlerde kolonileşerek zamanla birer tebliğci vazifesini de üstlendiler. Müslüman tacirler, erken İslam fetihlerinin Orta Asya'da açtığı ticari güzergâhı da kullanarak⁸ Türk coğrafyasına girmişler; tatlı bir ticari kâr ile takviye ettikleri tebliğ faaliyetleri sonucu Müslümanlığı uzun vadeli bir istila hareketi olarak algılayan Türk halklarının bu önyargılarının ortadan kalkmasında etkili olmuşlardır. Böylece, Orta Asya'da hızla yayılarak önemli bir güç haline gelen İslamiyet, tüccarlar üzerinden tüm Türk coğrafyasında görünür olmaya başlamış;⁹ V. V. Barthold'un dikkat çektiği gibi 10. asırda ticari ilişkiler vasıtasıyla Türkler arasında ve şimdiki Çin Türkistanı'ndaki şehirlerin bazılarında İslam dini, hiçbir silâh kullanılmaksızın yayılmıştı.¹⁰

Türkler arasında tebliğ ve irşad faaliyetlerini gerçekleştiren Müslüman tacirler hangi coğrafyadan bölgeye intikal etmişlerdir? Türklerle Müslümanlar arasındaki ticari sirkülasyonu tetikleyen siyasi gelişmeler nelerdir? Taraflar arasında en çok hangi ürünlerin değiş tokuşu yapılmıştır? Müslüman tüccar sınıfın, Türk ülkelerinin İslamlaşmasındaki bulanık rolüne geçmeden evvel, Türk ve İslam dünyası arasındaki ekonomik ve kültürel karşılaşmaların mahiyetini bilmek ve bu dönemde yaygın olan ticari güzergâhı tanımak gerekir.

1. İslam'ın Yayılış Sürecinde Türk Ülkesinde Seyreden Ticari Güzergâh ve Ticari İlişkiler

Türklerin ticari münasebetler üzerinden dış dünya ile kültürel temasları, İslamiyet'in zuhuru ve intişarından çok önceki tarihlere uzanmaktadır. Erken çağlardan itibaren dünya ekonomisinin ipeğe duyduğu ihtiyaç, tüm kültürleri Çin ile temas kurmaya bu vesileyle Türk ülkelerinden geçmeye mecbur kılmış; Türk ülkelerinin dönemin iki ana güzergâhı İpek Yolu ve Kürk Yolu'nun ana bağlantı noktaları üzerinde sere serpe uzanması, antik dönemlerden itibaren Türklerle farklı uygarlıklar arasında iktisadi kaygılarla başlayan ilişkilerin kültürel boyuta evrilmesiyle sonuçlanmıştır.¹¹ Binlerce senelik bir kervan yolu olan İpek Yolu güzergâhında meskûn Türk kavimleri, değerli Çin ipeklerinin batıya taşınmasında aracı olmak kaydıyla İslam öncesi dönemlerde İran ve Bizans ile iktisadi ilişkiler dışında fikri ve kültürel münasebetlerde bulunma imkânı elde etmişlerdir.¹² Bu keyfiyet, sonraki asırlarda da devam etmiş; İslam ordularının Mezopotamya, İran, Kafkasya, Horasan, Mevaraünnehir gibi İpek Yolu üzerindeki önemli ağkeleri ele geçirmesiyle Türklerle yeni komşuları Müslümanlar arasında zoraki ve simbiyotik bir ilişki ağı ortaya çıkmıştır. Türklerin ağırlıklı olarak meskûn oldukları Turfan, Hoça, Kansu, Kaşgar, Talas, Semerkant, Buhara, Belh, Merv gibi güzergâh şehirleri, Müslüman tacirlerin sürekli uğramak zorunda kaldıkları yol üstü yerleşimler olmuş; Türk ülkesinden geçen bu ticari bağlantı noktalarını aktif şekilde kullanan Müslüman tacirler Çin'e kadar uzanan güzergâhta ticaret kolonileri kurmayı başarmışlardır. Dahası, yabancı ülkelere yerleşen, birçoğu mahalli dillere hâkim bu tüccarlardan bazıları yerli kadınlarla evlenip çocukları ve hizmetçileriyle buralarda bir topluluk

⁴ Richard Foltz, *Religions of Silk Road (Pre-Modern Patterns of Globalization)*, Palgrave Macmillan, New York 2010, s. 91.

⁵ Tasavvuf akımının bölge halklarının İslamiyet'e kazandırılmasındaki rolü hakkında genel bilgi için bkz. M. Fatih Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 119-122, s. 221-229. Buna karşılık tüccar sınıfın Türklerin İslamlaşması üzerindeki aracı rolü hakkında az ve dağınık çalışma mevcuttur. Bu konu, daha çok İdil Bulgar Devleti'nin Müslümanlığa geçişi çerçevesinde işlenmekte ve Müslüman tüccarların tebliğ faaliyetleri genellikle bu dar kapsam üzerinden ele alınmaktadır. Richard Foltz'un *Religion of Silk Road* adlı eseri, tarihi İpek Yolu güzergâhında din ve ticaret arasındaki bağdaşıklığı ele alan bir içeriğe sahiptir ve beşinci bölümde İslamiyet'in İpek Yolu güzergâhında yayılma süreci ele alınmıştır. Foltz'un bu eseri, bu yönde yapılmış en derli toplu çalışma gibi görünse de Müslüman tüccarların bölgedeki faaliyetleriyle ilgili somut verilerden ziyade genel sürece odaklanan ve daha çok umumi değerlendirmeler üzerinden sonuca ulaşmaya çalışan bir içeriğe sahiptir. (bkz. Foltz, *age*, s. 85-105). Yerli çalışmalar ise genel olarak İdil Bulgar Türklerinin İslamlaşması üzerinden meseleye perspektif kazandırmaya çalışmaktadır. Mesela bkz. Nesimi Yazıcı, "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet", *Türkler*, C. V, 2002, s. 714-754; İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslamiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019; Meltem Akıncı, "Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 39, Haziran 2020, s. 1129-1153.

⁶ Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet", *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 12.

⁷ Foltz, *age*, s. 92.

⁸ Şeker, *age*, s. 120; Foltz, *age*, s. 91-92.

⁹ J. Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski-Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 22.

¹⁰ W. Barthold, *İslam Medeniyet Tarihi*, (İzah ve Düzeltmeler: M. Fuad Köprülü), TDV Yayınları, Ankara 1977, s. 59; Turan, *Hâkimiyyet Mefkâresi*, s. 164.

¹¹ Bu konuda bkz. M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi (Anadolu'nun İstilasına Kadar Türkler)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 93; Tahsin Ünal, "Türkler Nasıl Müslüman Oldular?", *İslam Medeniyet Dergisi*, C. 2, S. 14, 1968, s. 30.

¹² M. Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, haz. Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 44.

oluşturmuşlardır.¹³ Ticaret üzerinden geliştirilen bu ilişki ağı, sadece Türk ülkeleriyle sınırlı kalmamış; Müslüman tacirler, İpek, Kürk ve Baharat Yolu'nun el verdiği tüm ülke ve şehirlerde aktif ve görünür olmuşlardır. Gerçekten, daha Emevîler döneminde (742 yılında) Müslüman tacirlerin Çin ülkesinde bir camiye sahip olmaları, İpek Yolu'nun en uç noktaları üzerindeki örgütlü mevcudiyetlerini göstermesi açısından dikkate değer bir ayrıntıdır.¹⁴ Bu durum, daha 8. asırda İslam coğrafyasının ticari sınırlarının politik sınırlarını ikiye katladığına işaret etmektedir.

Türk ülkeleri üzerinden doğuya, Çin'e kadar seyreden yoğun ticari faaliyetler hakkında en muteber malumat, bu bölgeleri gezerek gözlem ve izlenimlerini bizzat kaleme alan Müslüman seyyahlar tarafından verilmiştir. Bu seyyahlar, gezip gördükleri Türk ülkelerindeki ticari şehirler ve yollar hakkında verdikleri ayrıntılı bilgilerle bir bakıma Müslüman tüccarların da güzergâh üzerindeki yol haritasını çizmekte, Müslümanlar ve Türkler arasında ticari ilişkiler üzerinden tesis edilen kültür karşılaşmalarının apolitik coğrafyasını tespit etmektedirler. Gerçekten İslam seyyahlarının çoğu, geçtikleri ülkelerde meskun Türk ulusları hakkında değerli bilgiler verdikleri gibi bölgede ticaretle ön plana çıkmış olan şehirler, buradaki ticari sirkülasyon ve ürünler hakkında da önemli detaylar paylaşmışlardır. Bu çerçevede İbn Fazlan, *Hududu'l Âlem*'in adı meçhul müellifi, İbn Havkal, İdrisi, Mukaddesî ve el-Gırnatî gibi erken dönem Müslüman seyyah ve coğrafyacıları, Türk ülkelerindeki önemli ticari yerleşimlerden (şehir, kasaba, köy) sıkça bahsederler. Öyle ki bazılarına göre mesela Taraz (Talas) gibi Türk şehirleri daha 9. asırda bile *Medinet el- Tüccar* (tacirler şehri) olarak nam salmıştı.¹⁵ Aynı şekilde İdrisi'nin kayıtlarına göre, Dokuzoğuzların yerleşik olduğu arazide yer alan Tabgaç şehri müstahkem surlarla çevrili bir ticaret şehriydi.¹⁶ *Hududu'l Âlem*'in müellifi de Karluk, Dokuzoğuz ve Çiğil ülkelerindeki bazı köylerin dahi tüccarların konaklama yeri olduğundan söz etmektedir.¹⁷ İbn Fazlan'ın Türk ülkesine dair aktardığı muhtelif detaylar ise bu sıra dışı ticari gelişmişliği teyit etmekte ve Müslüman tacirlerin bu coğrafyadaki aktif faaliyetlerine işaret etmektedir.¹⁸ Aslında İbn Fazlan'ın, Türkistan coğrafyasına fazlaca sokulmayıp Horasan, Maveraünnehir üzerinden Hazarya ve İdil Bulgarları ülkesine geçtiği bu yıllarda (922-923 yılı) Müslüman tüccarlar Moğolistan'a ve Çin'e kadar ulaşmışlardı. Nitekim 924 senesinde Kuzey Çin'i ele geçirdikten sonra Moğolistan'a yönelen Liao sülalesinin, burada aktif mahalde bulunan Müslüman tacirlerle karşılaştığı söylenir.¹⁹ 943 senesine gelindiğinde, Uygur hükümdarı ile Samanîler arasında oluşan müspet politik ilişkiler, Müslüman tüccarların Uygur ülkesi üzerinden Çin'e uzanan güzergâhı daha faal ve emniyetli şekilde kullanmalarını sağlamış olmalıdır.²⁰

Siyasi gelişmeler dışında, iklimsel ve bölgesel şartların da Müslümanlarla Türkleri bir araya gelmeye zorladığı düşünülebilir. Genellikle konargöçerliği, bir yaşam tarzı haline getirmiş olan Türkler, uygun otlaklara kavuşmak için mevsimsel yer değişiklikleri yapmak zorunda kalırken, engin bir çöl ortamında yaşayan ve verimsiz topraklarda tarım imkânı bulunmayan Müslüman Araplar ise zorunlu olarak ticarete yönelmişlerdir. İslam öncesi Türklerin, ana uğraşları at ve koyunlara dayalı hayvancılıktı. Bu dönemde tüm dünyada en çok ihtiyaç duyulan bu iki hayvanın iyi cinsleri Türkler tarafından yetiştiriliyor; İslam dünyasında savaş ve ulaşım aracı olarak kullanılan atlar ile temel gıda ve giyim malzemesi olarak ihtiyaç duyulan koyunlar Müslüman tüccarları Türklerle zaruri bir ekonomik ilişki ağına sürüklüyordu. Yaygın şekilde at, koyun ve deve besleyen Oğuzlar Cürcaniye, Taraz ve Özkent gibi İslam şehirlerine hayvan ve hayvan ürünleri taşıyorlar; Müslüman tacirler bu ürünlere bolca rağbet gösteriyorlardı.²¹ Aynı şekilde İdrisi'nin kayıtları, Oğuz ülkesinde yabancı tüccarlarla mal değişiminin ne kadar hareketli olduğuna işaret etmesi bağlamında değerlidir. Ona göre tüccarlar buraya çok sayıda mal getirerek gümüş ile değiştirmekteydiler.²²

Müslüman Arap tüccarlar, ayrıca Uzak Doğu'dan Türk ülkesine taşıdıkları diğer ticari ürünlerle bu coğrafyada arz ve talep arasındaki dengenin kurulmasında pozitif roller üstleniyorlardı. Böylece Müslüman tüccar sınıf, Türk ülkelerinden genellikle at ve koyun gibi ihtiyaç malzemelerini temin ederken, onların ülkelerinde bulunmayan ürünlerin de transferini yapıyorlardı. Bu noktada en fazla ihtiyacın tuza yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Mervezi, Türklerden bir kabile olan Kimeklerin tüccarların kendilerine getirdikleri bir batman tuzu bir samur kürkyle değiştirdiklerini yazmakla bölgedeki tuz ihtiyacının ne kadar fazla olduğuna vurgu

¹³ Ünal, *agm*, s. 30; Yazıcı, *agm*, s. 718-719. Bölge üzerinden Çin'e seyreden aktif güzergâh için bkz. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, (İslam Rönesansı)*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 561-562.

¹⁴ Bkz. Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Ankara 2000, s. 371.

¹⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 388; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 22, s. 205; Köprülü, *Türk Tarihi-i Dinisi*, s. 94.

¹⁶ İdrisi'den nakleden Şeşen, *age*, s. 99.

¹⁷ Bkz. Anonim, *Hududu'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, haz. V. Minorsky-Türkçe çev. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 48-53; Şeşen, *age*, s. 63-66.

¹⁸ İbn Fazlan, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı: İbn Fazlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 32-34.

¹⁹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. R. Hulusi Özdem, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 99; amlf., *İslam Medeniyeti*, s. 59.

²⁰ Mez, *age*, s. 535.

²¹ İbn Fazlan, *age*, s. 131 (notlar kısmı). Ayrıca bkz. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 164.

²² İdrisi'den nakleden Şeşen, *age*, s. 115.

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARETİN VE MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ROLÜ

yapmıştır.²³ Böylece tarım dışı geçim kaynaklarına yönelmiş olan iki millet (Araplar ve Türkler), ticaret ortak paydasında bir araya gelmişler; müşterek ekonomik kaygılarla başlayan etkileşim, İslamiyet'in ticarete atfettiği önem ve politik gelişmelerin sürüklediği süreçle birlikte çok yönlü ve müspet bir kültür transferine dönüşmüştür.²⁴

Kaynaklarda Türk ülkelerindeki ticari sirkülasyon hakkında verilen bilgiler bütünlendiğinde Müslüman tüccarların, bölgedeki faaliyetleriyle ilgili iki husus dikkat çekmektedir: Birincisi, geniş Türk coğrafyasında aktif olan Müslüman tacirler yalnızca Araplardan ibaret değildi. İslamiyet'in bölgeyle ilk temaslarını kurduğu dönemlerde Arap tacirlerin daha etkin olduğu bilinmekle birlikte özellikle kitlesel ihtidaların başladığı 9. ve 10. asırlarda İran, Horasan ve Harizm kökenli Arap olmayan Müslüman tacirlerin Türk coğrafyasında istekli birer tebliğci vazifesi üstlendikleri görülmektedir. İkinci husus, hangi etnik kökene mensup olursa olsun, Müslüman tacirlerin Türklerle olan irtibatı sadece Türkistan ve Çin güzergâhıyla sınırlı değildi. Tarihi Kürk Yolu'nun üzerine yerleşen İdil Nehri, milletlerarası bir ticaret sahası olarak farklı uluslara mensup Müslüman tüccarların en aktif olduğu coğrafi sahalardan biriydi. Bölgeye bizzat seyahat eden gezginlerin zengin gözlemleri, Bulgar ve Hazar ülkelerindeki Müslüman ticaret kolonileri hakkında ikna edici bir çerçeve oluşturmamıza yardımcı olmaktadır. Seyyahların çizdiği rotaya göre Hazar ülkesi ile İslam coğrafyası arasındaki ticari güzergâh, Bağdat-Rey-Berdea-Derbend-İdil yolu ile Cürcan'dan başlayan ve Hazar Denizi üzerinden İdil'e buradan da Don ve İdil nehirleri vasıtasıyla İskandinavya'ya uzanan ticaret yolu üzerinden seyrediyordu. İdil Nehri, böylece tarihi ticaret yolları üzerindeki elverişli konumuyla Doğuda Çin ile Batıda Endülüs arasındaki bağlantıyı temin ediyor, birçok tüccarın uğrak merkezlerinden biri oluyordu.²⁵ Bu tarihi ticaret yolu, Hazar ve Bulgar ulusları dışında Harizm-Hazar arasındaki coğrafyada yerleşik Oğuz kitlelerinin de İslamiyet'i tanımlarına vesile olmuştur denebilir.²⁶

İdil Bulgar ülkesi, Hazar Denizi'ne akan İdil Nehri'nde yapılan deniz taşımacılığı sayesinde Harizm, Türkistan, Çin, İran ve Kafkasya'ya bağlanmaktaydı. Birçok şehir ve kasaba tesis eden Bulgarların bu nehrin kıyısında kurmuş oldukları başkent Bulgar şehri, 9-12. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmayı başarmıştı. Bu şehir, Harizm'den gelen karayolunu İdil Nehri ve buna paralel uzanan yol vasıtasıyla Hazar başkentine bağlıyor, böylece kuzey ülkeleriyle İslâm dünyası arasındaki irtibatı temin ediyordu.²⁷ Ayrıca İdil Bulgarlarının meskûn olduğu sahada sincap, samur, kakım gibi kürk ticaretinin hammaddesi olan av hayvanlarının bolca bulunması²⁸ Müslüman tüccarların bu sahada aktif bir şekilde faaliyet göstermelerini sağlıyordu. 13. asır coğrafyacısı Yakut el-Hamevî, İdil Nehri boyunca kunduz, samur, sincap kürkü gibi birçok ticari ürünün tüccarlar tarafından taşındığını yazarak bu durumu teyit etmektedir.²⁹ Bu coğrafi saha üzerinde hâkim olan İdil Bulgarları, diğer eski Türk devletlerinden farklı olarak kısa zamanda yerleşik hayata geçerek tarıma yönelmişler³⁰; Biler, Suvar, Cüke-Tav, Saksin, Oşal, Tetiş, Züye, Kazan, Kermencük gibi şehirleri kurarak ticaret yapmaya başlamışlardı. Ziraat, ticaret, avcılık, hayvancılık, arıcılık ve zanaatkârlık İdil Bulgar Devleti'nin iktisadî hayatının en temel unsurlarıydı. Böylece Bulgar ülkesi transit ticaret yolları üzerindeki pozisyonu bir yana, kendi üretimiyle de tüccarlar için bir cazibe merkeziydi. Kürk, deri, ok, kılıç, zırh, kereste, ceviz, mum, bal, arpa, buğday, çavdar, koyun, sığır başlıca ihraç maddelerini oluşturmaktaydı. Buna karşılık kumaş, seramik gibi maddeleri İslâm ülkelerinden ithal etmekteydiler.³¹ Ayrıca Bulgar coğrafyasında nehirlerin çokça bulunması, balıkçılık sektörünün de gelişimini tetiklemiş olmalıdır. Böylece İdil Bulgar Devleti, iktisadî faaliyet bakımından çok yönlü ve çok çeşitli esaslar üzerine inşa edilmiş bir yapı arz ediyordu.³²

Karadeniz'in kuzeyinde Müslüman tüccarlar açısından ticari bir cephe haline gelmiş olan diğer bir ülke Hazarya'dır. Müslümanlarla Hazarlar arasındaki ticari ilişkiler, politik ve askeri ilişkilerin tam tersine karşılıklı çıkar ve iyi niyet çizgisinde sürdürülmekteydi. Öyle anlaşılıyor ki, İslam devletleri ile Hazarlar arasında yıllar süren siyasi mücadele ve zorlu savaşlara rağmen Müslüman tüccarlar Hazar ülkesinde rahat, güvenilir ve kârlı

²³ Sharaf al-Zaman Marvazî, *On China, The Turks and India*, İng çev. V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, Londra 1942, s. 32; Şeşen, *age*, s. 93.

²⁴ Bu konuda bkz. Foltz, *age*, s. 85-87.

²⁵ Bu konuda bkz. Kurat, *age*, s. 33; Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 120.

²⁶ Şeker, *age*, s. 119-120.

²⁷ Kurat, *age*, s. 112-113; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984, s. 196; Yazıcı, *agm*, s. 720-721.

²⁸ el-Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnamesi*, haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 191; Kurat, *age*, s. 114-115; Şeşen, *age*, s. 181; Yazıcı, *agm*, s. 722; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgarları" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, s. 472.

²⁹ Şihabuddin b. Yakub b. Abdullah Yakut el-Hamevî, "Etil", *Mu'cemu'l Buldan*, C. I, Dar Sader, Beyrut 1977, s. 87-88; Şeşen, *age*, s. 129-130. İbn Battuta, Bulgar ülkesinin Sibiryâ ile kesişen noktasında bu tür ürünlerin alınıp satıldığı bir tür sessiz ticaret geleneğinden bahsetmektedir. Bkz. İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Said Aykut, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 481-482.

³⁰ Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 81. Bulgarların, henüz Orta İdil bölgesine göçmeden evvel, yerleşik oldukları Kuban bölgesinde tarımla meşgul oldukları düşünülmektedir. A. Nimet Kurat'a göre, yine bu bölgede meskûn olan Macarlar ziraat ve hayvancılığa dair birçok kelimeyi Bulgarlardan almışlardı. Bulgarların yerleşik hayat ve ziraat alanlarındaki bu birikimi, bilahare göç ettikleri Orta İdil bölgesine taşıyarak oralarda mamur şehirler kurdukları, aynı şekilde tarım ve ticaretle uğraştıkları anlaşılmaktadır. Bkz. Kurat, *age*, s. 111, 114.

³¹ Kurat, *age*, s. 113-114; Yazıcı, *agm*, s. 720-722; Taşağıl, "İdil Bulgarları" *DİA*, C. 21, s. 472-473.

³² Kurat, *age*, s. 115.

bir ticari ilişki ağı içindeydiler.³³ İbn Havkal, Mukaddesî, Gerdizî ve İstahrî gibi seyyahların gözlemleri bütünlendiğinde Hazar ülkesinin kürk mamulleri ve ticareti dışında bal, balmumu ve köle ticareti açısından da aktif ve dinamik olduğu anlaşılmaktadır.³⁴ Mesudî, Burtas bölgesindeki hayvan kürkü ürünlerinin Arap ve Acem ülkelerinde oldukça muteber olduğunu, bizzat hükümdarların tilki kürklerinden kalpak, kaftan ve çatma yaptıklarını yazmakla bölgenin İslam ülkeleriyle olan ticari yoğunluğuna dikkat çekmektedir.³⁵

Her milletten tüccarın gelip yerleşmesine ve mesleklerini serbestçe icra etmesine izin verilen Hazar topraklarının Batı Avrupa, Yakındoğu ve Uzakdoğu arasındaki transit ticarete büyük önemi vardı. İdil dışında Belencer ve Semender gibi Hazar şehirleri ticaretin yoğunlaştığı ve Müslüman tüccarların kolonileştiği önemli merkezlerdi.³⁶ Seyyah İbn Havkal, Hazar ekonomisinin gümrük gelirleri, ticaret ve yol vergilerinden önemli ölçüde beslendiğine dikkat çekmektedir.³⁷ Elde edilen bu gümrük vergisi, Hazar Hakanlığı'nın en mühim gelirini oluşturduğundan tacirlerin her türlü ihtiyacı ve güvenliği sağlanıyordu. Bu cazip koşullardan dolayı gayrimüslim Türk ülkeleri arasındaki en kalabalık Müslüman ticaret kolonisi bu topraklarda inkişaf etmişti. Gerçekten Müslüman seyyah ve coğrafyacıların sarih ifadelerine göre, merkez İdil'deki en kalabalık tüccar sınıfını 10 bin kişiyle Müslümanlar teşkil ediyordu.³⁸ Müellif Mesudî, Hazar hükümdarının adaleti sebebiyle birçok Müslümanın orada bulunduğunu belirttikten sonra Hazar topraklarında *minaresi melikin sarayının boyundan yüksek* bir Cuma Mescidi'nin bulunduğunu ve burada Kur'an tahsili yapıldığını yazar.³⁹ Bu demografik yoğunluk, ülkedeki Müslümanların idari ve hukuki konularda kendi aralarında örgütlenecek mekanizmaları oluşturmalarına vesile olmuştur. Nitekim İbn Fazlan, daha 10. asırda Müslüman tacirlerin sahadaki yoğunluğu ve dinamizminden bahsettikten sonra onların hukuki işleriyle ilgilenen ve bizzat Hazar hakanının emriyle görev yapan *Hazz* adını taşıyan Müslüman bir memurdan bahsetmektedir.⁴⁰ Müslümanların, Doğu Avrupa toplumlarıyla ilişkilerini canlı tutan bu ticari koridorun Bulgar ve Hazar topraklarıyla sınırlı kalmadığı, kuzeyde Ruslar ve Sekalibe (Slavlar) ülkesine hatta İskandinavya'ya kadar uzandığı, güneyde ise Trabzon'a vararak Karadeniz'i bir iç göl haline getirecek bir yayılma sahasına ulaştığı Mesudî'nin muhtelif kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁴¹

Yukarıda bir vesileyle Türk coğrafyasında ticaret yapan Müslüman tacirlerin yalnızca Araplardan mütşekkil olmadığını, farklı coğrafi sahalara ve muhtelif etnik kökenlere mensup olduklarını belirtmiştik. Bulgar ve Hazar ülkesindeki Müslüman tüccarların nereden bölgeye geldikleri hususunda kaynaklar genellikle Harizm, Horasan ve İran bölgelerini işaret etmektedir. İpek ve Kürk Yolu güzergâhlarının Bulgar ve Hazar ülkesiyle bağlantısı düşünüldüğünde ve İbn Fazlan'ın Bulgar ülkesine seyahat ederken aynı güzergâhı kullandığı da göz önünde bulundurulduğunda bu varsayım makul ve mantıklı görünmektedir. Muhtelif vesilelerle, Harizm ile Hazar ülkesi arasında yoğun ticaret trafiğinden söz eden 10. asır seyyahlarından İbn Havkal, Harizm halkının bu ticaret vesilesiyle zengin olduklarından bahsetmektedir.⁴² Aynı asrın bir diğer müellifi Mesudî de güzergâhın diğer Türk kabilelerinin topraklarından geçtiğini ifade ederek bu irtibatı doğrulamaktadır. Mesudî, ayrıca Hazar ordusunda Arsi adıyla bilinen Müslümanların da Harizm kökenli olduklarını söylemektedir.⁴³ Büveyhî tarihçilerinden İbn Miskeveyh'in eserinde Hazarya ile ilgili anlatılan bir hadise, bu etkileşimi daha doğrudan ve somut verilere dayandırmaktadır. Buna göre, 965 senesinde Türklere bir grubun Hazar ülkesine saldırması sebebiyle Hazar halkı Harizmlilerden yardım istediğinde bölge halkı şöyle cevap vermişti: *Sizler Yahudisiniz, eğer size yardım etmemizi istiyorsanız Müslüman olunuz.* Bu kısa yanıt, Müslüman Harizm halkının Hazar bölgesini İslamlaştırma çabası ve isteğini göstermesi açısından anlamlıdır. Ayrıca anlatımın, erken dönemlerde Hazar halkları arasında İslamiyet'in hangi yollardan yayıldığını açıklayıcı bir yönü de vardır. Nitekim müellif,

³³ Bkz. Mesudî, *Muruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 139. Ayrıca bkz. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 158; Kurat, *age*, s. 30-31; Yazıcı, *agm*, s. 717.

³⁴ *Hududü'l Âlem*, s. 122; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s. 199-200; İbn Havkal, *age*, s. 301, 303; Mukaddesî, *İslam Coğrafyası, (Ahsenü't-Tekasim)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 355; Mez, *age*, s. 535; Dunlop, *age*, s. 244-245.

³⁵ Mesudî, *age*, s. 141.

³⁶ Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 88; Yazıcı, *agm*, s. 717; Akıncı, *agm*, s. 1134.

³⁷ İbn Havkal, *age*, s. 299. Ayrıca bkz. *Hududü'l Âlem*, s. 123; İstahrî, *age*, s. 198; Dunlop, *age*, s. 109; Kurat, *age*, s. 31.

³⁸ İstahrî, *age*, s. 197-198; İbn Havkal, *age*, s. 299; Mukaddesî, *age*, s. 363-364; Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 88, 170; Dunlop, *age*, s. 108; Yazıcı, *agm*, s. 717-718; Cengiz Kallek, "Ticaret", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 139; Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, C. 17, s. 119-120.

³⁹ Mesudî, *age*, s. 139. Ayrıca bkz. el-Gırnafî, *age*, s. 186.

⁴⁰ İbn Fazlan, *age*, s. 79. Ayrıca bkz. Dunlop, *age*, s. 129, 249-250. Benzer örgütlenmeler, Müslüman tüccarların ticari koloniler tesis ettikleri diğer ülkelerde de görülmektedir. 9. asır seyyahı Süleyman el-Tacir, Çin'in Hanfu (Kanton) bölgesindeki Müslüman tüccarlarla ilgili şunları yazmaktadır: "Hanfu (Kanton) tüccarların toplandığı bir yerdir. Burada Çin hükümdarının (fağfurunun) gelen Müslüman tüccarların başlarına tayin ettiği bir Müslüman vardır. Bu kişi bayram günleri Müslümanlara namaz kıldırır, hutbe okur. Halifeye dua eder. Iraklı tüccarlar onun icraatlarına Kur'an'daki hükümlere göre verdiği kararlara saygı gösterirler." Süleyman el-Tacir, *Doğunun Kalbine Seyahat, (Çin ve Hind Ülkeleri ve Hatıraları)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 23.

⁴¹ Mesudî, *age*, s. 133, 287. Ayrıca bkz. el-Gırnafî, *age*, s. 197; Şeşen, *age*, s. 47, 144; Dunlop, *age*, s. 223-225, 234; Yazıcı, *agm*, s. 721.

⁴² İbn Havkal, *age*, s. 27, 301, 364.

⁴³ Mesudî, *age*, s. 138-143. Ayrıca bkz. Dunlop, *age*, s. 164 (not 104), 223-224; Kurat, *age*, s. 42; Yazıcı, *agm*, s. 720; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, C. 21, s. 472-473; Dinçer Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010, s. 91.

hikâyenin devamında Harizmlilerin bu talebinin Hazar halkı nezdinde olumlu karşılık bulduğunu, Hazarlıların tümünün (hükümdarları hariç) Müslümanlığı kabul ettiklerini yazmaktadır.⁴⁴

Tüccarlar ve ticari ilişkiler üzerinden seyreden bu pozitif ilişki ağının, sonraki asırlarda Orta Asya'nın farklı ülkelerinde aynı hızla sürdüğü söylenebilir. Kaynaklarda verilen bilgiler, Müslüman tüccarların 13. asırda mesela Moğolistan'daki tebliğ konusundaki başarılarının çağın hızlı değişen siyasi gelişmelerinden bağımsız olduğu konusunda ikna edicidir. Gerçekten, İslam devletleriyle bariz politik problemlerine ve askeri çatışmalarına rağmen Cengiz Han da dâhil olmak üzere birçok Moğol hükümdarı zamanında Müslüman tüccarlar, Moğol ülkesinde serbest dolaşım ve ticari dokunulmazlık konusunda gayet avantajlı olmuşlardır.⁴⁵ Moğol tarihçisi Cüveynî, bu dönemde Harzemşah sultanı Alaaddin Muhammed'in ülkesinden Cengiz'in topraklarına serbestçe gelen Müslüman tacirlerin (Ahmed Hocendî, Emir Hüseyin ve Ahmed Belhî) adını anmaktadır. Dahası, Cengiz Han'ın tüm Maveraünnehir'i ele geçirmesi hikâyesinin, kendi himayesinde bulunan Müslüman bir ticaret kervanına Otrar'da yapılan haksız saldırı sebebiyle gerçekleştiği hatırlandığında, ticari serbesti ve emniyet tasavvurunun Moğol hükümdarları nezdinde ne kadar önemsendiği kolayca anlaşılır.⁴⁶ Bütün bu bilgiler, Moğol hâkimiyetinin Müslüman tüccarların Orta Asya'daki ticari faaliyetlerini sekteye uğratması bir yana daha da güçlendirdiğine işaret etmektedir.

2. Türklerin İslamlaşmasında Kolonizatör Tüccarların Etkisi

Ticaret, antik dönemlerden itibaren sadece bir ürün değişimi ve mal alışverişi faaliyeti değil insanlar arasında bir kültürel etkileşim, haberleşme ve iletişim kanalı olarak da görev yapmıştır. Temel görevleri arz ile talep arasındaki uçurumu kapatmak olan tüccar sınıf, bu yolla cazip bir kazanç kapısını aralarken aynı zamanda günlerce hatta aylarca süren zorlu yolculuklardan sonra ulaştıkları şehirlerde birer ulak (haberci) görevini de icra ederek değişik kültürleri birbirlerine tanıtmış ve farklı bölge insanların birbirlerinden haberdar olmalarını sağlamışlardır. Gerçekten kervan ticaretinin yaygın olduğu Orta Çağ'da uzak bölgelerdeki gelişmelerden haber almanın en geçerli araçlarından biri tüccarlardı. Öyle ki bazı Orta Çağ vakanüvisleri, eserlerine kaydettikleri uzak bölgelerle ilgili birçok gelişmeyi tüccarlardan ediniyor; onların buralardan getirdikleri özgün haberleri büyük bir iştahla işliyordular.⁴⁷

Tüccar zümre, tüm Orta Çağ boyunca toplumlararası uygarlık, kültür ve inanç transferinin önemli aygıtlarından biri olmuş; bu çerçevede özellikle ait oldukları coğrafyanın inançlarının yayılması ve propagandası noktasında hayati görevler ifa etmişlerdir. Devletler ve ordular çatışıp çarpışırken ticari ilişkiler aracılığıyla halklar, kültürler ve toplumlar tanışıp kaynaşmışlardır. Ticaret üzerinden yapılan bu tür transferlerin en fazla inanç alanında gerçekleştiği söylenebilir. Nasıl ki Kereyitlerin Hristiyanlığı kabulü Hristiyan tüccarların aracılığıyla gerçekleşmişse,⁴⁸ Budizm ve Maniheizim, İpek ve Baharat yolu üzerinden neşet ettikleri coğrafyaların dışına taşınmışsa⁴⁹ Türklerin İslamiyet'i benimsemesinde de Müslüman tacirlerin açık ve belirgin tesirlerine şaşmamak gerekir. Dahası, İslam peygamberi ve ilk Müslümanlardan olan yakın arkadaşlarının da güvenilir birer tüccar olmaları, sadece Türk ülkesinde değil Arap coğrafyasında da İslamiyet'in ilk intişarında ticari ilişkilerin kritik rolüne işaret etmektedir.⁵⁰

İslamiyet'in Arap yarımadası dışına çıkmasıyla birlikte İslam ordularının açtıkları yolu takip eden Müslüman tacirler, sadece Türk ülkelerinde değil İpek Yolu'nun el verdiği birçok ülke ve şehirde yeri geldiğinde hükümdarlara, yeri geldiğinde sıradan halka İslamiyet'i ve temel esaslarını tebliğ etmişlerdir. Erken dönem fütühat tarihçisi Belazuri'nin, Abbasi halifesi Mutasım Billah (833-842) zamanına tarihlendirdiği aşağıdaki anekdot, Müslüman tüccarların gayrimüslim ülkelerde ne kadar etkin bir tebliğ aracı olduğunu göstermesi açısından dikkate şayan bir içeriğe sahiptir:

⁴⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 600. Bu hadise, ufak farklılıklarla İbnü'l Esir tarafından da aktarılmıştır. Onun anlatısında Hazar hakanının dahi Müslümanlığı kabul ettiği, Harizmlilerin de bunun üzerine onlara yardım ederek Türkleri bölgeden geri püskürttükları belirtilir. Krş. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 486. Ayrıca bkz. Dunlop, *age*, s. 262.

⁴⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 116-117; Barthold, *Dersler*, s. 107; amlf., *İslam Medeniyeti*, s. 59.

⁴⁶ Bkz. Cüveynî, *age*, s. 116-120, 316-318; Barthold, *Dersler*, s. 131-132. Moğolların, bütün bu dokunulmazlık ve serbestliği, Müslümanlar için değil ticari akış ve bundan elde edecekleri bariz avantajlar için verdikleri anlaşılmalıdır. Anlatıldığına göre, Altın Orda hükümdarı Kubilay zamanında Müslümanlara zulüm ve şiddet uygulanması yönünde çıkarılan bir ferman, Müslüman tüccarların saraya girmesini engellediği ve netice itibarıyla ticari hayatın sekteye uğraması sebebiyle ilga edilmişti. Bkz. T. Walker Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-C. İlhan Polat, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 297-298, not 15.

⁴⁷ Mesela müellif İbnü'l Esir, Moğol istilasının İslam coğrafyasında oluşturduğu dehşet etkisini ve gelişmeleri tüccarların bölgeden getirdikleri haberlerle işlemiştir. İbnü'l Esir, *age*, XII, s. 329, 462. Şeşen, *age*, s. 146-148.

⁴⁸ Barthold, *Dersler*, s. 106.

⁴⁹ Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s. 81; Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 84; Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762- 1962)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, S. 217, 1963, s. 6 ve not 2; Yazıcı, *agm*, s. 719.

⁵⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n Nihaye*, (Büyük İslam Tarihi), çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, C. 4, s. 455; Rahip Bahira, Hz. Muhammed'i Mekke'den Şam'a giden bir ticaret kervanında tanıtmıştı. İbn Kesir, *age*, C. 2, s. 371, 442-443. İlk Müslümanlardan Hz. Ebubekir'in de güvenilir bir tüccar sıfatıyla insanları İslamiyet'e davet ettiği söylenir. İbn Kesir, *age*, C. 3, s. 45; Arnold, *age*, s. 31.

“Kışmîr, Multan ve Kâbil arasında, Useyfan denilen bölgenin akıllı bir hükümdarı vardı. Bu ülkenin halkı, puta tapıyorlardı; onlar bu put için bir ev yapmışlar ve bunu ebedileştirmişlerdi. Bir gün bu akıllı hükümdarın oğlu hastalandı; put evinin bakıcılarını çağırdı ve onlara şunları söyledi: ‘Oğlumu iyileştirmesi için puta dua ediniz! Onlar hükümdarı biraz yalnız bıraktılar ve sonra ona gelip şunları söylediler: ‘Biz, ona dua ettik; o, bizim istediğimiz şeyi kabul etti’ Ancak çok geçmeden hükümdarın oğlu öldü. Bunun üzerine hükümdar puthanenin üzerine yürüdü; binayı yıktı; üzerindeki putu kırdı ve bakıcılarını öldürdü. Daha sonra *Müslüman tüccarlardan* bir zümreyi yanına çağırdı; onlar da kendisine tevhid inancını arz ettiler. Bunun üzerine o kelime-i tevhid getirdi ve Müslüman oldu.”⁵¹

Görüldüğü gibi, çok uzak diyarlardan ülkelerine gelen farklı görünümüne bu tüccar zümre, görünüşleri, ahlakları ve yaşayışlarıyla biçimlenen kışkırtıcı cazibeleriyle hükümdarlar, idareciler ve halklar nezdinde her zaman merak konusu olmuş; İslamiyet’le ilgili sade, anlaşılır ve güvenilir bilgilerin ilk elden kaynağı olarak görülmüşlerdir.⁵² Bu müsait ortam, Müslüman tüccarların buralarda yerleşmelerine ve müellif Cüveynî’nin ifadeleriyle söylemek gerekirse *puthanelerin karşısına mescitler ve medreseler kurarak örgütlü bir tebliğ ve irşad faaliyeti yürütmelerine vesile olmuştur.*⁵³

Orta Çağ’da ticaret üzerinden gerçekleştirilen inanç ve kültür aktarımı için en muteber örnekler kuşkusuz Türk coğrafyasında gerçekleşmiştir. Türkler, İslam ordularının kendi coğrafyalarına girişine muhtelif sebeplerle direnseler de tüccar zümreye tanınan can ve mal dokunulmazlığı⁵⁴ sayesinde bölgeye serbestçe giren Müslüman tacirler üzerinden İslam dinini, inanç ve ibadet esaslarını birinci ağızdan dinleme imkânına kavuşmuşlardır. Bu sayede İslamiyet’in *istila edici değil kuşatıcı bir inanç sistemi olduğu* gerçeğini kavramışlar, dahası kendi millî inançlarıyla birkaç husus dışında örtüşen birçok ortak yönünün bulunduğunu idrak etmişlerdir.⁵⁵ Özellikle 8. asrın ortalarında *Müslümanlaşmayı Araplaşma olarak telakki eden*⁵⁶ Emevi Devleti’nin yıkılması ve Arap dışı unsurlara (mevali) karşı daha kapsayıcı bir yaklaşım sergileyen Abbâsî hanedanının işbaşına gelmesiyle Türk kitlelerin İslam ve Müslümanlara karşı olumsuz ön kabulleri önemli ölçüde silinmiş⁵⁷; Türkler ve Müslümanlar arasında ekonomik ilişkiler arttıkça coğrafi sınırlar yanında zihinlerdeki önyargılı sınırlar da imha edilmiştir. Bu yönüyle erken dönem Müslüman tacirleri aynı zamanda birer tebliğci vazifesini de üstlenmişler; kolonizatör tüccarlar eliyle bölge halkına kapsayıcı bir dille tanıtılan İslam, gönüllü ve külli ihtidaların yolunu açmıştır. *Türkler arasında ilk İslamlaşma kıvılcımları, toptan geçişlerin görüldüğü 10. ve 11. asırlardan önce Türk ülkesinden geçen İpek Yolu güzergâhında Müslüman tacirler aracılığıyla kendini belli etmiştir*⁵⁸ diyen çağdaş yazar M. Fatih Şeker şöyle devam etmektedir:

“İslamlaşmanın başlangıç devirlerinde ticaretle tebliğ ayrılmaz bir bütün teşkil eder. Bu metod fetihler sırasında devam ettirilir. Müslüman ticaret kervanları İslam ordularının açtığı yolu takip ederek bölgeye ulaşırlar. Maveraünnehir ve Horasan’ın fethi sırasında bölgeyi İslamla buluşturmaya matuf gayretlerle birçok tüccar, meslek veya hayvan sahibi olarak yahut da devşirme asker sıfatıyla oraya giderek yerleşirler ve oralarda saraylar dikerler; puthanelerin karşısına mescitler ve medreseler inşa ederler. Çin ile ticari münasebetlerde bulunan Araplar buraya ulaşabilmek için Türklerin arasından geçen güzergâhı takip ederler.”⁵⁹

Türklerin, Müslümanlığı tüccarlar üzerinden tanımlarına dair en dikkate değer örnek İdil (Volga) Bulgar Devleti’nin 10. asrın ilk çeyreğinde İslamiyet’i kabul etme sürecidir.⁶⁰ Her ne kadar devlet nezdinde kabul, 922 yılına tarihlense de bölge halkları arasında İslamiyet’in daha önceki dönemlerde taban bulmuş olduğunu düşünmek yanıltıcı sayılmaz. Nitekim seyyah İbn Rusteh, İdil Bulgar ülkesinde İslamiyet’in 9. yüzyılın sonlarında önemli ölçüde kabul edilmiş olduğunu yazmakla bu kanaati güçlü kılmaktadır.⁶¹ Hiçbir İslam devletiyle politik, askeri veya coğrafi bir teması bulunmadığı halde Türk devletlerinden ilk olarak İdil Bulgarlarının İslamiyet’i kabul etmiş olması üzerinde düşünülmesi gereken bir mevzudur. Mesele, tarihsel verilerle değerlendirilip seyyahların çizdiği ticari rota üzerinden ele alındığında bu İslamlaşma cereyanının

⁵¹ el-Belazuri, *Fütûhu’l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 510.

⁵² Müteakip asırlarda bu tür anlatıların, seyyah ve müellifler tarafından farklı özne ve durumlarla tekrarlanarak güncellendiği aşağıda görülecektir.

⁵³ Cüveynî, *age*, s. 77.

⁵⁴ Erken dönemlerden itibaren Doğulu ya da Batılı, Müslüman veya gayrimüslim birçok devlet, hâkim olduğu coğrafyada ticaretin sorunsuz ve güvenli bir şekilde işlemesi için gerekli tedbirleri almışlar, hatta mevcut politik ilişkiler ne düzeyde olursa olsun rakip veya düşman devletlerle yaptıkları antlaşmalarda ticaret serbestliğiyle ilgili bir madde eklemeyi ihmal etmemişlerdir.

⁵⁵ Eski Türk inanç sistemiyle İslamiyet arasındaki ortak hususlar hakkında geniş bilgi için bkz. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 66-71, 166; amlf., “Türkler ve İslamiyet”, s. 13-14.

⁵⁶ Şeker, *age*, s. 131. Ayrıca Foltz, *age*, s. 87.

⁵⁷ Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 155.

⁵⁸ Şeker, *age*, s. 119.

⁵⁹ Şeker, *age*, s. 120-121. Ayrıca bkz. Cüveynî, *age*, s. 77.

⁶⁰ Bkz. İbnü’l Esir, *age*, C. IX, s. 384; Mesudî, *age*, s. 142-143; Mez, *age*, s. 535; Arnold, *age*, s. 318; Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s. 84; Kurat, *age*, s. 115.

⁶¹ “Bulgarlar ziraat ve çiftçilik yapar; buğday, arpa, darı vs. gibi her çeşit hububat ekerler. Çoğu İslam dinine mensupturlar. Oturdıkları yerlerde mescitleri ve mektepleri vardır. Müezzinleri ve inamları bulunur. [...] Elbiseleri, Müslümanların elbiselerine benzer. Müslümanlar gibi mezarlıkları vardır.” İbn Rosteh, “Kitab al-Alak an-Nafisa VII” *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, (Ed. M. J. Goeje), C. 7, E. J. Brill, Leiden 1891, s. 141-142; Ayrıca bkz. Mukaddesî, *age*, s. 366; el-Gırnatî, *age*, s. 186; Kurat, *age*, s. 115; Şeşen, *age*, s. 37-38; Yazıcı, *agm*, s. 714, 732; Koç, *agt*, s. 90; Akıncı, *agm*, s. 1131-1132.

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARETİN VE MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ROLÜ

önemli ölçüde bölgeye ticaret için gelen Müslüman tüccarların eliyle gerçekleşmiş olduğu, karşılıklı ürün değişimlerinin kültürel kanalları da açık ve aktif hale getirdiği düşünülebilir.⁶² Arkeolojik kazılarda Bulgar bölgesindeki ticaret şehirlerinde bulunan İslami paraların 9. yüzyılın sonları ile 10. asır başlarında yoğunlaşması⁶³ ve Bulgarların da tam bu tarihlerde (922 yılında) resmen İslamiyet'i kabulleri, ticaret ile tebliğ arasındaki yakın ilişkiye dikkat çeken bir diğer durumdur.

Yukarıda bahsedildiği üzere bu dönemde İskandinavya-İran ticaret yolu sayesinde İdil Bulgar Devleti canlı bir ticaret merkezi haline gelmişti. Kaynakların kullandığı net ifadeler, İdil Bulgarlarının, Harizm ve İran'dan ticaret yapmak için ülkeye gelen Müslüman tüccarların faaliyetleri sonucu İslamlaştığına işaret etmektedir. Gerek ülkeye gelen tüccarlar ve Müslüman olan ahalinin etkisi, gerekse Hazar Hakanlığı'na karşı müttefik arama arzusu, İdil Bulgar Hanı Şilkey oğlu Yeltever (İlteber) Almış'ı Abbasi halifesiyle münasebet kurmaya sevk etmiş; rivayete göre, bölgedeki bu yoğun ticari faaliyetler vesilesiyle İslamiyet'i yakından tanıma imkânına sahip olan bu hükümdar, dönemin Abbasi halifesi Muktedir-billah'a (908-932) haber gönderip kendilerine İslam'ı daha ayrıntılı anlatacak ve ibadetlerine önyak olacak bir heyet istemiştir.⁶⁴ Bunun üzerine adı geçen halife, 922 senesinde içerisinde İbn Fazlan'ın da bulunduğu elçilik heyetini bölgeye göndermiştir. Bu seyyahın bölgedeki şu gözlemleri ticaretin burada ne kadar faal olduğunu göstermesi açısından önem arz eder: *Onlar [Bulgarlar] arasında çok sayıda tüccar vardır. Türk ülkelerine gider koyun getirirler, Visu ülkesine gider samur ve siyah tilki kürkü getirirler.*⁶⁵

Müellif Mesudî, Müslüman Bulgar Türkleriyle Bizans ordusu arasında gerçekleşen bir savaş sırasında bölgedeki Müslüman tüccarların tebliğ konusundaki aktif rollerini vurgulayan daha ikna edici bir anlatıyı günümüze taşır. Buna göre, hicri 332 senesinde (943-944) Valandar (Varna olabilir) adı verilen Rum şehri üzerinden Türklerin ülkesine giden Müslüman bir tacire haksızlık yapılmış, bu sebeple taraflar arasında savaş çıkmıştı. Türklerin 60 bin süvariyle harekete geçtiğini duyan Bizans imparatoru I. Romanos (920-944) da yaklaşık 60 bin kişilik bir kuvvet gönderdi:

"Bu ordu, sekiz gün içinde Valandar'a vardı ve şehrin arkasında kamp kurarak mevzilendi. Bu arada Türkler Valandar halkından birçoğunu öldürmüş, kalanlar yardım gelinceye kadar surların arkasına çekilmişlerdi. Dört Türk hükümdarı, [kendilerine karşı] Hristiyanlığı kabul eden [Türk]lerden ve Rumlardan müteşekkil bir ordu geldiğini öğrenince memleketlerine adam göndererek Hazar, el-Bab, el-Lan ve diğer ülkelerden kendilerine gelen Müslüman tacirlerden taraftarlar topladılar. Bu dört Türk kabilesi içinde Müslümanlığı kabul eden ve ancak kâfirlerle yapılacak bir savaşta saflarda yer alan insanlar da vardı. Taraflar saflarını düzelterek Hristiyanlaşanlar Rum ordusunun ön safında yerlerini alınca, Türkler arasındaki Müslüman tacirler ileri çıkıp onları Müslümanlığa davet ettiler. Türklerin himayesine girerlerse, onları Rum topraklarından çıkarıp İslam ülkesine götüreceklerini belirttiler. Onlar bunu reddedince iki taraf birbirine girdi."⁶⁶

Bu anlatı, Müslüman tacirlerin bölgedeki tebliğ faaliyetlerinin, gerektiğinde gayrimüslimlere karşı savaşmak yoluyla gerçekleşebildiğini, dahası bu tüccarların savaş gibi olağanüstü anlarda bile İslam'a barışçıl yollarla davet yöntemini uygulamayı önemsediklerini göstermesi açısından anlamlıdır.

Müslüman tüccarlardan bazılarının, hastaları tedavi konusundaki maharetleri de gayrimüslim ülke hükümdarlarının dikkatlerini onlar üzerinde toplamalarına ve bazılarının bu yolla Müslümanlığı kabul etmelerine vesile olmuştur. Yukarıda, Belazurî tarafından erken İslam döneminde Afganistan bölgesinde gerçekleşen bu tür bir hadisenin detayları anlatılmıştı. Benzer bir anlatı, el-Gırnatî tarafından Bulgarların Müslüman olmaları hakkında aktarılmıştır. Buna göre, Bulgar hükümdarının karısı hastalanır, tüm ilaç tedavilerine rağmen iyileşme eğilimi göstermez ve ölmesinden endişe edilir. Bu sırada Bulgar ülkesinde bulunan tıp ilmine hâkim Müslüman bir tüccar onlara: *Eğer sizi tedavi edersem dinime girer misiniz?* der ve onlardan olumlu cevap alır. Bunun üzerine tüccar, hastayı tedavi edip iyileşmesine vesile olunca hükümdar tüm halkı ile birlikte Müslüman olur.⁶⁷ Doğruluğu tartışmalı olsa da bu anekdot, gayrimüslim Türk ülkelerindeki Müslüman tüccarların cazibesini göstermesi açısından zikredilmeye değerdir.⁶⁸

⁶² Bu konuda bkz. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 168; Kafesoğlu, *age*, s. 196; Yazıcı, *agm*, s. 715.

⁶³ Nitekim eserini 10. asrın başlarında tamamladığını bildiğimiz İbn Rüşteh şöyle yazmaktadır: "Yuvarlak beyaz dirhemler, oraya İslam diyarından götürülür veya onlar [Bulgarlar] bu dirhemleri Müslümanlardan alırlar" İbn Rosteh, *agm*, s. 142; Şeşen, *age*, s. 38. Bu konuda bkz. Yazıcı, *agm*, s. 723. Bulgarlar, İlteber Almuş zamanında halife el-Müktefi adına para bastırılmışlardır. Kurat, *age*, s. 115; Akıncı, *agm*, s. 1131.

⁶⁴ Taşağıl, "İdil Bulgarları" *DİA*, C. 21, s. 472-473.

⁶⁵ İbn Fazlan, *age*, s. 57.

⁶⁶ Mesudî, *age*, s. 166-167; Şeşen, *age*, s. 54; Dunlop, *age*, s. 230-231.

⁶⁷ el-Gırnatî, *age*, s. 190. Krş. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 168-169; Şeşen, *age*, s. 182-183; Yazıcı, *agm*, s. 726; Foltz, *age*, s. 100. Bu bilgileri, 12. yüzyılda bölgede kadılık görevini yürüten Numan b. Yakub el-Bulgari'nin *Tarihü'l Bulgar* adlı eserinden aldığı belirten el-Gırnatî, hikâyenin devamında Bulgarların Müslüman olduğunu işiten Hazar hükümdarının onlara saldırdığını, fakat bu âlim tüccarın Bulgarları, "korkmayın, tekbir getirin" diyerek yönlendirmesi sayesinde Bulgarların Hazarları hezimete uğrattıklarını yazmaktadır. *Aynı Yerler*.

⁶⁸ Bir diğer zayıf rivayete göre, Asr-ı Saadet döneminde bizzat Hz. Peygamber tarafından Bulgar ülkesine tebliğ için gönderilen üç sahabe, Bulgar kralının hasta kızını iyileştirdikleri için Bulgar hükümdarı Müslüman olmuştu. Krş. Yazıcı, *agm*, s. 725; Koç, *agt*, s. 92.

İslamiyet'in, yoğun ticari ilişkiler üzerinden taban bulduğu bir diğer Türk ülkesi Hazarya'dır. Bir devlet dini olarak kabul edilmiş olmasa bile İslamiyet'in Hazar halkı arasında erken dönemlerden itibaren geniş bir yayılma sahasına kavuştuğu kaynakların sarih ifadelerinden anlaşılmaktadır. İslam'ın siyaseten yayılmasına bu kadar dirençli bir mücadele sergileyen bir devletin sınırları dâhilinde, halkın önemli ölçüde bu dine meylenmiş olması üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. İslam ordularının resmen ülkeye giremediği, üstelik çok katı bir mukavemetle karşılaştığı bir dönemde bu kadar Müslüman nüfus bu ülkeye nereden geldi? Bu sorunun görünen tek makul cevabı, Müslüman tüccarlar ve onların ticari aktiviteleriyle birleştirdikleri irşad faaliyetleri olmalıdır. Nitekim 922 senesinde bölgeden geçen İbn Fazlan, İdil Nehri'nin öte tarafının Müslüman tüccarlar eliyle önemli ölçüde kolonileştirildiğini yazmaktadır.⁶⁹ Aynı şekilde müellif Mesudî'nin şu sözleri, Hazar ülkesindeki Müslüman nüfusun kesafetine işaret etmesi bakımından önem arz eder: *Eğer Müslümanlar ve ülkedeki Hristiyanlar aralarında söz birliği etmiş olsalar, melikin (Hazar hakanı) onlara karşı çıkacak gücü olmazdı.*⁷⁰

Sadece Bulgar ve Hazar coğrafyası değil Türklerin yoğun olarak yaşadığı Maverâünnehir ve Türkistan'ın İslamlaşmasında da Müslüman tüccarların yaygın ve etkin bir rol üstlendikleri anlaşılmaktadır. Karahanlıların ilk Müslüman hükümdarı olarak bilinen Satuk Buğra Han'ın, İslamiyet'i kabul edişi hikâyesinde Müslüman tüccarlar *gizli özne* olarak anlatıdaki yerlerini alırlar. Buna göre, Satuk Buğra Han'a İslam'ın temel ilkelerini anlatan Ebu Nasr b. Mansur esasen bir tüccardı ve Satuk onunla dönemin önemli bir ticaret şehri Artuç'ta karşılaşmış sohbet ettikten sonra Müslüman olmuştu. Menkıbe, Ebu Nasr'ı şöyle tanıtır: *Hoca Ebu Nasr es-Samanî, doğduğu gündün bu yana dinin emirlerini harfiyen yerine getirir ve kurallarından hiç şaşmazdı. [Bu] aziz, evliyalık mertebesine ulaşmadığı halde Hz. Muhammed'in sünnetlerini yerine getirirdi. Kendisi tüccarlık yapardı.*⁷¹ Detayları farklı aktaran diğer bazı kaynaklara nazaran, Satuk Buğra Han'ın İslamiyet ile ilgili merakını celb eden odak noktası yine Müslüman tüccarlar olmuştur. Anlatıya göre Buğra Han, Müslüman tüccarların mal ve ürünlerinden, özellikle dokuma ve tatlılarından hoşlanmış, onların ibadetlerine dikkat ederek İslam dini hakkında sorular sormaya başlamıştır.⁷² Hangisi doğru olursa olsun, neticede Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabulü, bir ticaret kervanyıyla bölgeye gelen Müslüman tüccarlar eliyle gerçekleşmişti. Satuk'un, İslamiyet'i gönülden kabulüyle ona bağlı Türk ülkelerinde kitlesel ihtidaların gerçekleştiği görülmektedir. İbnü'l Esir'in, 960 senesine tarihlendirdiği 200 bin çadırılık bir kalabalığın topluca İslamiyet'e geçmesi de muhtemelen bu hadiseyle ilintilidir.⁷³

Tüccarların, İslam ile aralarına köprü kurulmasına vesile olduğu tahmin edilen bir diğer Türk hanedanı Selçuklulardır. Bu sülale, Oğuz Yabgu Devleti içinde önemli bir pozisyon işgal eden Selçuk Bey'in, Yabgu ile arasının açılmasından sonra Cend'e gelmesiyle İslamiyet ile tanışmıştı. Bu sırada Oğuzların kesif şekilde bulunduğu Cend şehri, (Yabguluk sınırları içinde bulunmasına rağmen) kaynakların açık ifadelerine göre *Müslüman tüccarların* önemli ölçüde kolonileştiği bir sınır kenti olarak ön plana çıkmıştı.⁷⁴ Harizm'e on günlük bir mesafeye yerleşen bu şehirde, bölgedeki Müslüman tüccarların tebliğ faaliyetleri üzerinden İslamiyet lehine oluşan sempati belirgin hale gelmişti. Bu havanın kuşatıcı tesirine fazla direnemeyen Selçuk Bey ve maiyeti⁷⁵ Müslümanlığı tercih etmişler, dahası kendilerini bölgedeki kâfir unsurlara karşı direnen İslam mücahitleri ve gazileri gibi görmüşlerdi.⁷⁶

Müslüman tüccarların, Orta Asya'daki tebliğ faaliyetlerinin Geç Orta Çağ'a kadar sürdüğü tahmin edilebilir. Moğolların ilk Müslüman hükümdarı Berke Han'ın (1256-1266) İslamiyet'i kabulü hakkında anlatılan bir hadise bu durumu teyit eder. Buna göre, bir gün Buhara'dan gelen bir Müslüman ticaret kervanına rastlayan Berke Han, onlardan iki tüccarı bir köşeye çekerek İslamiyet ile ilgili sorular sormuştu. Anlatıya göre bu tacirler, dinlerini o kadar ikna edici bir şekilde anlatmışlardı ki Berke bütün samimiyetiyle Müslüman olmuştu.⁷⁷ Bu tebliğ hareketi, merkezi Asya ile sınırlı kalmamış deniz güzergâhı üzerinden seyreden tarihi Baharat Yolu aracılığıyla en ücra köşelere kadar ulaştırılmıştı. Nitekim 13. asrın sonlarına doğru (1292 yılında) Çin içlerine kadar bir seyahat gerçekleştiren Marco Polo, Müslüman tüccarların (günümüzde Endonezya'ya bağlı olan)

⁶⁹ İbn Fazlan, *age*, s. 79.

⁷⁰ Mesudî, *age*, s. 139-140. Benzer ifadeler için bkz. İstahri, *age*, s. 198; İbn Rosteh, *age*, s. 139-140.

⁷¹ Bkz. Necati Demir, *Satuk Buğra Han Destanı*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2020, s. 28, 41. Ayrıca bkz. Arnold, *age*, s. 285; Foltz, *age*, s. 99.

⁷² Barthold, *Dersler*, s. 64.

⁷³ Bkz. İbnü'l Esir, *age*, C. VIII, s. 460. Ayrıca bkz. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 172, 174; amlf., "Türkler ve İslamiyet", s. 12; Arnold, *age*, s. 285.

⁷⁴ İbn Havkal, *age*, s. 389; İbnü'l Esir, *age*, C. IX, s. 361-362; Barthold, *Dersler*, s. 48; Abdülkerim Özaydın, "Cend", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 359.

⁷⁵ Süryani yazar Abu'l Farac'ın kayıtları, Müslümanların bu şehirde kesif bir kitle olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre Selçuk Bey ve maiyeti, bölge halkının önemli ölçüde Müslüman olduklarını görünce birbirlerine şöyle demişlerdi: "Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamağa mahkûm bir azınlık halinde kalırız." Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 292-293.

⁷⁶ Özellikle İbnü'l Esir gibi kaynaklarda Selçuk Bey, bölgedeki faaliyetleri üzerinden kâfirlere karşı mücadele veren bir gazi olarak tanıtılır. Bkz. İbnü'l Esir, *age*, C. IX, s. 362. Ayrıca Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 174.

⁷⁷ Bkz. Arnold, *age*, s. 300.

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARETİN VE MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ROLÜ

Sumatra Adası'ndaki putperest yerlilerle iletişim kurup onları Müslümanlaştırdığını dile getirmektedir.⁷⁸ Böylece denebilir ki İslamiyet, Müslüman tüccarlar eliyle sadece Türk ülkelerine değil tüm Moğolistan'a⁷⁹ Çin'e⁸⁰, Kore'ye⁸¹ Hindistan'a⁸² Güneydoğu Asya'ya,⁸³ Afrika'ya⁸⁴ ve hatta Balkanlara⁸⁵ kadar ulaşmıştır. Dahası, Rusya, Polonya ve İskandinavya'da gerçekleşen arkeolojik kazılarda Samani-İslam sikkelerine ulaşılmış olması, Müslüman tüccarların 9. asırda Hazar ve Bulgar ülkesinden daha kuzeybatıya kadar gittiklerini göstermektedir.⁸⁶

SONUÇ

Bir milletin kâmil din değiştirmesi çok boyutlu ve geniş bir zamana yayılan bir faaliyet olduğundan bu süreçte birden fazla değişkenin etkili olacağı aşîkârdır. Türklerin İslamlaşma süreci genel olarak ele alındığında askeri operasyonlar yanında (belki ondan daha fazla) ticari seferlerin pozitif etki yaptığı söylenebilir. Orta Asya coğrafyasında antik dönemlerden itibaren birbirini destekleyici mahiyette sürdürülen ticaret ve misyonerlik faaliyetleri, Türklerin İslamiyet'i kabul sürecinde de etkili bir formül olarak hayata geçirilmiştir. Özellikle 8. ve 9. asırlarda Türk kavimlerinin, Müslüman ordularına karşı gösterdikleri çetin mukavemet, İslamiyet'i bu kesif kitleler arasında yaymanın alternatif yollarına sevk etmiş; Türk coğrafyasının İslamlaşması için askeri girişimler yanında manevi müştereklere odaklanan sivil bir tebliğ süreci yaşanmıştır. Gerçekten tarihsel veriler, bütün Orta Asya'da olduğu gibi Türklerin yaşadığı coğrafi sahada da askeri seferlerden önce ticari seferlerin düzenlenmiş olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, özellikle erken dönem İslam tüccarları arasında ticareti, "iktisadi hedeflerin ötesinde" çok boyutlu bir etkinlik haline getirmiştir.

Müslümanlarla Türklerin kültürel karşılaşmalarının mahiyeti hakkında kesin bilgilere sahip olamasak da Müslüman tacirlerin, ticari kaygılarına eklemledikleri tebliğ ve irşad faaliyetleri sayesinde taraflar arasında sert ve problemlili seyreden siyasi gelişmelerin önemli ölçüde yumuşadığını, Türklük ile İslamlık arasındaki diyalog ve kültürel aktarım sürecinin kayda değer bir ivme kazandığını söylemek abartı değildir. Böylece çağın ekonomisindeki başat rolüyle ticaret, kazançlı bir alışveriş etkinliği olmak yanında, organize bir kültür ve inanç transferi aracı haline gelirken, tüccarlar da aylar süren çileli yolculuklarla kervanların sırtına yükledikleri zengin ürünler yanında kutsal bir imanın da taşıyıcıları olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- ABU'L FARAC, *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul. C. I, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- AKINCI, Meltem, "Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 39, Haziran 2020, ss. 1129-1153.
- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihan Güşâ*. çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- ANONİM, *Hududü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, haz. V. Minorsky-Türkçe çev. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- ARNOLD, T. Walker, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-C. İlhan Polat, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2007.
- AVCI, Casim, "Maldivler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, ss. 484-485.
- BARTHOLD, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.

⁷⁸ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985, s. 173.

⁷⁹ Barthold, *Dersler*, s. 34.

⁸⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, "Çin (Tarih)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Ankara 1993, s. 322. Çin Müslümanları Hui'ler olarak adlandırılmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Arnold, *age*, 382-403; Foltz, *age*, s. 101-102. 14. yüzyıl seyyahı İbn Battuta da Seylan bölgesindeki Müslüman tacirlere Suli adının verildiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Battuta, *age*, C. II, s. 812.

⁸¹ Mez, *age*, s. 535.

⁸² Nihal Utku Şahin, "Orta Çağ'da Hint Okyanusu'nda Doğu-Batı Etkileşiminde Müslüman Tüccarın Rolü", *Doğu-Batı Medeniyetlerinin İnşasında Tarih, Kültür, Sanat, Felsefe ve Din*, Konya 2019, s. 308-324.

⁸³ Bkz. İbn Battuta, *age*, II, s. 818-843; Yazıcı, *agm*, s. 719; Casim Avcı, "Maldivler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 484; Rıza Kurtuluş, "Asya (Kitada İslamiyet)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 538-539.

⁸⁴ Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, s. 154; Azmi Özcan, "İslâm (Doğuşu ve Yayılışı)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, s. 29.

⁸⁵ Balkanlardaki faaliyetler için bkz. A. Yaşar Ocak, *Sarı Saltık, (Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü)*, TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 97.

⁸⁶ Mez, *age*, s. 535; Kurat, *age*, s. 117; Yazıcı, *agm*, s. 723; Kallek, *agm*, s. 137; Koç, *agt*, s. 88-89. Hazar-Bulgar topraklarının ötesinin (Polonya, Baltık, İskandinavya vs.) İslam ticaret coğrafyası içine girmesine rağmen buralarda İslamiyet'in yayılmamış olması, tüccarların buralarda yerleşmemiş olmasına bağlanır. Bkz. Timothy Insoll, *İslam Arkeolojisi*, çev. Bahar Tınakçı, Homer Yayınları, İstanbul 2007, s. 171-173.

- BARTHOLD, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. R. Hulusi Özdem, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- BARTHOLD, W. *İslam Medeniyet Tarihi*, İzah ve Düzeltmeler: M. Fuad Köprülü, TDV Yayınları, Ankara 1977.
- BOZKURT, Nebi, “İpek Yolu”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Ankara 2000, ss. 369-373.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “Çin (Tarih)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 321-323.
- DEMİR, Necati, *Satuk Buğra Han Destanı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.
- DUNLOP, D. M. *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- EL-BELAZURÎ, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- EL-GIRNATÎ, Ebu Hamid Muhammed, *Girnatî Seyahatnamesi*, haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- FOLTZ, Richard, *Religions of Silk Road (Pre-Modern Patterns of Globalization)*, Palgrave Macmillan, New York 2010.
- INSOLL, Timothy, *İslam Arkeolojisi*, çev. Bahar Tırnakçı, Homer Yayınları, İstanbul 2007.
- İBN BATTUTA TANCİ, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Said Aykut, C. I-II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- İBN FAZLAN, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı: İbn Fazlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.
- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İBN KESİR, Ebu'l Fida İsmail, *el-Bidaye ve'n Nihaye*, (Büyük İslam Tarihi), çev. Mehmet Keskin, C. II, III, IV, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İBN ROSTEH, Abu Ali Ahmed ibn Omar, “Kitab al-Alak an-Nafisa VII” *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, (Ed. M. J. Goeje), C. VII, E. J. Brill, Leiden 1891.
- İBNÜ'L ESİR, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özyayın-Ahmet Ağırakça, C. VIII, IX, XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İSTAHRÎ, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984.
- KALLEK, Cengiz, “Ticaret”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 134-144.
- KOÇ, Dinçer, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, *Türk Tarih-i Dinisi*, haz. Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, *Türkiye Tarihi (Anadolu'nun İstilasına Kadar Türkler)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972.
- KURTULUŞ, Rıza, “Asya (Kitada İslamiyet)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 534-542.
- MARCO POLO, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985.
- MESUDÎ, *Muruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, (İslam Rönesansı)*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- MİSKEVEYH, Ebu Ali Ahmed B. Muhammed, *Tecâribü'l Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- MUKADDESİ, Muhammed b. Ahmed, *İslam Coğrafyası, (Ahsenü't-Tekasim)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARETİN VE MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ROLÜ

OCAK, A. Yaşar, *Sarı Saltık, (Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü)*, TTK Yayınları, Ankara 2002.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Cend”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 359-360.

ÖZCAN, Azmi, “İslâm (Doğuşu ve Yayılışı)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, ss. 27-31.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski-Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.

SALMAN, Hüseyin, *Türkişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

SHARAF AL-ZAMAN MARVAZÎ, *On China, The Turks and India*, İng çev. V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, Londra 1942.

SÜLEYMAN EL-TACİR, *Doğunun Kalbine Seyahat, (Çin ve Hind Ülkeleri ve Hatıraları)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

ŞEKER, Fatih M., *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 1985.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Hazarlar”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 116-120.

TAŞAĞIL, Ahmet, “İdil Bulgar Hanlığı”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 472-473.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.

TURAN, Osman, “Türkler ve İslamiyet”, *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, ss. 1-31.

TEKİN, Şinasi, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762- 1962)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, S. 217, 1963, ss. 1-12.

TOPSAKAL, İlyas, *İtil Bulgarları ve İslamiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

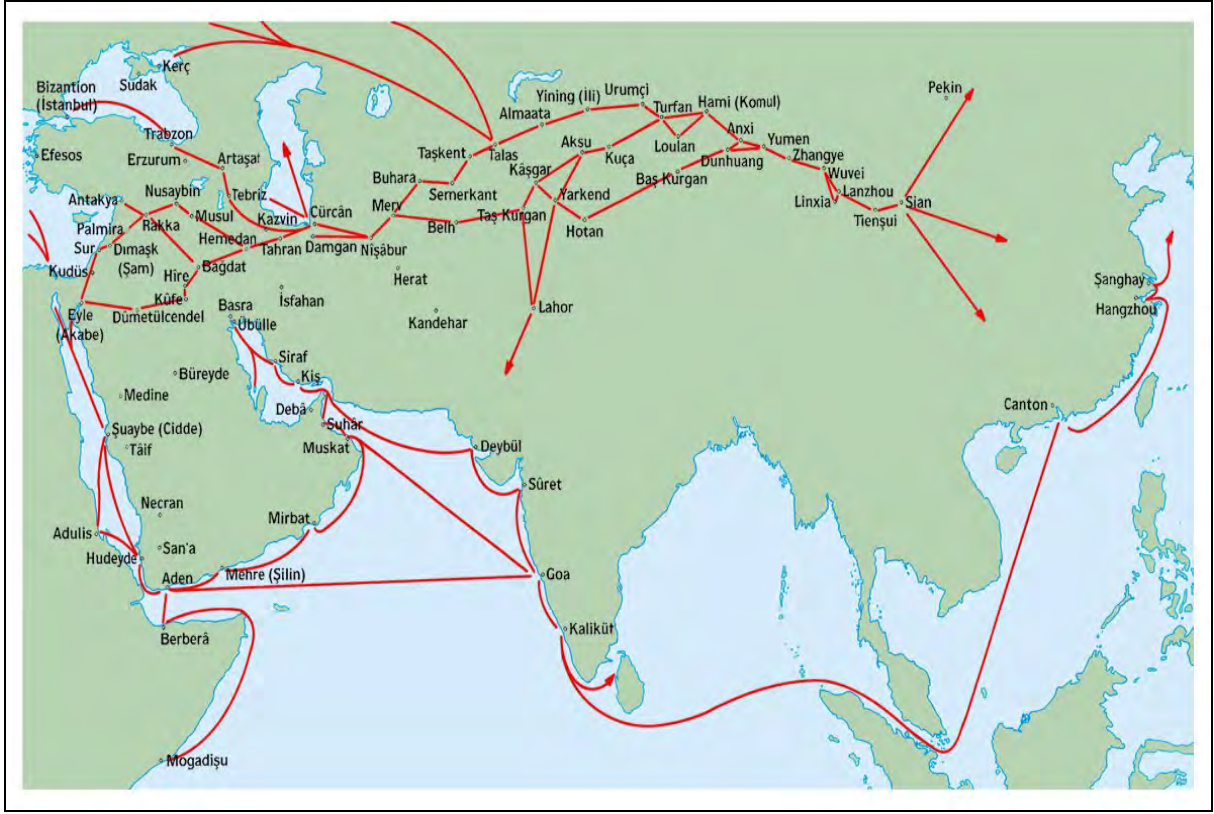
UTKU ŞAHİN, Nihal, “Orta Çağ'da Hint Okyanusu'nda Doğu-Batı Etkileşiminde Müslüman Tüccarın Rolü”, içinde *Doğu-Batı Medeniyetlerinin İnşasında Tarih, Kültür, Sanat, Felsefe ve Din*, Timav Yayınları, Konya 2019, ss. 308-327.

ÜNAL, Tahsin, “Türkler Nasıl Müslüman Oldular?”, *İslam Medeniyet Dergisi*, C. 2, S. 14, 1968, ss. 28-31.

YAKUT EL-HAMEVÎ, Şihabuddin b. Yakub b. Abdullah, “Etil”, *Mu'cemu'l Buldan*, C. I, Dar Sader, Beyrut 1977, ss. 87-88.

YAZICI, Nesim, “İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet”, *Türkler*, C. IV, 2002, ss. 714-754.

EKLER

Ek-1: İpek ve Baharat Ticaret Yolları Güzergâhı (Bozkurt, “İpek Yolu”, *DİA*, C. 22, s. 370)

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 29-38.

Geliş Tarihi–Received Date: 20.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.12.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SELÇUKLU DÖNEMİ İRAN’INDA ARAPÇA YAZAN MÜELLİFLER

 10.53718/gttad.1393382

 RUMEYSA BAKIR DAYI*

ÖZ

XI. yüzyılda İran coğrafyası Selçuklu hâkimiyetine girmiş, İslâmî dönem içerisinde kültür, sanat ve edebiyat açısından parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Selçuklu devlet adamlarının desteği ile Fars edebiyatının yanı sıra Arapça ve Arap edebiyatı da gelişim göstermiştir. İslamiyet’in yaygınlaşması ve Arapların İran’ı fethetmesi ile Arapça da siyasi bağlamda kendini göstermiş, Arapların İran topraklarına göç etmesi ile hızlanmıştır. Arap dilinin İran topraklarında yaygınlaşması, İran lehçeleri üzerinde daha çok sarayda kullanılan Pehlevicenin üzerinde etkisi oldukça fazla olmuş hatta onu gölgede bırakmıştır. Siyasi ve divani konularda Arapçanın zorunlu hale gelmesi, Arapça kelimelerin de Fars diline girmesine yol açmıştır. İslam kültüründe dinî ve edebî ilimlerin Arapçaya çevrilmesi ve İran’da eğitim merkezlerinin açılması, Arap dilinin İranlılar arasında giderek yaygınlaşmasını sağlamıştır. Pehleviceden Arapçaya çeviri yoluyla başlayan dil çalışmaları, şiir nazmetme ve dilbilim çalışmaları ile ortaya çıkmış, saray idaresinin desteği ile de hız kazanmıştır. Bu çerçevede Arapça ve Farsça birlikte bir milletin edebî, kültürel ve günlük hayatında ortak bir dili haline gelmiştir.

İran halkı Arapça ile tanıştıktan sonra Farsça ve Arapça kelimeleri birleştirmiş iki dili tek bir potada harmanlamışlardır. Hatta bazı kelimeleri olduğu gibi alıp kendi dillerine yansıtılmışlardır. Selçuklu İran’ında, Arapça söz söyleyen büyük şair ve yazarlar ortaya çıkmış, Arap edebiyatı İran’da yükselişe geçmiştir. Bu durumda dinî ve siyasi otoriteler içerisinde de belli bir konuma ulaşmak isteyen kişiler, bu dili öğrenmek, yazışma ve konuşmada bu dili kullanmak zorunda olduklarını fark etmişlerdir. Zira Arapça nazım ve nesir yazarlar, sultanların yanında ve hizmetinde büyük ikram ve iltifat görmüşlerdir. Özellikle bu dönemde müelliflerin eserlerinde Arapçayı tercih etmelerinin en önemli nedenlerinden biri kültürel etkileşimin yanında Arapçanın edebî sanatlar açısından daha hazır oluşu ve daha yerleşmiş anlatım tarzına sahip oluşudur. Ayrıca bu dönemde nesir konularında dinî, ilmî ve edebî alanlarda çeşitlilik meydana gelmiş, bu da İranlı müelliflerin dikkatini cezbetmiştir. Zira Arap ve İran topraklarında mensur çalışmalar Arap müelliflerden önce İran asıllı müellifler tarafından kaleme alınmış, tercüme hareketleri ile Arapçaya kazandırılmıştır. Örneğin Arap nesrinin gelişimi konusunda hem Pehleviceli hem Arapçayı iyi bilen İbn Mukaffa’nın ve Arapça risale yazar ve bu türü yeniden düzenleyen Yahyâ el-Kâtib’in adı zikredilebilir.

Söz konusu bu VIII. yüzyıl ediplerinin yanında Selçuklu döneminde de ünlü Arapça yazarlar bulunmaktadır. Kübreviyye tarikatının lideri büyük âlim Seyfüddin el-Bâharzî, dil ve edebiyat âlimi Hâtib-i Tebrizî, saray kâtipi ve şecere âlimi Tuğrâî, tarihçi, şair ve yine soy bilimci Ebîverdi, ünlü Selçuklu vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid İran asıllı Arapça eserler kaleme alan müellifler arasında bulunmaktadır. Çalışmada, Selçuklu dönemi İran coğrafyasında Arapçanın tercih edilme nedenleri ele alınıp İran’da Arapça eserler kaleme alan ve Arapça yazılan eserleri şerh eden İranlı müellifler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, İran, Arapça, Dil, Kültür, Edebiyat.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Bayburt/TÜRKİYE, E-Posta: rbakirdayi@bayburt.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8945-8776.

AUTHORS WRITTEN IN ARABIC IN IRAN OF THE SELJUK PERIOD

ABSTRACT

In the eleventh century, the Iranian geography came under Seljuk rule and experienced one of its bright periods in terms of culture, art and literature during the Islamic period. With the support of Seljuk statesmen, Arabic and Arabic literature developed as well as Persian literature. With the spread of Islam and the Arabs' conquest of Iran, Arabic also showed itself in the political context and accelerated with the migration of Arabs to Iranian lands. The spread of the Arabic language in Iranian lands had an impact on the Iranian dialects, Pahlavi, which was used mostly in the palace, and even overshadowed it. The fact that Arabic has become mandatory in political and divan matters has led to the introduction of Arabic words into the language. The translation of religious and literary sciences in Islamic culture into Arabic and the opening of educational centers in Iran have enabled the Arabic language to become increasingly widespread among Iranians. Language studies, which started with translation from Pahlavi to Arabic, emerged with poetry verse and linguistic studies, and gained momentum with the support of the palace administration. In this context, Arabic and Persian have become a common language in the literary, cultural and daily life of a nation.

After the Iranian people met Arabic, they combined Persian and Arabic words and blended the two languages into a single pot. They even took some words as they were and reflected them in their own language. In Seljuk Iran, great poets and writers speaking in Arabic emerged, and Arabic literature began to rise in Iran. In this case, people who want to reach a certain position among religious and political authorities have realized that they have to learn this language and use this language in correspondence and speech. Those who wrote Arabic verse and prose received great honor and compliment in the presence and service of the sultans. One of the most important reasons why authors preferred Arabic in their works, especially in this period, is that, in addition to cultural interaction, Arabic is more ready for literary arts and has a more established style of expression. In addition, during this period, there was diversity in prose subjects in religious, scientific and literary fields, and this attracted the attention of Iranian writers. Because prose works in Arab and Iranian lands were written by authors of Iranian origin before Arab authors, and were translated into Arabic through translation movements. For example, regarding the development of Arabic prose, the names of Ibn Mukaffa, who knew both Pahlavi and Arabic well, and Yahyâ el-Kâtib, who wrote treatises in Arabic and reorganized this genre, can be mentioned.

In addition to these 8th century literary figures, there are also famous Arabic writers in the Seljuk period. The leader of the Kübreviyye sect, the great scholar Seyfüddîn el-Bâharzî, the language and literature scholar Hâtib-i Tebrizî, the palace secretary and genealogy scholar Tuğrâî, the historian, poet and genealogist Ebîverdi, one of the famous Seljuk viziers Enûşirvân b. Khalid is among the authors of Iranian origin who wrote Arabic works. In the study, the reasons why Arabic was preferred in the Iranian geography of the Seljuk period will be discussed and the Iranian authors who wrote Arabic works in Iran and annotated the works written in Arabic will be examined.

Keywords: Seljuks, Iran, Arabic, Language, Culture, Literature.

GİRİŞ

Tarihte uzun dönemler iç içe yaşamış milletler, siyasi, sosyal ve toplumsal anlamda ortak paydalarda birleştikleri gibi dilden edebiyata kültürel ve sanatsal bağlamda da birbirlerini etkilemişlerdir. Araplar İran topraklarını fethettikten sonra bu şehirlerde mahallî yöneticileri göreve getirmişlerdir. İdari ve askerî yönetimin İranlı Arapların hizmetine bırakılması, Arap halkının bu topraklara göç etmesi ve bu ülkenin bazı bölgelerine, özellikle de merkez ve doğu bölgesine yerleşmeleri ve İranlılarla iç içe yaşamaları Arapçanın da bu topraklara girmesine ön ayak olmuştur.

Arap dilinin tüm İran lehçeleri üzerinde etkisi olduğu gibi özellikle edebî ve siyasi ortamlardaki Fars dili üzerindeki etkisi de yadsınamayacak ölçüdedir. Zira siyasi ve divan konuları ile ilgili konularda Arapçanın zorunlu hale getirilmesi ardından dile Arapça kelimelerin girmesine de sebep olmuştur. Bu durumda dinî ve siyasi mercilerde belli bir mevkiye gelmek isteyen kimselerin bu dili öğrenmesi, onun yazışma ve konuşma şeklerinden haberdar olması zorunlu bir hâl almıştır. İslam kültüründe dinî ve edebî ilimlerin tamamıyla Arapçaya dönmesi, eğitim merkezlerinin İran'da açılmış olması da Arap dilinin İranlılar arasında git gide yaygınlık kazanmasına sebep olmuştur. Hatta İranlıların büyük bir kesimi, Arap diliyle yazarlık ve şairlik yapmaya başlamıştır. Yalnız bu durum, Sasaniler döneminden İslamiyet'in gelişine kadar geçen dönemde ekseriyetle sarayda kullanılan yazı dili olan Pehleviceye gölge düşürmüştür. Nitekim İranlılar arasında Arap dilinin yaygınlaşması ve onun İran lehçeleri üzerindeki etkisinin büyük olması nedeniyle Arapça Pehlevicenin yerine geçmeye başlamıştır.

İran halkı, Arapçayla tanıştıktan sonra Farsça kelimeleri Arapça kelimeler ile birleştirmeye başlamış, bazı kelimelerin başından ve sonundan bir kısım parçaları düşürüp iki dilde harmanlama yoluna gitmişlerdir. Hatta bazı kelimeleri olduğu gibi alıp kendi dillerine yansıtılmışlardır. Nitekim öğrenimlerini Arapça alan ama Farsça söyleyen

şair, edip ve yazarlar, medresede öğrendiklerini kendi eserlerinde kullanmışlardır. Hatta eserlerin süslemesinde ve terkiplerin kullanılmasında da Arapça kullanılmıştır.

Nesre gelindiğinde Kuran-ı Kerim dışında nesir çalışmaları Araplardan önce İran asıllı kâtiplerin çalışmaları ile ortaya çıkmış olup çeviri hareketleri ile başlangıç yapmıştır. Zira Arap risale üslubunun kurucusu Abdulhamid b. Yahya el-Kâtib (ö.750)¹ Arapça risale yazma ve ona bir düzen vermede ilk kişi olmuştur. Abdulhamid'in risale yazımında uyguladığı yol, ondan sonra Abbasiler döneminde genişleyerek devam etmiş ve çoğunluğu İran asıllı olan büyük kâtipler ortaya çıkmasına ön ayak olmuştur.

Arap nesrinde bu büyük değişimin meydana gelmesine kaynaklık eden ve Arap diliyle edebî kitap telifini yaygın hale getiren kişi, Pehlevi dilini ve Arap edebiyatını iyi bilen, Basra'da yaşayan İranlı büyük yazar, Abdullah b. Mukaffa olarak bilinen Dadeviye oğlu Rûzbih'tir (ö.759). O, Pehleviceden Arapçaya *Âyennâme* (Kitâbu'l-Âyîn / Kitâbü'r-Rûsûm), *Kelile ve Dimne*, *Hudâyname* (Siyeru'l-Mülûk)-Siretu Mülûki'l-Furs), *Nâme-i Tenser*, *Kitabu Mazdek*, *Kitâbu't-Tâc fi Sireti Enûşirvân* gibi kitapların yazımına ve bunlar dışında kitap ve risalelerin büyük bir kısmının tercümesine öncülük etti. İbn Mukaffa'nın Pehlevicenin yanı sıra Yunancadan da çevirileri de bulunmaktadır.²

İbn Mukaffa VIII. yüzyıl müellifi olup İbn Mukaffa'dan sonra Selçuklular dönemine kadar bu Arapça yazım devam etmiştir. Fakat XI. yüzyıla kadar şiir yazımı nesirden daha ön plana çıkmış, saraydan da iltifat görmüştür. Bu durum da müelliflerin Arapçaya yönelmelerine ön ayak olmuştur. Bu dönemde İran bölgesinde yaşayan İran asıllı müellifler de oldukça fazla eser kaleme almıştır. Kübreviye tarikatı lideri büyük âlim el-Bâharzî (1190-1261), dil ve edebiyat âlimi Hâtib-i Tebrizî (1030-1109), saray kâtibi ve nesep âlimi Tuğrâi (1061-1121), ahbar, şair ve yine nesep âlimi Ebiverdî (1065-1113), Selçuklu dönemi ünlü vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid (1067-1138) bu anlamda örnek verilebilir.

Selçuklu Dönemi İran'ında Arapça Yazan Müellifler

1. Seyfüddîn Saîd b. el-Mutahhar b. Saîd el-Bâharzî (1190-1261)

XI. yüzyıl İran'ında Farsça ve Arapça yazan büyük şair ve yazarlarından biri Seyfüddîn Saîd b. el-Mutahhar b. Saîd el-Bâharzî, 1190 yılında Bâharz'da dünyaya gelmiş olup küçük yaşta ilmî seyahatlere çıkmıştır. İlim merkezlerinden Buhara, Bağdat ve Nişâbur'u ziyaret etmiş, Bağdat'ta Şehâbeddin es-Sühreverdî'den, Horasan'da Ali et-Tûsî'den dersler almıştır. Buhara'da ise Cemâleddin el-Mahbûbî ve Şemsüleimme el-Kerderî'den ders aldıktan sonra Herat'ta Tâceddin Mahmud el-Üşnûhî'den hırka giymiştir. Hive'de daha sonraları mensup olacağı Kübreviye tarikatı şeyhi Necmeddin-i Kübrâ'ya katılıp eğitim almış ardından hadisler şerh etmiş, Şâhîh-i Buhârî'yi okutmuştur. Şeyhi Necmeddin-i Kübrâ manevi yolculuğunu tamamlayan el-Bâharzî'yi irşad vasıfesi için Buhara'ya göndermiştir.³

Şeyhi Necmeddin-i Kübrâ, Moğolların yaptığı bir katliam sonucu 1221 yılında vefat etmiştir.⁴ Fakat aynı dönemde Moğollar onun öğrencisi el-Bâharzî'ye büyük saygı göstermişlerdir. Müslümanlığın yayılmasında büyük etkisi bulunan Bâharzî Moğollar arasında "Ulu Şeyh" adı ile anılmış olup birçok hükümdar ve devlet ricalinin saygısını kazanmıştır. Örneğin; Cuci'nin oğlu Berke ve Hülagu Han'ın Müslüman oluşunda etkili olmuştur.⁵ Bunun yanında Altın Orda Devleti'nin ilk hükümdarı Batu'nun büyük saygınlığını kazanmış hatta Berke Han da Müslüman oluşunu Bâharzî'nin Buhara hângâhında duyurmuştur.⁶ Mengü Han'ın annesi Sirkutay Bilgi gibi bazı devlet ricali de medreseler yaptırıp onun idaresine bırakmışlardır. Ayrıca birçok hükümdar çok kıymetli hediyelerle saygınlığını kabul ettiklerini göstermişlerdir. Abbasi halifesi Mu'tasım-Billah'ın Hz. Ali'nin hattıyla yazılmış bir mushafı, ona hediye etmesi, Azerbaycan hâkimi Melike'nin ise Hz. Peygamberin Uhud Savaşı'nda kırılan dişini göndermesi el-Bâharzî'ye duyulan saygıyı ve ona verilen kıymetin ölçüsünü göstermektedir. Hatta Bâharzî'ye ait Bâharzî'ye adlı bir tarikat addedilmiş, bu tarikatın ünü Hindistan'a kadar varmıştır.⁷

İran'ın eski adı Karzin olan Fethabad şehrinde 1261 yılı Zilkade ayının 20'sinde hangâhında vefat eden Bâharzî'nin mezarı⁸, ölümünden sonra da birçok devlet adamının ziyareti ettiği bir yer olmuştur. Ölümünden sonra torunlarından Şeyh Yahya tarafından yönetilen dergâhta ilmî ve dinî eğitimler kaldığı yerden devam etmiş olup

¹ Detaylı bilgi için bkz. Ali Şakir Ergin, "Abdülhamid el-Kâtib", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 225.

² Detaylı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 130.

³ ez-Zehbi el-İmâm Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, C. 23, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, s. 364.

⁴ Hamid Algar, "Necmeddin-i Kübrâ", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 499.

⁵ Mahmud Esad Erkaya, "Kübreviye Tarikatı Şeyhi Seyfeddin el-Bâharzî'nin (ö.659/1261) Esrârü'l-erbaîn li'ahyârî's-sâirîn Adlı Kırk Hadisi ve Hadislerde Muvaşşah (Akrostiş) Uygulaması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2018, s. 828.

⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C. 1, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 551; Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, Altınordu Yayınları, Ankara 2022, s. 162.

⁷ Süleyman Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddin", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 471,472.

⁸ ez-Zehbi, *age*, s. 369.

diğer çocukları da Kübreviyye tarikatinin ve dergâhın idaresinde büyük rol üstlenmişlerdir. Hatta İbn Battuta, seyahatnamesinde bu dergâhta geçirdiği zamanı daha detaylı anlatmaktadır.⁹

Bâharzî Farsça birçok eser bırakmıştır. Bunlardan biri de Alman Şark Cemiyeti Mecmuası'nda yayımlanan elli kadar Farsça rubaisidir.¹⁰ Bunun yanında Arapça eserler de kaleme alan Bâharzî'nin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan birkaç eseri vardır. Bâharzî'nin eserleri şu şekilde gösterilebilir:

Veķâyi'u'l-Ĥalvet: Arapça olarak kaleme alınan bu eserde Bâharzî, bazen rüya âleminde bazen gerçek âlemde müşahede ettiği olayları, vakıaları yazmıştır. Gördüğü vakıalarda bazı kılıçlar, yıldızlar, gezegenler gibi farklı semboller bulunmakta olup bunları şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya yorumlatmış ve onun emriyle de kaleme almıştır.¹¹

Rubâ'ıyyât: Hint asıllı hukukçu ve kütüphaneci Hudabahş tarafından elli tanesinin yayımladığı, Said Nefîsî tarafından da doksana çıkarıldığı kaynaklarda geçmektedir.¹²

Veşâyâ ve Rûznâme: *Veşâyâ* eserinde Bâharzî vasiyetini kaleme almış olup *Rûznâme*'sinde ise torunu Şeyh Yahya tarafından bildirildiğine göre yaşadığı önemli olayları kaydetmiştir.

Esrârü'l-Erbâin liahyâri's-Sâirîn: Kırk hadis geleneğine uygun olarak kaleme aldığı bu eser, 16 varaktan oluşmaktadır. Eser, Bâharzî'nin bizzat kendisinin 17 şeyhten dinlediği ve derlediği hadislerden oluşmaktadır. Eserini müridlerine örnek olmak ve hadis ilmine faydalı olmak için yazdığını belirtmiştir.¹³ Bu eserlerinin yanı sıra Bâharzî, *Risâle-i 'Işk* ve Kübreviyye şeyhlerinden Sa'deddîn-i Hammûye'ye yazdığı mektuplardan oluşan *Şerhu Esmâ'i'l-Hüsnâ* adlı eserleri de kaleme almıştır.¹⁴

2. Hâtib-i Tebrizî (1030-1109)

XI. yüzyılın diğer bir dil ve edebiyat âlimi Zekeriyâ Yahyâ b. 'Alî b. Muhammed b. Hasan b. Bistâmî eş-Şeybânî'dir ki ez-Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sında et-Tibrizî olarak vurguladığı Hâtib-i Tebrizî¹⁵421 (1030) yılında Tebriz'de dünyaya gelmiştir. İbnü'l-Kıfî ve Yâkût el-Hamevî'nin biyografî çalışmalarına göre babasının hatip olduğu, bu da İbnü'l-Hâtib olarak geçmesi gerekirken birçok kaynakta lakabı Hâtib şeklinde geçmiştir. İlmî hayatını geniş bir yelpazede geçiren Hâtib-i Tebrizî, İslam dünyasının Bağdat'ta yetiştiği en önemli kimyacılarından Ebu'l-Kâsim el-İrakî (ö.1185), Bağdatlı dil âlimi Hasan b. Muhammed İbnü'd-Dehân (1101-1174), Cürcan'da edebiyat belagatçısı Abdulkâhir el-Curcânî (ö.1079) gibi farklı alan hocalarından çeşitli ilmî dersler almıştır. Yirmili yaşlarda el-Maarri'den ve Muhammed b. Ahmed el-Ezheri'den Tehzibu'l-Luğa okumuş, ardından birçok dil âlimi ile bir araya gelmiş, Arap grameri ve edebiyatında geniş bir bilgiye ve şöhrete kavuşmuştur. İlmî eğitimine Dımaşk'ta Hatîb el-Bağdâdî'den ve Sûr'da dil, tefsir, hadis ve fıkıh alanında XI. yüzyılın en büyük ilim adamlarından Süleym b. Eyyûb er-Râzî'den hadis dersleri alarak devam etmiştir. Döneminin en önemli ilim merkezlerinde eğitim alan Hâtib-i Tebrizî, doğal olarak Arap dili ve edebiyatı alanında büyük bir üne sahip olmuş, Nizamiye Medreselerinde eğitim vermiştir. XII. yüzyılın en büyük nahiv âlimlerinden İbnü's-Şecerî (ö.1148), yine aynı dönemin büyük tıp âlimi, Arap dili ve edebiyatçısı İbnü't-Tilmîz (ö.1165), Endülüslü fakih ve muhaddis Ebu Bekr İbnü'l-Arabî (ö.1148) gibi birçok dil bilimci ve alimi de yetiştirmiştir. İlme adanan dünyevi hayatı 1109 yılında 81 yaşında¹⁶ Bağdat'ta sona ermiştir.¹⁷

Hâtib-i Tebrizî'nin dil ekolleri arasından belli bir ekolü seçmediği, eserlerinde daha özgür bir tavır takındığı görülmektedir. Fakat Halîl b. Ahmed, Esmâî, Sibeveyh ve İbn Cinni gibi dil âlimlerinin onun eserlerinden faydalandığı ve nakil yaptığı temel alınrsa bu da Basra ekolüne daha yakın olduğunu göstermektedir.¹⁸ Hâtib-i Tebrizî'nin eserleri şu şekilde gösterilebilir:

Şerhu Lâmiyyeti'l-'Arab: Cahiliye döneminin ünlü şairlerinden eş-Şenfere'nın *Lâmiyyeti'l-'Arab*'nın şerhidir.

Şerhu'l-Kasâ'idi'l-'Aşr: Cahiliye döneminin ünlü eseri muallakaların yedi şairi ile birlikte cahiliye döneminin hiciv şairlerinden Meymûn b. Kays el-A'sâ, cahiliye döneminde büyük sanatçı lakabıyla tanınan

⁹ İbn Battûta, *age*, C.1, s. 529; Süleyman Gökbulut, "Kübreviliğin Orta Asya ve Anadolu'daki Macerası Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, 20, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Isparta 2007, s. 329; Erkaya, *age*, s. 829.

¹⁰ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, TTK Yay., Ankara 1976, s. 37.

¹¹ Mahmud Esad Erkaya, "Seyfeddin el-Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Veķâyi'u'l-Ĥalvet", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2018, s. 32.

¹² Uludağ, *age*, C. 4, s. 475.

¹³ Erkaya, *age*, s. 830-833.

¹⁴ Hamid Algar, "Sayf al-Din Bakharzi", *The Encyclopaedia of Islam*, C. 9, Leiden 1997, s. 110,111; Uludağ, *age*, C. 4, s. 475; Erkaya, *age*, s. 830.

¹⁵ ez-Zehebî, *age*, s. 369.

¹⁶ ez-Zehebî, *age*, s. 271.

¹⁷ Zebîhullah-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, çev. Hasan Almaz, Nüsha Yay., Ankara 2002, s. 279.

¹⁸ Ahmet Özel, "Tebrizî, Hatîb", *DLA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 223-224.

Nâbiğa ez-Zubyânî ve yine aynı dönemin büyük şairlerinden, şiirlerinin muallaka şiirleri arasına girmesi konusunda ihtilaflar bulunan Abîd b. Ebrâs'a ait şiirlerin şerhinin yapıldığı çalışmadır.

Şerhu Bânet Su'ad: Ka'b b. Züheyr'in Hz. Peygamber için yazdığı kasidesi *Bânet Su'ad* diğer bir adıyla *Kaşîdetü'l-bürde* adlı şiirinin şerhidir.

Şerhu İbn Düreyd: Basra'nın en ünlü filoloğu ve ilk şairi olan İbn Düreyd'in (ö.933) Arapçadaki hemen bütün maksur kelimeleri bir araya toplayarak alandaki ustalığını gösterdiği *el-Maksûre* adlı kasidesinin şerhidir.¹⁹

Şerhu İhtiyârâtü'l-Mufađđal: Kufe ekolüne mensup dil âlimi, şiir ravisi Mufađđal ed-Dabbî'nin cahiliye ve muhadram şairlerinin eserlerini içeren antolojik bir çalışma olan *Mufađđaliyyât* adlı eserin şerhidir.²⁰

Şerhu Divâni Ebî Temmâm ve Şerhu Divâni Hamâse; Abbasi döneminin en ünlü şairlerinden Ebu Temmâm'ın ilk şiir divanı olan ve onu meşhur eden, diğer bir adıyla *el-Hamasetü'l-Kübrâ* olan şiir mecmuasının Hatîb et-Tebrîzî tarafından şerh edilmiş halidir. Hatta onun şerhi de Muhammed Abduh Azzâm tarafından dört cilt halinde neşredilmiştir (Kahire 1951-1957).²¹

Şerhu Sakîti'z-zend: Hocası Ebu'l-Alâ el-Maarrî'nin hayatının ilk dönemlerinde yazdığı, daha çok günlük hayata dair konuların yer aldığı 3000'den fazla beyt ve 113 şiirden oluşan kaside ve mersiyelelerin de olduğu divanı *Sakîti'z-zend*'i İbnü's-Sîd el-Batalyevsî (ö.1276) ve Kâsım b. Hüseyin el-Hârîzmî (ö.1286) ile birlikte üç şerh şeklinde yazmıştır. Tâhâ Hüseyin başkanlığında kurulan bir heyetin tahkikliğinde beş cilt şeklinde yayımlanmıştır.²²

Şerhu'l-Lüma' fi'n-naĥv: Çalışmalarının çoğu dil bilimlerine dair olan X. yüzyıl dil âlimi İbn Cinni'nin nahivin temel konularını işlediği *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye*'sinin şerhidir.²³

Şerhu Divâni 'Antera, Şerhu Divâni Zirrumme, Şerhu Divâni'l-Mütenebbî: Cahiliye dönemi şairlerinden 'Antera b. Şeddad'ın (ö.614), Emeviler döneminde tabiat tasvirleriyle öne çıkan şair Zürrumme'nin (ö.735) ve ünlü şair Mütenebbî'nin (ö.965) divanlarının şerhidir.

Tehzîbü İslâhi'l-Mantık: Dil âlimi İbnü's-Sikkî't'in (ö.858) Arap dilinde yapılan hataları düzeltmek üzere kaleme aldığı *İslâhu'l-Mantık* adlı eserine şerh, tehzîb ve ihtisar yazıp, eser içindeki gereksiz tekrarları çıkarıp, zor yerleri açıklayıp yeniden neşrettiği eserdir. Bu eser, Hâtîb-i Tebrîzî'den sonra 1913 yılında Bedreddin Na'sânî, Muhammed Zekî ve Sâlih Ali Bek tarafından bir kısmı yayınlanmış, 1986 yılında da Fevzî Abdülazîz Mes'ûd tarafından iki cilt halinde tekrar yayımlanmıştır.²⁴

Kenzü'l-huffâz fi Kitâbi Tehzîbi'l-elfâz: Yine İbnü's-Sikkî't'in konularına göre düzenleyip bu kelimelere mensur ve manzum örnekler vererek açıkladığı *el-Elfâz* adlı sözlük çalışmasını şerh etmiştir. Aynı çalışmanın 1898 yılında Luvis Şeyho²⁵ ve 1907 yılında Salih b. Ali tarafından yapılmış iki neşri daha mevcuttur.²⁶ Bu çalışmaların yanında *el-Mûlahĥaş fi i'râbi'l-Kur'an, el-Kâfi fi'l-'arûz ve'l-kavâfi, Mâ yukra'ü min âĥirihî kemâ yukra'ü min evvelihî, Şerhu Divâni İmri'ilkays, Şerhu Divâni'n-Nâbiğa, Mukaddime fi'n-naĥv, Tefsîrü'l-Kur'an, Tehzîbü Mekâtîli'l-fürsân, Tehzîbü Ğarîbi'l-Muşannef, Tehzîbü Ğarîbi'l-ĥadîs* adlı eserleri de mevcuttur.²⁷

3. Tuğrâî (1061-1121)

Asıl adı Ebü İsmâîl Müeyyidü'd-dîn el-Hüseyin b. Alî b. Muhammed b. Abdi's-Samed el-İsfahânî el-Münşî el-Vezîr olan Tuğrâî, 1061 yılında İsfahan'da dünyaya gelmiş, *Lâmiyyetü'l-Acem* adlı eseriyle ün kazanmış, kimya âlimi, şair ve saray kâtibidir. Kâtiplik mesleği nedeniyle Tuğrâî lakabını almıştır. Nesebi için ihtilaflı bilgiler bulunmaktadır. İsfahanî lakabından dolayı İsfahan yöresinden olduğu söylenirken soyunun Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye dayandığına dair söylemler de vardır. Küçük yaşlarda edebiyat ve dil eğitimi alan Tuğrâî, felsefe, din bilimleri ve kimya alanına da ilgi göstermiştir. Şiir ve edebiyatında ünlü methiye şairi Mütenebbî ve Şii âlim, *Nehcu'l-Belağa* adlı kitabın sahibi Şerif er-Radî'den etkilenmiştir.²⁸

Sarayda kâtipliğe yükselişi önce Selçuklu veziri Muînülmülk Muhammed b. Fazlullah'ın hizmetine girmesiyle başlamıştır. Ardından Nizâmülmülk ile tanışıp Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) Selçukluların hizmetine girip zamanla sâhibu dîvânî'l-inşâ, mütevellî dîvânî tuğrâ unvanlarıyla başkâtipliğe yükselmiştir. İş hayatında hırslı bir yapıya sahip olması nedeniyle rakiplerinin de tesiriyle birçok kez görevinden alınmıştır.

¹⁹ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Düreyd", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 416-419.

²⁰ Özel, *age*, s. 224; Hüseyin Elmali, "Mufađđal ed-Dabbî", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 362,363.

²¹ Hüseyin Elmali, "Ebü Temmâm", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 241-243.

²² Sahbân Halîfât, "Ebü'l-Alâ el-Maarrî", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 287-291.

²³ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 397-400.

²⁴ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İslâhu'l-Mantık", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 194.

²⁵ Süleyman Tülücü, "Şeyho, Luvis", *DİA*, C. 19, İstanbul 2010, s. 88.

²⁶ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnü's-Sikkî't", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 211.

²⁷ Özel, *age*, s. 224.

²⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî*, Beyrut 1993, s. 1106; Rahmi Er, "Tuğrâî", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 339-341.

Görevden alındığı dönemlerde uzlete çekilip kendini kimya ilmine adanmıştır. Kimya ile ilgilendiği dönemlerde Tuğrâî, dîvânî tuğrâ olarak göreve getirilmiş, vezir Nizâmeddin es-Sümeirimî'nin entrikaları nedeniyle azledildikten sonra Musul'a gidip II. Mesud olarak tanınan Gıyâseddin Mesud'un (ö.1308) yanında vezirlik yapmıştır. Bu dönemde diğer kardeş olan Sultan Mahmud için halkı ve yönetimi kışkırtması iki kardeş arasında savaş çıkmasına sebep olmuştur. Savaşta II. Mesud mağlup olup buna sebebiyet veren Tuğrâî'nin idamı istenmiştir. Edipliği ile nam salan Tuğrâî, söylediği şiir ile hükümdarın affına mazhar olmuştur. Fakat Tuğrâî'nin kimya ve felsefe ile uğraşması ve Şii olması gibi sebeplerden vezir Nizâmeddin es-Sümeirimî onu zındıklıkla suçlamış ve idam edilmesine sebep olmuştur. Bu durum bazı Selçuklu tarihi kaynaklarında haksız yere katledildiği şeklinde geçmiştir.²⁹

Tuğrâî, dîvânî tuğrâ ve vezirlik makamının yanında kimya alanında yaptığı çalışmalar, kitap ve risaleleri ile bu alanda üstat ve fahru'l-küttâb ünvanını almıştır. Kimya, felsefe ve doğa ilmine dair birçok eser kaleme almış olan Tuğrâî'nin en önemli eseri zamanın insanların vefasızlığından söz ettiği hikmetli sözler içeren *Lâmiyyetü'l-'Acem* adlı eserdir. Tuğrâî'nin eserleri şu şekilde sıralanabilir:

Dîvân: Dönemin sultanlarına ve vezirlerine methiyelerden, genç yaşta vefat eden eşine yazdığı mersiyelelerden, gazellerden ve kuvvetli tasvirlerden oluşan dîvanını Tuğrâî, kafiyelerine göre alfabetik olarak düzenlemiştir. Ardından torunu bu düzenlemeyi tekrar gözden geçirip konularına göre tertip etmiştir. Eser, ilk olarak İstanbul'da kendi tertip ettiği nüsha ile basılmış, daha sonra 1976 yılında Bağdat'ta Ali Cevad et-Tâhir ve 1983 yılında Yahyâ el-Cübûrî tarafından neşredilmiştir.³⁰

Lâmiyyetü'l-'Acem: Arapçada dilde akışkan ve kolay söylenmesi nedeniyle en çok kullanılan harflerden biri olan lam sesi ile başlayan Lâmiyyelerin edebiyat tarihinde en çok bilinenleri cahiliye dönemi şairlerinden eş-Şenferâ'nın *Lâmiyyetü'l-'Arab*'ı ve Selçuklu dönemi ünlü şair, kimya âlimi ve saray tuğracısı Tuğrâî'nin *Lâmiyyetü'l-'Acem*'idir. Daha önce belirttiğimiz gibi Tuğrâî'nin nesebi konusunda ihtilafli fikirler bulunmaktadır. Bazı müellifler Tuğrâî'nin aslen Arap olduğunu bazıları ise doğum yerinin İsfahan olması nedeniyle yabancı olduğunu, bunu da eseri *Lâmiyyetü'l-'Acem* ile örtüşürmektedirler. Zira 'Acem kelimesi Arap olmayanlar için kullanılmış bir ifade olmakla birlikte Tuğrâî'nin bunu *Lâmiyyetü'l-'Arab*'a karşı yazdığı ileri sürülmektedir. Başka bir düşünce ise kelimenin 'Acem veya A'cem olduğunu yani Arapçayı güzel ve yerinde kullanmayanlar için yazıldığıdır. Bu da Arapçaya birçok Arap'tan daha hâkim ve birçok Arap şairden daha güzel eser veren birinin Arap olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Yalnız bu kasidenin adını Tuğrâî'nin kendisi vermemiştir. Adını kimin hangi nedenle verdiği bilinmemekle birlikte Şevki Dayf gibi edebiyat tarihçileri kasidenin bu isimle meşhur olduğunu söylemişlerdir.³¹

Tuğrâî, kasidesini Bağdat'taki dîvânî tuğrâ görevinden azledildiği dönemde İsfahan'a gidip kendini ilim ve edebiyata adanmış dönemde yazmıştır. Eser, Fransızca, İngilizce, Latince ve Türkçe gibi birçok dile çevrilmiştir. Bu da bizlere eserin ne kadar önemli ve cezbedici olduğunu göstermektedir. Ayrıca esere birçok şerh, ihtisar, haşiye ve reddiye mahiyetinde çalışmalar yapılmıştır.

Lâmiyyetü'l-'Acem'de Tuğrâî, 59 beyitten oluşan kasidesinin ilk 9 beytinde kendi hayatına, şerefine ne kadar önem verdiğine, Bağdat'tan ayrılışına ve onda bıraktığı tesire değindikten sonra 10-29. beyitlerde arkadaşının yardımıyla sevdiğine gidişini anlatır. Diğer beyitlerde ise zamane insanının yaptığı kötülöklere, haksız şekilde alınan mevkilere, adaletten ziyade güç ve kuvvetin hâkim oluşuna şikâyet şeklinde değindikten sonra sonunu yine kendisine ve başarısına bağlayarak bitirir.³² Kaside içerik açısından önemli olmasının yanında şekil, üslup ve sanat bakımından oldukça önemli bir eser olduğu için dikkatleri üzerine çekmiştir.

Hakâikü'l-İstîşâd: Edebî ustalığının yanında kimya âlimi de olan Tuğrâî, öne çıkan bu eserini İbn Sînâ'nın kimya ile ilgili görüşlerine cevap niteliğinde yazmıştır. Hatta İbn Sînâ'nın bir risalesinde geçen bir mineralin kendine özgü değerlerinin olduğu ve başka bir minerale dönüşmesinin yani transmutasyonun mümkün olmadığı görüşüne karşılık bunun ancak ilahi bir karışım ile mümkün olabileceğini detayları ile yazmıştır. İlahi bir sır olan kimya ilmi ile kendine özgü değerlere sahip olan mineraller başka minerallerle de birleşip mutasyona uğrayabilir. Sembolik ve mistik bir akıma ve anlatıma meyilli olan Tuğrâî'nin bu eseri daha çok teoriye yönelik çalışmalardan oluşmuştur. Aslında eserinde ilahi gücü ve kimya ilminin somut verilerini aynı şekilde ele alarak hem rasyonel hem de duygusal bağlamda düşünsel yetiye sahip olduğu da görülmektedir.³³ Kimya alanında ilmini ispat ettiği ve en çok bilinen diğer bir eseri de *Mefâtihu'r-Rahme ve Meşâbihu'l-Hikme*'dir.

Tuğrâî'nin felsefe ve kimya ilmine dair kaleme aldığı diğer bir çalışması 100 kitadan oluşan, kadim kimya ilmini şiir parçaları halinde naklettiği *Dîvânü'l-Makâtî fi'ş-Şan'ati'l-Hikemiyye fi'l-Kîmiyâ*'dır. Bunun yanında *Zâtu'l-Fevâ'id fi'l-Kîmiyâ, Câmi'u'l-Esrâr ve Terâkibu'l-Envâr, Şırru'l-Hikme fi Şerhi Kitâbi'r-Rahme, el-Esrâr*

²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, C. 2, Dâru's-Sâdr, Beyrut 1969, s. 189; el-Hamevî, *age*, s. 1108.

³⁰ Er, *age*, s. 340.

³¹ Selami Bakırcı, "Lâmiyyetü'l-'Arab ve Lâmiyyetü'l-'Acem Arasında Bir Mukayese", *Nüsha Dergisi*, 31/2, 2010, s. 142-144.

³² Mehdi Cengiz, "Tuğrâî'nin Lâmiyyetü'l-'Acem Adlı Kasidesinde Sembolik Anlatım", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 46, 2021, s. 97.

³³ Şule Taşkıran, "Tuğrâî", *İslam Düşünce Atlası*, <https://islamduşunceatlası.org/tugrai/7187>, 20.09.2023 sa. 01.39

fi Şiḫhati'l-Kîmiyâ, el-Cevherü'n-Naḍîr fi Şinâ'ati'l-İksîr, er-Risâletü'l-Hâtime, Vaşîyyetü't-Tuğrâi min Tedâbiri Câbir, Risâle fi't-Tabî'a adlı çalışmalarını da sıralayabiliriz.³⁴

4. Ebîverdî (1065-1113)

Büyük Selçuklu döneminde yetişmiş şair, ahhâr ve neseb âlimi Ebîverdî lakaplı Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Muâvî el-Ebîverdî, Hz. Peygamberin baba tarafından üçüncü dedesi olan Abdümenaf'ın soyundan olup³⁵ 1065 yılında Horasan'da Ebîverdî yakınlarındaki Kûfen kasabasında doğmuştur. İsmail b. Mes'adet el-Cürânî, Ebubekir b. Halef eş-Şirâzî, Ebü Muhammed Hasan b. Ahmed es-Semerkandî ve Abdulkâhîr el-Curcânî gibi dönemin büyük âlimlerinden ders almış, birçok öğrenci yetiştirmiştir.³⁶

Genç yaşında Bağdat'ta birçok devlet ricalinin himayesini kazanmıştır. Halife Muktedî-Biemrillah, Sultan Melikşah, oğlu Sultan Muhammed Tapar, Vezir Nizamülmülk ve oğlu Müeyyidülmülk bunlardan bazılarıdır. Edebî alanda üstad oluşu Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk'ün tuğrailiğine gelmesine kapı açtığı gibi yaptığı hicivler de Ebîverdî'den kaçmasına sebep olmuştur. Birçok devlet alanında görev alan Ebîverdî tuğrailikten sonra Bağdat Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi'nin müdürlüğünü de yapmıştır. 4 Eylül 1113 tarihinde İsfahan'da bir suikast sonucu zehirlenerek vefat eden Ebîverdî, arkasında birçok eser bırakmıştır.³⁷

Dîvânü'l-Ebîverdî: Çeşitli şiirlerden oluşan divanını Ebîverdî, *Necdiyyât, Irâkıyyât ve Vecdiyyât* olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Divan Ömer el-Esad tarafından neşredilmiş olmakla birlikte daha sonraları 1974-75 ve 1987 yıllarında Kahire, İstanbul, Londra, Paris ve Haydarabat'ta, Oxford ve Tübingen üniversitelerinde divan şiirlerinin incelenmesi, karşılaştırılması yapılmış olup kapsamlı şekilde basılmıştır. Hatta Lübnan'da Ebîverdî'ye ait olduğu öne sürülen bir divan, harflerin kafiyeli olarak düzenlenmesiyle basılmış, fakat daha sonra başka bir şairin şiirlerinin bulunduğu iddiasıyla Ömer el-Esad tarafından başkasına ait olan kısımlar elenerek basılmıştır.³⁸

Divanında bulunan bütün şiirlerin *en-Necdiyyât ve el-İrâkıyyât* adlı bölümlerde toplandığı söylenmektedir.³⁹ Ebîverdî'nin divanındaki şiirlerin İranlı tarihçi ve şair Aziz b. Erdeşîr Esterâbâdî (Bezm ü Rezm) gibi farklı müellifler tarafından da iktibası yapmıştır. Ayrıca *en-Necdiyyât* kısmının birçok âlim tarafından şerhi de bulunmaktadır. Bu şerhlerden Osmanlı âlimi Muhyiddin Abdulmuhsin el-Kayserî'nin şerhinin yazma nüshası da bulunmaktadır.⁴⁰

el-Muhtelif ve'l-Mu'telif fi Müştebehi Esmâ'i'r-Ricâl: Hadis ilmüne dair neseb çalışmalarından oluşan bu eser, filolojik ve tarihsel-şecere çalışmaları arasında zikredilebilir. Bu eser de Ebîverdî'nin diğer çalışmaları gibi kaybolduğu düşünülürken Iraklı edip ve tarihçi Mustafa Cevâd (1905-1969) tarafından 1957 yılında Bağdat'ta 1986 yılında da Beyrut'ta hadis hafızı İbnü's-Sâbûnî'nin (1207-1282) aynı çerçevede yazılmış olan *Tekmiletü İkmâlî'l-İkmâl*'i ile birlikte neşredilmiştir. Bu iki eserin dışında Ebîverdî'nin Nesâ ve Ebîverdî tarihi, bu bölgede yetişmiş ünlü isimleri ve onların nesepleri hakkında yazdığı eseri *Târîhu Ebîverd ve Nesâ* da bulunmaktadır. Bazı kaynaklara göre on beş⁴¹ bazı kaynaklara göre on tane eseri daha vardır.⁴² Fakat günümüze kadar sadece yukarıda zikredilen eserler gelebilmiştir. Bu eserlerin yanında *Qabsetü'l-'Aclân fi Nesebi Ebî Süfyân, Nüzhetü'l-Hâfîz, el-Müctebâ mine'l-Müctenâ fi'r-Ricâl, Kitâbu Ebî 'Abdirrahmân en-Nesâ'î fi's-Süneni'l-Me'sûre ve Şerhi Garîbihî, Ma'hteleşe ve'telefe fi Ensâbi'l-'Arab, Ṭabakâtü'l-'İlm fi Külli Fen, Kitâbün Kebîrun fi'l-Ensâb, Kevkebü'l-Müte'emmil, ed-Dürretü's-Semîne, Şahletü'l-Kârih* adlı eserlerinin bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.⁴³

5. Enûşîrvân b. Hâlid (1067-1138)

Bu müelliflerle birlikte Arapça eserler kaleme alan bir diğer müellif Selçukluların ünlü vezir ve yazarlarından biri olan Sadrü'l-İslâm Şerefüddin Ebü Nasr Enûşîrvân b. Hâlid b. Muhammed el-Kâşânî'dir. 1067 yılında Kâşân ya da Rey'de doğan Enûşîrvân b. Hâlid, divan kâtibi olarak Büyük Selçuklu Devleti'nde kendini göstermeye başlamıştır. İlme düşkün, oldukça zeki ve heybetli biri olan Enûşîrvân b. Hâlid⁴⁴, daha 28 yaşlarında iken Sultan Berkyaruk ile amcası Tutuş arasında gerçekleşen savaşa katılmış, Sultan Berkyaruk'un veziri tarafından itibar görmüş ve sarayda himayesine alınmıştır. Ancak Enûşîrvân b. Hâlid'in kaleminin biraz fütursuzca, dilinin de sivri olması nedeniyle sultan tarafından devlet görevinden azledilmiştir.⁴⁵ Bu olaydan sonra Basra'ya gitmiş, ilk ilmi

³⁴ Er, *age*, s. 340.

³⁵ el-Hamevî, *age*, s. 2360.

³⁶ İbn Hallikân, *age*, s. 445; ez-Zehabî, *age*, s. 284.

³⁷ el-Hamevî, *age*, s. 2361; L. A. Giffen, "Abivardî Abu'l-Mozaffar", *Encyclopædia Iranica*, 1/2, s.221. Chicago 1985, <http://www.iranicaonline.org/articles/abivardi-abul-mozaffar-poet-historian-and-writer-on-genealogy-d-1113>, 23.11.2023, sa.14:23.

³⁸ Giffen, *age*, s. 221; Cevat İzgi, "Ebîverdî", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 76-77.

³⁹ ez-Zehabî, *age*, s. 284; Giffen, *age*, s. 220.

⁴⁰ İzgi, *age*, s. 77.

⁴¹ İbn Hallikân, *age*, s. 448; İzgi, *age*, s. 77.

⁴² Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008, s. 258.

⁴³ ez-Zehabî, *age*, s. 285; İzgi, *age*, s. 77.

⁴⁴ ez-Zehabî, *age*, s. 15.

⁴⁵ Abdülkerim Özeydin, "Enûşîrvân b. Hâlid", *DİA*, C. 11, İstanbul 1994, s. 256-257.

tahsilini Basra'da almış olan Selçuklu döneminin Arap şairi ve dil âlimi olan Harîrî ile Basra'da tanışmıştır. İkisinin edebiyata olan yatkınlığı sebebiyle ilmî meclisler düzenlemişlerdir. Fesahat, belagat, şiir ve aruzun çokça konuşulduğu bu ortamlarda Enûşîrvân b. Hâlid Harîrî'yi makamât yazma konusunda teşvik etmiştir.⁴⁶

Selçuklu Devleti'nde farklı idari görevlere gelen Enûşîrvân b. Hâlid, Sultan Berkyaruk'tan sonra tahta geçen Muhammed Tapar (1105-1118) zamanında Ziyâülmülk vezirliği döneminde haznedar ve ordudan sorumlu divan olan ârîzu'l-ceyş olarak görev yapmış, Hâtîmü'l-Mülk Muhammed Meybüdi'nin vezirliği döneminde de vezir naipliği yapmıştır. Sarayın entrikalı dünyası onu da bir vezirliğe kadar çıkarırken ardından hapishaneye düşmesine sebep olmuştur. 1123 yılında hapse düşmesinin ardından tekrar Irak Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından baş vezir olarak tayin edilmiştir. Saraydaki görevlerinin gelgitleri devam etmiş, iç karışıklığı önleyemediği gerekçesi ile görevden alınmıştır.⁴⁷

Enûşîrvân b. Hâlid, 532/1138⁴⁸ veya bazı kaynaklara göre 1139 yılında Bağdat'ta vefat ettiği zaman birçok devlet adamının katıldığı büyük bir törenle defnedilmiştir. Selçuklunun iltifatına mazhar olmuş Enûşîrvân b. Hâlid önce Bağdat'a sonra Kûfe'de Hz. Ali'nin türbesine defnedilmiştir.⁴⁹

Fütûru Zamâni's-Şudûr ve Şudûru Zamâni'l-Fütûr:⁵⁰ Selçuklu Devleti'nde geldiği büyük makamların yanında edipliği ve şairliği bulunan Enûşîrvân b. Hâlid, edebî cemiyetin de övgüsünü kazanmıştır. Kalemi de kuvvetli olan Enûşîrvân b. Hâlid, Farsça kaleme aldığı bu eserinde 1072'de tahta geçen Melikşah'ın zamanından vezirlik yaptığı Tuğrul b. Muhammed Tapar döneminin sonuna kadarki Selçuklu tarihinde geçen olayları konu almıştır. Yaklaşık 62 yıllık bir dönemi yani kendisinin Selçuklu hizmetinde bulunduğu dönemi ele almış olup eserde, Melikşah'tan sonra küçük yaşta tahta geçen Mahmud'un yerine annesi Türkan Hatun'un yönetime geçmesinden, Sultan Tuğrul'un kulunç ağrısından ölmesine, baş vezir Nizamülmülk'ten sonra oğlu İzzülmülk'ün babası gibi izzet ve şeref sahibi olabileceği fakat içki ve eğlence düşkünü olduğundan, bu nedenle müellifimiz Enûşîrvân b. Hâlid'e ters düştüğüne, devlet hazinesinin Melikşah zamanında çok büyük mal kazandığını ardındakilerin paylaşarak bitiremedikleri gibi Selçuklu döneminde geçen tarihi olayları, sultanların tahta geçiş şekillerini, vezirlerin iyi ve kötü karakterlerini kaleme almıştır.⁵¹ Eser, Selçuklular döneminin siyasi ve tarihi olaylarını işlediği gibi sarayın iç dünyasını da birinci ağızdan aktarmaktadır. Farsça kaleme alınmış olan bu eserin çalışmamızda yer almasındaki nedeni ise eserin daha sonra edip ve tarihçi olan İmâdüddin Kâtîp el-İsfehânî (ö.1201) tarafından Irak ve Horasan tarihini de ekleyerek *Nuşretü'l-Fetre ve 'Uşretü'l-Fıtra* adıyla Arapça çevrilmiş, Selçuklu dönemi tarihi alanında önemli bir eser olmasıdır. Bunun ardından tercüme eser, Eyyûbiler dönemi tarihçisi Bûndârî (ö.1245) tarafından da *Zübdetü'n-Nuşra ve Nuḥbetü'l-'Uşra* adıyla son şekli verilmiştir.⁵² Üç müellifin eserinin bir araya getirilmesiyle oluşan bu eser, 1889 yılında Martin Theodor Houtsma tarafından L'Histoire des Seldjucides / Tevâriḥü Âli Selcûk olarak neşredilmiştir. 1943 yılında da son dönem din âlimlerinden Kıvamüddin Burslan tarafından *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* adıyla İstanbul basımı yapılmıştır.⁵³

Fransız Marksist oryantalist ve tarihçi Claude Cahen (1909-1991) bu eser hakkında şunu eklemiştir. Eserin sadece İmâdüddin Kâtîp el-İsfehânî tarafından kaynak olarak kullanıldığını, onun da bu eseri Arapçaya çevirdikten sonra kaynak olarak kullanılan nüshasının yani *Nuşretü'l-Fetre ve 'Uşretü'l-Fıtra* olması Farsça orijinal eserin geri planda kalıp kaybolmasına sebep olmuştur.⁵⁴

SONUÇ

Diller arası etkileşim, milletlerde toplumsal ve kültürel gerçekliği oluşturan ve toplumu derinden etkileyen bir unsurdur. Bir toplumu doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen yabancı dil milletlerde kavramsal ve söylemsel bağlamda etki bıraktığı gibi söz konusu toplumların siyasi, kültürel ve edebî hayatlarına yön vermektedir. Nitekim insanı insan yapan özelliklerden biri olan dil, canlı bir varlık gibi bütün dünyaya taşınabilir, etkileşimi yüksek bir unsurdur. Konumuz dâhilinde bahsedilecek olursa Arapça da aynı şekilde bazı sebeplerle İran topraklarına geldiğinde İran toplumunda siyasi, kültürel ve edebî çerçevede etkileşime geçmiştir.

⁴⁶ Ahmet Pak, "Edebiyatta Bir Makam: Harîrî", *Yediküta Dergisi*, S. 142, 2020, s. 68.

⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz. Pınar Kaya Tan, "Irak Selçuklu Bürokrasisinde Rekabet", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12/24, Temmuz 2022, s. 190; Şeref Kaya, "Zübdetün-Nusra ve Nühvetül-Uşra", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8/74, 2021, s. 2380-2385.

⁴⁸ İbn Hallikân, *age*, s. 67.

⁴⁹ Özeydin, *age*, s. 256; Pak, *age*, s. 68.

⁵⁰ Eser ismi *Veḥyâtu'l-A'yân*'da *Şudûru Zamâni'l-Fütûr* ve *Fütûru Zamâni's-Şudûr* olarak geçmektedir. İbn Hallikân, *age*, s. 67.

⁵¹ Kaya, *age*, s. 2383.

⁵² Kaya, *age*, s. 2380; Abdurrahman Gülmez, "Selçuklu Devleti ve Sünnî Mezheplerin Şii-Batinîlerle Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/2, 2021, s. 352.

⁵³ Özeydin, *age*, s. 257.

⁵⁴ İbn Hallikân, *age*, s. 67; Mehmet Şeker - Rıza Savaş, "Selçuklu Tarihinin Kaynaklarından Olan İmâdüddin el-Kâtîp el-İsfahânî'nin 'Nuşretü'l-Fetra ve 'Uşretü'l-Fıtra' İsimli Eserinin Yazma Nüshası ve Önemi", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, TTK Yay., Kayseri 2010, C.2, s. 107-112.

SELÇUKLU DÖNEMİ İRAN'INDA ARAPÇA YAZAN MÜELLİFLER

Arapça İnan topraklarına İslamiyet'in geliŒi ile güçlü bir giriŒ yapmıŒ, kendini özellikle siyasi ortamlarda göstermiŒ, bu durumda zorunlu hale getirilmiŒtir. Siyasi ortamın zorunluluğu, Arapların İnan bölgesine yaptığı göçler, Arapçanın zamanla edebî çalıŒmalarda da sahnede yer almasına sebep olmuŒtur. Bu çalıŒmalar ilk olarak hem Arapça hem Farsça bilenler tarafından Peheviceden Arapçaya çeviri vasıtasıyla baŒlamıŒ, ardından Œiir nazmetmede ve dilbilimsel alanda özgün çalıŒmalarla kendini göstermiŒtir. Sarayın Arapçayı desteklemesi de Arapçanın hız kazanmasına öncülük eden hususlardan biri olmuŒtur. Bu sebepler içerisinde her zaman yaŒayan ve deđiŒkenliğe sahip bir olgu olan dil Farsça ve Arapçayı bir toprakta birleŒirmiŒtir.

ÇalıŒmada ele alınan müelliflerin hemen hepsi hayatının bir kısmını Arap ülkelerinde geçirmiŒlerdir. Eğitimlerinin bir kısmını Arapça alan söz konusu bu müelliflerin birçoğu vezirlik gibi büyük makamlara getirilmiŒ, buralarda Arap dilini ilmî manada geliŒtirmiŒlerdir. Ayrıca bu müelliflerin birçoğu hem siyasi hem de edebî alanda oldukça mahirdiler. Eserleri incelendiğinde hadis ilmi, nesep ilmi, Selçuklu döneminde yaŒanan tarihi olayları ele alması gibi tarih ilmi ve dilbilimsel çalıŒmalar yaptıkları görölmektedir.

KAYNAKÇA

- ALGAR, Hamid, "Necmeddîn-i Kübrâ", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 498-500.
- ALGAR, Hamid, "Sayf al-Din Bakharzi Sayf al-Din Bakharzi", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, C. 9, Leiden 1997, ss. 110-111.
- BAKIRCI, Selami, "Lâmiyyetü'l-Arab ve Lâmiyyetü'l-'Acem Arasında Bir Mukayese", *Nüsha Dergisi*, 31/2, 2010, ss. 131-154.
- CENGİZ, Mehdi, "Tuğrâi'nin Lâmiyyetü'l-'Acem Adlı Kasidesinde Sembolik Anlatım", *İslam AraŒtırmaları Dergisi*, S. 46, 2021, ss. 96-112.
- DAYI, Özkan. *İhanlılar Zamanında Tasavvuf*, Altınordu Yay., Ankara 2022.
- DURMUŒ, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 130-134.
- ELMALI, Hüseyin, "Ebû Temmâm", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 241-243.
- ELMALI, Hüseyin, "Mufaddal ed-Dabbî", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 364.
- ER, Rahmi, "Tuğrâi", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 339-341.
- ERGİN, Ali Œakir, "Abdülhamîd el-Kâtib", *DİA*, C. 1 İstanbul 1988, s. 225.
- ERKAYA, Mahmud Esad, "Kübreviyye Tarikatı Œeyhi Seyfeddin el-Bâharzi'nin (ö.659/1261) "Esrârü'l-erbaîn li'ahyâri's-sâirîn Adlı Kırk Hadisi ve Hadislerde MuvaŒŒah (AkrostiŒ) Uygulaması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2018, ss. 825-871.
- ERKAYA, Mahmud Esad, "Seyfeddin el- Bâharzi'nin Œeyhi Necmeddîm-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Veķâyî'u'l-Ħalvet", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2018, ss. 23-46.
- GIFFEN, L. A., "Abivardî Abu'l-Mozaffar", *Encyclopædia Iranica*, C.1, ss. 219-221. Chicago 1985, <http://www.iranicaonline.org/articles/abivardi-abul-mozaffar-poet-historian-and-writer-on-genealogy-d-1113>, 23.11.2023, sa.14:23.
- GÖKBULUT, Süleyman, "Kübrevilğin Orta Asya ve Anadolu'daki Macerası Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Isparta 2007, ss. 323-331.
- GÜLMEZ, Abdurrahman, "Selçuklu Devleti ve Sünnî Mezheplerin Œii-Batinîlerle Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/2, 2021, ss. 341-361.
- HALÎFÂT, Sahbân, "Ebü'l-Alâ el-Maarri", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 287-291.
- HAMEVÎ, Yâkût el-, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru'l-Ēarbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.
- İBN BATTÛTA Tancî, Ebû Abdullah Muhammed. *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C. 1, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000.
- İBN HALLİKÂN. *Vefeyâtu'l-A'yân*, thk. İhsân 'Abbâs, Dâru'-s-Sâdr, Beyrut 1969.
- İzgi, Cevat, "Ebîverdi", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 76-77.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, "İslâhu'l-Mantık", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 194.

- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, “İbn Düreyd”, *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, ss. 416-419.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, “İbnü’s-Sikkît”, *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 210-211.
- KAYA, Şeref, “Zübdetün-Nusra ve Nühvetül-Usra”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8/74, 2021, ss. 2380-2385.
- KAYA Tan, Pınar, “İrak Selçuklu Bürokrasisinde Rekabet”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12/24, Temmuz 2022, ss. 183-197.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, TTK Yay., Ankara 1976.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Enûşîrvân b. Hâlid”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 256-257.
- ÖZEL, Ahmet, “Tebrîzî, Hatîb”, *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, ss. 223-224.
- PAK, Ahmet, “Edebiyatta Bir Makam: Harîrî”, *Yedikuta Dergisi*, S.142, 2020, ss. 66-71.
- PIYADEOĞLU, Cihan, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.
- SAFÂ, Zebîhullah-i, *İran Edebiyatı Tarihi*, çev. Hasan Almaz, Nüşa Yay., Ankara 2002.
- ŞEKER, Mehmet, SAVAŞ, Rıza, “Selçuklu Tarihinin Kaynaklarından Olan İmadüddin el-Kâtip el-İsfahânî'nin ‘Nuşretü’l-Fetra ve ‘Uşretü’l-Fıtra’ İsimli Eserinin Yazma Nüshası ve Önemi”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, TTK Yay., Kayseri 2010, ss. 107-112.
- TAŞKIRAN, Şule, “Tuğrâî”, *İslam Düşünce Atlası*, <https://islamdusunceatlası.org/tugrai/7187>, 20.09.2023 sa. 01.39
- TÜLÜCÜ, Süleyman, “Şeyho, Luvîs”, *DİA*, C. 19, İstanbul 2010, ss. 86-88.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Bâharzî Seyfeddin”, *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 474-475.
- YAVUZ, Mehmet, “İbn Cinnî”, *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, ss. 397-400.
- ZEHEBÎ, ez-, el-İmâm Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 39-66.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.12.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOGRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME’SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

 10.53718/gttad.1391172

 SEMİHA ALTIER*

ÖZ

Ünlü Fars şairi Firdevsî (ö. 1020) olarak anılan Ebu'l-Kâsım Firdevsî-i Tûsî millî bir destan olan *Şâhnâme*'sini 1022 yılında tamamlayarak farklı rivayetler olsa da Sultan Gazneli Mahmud'a (998-1030) sunar. Eserde İran kahramanlarının başından geçen çeşitli olayların yanında aşk hikâyeleri de yer alır.

Şâhnâme'nin metin akışına göre Zâl ve Rudâbe ilk aşk hikayesini oluşturur. Zâl ile Rudâbe'nin öyküsü Zâl'in bir gün ülkesinde gezintiye çıkarak, Kâbil'e gelmesi ve buranın Mihrâb adındaki yöneticinin misafiri olmasıyla başlar. Mihrâb, Zâl'in geldiğini öğrenince meclis kurulur ve burada Mihrâb'ın kızı Rudâbe'den söz edilir ve övülür. Zâl bu sözlerden çok etkilenir ve henüz görmediği bu güzel kıza âşık olur. Meclis bitince Mihrâb, eşi Sînduht ve kızı Rudâbe'nin yanına gelir ve o da Zâl'i över.

Rudâbe babasının sözlerinden sonra Zâl'i görmek için büyük bir heves duyar. Cariyelerini yardımıyla bir buluşma ayarlanır. Zâl Rudâbe'yi görmek için köşküne gitmek ister Rudâbe, sevgilisini beklemek için dama çıkar. Atının üzerinde Zâl'i görünce onu karşılar. Güneş batıp, birbirlerini göremeyince Zâl bir araya gelmek için Rudâbe'den çare ister. Bunun üzerine gece gibi kara saçlarını çözer ve sevgilisinin tırmanması için köşkün damından aşağıya sarkıtır. Saçlarının ucundan tutup beline bağlamasını söyler. Bu sözler karşısında şaşırın Zâl, sevgilisinin saçlarına tırmanmaya kıyamaz ve onları okşayıp, öper. Kölesinden bir kement alır ve fırlatır. Kemendin halkası, köşkün çatısının ucuna geçince yukarıya tırmanır. İki sevgili gece eğlenirler ve gün ağarmaya başladığında Zâl kemendini atar ve köşkten aşağıya iner.

Şâhnâme'de Zâl ve Rudâbe'nin bu aşk hikayesi ilgi çekmiş; eserin bilinen resimli ilk nüshalarından itibaren tasvirleri yapılacak konular arasına girmiştir. Bu çalışma kapsamında da günümüzde çeşitli müze, kütüphane ve özel koleksiyonlarda bulunan *Şâhnâme*'lerin farklı kültür ortamlarında üretilmiş, ulaşılabilen ve içinden seçilen resimli nüshalarında Zâl'in Rudâbe'nin köşküne gelmesi, Rudâbe'nin Zâl'e tırmanması için saçını sarkıtması, Zâl'in Rudâbe'nin saçlarına tırmanmaya kıyamayarak okşaması, Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanmak için ipi kement yaparak atması ve Rudâbe'nin köşküne tırmanması sahnelerinin yüzyıllar içinde hem değişmeden devamlılığın sağlanması aynı zamanda da biçimsel ve ikonografik değişimleri değerlendirilmiştir.

Bu sahnelerin İslam resim sanatında bilinen ilk örneğinin yapıldığı İlhanlı döneminden (1256-1336) günümüze kadarki süreçte, kronolojik olarak tasvir edilme biçimleri/kalıpları özgün ve geleneksel yanları, konunun nasıl yorumlanarak resimlendiği, metnin veya başka olası kaynakların resimlere yansıma biçimi, başka bir deyişle metin-resim ilişkisi ve ilişkisizliği tespit edilerek farklı yorumların kaynakları, ikonografik açıdan özgün veya geleneğin devamlılığı konuları tartışılmıştır.

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, E-Posta: semihaaltier@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8598-9185.

Bu konu, 14. yüzyıldan itibaren Tebriz, Herat, Şiraz, Kahire, Kazvin, İsfahan, Yezd, Kaşmir ve İstanbul gibi farklı nakkaşhanelerde üretilmiş elyazmalarında genellikle bir kalıp çerçevesinde, metne bağlı kalınarak resimlenmiştir. Bu kalıp yüzyıllar sonra bile unutulmadan kullanılmaya devam etse de 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Timurlu dönemiyle birlikte bazı elyazmalarında bu sahnelerin prototipinden farklılaştığı, Safevî ve Babür nakkaşhanelerinde metinden ayrışan yorumlamalara gidildiği görülür.

Osmanlı nakkaşları bu sahneyi başka bir bağlamda tarihi konulu Ârifî'nin *Osmannâme*'sinde kendi oluşturdukları ikonografi çerçevesinde Aydos Kalesi'nin fethi sahnesine uyarlamıştır. Bu sahnede metinde anlatılan resimleme kalıbının değişim ve farklı yorumlamalara açılmasının sebepleri arasında dönemin sosyal koşulları, olası sözel kaynaklar, nakkaşhane sayıları, nakkaş yorumlamalarının etkilediği ayrıca yerel özellikler eklendiği görülür. Günümüz ressamı ise konuyu popüler kültürün imgeleriyle seyircisine sunmaktadır. Bu yorumlamalar yüzyıllar içinde çeşitlendirilmiş ve zengin tasarımlar oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Sanatı, Minyatür, Firdevsî, Şâhnâme, Zâl ve Rudâbe, İkonografi.

ICONOGRAPHIC INTERPRETATIONS IN ISLAMIC BOOK ILLUSTRATION: THE STORIES OF ZÂL AND RUDÂBE IN FIRDEVSÎ'S SHAHNAME

ABSTRACT

The renowned Persian poet, Abu'l-Qasim Ferdowsi-i Tusî, also known as Firdevsî (d. 1020), completed his epic national masterpiece, the Shahnameh in 1022. Although there are different accounts, he is said to have presented his work to Sultan Mahmud of Ghazni (998-1030). Within the Shahnameh, alongside various events involving Iranian heroes, there are also love stories.

According to the flow of Shahnameh's narrative, Zâl and Rudâbe constitute the first love story. The tale of Zâl and Rudâbe begins with Zâl taking a journey to Kabul, where he becomes a guest of the ruler named Mihrab. Upon learning of Zâl's arrival, a gathering is organized, during which Mihrab's daughter, Rudâbe, is mentioned and praised. Zâl is deeply affected by these words and falls in love with this beautiful girl whom he has not yet seen. When the gathering concludes, Mihrab, along with his wife Sinduht, goes to visit their daughter Rudâbe, and he also praises Zâl. After her father's words, Rudâbe eagerly desires to see Zâl. With the help of her handmaidens, a secret meeting is arranged. Zâl, wishing to see Rudâbe, heads towards her palace. Rudâbe, to await her lover, goes up to the rooftop. When Zâl arrives on his horse, Rudâbe greets him. As the sun sets and they can no longer see each other, Zâl requests a solution to come together. In response, Rudâbe releases her black hair and lets it dangle down from the rooftop for her lover to climb. She instructs him to hold onto the end of her hair and tie it around his waist. Overwhelmed by her words, Zâl cannot bring himself to climb her hair with the fear of hurting and instead caresses and kisses it. He retrieves a rope from his servant and throws it. When the loop of the rope reaches the edge of the rooftop, he ascends upwards. The two lovers enjoy their night together, and as the day begins to break, Zâl throws his rope and descends from the palace.

The love story of Zâl and Rudâbe in the Shahnameh garnered significant attention, becoming a subject of illustration in the earliest known illustrated copies of the work. In the present study, various Shahnameh manuscripts found in museums, libraries, and private collections from diverse cultural backgrounds, which are accessible, have been selected and examined. The scenes depicting Zâl's arrival at Rudâbe's palace, Rudâbe letting down her hair for Zâl to climb, Zâl's reluctance to climb Rudâbe's hair and instead caressing it, Zâl making a rope out of the cord to ascend to Rudâbe's palace, and Rudâbe climbing to the palace have been analyzed over the centuries, both in terms of their continuity and formal/iconographic changes.

From the Ilkhanids (1256-1336), when the first known examples of these scenes were made in Islamic painting, to the present day, the way these scenes are depicted chronologically/patterns, their original and traditional aspects, how the subject is interpreted and illustrated, the way the text or other possible sources are reflected in the paintings, in other words, text-illustration (non)relationship was determined and the sources of different interpretations, iconographic originality or continuity of tradition are discussed within the scope of this study.

This subject has been illustrated in manuscripts produced in different naqqâsh-khânas such as Tabriz, Herat, Shiraz, Cairo, Qazvin, Isfahan, Yazd, Kashmir and Istanbul since the 14th century, generally within the framework of a pattern, adhering to the text. Although this pattern continued to be used without being forgotten even centuries later, from the second half of the 15th century onwards, with the Timurid period, these scenes differed from the prototype in some manuscripts, and interpretations diverging from the text were made in the Safavid and Mughal naqqâsh-khânas.

In Arifi's *Osmannname*, which is about the history of this scene in another context, Ottoman miniaturists adapted it to the scene of the conquest of Aydos Castle within the framework of the iconography they created. In

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOĞRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME’SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

this scene, differences in illustration patterns and interpretations can be seen as the social conditions of the period, possible verbal sources, the number of miniaturists affected the interpretations of miniaturists, and local features were added accordingly. Today's painters present the subject to their audience with images of popular culture. These interpretations have diversified, giving rise to rich and varied designs.

Keywords: Turkish-Islamic Art, Miniature, Firdousî, Shahnameh, Zâl and Rudâbe, Iconography.

GİRİŞ

Ünlü Fars şairi Firdevsî olarak anılan Ebu'l- Kâsım Firdevsî-i Tûsî'nin İran kahramanlarının başından geçen çeşitli olayların yanında aşk hikâyelerine de yer verdiği *Şâhnâme*'deki öykülerden biri de Zâl ve Rudâbe'ye aittir. *Şâhnâme*'nin metin akışına göre Zâl ve Rudâbe, ilk aşk hikâyesini oluşturur. Okuyucuların yüzyıllar boyunca dikkatini çeken bu iki sevgilinin ilginç hikâyelerinden bazı kesitlerin tasvirleri, neredeyse tüm nakkaşhanelerde üretilmiş *Şâhnâme* nüshalarında yer almıştır.¹

Bu çalışma kapsamında da günümüzde çeşitli müze, kütüphane ve özel koleksiyonlarda bulunan *Şâhnâme*'lerin farklı kültür ortamlarında üretilmiş, ulaşılabilen ve içinden seçilen resimli nüshalarında Zâl'in Rudâbe'nin köşküne gelmesi ve iki sevgilinin konuşması, Rudâbe'nin Zâl'e tırmanması için saçını sarkıtması, Zâl'in Rudâbe'nin saçlarına tırmanmaya kıyamayarak okşaması ve öpmesi, Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanmak için ipi kement yaparak atması ve Rudâbe'nin köşküne tırmanması sahnelerinin yüzyıllar içinde hem değişmeden devam etmesi aynı zamanda biçimsel ve ikonografik değişimleri değerlendirilmiştir.

Bu sahnelerin İslam resim sanatında bilinen ilk örneğinin yapıldığı İlhanlılardan (1256-1336) günümüze kadarki süreçte, kronolojik olarak tasvir edilme biçimleri/kalıpları özgün ve geleneksel yanları, konunun nasıl yorumlanarak resimlendiği, metnin veya başka olası kaynakların resimlerin tasarımına yansıma biçimi, başka bir deyişle metin-resim ilişkisi ve ilişkisizliği tespit edilerek farklı yorumların kaynakları tartışılmıştır.

Bu değişimlerin sebepleri önce sahnelerin yer aldığı metinlerden yola çıkılarak, ardından dönemin sosyo-kültürel ortamı, nakkaşhanelerin sayısı ve buldukları merkezler, nakkaşların yorumlama özgürlükleri ve sınırlılıkları bağlamında tartışılmıştır.

1. Firdevsî *Şâhnâme*'si ve Zâl ile Rudâbe'nin Hikâyesi

Firdevsî'nin 1022 yılında tamamlayarak² farklı rivayetler olsa da Sultan Gazneli Mahmud'a sunduğu Fars edebiyatının önemli eserlerinden millî bir destan olan *Şâhnâme*'sini kendinden önceki çeşitli kitapların yanı sıra sözlü kaynaklardan da yararlanarak yazdığı bilinir.³

Şâhnâme'de İran kahramanlarının başından geçen çeşitli olayların yanında aşk hikâyeleri de yer alır. Eser, her ne kadar içeriğinde bazı aşk hikâyeleri barındırsa da ilk insan olarak Keyümers ile başlayarak, 7. yüzyıldaki Arap fethinin bir sonucu olan Sasani hanedanının yıkılışına kadarki süreci ele aldığından, başka bir deyişle İran'ın İslamiyet öncesi tarihini anlatması bakımından ulusal bir destan olarak kabul edilir.⁴

Bu kitap, içerdiği hikâyelerdeki evrensel kavramlarla İran'ın yanı sıra çevresindeki kültürleri de etkileyerek günümüze kadar popülerliğini korumuştur.⁵

¹ Şark klasiklerine ait çeşitli kitapların içinde bir bölümü veya tek bir kitabın konusunu oluşturan Leyla ile Mecnûn, Hüsrev ile Şirin, Yûsuf ve Züleyhâ, Humây ve Humâyûn, Varka ile Gülşâh, Bîjen ile Menije, Rüstem ile Tahmine, Sohrâb ile Gordâferid, Keykâvûs ile Sûdâbe, Siyâvûş ile Ferngis, Erdeşir-i Bâbekân ile Gulnâr, Şâpûr ile Mâlike, Behrâm-ı Gür ve yedi prenses, Celâl ve Cemâl gibi daha bir çok çiftin aşk hikâyeleri sevilmiş; çokça okunmuş ve çeşitli kültür çevrelerinde üretilen resimli elyazmalarındaki bazı sahnelerin konusunu oluşturmuştur.

² Ateş, Firdevsî'nin *Şâhnâme* nüshalarında geçen bazı ifadelerini bir arada tartışarak *Şâhnâme*'nin 1021-1022 yılında tamamlandığını söyler. Bu tartışma için bkz. Ahmed Ateş, "Şah-Nâme'nin Yazılı Tarihi ve Firdevsî'nin Sultan Mahmud'a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 18/70, Ankara 1954, s. 160-163; Arberry ve Meisami ise, eserin tamamlanma tarihini yaklaşık 1010 olarak verir. Arthur John Arberry, *Classical Persian Literature*, George Allen and Unwin, London 1958, s. 43; Julie Scott Meisami, "Chapter 1: History as Literature", *A history of Persian literature*, C. 10; *Persian Historiography*, Ed. James, I. B. Tauris & Co Ltd., New York 2012, s. 9.

³ Paul Horn, *Geschichte der Persischen Litteratur*, C. F. Arne Längs Verlag, Leipzig, 1901, s. 85; Mehmet Kanar, "Firdevsî" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, s. 126; Mehmet Kanar, "Şâhnâme" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, s. 289; Theodore Nöldeke, *Das Iranische Nationalepos Vereinigung Wissenschaftlicher*, de Gruyter, Berlin und Leipzig 1920, s. 41-43; Hellmut Ritter, "Firdevsî" *İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1964, s. 647-648.

⁴ Firdevsî, *Şâhnâme*, çev. Necati Lugal, Kenan Akyüz, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1949, s. XIII; Julia Rubanovich, "Orality in Medieval Persian Literature", *Medieval Oral Literature*, Ed. Karl Reichl, Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2012, s. 653; Jan Rypka, *History of Persian Literature up to the Beginning of the 20th Century*, *History of Iranian Literature*, Ed. Jahn Karl, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht 1968, s. 155.

⁵ Edward Granville Browne, *A Literary History of Persia*, C. 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1956, s. 144.

1.1. *Şâhnâme*'de Zâl ile Rudâbe

Rudâbe *Şâhnâme*'de ilginç kadın karakterlerden biridir. İsmi “nehir suyundan olan kadın” anlamındadır. İranlı olmayan babası Mihrâb da dünyayı koruyan şeytani bir ejderha olan Dahhâk'ın soyundan gelir. Dolayısıyla Rûdâbe şeytani dünyaya aittir ve “şeytanların doğurduğu” (dîv-zâd), “cadı” (jâdû-zan) olarak anılır. Ancak aynı zamanda *Şâhnâme*'de bir peri gibi güzel kadın olarak tanımlanır. Perilerin su kenarlarında yaşadıklarına inanılması da Rudâbe'nin su ile olan bağlantısını ve olağanüstü güzelliğini vurgular.⁶ *Şâhnâme*'de hem iç hem dış güzelliği, bilgeliği, bağlılığı, cesareti, namusu, ahlaki değerleri ve erdemleriyle vurgulan eden Sinduht, Tahmîne, Ferengîs Menîje ve Şîrin gibi karakterler vardır. Rudâbe de bu özelliklerin yanı sıra Zâl'in karısı ve *Şâhnâme*'nin en itibarlı kahramanlarından Rüstem'in annesidir.⁷

Rûdâbe'nin sevgilisi Zâl ise Dastân Zar, Zâl-e Zar olarak da bilinir ve albino olduğundan ismi “ihtiyar” ve “aksakallı” anlamlarına gelir ve İranlı büyük kahramanlardan Sâm'ın oğludur.⁸ Sâm, çok istediği halde albino doğduğu için Zâl'e ısınmaz ve onu Elburz Dağı'na bırakır. Efsanevi kuş Sîmurg çocuğu bulur ve yuvasına götürerek yavrularıyla birlikte besler. Yıllar sonra pişman olan Sâm, Sîmurg'u bulup, oğlunu alır. Sîmurg Zâl'e tüylerinden bir tane verir ve sıkıştığında bunu yakmasını ve kendisinin yardımına geleceğini söyler.⁹

1.2. *Şâhnâme*'de Zâl ile Rûdâbe'nin Öyküsü

Şâhnâme'de Zâl ile Rûdâbe'nin öyküsü ise şöyle başlar. Zâl bir gün ülkesinde gezintiye çıkar. Hindistan ve ardından Kâbil'e gelir. Burada Arap Dahhâk'ın soyundan Mihrâb adında bir yönetici vardır. Her yıl Sâm'a vergi veren Mihrâb, Sâm oğlu Zâl'in geldiğini öğrenince onu karşılar; meclis kurulur ve kendisine ikramlarda bulunur. Mecliste, Mihrâb'ın önemli adamlardan biri Mihrâb'ın kızı Rûdâbe'den söz ederek, övgüler yağdırır. Zâl bu sözlerden çok etkilenir ve henüz görmediği bu güzel kıza âşık olur. Meclis bitince Mihrâb, eşi Sinduht ve kızı Rûdâbe'nin yanına gelir; anne-kızın Zâl'le ilgili sorularını Zâl'e övgüler yağdırarak cevaplar. Rûdâbe babasının sözlerinden sonra Zâl'i görmek için büyük bir heves duyar. Ardından bu düşüncelerini cariyeleriyle paylaşır. Cariyeler önce Rûdâbe'yi onaylamazlarsa da sonra ona hak verir ve iki sevgilinin buluşmaları için yardımcı olacaklarını söylerler. Cariyeler bu konuşmadan sonra Zâl'in karargâhının olduğu nehrin kıyısına giderler. Zâl cariyeleri görür ve Mihrâb'ın soyundan olduklarını öğrenince çok sevinir. Cariyelerden Rûdâbe hakkında bilgi ister ve Rûdâbe'ye yakın olmanın çaresini sorar. Bu konuşmadan sonra cariyeler köşke geri dönerler ve Rûdâbe'ye konuşmaları anlatırlar. Ardından Zâl Rudâbe'yi görmek için köşküne gelmek ister. Kara gözlü ve gül yanaklı Rûdâbe, bir dolunay gibi sevgilisini beklemek için köşkün damına çıkar. Atının üzerinde Zâl'i görünce onu karşılar. Güneş batıp, hava kararınca Zâl Rudâbe'den bir araya gelmek için çare ister. Bunun üzerine gece gibi kara saçlarını çözer ve yeryüzünde hiç kimsenin görmediği, miskten bir kement yaparak sevgilisinin tırmanması için köşkün damından aşağıya sarkıtır. Saçlarının ucundan tutup beline bağlamasını söyler. Bu sözler karşısında şaşırın Zâl, sevgilisinin saçlarına tırmanmaya kıyamaz ve onları okşayıp, öper. Kölesinden bir kement alır ve fırlatır. Kemendin halkası, köşkün çatısının ucuna geçince yukarıya tırmanır. Rûdâbe, Zâl'e yaklaşır ve saygıyla eğilir. İki sevgili el ele aşağıya iner ve meclise varırlar. Zâl, ay yüzlü Rûdâbe'nin yanına oturur; bir yandan şarap yudumlarken bir yandan da sevgilisini öpüp koklayarak, eşi olmasını ister. Gün ağarmaya başladığında Zâl kemendini atar ve köşkten aşağıya iner.¹⁰

Zâl sarayına döndükten sonra güvendiği adamlarını yanına çağırır ve Mihrâb'la Sinduht'un kızına âşık olduğunu anlatır. Görüşmenin sonunda babası Sâm'a mektup yazarak da durumu bildirir. Bu arada Rûdâbe'nin annesi Sinduht, Rûdâbe ve Zâl'i birbirinden haberdar eden cariyeyi yakalar; iki sevgilinin aşkını öğrenir ve kocası

⁶ Saadi Nejad Many, “Sûdâbeh and Rûdâbeh”, *Iran & The Caucasus*, 20/2, 2016, s. 212.

⁷ Olga M. Davidson, *Poet and Hero in the Persian Book of Kings*, Cornell University Press, Ithaca & New York 1994, s. 11-12; Roghaye Habibi, Abdollah, Toloei-Azar, “Women's Rebellion in Ferdowsi's Shahnameh”, *Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 18/7, 2021, s. 3126; Soheila Loveimi, “Fateful Women in Ferdowsi Shahnameh”, *English Language Teaching*, 9/5, 2016, s. 47; Leila Erfaniyan, Qonsuli, Reza, Varzeshi, “Roodabeh and Soodabeh: White and Black Women in Shahnameh”, *Jordan Journal of Modern Languages and Literature*, 10/3, 2018, s. 215; Elahe Rahmanian, Reza Ashrafzadeh, “Women in Shahnameh: An Overview on Mythical, Lyrical and Social Aspects”, *Humanidades*, 10/1, 2020, s. 64; Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2008, s. 587.

⁸ A. Shapur Shahbazi, Cristoforetti, Simone, “Zâl”, *Encyclopaedia Iranica*. Updated July 20, 2009, <http://www.iranicaonline.org/articles/zal>, online Erişim tarihi: 27.09.2023; sa. 10:50; İskender, Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, L&M Yayınları, İstanbul 2002, s. 501; Yıldırım, *age*, s. 73.

⁹ Firdevsî, *age*, s. 285-302; Yıldırım, *age*, s. 735.

¹⁰ Firdevsî, *age*, s. 224-251; Feridun Hüseyini, *Zâl ile Rudâbe. Firdevsî'nin Şehname'sinden Zâl oğlu Rüstem'in Destanları*, çev. Ömer Faruk Yekdeş, Avesta, İstanbul 2005, s. 38-61; Ğalâl Hâliqî Muţlaq, *Die Frauen im Schahname: Ihre Geschichte und Stellung unter Gleichzeitiger Berücksichtigung vor- und Nachislamischer Quellen*, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg 1971, s. 31-40; Basil William Robinson, *Persian Book of Kings an Epitome of the Shahnama of Firdawsî*, Routledge Taylor & Francis Croup, London and New York 2002, s. 18-19; Friedrich Spiegel, *Erânische Alterthumskunde. Bd. 1, Geographie, Ethnographie und älteste Geschichte*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig 1871, s. 567-571; Arthur George Warner, Edmond Warner, *The Shahnama of Firdausi Vol 1*, Kegan Paul Trench Trubner and Company Limited, London 1905, s. 256-288; Serpil Yıldırım, *Şahnâme'de Aşk Hikâyeleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012, s. 12-37.

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOĞRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSİ ŞÂHNÂME'SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

Mihrâb'a da söylediğinde Mihrâb farklı soylardan olmalarını öne sürerek bu evliliğin olamayacağını anlatır. Aynı zamanda İran hükümdarı Minûçihr de kötü olarak tanınan Dahhâk'ın soyundan gelen biriyle yapılacak bu evliliğe şiddetle karşı çıkar. Ebeveynlerin ve dönemin hükümdarı Minûçihr'in muhalefeti uzun süren tartışmalara ve toplantılara, rica mektuplarına, hediye alışverişlerine yol açar. Ardından, Zâl'in bilgeliği ve fiziksel becerisi test edilir ve saray astrologları tarafından bazı kehanetler yapılır. Ancak bunlara rağmen iki sevgili sonunda bir araya gelir ve ihtişamlı bir düğünle evlenirler.¹¹Bu beraberlikten ünlü İran kahramanı Rüstem doğar.¹²

Şâhnâme'nin en güzel ve lirik anlatılarından biri olarak kabul edilen bu hikâye¹³ Alman edebiyatında Grimm Kardeşler olarak bilinen Jacob Grimm (1785-1863) ve Wilhelm Grimm (1786-1859)'in yazmış oldukları Rapunzel'in hikâyesi ile benzetilmektedir.¹⁴ Bu hikâye bir büyücünün, anne-babasından aldığı Rapunzel'i kuleye kapatması, bir prensin oradan geçerken şarkı söyleyen Rapunzel'in sesini duyması ve yanına gelebilmek için Rapunzel'in saçlarına tırmanması ile ilgilidir.¹⁵

2. Farklı Dönem ve Nakkâshanelerde Firdevsî *Şâhnâme*'lerinde Zâl ve Rudâbe Tasvirleri

Yüzyıllar içinde çeşitli kültür çevrelerinde hazırlanan *Şâhnâme*'lerde Zâl ve Rudâbe'ye ilişkin resimlenen sahneler arasında Sam'a Zâl'in doğumunun haber verilmesi, Simurg'un albino Zâl'i Elburz dağına götürmesi, Simurg'un Zâl'i Sam'a Getirmesi, Mihrâb'ın Kabil'de Zâl'i sarayında ağırlaması, Mihrâb'ın Zâl'i Rûdâbe ve eşi Sinduht'a övmesi, Rûdâbe'nin cariyelerininin Zâl'i görmeye nehir kıyısına gitmeleri ve Zâl'i kuşlara ok atarken görmesi, Rudâbe'nin cariyelerininin köşke dönmeleri, Zâl'in Rudâbe'nin köşkünün önüne gelmesi ve konuşmaları, Rudâbe'nin Zâl'e tırmanması için saçını sarkıtması, Zâl'in Rudâbe'nin saçlarına kıyamayarak okşaması, Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanmak için ipi kement yaparak atması, Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanması, Zâl ve Rudâbe'nin eğlence meclisi, Zâl'in Rûdâbe ile ilgili münecimlere danışması, Zâl'in bir mektupla Sâm'a olayları bildirmesi, Rûdâbe'nin annesi Sinduht'un Rûdâbe'nin cariyelerine verdiği mücevherleri görmesi ve Zâl'e olan aşkı öğrenmesi, Mihrâb'ın Zâl ile Rûdâbe arasındaki aşkı öğrenmesiyle öfkesini karısı Sinduht'a anlatması, Sinduht'un Sam'a hediyelerle gitmesi, Sam ve Sinduht'un anlaşma imzalamaları, Zâl ile Rudâbe'nin düğünü, Rüstem'in doğumu gibi sahneler sayılabilir. Bu sahnelerden biri veya birkaçı İslam kültüründe hazırlanan, birçok *Şâhnâme* nüshasında resimlenmiştir.

Bu çalışmada Zâl'in Rudâbe'nin köşkünün önüne gelmesi ve konuşmaları, Rudâbe'nin Zâl'e tırmanması için saçını sarkıtması, Zâl'in Rudâbe'nin saçlarına kıyamayarak okşaması, Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanmak için ipi kement yaparak atması, Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanması sahneleri seçilerek, yüzyıllar içindeki ikonografik özellikleri değerlendirilmiştir. Çeşitli kültür çevrelerinde hazırlanmış, ulaşılabildiklerimizden seçtiğimiz resimlerin birçoğunda söz konusu sahneler, genellikle metinde anlatıldığı gibi tasvir edilmiştir. Bu sahneler kısmen tam sayfadır ve bazen sahne içine metinden birkaç satır girmiştir. Sayfanın 1/3'lük kısmını kaplayan resimler genellikle erken dönem örnekleridir. Genel olarak bu resimlerde Rudâbe resminin solunda ve köşkünün penceresinden yarı beline kadar görülür. Yanında cariyelerinden biri veya birkaçı yer alır. Metinde anlatıldığı gibi albino olarak tasvir edilen Zâl köşkün önüne geldiğinde Rudâbe ile konuşur. Rudâbe konuşmadan sonra Zâl'in tırmanması için uzun saçlarını ikiye ayırmış olarak köşkten aşağı sarkıtmıştır. Zâl ise sevgilisinin saçlarına kıyamaz, onları okşar şekildedir. Sonraki sahnede Zâl'in bir ipi kement yaparak köşkün çatısını dolaşan siperliklerden birine geçirip tırmanmaya başlaması yer alır.

Bu genel kalıbın dışında köşkün sahnedeki yeri, kat sayısı, süslemeleri Rudâbe'nin cariyelerinin yanı sıra Zâl'e eşlik eden adamlarının sayısında farklılıklar göze çarpar. Ayrıca Zâl bazı sahnelerde Rudâbe'nin saçlarına tutunarak tırmanırken değil, saçlarını yanağına sürerek, okşarken veya elindeki ipi kement yaparken de tasvir edilir. En sık rastlanan sahne ise Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanmasıdır. Rudâbe'nin köşkü genellikle sahnenin soluna yerleştirilse de sahnenin sağında yer aldığı örnekler de vardır. Bazı tasvirlerde Zâl'in Rudâbe'nin saçlarına tutunarak bazı örneklerde ise Rudâbe'nin sarkıttığı ipe tutunarak tırmandığı görülür.

¹¹ Firuz Melville, "Women in the Romances of the Shahnama", *Love and Devotion: from Persia and Beyond*, Ed. Susan. Scollay, Macmillan Art Publishing and Oxford Bodleian Library, Melbourne 2012, s. 53.

¹² Olga M. Davidson, *Poet and Hero in the Persian Book of Kings*, Cornell University Press, Ithaca & New York 1994, s. 77; Firdevsî, *age*, s. 251-328; Kurt Heinrich Hansen, *Das Iranische Königsbuch, Aufbau und Gestalt des Schahname von Firdosi*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz 1954, s. 16, 33, 45; Spiegel, *age*, 1871, p. 567-571; Warner, Warner, *age*, 1905, s. 270-322; Yıldırım, *age*, s. 587.

¹³ Nahid Jafari, "The Investigation and Analysis on Character four Effective Female in Firdausi's Shahnameh of Iran", *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, 4/5, 2014, s. 11.

¹⁴ Dick Davis, "Women in Shahnameh", *Women and Medieval Epic: Gender, Genre and the Limits of Epic Masculinity*, Ed. Sara S. Poor, Jana K. Schulman, Palgrave Macmillan, London 2007, s. 70.

¹⁵ Brothers Grimm, *The Fairy Tales of the Brothers Grimm*, çev. M. E. Lucas, Doubleday Page, New York 1909, s. 80-83.

2. 1. Nakkaşaneler ve Yorumlamalar

Zâl ve Rudâbe sahnesinin en erken tarihli tasvirine İlhanlı döneminde Tebriz nakkaşhanesine ait bir *Şâhnâme* nüshasında karşılaşılır (Res. 1).¹⁶ Bu eser, Tebriz’de hazırlanan Demotte *Şâhnâmesi* olarak da bilinen Büyük Moğol *Şâhnâme*’sidir. Tarihlendirilmesi tartışmalı olan yazmanın 1317-1335 yılları arasında yapıldığı genel bir kanıdır.¹⁷ Yazmanın tek sayfa resminde sağ üstte hikâyeye ait altı sıra metin yer alır. Rudâbe solda tek katlı köşkünde yanında cariyesi ile birlikte pencereye çıkmış ve ikiye ayırdığı saçlarını tutarak Zâl’e doğru uzatmıştır. Resmin sağında metinde anlatıldığı gibi albino görünümlü Zâl ise ipe tutunarak, sevgilisinin yanına tırmanır halde resmedilmiştir. Zâl’in arkasında yer alan ağacın gövdesi, kovukları, kabukları ile tipik İlhanlı özelliğini yansıtır.¹⁸

Yine İlhanlı dönemine, 14. yüzyılın başlarına ait olduğu ve Tebriz nakkaşhanesinde yapıldığı söylenen, günümüzde dağınık durumda bir *Şâhnâme*’nin (Washington, The Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery, F1929.32) sayfalarından birinde Zâl’in Rudâbe’nin köşkünün önüne gelmesi ve Rudâbe’nin saçlarını sarkıtması sahnesi yer alır (Res. 2a-b).¹⁹ Bu sahnede Zâl silahlarıyla sevgilisinin köşkünün önüne gelmiş ve iki sevgilinin konuştukları an resimlenmiştir. Rudâbe eliyle ikiye ayırdığı saçını sevgilisine doğru uzatmıştır. Zâl henüz köşke tırmanmaya başlamamıştır. Resim alanının dar olmasıyla da alakalı olarak sahnede az resim ögesi kullanılmıştır. Resimde mekân ve figür oranları dikkate alınmamıştır. Basit, şematik şekilde çizilmiş köşk, bir kale burcu gibi görünmekte yukarı doğru daralarak çatı kısmında genişlemektedir.

Yaklaşık aynı tarihlerde, İlhanlılar gibi Moğol soylu bir hanedanlık olan İncülular’ın (1303-1357) Şiraz’daki elyazmalarında da *Şâhnâme*’lerin üretildiği anlaşılır. 1341 tarihli Şiraz’da hazırlanmış bir İncü dönemi *Şâhnâme*’sinde (Boston, Museum of Fine Arts, env. no. 20.1840) Zâl’in Rudâbe’nin köşküne gelmesi sahnesi karşımıza çıkar (Res. 3a-b).²⁰ Sayfanın üst yarısında metne basamaklı bir şekilde giren resim alanının solunda köşkünün terasında cariyesiyle birlikte Rudâbe yer alır. Zâl resmin sağında köşkün önünde ellerini sevgilisine doğru uzatmış ve bu kez atının üzerinde tasvir edilmiştir.

Bu kompozisyon şemasının daha sonraki dönemlerde yazılıp, resimlenen *Şâhnâme*’lerdeki diğer çiftlerin örneğin Ardaşir’in Gülnar’ın veya Hüsrev’in Şirin’in köşküne gelmesi sahnelerine prototip oluşturduğu düşünülebilir. Bu kalıp *Şâhnâme* dışında Hâcû-yi Kirmânî, Nizamî ve Dehlevî’nin *Hamselerinde* Hüsrev ve Şirin’in yanı sıra Hümâyûn’un Hümây’ın köşkü önüne gelmesi sahnelerine de kaynaklık etmiş olabilir. Sözelimi, örnekleri çok sayıda olmakla birlikte erken tarihli bir örnek olarak, 1330 yılında yine İncülular döneminde Ali el-Hüseyn-i Behmenî tarafından istinsah edilen yapılan bir *Şâhnâme* nüshasındaki (İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1479)²¹ Hüsrev’in Şirin’in köşküne gelmesi sahnesinin (Res. 4) daha erken tarihli bir İlhanlı

¹⁶ Hillenbrand *Şâhnâme*’nin günümüze ulaşan ilk resimli nüshalarının bu döneme denk gelmesini Fars kültürünün Moğol baskısından sonra yeniden canlandırılmak istenmesi, aynı zamanda 1295’te Gazan Han’ın din değiştirmesinden sonra sanatın pek çok alanlarında yaşanan tazelenmenin de bir sonucu, yanı sıra Moğolların bu kültüre olan ilgi ve bağlılığı olarak açıklar. Robert Hillenbrand, “New Perspectives in Shahnama Iconography”, Ed. Robert Hillenbrand, *Shahnama the Visual Language of the Persian Book of Kings*, Routledge, Aldershot 2004, s. 1-7.

¹⁷ Bu tartışmalar için bkz. Güner İnal, *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995, s. 88-89. El yazma ve sahne hakkında geniş bilgi için bkz. Doris Brian, “A Reconstruction of the Miniature Cycle in the Demotte ‘Shah-Nameh’”, *Ars Islamica*, 6/2, 1939, s. 99-100; Henry Corbin, Rémy Cotteville-Giraudet, Jean David, Weill, Eustache de Lorey, Georges Salles, *Les arts de l’Iran, l’ancienne Perse et Bagdad: Exposition*, Bibliothèque Nationale, Paris 1938, Plate XIII; Maurice Sven Dimand, “Islamic Miniature Painting and Book Illumination”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 28/10, 1933, s. 167; Oleg Grabar, Sheila R. Blair, “Epic Images and Contemporary History: The Illustrations of the Great Mongol Shahnama”, *University of Chicago Press*, Chicago and London 1980, s. 74-75; Basil Gray, *Persian Painting*, Skira, Geneva, 1961, s. 30; Ernst J. Grube, *Persian Painting in the Fourteenth Century: A Research Report*, Istituto Orientale di Napoli 1978, s. 28-30; Abolala Soudavar, “The Saga of Abu-Sa’id Bahâdor Khân: The Abu-Sa’idnâme”, *The Court of the Il-Khans, 1290-1340 The Barakat Trust conference on Islamic art and history, St. John College, Oxford, Saturday, 28 May 1994*, Ed. Julian Raby, Teresa Fitzherbert, Oxford University Press, New York- Oxford 1996, s. 152-153; Ivan Stchoukine, “Les peintures du Shâhnâme Demotte”, *Arts Asiatiques*, 5/2, 1958, s. 84.

¹⁸ Bu sahnenin Diez Albümü’nde yer alan ve muhtemelen 1340’tan sonra bilinmeyen bir metin için yapılmış ipe tırmanan adam tasviri Diez A fol. 71, p. 25, no. 1 için bir ön örnek teşkil ettiği çok açıktır. Bu konuda geniş bilgi ve resim için bkz. Robert Hillenbrand, “The Great Mongol Shahnama. Some Proposed Repatriations”, *The Diez Albums Contexts and Contents*, Ernst J. Grube (1932–2011) in *Memoriam* Ed. Julia Weis Gonnella, Friederike, Rauch Christoph, Brill, Leiden & Boston, 2016, s. 465.

¹⁹ Anonim, *Style Guide for Album and Manuscript Descriptions Freer Sackler Collections*, The Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery, Washington 2013, s. 11.

²⁰ Ananda Coomaraswamy, “Early Arabic and Persian Paintings: Mainly Recent Acquisitions”, *Museum of Fine Arts Bulletin*, 21/126, 1923, s. 53; Marianna Shreve Simpson, “A Reconstruction and Preliminary Account of the 1341 Shahnama, With Some Further Thoughts on Early Shahnama Illustration”, *Persian painting from the Mongols to the Qajars*, Ed. Rainer Hillenbrand, I.B. Tauris, London and New York 2000, s. 217-247.

²¹ Filiz Çağman, Zeren Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*, Tercüman Sanat ve Kültür Yayınları, İstanbul 1979, s. 15; Güner İnal, *Topkapı Sarayı Müzesi Şehname Yazmalarının Minyatürleri Üzerine Analitik Çalışma*, İstanbul Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1972, s. 142; Abdülkadir Karahan, Tahsin Yazıcı, *Topkapı Sarayı Müzesindeki Şâhnâme Yazmalarından Seçme Minyatürler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1971, s. 21; Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul 1961b, s. 126.

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOGRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME’SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

dönemi *Şâhnâme*’sindeki veya bugün bilemediğimiz başka erken tarihli bir nüshadaki Zâl’in Rudâbe’nin köşküne gelmesi sahnesinin kaynaklık etmiş olabileceği varsayılabilir. Bugün bir elyazmanın resimleme sıralamasını tam olarak bilemesek de Zâl ve Rudâbe hikâyelerinin *Şâhnâme*’de metnin akışına göre ilk aşk hikâyesi olması, resimleme sırasında da ilk sırayı alması varsayıldığında, bu tez olası görünmektedir.

Timurlu dönemi *Şâhnâme*’lerinde de bu tasvirin yer aldığı anlaşılır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Herat nakkaşhanesinde üretilen *Şâhnâme*’lerde Zâl ve Rudâbe ile ilgili çalışma konum dışındaki sahneler daha ağırlıklı olarak yer almıştır. Ancak ketebe kaydı olmayan bir *Şâhnâme* nüshasında yer alan Zâl’in Rudâbe’nin köşküne tırmanması sahnesi (Washington, Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution S1986.154) (Res. 5) Timurlu dönemine ve yaklaşık 1440’lara tarihlenir. Bazı özellikleri Timurlu dönemi Herat ve Şiraz nakkaşhanelerinden farklılık gösterse de²² Herat nakkaşhanesine yakın gördüğümüz bu sahnede Rudâbe’nin köşkü daha evvelki örneklerde sola yerleştirilmişken, bu tasvirde sağa alınmıştır. Tek katlı köşkün terasına bir cariyesiyle çıkan Rudâbe, ipe tutunarak köşkün duvarına tırmanan Zâl’i izlemektedir. Zâl’in atı ve hizmetlisi sola yerleştirilmiştir. Bir Timurlu eseri olduğu anlaşılan sahnede önemli olan nokta bu tarihlerde artık farklı yorumlamaların başladığıdır.

Şiraz üslubunu yansıtan ve 1440’lı yıllara tarihlenen bir *Şâhnâme* (London, S. Hakim Collection, y. 42)²³ içindeki bu sahnede tasarım farklılaşmıştır. Resimde soldaki köşkün teras korkuluklarından başını aşağı eğmiş olan Rudâbe’nin saçları iki yandan aşağı inmektedir. Üst katta iki hizmetli kadın yan yana ve aşağıya bakarak olayı izler. Zâl köşkün kapısına tutunmuş ve tırmanmak üzeredir. Zâl’in atı yanında yer alır (Res. 6).

Türkmen *Şâhnâme*’lerinde Rudâbe ve Zâl sahnelerinin yapılmasına devam edildiği örneklerden anlaşılır (Res. 7). Bu tasviri içeren Karakoyunlu Beyliği *Şâhnâme*’lerinden birinin (İstanbul, Türk İslam Eserleri Müzesi, nr. 1945) iki ketebe kaydında 1440 ve 1451 tarihleri yer alır. Ayrıca eserin Yezd’de hazırlandığı yazar.²⁴ Bu tasvirde sahnenin solundaki köşkün terasında tek başına duran Rudâbe hafifçe öne eğilmiş ve sevgilisine yönelmiştir. Zâl ipe tutunarak köşke tırmanmaktadır.

Türkmen dönemi kapsamında Akkoyunlu Beyliğinde, ketebe kaydına göre Şiraz’da 1489’da Şemseddin Ali bin Muhammed bin Hüseyin Fahreddin (Fustukî) Kirmanî tarafından istinsah edilen bir *Şâhnâme*’de (Staatsbibliothek zu Berlin Ms. or. fol. 4255)²⁵ söz konusu sahne (Res. 8a-b) sayfanın alt kısmında yer alır ve metin iki yandan sahneye çerçeve oluşturur gibi tasarlanmıştır. Bu sahne Zâl’in Rudâbe’nin köşkü önünde sevgilisinin saçlarını okşamasıdır. Bu, Zâl ve Rudâbe sahnelerinde konu bakımından tercih edilen ender örneklerden biridir. Sahnede Rudâbe sola yerleştirilen köşkün yanında bir cariyesiyle terastadır. Başını öne eğmiş ve ikiye ayrılan saçlarını sarkıtmıştır. Zâl sevgilisinin saçlarına dokunmaktadır.

Diğer örneğimiz Memlûk dönemine ait Şerifî’nin *Şâhnâme* çevirisi olan nüshasındadır (İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1519) (Res. 9).²⁶ Yazmadaki kayıtlardan eserin Memlûklü Sultan Gavri (1501-1516) adına Hüseyin bin Hasan bin Muhammed el-Hüseyini el-Hanefî (Şerif) tarafından Kahire’de tercüme edildiği anlaşılır. Yazma onarım gördüğünde iki cilde ayrılmış; ilk cildin metni 1507’de ikincisi ise 1511’de yazılmıştır.²⁷ Sahnenin kurgusu ana kalıbı yinelemekle birlikte resim sayfanın altında ve yarısını kaplar. Üç katlı köşkün ikinci ve son katı, solda sayfa kenarına taşarak metnin ilk sırasına kadar çıkar. Rudâbe cumbadan ikiye ayırdığı saçlarını sarkıtmıştır. Zâl köşke attığı kementte tutunarak, ayakları yerden kesilmek üzereyken tasvir edilmiştir. Mısır Memlûk mimarisinin çift renkli taş işçiliğiyle yapılmış köşk diğer örneklerle göre daha büyük boyutlu ve daha ayrıntılı süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Resimleri yapan sanatçılar hikâyenin olaylarını bir Memlûk dünyasına konumlandırmışlardır.

Özbek Hanlığı döneminde (1499-1599) sınırlı sayıda da olsa Buhara’da *Şâhnâme*’lerin resimlediği bilinmektedir. Bu *Şâhnâme*’lerde Zâl ve Rudâbe’ye ilişkin bazı sahnelerin de yer aldığı görülür. Sözgelimi İstanbul

²² https://asia.si.edu/explore-art-culture/collections/search/edanmdm:fsg_S1986.154 Erişim tarihi: 20.09.2023; sa. 03:05. Bu tartışmalar için bkz. Glenn D Lowry ve Milo Beach, resmin Herat ve Şiraz nakkaşhanelerinden farklı yanlarına işaret ederek, eseri Hint kaynaklı gösterir. Glenn D Lowry, Milo Beach, *An Annotated and Illustrated Checklist of the Vever Collection*, University of Washington Press, Washington and Seattle 1988, s. 86.

²³ Ivan Stchoukine, *Les Peintures des Manuscrits de Shah ‘Abbas Ier à la fin des Safaris*, Librairie Orientaliste, Paris 1964, s. 135.

²⁴ Sevay Atılğan, *15. Yüzyıl Karakoyunlu Türkmen Minyatürleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 97-98; Kemal Çığ, “Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’ndeki Minyatürlü Kitapların Kataloğu”, *Şarkiyat Mecmuası*, 3, 1959, s. 69-70.

²⁵ Derya Aydın, *Şiraz Nakkaşhaneleri ve Resimli Şehnameler (1470-1500)*, Hacettepe Üniversitesi, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019, s. 4.

²⁶ Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul 1961a, s. 58.

²⁷ Nurhan Atasoy, “1510 Tarihli Memlûk Şahnamesinin Minyatürleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 2, 1968, s. 50-51; Esin Atıl, “Mamluk Painting in the Late Fifteenth Century”, *Muqarnas*, 2, 1984, s. 167; Zeren Tanındı, “The Illustration of the Shahnama and the Art of the Book in Ottoman Turkey”, *Shahnama Studies II*, Ed. Charles Melville, Gabrielle van den Berg, Brill, Leiden-Boston 2012, s. 147.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan R. 1544, H. 1487 ve Taşkent, Şarkışınaslık Enstitüsü env. no. 1811 gibi elyazmalarında Mihrâb'ın Zâl ile Rudâbe'nin aşkını öğrenince kızması, Rudâbe'nin Rüstem'i doğurması gibi sahnelerin resimlendiği görülür. Ancak bu çalışma kapsamındaki konulara ait bir sahne tespit edilememiştir.²⁸

Safevî döneminde hem Tebriz, Şiraz, Kazvin ve İsfahan gibi farklı merkezlerde nakkaşanelerin sayıca çoğalması, hem de resimli *Şâhnâme* üretiminin artmasıyla ilişkili olarak Zâl ve Rudâbe sahnelerinin sayısı da çoğalır. Saray ve çevresi, ayrıca daha ikinci sınıf sayılabilecek patronlar için hazırlanan *Şâhnâme*'ler içinde bu konu hem benzer hem de farklı yorumlamalara gidilerek resimlenmiştir. Başka bir deyişle her nakkaşane kendi üslubunu bu sahnede tanımlamıştır.

İlk örneğimiz, Safevî devrinin en önemli eserlerinden biri olan ve Tebriz'de 1527'de hazırlanan Şah Tahmâsp *Şâhnâme*'sidir (Houghton *Şâhnâmesi*) (New York, Metropolitan Museum of Art) (Res. 10).²⁹ Bu elyazmanın resimlerinden birini Zâl'in Rudâbe'nin köşküne gelmesi sahnesi oluşturur. Bu sahnede köşk sağda yer alır. Kompozisyonda figür artışı dikkat çekmektedir ve Rudâbe üç cariyesiyle terastadır. Saçlarını ikiye ayırarak sarkıran Rudâbe eğilmiştir.

Safevîlerin özellikle Şiraz nakkaşhanesinde hazırlanan *Şâhnâme*'lerinde Zâl ve Rudâbe sahnelerinin sıkça resimlendiği anlaşılır. Bu nakkaşanelerin kendine has bir üslup ve ikonografi yarattığı eserlerden anlaşılır. Örneğin Kiyam b. Muhammed Şirazî tarafından 1589-1590 yazılan ve Peck *Şâhnâmesi* olarak bilinen (Princeton, Princeton University Art Museum) nüsha bunlardan biridir.³⁰ Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanması sahnesinde (Res. 11a-b) sağa yerleştirilmiş iki katlı köşkün cephesi zengin çinilerle kaplanmıştır ve kapının önünde üç, ön bahçede altı, arka bahçede kamelyada iki muhafız uyumaktadır. Terasta üç cariyesiyle birlikte olan Rudâbe, saçlarını ikiye ayırıp uzatmış; Zâl ise attığı kementi tutunarak köşke tırmanmaktadır. Bahçede uyuyan saray görevlileri olayın gece geç bir saatte geçtiğini gösterir. Bu resimde, önceki resmin tasarım ilkelerinden hareket edildiği anlaşılabilir. Birlikte fırça daha incelmış; figürlerin sayısı artmış ve zarifleşmiş, mekân-figür orantısına dikkat edilmiştir. Sahnede neredeyse asıl konu ilk anda algılanamayacak kadar yoğun bir yüzey süslemeciliği dikkat çeker.

Safevîlerin Şiraz nakkaşhanesinde hazırlanan *Şâhnâme*'lerde bu sahnenin özenle ve zengin tasarımlarla yorumlandığını gösteren bir başka örnek 1580/90'lara tarihlenen bir nüshada görülür (Chicago, The Art Institute Chicago, Ann McNear Koleksiyonu, no. 1983.627) (Res. 12).³¹ Sayfa kenarları halkâr ile süslenmiş bu örnek, Zâl ve Rudâbe hikâyeleri içinde yine ender olarak tercih edilen sahnelerden birini gösterir. Bu Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanmak üzere kement atması sahnesidir. Tasvirde iki katlı, tuğla örgülü ve çini kaplamalı köşk sağdadır. Terasın solunda Rudâbe iki cariyesiyle yer alırken figür sayısı artmış, terasın sağına dört saraylı erkek figür eklenmiştir. Köşkün solunda üç atlı asker çadırların önünde resmedilerek bir karargâh tasvir edilmiştir. Resmin ön düzleminde ellerinde kalkan, kılıç ve gürzleriyle askerler, hemen sağda Zâl'in seyisi ve atı görülür. Köşkün önünde elindeki kementi köşkün siperliklerine doğru atmak üzere harekete geçmiş olan Zâl başını sevgilisine doğru çevirmiştir. Zâl'in arkasında elinde sadak içinde okları ve gürz (?) ile bir silahtarıyla yer alır. Zemin son derece dekoratif bir şekilde ağaçlar, renkli çiçekler ve kayalıklarla bezenerek; tüm sayfa zengin bir süsleme alanına dönüşmüştür. Olayın bir gece vakti geçtiği lacivert gökyüzü ve parlayan ay-yıldızlardan anlaşılır.

Safevîlerin Kazvin nakkaşhanesinde hazırlanan bir grup *Şâhnâme* nüshası, bu konunun sevilerek okunmaya devam ettiğinin ve resimlenecek konular arasına alındığını gösterir. Bu örneklerden biri Zâl'in Rudâbe'nin köşküne gelmesi ve iki sevgilinin konuşmaları sahnesinin (Res. 13) yer aldığı 1576-1577 tarihli Şah II. İsmail *Şâhnâme*'sindedir (Copenhagen, David Collection, env. nu. 99/2006). Nakkaş Sadîkî Bey'e atfedilen³² resim, tüm sayfayı kısmen de sayfa kenarını kaplar. Sahnenin içine alt ve üstte birkaç satır girmiştir. Tek katlı, ağırlıklı olarak mavi-beyaz ve altın yaldızlı çinilerle kaplanmış köşk solda yer alır. Sol elini sevgilisine doğru uzatmış Rudâbe üç cariyesiyle birlikte terasta, Zâl ise atının üzerinde köşkün önünde tasvir edilmiştir. Köşk çeşitli kuşların, dağ

²⁸ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R. 1549'a kayıtlı *Şâhnâme* nüshasında y. 36a'da Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanması sahnesi yer alır. Elyazma 15. yüzyıl sonu 16. yüzyıl başında Semerkant veya Herat'ta üretilmiş olmalıdır. Ancak söz konusu sahnenin üslubu, 16. yüzyıl başında Safevî döneminde eklenmiş olduğunu düşündürür.

²⁹ Güner İnal, *age*, 1995, s. 160; Marilyn Jenkins, Manuel Keene, *Islamic Jewelry in the Metropolitan Museum of Art*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1983, s. 103; Stuart Cary Welch, *A King's Book of Kings the Shah-nameh of Shah Tahmasp*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1976a, s. 190.

³⁰ Grace Dunham Guest, *Shiraz Painting in the Sixteenth Century*, Smithsonian Institution Freer Gallery of Art, Washington 1949, s. 31; Louise Marlow, "A Persian Book of Kings: The Peck "Shâhnâmeh", *The Princeton University Library Chronicle*, 46/2, 1985, s. 192.

³¹ Ann McNear, *Persian and Indian Miniatures from the Collection of Everett and Ann Mcnear*, The Art Institute of Chicago, Chicago 1974, s. 29.

³² Basil William Robinson, "Ismâ'îl II's copy of the Shâhnâma", *Iran*, 14, 1976, s. 5; Stuart Cary Welch, *Artists for the Shah: Late Sixteenth-Century Painting at the Imperial Court of Iran*, Yale University Press, New Haven and London 1976b, s. 80.

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOGRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME'SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

keçilerinin ve ceylanların yaşadığı dağlık bir yerde konumlanmıştır. Sağdaki kayalıkların arasından gümüş olduğu anlaşılan bir dere akmaktadır. Yukarı doğru uzayan kayalıklar Kazvin nakkaşhanesinin tipik özelliklerini gösterir.

Aynı nakkaşhaneden bir diğer eser, Zâl'in Rudâbe'nin köşküne gelmesi ve Rudâbe'nin saçlarını sarkıtması sahnesinin yer aldığı 1590-1600'e tarihlenen bir *Şâhnâme* nüshasıdır (Dublin, Chester Beatty Library, Per 277.11)³³ (Res. 14). Sayfa kenarlarında halkâr ile yapılmış yaprak ve çiçekler arasında tavşan, kaplan, dağ keçisi, tilki tasvirlerinin yer aldığı resimde solda iki katlı köşkün cumbasında tek başına Rudâbe görülür. İki yana ayırdığı siyah ve dalgalı saçlarını sevgilisine doğru sarkıtmıştır.

Safevîlerin İsfahan nakkaşhanesinde de bu sahnenin ilgi çektiği anlaşılır. 1615 ve 1618 yıllarına ait iki tarih kaydı içeren ve İsfahan'da hazırlanan *Şâhnâme*'de (Paris, Bibliothèque Nationale de France supp. persan 491)³⁴ Zâl'in Rudâbe'nin sarkıttığı saçlarını okşaması sahnesi (Res. 15) bu görüşü doğrular. Soldaki köşkün terasında iki cariyesiyle birlikte tasvir edilen Rudâbe sağ eli ile saçını sevgilisine doğru uzatmıştır.

İsfahan nakkaşhanesinin önemli sanatçılarından Muin Musavver 1650 tarihli bir *Şâhnâme* nüshasında (Copenhagen, David Collection, 217/2006)³⁵ Zâl'in Rudâbe'nin köşküne gelmesi Rudâbe'nin saçlarını sarkıtması sahnesini resimlemiştir (Res. 16). Sağa yerleştirilmiş üç katlı köşkün cumbasında üç cariyesiyle birlikte Rudâbe ikiye ayırdığı saçlarını aşağı sarkıtmıştır. Kapının önünde uzun değneğiyle bir hizmetli dikkat çeker. Zâl cumbanın altında, atının üzerinde tek başına tasvir edilmiştir.

Safevîlerin Meşhed nakkaşhanesinde ketebe kaydına göre 1642-1651 yılları arasında hattat Muhammed Şafi b. Abdülcebâr tarafından istinsah edilen *Şâhnâme* nüshasının (National Library of Russia Dorn 333)³⁶ resimleri Riza-yi Musavvir tarafından yapılmıştır. Yazmada Zâl'in Rudâbe'nin köşküne gelmesi ve Rudâbe'nin saçlarını sarkıtması sahnesinde köşkün yeri soldadır. Rudâbe terasta nedimesiyle birlikte ve uzun siyah saçlarını aşağı sarkıtmıştır. Köşkün önüne nedimiyle gelmiş olan Zâl'in atı görünmez (Res. 17). Resimdeki figür üslubu, giysiler, kayalıkların betimlenme biçimi Meşhed nakkaşhanesinin 17. yüzyıl özelliklerini taşır.

Osmanlı dönemi İstanbul nakkaşhanesi örnekleri söz konusu olduğunda Türkçe ve Farsça *Şâhnâme*'lere duyulan ilgi saray kütüphanesinde olduğu kadar farklı ülkelerin koleksiyonlarındaki resimli ve resimsiz nüshalardan anlaşılır.³⁷ *Şâhnâme*'nin Osmanlı yazınında kendini göstermesiyle 15. yüzyıldan itibaren mensur ve manzum çevirilerinin yapıldığı izlenir. Bilinen ilk çeviri bugün İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde H. 1518'e kayıtlı Osmanlı padişahı II. Murad için 1450-51'de yapılan nüshadır.³⁸ Bu tarihten sonra Osmanlı coğrafyasında *Şâhnâme*'nin çevirileri yapılmış, bir kısmı ise resimlenmiştir.³⁹ Şerif'in *Tercüme-i Şehnâme* adlı çevirisinin 1545 civarındaki resimli bir nüshası (İstanbul, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H. 1520) resimlenen örneklerdendir.⁴⁰ Bu eserde de Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanması sahnesi yer alır (Res. 18). Resimler, Osmanlı nakkaşhanesinde, Horasani nakışçı üslupta çalışan bir sanatçı tarafından, bu üslubun daha sade bir anlayışıyla yapılmıştır.⁴¹ Resmin sağındaki köşkünün terasında tek başına bulunan Rudâbe saçlarını aşağıya sarkıtmıştır. Zâl, Rudâbe'nin saçlarına tutunmuş ve tırmanmak üzere adımını atmıştır. El yazmanın metnine göre Zâl köşkün önüne geldiğinde Rudâbe'ye kapıyı açmasını söyler. Rudâbe bir burç gibi köşkü ne kadar yüksek olursa olsun saçlarını sarkıtacağını ve Zâl'i yukarı çekeceğini söyleyerek, saçlarını çözüp kement gibi aşağı salar. Zâl bir ejderhaya benzettiği Rudâbe'nin saçlarına kıyamaz. Belinden kemendi çıkarıp köşkün tepesine atar ve tırmanarak sevgilisinin karşısına gelir.⁴²

Resimde dikkat çeken nokta çevre kültürlerin örneklerinde Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanması sahnesinde genellikle sevgilisinin saçına kıyamayan Zâl bir kement yardımıyla köşke tırmanırken resmedilirken, burada Zâl metinden farklı bir şekilde sevgilisinin uzun saçlarına tutunarak köşke tırmanır halde tasvir edilmiştir.

³³ Arthur John Arberry, Basil William Robinson, E. Edgar Blochet, James Vere Stewart, *The Chester Beatty Library a Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures*, Vol. III, Hodges Figgis & Co. Ltd. Dublin 1962; 49; Stuart Cary Welch, *age*, 1976b, s. 117.

³⁴ Richard Francis, *Catalogue des Manuscrits Persans Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits*, Tome II. Istituto per l'Oriente C.A. Nallino. Rome 2013, s. 652-655.

³⁵ Sheila R. Canby, "An Illustrated Shahnamah of 1650: Isfahan in the Service of Yazd", *Journal of the David Collection*, 3, 2010, s. 62.

³⁶ <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-STPETNLR-DORN-00333/29> Erişim tarihi: 25.08.2023; sa. 11:00.

³⁷ Jan Schmidt, "Fırdevsî'nin Şehname'sinin Osmanlılar Tarafından Alınması", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları 4 Nazımdan Nesire Edebi Türler*, 25 Nisan 2008 Bildiriler, Ed. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Turkuaz Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 187.

³⁸ Serpil Bağcı, "From Translated Word to Translated Image: The Illustrated Şehnâme-i Türkî Copies", *Muqarnas*, 17, 2000, s. 165, 175; Karatay 1961a, *age* s. 58; Zuhul Kültürel, "Şâhnâme Türkçe Tercümeleleri" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, s. 290.

³⁹ *Şâhnâme* tarzında yazılmış Osmanlı tarihleri ve Türkçe *Şâhnâme*'ler hakkında geniş bilgi için bkz. Serpil Bağcı, Filiz Çağman, vd. *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006, s. 90-152.

⁴⁰ Karatay, *age*, 1961a, s. 59.

⁴¹ Bağcı, Çağman, vd. *age*, s. 96.

⁴² Şerifi, *Şehname Çevirisi*, C. 1, haz. Zuhul Kültürel, Latif Beyreli, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 195-196.

Başka bir deyişle Osmanlı nakkaşları ne tam olarak metne ne de önceki yılların Fars resminin kalıplarına bağlı kalmışlar; kendi ikonografilerini oluşturmuşlardır.

Bu sahnenin başka bir bağlamda Osmanlı saray nakkaşhanesinde hazırlanan tarihi konulu bir el yazmasında yer alması da ayrıca ilgi çekicidir. Bu resim Ârifî'nin, beş cilt olarak tasarladığı *Şehnâme-i Âl-i Osmân* adındaki kitabının dördüncü cildi olan ve kâtip Mirza Hüyî Şirâzî tarafından 1558 yılında istinsah edilen *Osmannâme*'deki (Cenova, Bruschetti Koleksiyonu) Aydos Kalesi'nin fethi sahnesidir.⁴³ (Res. 19). İstanbul'un Anadolu yakasında önemli bir kale olan Aydos, Orhan Gâzi döneminde kendisine âşık olan Tekfur'un kızının yardımıyla Gazi Rahman tarafından 1328 yılında fethedilmiştir. Bu kalenin alınması Osmanlı dünyasında birçok tarihçinin eserlerinde anlatılır. Özellikle Âşıkpaşazâde (ö. 1502?) bu olaydan ayrıntılı bir biçimde söz eder.⁴⁴ Aydos tekfurunun kızının bir gece rüyasında Osmanlı komutanlarından Gazi Rahman'ı rüyasında görür ve ilerleyen süreçte Osmanlıların kaleyi alması için yardımda bulunacağını bir mektupla bildirir. Kalenin fetih zamanı geldiğinde kız kale önünde Gazi Rahman'ı görür. Hemen beline ip bağlayıp aşağı sarkıtır. Gazi Rahman ipe yapışıp kaleye çıkar ve kızla buluşur. Birlikte kale kapısına inerler ve Osmanlı askerlerine kapıyı açarlar.⁴⁵ Gazi Rahman ve Aydos Kalesi Tekfur'unun kızı arasındaki bu hikâye metinde aktarıldığı biçimde Firdevsî *Şâhnâme*'sinde Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanması kalıbıyla, bir önceki resim gibi (Res. 18) Horasani nakışçı üslupla çalışan bir nakkaş tarafından aynı tasarım ilkeleriyle yapılmıştır. Bu durum Firdevsî *Şâhnâme*'si gibi edebi konulu manzum hikâyeleri resimlemeye alışık olan nakkaşın bildiği kalıpları, Osmanlı tarih kitaplarına taşınması şeklinde yorumlanır.⁴⁶ Resimde Gazi Rahman Tekfurun kızının saçlarına kıymış ve saçlara tutunarak köşke tırmanır halde tasvir edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı nakkaşları kendi oluşturdukları ikonografi çerçevesinde yol almış görünmektedir.

Babür dönemi nakkaşhaneleri söz konusu olduğunda sahnelerin ikonografisinde büyük değişiklikler görülür. Örneğin Londra, Keir Koleksiyonu'nda bulunan ve 1580 civarında Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah (1556-1605) için hazırlanmış *Şâhnâme*'de⁴⁷ Rudâbe köşkünde değil, köşkünün önünde büyük bir kaya parçasının üzerinde saçlarını aşağıya sarkıtmıştır. Köşk resmin sağındadır ve Hint mimarisinin tüm özelliklerini sergiler. Zengin öğelerle tasarlanmış bir bahçenin içinde sahnenin önünde, üç bölümlü bir havuz yer alır. Zâl resmin solunda sevgilisinin uzattığı ipe tutunmuş ve tırmanmak üzeredir. Metinde geçen Zâl'in albino oluşu göz ardı edilmiş ve siyah saçlı olarak tasvir edilmiştir (Res. 20). Babür sarayında üretilen bu resimler, metnin yüzyıllar önceki hikâyelerini yerel bir bağlama yerleştirmiştir.

Aynı dönemde yapılan bu sahnenin başka örneklerinde de bu anlayışın takip edildiği görülür. 18. yüzyıla tarihlenen Kaşmir'de hazırlandığı düşünülen bir *Şâhnâme*'de (London, Bodleian Library Whinfield 1)⁴⁸ Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanması sahnesinde (Res. 21a-b) benzer bir anlayış vardır. İki katlı köşk sağdadır. Rudâbe dört cariyesiyle köşkün terasında ve aşağı ip sarkıtmıştır. Albino olmasına rağmen siyah saçlı olarak tasvir edilen Zâl, solda ipin üzerinde yürür gibi görüntülenmiştir ve atı resmin ön kısmındadır.

Konumuz kapsamı dışında olsa da ikonografinin coğrafya ve dinsel farklılıklardan kaynaklanan değişkenliğine, İslam eserleri dışında bir örnek vermek konuyu derinleştirecektir. Örneğin 1901 yılında Londra'da, John Macqueen yayınevinde basılan Ella C. Sykes (1863-1939) *The Story Book of the Shah or Legends of old Persia* adlı kitabın⁴⁹ illüstrasyonlarını yapan Claude Cooper bu sahneyi, mimari, mimari süsleme (özellikle korkulukların üzerinde küçük heykelcikler) ve kıyafetlerle otantik bir görünüme çevirmiştir (Res. 22).

Son olarak günümüzden İranlı ressam Peyman Soltani'nin (1971-) çocuklar için hazırlanan *Şâhnâme* kitabına yaptığı illüstrasyonlardan söz etmek yerinde olacaktır (Res. 23). Soltani'nin resminde Zâl'in albino oluşu ve ipe köşke tırmanışı hikâyeye uygun resmedilmiştir. Ancak metinde Rudâbe'nin simsiyah gece gibi olarak tanımlanan saçları resimde, küçük başörtüsü altından sarı olarak gösterilmiştir. Tavana, bu anlayışı Disney'in "Cinderella tarzı" olarak tanımlar. Yazar, Soltani'nin *Şâhnâme*'nin bu hikâyesini bildiğini ancak yaptığı bu resmin

⁴³ Esin Atıl, *Süleymanname. The Illustrated History of Süleyman the Magnificent*, Harry N. Abrams, New York 1986, s. 60; Bağcı, Çağman, vd. *age*, s. 98.

⁴⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. William Hickman, "The Taking of Aydos Castle: Further considerations on a Chapter from *Âşıkpaşazade*", *Journal of the American Oriental Society*, 99, 3, 1979, 399-407; Paul, Wittek, "The Taking of Aydos Castle: A Ghazi Legend and its Transformation", *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb*, E. J. Brill, Leiden 1965, s. 662-672.

⁴⁵ Halil İnalçık, "Aydos Kalesi Kocaali Fethinde Kilit Noktadır", *Aydos Kalesi ve İstanbul'un Fethi Sempozyum Bildirileri*, 28 Mayıs 2011, Ed. Uğur Demir, Mehmet Mazak, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2011, s. 5; Necdet Öztürk, "Kocaali'nin Fethinde Stratejik Değeri Olan ve Fethi Aşk Rüyası ile Renklendirilen Kale: Aydos", *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaali Tarihi-Kültürü Sempozyumu-V bildirileri*, C. 1, 9-10-11 Mart 2018, Kocaali, Ed. Haluk Selvi, İbrahim Şirin, M. Bilal Çelik, Ali Yeşildal, Resül Narin, Kocaali Büyükşehir Belediyesi, Kocaali 2019, s. 316.

⁴⁶ Bağcı, Çağman, vd. *age*, s. 100.

⁴⁷ Basil William, Robinson, *Islamic Painting and the Arts of the Book*, Faber and Faber, London 1976, s. 237-38, pl. 3.

⁴⁸ <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-BODLEIAN-WHINFIELD-00001/8> Erişim tarihi: 19.08.2023; sa. 14.50.

⁴⁹ Ella Constance Sykes, *The Story Book of the Shah or Legends of old Persia*, J. Macqueen, London 1901, s. 83.

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOGRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME'SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

çağımızda Firdevsî'nin hikâyelerinin hem metinsel hem de görsel olarak yeniden yorumlanmasının kaçınılmazlığını örneklediğini söyler.⁵⁰

Şâhnâme'de Bahramgûr ve Azade, Bijen ile Minuje gibi âşıkların kitap dışında dokuma, seramik, çini veya tuval resimlerine yansıyan örnekleri bulunmaktadır. Zâl ve Rudâbe hikâyelerinin bu türden malzeme üzerine yapılan örnekleri şimdilik tespit edilememiştir. Ancak Zâl ve Rudâbe hikâyesinin sonraki yıllarda hazırlanan farklı kitapların metin ve resimlerini etkilediği anlaşılır. Sözelimi, Avfi'nin (ö. 1232?) Farsça edebiyat, ahlâk ve bazı tarihî kişilerle ilgili hikâyelerinden oluşan *Cevâmiu'l-Hikâyât*'i⁵¹ bir örnektir. Eserin 1439 tarihli nüshalarından birinde (London, British Library Or. 11676)⁵² her ne kadar burada ele aldığımız sahneler yerine, Zâl ve Rudâbe'yi mecliste gösteren bir resim içermesi sebebiyle, farklı yazarlar tarafından da ilgi gördüğünün anlaşılması bakımından önemlidir.

Yine bu noktada sözü edilmesi gereken başka bir nokta da Firdevsî *Şâhnâme*'sinin ilk yazımı ile ilk resimli nüshaları arasında bugünkü bilgilerimizle yaklaşık üç yüzyıl kadar bir süreç olmasıdır. Ancak bugün daha erken tarihli bir örnek elimize ulaşmasa da bu süreçte resimli *Şâhnâme* hazırlanması çok muhtemeldir.⁵³ Belki de Zâl ve Rudâbe sahneleri gibi diğer minyatürler de bugün bilemediğimiz bir ön örneğinden kopya edilmiş olabilir.

Resimlerin yer aldığı sayfalardaki Farsça metinler okunduğunda hikâyenin benzer şekilde anlatıldığı görülür. Dolayısıyla bugün henüz hangi kaynaklardan beslendiğini söylememiz güç olsa da muhtemelen nakkaş ve nakkaşhane yorumlamaları veya sözel kültürden aktarılan bazı hikâyelerin ikonografinin değişimine kaynaklık etmiş olabileceği düşünülebilir. *Şâhnâme*'nin günümüzde dahi devam eden okunma/dinlenme geleneğinin resimli bir destanın resimlenmesi bağlamında önemli olduğu⁵⁴ aynı zamanda çağdaşı veya öncüllerindeki başka aşk hikâyelerinin metninin resmin biçimine etki edebileceği göz ardı edilmemelidir.

Bu şekilde 14. yüzyıl İlhanlı döneminden 18. yüzyıl Babür örneklerine kadarki süreçte Şiraz, Tebriz, Herat, Kazvin, Meşed, İsfahan, İstanbul ve Kaşmir gibi nakkaşhanelerinde hazırlanan *Şâhnâme* nüshalarındaki Zâl ve Rudâbe aşkı yansıtan hikâyenin resmedilme anlayışı, kaynak ve etkileri ortaya konmuştur.

SONUÇ

İslam inancını benimsemiş toplumların saraylarında olduğu kadar halk arasında da sevilerek okunan ünlü şair Firdevsî'nin Fars edebiyatının ölümsüz eseri *Şâhnâme*'sinde tarihi ve mitolojik birçok olay anlatılmıştır. Bu hikâyeler arasında İran-Turan savaşları, İran kahramanlarının başından geçen olaylar, ayrıca kısmen kadın kahramanların başrolde olduğu aşk hikâyeleri de vardır. Bu son grup içinde Fars hükümdarlarından Sâm'ın oğlu Zâl ve Kabil kralı Mîhrâb'ın kızı Rudâbe'nin tanışmaları, bir araya gelmek için verdikleri mücadeleler ve sonunda evlenerek Rüstem'in doğması *Şâhnâme*'nin en sevilen hikâyeleri arasında yer almış ve yüzyıllar boyunca resimlenecek olan konular arasına girmiştir.

Genel olarak resimli *Şâhnâme* nüshalarında Zâl ve Rudâbe'yle ilgili konu kapsamında değerlendirilemeyen Zâl'in doğumunun Sam'a bildirilmesi, Simurg'un Zâl'i Elburz dağındaki yuvasına götürmesi, Zâl ve Rudâbe'nin köşkte eğlence meclisi, Zâl ve Rudâbe'nin düğünü, Rudâbe'nin Rüstem'i doğurması gibi daha birçok sahne, elyazmalarının sayfalarında okuyucusuna/izleyicisine sunulmuştur. Bu çalışmada *Şâhnâme* metnine uygun bir akışla Zâl'in Rudâbe'nin köşkünün önüne gelmesi ve konuşmaları, Rudâbe'nin köşke çıkması için Zâl'e saçını sarkıtması, Zâl sevgilisinin saçlarına kıyamayarak okşaması ve öpmesi, Zâl'in Rudâbe'nin köşküne tırmanmak için ipi kement yaparak atması ve köşke tırmanması sahneleri seçilmiştir. Farklı dönem ve nakkaşhanelerden seçtiğimiz bu sahneleri değerlendirdiğimizde bu tasvirlerin ilk örnekten itibaren bir resimleme biçiminin oluşturulduğu görülür. Tebriz, Şiraz, Herat, Kazvin, Meşed, İsfahan, İstanbul, Kaşmir gibi nakkaşhanelerde yanısıra günümüz Tahran'ında genellikle bu kalıp çerçevesinde tasarımların yapıldığı ve yüzyıllar boyunca devam ettiği anlaşılır. Bu tasvirlerde Rudâbe genellikle resmin solunda köşkün penceresinden Zâl'in tırmanması için uzun siyah saçlarını aşağı sarkıtır. Metinde anlatıldığı gibi beyaz saç ve sakallarıyla albino olan Zâl köşkün önünde önce sevgilisi ile konuşur. Bir sonraki sahnede sevgilisinin sarkıttığı saçlarına kıyamayarak onları okşar halde ya da kement atarken veya köşke tırmanmaya başlamış şekilde görülür. Bu kalıp yüzyıllar sonra bile unutulmadan kullanılmaya devam etse de 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Timurlu dönemiyle birlikte bazı elyazmalarında bu sahnelerin prototipinden farklılaştığı, Safevî ve Babür nakkaşhanelerinde metinden ayrılan yorumlamalara

⁵⁰ Akram Ahmadi Tavana, *A Survey of Impact of Shahnameh on Modern and Contemporary art of Iran*, Iran Heritage Foundation, Tahran 2016, s. 58.

⁵¹ Tahsin Yazıcı, "Cevâmiu'l-Hikâyât *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 439-440.

⁵² <https://imagesonline.bl.uk/asset/11096/> Erişim tarihi: 13.09.2023; sa. 13.30.

⁵³ Oleg Grabar, "Why was the Shahnama Illustrated?", *Iranian Studies*, 43/1, 2010, s. 94.

⁵⁴ Robert Hillenbrand, "The Shahnama and the Persian Illustrated Book", *Literary Cultures and the Material Book*, Ed. Simon Eliot, Andrew Nash, Ian Willison, British Library, London 2007, s. 96.

gidildiği görülür. Bu nakkaşhanelerde resimlenen Zâl ve Rudâbe sahneleri doğa ve mimari anlayışı, figür üslubu, renkler gibi bakımlardan dönemin üslubuna ve beğenisine uygun olarak biçimlenmiştir. Hazırlandığı dönem ve nakkaşhanenin üslup özelliklerini yansıtan bu resimlerde en temel farklılıklar olarak Rudâbe'nin köşkünün resmin sağına alındığı, mimarinin daha gösterişli çizildiği, figür sayısının arttığı, doğanın zenginleştiği, renk skalasının genişlediği, yerel geleneklerin de resme dahil edildiği gözlenir. Örneğin Memlûk *Şâhnâmesinde*, köşk çift renkli taşın kullanıldığı zengin bir dönem mimarisiyle tasvir edilmiştir. Bu noktada *Şâhnâmenin* İslam kitap resminde farklı coğrafyalarda ve günümüz de dahil yüzyıllar içinde en fazla resimlenen bir metin olması bir çeşitliliğin ortaya çıkmasının nedenlerindedir. Öte yandan İçinde Zâl ve Rudâbe'ye ilişkin sahnelerin bulunduğu *Şâhnâme* nüshalarının bir kısmının saray çevresinin seçkinleri adına üretildiği anlaşılır. Sözelimi, Boston Museum of Fine Arts, env. no. 20.1840 nüshası İncü dönemi vezirlerinden Hacı Kavamü'd-Daula ve'l-Din Hasan; Şerifi'nin *Şâhnâme* çevirisi olan nüsha (İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1519) Memlûklü Sultan Gavri, Houghton *Şâhnâmesi* (New York, Metropolitan Museum of Art) Safevî Şah Tahmâsp; yine aynı dönemden Şah II. İsmail *Şâhnâmesi* (Copenhagen, David Collection, env. no. 99/2006) Şah II. İsmail adına yapılmıştır. Dolayısıyla bir saray seçkinine sunulacak olan bu kitapların hattının, kağıdının, tezhibinin, sayfa kenarlarının ve cildinin son derece özenli hazırlandığı görülür. Bu özenin resimlerin kalite ve ikonografisini etkileyebileceği de düşünülebilir.

Erken ve geç dönem örnekleri arasında resmin sayfa tasarımındaki yeri de değişmiştir. Erken örneklerde sayfanın kısıtlı bir bölümü kaplarken yine 15. yüzyıldan itibaren tam veya tam sayfaya yakın bir alan resim için ayrılmıştır. Bununla bağlantılı olarak resmin içine girecek olan doğa, köşk, figürlerin zenginleşmesine de alan açılmış görünmektedir.

Farklı dönem ve nakkaşhanelerden seçilen Zâl ve Rudâbe'ye ilişkin sahnelerin bulunduğu Farsça metinler bu hikâyenin benzer biçimde anlatıldığını gösterir. Bugün kaynaklarını tam olarak açıklayamasak da sözel kültürden aktarılan bazı hikâyeler ve aynı zamanda nakkaşların yorumlamalarının da ikonografinin değişimine katkıda bulunduğu düşünülebilir.

Aynı zamanda Timurlularla birlikte çeşitli sanat merkezlerinin ve bu merkezlerdeki *Şâhnâme* hazırlanmasının artmaya başlaması; sürecin Safevî ve Babür döneminde hızlanmasıyla bu nakkaşhaneler farklı yorumlamalara açık hale gelmiş olmalıdır. Örneğin bir Kaçar dönemi (1796-1925) *Şâhnâme*'sinde (The San Diego Museum of Art, Accession Number 1971.69) Zâl ve Rudâbe'ye ilişkin resimlenmek üzere çok da tercih edilmeyen Mihrâb'ın gençlerin aşklarını öğrenmesi üzerine sinirlenip kızını öldürmeye kalkması gibi sahnelere de yer vermişlerdir.

Bu sahne Osmanlıların İstanbul'da çalışan nakkaşları tarafından hem *Şâhnâme* nüshalarında yerini almış; aynı zamanda tarihi konulu el yazmalarının kale fethi gibi Zâl ve Rudâbe ile ilgisiz bir sahneye ilham kaynağı olmuştur. Muhtemelen bu yeni kalıpla tasvir edilmiş bir *Şâhnâme* nüshası Osmanlı nakkaşları tarafından görülmüş ve ön örnek olarak kullanılmıştır. Ancak Osmanlı nakkaşlarının ne metin ne de ön örneklere bağlı kalmadan kendine has özgün bir resimleme anlayışı oluşturdukları da görülür.

İki sevgilinin bir araya gelmesi vakti de farklı yorumlanan konulardan biridir. Metinde olayın akşamüstüne doğru gerçekleştiği, havanın kararmaya başlamasıyla sevgililerin birbirini göremez olduğu ve Zâl'in sevgilisinin yanına gelmek istediği yazar. Ancak tasvirlerde genellikle olay gündüz vaktinde geçer olarak resimlenmiştir. Bu konuda metne bağlı kalan, Safevî dönemi, Şiraz nakkaşhanesi örneğinde gece gökyüzünde yıldızlar parlamakta; Peck *Şâhnâme*'si nakkaşı ise bahçede uyuyan görevlilerle vakti tanımlamıştır. 1580 civarında Babürlüler dönemi örneğinde ise hava akşam kızıllığında verilmiştir.

Bu bağlamda değinilmesi gereken bir başka konu da Zâl'in Rudâbe'nin köşküne gelmesi kalıbının hem *Şâhnâme*'nin ilerleyen sayfalarında hem de sonraki dönemlerde yazılıp çoğaltılan Nizamî, Dihlevî, Nevaî *Hamselerinde* Hüsrev'in Şîrin'in köşküne gelmesi ya da Hâcû-yi Kirmânî'nin *Hamsesinde* Hümâ'nın Hümâyûn'un köşküne gelmesi sahnelerine modellik etmiş olabileceği konusudur.

Bu konunun farklı ikonografik yorumlamalarının nedenleri arasında dönemin yaşam biçimi ve anlayışının da etkisi olduğu Hashemi ve Attarzadeh'in Safevî dönemi Zâl ve Rudâbe sahnelerindeki kıyafetler ile ilgili çalışmasında net biçimde açığa çıkarılmıştır. Çağdaş tarihi kaynakları ve seyahatnameleri inceleyen araştırmacılar kadın giyimlerinin teseddür kurallarının daha fazla uygulandığı dönemlerde değiştiğini ortaya koymuşlardır.⁵⁵

⁵⁵ Mahdieh Hashemi, Abdul Karim Attarzadeh, "A comparative study of women's clothing in four drawings of Shahnamehs of the Safavid period (Meeting of Zal and Rudabeh)", *International Journal of Iranian- Islamic Studies*, 12/26, 2021, s. 19.

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOĞRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME'SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

Firdevsî *Şâhnâme*'sinin daha birçok tasviri gibi Zâl ve Rudâbe hikâyeleri hem Doğu hem de Batı yazınına içeriği ile etkilemesinin yanında, resimlerle de farklı kaynaklardan beslenerek yüzyıllar boyunca zengin tasarımların oluşumuna açık olmuştur.

KAYNAKÇA

ANONİM, *Style Guide for Album and Manuscript Descriptions Freer Sackler Collections*, The Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery, Washington 2013.

ARBERRY, Arthur John, ROBINSON, Basil William, BLOCHET, E. Edgar, WILKINSON, James Vere Stewart, *The Chester Beatty Library a Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures*, C. 3, Hodges Figgis & Co. Ltd. Dublin 1962.

ARBERRY, Arthur John, *Classical Persian Literature*, George Allen and Unwin, London 1958.

ATASOY, Nurhan, "1510 Tarihli Memluk Şahnamesinin Minyatürleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 2, 1968, ss. 49-69.

ATEŞ, Ahmed, "Şah-Nâme'nin Yazılışı Tarihi ve Firdevsî'nin Sultan Mahmud'a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 18/70, Ankara 1954, ss. 159-168.

ATIL, Esin, "Mamluk Painting in the Late Fifteenth Century", *Muqarnas*, 2, 1984, ss. 159-171.

ATIL, Esin, *Süleymanname. The Illustrated History of Süleyman the Magnificent*, Harry N. Abrams., New York 1986.

ATILGAN, Sevat, *15. Yüzyıl Karakoyunlu Türkmen Minyatürleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.

AYDIN, Derya, *Şiraz Nakkaşaneleri ve Resimli Şehnameler (1470-1500)*, Hacettepe Üniversitesi, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.

BAĞCI, Serpil, "From Translated Word to Translated Image: The Illustrated Şehname-i Türkî Copies", *Muqarnas*, 17, 2000, ss. 162-176.

BAĞCI, Serpil, ÇAĞMAN, Filiz, RENDA, Günsel, TANINDI, Zeren, *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006.

BRIAN, Doris, "A Reconstruction of the Miniature Cycle in the Demotte 'Shah-Nameh'", *Ars Islamica*, 6/2, 1939, ss. 97-112.

BROTHERS, Grimm, *The Fairy Tales of the Brothers Grimm*, çev. M. E. Lucas, Doubleday Page, New York 1909.

BROWNE, Edward Granville, *A Literary History of Persia*, C. 2, Cambridge University Press, Cambridge 1956.

CANBY, Sheila R. "An Illustrated Shahnamah of 1650: Isfahan in the Service of Yazd", *Journal of the David Collection*, 3, 2010, ss. 54-113.

COOMARASWAMY, Ananda, "Early Arabic and Persian Paintings: Mainly Recent Acquisitions. *Museum of Fine Arts Bulletin*, 21/126, 1923, ss. 49-53.

CORBIN, Henry, COTTEVIEILLE-GIRAUDET, Rémy, DAVID-WEILL, Jean, LOREY, Eustache de, SALLES, Georges, *Les arts de l'Iran, l'ancienne Perse et Bagdad: Exposition*, Bibliothèque Nationale, Paris 1938.

ÇAĞMAN, Filiz, TANINDI, Zeren, *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*, Tercüman Sanat ve Kültür Yayınları, İstanbul 1979.

ÇİĞ, Kemal, "Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndeki Minyatürlü Kitapların Kataloğu", *Şarkiyat Mecmuası*, 3, 1959, ss. 51-90.

DAVIS, Dick, "Women in Shahnameh", *Women and Medieval Epic: Gender, Genre and the Limits of Epic Masculinity*, Ed. Sara S. Poor, K. Jana, Palgrave Macmillan, London 2007, ss. 67-90.

DIMAND, Maurice Sven, "Islamic Miniature Painting and Book Illumination", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 28/10, 1933, ss. 165-171.

FİRDEVSÎ. *Şahname*, çev. Necati Lugal, Kenan Akyüz, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1949.

FRANCIS, Richard, *Catalogue des Manuscrits Persans Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Tome II*. Istituto per l'Oriente C.A. Nallino. Rome 2013.

GRABAR, Oleg, "Why was the Shahnama Illustrated?", *Iranian Studies*, 43/1, 2010, ss. 91-96.

GRABAR, Oleg, BLAIR, Sheila R., "*Epic Images and Contemporary History: The Illustrations of the Great Mongol Shahnama*", Univeristy of Chicago Press, Chicago and London 1980.

GRAY Basil, *Persian Painting*, Skira, Geneva, 1961.

GRUBE, Ernst J. *Persian Painting in the Fourteenth Century: A Research Report*, Istituto Orientale di Napoli, Napoli 1978.

GUEST, Grace Dunham, *Shiraz Painting in the Sixteenth Century*, Smithsonian Institution Freer Gallery of Art, Washington 1949.

HABİBİ, Roghaye, TOLOEİ-AZAR, Abdollah, "Women's Rebellion in Ferdowsi's Shahnameh", *Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 18/7, 2021, s. 3123- 3135.

HANSEN, Kurt Heinrich, *Das Iranische Königsbuch, Aufbau und Gestalt des Schahname von Firdosi*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz 1954.

HASHEMİ, M., ATTARZADEH, A. K., "A comparative study of women's clothing in four drawings of Shahnamehs of the Safavid period (Meeting of Zal and Rudabeh)", *International Journal of Iranian- Islamic Studies*, 12/26, 2021, ss. 8-21.

HICKMAN, William, "The Taking of Aydos Castle: Further considerations on a Chapter from Aşıkpaşazade", *Journal of the American Oriental Society*, 99/3, 1979, ss. 399-407.

HILLENBRAND, Robert, "New Perspectives in Shahnama Iconography", *Shahnama the Visual Language of the Persian Book of Kings*, Ed. Robert Hillenbrand, Routledge. Aldershot 2004, ss. 1-7.

HILLENBRAND, Robert, "The Shahnama and the Persian Illustrated Book", Nash, Andrew Willison, Ian, *Literary Cultures and the Material Book*, Ed. Simon Eliot, British Library, London 2007, ss. 95-119.

HILLENBRAND, Robert, "The Great Mongol Shahnama. Some Proposed Repatriations", *The Diez Albums Contexts and Contents, Ernst J. Grube (1932–2011) in Memoriam*, Ed. Julia Gonnella, Friederike Weis, Christoph Rauch, Brill, Leiden & Boston, 2016, ss. 441-468.

HORN, Paul, *Geschichte der Persischen Litteratur*, C. F. Arne längs Verlag, Leipzig, 1901.

https://asia.si.edu/explore-art-ulture/collections/search/edanmdm:fsg_S1986.154 Erişim tarihi: 20.09.2023. sa. 03:05.

<https://collections.mfa.org/objects/15789/firdawsis-shahnamameeting-of-zal-and-rudaba?ctx=d9fa841b-ecbd-4747-8218-8038408f3f39&idx=3> Erişim tarihi: 19. 07.2023; sa. 17.15

<https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-STPETNLR-DORN-00333/29> Erişim tarihi: 25.08.2023; sa. 11:00.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452116> Erişim tarihi: 15. 09. 2023; sa. 16.10

<https://artmuseum.princeton.edu/interactive-projects/peck-shahnama/> Erişim tarihi 19.01.2022; sa. 11.10

https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_277_11/1/LOG_0000/ Erişim tarihi: 19. 07. 2023; sa. 12.00

<https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-BODLEIAN-WHINFIELD-00001/8> Erişim tarihi: 19.08.2023; sa. 14.50

<https://asia.si.edu/object/F1929.32/> Erişim tarihi: 17. 08.2023; sa. 15.30

<https://imagesonline.bl.uk/asset/11096/> Erişim tarihi: 13.09.2023; sa. 13.30.

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8406171b/f54> Erişim tarihi: 25. 07.2023; sa. 12.00

HÜSEYNİ, Feridun, *Zâl ile Rudâbe. Firdevsi'nin Şehname'sinden Zâl oğlu Rüstem'in destanları*, çev. Ömer Faruk Yekdeş, Avesta, İstanbul 2005.

İNAL, Güner, *Topkapı Sarayı Müzesi Şehname Yazmalarının Minyatürleri Üzerine Analitik Çalışma*, İstanbul Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1972.

İNAL, Güner, *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOGRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSİ ŞÂHNÂME'SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

İNALCIK, Halil, "Aydos Kalesi Kocaeli Fethinde Kilit Noktadır", *Aydos Kalesi ve İstanbul'un Fethi Sempozyum Bildirileri*, 28 Mayıs 2011, Ed. Uğur Demir, Mehmet Mazak, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2011, s. 11-18.

JAFARİ, Nahid, "The Investigation and Analysis on Character Four Effective Female in Firdausi's Shahnameh of Iran", *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, 4/5, 2014, ss. 8-14.

JENKINS, Marilyn, KEENE, Manuel, *Islamic Jewelry in the Metropolitan Museum of Art*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1983.

MEISAMI, Julie Scott, "Chapter 1: History as Literature", *A history of Persian literature C. 10, Persian Historiography*, Ed. James Melville, I. B. Tauris & Co Ltd., New York 2012, ss. 1-53.

KANAR, Mehmet, "Firdevsi" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, ss. 125-127.

KANAR, Mehmet, "Şâhnâme" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, ss. 289-290.

KARAHAN, Abdülkadir, YAZICI, Tahsin, *Topkapı Sarayı Müzesindeki Şâhnâme Yazmalarından Seçme Minyatürler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1971.

KARATAY, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul 1961a.

KARATAY, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul 1961b.

HÂLİQİ MUTLAQ, Ğalâl, *Die Frauen im Schahname: Ihre Geschichte und Stellung unter Gleichzeitiger Berücksichtigung vor- und Nachislamischer Quellen*. Klaus Schwarz Verlag, Freiburg 1971.

KÜLTÜRAL, Zuhâl, "Şâhnâme Türkçe Tercümeleleri" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, ss. 290-291.

LOVEIMI, Soheila, "Fateful Women in Ferdowsi Shahnameh", *English Language Teaching*, 9/5, 2016, ss. 46-53.

LOWRY, Glenn D., BEACH, Milo, *An Annotated and Illustrated Checklist of the Vever Collection*, University of Washington Press, Washington and Seattle 1988.

MANYA, Saadi-Nejad, "Südâbeh and Rüdâbeh", *Iran & The Caucasus*, 20/2, 2016, ss. 205-214.

MARLOW, Louise, "A Persian Book of Kings: The Peck "Shâhnâme", *The Princeton University Library Chronicle*, 46/2, 1985, ss. 192-214.

McNEAR, Ann, *Persian and Indian Miniatures from the Collection of Everett and Ann Mcnear*, The Art Institute of Chicago, Chicago 1974.

MELVILLE, Firuza, "Women in the Romances of the Shahnama", *Love and Devotion: from Persia and Beyond*, Ed. Susan Scollay, Macmillan Art Publishing and Oxford Bodleian Library, Melbourne 2012, ss. 53-57.

NÖLDEKE, Theodore, *Das Iranische Nationalepos Vereinigung Wissenschaftlicher*. de Gruyter, Berlin und Leipzig 1920.

ÖZTÜRK, Necdet, "Kocaeli'nin Fethinde Stratejik Değeri Olan ve Fethi Aşk Rüyası ile Renklendirilen Kale: Aydos", *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu V Bildirileri*, C. 1, 9-10-11 Mart 2018, *Kocaeli*, Ed. Haluk Selvi, Şirin İbrahim, Çelik M. Bilal, Yeşildal Ali, Resül Narin, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi. Kocaeli 2019, ss. 315-322.

PALA, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, L&M Yayınları, İstanbul 2002.

QONSULI, Leila Erfaniyan, VARZESHI Reza, "Roodabeh and Soodabeh: White and Black Women in Shahnameh", *Jordan Journal of Modern Languages and Literature*, 10/3, 2018, ss. 215-228.

RAHMANIAN, Elaheh, ASHRAFZADEH Reza, "Women in Shahnameh: An Overview on Mythical, Lyrical and Social Aspects", *Humanidades*, 10/1, 2020, ss. 59-67.

RITTER, Hellmut, "Firdevsi" *İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1964, ss. 643-649.

ROBINSON, Basil William, "İsmâ'îl II's copy of the Shâhnâme", *Iran*, 14, 1976, ss. 1-8.

ROBINSON, Basil William, *Islamic Painting and the Arts of the Book*, Faber and Faber, London 1976.

ROBINSON, Basil William, *Persian Book of Kings an Epitome of the Shahnama of Firdawsi*, Routledge Taylor & Francis Croup, London and New York 2002.

RUBANOVICH, Julia, "Orality in Medieval Persian Literature", *Medieval Oral Literature*, Ed. Karl Reichl, Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2012, ss. 653-79.

RYPKA, Jan, History of Persian Literature up to the Beginning of the 20th Century", *History of Iranian Literature*, Ed. Jahn D. Karl, Reidel Publishing Company, Dordrecht 1968, ss. 69-378.

SAKISIAN, Armenag, *La Miniature persane du XIIIe au XVIIe siècle*. G. van Oest.Paris et Bruxelles 1929.

SCHMIDT, Jan, "Fırdevsî'nin Şehname'sinin Osmanlılar Tarafından Alınlanması", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları 4 Nazımdan Nesire Edebi Türler, 25 Nisan 2008 Bildiriler*, Ed. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Turkuaz Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2009, ss. 184-196.

SCHULZ, Philipp Walter, *Die Persische-İslamische Miniaturmalerei*, Verlag von Karl W. Hiersemann, Leipzig 1914.

SHAHBAZİ, A. Shapur, CRISTOFORRETTI, Simone, "Zâl", *Encyclopaedia Iranica*. Updated July 20, 2009, <http://www.iranicaonline.org/articles/zal>, online Erişim tarihi: 27.09.2023; sa: 10.50.

SHARMA, Sunil, "The Production of Mughal Shāhnāmas: Imperial, Sub-Imperial and Provincial Manuscripts", *Ferdowsi's Shāhnāma Millennial Perspectives*, Ed. Olga Davidson, Marianna Simpson, Ilex Foundation, Boston, Massachusetts 2013, ss. 86-103.

SIMPSON, Marianna Shreve, "A Reconstruction and Preliminary Account of the 1341 Shahnama, With Some Further Thoughts on Early Shahnama Illustration", *Persian painting from the Mongols to the Qajars*, Ed. Rainer Hillenbrand, I.B. Tauris, London and New York 2000, ss. 217-247.

SOUDAVAR, Abolala, "The Saga of Abu-Sa'id Bahādor Khān: The Abu-Sa'idnāmē", *The court of the Il-Khans, 1290-1340 The Barakat Trust conference on Islamic art and history, St. John College, Oxford, Saturday, 28 May 1994*, Ed. Julian Raby, Teresa Fitzherbert., Oxford University Press, New York- Oxford, 1996 ss. 95-218.

SPIEGEL, Friedrich, *Erânische Alterthumskunde. C. 1, Geographie, Ethnographie und älteste Geschichte*, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig 1871.

STCHOUKINE, Ivan, "Les peintures du Shāh-Nāme Demotte", *Arts Asiatiques*, 5/2, 1958, ss. 83-96.

SYKES, Ella Constance, *The Story Book of the Shah or Legends of old Persia*, J. Macqueen, London 1901.

ŞERİFİ, *Şehname Çevirisi*, C. 1, haz. Zuhul Kültürel, Latif Beyreli, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

TANINDI, Zeren, "The Illustration of the Shahnama and the Art of the Book in Ottoman Turkey", *Shahnama Studies II*, Ed. Charles Melville, Gabrielle van Den Berg, Brill, Leiden, Boston 2012, ss. 141-158.

TAVANA, Akram Ahmadi *A Ssurvey of Impact of Shahnameh on Modern and Contemporary art of Iran*, Iran Heritage Foundation, Tahran 2016.

WARNER, Arthur George, WARNER, Edmond, *The Shahnama of Firdausi Vol 1*, Kegan Paul Trench Trubner and Company Limited, London 1905.

WELCH, Stuart Cary, *A King's Book of Kings the Shah-nameh of Shah Tahmasp*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1976a.

WELCH, Stuart Cary *Artists for the Shah: Late Sixteenth-Century Painting at the Imperial Court of Iran*, Yale University Press, New Haven, London 1976b.

WITTEK, Paul, "The Taking of Aydos Castle: A Ghazi Legend and its Transformation", *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A.R. Gibb*, E. J. Brill, Leiden 1965, ss. 662-672.

YAZICI, Tahsin, "Cevâmiu'l-Hikâyât *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 439-440

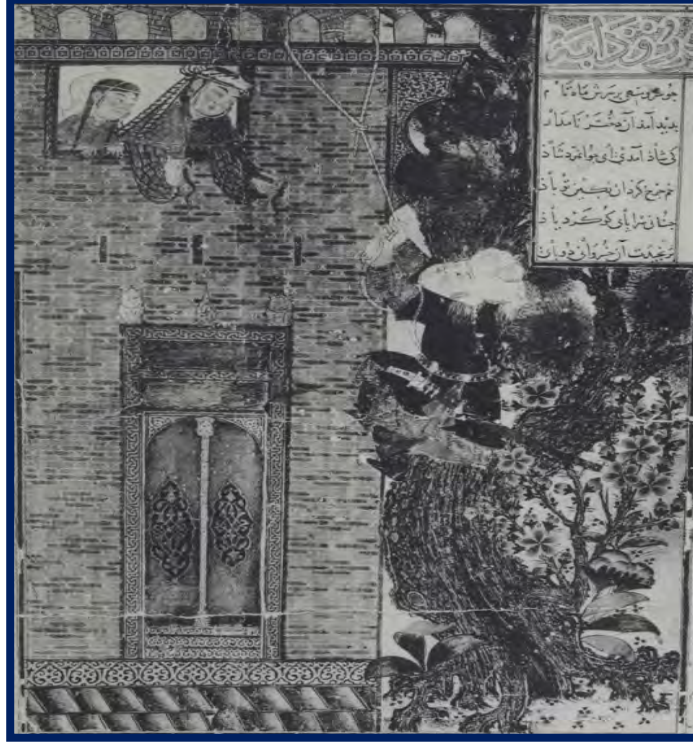
YILDIRIM, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.

YILDIRIM, Serpil, *Şahnâme'de Aşk Hikâyeleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012.

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOĞRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME'SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

RESİMLER

*Resim 1: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Tırmanması*⁵⁶

*Resim 2a-b: Zâl'in Rudâbe'nin Köşkünün Önüne Gelmesi ve Rudâbe'nin Saçlarını Sarkıtması*⁵⁷

⁵⁶ Büyük Moğol (Demotte) Şâhnâmesi, İlhanlı Dönemi, 1317-1335 arası, Tebriz, Sakisian, age, Pl. XXV, Fig. 36.

⁵⁷ Zâl'in Rudâbe'nin köşkünün önüne gelmesi ve Rudâbe'nin saçlarını sarkıtması, İlhanlı Dönemi, 14. yüzyıl başları, 8,5 x 11,1 cm., The Smithsonian's National Museum of Asian Art, The Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery, F1929.32 <https://asia.si.edu/object/F1929.32/> Erişim tarihi: 17. 08.2023; sa. 15.30.

Resim 3a-b: Zâl'in Rudâbe'nin Köşkünün Önüne Gelmesi ve İki Sevgilinin Konuşmaları⁵⁸

Resim 4: Hüsrev'in Şirin'in Köşküne Gelmesi⁵⁹

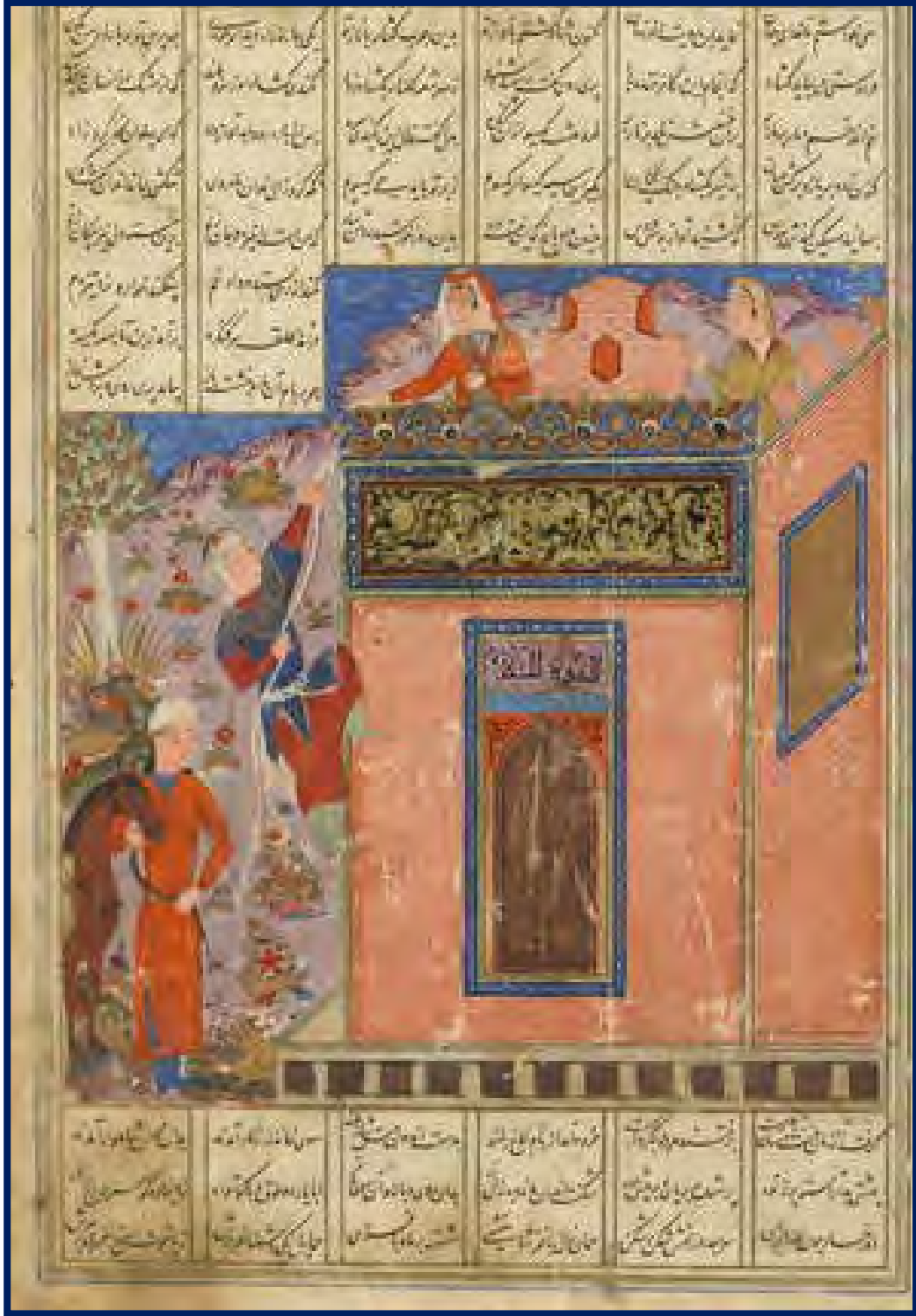
⁵⁸ Dağmık *Şâhnâme*, İncülular dönemi, 1341 tarihli, Şiraz, vezir Hacı Kavamü'd-Daula ve'l-Din Hasan adına, hattat Hasan ibn Muhammad ibn'Ali ibn Husain al-Mawsili, 130 x 240 mm., Boston Museum of Fine Arts, env. no. 20.1840. <https://collections.mfa.org/objects/15789/firdawsis-shahnamameeting-of-zal-and-rudaba?ctx=d9fa841b-ecbd-4747-8218-8038408f3f39&idx=3> Erişim tarihi: 19. 07.2023; sa. 17.15.

⁵⁹ İncülular dönemi, 1330 tarihli, hattat Hasan b. Ali el-Hüseyyin-i Behmenî, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1479, y. 271a. Karahan, Yazıcı, *age*, s. 55.

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOĞRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME'SİNDE
ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

Resim 5: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Tırmanması⁶⁰

⁶⁰ Timurlu Dönemi, Herat (?) 1440, National Museum of Asian Art., Smithsonian Collections S 1986.154, 25,6 x 17,2 cm., <https://asia.si.edu/object/S1986.154/> Erişim tarihi: 20.09.2023; sa. 03:05.

Resim 6: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Tırmanması⁶¹

⁶¹ Timurlu Dönemi, Şiraz, 1440, London, S. Hakim Collection, y. 42 Stchoukine, *age*, s. 135.

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOĞRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME'SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

Resim 7: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Tırmanması⁶²

Resim 8a-b: Zâl'in Rudâbe'nin Köşkü Önünde Sevgilisinin Saçlarını Okşaması⁶³

⁶² Karakoyunlu Dönemi, Yazd, 1440 ve 1451 tarihli, İstanbul, Türk İslam Eserleri Müzesi nr. 1945, Atılğan, *age*, Lev. 55.

⁶³ Akkoyunlu Dönemi, Şiraz, 1489 tarihli, hattat Şemseddin Ali bin Muhammed bin Hüseyin Fahreddin (Fustukî) Kirmanî, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or. fol. 4255, y. 23a Aydın, *age*, Res. 23.

*Resim 9: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Tırmanması*⁶⁴

*Resim 10: Zâl'ın Rudâbe'nin Köşkünün Önüne Gelmesi ve Rudâbe'nin Saçlarını Sarkıtması*⁶⁵

*Resim 11a-b: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Tırmanması*⁶⁶

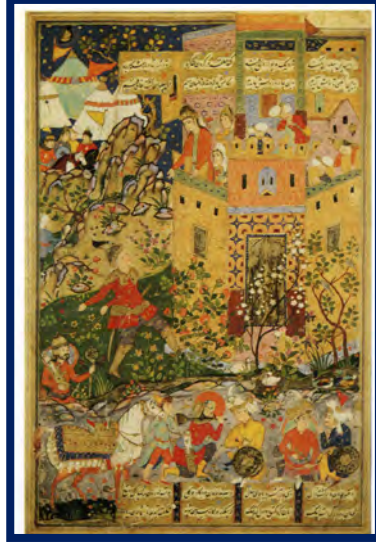
⁶⁴ Memlûk Dönemi, Kahire, 1510 tarihli, İstanbul, İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi H. 1519, y. 115a. Tanındı, *age*, fig. 5.

⁶⁵ Şah Tahmasp *Şâhnâme*'si (Houghton *Şâhnâme*si), Safevî dönemi, ca. 1525, Tebriz, 27.9 cmx18.4 cm New York Metropolitan Museum of Art, y. 72b, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452116> Erişim tarihi: 15. 09. 2023; sa. 16.10.

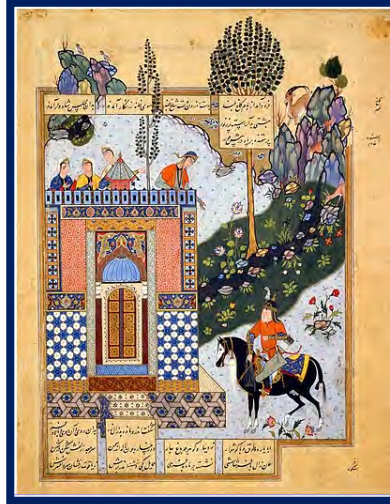
⁶⁶ Safevî dönemi, 1589-1590, Peck *Şâhnâme*si, Princeton University Art Museum, y. 38a. <https://artmuseum.princeton.edu/interactive-projects/peck-shahnama/> Erişim tarihi 19.01.2022; sa. 11.10.

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOGRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME'SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

*Resim 12: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Tırmanmak Üzere Kement Atması*⁶⁷

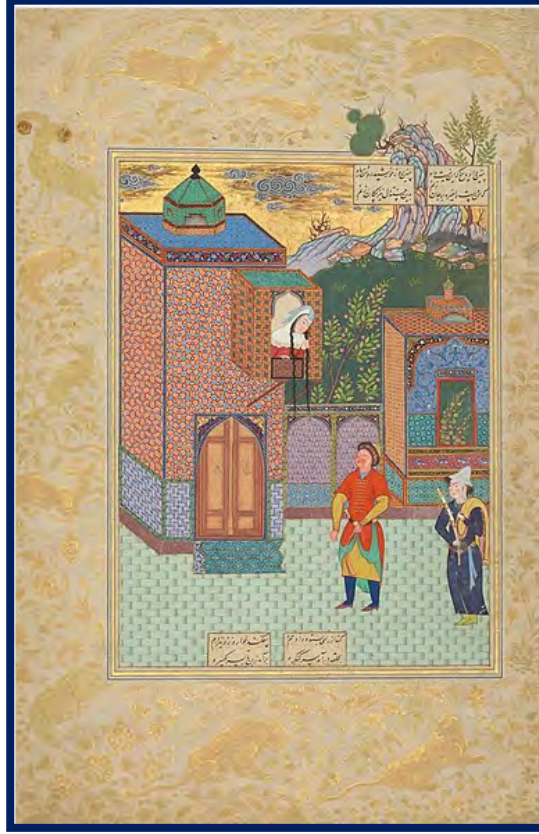
*Resim 13: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Gelmesi ve İki Sevgilinin Konuşmaları*⁶⁸

⁶⁷ Safevî dönemi, Şiraz, 1580/90, The Art Institute Chicago, Ann McNear Collection, Referans numarası 1983.627 McNear, *age*, Res. 43.

⁶⁸ Safevî dönemi, Şah II. İsmail *Şâhnâmesi*, Kazvin, 1576-1577 tarihli, Nakkaş Sadiki Bey, 46x31 cm., Copenhagen, David Collection, env. no. 99/2006 Welch, *age*, fig. 14.

*Resim 14: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Gelmesi ve Rudâbe'nin Saçlarını Sarkıtması*⁶⁹

*Resim 15: Zâl'in Rudâbe'nin Sarkıttığı Saçlarını Okşamaması*⁷⁰

⁶⁹ Safevî dönemi, Kazvin, 1590-1600, 40.6 cm x 26 cm., Dublin, Chester Beatty Library, Per 277.11 https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_277_11/1/LOG_0000/ Erişim tarihi: 19. 07.2023; sa. 12.00.

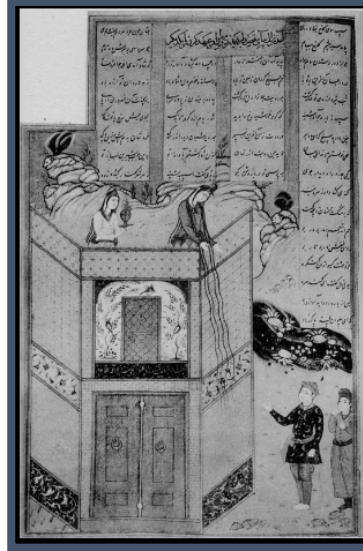
⁷⁰ Safevî dönemi, İsfahan, 1615-1618, Paris, Bibliothèque nationale de France supp. persan 491, y. 22b. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8406171b/f54> Erişim tarihi: 25. 07.2023; sa. 12.00.

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOGRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME'SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

*Resim 16: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Gelmesi ve Rudâbe'nin Saçlarını Sarkıtması*⁷¹

*Resim 17: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Gelmesi ve Rudâbe'nin Saçlarını Sarkıtması*⁷²

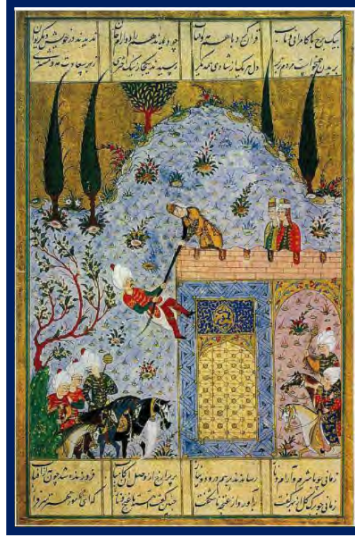
⁷¹ Safevî dönemi, 1650, İsfahan, Nakkaş Muin Musavvir, 28.7 x 14.0 cm. Copenhagen, David Collection, 217/2006, y.24b Canby, *age*, fig. 17.

⁷² Safevî dönemi, Meşhed, 1642-1651 tarihli, St. Petersburg, National Library of Russia Dorn 333, Nakkaş Rıza-yi Musavvir, y. 162a, <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-STPETNLR-DORN-00333/29> Erişim tarihi: 25.08.2023; sa. 11:00.

*Resim 18: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Tırmanması*⁷³

*Resim 19: Abdurrahman Gazi'nin Aydos Kalesi'ne Tırmanması*⁷⁴

*Resim 20: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Tırmanması*⁷⁵

⁷³ Şerif, *Tercüme-i Şehnâme*, 1545 civarı, İstanbul, İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H. 1520, y. 48b Bağcı, Çağman, vd. *age*, Res. 56.

⁷⁴ Ârifi, *Osmannâme*, 1558 tarihli, Cenova Bruschetti Koleksiyonu, Bağcı, Çağman, vd. *age*, Res. 60.

⁷⁵ Babürlüler dönemi, 1580 civarı, London, Keir Collection, Robinson, *age*, 1976, Res. 31.

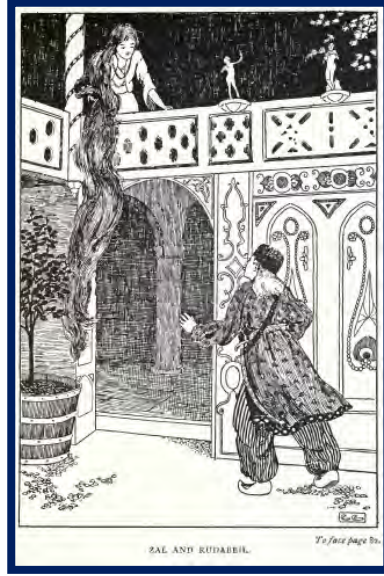

İSLAM KİTAP RESMİNDE İKONOĞRAFİK YORUMLAMALAR: FİRDEVSÎ ŞÂHNÂME'SİNDE ZÂL VE RUDÂBE HİKÂYELERİ

*Resim 21a-b: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Tırmanması*⁷⁶

*Resim 22: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Gelmesi ve Rudâbe'nin Saçlarını Sarkıtması*⁷⁷

*Resim 23: Zâl'in Rudâbe'nin Köşküne Tırmanması*⁷⁸

⁷⁶ Babürlüler dönemi, 18. yüzyıl, Kaşmir, London, Bodleian Library, Whinfield 1, y. 36b <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-BODLEIAN-WHINFIELD-00001/8> Erişim tarihi: 19.08.2023; sa. 14.50.

⁷⁷ Ella C. Sykes, *The Story Book of the Shah or Legends of old Persia*, illüstratör Claude Cooper, Sykes, age, s. 82-83.

⁷⁸ Ressam Peyman Soltani (1971-), Tavana, age, Res. 10.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 67-76.

Geliş Tarihi–Received Date: 19.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 30.12.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

HAREZMŞAHLAR TARİHİNDE HAN MELİK'İN YERİ VE ÖNEMİ

 10.53718/gttad.1392889

 ÇETİN KAYA*

ÖZ

Kaynaklarda çeşitli adlarla anılan Han Melik, Muhammed Harezmsah'ın annesi Terken Hatun ile olan kan bağından dolayı Harezmsahlar hanedanına akrabadır. Bu nedenle onun soyu, Terken Hatun'un da mensup olduğu düşünülen Türk boylarından birine isnat edilmektedir. Harezmsahların Herat'ı ele geçirmesinin ardından Harezmsah Muhammed bu şehrin yönetimini ona vermiştir. Ayrıca Harezmsah Muhammed Gurlulara sığınmış olan kardeşi Ali Şah meselesinin halledilmesi hususunu da Han Melik'e havale etmiştir. Han Melik, bu görev üzere Firuzkuh tahtında bulunan Gurlu hükümdarlar ile münasebetlerini artırarak onlar üzerine askerî müdahaleye varan birtakım yaptırımlarda bulunmuştur. Han Melik'in Gurlular üzerine yaptığı sefer hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu meselede en büyük sorun seferin Gurlu hükümdar Gıyaseddin Mahmud zamanında mı, yoksa ölümü sonrasında yerine geçen oğlu zamanında mı, yapıldığıdır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla sefer, Gıyaseddin Mahmud'un ölümünün ardından yapılmıştır. Gurlular ile olan mücadelesi haricinde kaynaklarda onun ismine uzunca bir süre rastlanılmamaktadır. Ancak Moğolların Harezmsahlar üzerine saldırıları başladığı sırada yeniden Han Melik ismi İslam kaynaklarının yanı sıra diğer kaynaklarda da yer almaktadır. Harezmsah Muhammed'in Moğollar tarafından Buhara'nın zapt edilmesinin ardından Semerkant müdafaasına katılmayıp, Horasan beldelerine kaçışıyla bölgede bulunan bazı yerel idareciler Moğollar tarafına geçmeyi çıkarlarına daha uygun görmüşlerdir. Bu sırada Merv ya da Herat şehrinde bulunan Han Melik de Moğollar ile anlaşmıştır. Ama Moğol komutanlardan Togaçar, Cengiz Han'ın kati emrine riayet etmeyip, Han Melik'in idaresi altındaki topraklara saldırmış ve mevcut anlaşmanın bozulmasına sebep olmuştur. Han Melik, Togaçar Noyan ile girmiş olduğu mücadeleden galip çıksa da Moğollar karşısında direnemeyeceğini düşünerek güneye doğru yönelmiştir. Ancak bu sırada Gazne şehrini elinde bulunduran Gurlu emirlerden Muhammed Harput, onu şehre sokmak istememiştir. Neticede Harput'un bir komplo ile öldürülmesi sonrası Han Melik, Gazne şehrine hâkim olmuştur. Daha sonra peşinden gelen Moğol birliklerini yok etmek için şehirden ayrılmıştır. Ancak onlar, Han Melik'in ordusunun kendilerinden kalabalık olduğunu görünce çatışmaya girmeden bölgeyi terk etmişlerdir. Bu sırada Harezmsah Muhammed, Aral Gölü'nde bulunan adalardan birinde ölmüştür. Muhammed'in oğullarından Celaleddin, babasının sağlığında kendisine tahsis edilen Gazne ve civarına dönmek için yola çıkmıştır. Bu haberi alan Han Melik de ona katılmak için Gazne'ye yönelmiştir. Horasan ve İran'da Moğol zulmü yoğunlaşınca, oralarda bulunan halklar Celaleddin'in bulunduğu bölgeye kaçarak nüfusu artırmıştır. Kitleler halinde gelen çeşitli kabilelere mensup bu insanlar, bölgede sağlam bir liman imajı veren Celaleddin Harezmsah'ın etrafında toplanarak bir ordu oluşturmuştur. Kaynaklar bu ordunun miktarının en az altmış bin, en fazla ise doksan bini aştığını bildirmektedir. Şüphesiz Han Melik'ten sonra Celaleddin Harezmsah'a katılanların en önemlisi Seyfeddin İğrak olmalıdır. Çünkü onun on binlerce kişilik bir askeri birliğe sahip olduğu kaynaklardan takip edilebilmektedir. Celaleddin Harezmsah toplanan ordu sayesinde Pervan yakınlarında Şigi Kutuku komutasında büyük bir Moğol ordusunu yenmeyi başarmıştır. Ancak Seyfeddin İğrak ve Han Melik arasında ganimet paylaşımı sırasında çıkan bir kavgadan dolayı bu ordu dağılmıştır. Bu durum sonrası Han Melik ve Celaleddin Harezmsah, Moğollar karşısında güçlü bir mücadele veremeyeceklerini düşünerek güneye doğru gitmişlerdir. Neticede Sind Nehri kenarında Cengiz Han ile yapılan savaşta Celaleddin Harezmsah yenilip kaçmayı başarırken, Han Melik Moğollar tarafından yakalanarak öldürülmüştür.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kastamonu/TÜRKİYE, E-Posta: cetinkayaa.58@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3876-5140.

Anahtar Kelimeler: Harezmsahlar, Moğollar, Han Melik, Herat, Pervan, Celaleddin Harezmsah.

**THE PLACE AND IMPORTANCE OF KHAN MELİK IN THE HISTORY OF THE
KHWAREZMIAN EMPIRE**

ABSTRACT

Khan Malik, who is referred to by various names in the sources, is related to the Khwarezmian Empire dynasty due to his blood bond with Terken Khatun, the mother of Muhammad Khwarazmshah. For this reason, his lineage is attributed to one of the Turkish tribes that Terken Khatun is thought to belong to. After the Khwarezmian Empire captured Herat, Khwarezmshah Muhammad gave him the administration of this city. In addition, Khwarezmshah Muhammad gave the job of capturing his brother Ali Shah, who took refuge in the Ghurids, to Khan Malik. For this purpose, Khan Malik increased his relations with the Ghur rulers on the throne of Firuzkuh and imposed some sanctions on them, even including military intervention. There is some different information in the sources about Khan Malik 's expedition against the Ghurids. The biggest problem in this matter is whether the expedition was carried out during the time of the Ghurid ruler Ghiyath al-Din Mahmud or during the time of his son who succeeded him after his death. However, as far as it is understood from the sources, it is thought that this expedition of Khan Malik was made after the death of Ghiyath al-Din Mahmud. Although his name was not found in the sources for a long time, except for his fight with the Ghurids, when the Mongols started their attacks on the Khwarezmian Empire, the name Khan Malik was seen again in Islamic sources as well as other sources. With this source, they directly start with the implication that Khan Malik made an agreement with the Mongols. However, the truth of the matter is not like that. After the capture of Bukhara by the Mongols, Khwarezmshah Muhammad did not participate in the defense of Samarkand and fled to the towns of Khorasan. Some local administrators in the region, who saw his escape, found it more in their interests to side with the Mongols. Meanwhile, according to different rumors in the sources, Khan Malik, who was in the city of Marv or Herat, also made such a choice. However, Togaçar, one of the Mongol commanders, did not comply with Genghis Khan's strict order and attacked the lands ruled by Khan Malik, causing this agreement to be broken. Even though Khan Malik won the fight with Togachar Noyan, he thought that he could not resist the Mongols and headed towards the south. However, Muhammad Harput, one of the Ghurid emirs who held the city of Ghazni, did not want to let him into the city of Ghazni. As a result, after Harput was killed in a conspiracy, Khan Malik dominated the city of Ghazni. He then left the city of Ghazni to destroy the Mongol troops that came after him to capture him. However, when they saw that Khan Malik's army was larger than theirs, they did not dare to enter the war and left the region. Meanwhile, Khwarezmshah Muhammad died on one of the islands in the Aral Sea. Jalaluddin, one of the sons of Muhammad, set out to return to Ghazni and its surroundings, which were assigned to him while his father was alive. Receiving this news, Khan Malik also headed towards Ghazni to join him. When the Mongol oppression intensified in Khorasan and Iran, the people there fled towards the area where Jalaluddin was located, increasing the population density there. In this way, people belonging to various tribes who fled from the Mongols and came to the region joined the army gathered around Jalaluddin Khwarezmshah, who gave the image of a solid port of refuge in the region. Sources report that this army numbered a minimum of sixty thousand and a maximum number of more than ninety thousand. Undoubtedly, after Khan Malik, the most important of the people who joined Jalaluddin Harezmsah should be Saif al-Din Ighraq. Because it is known that he has a military unit of tens of thousands of people. This army, gathered around Jalaluddin Khwarazmshah, managed to defeat a large Mongol army led by Shigi Qutuqu near Parwan. However, this army was dispersed due to a fight between Khan Malik and Saif al-Din Ighraq while sharing the spoils. After this incident, Jalaluddin and Khan Malik went south, thinking that they would not be able to put up a strong fight against the Mongols. As a result, in the battle with Genghis Khan on the banks of the Sind River, Jalaluddin Khwarezmshah was defeated and managed to escape, while Khan Malik was captured and killed by the Mongols.

Keywords: Khwarezmian Empire, Mongols, Khan Malik, Herat, Parwan, Jalaluddin Khwarezmshah.

GİRİŞ

Anuş Tegin oğlu Kutbeddin Muhammed'in, Selçuklular adına Sultan Berkayaruk (1092-1104) tarafından 1097 yılında atanarak Harezm bölgesini yönetmeye başlamasıyla Harezmsahlar hanedanının temelleri atılmıştır.¹ Bu hanedanın Türk kökenli olduğu hakkında şüphe bulunmamasına rağmen hangi boya mensup oldukları tespit edilememiştir.² Kutbeddin Muhammed'den sonra oğlu Atsız (1128-1156), bu görevi devralmıştır. Atsız'ın

¹ Bu hanedanın mensupları hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz. Aykut Özbayraktar, "Hârezmsâhlar Şeceresi: Anuş Tekin Soyunun Erkek ve Kadın Tüm Mensupları", *Jaloliddin Manguberdi Hayoti va Faoliyati. Anushtegin Xorazmshohlar Sulolasining O'zbek Davlatchiligidagi O'rni Mazzusidagi Xalqaro Ilmiy-amaliy Anjuman Materiallari*, Millennium Print, Urganch 2023, s. 99-114.

² İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 43; Coşkun Erdoğan, *Harezmsahlar Anushtegin'den Celaleddin'e*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 19-20; Aydın Taneri, "Hârizmsahlar mad.", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 228.

Selçuklulara karşı zaman zaman isyan ettiği görüldü de genelde onlara bağlılığını koruduğu görülmektedir.³ Ancak Sultan Sencer'in (1118-1157) ölümünün ardından, Selçukluların 1157 yılında tarih sahnesinden silinmesiyle⁴ bu durum değişmiştir. Bölgede nüfuzunu artırmaya çalışan Karahitaylar yerel idarecilerden almış oldukları vergileri kâr saymış ve ödemelerini düzenli yaptıkları sürece onlara pek karışmamışlardır. Atsız vefat ettikten sonra yerine geçen oğlu İarslan (1156-1172) da belli bir süre bu vergiyi ödemekte beis görmemiştir.⁵ İarslan'ın ölümü sonrasında oğullarından Tekiş (1172-1200), idareyi kardeşiyle girmiş olduğu mücadele neticesinde ele geçirmiş ve onun döneminde yönettiği siyasi teşekkül bölge siyasetinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu dönemde Harezmsahlara, Maverâünnehir ve Horasan toprakları üzerine akınları yoğunlaşmıştır.⁶ Tekiş'in ölümünün ardından yerine geçen evladı Alaeddin Muhammed Harezmsah (1200-1220) Gurlular ile verilen mücadeleler sonrasında Horasan bölgesinin yönetimini büyük oranda ele geçirmiştir.⁷ Böylece bölgede onlara bağlı idari görevler üstlenen şahıslar bulunmaya başlamış olup, Han Melik de bu kişilerden biridir.

1. Tarih Sahnesine Çıkışından Ölümüne Kadar Han Melik Hakkında Kayıtlar

Kaynaklarda Han Melik (خان ملک/هات) ⁸ isminin Emir Melik (امير ملک) ⁹, Emino'l Melik (امين الملك) ¹⁰, Melik Han-ı Herat (ملك خان هرات), Emin Hacib (امين حاجيب) ¹¹, Emin Melik/Yemin Melik (يمين ملک/امين ملک) ¹², Melik-i Herat (ملك هرات) ¹³ şeklinde geçtiği de görülmektedir. Han Melik, Nesevî tarafından kaleme almış *Sîreti Celâleddin Menguberni* adlı eserin Necip Asım tercümesinde Celaleddin Mengüberdi'nin dayısının oğlu olarak gösterilmektedir.¹⁴ Ancak Celaleddin'in Hintli bir cariyeden dünyaya geldiği bilgisi bu duruma gölge düşürmektedir.¹⁵ Çünkü kaynaklardan takip edebildiğimiz ölçüde Han Melik'in, Türk olduğu görülmektedir.¹⁶ Zira İbnü'l Esir de onların akrabalıklarını teyit etmektedir. Ancak ona göre, Han Melik, Celaleddin'in değil babası Muhammed Harezmsah'ın dayısıdır.¹⁷ Bu bilgiye istinaden Han Melik'in, Muhammed Harezmsah'ın annesi Terken Hatun'un kardeşi olduğu söylenebilir. Terken Hatun'un da Muhammed Harezmsah'ın babası Tekiş tarafından Türk unsurları kendisine bağlamak amacıyla, çeşitli kaynaklarda Kıpçak¹⁸, Bayat, Yimek¹⁹ ya da Kanglı²⁰ boylarının birinden gelin edildiği rivayet edilmektedir.²¹ Yapılan araştırmalar neticesinde Terken Hatun'un bu boyların hepsini içinde barındıran ve Acemiler de denilen Uran birliğinin²² mensubu olduğu görülmektedir.²³ Mevcut öncüllerden anlaşıldığı üzere Terken Hatun ile akraba olan Han Melik de bu boylardan birine mensup olmalıdır.

Han Melik'in, Herat yönetimini üstlenmesi Harezmsahlara h. 605 (1208-1209) senesinde şehri ele geçirmeleri ile başlamıştır. Muhammed Harezmsah bu şehrin idaresini ona tevdi edip, bazı görevler vererek bölgeden uzaklaşmıştır. Bu görevlerin başında, isyan ederek Gurlu hükümdarlarından Gıyaseddin Mahmud'un yanına sığınmış olan, Harezmsah'ın kardeşi Ali Şah'ın yakalanması işi gelmektedir.²⁴ Meselenin çözümlenmesiyle ilgili kaynaklarda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. İbnü'l-Esir'e göre, Han Melik almış olduğu yetki ile Firuzkuh üzerine yürümeye karar vermiştir. Bu durumu öğrenen Gıyaseddin Mahmud, elçiler gönderip aman dilemiştir. Dileği kabul gördükten sonra bizzat kendisi Ali Şah'ı da alarak Han Melik'in yanına gitmiştir. Ancak onlar huzura çıktıkları zaman Han Melik tarafından tutuklanmışlardır. Ardından durumu haber vermek için Muhammed

³ Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed mad.", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 91-92.

⁴ Faruk Sümer, "Selçuklular mad.", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 371.

⁵ V. V. Barthold, *Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2020, s. 47-49.

⁶ Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddin mad.", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s. 364-365.

⁷ Abdülkerim Özyayın, "Muhammed b. Tekiş mad.", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, TDV Yayınları, Ankara 2020, s. 579; Çetin Kaya, "Moğol İstilasının Şafağında Güneşe Hasret Kalan Şehir: Bamiyan'ın Ortaçağ Siyasi Tarihi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 30, 2023, s. 82-83.

⁸ Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiu't Tevârih*, C. I, Neşr. M. Ruşen ve M. Musevî, İntişarat-ı Elburz, Tahran 1995, s. 521; Anonim, *Mongolun Nigoça Tobçıyan*, Trs. B. Sumyabaatar, Ulaanbaatar 1990, s. 781.

⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. X, Neşr. M. Y. Dekkak, Dar al-Kotob al-İlmiah, Beyrut 2003, s. 337.

¹⁰ Muhammed Nesevî, *Sîreti Celâleddin Menguberni*, Neşr. Mucteba Minovi, İntişarat-ı İlim u Ferheng, Tahran 2015, s. 92.

¹¹ Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsri*, C. I, Neşr. A. Habibi, İntişarat-ı Esatir, Tahran 2010, s. 316.

¹² Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *Târîh-i Cihân Güşa*, Neşr. M. Kazvîni, İntişarat-ı Hermes, Tahran 2016, s. 476, 527.

¹³ Muhammed Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's Safâ*, C. VIII, Neşr. Cemşid Kıyanfer, İntişarat-ı Esatir, Tahran 2006, s. 3852.

¹⁴ Şehabeddin Ahmedünesevi, *Celâlettin Harezmsah*, çev. N. Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 46. Ancak bu bilgi kullandığımız neşirde verilmemekte olup sahihliği hususunda şüpheler bulunmaktadır. Bkz. Muhammed Nesevî, *age*, s. 92.

¹⁵ Mükrimin Halil Yınanç, "Celâleddin Harzemşah mad." *İ.A.*, C. II, İstanbul 1979, s. 49.

¹⁶ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 528; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 385.

¹⁷ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi (el-Kamil fit-Tarih)*, C. XII, çev. A. Ağırakça ve A. Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 356.

¹⁸ Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. I, s. 300; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsri Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmsâhlar*, çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015, s. 122.

¹⁹ Muhammed Nesevî, *age*, s. 38, 62.

²⁰ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 532; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 388.

²¹ Kafesoğlu, *age*, s. 130-131.

²² Terken Hatun'un akrabaları olan Uranlar'a Acemiler denilmesi ile ilgili bkz. Alâeddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 384-385, 451, 532; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 275, 324, 388. Han Melik'in de Acemiler'e mensup olduğu zikri için bkz. Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 118-119; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsri*, çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 70.

²³ Fuad Köprülü, "Uran Kabilesi", *Belleten Dergisi*, C. 7, S. 26, 1943, 238-239. Dönem itibarı ile bu boyların İrtiş Nehri havzasından güneye doğru hep birlikte yaşadıkları görülmektedir. Bkz. Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, TTK, Ankara 2013.

²⁴ İbnü'l Esir, *age*, s. 222-223.

Harezşah'a ulaklar yollanmıştır. Harezşah da Han Melik'e ikisinin de öldürülmesini emretmiştir. Ulakların gelişiyile verilen emir hemen uygulanarak h. 605 senesinde Gıyaseddin Mahmud ve Ali Şah idam edilmiştir.²⁵

Cûzcânî'ye göre, Ali Şah ağabeyi Muhammed Harezşah'ın hizmetinde iken kaçarak Gıyaseddin Mahmud'a sığınmıştır. Bu durumdan Harezşah haberdar olunca, babası Tekiş ile Gurlu Sultan Gazi Muizeddin²⁶ arasında daha önceden yapılmış akde binaen Ali Şah'ın tutuklanmasını istemiştir. Harezşah'ın gönderdiği anlaşma nüshasını gören Gıyaseddin Mahmud derhal Ali Şah'ı tutuklatarak hapse attırmıştır. Ancak Ali Şah'ın Irak, Horasan, Harezmliler ve Türklerden oldukça fazla taraftarı olup Gıyaseddin Mahmud'dan onu serbest bırakmasını talep etmişlerdir. Gıyaseddin Mahmud bunu kabul etmeyince bir gece baskını ile haremine girilerek 7 Safer 607 (31 Temmuz 1210) tarihinde öldürülmüştür. Gıyaseddin Mahmud'dan sonra tahta on dört yaşındaki oğlu Bahaeddin Sam geçirilmiştir. Bu sırada Gurlu hanedanından Alaeddin Hüseyin Cihansuz'un (1149-1161) oğlu Alaeddin Atsız, Muhammed Harezşah'dan aldığı icazet ile Firuzkuh üzerine yürümüştür. Kendisine Herat hâkimi Han Melik'ten de askerî destek almıştır. Yaşanan gelişmeler karşısında korkuya kapılan Firuzkuh'un önde gelenleri, Ali Şah'ı serbest bırakmayı çıkarlarına uygun gördüler. Böylelikle şehri kuşatmaya gelen birlikler içinde karışıklık meydana getirmeyi amaçladılar. Ancak mesele onların tasarladığı şekilde cereyan etmemiştir. Yapılan savaş neticesinde Firuzkuh gelen ordu tarafından zapt edilmiştir. Şehrin zaptından sonra tahtta bulunan Bahaeddin Sam ve kardeşleri yakalanarak Herat'a oradan da Harezşah'a gönderildiler. Selef Gurlu sultan, Gıyaseddin Mahmud'un mezarı da açılarak tabutu Herat'a nakledilmiştir. Böylelikle h. 607 (1210-1211) senesinde Gıyaseddin Muhammed (1163-1203) hanedanının Gur hâkimiyeti sonlandırılmıştır. Alaeddin Atsız, Han Melik'in yardımıyla Firuzkuh tahtına oturtulmuştur. Çıkan hengâmeden yararlanan Ali Şah kaçarak Gazne taraflarına sığınmıştır.²⁷

Cuveynî rivayetinde ise, olaya hiçbir şekilde Han Melik dâhil edilmeden mesele anlatılmaktadır. Ona göre, Ali Şah, Herat'ın Harezşahlar tarafından alınmasından sonra Firuzkuh'a gitmiştir. Gıyaseddin Mahmud, onu orada gayet iyi bir şekilde karşılayarak hediyeler sunmuştur. Ancak Ali Şah, Gıyaseddin Mahmud'a karşı bir suikast planı hazırlayarak onu h. 609 (1012-1213) yılında ortadan kaldırmıştır. Sonrasında da ağabeyi Muhammed Harezşah'a elçi yollayarak Firuzkuh'da hâkimiyetini tanınmasını istemiştir. Harezşah da bu isteği kabul etmiş gibi görünerek bazı hediyeler ile birlikte hilat giydirmek için bir heyet göndermiştir. Hediyeler sunulurken Ali Şah gelen elçiler tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür.²⁸

Cuveynî rivayetinde verilen, Ali Şah'ın Firuzkuh tahtına çıktığı bilgisi diğer kaynaklarda teyit edilememektedir. Bu nedenle vermiş olduğu malumatlarla doğru orantılı bilgilere diğer eserlerde de rastladığımız²⁹, Cûzcânî rivayetini daha kabul edilebilir görmekteyiz. Ayrıca Han Melik'in, Firuzkuh üzerine düzenlemiş olduğu seferin gerçekliği hakkındaki şüpheler pek sağlam temellere dayandırılmamaktadır. Ama bu seferin tarihlendirilmesi hususu da oldukça güçtür. Çünkü Gıyaseddin Mahmud'un ölüm tarihi üzerindeki belirsizlikler³⁰ bu konuda bir karar vermemizi kısıtlayarak zorlaştırmaktadır. Diğer yandan İbnü'l-Esir'in neşrettiği üzere, Gıyaseddin Mahmud'un öldürülmesi olayına Han Melik'in dahli de kaynaklardan takip edilebildiği ölçüde pek mümkün gözükmemektedir.

Yukarıda bahsedilen olay sonrasında uzunca bir süre kaynaklarda Han Melik'in ismine rastlanılmamasına rağmen Moğolların, Harezşahlar üzerine tertip ettikleri seferler³¹ sırasında yeniden onun adı da zikredilmeye başlamıştır. Hatta Cengiz Han ile olan irtibatı nedeniyle Moğol kaynakları da ondan haberdardır. Çünkü Moğol kaynakları Han Melik'in, Cengiz Han ile anlaşma zemininde olduğunu, bu sayede topraklarını onun saldırılarından muaf tutma sözü aldığını bildirmektedirler.³² Bu durum Han Melik'in Moğollar tarafına geçme hazırlığında olduğunu ve Harezşahlarla bağlarını kopardığının bir göstergesidir. Mesele Reşiduddin Fazlullah tarafından da işlenmiş olmakla birlikte eserinde, Han Melik'in Harezşahlara itaatten vazgeçerek Cengiz Han'a meyiletmek niyetinde olduğunu neşretmiştir. Bu durum nedeniyle Moğolların onun topraklarına saldırmasının da önüne geçildiği metinden anlaşılmaktadır.³³ Han Melik'in bu tutumunu, Moğolların Buhara şehrini almasının ardından

²⁵ İbnü'l Esir, *age*, s. 223.

²⁶ Muhtemelen burada Sultan Gazi Muizeddin değil de Gıyaseddin Muhammed kastedilmektedir. Çünkü Harezşah Tekiş 1200 yılında ölmüş olup, Muizeddin ise kardeşi Gıyaseddin Muhammed'in vefatı sonrası 1203 yılında Gurlu tahtına geçmiştir. Bkz. İbnü'l Esir, *age*, s. 132, 137-138; Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 394-395; Alaeddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 282-283; Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *age*, C. I, s. 387-389; Muhammed Mîrhând, *age*, C. VII, s. 3650; Gıyâsuddîn Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer*, C. III, Neşr. M. Debirsıyâkî, Ketab Furuşî Hayyam, Tahran 1984, s. 607.

²⁷ Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *age*, C. I, s. 376-379.

²⁸ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 429-430; Alaeddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 307.

²⁹ Muhammed Mîrhând, *age*, C. VII, s. 3651-3654; Gıyâsuddîn Hândmîr, *age*, C. II, s. 608-609; Vural Öntürk, "Ravzatü's-Safâ ve Habîbü's-Siyer'e Göre Gurlular", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 34, 2018, s. 152-155.

³⁰ Ölüm tarihi ile ilgili rivayetler için bkz. Kaya, *agm*, s. 83.

³¹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nagehan Güler, "Cengiz Hân'ın Mâverâünnehir'i Zaptı (1220)", *Anasay*, C. 1, S. 1, 2017, s. 15-36; Meryem Doygun, "Hocend Müdafaası ve Bir Direniş Örneği: Timur Melik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 40, S. 70, 2021, s. 170-189.

³² Anonim, *Mongolun Niçoça...*, s. 780-781; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Mehmet Levent Kaya, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011, s. 227; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1995, s. 181-182; Anonim, *The Secret History of the Mongols*, çev. Igor de Rachewitz, Brill, Leiden 2004, s. 190; Lubsandanzan, *Altan Tovç*, Haz. Ş. Çoimaa, Mongol Tüühen Survalç Biçgiin Tsval, Ulaanbaatar 2006, s. 201.

³³ Reşiduddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *age*, s. 521-522.

HAREZMŞAHLAR TARİHİNDE HAN MELİK'İN YERİ VE ÖNEMİ

Ceyhun Nehri'nin batısında kalan bazı şehirlerde bulunan idarecilerin de aynı şekilde tekrar ettikleri kaynaklardan takip edilebilmektedir.³⁴ Çünkü Harezmsah Muhammed, Buhara zapt edilince, Semerkant savunmasına katılmayıp Horasan'a kaçmış³⁵ ve orada da durmayıp daha batıya ilerlemiştir.³⁶ Bu durum yerel idarecilerin, Harezmsah Muhammed'e olan güvenini sarsmış ve cesaretlerinin kırılmasına neden olmuştur.

Han Melik'in, yukarıda bahsettiğimiz akitleşmeye rağmen Moğolların azıllı düşmanlarından biri haline geldiği görülmektedir. Çünkü Cengiz Han'ın özellikle Han Melik'e karşı herhangi bir müdahalede bulunmaması hususunda tembihleyerek göndermiş olduğu komutanlarından Cebe ve Sübgedey Noyanlar, 617 yılı Rebiyülahir ayı sonlarına doğru (Haziran 1220) Ceyhun Nehri'ni geçerek onun topraklarına girmeden savuşurken, Togaçar Noyan bu emre uymamıştır.³⁷ O, Han Melik'in arazisine saldırarak şehirlerini yağmalayıp halkını esir etmiştir.³⁸ Han Melik ile Togaçar arasında bu nedenle bir savaş çıkmış ve Moğol kuvvetleri güçlülükle de olsa bölgeden uzaklaştırılmıştır.³⁹ Bu olay sonrası Han Melik, Moğollarla olan anlaşmasını bitirmiştir. Meseleye vakıf olan Cengiz Han, Togaçar Noyan'ın yaptıklarına o kadar öfkelenmiştir ki, bir ara onu öldürmeyi düşünse bile sonrasında vazgeçmiştir. Neticede onu, komuta yetkisini elinden almakla cezalandırmayı uygun görmüştür.⁴⁰ Kaynaklarda genel olarak Han Melik'in Herat valisi olduğu nesredilmesine rağmen Moğollar bölgeye geldiği sırada, *Câmiu't Tenvârih*'te onun Merv şehrinde ikamet ettiği rivayet edilmektedir.⁴¹ *Ravzatu's Safâ*'da ise, genel kaniya uygun bir şekilde Herat şehrinde olduğu kaydedilmiştir.⁴²

Togaçar ile girişmiş olduğu mücadele sonrası Cengiz Han'a durumu bildirmek üzere elçi yolladıktan sonra Han Melik, Moğollar karşısında tutunamayacağını düşünerek güneye doğru çekilme kararı almıştır.⁴³ H. 617 (1220-1221) yılında Germsir üzerinden, Gazne şehrine gitmiştir. Bu arada Sultan Muhammed Harezmsah'ın Porşur (Peşaver) emiri Muhammed b. Ali Harput-i Guri, Moğolların saldırıları başladığı sırada sultandan gelen bir ferman ile Gazne şehrine gelmiştir.⁴⁴ Han Melik, Gazne'ye ulaşmak üzere iken Muhammed Harput'a haber yollamış ve ondan hayvanlarını doyurmak için ot istemiştir. Ancak Harput bunu kabul etmeyerek Muhammed Harezmsah'ın herkes için otlak ve ziraat alanları belirlediğini bu nedenle hakkına razı olarak kendi arazisine dönmesini söylemiştir. Harput'un, Han Melik'i Gazne şehrine almak istememesi sonrası Harezmsahlara bağlı bazı kişiler Gurluların isyan planladığını düşünerek, düzenlemiş oldukları bir ziyafette Harput'u öldürmüşlerdir. Onun ölümü sonrasında Han Melik gelerek şehrin kontrolünü ele almıştır.⁴⁵

Han Melik'in sığındığı bu bölgenin daha önceden şehzade Celaledin Mengüberdi'ye tahsis edildiği bilinmektedir.⁴⁶ Ancak Celaledin, Moğollar önünden kaçarak canını kurtarmaya çalışan babası Muhammed Harezmsah'ın isteği üzere, onun sığındığı Aral Gölü'ndeki adalardan birine gitmiştir. Diğer oğullarının da gelişyle Muhammed Harezmsah, Uzlagşah'ı veliahtlıktan azlederek kendisinden sonra başa geçmesi için Celaledin Mengüberdi'yi namzet etmiştir.⁴⁷ Celaledin, Muhammed Harezmsah'ın Aralık 1220 tarihinde ölümüyle birlikte enkaz haline gelmiş devletin hükümdarı sıfatıyla idareyi üstlenmiştir.⁴⁸ Ancak Moğol baskılarından dolayı bozulan merkezi otorite ve kardeşleri ile giriştiği mücadeleler nedeniyle orada yeterli destek bulamamıştır. Celaledin'i Harezmsah yapan bu seyahati, şehzadeligi sırasında kendisine tahsis edilen bölgeye geri dönme isteği doğrultusunda 15 Zilhicce 617 (Şubat 1221) tarihinde Gazne'ye yönelmesiyle neticelenmiştir.⁴⁹

Han Melik, Gazne şehrinin kontrolünü ele aldıktan sonra Moğolların iki, üç bin kişilik bir ordu ile kendisinin peşinden geldiğini öğrenmiştir. Hemen şehirden ayrılarak Moğollar üzerine bir sefer başlatmıştır. Bu sırada Gazne kadısı Raziyyü'l-mülk'ü, Harput'un ölümü sonrası sahipsiz kalan Porşur'a yönetici olarak tayin etmiştir. Raziyyü'l-

³⁴ Muhammed Nesevî, *age*, s. 64; Şehabeddin Ahmedünesevî, *age*, s. 35.

³⁵ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 197-198, 216-217; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 144, 160-161.

³⁶ Muhammed Nesevî, *age*, s. 64, 66; Şehabeddin Ahmedünesevî, *age*, s. 35-36.

³⁷ Muhammed Mîrhând, *age*, C. VIII, s. 3851-3852.

³⁸ Anonim, *Mongolun Nigoça...*, s. 781; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 227-228; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 182; Anonim, *The Secret History...*, s. 190; Lubsandan, *age*, s. 201; Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *age*, s. 521.

³⁹ Muhammed Mîrhând, *age*, C. VIII, s. 3852.

⁴⁰ Anonim, *Mongolun Nigoça...* s. 785; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 228; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 182; Anonim, *The Secret History...*, s. 191.

⁴¹ Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *age*, s. 522.

⁴² Muhammed Mîrhând, *age*, C. VIII, s. 3852.

⁴³ Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *age*, s. 521; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 116; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 69; Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 527; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 384.

⁴⁴ Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 116; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 69; A. C. M. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, Haz. Ekrem Kalan, İstanbul 2014, s. 129.

⁴⁵ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 528-530; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 385-386; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 117; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 69; D'ohsson, *age*, s. 129-130; V. V. Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, çev. Seniha Sami Morali, TTK, Ankara 2020, s. 433.

⁴⁶ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 430-431; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 307; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. I, s. 309; Muhammed Nesevî, *age*, s. 38; Şehabeddin Ahmedünesevî, *age*, s. 23.

⁴⁷ Muhammed Nesevî, *age*, s. 38; Şehabeddin Ahmedünesevî, *age*, s. 23.

⁴⁸ Kafesoğlu, *age*, s. 283; Özeydin, *age*, s. 579.

⁴⁹ Muhammed Nesevî, *age*, s. 83-93; Şehabeddin Ahmedünesevî, *age*, s. 40-46; Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 475; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 343.

mülk, Han Melik'in yanından ayrılarak Gazne'ye gelmiş oradan da tayin edildiği yere gitmek için yola koyulmuştur.⁵⁰ Porşur'a giderken kardeşi Umdetu'l-mülk ile birlikte Tirmiz'in yönetimini de ele geçirmiştir. Ardından iki kardeş Gazne'de nüfuzlarını artırarak oranın idaresini de üstlenmeye başlamışlardır. Bu sırada Moğolların önünden kaçarak bölgeye gelen Halac ve diğer Türkmen kitleleri Seyfeddin İğrak komutasında Porşur'da toplanmışlardır. Raziyyü'l-mülk onları dağıtarak bölgeye hâkim olmak isterken yenilip ordusunun büyük bir kısmını kaybetmiştir.⁵¹ Sonrasında kaçarak kardeşi Umdetu'l-mülk'ün idaresinde bulunan Gazne şehrine sığınmıştır. Bu sırada Belh emiri İmamüddin'in oğlu hâkimi olduğu Nagerhar'dan çıkarak Kabil'de bulunan Melik Şir ile birleşip Gazne'yi kuşatmıştır. Şehri ele geçirip Raziyyü'l-mülk'ü esir ettikleri sırada ansızın Celeleddin Harezşah oraya gelmiştir.⁵²

Moğollar üzerine dokuz bin kişiyle⁵³ Gersir taraflarına sefere çıkmış olan Han Melik, karşısında savaşacak ordu bulamamıştır. Çünkü gelen kuvvetlerin kendilerinden kalabalık olduğunu gören Moğollar kaçarak Herat'a doğru gitmişlerdir. Han Melik onların peşinden giderek Sistan'a yönelse de Celeleddin Harezşah'ın, Gazne'ye geleceğini duyunca oraya doğru hareket etmiştir.⁵⁴ Gazne'ye vardığı zaman Celeleddin'in yanına giderek ona bağlılığını sunmuştur. Bu sırada Seyfeddin İğrak, bazı Türk ve Gur emirleri de gelerek Celeleddin'e katılmışlardır.⁵⁵ Kış orada geçirmeye niyetlenen Celeleddin ile Han Melik'in kızı evlendirilerek aralarındaki akrabalık bağları bir nebze daha kuvvetlendirilmiştir.⁵⁶

Celeleddin Harezşah'ın etrafında toplanan ordunun miktarı konusunda Nesevî, Seyfeddin İğrak, Belh hâkimi Azam Melik, Afganiyan hâkimi Muzaffer Melik ve Hasan Kazlak'ın otuz bin kişi ile geldiklerini ama Han Melik ve Celeleddin'in de bir o kadar askere sahip olmasıyla rakamın altmış bini bulduğunu ifade etmektedir.⁵⁷ İbnü'l Esir ise, Celeleddin'in etrafında toplanan ordunun miktarının altmış bin olduğunu rivayet etmektedir.⁵⁸ Cuveynî de Han Melik'in elli bin, Seyfeddin İğrak'ın ise kırk bin kişilik asker sayısına sahip olduklarını bildirmektedir. Verilen rakamlara Celeleddin'in birlikleri dâhil edilmediğinden müellife göre, toplamda oluşturulan ordunun miktarının en düşük hesapla doksan bin olduğu görülmektedir.⁵⁹ Baharın gelmesiyle birlikte bu ordu, Celeleddin'in Toharistan taraflarındaki Pervan'a çekilme kararıyla, oraya gitmiştir. Celeleddin ve müttefikleri orada iken Tekecük komutasında bir Moğol ordusunun Valiyan kalesini kuşattığını öğrenince derhal saldırıya geçerek onları bozguna uğratmayı başarmışlardır. Bu bozgun sayesinde Cengiz Han, Celeleddin'in Harezşahlık iddiası ile etrafına büyük bir İslam ordusu topladığından, haberdar olmuştur.⁶⁰

Celeleddin Harezşah idaresinde çıkan bu direniş hareketinin bastırılması için derhal önlem almak isteyen Cengiz Han, Şigi Kutuku⁶¹ komutasındaki bir orduyu onlar üzerine memur etmiştir.⁶² Otuz bin kişilik⁶³ bir orduyla Celeleddin Harezşah ve müttefiklerini dağıtmaya gelen Moğollar, Pervan'da hasımlarıyla karşılaşmışlardır. Savaş düzenine geçilince Celeleddin ordunun merkezini kendisi kontrol edip, sağ kanadını Han Melik'e, sol kanadını ise Seyfeddin İğrak'a vermiştir. Savaş başlayınca emrinde bulunan on bin süvari ile Han Melik Moğolların sol kanadına saldırıp onları merkezde sıkışmaya mecbur etmiştir. Muharebeler çok kanlı geçmesine rağmen havanın kararması ile iki taraf da geri çekilmiştir. Ertesi gün Moğol orduları bu sefer erken davranarak

⁵⁰ Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 117; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 69.

⁵¹ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 528; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 386.

⁵² Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 529-530; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 386; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 117; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 69; Barthold, *age*, s. 434.

⁵³ Muhammed Nesevî, *age*, s. 92. Eserin Türkçe tercümesinde ise bu ordu on bin kişi olarak kaydedilmiştir. Bkz. Şehabeddin Ahmedünesevî, *age*, s. 46.

⁵⁴ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 528; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 384-385; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 117; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 69.

⁵⁵ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 476-477; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 344; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 117; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 69.

⁵⁶ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 477; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 344.

⁵⁷ Muhammed Nesevî, *age*, s. 106; Şehabeddin Ahmedünesevî, *age*, s. 54.

⁵⁸ İbnü'l Esir, *age*, s. 355.

⁵⁹ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 477; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 344.

⁶⁰ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 477; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 344-345; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 117; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 69; Muhammed Nesevî, *age*, s. 106; Şehabeddin Ahmedünesevî, *age*, s. 54; Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *age*, s. 523.

⁶¹ Cüzcânî'nin eserinde bu komutanın ismi Fiku Noyin şeklinde geçmekte ve Cengiz Han'ın damadı olduğu söylenmektedir. Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 118; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 69. Nesevî burada idareyi üstlenen kişinin Cengiz Han'ın küçük oğlu Toluy olduğunu ve yapılan muharebelerde öldürüldüğünü neşretmiştir. İbnü'l Esir de bu durumu teyit eder nitelikte Celeleddin üzerine Cengiz Han'ın oğullarından birinin yollandığını kaydetmiştir. Bkz. Muhammed Nesevî, *age*, s. 106-107; Şehabeddin Ahmedünesevî, *age*, s. 54; İbnü'l Esir, *age*, s. 355. Şigi Kutuku hakkında ayrıntılı bir araştırma için bkz. Burak Çelik, "Esirlikten Aristokrasiye Şigi Kutuku Noyan'ın Hayatı ve Faaliyetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.37, S. 2, 2022, s. 457-471; Boris Yakovleviç Vladimirtsov, *Çingis Han'ın Yaşamı*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2022, s. 101-103.

⁶² Anonim, *Mongolun Niğoca...*, s. 782; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihçesi*, s. 228; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 182; Anonim, *The Secret History...*, s. 190; Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 478; Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *age*, s. 345; Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *age*, s. 523.

⁶³ Gelen ordunun miktarı hakkında el-Ömerî yetmiş bin rakamını vermektedir. Bkz. Şehabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 351.

HAREZMŞAHLAR TARİHİNDE HAN MELİK'İN YERİ VE ÖNEMİ

Seyfeddin İğrak üzerine saldırmak istediler. Ama İğrak'ın okçuları onları ok yağmuruna tutarak geri çekilmeye zorladılar. Ardından Celaleddin Harezşah'a bağlı süvarilerin saldırısıyla da Moğollar tamamen dağıtılmıştır. Böylece galip ordu Moğollardan arta kalan malları toplama işine girişmiştir.⁶⁴

Kazanılan zafer Celaleddin Harezşah ve müttefikleri arasında büyük bir coşku yaratsa da bu durum çok uzun sürmemiştir. Çünkü kaynaklardan takip edilebildiği ölçüde farklı farklı nedenlerden müttefikler arasında anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Nesevî bu anlaşmazlığın sebebini şu şekilde açıklamaktadır: Moğol ordusunun dağılıp kaçışı sonrası Han Melik'in askerlerinden bazıları bir at yüzünden Belh hâkimi Azam Melik'in neferlerinden birine kamçı ile vurmuştur. Bu durum Halaç ordusunun zoruna gitmiş ve Celaleddin her ne kadar ganimetten onlara adil bir pay vermeye çalışsa da onlar kanaat etmeyerek daha fazlasına göz koymuştur. Celaleddin'in tüm çabalarına rağmen anlaşmaya varmaya yanaşmayan Seyfeddin İğrak, Azam Melik ve Muzaffer Melik kendi askerleriyle birlikte en çok dayanışmaya ihtiyaç olduğu anda onu terk etmişlerdir.⁶⁵

İbnü'l Esir'in rivayetine göre, savaştan hemen sonra Müslümanlar ganimet yüzünden birbirine düşmüştür. Anlaşmazlığa sebebiyet verenlerden biri olan Halaç Türklerinden Seyfeddin İğrak, savaşta büyük başarılar göstermiş ve kazanılmasında önemli rol oynamıştır. Diğeri ise, Celaleddin Harezşah ile akrabalık bağı bulunan Han Melik olmuştur. İkisi arasında meydana gelen tartışma çatışmaya dönüşünce Seyfeddin İğrak'ın kardeşi öldürülmüştür. Bu duruma çok içerleyen Seyfeddin "Ben kâfirleri mağlup edeyim, ama böyle son derece basit bir eşya yüzünden kardeşim öldürülsün, öyle mi?" diyerek ordudan ayrılıp Hindistan taraflarına yönelmiştir. Onun gittiğini gören otuz bin kadar asker de onu takip etmiştir. Celaleddin Harezşah her ne kadar peşlerinden gidip onları geri döndürmek için çabalasa da başarılı olamamıştır. Bu şekilde Moğollar karşısında direnen Celaleddin ve Han Melik umutsuzluğa düşerek eski güçlerini kaybetmiştir.⁶⁶

Cuveynî'nin aktardıklarına göre, savaştan sonra ganimet toplanırken Han Melik ile Seyfeddin İğrak arasında paylaşılmayan bir at yüzünden kavga çıkmıştır. Han Melik bu sırada kırbacını alarak, Seyfeddin İğrak'ın başına vurmuştur. Olay sonrası Seyfeddin İğrak ve Kanlı askerleri, Celaleddin Harezşah tarafından Han Melik'in cezalandırılmasını istemişlerdir. Ancak Celaleddin bu durumu görmezden gelince ona olan güvenleri sarsılmıştır. Gece olunca da Kirman dağlarına doğru yönelerek Celaleddin ve Han Melik'i Moğollar karşısında yalnız bırakmışlardır.⁶⁷

Cüzcânî ise, Celaleddin Harezşah'ın ordusunda Moğollar ile Pervan'da yapılan savaş sonrası çıkan husumeti aktarırken Han Melik'in ismini vermeden konuya değinmektedir. Onun rivayetine göre, savaş sonrası cengâverlikleriyle ünlü süvari birlikleri olan İğrak taifesi ve Harezşah Acemleri arasında ganimet paylaşımı sırasında nifak çıkmıştır. Bu nedenle İğraklar, Celaleddin'in ordusundan ayrılarak başka tarafa gitmişlerdir.⁶⁸

Diğer müttefiklerin yanlarından ayrılması sonrasında Han Melik ve Celaleddin Harezşah, Moğollarla mücadelelerini birlikte sürdürme kararı almışlardır. Bu sırada Cengiz Han'ın büyük bir orduyla üzerlerine geldiğini öğrendikleri zaman, ona karşı koymaya kudretlerinin olmadığını düşünüp, Gazne taraflarına yönelmişlerdir. Ancak orada da fazla kalmayıp Sind Nehri'ni geçerek avantajlı bir savunma hattı oluşturmaya çalışmışlardır.⁶⁹ Bu sırada Cengiz Han, Gazne şehrine varmış ve Celaleddin'in ordusunun on beş gün önce oradan ayrılarak gittiğini öğrenmiştir. Şehri ele geçirdikten sonra da hemen onların peşinden Sind Nehri'ne doğru yola koyulmuştur.⁷⁰ İlk olarak Celaleddin'in öncü birliğini teşkil eden Orhan ile tesadüf eden Moğollar, onu yendikten sonra nehri geçmeye çalışan asil ordu ile karşılaşmışlardır. Moğolların beklemedikleri bir anda karşısına çıkmasıyla nehir ile onlar arasında kalan Celaleddin ve Han Melik'in birlikleri hızlıca savaş düzenine geçmiştir. Han Melik oluşturulan bu ordunun sağ kanadında yerini almıştır.⁷¹

Kaynaklarda iki ordunun karşı karşıya geliş tarihleri hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Nesevî'ye göre savaşın başlama tarihi 8 Şevval 618 (25 Kasım 1221)dir.⁷² İbnü'l Esir, meseleyi 617 (1220-1221) yılı

⁶⁴ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 478-479; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *age*, s. 345-346; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 118-119; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 70; Reşiduddin Fazlullah-ı Hemedânî, *age*, s. 523-524; Barthold, *age*, s. 435-436. Pervan Savaşı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Çiftçi, "Mongol Defeat - Khwarazmshah Victory: 1221 Battle of Parwan", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, 2022, s. 84-135.

⁶⁵ Muhammed Nesevî, *age*, s. 107-109; Şehabeddin Ahmedünesevi, *age*, s. 54-55.

⁶⁶ İbnü'l Esir, *age*, s. 356. Bu rivayet el-Ömerî tarafından da aynı şekilde aktarılmıştır. Bkz. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *age*, s. 351.

⁶⁷ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 479-480; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *age*, s. 346-347; Mesele *Câmiu't Tevârih*'te de aynı şekilde anlatılmakta olup kavgaya sebep olan ganimetin bir Arap atı olduğu neşredilmiştir. Bkz. Reşiduddin Fazlullah-ı Hemedânî, *age*, s. 524.

⁶⁸ Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 118-119; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 70.

⁶⁹ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 480-481; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *age*, s. 347.

⁷⁰ Reşiduddin Fazlullah-ı Hemedânî, *age*, s. 526; Barthold, *age*, s. 436-437.

⁷¹ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 480-481; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *age*, s. 347; Reşiduddin Fazlullah-ı Hemedânî, *age*, s. 526; Muhammed Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, Neşr. Cafer Şear, Encümen-i Asar u Mefahir-i Ferhengi, Tahran 2000, s. 369.

⁷² Muhammed Nesevî, *age*, s. 110; Şehabeddin Ahmedünesevi, *age*, s. 55; Fasîh Hâfî; *Mucmel* Fasîh, C. II, Neşr. S. M. N. Nasrabadi, İntiaşarat-ı Esatir, Tahran 2009, s. 773-774.

içerisinde anlatılmaktadır.⁷³ Reşidüddin ise olayların cereyan ediş tarihini At yılı (1222) olarak neşretmektedir.⁷⁴ Savaşın başlamasıyla Celaleddin Harezşah'ın birlikleri az olmasına rağmen Moğol ordusunun merkezine saldırarak Cengiz Han'ı korkutmayı başarmıştır. Ancak kalabalık olan Moğollardan bir tümen sağ kanatta bulunan Han Melik'in üzerine saldırarak, onu bozguna uğratmıştır. Han Melik'in bulunduğu tarafın aldığı darbe Celaleddin'in ordusunda düzenin bozulmasına ve onların oldukça büyük kayıplar vererek mağlup olmalarına neden olmuştur. Moğollar karşısında direnemeyeceğini anlayan Celaleddin bir ihtimal nehri azgın sularına karşı koyarak kurtulma ihtimallerini düşündüğünden kalan askerlerine karşıya geçmelerini emretmiş ve diğer tarafa ulaşmayı başaranlarla birlikte bölgeden uzaklaşmıştır.⁷⁵ Han Melik de yapılan muharebede tek bacağı kaybetmiş bir şekilde⁷⁶ Peşaver'e doğru kaçmaya çalışırken yarı yolda Moğol birlikleri tarafından yakalanarak öldürülmüştür.⁷⁷ Moğol kaynakları Han Melik'in akıbeti hususunda onun, Celaleddin Harezşah ile nehri geçtikten sonra gözden kaybolduğunu söylemektedirler. Ayrıca aktarılanlara göre, peşlerinden gönderilen Calayir Bala Bey de onlara yetişemeyip ele geçirdiği şehirlerden edindiği çokça ganimet ile geri dönmüştür.⁷⁸

SONUÇ

Ele aldığımız konu dâhilinde kaynaklarda adı geçen ancak kimliği ve faaliyetleri hakkında yeterince araştırma bulunmayan Han Melik'in bir biyografisi oluşturulmaya çalışılmıştır. Han Melik'in ilk önemli icraatı diyebileceğimiz olay hiç şüphesiz Gurlu hükümdarlardan Gıyaseddin Muhammed'in hanedanının Firuzkuh hâkimiyetini sonlandırması olmuştur. Moğolların Harezşahlı devleti topraklarını istila ettiği sırada Han Melik ilk başta Cengiz Han ile anlaşmak üzere iken bir anda onlara güvenemeyeceği düşüncesiyle bu durumdan vazgeçmiştir. Bu kararı ile Moğollar karşısında direnme gayreti gösteren Celaleddin Harezşah'ın safında yer alarak onun daha etkili bir mücadele sergilemesine yardımcı olmuştur. Ancak Pervan'da yapılan savaş sonrası çıkan anlaşmazlıkların bazı kaynaklarda baş aktörü olarak Han Melik'in gösterilmesi ve onun orada sergilemiş olduğu tavır Moğollar karşısında direnen ordunun dağılmasına sebep olmuştur. Bu durum sadece Han Melik'in değil, Celaleddin'in de kaderini oldukça menfi sonuçlar doğuracak şekilde derinden etkilemiştir. Müttefiklerin ayrılışıyla artık Moğollar ile baş edemeyeceklerini düşünen Celaleddin ve Han Melik birlikte güneye çekilme kararı almışlardır. Ama Cengiz Han onlardan Pervan'da kazandıkları zaferin intikamı almaya kararlıdır. Neticede Celaleddin ve Han Melik, kaçmaya çalışırken Sind Nehri kenarında Moğolların baskınına uğramışlardır. Orada Cengiz Han ile giriştikleri savaşta ağır bir yenilgi almışlardır. Bu savaş sonrasında Celaleddin'in güçlüğü de olsa kurtulduğu bilirse de Han Melik'in akıbeti meçhuldür. Bazı kaynaklarda onun Moğollar tarafından öldürüldüğü söylenmesine rağmen bazılarında kurtulduğu ifade edilmektedir. Ancak bu savaş sonrası hayatta kalmış olsa bile Han Melik'in faaliyetlerine herhangi bir eserde rastlayamamış olmamızdan, onun pek de uzun bir müddet yaşadığını düşünmemekteyiz.

KAYNAKÇA

- Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *Târîh-i Cihân Güşa*, Neşr. M. Kazvîni, İntişarat-ı Hermes, Tahran 2016.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2013.
- Anonim, *Moğolların Gizli Tarihçesi*, çev. Mehmet Levent Kaya, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.
- Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1995.
- Anonim, *Mongolun Nigoça Tobçıyan*. Trs. B. Sumyabaatar, Ulsin Hevleliin Gazar, Ulaanbaatar 1990.
- Anonim, *The Secret History of the Mongols*, çev. Igor de Rachewiltz, Brill, Leiden 2004.
- BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, çev. Seniha Sami Moralı, TTK, Ankara 2020.
- BARTHOLD, V. V., *Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2020.
- ÇELİK, Burak, "Esirlikten Aristokrasiye Şiği Kutuku Noyan'ın Hayatı ve Faaliyetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 37, S. 2, 2022, ss. 457-471.

⁷³ İbnü'l Esir, *age*, s. 356- 357.

⁷⁴ Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedâni, *age*, s. 525; Muhammed Benâketi, *age*, s. 369.

⁷⁵ Muhammed Nesevî, *age*, s. 110-111; Şehabeddin Ahmedünesevi, *age*, s. 55-56; İbnü'l Esir, *age*, s. 356- 357; Mînhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, C. II, s. 119; Mînhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *age*, s. 70; Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 481-482; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *age*, s. 347-348; Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedâni, *age*, s. 526-527; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *age*, s. 351; D'ohsson, *age*, s. 133-134; Barthold, *age*, s. 438-439.

⁷⁶ Alâuddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 481; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *age*, s. 347-348.

⁷⁷ Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedâni, *age*, s. 526.

⁷⁸ Anonim, *Mongolun Nigoça...*, s. 801-803; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihçesi*, s. 231; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185-186; Anonim, *The Secret History...*, s. 195; Lubsandanzan, *age*, s. 202. Bala Noyan'ın onların peşinden gönderildiği hususu başka kaynaklardan da teyit edilebilmektedir. Bkz. Muhammed Mîrhând, *age*, C. VIII, s. 3868-3869; Gıyâsüddin Hândmîr, *age*, C. II, s. 38.

HAREZMŞAHLAR TARİHİNDE HAN MELİK'İN YERİ VE ÖNEMİ

- ÇİFTÇİ, Fatih, "Mongol Defeat - Khwarazmshah Victory: 1221 Battle of Parwan", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, 2022, ss. 84-135.
- D'OHSSON, A. C. M., *Moğol Tarihi*, Haz. Ekrem Kalan, I.Q Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- DOYGUN, Meryem, "Hocend Müdafaası ve Bir Direniş Örneği: Timur Melik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.40, S. 70, 2021, ss. 170-189.
- ERDOĞAN, Coşkun, *Harezmsahlardan Anuştegin'den Celaleddin'e*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- Gıyâsuddîn Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer*, C. II-III, Neşr. M. Debirsiyaki, Ketab Furuşî Hayyam, Tahran 1984.
- GÜLER, Nagehan, "Cengiz Hân'ın Mâverâünnehir'i Zaptı (1220)", *Anasay*, C. 1, S. 1, 2017, ss. 15-36.
- GÜRBÜZ, Meryem, "Tekiş, Alâeddin mad.", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, ss. 364-365.
- İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. X, Neşr. M. Y. Dekkak, Dar al-Kotob al-İlmîyah, Beyrut, 2003.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmsahlardan Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000.
- KAYA, Çetin, "Moğol İstilasının Şafağında Güneşe Hasret Kalan Şehir: Bamiyan'ın Ortaçağ Siyasi Tarihi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 30, 2023, ss. 76-87.
- KILDIROĞLU, Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, TTK, Ankara 2013.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, "Uran Kabilesi", *Belleten Dergisi*, C. 7, S. 26, 1943, ss. 227-244.
- LUBSANDANZAN, *Altan Tovç*, Haz. Ş. Çoimaa, Mongol Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral, Ulaanbaatar 2006.
- Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. I-II, Neşr. A. Habibi, İntişarat-ı Esatir, Tahran 2010.
- Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmsahlardan*, çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015.
- Muhammed Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's Safâ*, C. VII-VIII, Neşr. Cemşid Kiyanfer, İntişarat-ı Esatir, Tahran 2006.
- Muhammed Nesevî, *Sîreti Celâleddîn Menguberni*, Neşr. Mucteba Minovi, İntişarat-ı İlim u Ferheng, Tahran 2015.
- ÖNTÜRK, Vural, "Ravzatü's-Safâ ve Habîbü's-Siyer'e Göre Gurlular", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 34, 2018, s. 129-164.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Muhammed b. Tekiş mad.", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, TDV Yayınları, Ankara 2020, ss. 578-580.
- ÖZBAYRAKTAR, Aykut, "Hârezmsahlardan Şeceresi: Anuş Tekîn Soyunun Erkek ve Kadın Tüm Mensupları", *Jaloliddin Manguberdi Hayoti va Faoliyati. Anushtegin Xorazmshohlar Sulolasining O'zbek Davlatchiligidagi O'rni Mavzusidagi Xalqaro İlmîy-amaliy Anjuman Materiallari*, Milleniumus Print, Urganch 2023, s. 99-114.
- Reşîduddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiu't Tevârîh*, C. I, Neşr. M. Ruşen ve M. Musevi, İntişarat-ı Elburz, Tahran 1995.
- SÜMER, Faruk, "Atsız b. Muhammed mad.", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 91-92.
- SÜMER, Faruk, "Selçuklular mad.", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, ss. 365-371.
- Şehabeddin Ahmedünesevi, *Celalüttin Harezmsahlardan*, çev. N. Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- TANERİ, Aydın, "Hârezmsahlardan mad.", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss. 228-231.

VLADİMİRTSOV, Boris Yakovleviç, *Çingis Han'ın Yaşamı*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2022.

YINANÇ, Mükrimin Halil, "Celâleddin Harzemşah mad." *İ.A.*, C. II, MEB Basımevi, İstanbul 1979, ss. 49-53.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 77-84.

Geliş Tarihi–Received Date: 28.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 30.12.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ON THE IDENTITY OF THE TATAR HANZADE AT THE CIRCUMCISION CEREMONY OF SÜLEYMAN I'S SONS

 10.53718/gttad.1397115

 UMUT YOLSEVER*

ABSTRACT

One of the homelands of the Turks in the world is the plains north of the Black Sea. The Crimean Khanate, which has existed in these plains for about 350 years, is the last of the independent Turkic states that dominated in the north of the Black Sea. Since its establishment, the Crimean Khanate established political, social, cultural and economic relations with other states and communities in and around the Black Sea. One of the main features that distinguishes the Crimean Khanate, which was one of the heirs of the Golden Horde State like the Kazan Khanate and the Astarhan Khanate, from other khanates is that the fact that this state endured longer. The most important factor for this is that the Khanate accepted the Ottoman Empire's subordination from its early period. All the Tatar Khanates that emerged from the Golden Horde State continued the tradition of their rulers being descended from Genghis Khan. Being of Genghis lineage ensured that all *hanzades* had a say in the state administration. Unable to ascend to the throne on their own, the *hanzades* needed the support of various states, which were their enemies. These states supported the *hanzades* in line with their own interests, and groupings emerged within the khanates. These groupings led to internal conflicts in time and Tatar Khanates did not last long. In the early period of the Crimean Khanate, as in other khanates, internal conflicts threatened the state with collapse soon after its foundation, but the state was prevented from collapse when it came under Ottoman rule in 1475. The Crimean khans, with the exception of Mehmet Geray Khan I, began to sit on the throne with the approval of the Ottoman sultan. However, in time, the Crimean khans desire for independence from the Ottoman Empire emerged. In order to prevent possible independence attempts, the Ottoman Empire implemented the tradition of having a *hanzade* of the Geray dynasty reside in their territory as a pledge.

The splendid circumcision ceremony held for the *şehzades* in the Ottoman Empire have found a place in the works of Ottoman authors. In addition to the state officials, representatives of the states affiliated to the Ottoman Empire also attended these magnificent ceremonies. The Crimean *hanzade* living in the Ottoman lands also took their places in the protocol at official state ceremonies. One of these ceremonies was the circumcision ceremony of Süleyman I's sons in June-July 1530. The works of Celâlzâde Mustafa Çelebi's *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l Mesâlik*, Nişancızâde Mehmet Efendi's *Mir'âtü'l Kâinât*, Gelibolulu Mustafa Ali's *Kühü'l Ahbâr*, Peçevi İbrahim Efendi's *Peçevi Tarihi* contain valuable information about this circumcision ceremony. In our study, we think that the Crimean *hanzade*, who participated in the circumcision ceremony held in 1530 and was named as the son of Tatar Khan according to the authors, is a name contrary to what is written in Turkic sources. As a result of the researches conducted by us, it has been seen that the *hanzades* claimed in Turkic sources were not in Istanbul at the date of the circumcision ceremony.

* Dr., Eskişehir/TÜRKİYE, E-Posta: umutylolsever44@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7035-4328.

In this study, we have tried to determine the name of the *hanzade*, whose name could not be determined in Ottoman sources, based on Russian sources, and it was understood that Himmet Geray Sultan and Baba Geray Sultan could have been in Istanbul on the days of the circumcision ceremony. However, as a result of the analysis of the existing sources, it is stated that Himmet Geray Sultan may have died at a date before Baba Geray Sultan's arrival in Istanbul.

Keywords: Crimean Khanate, Ottoman Empire, Ottoman Ceremonies, Geray Dynasty, Tatar.

I. SÜLEYMAN'IN OĞULLARININ SÜNNET DÜĞÜNÜNDEKİ TATAR HANZADESİNİN KİMLİĞİ ÜZERİNE

ÖZ

Türklerin dünya üzerinde hayatlarını sürdürdükleri yurtlarından birisi de Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklerdir. Yaklaşık 350 yıl bu düzlüklerde varlığını sürdüren Kırım Hanlığı da Karadeniz'in kuzeyinde hâkimiyet sürmüş bağımsız Türk devletlerinden sonuncusudur. Kuruluş yıllarından itibaren Kırım Hanlığı Karadeniz ve çevresindeki diğer devletler ve topluluklarla da siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkileri kurmuştur. Kazan Hanlığı ve Astarhan Hanlığı gibi Altın Orda Devleti'nin varislerinden olan Kırım Hanlığını diğer hanlıklardan ayıran başlıca özelliklerden birisi de devletin ömrünün uzun sürmesidir. Bunun en önemli faktörü Hanlığın erken dönemlerinden itibaren Osmanlı Devleti tabiiyetini kabul etmesidir. Altın Orda Devleti içerisinde çıkan Tatar Hanlıklarının hepsi yöneticilerinin Cengiz Han soylu olma geleneğini devam ettirmişlerdir. Cengiz soylu olma durumu, tüm hanzâdelerin devlet yönetiminde söz sahibi olmasını sağlamıştır. Tek başlarına tahta çıkacak gücü bulamayan hanzâdeler, düşmanları olan çeşitli devletlerin desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Bahsi geçen devletler kendi çıkarları doğrultusunda hanzâdeleri desteklemişler ve hanlıklar içerisinde gruplaşmalar yaşanmıştır. Bu gruplaşmalar zamanla iç çatışmalara sebebiyet vermiş ve Tatar Hanlıklarının ömrü uzun sürmemiştir. Kırım Hanlığı'nın erken dönemlerinde de tıpkı diğer hanlıklarda olduğu devleti, kuruluşundan kısa süre sonra yıkılma tehlikesine sokan iç çatışmalar yaşansa da 1475'te hanlığın Osmanlı tabiiyetine girmesiyle yıkımın önüne geçilmiştir. Kırım Hanları, -I. Mehmet Geray Han hariç- Osmanlı padişahının onayı ile tahta oturmaya başlamıştır. Ancak zaman içerisinde Kırım Hanlarının Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık isteği ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti de yaşanabilecek olası bağımsızlık girişimlerinin önüne geçmek adına Geray Hanedanlığına mensup bir hanzâdenin rehin olarak kendi topraklarında ikamet etme geleneğini uygulamışlardır.

Osmanlı Devleti'nde şehzâdelere yapılan görkemli sünnet düğünleri Osmanlı müelliflerinin eserlerinde kendisine yer bulmuştur. Bu görkemli düğünlere devlet ricali dışında Osmanlı Devleti'ne bağlı devletlerin temsilcileri de katılmıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan Kırım hanzâdeleri de resmî devlet törenlerinde protokoldeki yerlerini almışlardır. Bu törenlerden biri de Haziran-Temmuz 1530'daki I. Süleyman'ın oğullarının sünnet düğünüdür. Osmanlı'nın önemli müelliflerinden olan Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l Mesâlik*, Nişancızâde Mehmet Efendi'nin *Mir'âtü'l Kâinât*, Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Künhü'l Ahbâr*, Peçevi İbrahim Efendi'nin *Peçevi Tarihi* isimli eserlerinde bu sünnet düğünüyle ilgili kıymetli bilgiler yer almaktadır. Çalışmamızda 1530 yılında düzenlenen sünnet düğününe katılan ve müelliflerin ifadesiyle Tatar Han oğlu adıyla yer alan Kırım hanzâdesinin Türk kaynaklarında yazılan aksine bir isim olduğunu düşünmekteyiz. Türk kaynaklarından iddia edilen hanzâdelerin, tarafımızca yapılan araştırmalar sonucunda sünnet düğünü tarihinde İstanbul'da bulunmadıkları görülmüştür. Bu çalışmamızda Osmanlı kaynaklarında ismi belirlenemeyen hanzâdenin Rus kaynaklarından hareketle isminin tespitine çalışılmış ve sünnet düğününün yapıldığı günlerde Himmet Geray Sultan ve Baba Geray Sultan'ın İstanbul'da olabileceği anlaşılmıştır. Lakin mevcut kaynakların tahlil edilmesi neticesinde Himmet Geray Sultan'ın, Baba Geray Sultan'ın İstanbul'a gelmesinden önceki bir tarihte ölmüş olabileceği ihtimali belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı Merasimleri, Geray Hanedanlığı, Tatar.

INTRODUCTION

According to various historical texts such as Celâlzâde Mustafa Çelebi's *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l Mesâlik*, Nişancızâde Mehmet Efendi's *Mir'âtü'l Kâinât*, Gelibolulu Mustafa Ali's *Künhü'l Ahbâr*, and Peçevi İbrahim Efendi's *Peçevi Tarihi*, it is documented that in the period of June-July 1530, a circumcision ceremony was held for three *şehzades*, namely 12-year-old *Şehzade* Mustafa, 8-year-old *Şehzade* Mehmet, and 6-year-old *Şehzade* Selim. These *şehzades* were the sons of Süleyman I (1520-1566). A grand banquet was organized during the ceremony, with the attendance of government dignitaries. The individuals in attendance at the banquet were documented as *Sadrâzam* İbrahim Pasha, Ayas Pasha, Kasım Pasha, *Beyleybey* of Rumelia Behram Pasha, Yakup Pasha, *kazaskers*, the son of Tatar Khan, Piri Pasha, Zeynel Pasha, Ferruhsad Bey, a

ON THE IDENTITY OF THE TATAR HANZADE AT THE CIRCUMCISION CEREMONY OF SÜLEYMAN I'S SONS

former member of the Akkoyunlu *ulama*, Murat Bey, the son of Bayındır, Mehmet Bey, the son of the Egyptian ruler Sultan Gavri, and Abdüllatif Bey from Dulkadir.¹ While the majority of names, with their corresponding titles, are explicitly listed, one notable omission is the identification of the son of the Crimean Khan, referred to as the son of Tatar Khan. The identification of this name holds significant importance in the historical trajectory of the pledging practice between the Crimean Khanate and the Ottoman Empire.

In the year 1475, Gedik Ahmet Pasha organized a campaign to Crimea. As an outcome of the voyage, he successfully captured the Genoese cities and fortresses, including Kerch, Sudak, Balıklava, and Mangup. These settlements were strategically positioned along the peninsula's coastline and served as key nodes within a lucrative commerce network. Subsequently, he incorporated these territories into the Ottoman Empire, establishing direct ownership over them. After this voyage, the Crimean Khanate was incorporated into the Ottoman Empire.² Following a period of 37 years during which the Crimean Khanate was under the subordination of the Ottoman Empire, the latter expressed a desire to forestall any potential endeavours towards independence by the Crimean khans. Consequently, tradition of having a potential candidate for the throne, namely a *hanzade* of the Geray dynasty descended from Genghis Khan, reside in the Ottoman lands as a pledge to act as a deterrent against the current Crimean Khan was initiated.³ According to Evliya Çelebi, following to the incorporation of the Crimean Khanate into the Ottoman Empire in 1475, Mengli Geray I, the Khan of Crimea, dispatched one of the brothers to the Ottomans as a pledge.⁴ However, based on historical sources, it is known that the first *hanzade* who was held a pledge in the Ottoman palace was Saadet Geray I, the son of Mengli Geray I (1478-1515), who arrived in Istanbul with Selim I in 1512.⁵

According to various Turkic sources, including *Es-Seb'ü's-Seyyar Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar* and *Çelebi Akay Tarihi*, Mehmet Geray Khan I (1515-1523), who succeeded Mengli Geray Khan I, along with his son Bahadır Geray Sultan, were killed by the Nogays in October/November 1523.⁶ The exact timing of their deaths differs among these sources. *Gülbün-i Hanan* states that they were killed in January 1523,⁷ while the Grand Principality of Muscovy envoy Ivan Koliçev, who personally witnessed the period, claims that their deaths occurred in March 1523.⁸ Afterwards, Saadet Geray Sultan, who had lived in the Ottoman lands⁹ since 1512, was appointed to Crimea as a khan by Süleyman I in mid-June 1523.¹⁰ So, since Saadet Geray (1523-1532), who resided in the Ottoman lands, went to Crimea as a khan in 1523, who is the son of Tatar Khan mentioned in the circumcision ceremony in 1530? Four potential *hanzade* names were identified through an examination of Turkic sources and Russian embassy reports in an effort to provide an answer to this inquiry.

1. Identification of the Son of Tatar Khan

On the 10th of April in the year 1516, Nebolsa Kobyakov, acting as the envoy of Vasiliy III, the ruler of the Grand Principality of Muscovy, undertook a journey from Crimea to Moscow. The purpose of this journey was to deliver and present the report of Ivan Mamanov, who had been serving as the envoy of the Grand

¹ Funda Demirtaş, *Celâl-Zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l Mesalik*, Erciyes University Institute of Social Sciences (Unpublished PhD Thesis), Kayseri 2009, p. 274; Nişancızâde Mehmet Efendi, *Osmanlı Tarihi 1299-1566 Mir'âtü'l Kâinât*, pre. Göker İnan, Bilge Kültür Sanat Pub., İstanbul 2022, p. 333; Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l Ahbâr*, pre. pub. Ali Çavuşoğlu, TTK, Ankara 2019, p. 579; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, pre. Bekir Sıtkı Aysal, Kültür Bakanlığı Pub., Ankara 1981, p. 155-156; On ceremonies in Turkic culture, see also Oktay Berber, "Türk Kültüründe Eğlence ve Birlik Unsuru Olarak Dügünler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I. 10, 2009, p. 1-11.

² Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Keçe (1475-1600)*, Bilge Kültür Sanat Pub., İstanbul 2014, p. 65-70; Sonay Ünal, "Kuruluşundan Çarlık Rusya Tarafından İşgal Edilişine Kırım Hanlığı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, V. 20, I. 79, 2023, p. 622.

³ Hakan Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar. Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*, Ötüken Pub., İstanbul 2022, p. 204; Yavuz Söylemez, "Kırım Hanlığı-Osmanlı Devleti Siyasi İlişkilerinde Rehin Usulü", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V. 4, I. 2, 2019, p. 91.

⁴ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V. 2, Book 7, pre. Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul 2011, p. 478.

⁵ Serkan Acar, "Kırım Hanı Mehmed Giray'ın Sebeb-i Mevti", pre. Yücel Öztürk, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Çamlıca Pub., İstanbul 2015, p. 108.

⁶ Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'ü's-Seyyar Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (İnceleme- Tenkitli Metin)*, pre. Yavuz Söylemez, TTK, Ankara 2020, p. 117; Aykut Can, *Hurremî Çelebi Akay Tarihi*, Marmara University Institute of Turkish Studies (Unpublished PhD Thesis), İstanbul 2022, p. 119.

⁷ Halim Giray, *Gülbün-i Hanân*, pre. İbrahim Gültekin, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Pub., Ankara 2019, p. 57.

⁸ RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opis1, No 6, Dokument 1, list 2- 8, s. 2ob.

⁹ The expression "in the Ottoman lands" is especially preferred because the gramota sent by the envoy of the Grand Principality of Muscovy in Azov, Tretyak Gubin, with the Kosak Yakushburusun of Ryazan, and received in Moscow on 18 October 1521, states that Saadet Giray was in Kili, so it is understood that he also resided outside Istanbul. RGADA, Fond 89 Snoşeniya Rossii s Turtsey, Opis 1, No 3, Dokument 3, list 190ob-192, s. 191ob.

¹⁰ RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opis1, No 6, Dokument 1, list 2- 8, s. 4ob-5.

Principality of Muscovy in Crimea. According to the report, it was found that Mubarak Geray Sultan, who was also a son of Mengli Geray Khan, resided in Istanbul during that period.¹¹ In a report from the Russian embassy dated 22 June 1515, it is indicated that Mubarak Geray Sultan was present in Crimea during that time.¹² Based on the available information, it can be inferred that Mubarak Geray Sultan likely undertook a journey to Istanbul within the period spanning from 22 June 1515 to 10 April 1516. Therefore, it appears that both Saadet Geray Sultan and Mubarak Geray Sultan were concurrently pledges within the Ottoman Empire. Nevertheless, as indicated by *Gülbün-i Hanan*, it is documented that Mubarak Geray Sultan died while participating in Selim I's military expedition in Egypt in the year 1517. There is no subsequent mention of Mubarak Geray Sultan in any documented source. There is a lack of evidence contradicting the content presented in *Gülbün-i Hanan*. Consequently, it has become evident that the individual identified as Mubarak Geray Sultan at the ceremony can not be the son of Tatar Khan.

According to many Turkic historical sources such as *Tarih-i Sahib Giray Han, Es-Seb'ü's-Seyyar Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar, Çelebi Akay Tarihi*, and *Gülbün-i Hanan*, there is mention of Kazan Khan Sahib Geray I (1521-1524), another son of Mengli Geray Khan, departed from the Kazan Khanate in 1524 under the guise of embarking on a hajj to Istanbul and stayed there until 1533 when he ascended the Crimean throne.¹³ When examining the aforementioned four sources, the impression emerges that the son of the Tatar Khan at the circumcision ceremony was Sahib Geray who came to Istanbul in 1524. Upon analysis of the records provided by the Russian and Lithuanian-Polish ambassadors during the specified period, it becomes evident that Sahib Geray, contrary to previous assumptions, did not travel to Istanbul upon his return from the Kazan Khanate. Instead, he remained in Crimea until 1532 and sometimes fulfilled the role of Saadet Geray Khan's kalgay.¹⁴

The main reason for this misconception is probably a misinterpretation of an incident. The historical text titled *Es-Seb'ü's-Seyyar Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar* was authored during the second quarter of the 18th century,¹⁵ *Çelebi Akay Tarihi* was likely written in the year 1753,¹⁶ while *Gülbün-i Hanan* was composed in 1811.¹⁷ The main basis on which these sources probably obtained this information is the work titled *Tarih-i Sahib Giray Khan*, written between 1552-1553 by Remmal Hoca, who was personally closest to Sahib Geray Khan. In 1532, Remmal Hoca encountered Sahib Geray in Istanbul for the first time. It was told to Remmal Hoca by an individual that Sahib Geray had previously held the position of Khan of Kazan, but had willingly relinquished his authority in the khanate, then Sahib Geray embarked on a journey to Istanbul with the purpose of ultimately reaching the Kâbe.¹⁸ The underlying factors contributing to the occurrence are distinct. Sahib Geray emerged as the primary supporter of the Crimean Khan Saadet Geray. Certain *beys* who were in opposition to Saadet Geray Khan expressed their demand for Sahib Geray to be surrendered to them as a means to diminish his influence. In contrast, Saadet Geray Khan, being aware of the imminent threat to his brother's life, refrained from surrendering Sahib Geray to the *beys*, instead opting to dispatch him to Istanbul to Süleyman I.¹⁹ It is likely that Saadet Geray Khan expressed his decision to send Sahib Geray on a hajj as a means to preempt any potential backlash from the *beys*. This information has spread among the people of Istanbul and has been documented in writing as a result of Remmal Hoca's hearing. In conclusion, the reports from the Russian and Lithuanian-Polish embassies provide evidence that the individual identified as the *hanzade* during the ceremony was not Sahib

¹¹ *Pamyatniki Diplomaticheskikh Snoşeniya Moskovskago Gosudarstva S Krimom, Nagayimii Turtsieyu 1508-1521 gg.*, Tom II, Sbornik İmperatorskago Russkago İstoričeskago Obşçestva, XCV, St. Peterburg 1885, p. 272.

¹² *Pamyatniki Diplomaticheskikh Snoşeniya*, p. 131.

¹³ *Tarih-i Sahib Giray Han*, pre. Özalp Gökbilgin, Baylan Pub., Ankara 1973, p. 20; *Es-Seb'ü's-Seyyar Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, p. 120; *Çelebi Akay Tarihi*, p. 123; *Gülbün-i Hanan*, p. 64.

¹⁴ RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opisi1, No 6, Dokument 5, list 80ob-84, s. 80ob-81; RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opisi1, No 6, Dokument 5, list 80ob-84, s. 82-82ob; RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opisi1, No 6, Dokument 7-2, list 126ob-127; RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opisi1, No 6, Dokument 7-2, list 128ob-129ob; RGADA, Fond 389 Litovskaja Metrika, No 7, s. 1187-1193 using this document Dariusz Kolodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland Lithuania*, Brill, Leiden-Boston 2011, p. 665-676.

¹⁵ Yavuz Söylemez, "Kırım Hanlığı Tarihine Müteallik Mühim Bir Kaynak: Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar", pre. Yücel Öztürk, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Çamlıca Pub., İstanbul 2015, p. 388-397; Alper Başer, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevküfati", *Turkish Studies*, V. 6, I. 1, 2011, p. 749-750.

¹⁶ Aykut Can, "Müstakil Bir Kırım Hanlığı Tarihi: Çelebi Akay Tarihi", *MUTAD*, V. 9, I. 2, 2022, p. 208; Alper Başer, Kemal Gurulkan, "Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)", *MUTAD*, V. 8, I. 2, 2021, p. 404.

¹⁷ Muzaffer Ürekli, "Gülbün-i Hânân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, V. XIV, İstanbul 1996, p. 235-236; Ufuk Aykol, *Müstakil Kırım Hanlığı (1772-1783)*, Hacettepe University Institute of Social Sciences (Unpublished Master Thesis), Ankara 2019, p. 1.

¹⁸ *Tarih-i Sahib Giray Han*, p. 20.

¹⁹ RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opisi1, No 6, Dokument 19-1, list 363-365.

ON THE IDENTITY OF THE TATAR HANZADE AT THE CIRCUMCISION CEREMONY OF SÜLEYMAN I'S SONS

Geray. While acknowledging the lack of available Turkic sources, the relevant material shedding light on the matter may be discovered within the reports of the Russian embassy.

Following the demise of Mengli Geray Khan, Mehmet Geray Khan I, ascended to the throne and, adhering to customary practices, appointed his brother Ahmet Geray Sultan, the eldest member of the dynasty after him, as the *kalgay*.²⁰ Despite Mehmet Geray Khan's initial preference for Bahadır Geray Sultan to become *kalgay* instead of Ahmet Geray Sultan, he ultimately adhered to the established protocols to avoid provoking the Crimean *beys* and *mirzas*. In order not to go against this tradition, he found another solution and made Bahadır Geray Sultan an unofficial *kalgay*. Although officially the *kalgay* was Ahmet Geray Sultan, Bahadır Geray Sultan's name was written before Ahmet Geray Sultan in the correspondence with the Grand Principality of Muscovy in March 1516 and with the Lithuanian-Polish State in May/June 1517, contrary to the protocols.²¹ This shows that Ahmet Geray Sultan's title of *kalgay* was only nominal. Ahmet Geray Sultan, while holding the formal position of *kalgay*, was disregarded by Mehmet Geray Khan. Subsequently, Ahmet Geray Sultan departed from the Crimean Peninsula following the conclusion of the summer season in 1517, and established residence in the neighborhood of the Ozi Fortress.

Later, Ahmet Geray Sultan decided to depose Mehmet Geray Khan and sit on the throne himself. However, Ahmet Geray Sultan, who knew that he could not depose such a powerful figure as Mehmet Geray Khan alone, negotiated with the Grand Principality of Muscovy and the Lithuanian-Polish State in order to gather support for him, but he could not achieve success.²² Ahmet Geray Sultan, feeling a sense of disillusionment due to his consecutive disappointments, directed his attention to Selim I, the sovereign of the Ottoman Empire, who harbored personal animosity against Mehmet Geray Khan.²³ Based on accounts from Russian envoys, it is likely that Ahmet Geray Sultan dispatched his son, Himmet Geray Sultan, to Istanbul during the spring of 1519 with the intention of persuading Selim I to overthrow Mehmet Geray Khan from the throne and place himself as the successor.²⁴ Soon after Himmet Geray Sultan was sent to İstanbul, Mehmet Geray Khan appointed his sons Bahadır Geray Sultan and Alp Geray Sultan to kill Ahmet Geray Sultan, who was openly threatening his throne, and Ahmet Geray Sultan was killed in early spring 1519.²⁵ There is a lack of information on Himmet Geray Sultan, the son of Ahmet Geray Sultan, who arrived in Istanbul, as evidenced by the absence of relevant data in Turkic, Russian, and Lithuanian-Polish sources. There is a strong likelihood that he did not return to Crimea and instead stayed as a pledge alongside Saadet Geray Sultan, who was resident in the Ottoman territories at that period, until his demise. Hence, there exists a potentiality that the *hanzade* during the ceremony was Himmet Geray Sultan.

Another *hanzade* sent to Istanbul as a pledge was also identified by us. Following the killing of Mehmet Geray Khan at the hands of the Nogays, the Crimean Khanate experienced a period of anarchy characterized by a significant disruption in the established order of the state. Significantly, Gazi Geray Khan I, the son of Mehmet Geray Khan, assumed control of the khanate without notifying the Ottoman Empire and appointed Baba Geray Sultan, another son of Mehmet Geray Khan, as the *kalgay*.²⁶ Nevertheless, due to the absence of a structured governance system within the state, Memeş Bey, the leader of the *Şirin* tribe and one of the four *Karaçi Beys* in the Crimean Khanate, knew the impropriety of ascending to the throne without the explicit consent of Süleyman I, the reigning monarch of the Ottoman Empire during that period. Consequently, Memeş Bey undertook a journey to Istanbul with the purpose of informing the Süleyman I of the occurred events and seeking an audience with him. After his arrival in the capital, he demanded from Süleyman I with the suggestion of Saadet Geray, who was there, that Saadet Geray be placed on the throne.²⁷ Subsequently, as mentioned above, Saadet Geray Khan was sent to the throne of the Crimean Khanate in June 1523. On 7 August 1523, Mehmetbeykulu, probably *Dizdar* of Azak, arrived in Moscow; and on 9 September 1523, Hüdayaroğlu, Saadet Geray Khan's envoy to Moscow, reported that even before Saadet Geray Khan left Istanbul, Süleyman I ordered him to kill Gazi Geray

²⁰ *Pamyatniki Diplomaticheskikh Svoşeniı*, p. 131.

²¹ *Pamyatniki Diplomaticheskikh Svoşeniı*, p. 239-242; RGADA, Fond 389 Litovskaja Metrika, No 7, s. 621/622-629/630 using this document Kolodziejczyk, *ibid.*, p. 624-632.

²² Oleksa Gayvoronskiy, *Poveliteli Dvuh Materikov*, Tom I, Oranta, Maysterniya Knigi, Kiev-Bahçisaray 2007, p. 125-127.

²³ Acar, *ibid.*, p. 108-109.

²⁴ *Pamyatniki Diplomaticheskikh Svoşeniı*, p. 607.

²⁵ *Pamyatniki Diplomaticheskikh Svoşeniı*, p. 636.

²⁶ *Es-Seb'ü's-Seyyar Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, p. 117.

²⁷ *Çelebi Akay Tarihi*, p. 120.

for taking the throne without his knowledge, and to arrest Baba Geray Sultan and Mehmet Geray Khan's other son Çoban Geray Sultan and send them to Istanbul.²⁸ Saadet Geray Khan fulfilled the orders of Suleiman I, who had put him on the throne, and had Gazi Geray strangled after he became the head of the state. He had Baba Geray Sultan and Çoban Geray Sultan imprisoned and also Buğra Geray Sultan, another son of Mehmet Geray Khan, although it was not written in the order of Süleyman I, imprisoned in Kırkyer, However, Çoban Geray Sultan and Buğra Geray Sultan managed to escape from Kırkyer and went outside Or Kapı.²⁹ Soon after, Baba Geray Sultan, the last remaining *hanzade*, was sent to Istanbul.³⁰ Therefore, another identified *hanzade* is Baba Geray Sultan.

CONCLUSION

On the question of who the son of the Tatar Khan at the circumcision ceremony of Süleyman I's sons in 1530 might have been, four possible *hanzade* can be identified. The first of these is Mubarak Geray Sultan. Nevertheless, after examining alternative sources, it can be conclusively determined that his demise occurred in the year 1517. Sahib Geray can be identified as another *hanzade*. In contrast to the version presented in Turkic sources, it is worth noting that Russian and Lithuanian-Polish archives and data suggest that he did not travel to Istanbul, but rather remained in Crimea. Given the absence of evidence supporting the identification of the aforementioned individuals as Mubarak Geray Sultan and Sahib Geray Sultan, the potential candidates for consideration are Himmet Geray Sultan, the son of Ahmet Geray Sultan, who arrived in Istanbul in 1519, and Baba Geray Sultan, the son of Mehmet Geray Khan, who was apprehended and then sent to Istanbul in 1523. In *Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l Mesâlik, Mir'âtü'l Kâinât, Künhü'l Ahbâr, Peçevi Tarihi*, the name of the *hanzade* at the ceremony is repeatedly emphasised as the son of Tatar Khan. Himmet Geray Sultan's father Ahmet Geray Sultan never became the head of the Crimean Khanate, he only held the position of kalgay, and even he could not fully fulfil this duty because of Mehmet Geray Khan. On the contrary, Baba Geray Sultan's father was Mehmet Geray Khan. In addition, when Saadet Geray took over the Crimean Khanate, one of the first things he did was to arrest Baba Geray Sultan and Çoban Geray Sultan to send them to Istanbul by order of Süleyman I. However, only Baba Geray Sultan could be sent to Istanbul because Çoban Geray Sultan deserted. However, since Çoban Geray Sultan deserted, only Baba Geray Sultan could be sent. Since the reigns of Saadet Geray Sultan and Mubarak Geray Sultan, it has been observed that two *hanzade* were held pledge at the same time in the Ottoman Empire. Perhaps, prior to Saadet Geray Khan's appointment as the leader of the Crimean Khanate in 1523, Himmet Geray Sultan had already passed away, there were no *hanzade* held pledge in Istanbul, and therefore two *hanzade* were ordered to be sent as in the past. Based on the aforementioned sources and a thorough examination of the sequence of events, it is our contention that the individual identified as the son of Tatar Khan is Baba Geray Sultan, who is the son of Mehmet Geray Khan and was dispatched to Istanbul in 1523. Thus, it is understood that from Saadet Geray onwards, at least one *hanzade* of the Geray dynasty was always held as a pledge in Istanbul against a possible rebellion and disobedience in the Crimean Khanate.

BIBLIOGRAPHY

ACAR, Serkan, "Kırım Hanı Mehmed Giray'ın Sebeb-i Mevti", pre. Yücel Öztürk, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Çamlıca Pub., İstanbul 2015, p. 103-120.

AYKOL, Ufuk, *Müstakil Kırım Hanlığı (1772-1783)*, Hacettepe University Institute of Social Sciences (Unpublished Master Thesis), Ankara 2019.

BAŞER, Alper, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfatı", *Turkish Studies*, V. 6, I. 1, 2011, p. 747-762.

BAŞER, Alper, GURULKAN, Kemal, "Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)", *MUTAD*, V. 8, I. 2, 2021, p. 402-462.

²⁸ RGADA, Fond 89 Snoşeniya Rossii s Turtsey, Opıs 1, No 4, Dokument 1, list 259-261, s. 260ob; RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Kırım, Opıs1, No 6 dokument 1, list 10-12, s. 11-11ob.

²⁹ RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Kırım, Opıs1, No 6, Dokument 1, list 2- 8, s. 4ob-5.

³⁰ RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Kırım, Opıs1, No 6 dokument 1, list 10-12, s. 11-11ob; *According to Es-Seb'ü's-Seyyar Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar and Çelebi Akay Tarihi*, Baba Giray was killed together with Gazi Giray. *Es-Seb'ü's-Seyyar Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, p. 119; *Çelebi Akay Tarihi*, p. 120; In our previous study, we had stated that Baba Giray was killed with reference to these sources. Umut Yolsever, "I. Saadet Giray Han Dönemine Ait Rus Arşivlerinde Bulunan İki Ahidnamenin Tercümesi ve Tahlili", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, V. 55, Konya 2022, s. 442; However, as a result of the Russian embassy reports, this information turned out to be untrue.

ON THE IDENTITY OF THE TATAR HANZADE AT THE CIRCUMCISION CEREMONY OF SÜLEYMAN I'S SONS

BERBER, Oktay, "Türk Kültüründe Eğlence ve Birlik Unsuru Olarak Düğünler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I. 10, 2009, s. 1-11.

CAN, Aykut, "Müstakil Bir Kırım Hanlığı Tarihi: Çelebi Akay Tarihi", *MUTAD*, V. 9, I. 2, 2022, p. 202-225.

CAN, Aykut, *Hurremî Çelebi Akay Tarihi*, Marmara University Institute of Turkish Studies (Unpublished PhD Thesis), İstanbul 2022.

DEMİRTAŞ, Funda, *Celâl-Zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l Memâlik ve Derecâtü'l Mesalik*, Erciyes University Institute of Social Sciences (Unpublished Doctoral Thesis), Kayseri 2009.

GAYVORONSKİY, Oleksa, *Poveliteli Dvuh Materikov*, Tom I, Oranta, Maysterniya Knigi, Kiev-Bahçisaray 2007.

Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l Ahbâr*, pub. pre. Ali Çavuşoğlu, TTK, Ankara 2019.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, V. 2, Book 7, pre. Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul 2011.

Halîm Giray, *Gülbün-i Hânân*, pre. İbrahim Gültekin, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Pub., Ankara 2019.

KIRIMLI, Hakan, *Geraylar ve Osmanlılar. Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*, Ötüken Pub., İstanbul 2022.

KOLODZIEJCZYK, Dariusz, *The Crimean Khanate and Poland Lithuania*, Brill, Leiden-Boston 2011.

Nişancızâde Mehmet Efendi, *Osmanlı Tarihi 1299-1566 Mir'âtü'l Kâinât*, pre. Göker İnan, Bilge Kültür Sanat Pub., İstanbul 2022.

ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Bilge Kültür Sanat Pub., İstanbul 2014.

Pamyatniki Diplomaticheskikh Snoşeniý Moskovskago Gosudarstva S Krimom, Nagayimii Turtsieyu 1508-1521 gg., Tom II, Sbornik İmperatorskago Russkago İstoričeskago Obşçestva, XCV, St. Peterburg 1885.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, pre. Bekir Sıtkı Aysal, Kültür Bakanlığı Pub., Ankara 1981.

RGADA, Fond 89 Snoşeniya Rossii s Turtsey, Opus 1, No 3, Dokument 3, list 190ob-192.

RGADA, Fond 89 Snoşeniya Rossii s Turtsey, Opus 1, No 4, Dokument 1, list 259-261.

RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opus1, No 6, Dokument 1, list 2-8.

RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opus1, No 6 dokument 1, list 10-12.

RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opus1, No 6, Dokument 5, list 80ob-84.

RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opus1, No 6, Dokument 7-2, list 126ob-127.

RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opus1, No 6, Dokument 7-2, list 128ob-129ob.

RGADA, Fond 123 Snoşeniya Rossii s Krimom, Opus1, No 6, Dokument 19-1, list 363-365.

RGADA, Fond 389 Litovskaja Metrika, No 7, s. 1187-1193.

RGADA, Fond 389 Litovskaja Metrika, No 7, s. 621/622-629/630.

Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'ü's-Seyyar Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (İnceleme- Tenkitli Metin)*, pre. Yavuz Söylemez, TTK, Ankara 2020.

SÖYLEMEZ, Yavuz, "Kırım Hanlığı Tarihine Müteallik Mühim Bir Kaynak: Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar", pre. Yücel Öztürk, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Çamlıca Pub., İstanbul 2015, p. 388-397.

SÖYLEMEZ, Yavuz, "Kırım Hanlığı-Osmanlı Devleti Siyasi İlişkilerinde Rehin Usulü", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V. 4, I. 2, 2019, p. 84-109.

Tarih-i Sahib Giray Han, pre. Özalp Gökbilgin, Baylan Pub., Ankara 1973.

ÜNAL, Sonay Ünal, "Kuruluşundan Çarlık Rusya Tarafından İşgal Edilişine Kırım Hanlığı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, V. 20, I. 79, 2023, p. 620-638.

ÜREKLİ, Muzaffer, "Gülbün-i Hânân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, V. XIV, İstanbul 1996, p. 235-236.

YOLSEVER, Umut, "I. Saadet Giray Han Dönemine Ait Rus Arşivlerinde Bulunan İki Ahidnamenin Tercümesi ve Tahlili", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I. 55, Konya 2022, p. 425-436.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 85-94.

Geliş Tarihi–Received Date: 23.12.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.01.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SEYYAHLARA GÖRE XVII. YÜZYILDA SAFEVİ DEVLETİ'NDE GÜNLÜK YAŞAM

 10.53718/gttad.1408995

 ERALP ERDOĞAN*

ÖZ

Çalışmamıza, XVII. yüzyılda Safevileri ziyaret eden, Adam Olearius, Jean Baptiste Tavernier, Jean Chardin, Sanson, Ambrosio Bembo, Engelbert Kaempfer ve Gemelli Careri'nin seyahatnameleri kaynaklık edecektir. Seyyah notlarına göre birçok toplumun bir arada yaşadığı Safevi Devleti'nde canlı bir sosyal hayat mevcuttu. Çoğunluğu Müslümanların oluşturduğu halk ile birlikte gayrimüslim topluluklar Safevi toplum yapısının temelini oluşturmakta ve hep birlikte sükûnet içinde yaşamaktaydılar. Sosyal yaşam özellikle başkentte ve barış zamanlarında oldukça canlıydı. Ticaret, tarım ve günlük işler ile uğraşanların yanı sıra bazıları eğitim alıyor, bazıları ise ya kahvehanelerde zaman geçiriyor ya da hamam gibi farklı sosyalleşme alanlarına yöneliyordu. Hamamlara sadece temizlenmek için değil sosyalleşmek için de gidiliyordu. Genelde grup halinde gidilir, uzun süre sohbet edilir ve nargileler içilirdi. Hamamlarda özellikle kadınlar erkeklerden daha çok zaman geçirir ve çeşitli aktiviteler ile eğlenirlerdi.

Eğitime ve ilim adamlarına önem gösterilirdi. Farsçanın yanı sıra Türkçe de eğitim verilir; İbranice, Yunanca ve Latince yerine ilim ve bilim dili olarak Arapça kullanılırdı. Medreseleri genellikle zengin hayırseverler yaptırıyordu. Ancak medreseden önce kervansaray, hamam, kahvehane, pazar ve bağ inşa ediliyordu. Zira bu yerler ile medresenin geliri sağlanıyordu. Bu binaları yapanlar yaşadıkları süreçte gelirleri topluyor ve dağıtıyordu. Öğrencilerin öğrendikleri ilimler; geometri, matematik, hitabet, şiir, fizik, ahlak, astronomi, felsefe ve hukuk idi.

Safevi döneminde hukuk, şer'î ve örfî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Örfî hukuk her bölgenin geleneklerine göre uygulanırdı. Örfî hukuk kurallarının işletilmesi *divanbeği* ve *daruga* tarafından yapılmaktaydı. Şer'î hukuk kurallarında ise *sadr*, *kadı* ve *şeyhülislamdan* yardım alınmaktaydı. Safevi toplumu günü dörde bölmekteydi. Münecimlik Safevilerde önemli bir yere sahipti. Genelde zengin insanlar yanlarında daima bir münecim bulundururdu. Gün başladığında günün nasıl geçeceği onlara sorulurdu. Ayrıca her yıl hastalıkların, savaşların ve kıtlıkların olup olmayacağı yazılan takvimler satılırdı. Bu takvimlere çok itibar edilirdi. Elinde takvim olanlar işlerini buna göre planlardı. Safevilerde giyim döneme göre farklılık arz etmekteydi. İngiliz ve Hollandaların ticaret için İran'a gelmesi ile giyim ve süslenme çok yaygınlaştı. Orta seviyedeki insanlar Hollanda ve İngiliz kumaşlarından giyerken, yoksul kesim keten ve daha sert kumaşları giyerlerdi. Kumaşlarda siyah renk yerine genellikle mor, mavi ve yeşil kullanılırdı. Tıpta İbn-i Sina'yı ve Galenus'u örnek alan Safevi doktorlarının elinde birçok kitap vardı. Yaygın hastalıklar, zatürre, karın ağrısı, tifo, kanlı ishal, saç kıran ve yılanlık hastalığı idi. Doktorların evlerinin yanında küçük bir dükkânı olurdu. Hastaların teşhisi için öncelikle idrara bakmaktaydılar. Hasta kendi idrarlarını bir şişede getiriyor, doktor önce idrarın rengine, ardından hastanın diline, daha sonra ise nabzına ve kalp atışlarına bakıyordu. Muayeneyi bitirdikten sonra çırağına ilaç hazırlatıyor ve onu nasıl kullanması gerektiğini yazarak hastayı gönderiyordu.

Anahtar Kelimeler: Safeviler, Günlük Yaşam, Sağlık, Adalet, Eğitim.

* Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE, E-Posta: eralperdogan@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1807-2745.

ACCORDING TO TRAVELERS DAILY LIFE IN THE SAFAVIDS IN THE XVII. CENTURY

ABSTRACT

The travel accounts of Adam Olearius, Jean Baptiste Tavernier, Jean Chardin, Sanson, Ambrosio Bembo, Engelbert Kaempfer, and Gemelli Careri, who visited the Safavids in the 17th century, will be the sources of our study. According to the notes of these travelers, there was a lively social life in the Safavid Empire, where various communities lived together. The majority of the population, consisting of Muslims, along with non-Muslim communities, formed the foundation of Safavid social structure and lived together in peace. Social life was very lively especially in the capital and in times of peace. In addition to those engaging in trade, agriculture, and daily work, some were having education, while others spent their time in coffeehouses or other socializing areas like public baths. People went to baths not only to clean themselves but also to socialize. They usually went as a group, chatted for a long time and smoked hookah. Especially women spent more time in the baths than men and had fun with various activities.

Importance was given to education and scientists. Education is given in Turkish as well as Persian; Arabic was used as the language of science and science instead of Hebrew, Greek and Latin. However, before building a madrasa; caravanserais, baths, coffeehouses, markets, and vineyards were builded. Because these places contributed to the income of the madrasa. The builders of these structures collected and distributed income throughout their lives. The subjects taught in madrasas included geometry, mathematics, rhetoric, poetry, physics, ethics, astronomy, philosophy, and law.

During the Safavid period, law was divided into religious (Sharia) and customary (urf) law. Customary law was applied according to the traditions of each region, and its enforcement was carried out by the Divanbegi and Daruga. Safavid society divided the day into four parts. Astrology held a important place among the Safavids, and rich people typically had an astrologer with them. When the day started, they were asked how the day would go. Additionally, calendars predicting illnesses, wars, and famines were sold each year, and these calendars were highly trusted. Those who had a calendar planned their activities accordingly. With the British and Dutch coming to Iran for trade, clothing and adornment became very common. While middle-class individuals wore clothes made of Dutch and English fabrics, the poor wore linen and coarser fabrics. Instead of black, purple, blue and green were generally used in fabrics. Safavid doctors, following the examples of Ibn Sina and Galen in medicine, possessed many books. Common diseases were pneumonia, abdominal pain, typhus, dysentery, alopecia, and smallpox. Doctors had a small shop next to their homes. For diagnosis, they first examined the patient's urine. Patients brought their urine in a bottle, and the doctor examined the color of the urine, followed by the patient's tongue, pulse, and heartbeats. After completing the examination, the doctor would prepare medicine through an assistant, provide instructions on its use, and send the patient away

Keywords: Safavids, Daily Life, Education, Law, Health.

GİRİŞ

Safevi Devleti'nin ilk dönemlerinde Türkler ve İranîler nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Türk unsuru çoğunlukla konar-göçer ve savaşçı olmak üzere Türkmen aşiretlerinden oluşurken, İran unsuru en eski yerleşik köylü ile şehirli tüccar ve zanaatkar sınıflarından müteşekkildi.¹ Şah İsmail döneminde dini, kültürel ve ekonomik bazı değişimlere uğrayan devlet içerisinde, sosyal yapı ve toplumsal sınıflandırma da değişikliğe uğradı. Şah İsmail'in yaptığı ilk iş mezhep değişikliği idi. Bu süreçten sonra Şiilik devletin resmî mezhebi hâline gelmiş ve Safevi Devleti'nin hüküm sürdüğü yerlerde Şiiliğin etkisi ile devlet adamları tarafından uygulanan bazı kurallar halkın yaşam tarzını derinden etkilemiştir.

Safevi toplumunun en tepesinde *şah* bulunmaktaydı. Devletin önde gelen idarecilerine *erkân-ı devlet* denilirken, bürokrasinin başı olan vezir ise *itimati'd devle* olarak adlandırılmaktaydı. Toplumun en alt tabakasını sıradan insanlar, köylüler, esnaf, zanaatkâr ve tüccarlar oluşturmaktaydı. Şah ile reaya arasında ise ulema bulunuyordu.² Ulema ile ticaret ehli, fütüvvet teşkilatıyla bir dayanışma sergilemekte, yapılan evliliklerle de bu dayanışma daha güçlü bir hale getirilmekteydi.³ Halkın dışında ülkenin elit tabakası da kendi içinde sınıflara ayrılmaktaydı. İdari görevi olmayan üst düzey askeri yöneticiler piramidin en üstünde yer alırken onların ardından ulema gelirdi.⁴

Safevi Devleti'nde bürokratlar ve görevliler genellikle soylarına göre değil, yetenek ve liyakatlerine göre atanırdı. Yüksek seviyelere ilerlemenin tek yolu çalışmak olduğu için çok çaba sarf ederlerdi. Yetki ve makam

¹ Hans Robert Roemer, "The Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, C. VI, Cambridge 1986, s. 227.

² Roger Savory, *Safeviler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak, Bilge Kültür Sanat, 2021, s. 194.

³ Savory, *age*, s. 203.

⁴ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), s. 262.

miras kalmaz veya satılmazdı. Ancak bazı durumlarda makam sahiplerinin hizmetlerini onurlandırmak ve onlara saygı göstermek amacıyla oğullarına yetki verilmekteydi. Bu atamalarda da kişinin meziyetleri ve becerileri göz önünde bulunduruluyordu.⁵

Çoğunluğu Müslüman olan halk ile birlikte birçok gayrimüslim topluluğun Safevi toplum yapısını oluşturduğu ve birlikte sükûnet içinde yaşadığı bilinmektedir. Sosyal yaşam özellikle başkentte ve barış zamanlarında oldukça canlıydı. Ticaret, tarım ve günlük işler ile uğraşanların yanı sıra bazıları eğitim alıyor, bazıları ise ya kahvehanelerde zaman geçiriyor ya da hamam gibi faklı sosyalleşme alanlarına yöneliyordu. Safevilerin sosyal hayatı hakkında çalışmamıza kaynaklık edecek olan seyyahlardan Adam Olearius, 1636 ile 1638 yılları arasında İran'da bulunmuş ve Şah Safi'nin hâkimiyetine tanıklık etmiştir. Jean Baptiste Tavernier; Şah Safi, II. Şah Abbas ile Şah Süleyman'ın iktidarları döneminde İran'da bulunmuştur. Jean Chardin, II. Şah Abbas ve Şah Süleyman'ın sarayında bulunmuştur. Sanson, 1691 yılına kadar İran'da kalmış ve Şah Süleyman dönemi hakkında gözlemlerde bulunmuştur. Ambrosio Bembo, 1674 yılında Safevi toraklarına gelmiş ve Şah Süleyman dönemi hakkında önemli gözlemlerde bulunmuştur. Engelbert Kaempfer, 1684 yılında İsfahan'a gelmiş ve 20 ay İsfahan'da kalmıştır. Gemelli Careri ise 1694 yılında Şah Süleyman zamanında İran'a gelmiştir.⁶

1. Eğitim

Safevilerde eğitime ve ilim adamlarına önem gösterilirdi. Farsçanın yanı sıra Türkçe eğitim verilir; İbranice, Yunanca ve Latince yerine ilim ve bilim dili olarak Arapça kullanılırdı.⁷ Genellikle el yazısı ile çoğaltılan eserlerin çok azı Farsçaya çevrilmişti.⁸ Eğitimde kullanılan kağıtları ketenden veya ipekten yapıyorlar, taş ya da salyangozun sert kabuğunu kullanarak düz ve parlak hale getiriyorlardı. Bu şekilde üzerinde hiçbir iz olmayan, temiz ve kaliteli bir kağıt elde ediyorlardı.⁹ Mürekkebi ise ya nar kabuğundan ya da bir böceğin meşe ağacı üzerinde bıraktığı maddeden elde ediyorlardı. Böceğin üretmiş olduğu taneleri meşe ağacından toplayarak boya elde ediyorlar, bu boyayı hayvan derilerini boyamak için de kullanıyorlardı. Eğer mürekkebi koyulaştırmak isterlerse; kavurdukları pirinç veya arpayı un haline getirdikten sonra kaynatıyorlar, üstte oluşan tabakayı alarak mürekkeple karıştırıyorlardı. Bu şekilde daha koyu ve kalın yazı yazabiliyorlardı. Kullandıkları kalemleri ise genellikle Şiraz'dan ve Huzistan'dan gelen kamışlardan yapıyorlardı.¹⁰

Safevilerde mektebe başlama yaşı 6 ve üzeriydi. Her şehir ve köyde birkaç tane mektep bulunmaktaydı. Bu mekteplerde öğrenciler farklı dersleri yüksek sesle çalışırlardı. Kimi alfabeyle ezberlerken, kimi dilbilgisi çalışır kimi ise şiir okurdu.¹¹ Çok gürültülü olmasına rağmen öğrenciler seslerden rahatsız olmamaktaydı. Yüksek sesle okumazlar ise zihinlerinin başka işlerle meşgul olacağını düşünürlerdi. Chardin'e göre bu şekilde öğrencilerin konuşmaları daha akıcı oluyor ve kendilerini daha iyi ifade ediyorlardı. Öğretmenler öğrencilerle tek tek ilgileniyordu. Eğer öğrenci ders çalışmaz ise değnek ile dövülüyordu.¹² Olearius'un verdiği detaylar ise öğrencilere çok sert cezalar verildiğini göstermektedir. İşlediği suça göre bazen öğrenciyi falakaya yatırıyorlar, bazen tırnaklarından kan gelene kadar parmaklarına vuruyorlar, bazen de ayak topuğuna kesik atarak tuz basıyorlardı. Olearius'a göre çocukların, sert tabiatlı olduğu için, hafif cezaları pek önemsememeleri, büyükleri sert cezalar vermeye teşvik ediyordu.¹³

Velilerin ekonomik durumlarına göre verdiği paralar öğretmenin gelirini oluşturmaktaydı. Yoksul insanlar çocuklarını okula bedava gönderiyordu. Ayrıca öğrenci her seviye atladığında öğretmene hediye verilir. Gönderilen hediyeler öğrencinin kat ettiği başarıya göre değişiyordu. En değerli hediye Kur'an öğrenildiği zaman veriliyordu. Zengin ailelerin çocukları ise mektebe gönderilmiyor, öğretmenler evlere gelerek özel ders veriyordu.¹⁴

Mescitler, Kur'an öğretilen mekteplerdi. Burada mollalar ve onların yardımcıları halifeler eğitimle meşgul olurlardı. Mollanın etrafına toplanan çocuklar hem Kur'an öğreniyorlar hem de Gülistan ve Bostan'dan metinler okuyorlardı.¹⁵

Mektebi bitiren öğrenci medreseye başlıyordu. Medrese hocalarına müderris denilmekteydi. Müderrisler bazen yalnız ders anlatırken, bazen de yanlarında bir veya iki yardımcısı olurdu.¹⁶ Öğrenci sınıfa girdikten sonra

⁵ Savory, *age*, s. 200.

⁶ Eralp Erdoğan, "Safevi Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevi Devleti'ne Giden Bazı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.21, S.1, 2017, s. 17-20.

⁷ Adam Olearius, *Sefername-i Adam Olearius*, C. II, Farsçaya çev. Muhendes Hüseyin Kordbeççe, 1369, s. 678.

⁸ Gemelli Careri, *Sefername-i Careri*, Terc. Abbas Nahcıvani-Abdul Ali Kareng, Tebriz 1969, s. 148.

⁹ Olearius, *age*, s. 675.

¹⁰ Olearius, *age*, s. 675.

¹¹ Jean Chardin, *Sefername-i Şarden*, Farsçaya çev. İkbâl Yağmayı, Tahran 1993, C. 3, s. 932.

¹² Chardin, *age*, C. 3, s. 935.

¹³ Olearius, *age*, s. 676.

¹⁴ Chardin, *age*, C. 3, s. 935,936.

¹⁵ Olearius, *age*, s. 675.

¹⁶ Chardin, *age*, C. 3, s. 937.

müderisin karşısına geçerek diz üstünde oturur ve izin alarak kitaptan birkaç satır okurdu. Müderis okunan satırları yorumladıktan sonra diğer öğrenci gelir ve o okumaya başlardı. Böylece ders 1-2 saat sürmekteydi. Ders bitiminde öğrenci kitabını ve çantasını toplayarak, ellerini göğsüne koyar, başını öne eğer ve saygı ile beklerdi. Müderis derse devam etmek isterse tekrar oturur ve ders devam ederdi; müderis yoruldu ise ders biterdi. Öğrenci başka bir öğretmenden ders alacaksa ya oraya ya da başka medreseye giderdi.¹⁷ Belirli bir seviyeye gelen öğrenciler sınıfta 3-4 kişilik gruplara ayrılarak bir konu hakkında tartışılırdı. Müderis de yanlarında durarak onları izler ancak müdahale etmezdi.¹⁸

Yoksul öğrenciler eğitim için bedava ders veren müderisleri seçiyorlardı. Kendini geliştirip üst seviyeye gelen bazı öğrenciler hem okuyup hem de çalışıyorlardı. Bu kişiler gelir sağlamak için ya çocuklara eğitim veriyor ya da kitap istinsah ediyorlardı.¹⁹ Baskı makinası olmadığı için kitaplar sadece el ile yazarak çoğaltılıyordu. Safevî sarayı, Chardin'den İsfahan'a matbaa getirmesi konusunda istekte bulunmasına rağmen, mevcut yönetim, âlimler ve emirler servetlerini bu yönde harcamak istememekteydi. Chardin'e göre Şah II. Abbas hayatta olsaydı bu istekleri kolayca gerçekleştirebilirdi. İstinsah edilen kitapların çoğu sosyal bilimler ve dini eserler ile ilgiliydi. Fen ile ilgili kitapların istinsah edilmesi ise yasaktı. Diğer taraftan devletin resmi mezhebi olan Şiilik hakkındaki eserler kimi zaman Irak ve Suriye gibi ülkelerden getiriliyordu. İlk dönemler devlet içerisinde yetkin din adamlarının bulunması bundaki en önemli etkendi.²⁰

Öğrencilerin öğrendikleri ilimler; geometri, matematik, hitabet, şiir, fizik, ahlak, astronomi, felsefe ve hukuk idi. Genellikle öğrenciler okuma yazma öğrendikten sonra matematik öğrenmeye başlıyorlardı. Orta seviyedeki öğrenciler Hint rakamlarını, iyi seviyedekiler ise Arap rakamlarını kullanmaktaydı. Hitabet ve şiir aynı ders içinde verilir. Bu derslerde, dilinden dolayı Gülistan kitabı okutulurdu. Bu kitap Safevilerde önemli bir yer tutmaktaydı. İlmîni ortaya koymak isteyen birisi, hemen hemen herkesin evinde olan bu kitaptan alıntı yapmaktaydı.²¹

Her medresenin vakıflardan, adaklardan, bağışlardan vs. olmak üzere kendi geliri vardı. Öğrenciler genellikle yatılı eğitim görmekteydi. Bazı medreselerin bünyesinde 2 oda 1 salondan oluşan 50-60 hane vardı. Bu haneler öğrencilere genellikle eşyasız teslim edilir, herkes durumuna ve zevkine göre odayı döşerdi. Medreseden sorumlu olan kişi bu öğrencilere günlük para yardımı da yapmaktaydı.²² XVII. yüzyılda İsfahan'da 57 medrese bulunmaktaydı. Bunların çoğu şahın vakfettiği medreselerdi ve müderisleri de şah tarafından atanmaktaydı.²³

Medreseleri genellikle zengin hayırseverler yaptırıyordu. Ancak medreseden önce kervansaray, hamam, kahvehane, pazar ve bağ inşa ediliyordu. Zira bu yerler ile medresenin geliri sağlanıyordu. Bu binaları yapanlar yaşadıkları süreçte gelirleri topluyor ve dağıtıyordu. Medresenin yöneticisini ve müderisini atamak da medreseyi yaptıran kişinin hakkıydı. Eğer vefat ederse yerine vasi atayabiliyordu. Bir nedenden dolayı bu miras şaha kalırsa buranın idaresi "sadr"a veriliyordu.²⁴ Ancak, sadrazam olarak atanan kişinin ilmi yüksek seviyedeysse tüm medreseler ona bağlanıyordu. Hem sadrazam olup hem de tüm medreselerin başında olmak çok itibarlı idi. Örneğin; II. Şah Abbas'ın veziri Muhammed Mehdi tüm medreselerin de yöneticisi konumundaydı.²⁵

2. Adalet

Safevi döneminde hukuk, şer'î ve örfî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Örfî hukuk her bölgenin geleneklerine göre uygulanırdı. Örfî hukuk kurallarının işletilmesi divanbeği ve daruga tarafından yapılmaktaydı. Şer'î hukuk kurallarında ise sadr, kadı ve şeyhülislamdan yardım alınmaktaydı.²⁶ Yerel yöneticiler genellikle hükmü kendileri verebiliyordu. Adaletin hızlı bir şekilde tesis edilmesi için çaba gösterilir, suçlu hemen cezalandırılırdı. Katiller genelde divanbeği tarafından, belirlenen meydanda idam edilsinler diye, maktulün ailesine teslim edilirdi. Kan parası karşılığında affedilme imkanları vardı ancak aileler genellikle bu teklifi kabul etmiyordu.²⁷

Hırsızlar ve çapulcular ağır bir şekilde cezalandırılıyordu. Çapulcunun vücuduna kesikler atılarak ayakları iki deveye bağlanıyor ve yerlerde sürüklenerek darağacına götürülüyordu. Eğer bu süreçte vefat etmezse darağacına asılırdı. Bazen de kızgın kuyruk yağı üzerlerine dökülerek infaz edilirdi. Ticari yollarda rahdârlar güvenliği sağlamaktaydı. Ancak buna rağmen bir çapulculuk meydana gelirse o bölgenin yöneticisi 10 ila 40 gün

¹⁷ Chardin, *age*, C. 3, s. 941.

¹⁸ Chardin, *age*, C. 3, s. 942.

¹⁹ Chardin, *age*, C. 3, s. 940.

²⁰ Abdolvahid Soofizadeh-Eralp Erdoğan, "Safevî ve Kaçar Devletlerinde Kütüphane", *Kitap ve Kütüphane (Kitaplar ile Geçen Bir Ömür, Mustafa Vedat Sönmez'e Armağan)*, Editör: Alpaslan Demir; Tuba Tombuloğlu; Sezai Balcı, Efe Akademi, 2021, s. 43.

²¹ Olearius, *age*, s. 679-680.

²² Chardin, *age*, C. 3, s. 937.

²³ Chardin, *age*, C. 3, s. 939.

²⁴ Chardin, *age*, C. 3, s. 939.

²⁵ Chardin, *age*, C. 3, s. 941.

²⁶ Engelbert Kaempfer, *Exotic Attractions in Persia, 1684-1688-Travels and Observations*, Translated; Willem Floor-Colette Ouahes, Mage Publishers, 2018, s. 70.

²⁷ Careri, *age*, s. 137.

arasında çalınan malı bulmak, eğer bulamazsa kendi parasından vermek zorundaydı. Yöneticiler genelde şahın kulağına gitmesin diye şikâyet geldiği an mağdurun zararını karşılayıp ardından hırsızları aramaya başlardı.²⁸

Saygısızlık, küfrün ve ürünlerde yapılan hilelerin de ciddi cezası vardı. Her şehirde bulunan bir muhtesip ve onun yardımcıları pazarlardaki ürünlerin fiyatlarını denetlerdi. Eğer kanunları göz ardı eden bir esnaf olursa çingiraklı bir şapka takılarak şehrin etrafında gezdirilir, kırbaç vurulur ve falakaya yatırılırdı. Ardından bir miktar para cezası verilirdi.²⁹

3. Zaman Taksimi ve Münecimlik

Safevi toplumu günü dörde bölmekteydi;

1. Güneş doğuşundan öğlene kadar.
2. Öğlenden güneşin batımına kadar.
3. Güneşin batımından gece yarısına kadar.
4. Gece yarısından güneşin doğuşuna kadar.

Günün üç vaktinde yani gece yarısı, sabah ve akşamüstü, bazı görevliler tarafından yüksek yerlerde 15 dakika boyunca davul ve şipur çalınırdı.³⁰

Tavernier'in verdiği bilgiye göre 3 farklı takvim kullanılmaktaydı. Dini işlerde *hicri kameri*, astronomi ve münecimlik durumlarında ise *hicri şemsi* takvim kullanılmaktaydı. Bunların haricinde kullanılan ve Ferverdin, Ordibeheşt, Hordad, Tir, Mordad, Şehriver, Mehr, Aban, Azer, Dey, Behmen ile İsfend aylarından oluşan takvim Mısır takvimiydi. Hicri şemsi aylar ise Azar, Nisan, Ayar, Haziran, Temmuz, Ab, Eylül, Teşrin-i Evvel, Teşrin-i Sani, Kanun-i Evvel, Kanun-i Sani ve Şubat aylarından oluşmaktaydı.³¹

Hicri Kameri'ye göre her ayın 3, 5, 23 ve 25'i uğursuzdu. Bu günlerde insanlar önemli işleri varsa yapmazlar, hamama gitmezler, yeni elbise giymezler ve at binmezlerdi.³²

Münecimlik Safevilerde önemli bir yere sahipti. Münecimler yıllıklarını oluşturken Uluğ Beyin *Zic-i Sultani*'sini kullanmaktaydılar. Usturlap en önemli araçlarıydı ve genellikle bunu kendileri imal ederlerdi. Zengin ve nüfuzlu kişiler için gösterişli yıllıklar yapılırken, sıradan insanlar için ise ucuz ve basit yıllıklar hazırlanmaktaydı. Chardin'in görmüş olduğu 1666 yılı üç bölüme ayrılmıştı. İlk bölümde Safevi hanedanı için ekonomik refah ve siyasi başarılar öngürülürken rakipleri için tam tersi bir durumdan söz edilmekteydi. İkinci bölümde senenin her günü ile ilgili çeşitli bilgiler 28 cetvelde sunulmuştu. Her bir gün astronomik özelliklerine göre sınıflandırılıyordu. Son bölüm ise kronolojik ve tarihi bilgiler içeren cetvellere ayrılmıştı. Hicri takvime göre bayramların listelendiği cetveller de yine bu bölümdeydi.³³

Genelde zengin insanlar yanlarında daima bir münecim bulundururdu. Gün başladığında günün nasıl geçeceği onlara sorulurdu. Ayrıca her yıl hastalıkların, savaşların ve kıtlıkların olup olmayacağı yazılan takvimler satılırdı. Bu takvimlere çok itibar edilirdi. Elinde takvim olanlar işlerini buna göre planlardı. Takvime güvenmeyenler ise bir din adamından yardım alırdı. Bazı din adamları Ku'ran'a bakarak geleceği okurdu. Kur'an'dan rastgele bir sayfayı açar, ayetin iyi ya da kötü olmasına göre bir çıkarım yapardı. Bunun yanı sıra el falına bakanlar, herhangi bir kitabın çift ya da tek sayfasına göre bir işin hayırlı ya da hayırsız olacağına karar verenler ile rüya tabircileri de yaygındı. Tavernier rüya tabircilerinin, içinde bazı şekiller olan bir kitaptan faydalandığını yazmaktadır.³⁴

Olearius, İsfahan meydanında bir *remil* bir de *falcı* görmüştü. Remil önüne koyduğu, arasından iki bakır tel geçen, 6 veya 8 tas ile geleceği yorumluyordu. Falcının önünde ise, arkalarında bir şeylerin yazdığı 30-40 adet kağıt bulunuyordu. Gelen müşteri bu sayfaların birini seçiyor ve üstüne para koyuyordu. Falcı o kağıdı alarak bir şeyler okuyor ve yazılanlara göz gezdiriyordu. Ardından, yanında bulunan ve içerisinde melek, şeytan ve ejderha gibi şekillerin resmedildiği geniş ve kalın bir kitabı açıyor, sayfaları bir şeyler söyleyerek çeviriyor ve müşterinin seçtiği kağıdı kitabın içindeki şekille eşleştirence fala bakıyordu.³⁵

²⁸ Careri, *age*, s. 138.

²⁹ Careri, *age*, s. 139.

³⁰ Jean Baptiste Tavernier, *Sefername-i Tavernier*, Farsçaya çeviren; Hamid Erbab Şirani, Tahran 1382, s. 305.

³¹ Tavernier, *age*, s. 306.

³² Olearius, *age*, s. 691.

³³ Stephen P. Blake, *Erken Modern İslam'da Zaman (Safevi, Babürlü ve Osmanlı İmparatorluklarında Takvim, Tören ve Kronoloji)*, çev. Ercan Ertürk, Alfa, 2017, s. 83-84

³⁴ Tavernier, *age*, s. 284-285.

³⁵ Olearius, *age*, s. 692.

4. Giyim Tarzı

Safevilerde giyim döneme göre farklılık arz etmekteydi. İngiliz ve Hollandaların ticaret için İran'a gelmesi ile giyim ve süslenme çok yaygınlaştı. Orta seviyedeki insanlar Hollanda ve İngiliz kumaşlarından giyerken, yoksullar keten ve daha sert kumaşları giyerlerdi. Kumaşlarda siyah renk yerine genellikle mor, mavi ve yeşil kullanılırdı.³⁶

Özellikle saray erkânı maaşlarının neredeyse yarısını giyime harcamaktaydı. Şah Abbas herkesin makamına ve durumuna göre giyinmesini zorunlu kılıyordu. Hatta makamına uygun giyinmeyen kişiler falakaya yatırılıyordu. Ancak II. Şah Abbas döneminde bu durum değişmiş ve isteyen istediğini giymeye başlamıştı.³⁷

Deri giyiminde durumu iyi olmayanlar koyun ve tilki postu tercih ederken, orta gelirli insanlar Yezd ve Kirman kuzularının derisi ile kedi ve gelincik postu; saray erkânı ve zengin insanlar ise Rusya'dan getirilen samur derisini giymeyi tercih ediyorlardı.³⁸ Herkes küçük bir hançer taşımaktaydı. Hançeri mevki ve makamlarına göre değerli taşlarla süslerlerdi. II. Şah Abbas'ın hançerinde 12-13 bin tuman değerinde çok kıymetli bir elmas vardı. Sadece saray çalışanları ve hanedan üyelerine iki hançer takma izni veriliyordu.³⁹

Safevi toplumu rengarenk giymeyi seviyordu. Giysileri hep farklı renkteydi. Şal ve sarıklar çoğunlukla çizgiliydi. Sadece mollalar tek renkli ve düz sarık takıyordu.⁴⁰ Dizlerinin altına kadar uzanan, uzun kollu ve kaba denilen bir elbise giyerlerdi. Kabaların belden yukarısı dar, belden aşağısı ise genişti. Kabanın altında pamuktan ince bir gömlek,⁴¹ üzerinde ise yukarıdan aşağıya kadar 9 düğmesi olan bir giysi olurdu. Bu elbisenin düğmeleri iliklenmez, süs için giyilirdi. Sabun bulmak çok zor olduğu için sık yıkanması gereken elbiselerden uzak durmaktaydılar.⁴²

Seyyah notlarına göre kadın ve erkek elbiselerinde çok fark yoktu. Tek fark kadınların daha parlak giymesi ve sarık takmamalarıydı. Bazı kadınlar alınlarını, altın işlemeli ve üzerinde değerli taşlar bulunan bir kumaşla sarıyorlardı. Başlarına ise ince kumaştan bir külah takıyorlardı. Külahın etrafına çiçekli bir şal sarıyorlardı. Bu şalın bir kısmı başın arkasından bellerine kadar sarkıyordu.⁴³ Elbiselerin süsü makama ve zenginliğe göre değişiklik göstermekteydi. Saçları genelde örgülü olur ve omuzlarından aşağı sarkardı. Ayakkabılarının da erkek ayakkabılarından bir farkı yoktu.⁴⁴ Ancak kadın ayakkabıları yeşil, koyu kırmızı, sarı veya mor renkli idi.⁴⁵ Bembo bu ayakkabıları "deriden yapılmış tuhaf ve yüksek topuklu terlikler" olarak nitelendirmiştir.⁴⁶

Bazıları inci kolye takardı. Kemerlerini ise değerli taşlarla süslerlerdi. Kadınların giydiği pantolon ayak bileklerine kadar geldiği için çorap giymezlerdi. Kışın uzun çizme giyiyor, çizmenin de üstünü parlak şeylerle süslüyorlardı. Evin içinde iken ayaklarına, erkekler gibi deriden yapılan mest giyiyorlardı.⁴⁷

Şairlerin giyim tarzı diğerlerinden ayrılırdı. Onlar, kolları geniş olan beyaz bir elbise giyerler ve bellerine, içerisinde kağıt kalem bulunan, bir çanta takarlardı. Pantolonları ayak bileklerine kadar uzanır ve aşağıya doğru daralırdı. Yazın çorap giymezlerken kışın kısa bir çorap giyerlerdi. Başlarında ise sarık yerine takke olurdu.⁴⁸

5. Sağlık ve Tedavi Yöntemleri

Tıpta İbn-i Sina'yı ve Galenus'u örnek alan Safevi doktorlarının elinde birçok kitap vardı.⁴⁹ Doktorların evlerinin yanında küçük bir dükkânı olurdu. Hastaların teşhisi için öncelikle idrara bakmaktaydılar. Hasta kendi idrarlarını bir şişede getiriyor, doktor önce idrarın rengine, ardından hastanın diline, daha sonra ise nabzına ve kalp atışlarına bakıyordu. Muayeneyi bitirdikten sonra çırağına ilaç hazırlatıyor ve onu nasıl kullanması gerektiğini yazarak hastayı gönderiyordu.⁵⁰ Eğer hastanın ekonomik durumu doktoru eve getirecek kadar iyi değilse, hasta boynuna beyaz bir şal takılarak eşeğin üzerinde gezdirilir ve doktor aranır. Doktor bunu gördüğünde hastanın yanına gelerek tedaviye başlardı.⁵¹ Muayeneyi ücretsiz yapardı ancak hazırladığı ilaçtan aldığı para ile onu telafi

³⁶ Tavernier, *age*, s. 297.

³⁷ Tavernier, *age*, s. 296.

³⁸ Tavernier, *age*, s. 298.

³⁹ Tavernier, *age*, s. 293.

⁴⁰ Tavernier, *age*, s. 296.

⁴¹ Tavernier, *age*, s. 292.

⁴² Tavernier, *age*, s. 293.

⁴³ Sanson, *Sefername-i Sanson*, Farsçaya çeviren; Taki Tefzali, Tahran 1346, s. 122.

⁴⁴ Tavernier, *age*, s. 299.

⁴⁵ Tavernier, *age*, s. 296.

⁴⁶ Ambrosio Bembo, *The Travels And Journal of Ambrosio Bembo*, Translated; Clara Bargellini, Edited; Anthony Welch, University of California Press, 2007, s. 299.

⁴⁷ Sanson, *age*, s. 124.

⁴⁸ Olearius, *age*, s. 686.

⁴⁹ Olearius, *age*, s. 688.

⁵⁰ Chardin, *age*, C. 3, s. 1121, 1124.

⁵¹ Tavernier, *age*, s. 303.

ederdi. Doktor muayene için eve gittiğinde ise 10 şahı ücret veriliyordu. Aynı eve ikinci kez gittiğinde bu ücret yarıya düşüyordu.⁵²

Kadın ve çocuklar hasta olduğunda sadece ebeler muayene edebiliyordu. Dolayısıyla ebeler de ilaç yapımını biliyorlardı.⁵³ Zor durumda kalırsa ve bir erkek doktorun muayenesine ihtiyaç duyulursa, kadın bir perdenin arkasında oturur, doktorun dokunacağı yere ince bir kumaş koyulur ve bu şekilde nabız ölçümü yapılırdı.⁵⁴

Yaygın hastalıklar, zatürre, karın ağrısı, tifo, kanlı ishal, saç kıran ve yılançık hastalığı idi. Bunun dışında ateş, aşırı susama, frengi ve özellikle hazar kıyısındaki şehirlere romatizma görülürdü.⁵⁵ Hamamlarda bulaştığı için frengi hastalığı 8-10 yaşlarındaki çocuklarda bile görülebiliyordu. Çok su tükettikleri için böbreklerde taş görülmüyordu.⁵⁶

Hastalıklara genellikle perhiz uygulanır ve aktarlardan alınacak baharat karışımı ile tedavi uygulanırdı. Tedavi için kullanılan ilaçlardan en yaygın olanı *sirkencübin* idi. Mür bitkisi, haşhaş, ravent, kargabüken otu, çemen otu ve meyan bitkisi tedavi için çokça kullanılan bitkilerdi.⁵⁷ Doktorlar hasta iyileşene kadar, koksa bile, elbiselerini değiştirmelerini önermiyorlardı. Hastalar, hastalığın ilk birkaç gününde yağsız, haşlanmış pirinç dışında bir şey yemiyordu. Hastalık hafifleyince pirinç az miktarda badem yağı ilave ediliyor, hasta iyileştikten sonra ise tavuk, sebze ve tarçın ekleniyordu. Basra körfezi kıyılarında hastaya bol miktarda limon, narenciye, karpuz ve kavun veriyorlardı.⁵⁸ Hasta iyileşmezse *çub-ı çini* denilen bitkiyi kaynatıp, suyunu arak ile karıştırıyorlar ve önce güneşin altında bekletip ardından içine su ekleyerek kaynatıyorlardı. Hastaya 8 gün boyunca bu karışımı veriyorlardı.⁵⁹

Safevilerde zengin ve varlıklı kişiler sağlıklarına daha özen gösterebiliyordu. Bahar ayında, şifa olsun diye, Çin'den getirmiş oldukları tarçına benzeyen bir bitkiyi kaynatarak içiyorlardı. Bu bitki çok hızlı bozulabildiği için çok pahalıydı. 12 gün boyunca her gün dozu biraz daha arttırıyorlar, 12. günden 20. güne kadar ise sabit dozda içiyorlardı. Bunu içerken yanında biraz ekmek biraz da tuzsuz tavuk kebabı yerlerdi. 20 gün kullandıktan sonra 1 ay meyve yemiyorlardı. Ardından şahıs bir battaniyeye sarılıyor ve iyice terleyene kadar bekletiliyordu.⁶⁰

İshal için pişmiş pirincin içine ekşi yoğurt, su ve süt karıştırılarak içerlerdi. Bazı kişiler bu karışımın üzerine ravent bitkisini eklerdi. İshal başladığı zaman ekmek kesinlikle yemiyor, yerine tavuk suyunda pişen pirinç yeniyordu.⁶¹ Kulunç hastalığına yakalananlar ve karın ağrısı çekenler ise at eti yerdi. Tavernier, at etini yiyerek tedavi olan birçok kişi gördüğünü nakleder.⁶²

Saç kıran özellikle çocuklarda oldukça yaygındı. Chardin'e göre 12 yaşa kadar yaygın olan bu hastalık muhtemelen berberlerden kaynaklanıyordu. Çocuklar saçını kazıtacağı zaman, berberler hep aynı jileti kullanıyor, bu durum hastalığın bulaşmasına sebep oluyordu. Zira saçlarını makasla kesen Ermeni çocuklarında bu hastalık görülmüyordu. Hastalığın tedavisi için zift gibi bir maddeyi kafaya sarıyorlardı. Bu madde kuruyunca saçlar kökünden çekiliyordu. Bu süreç birkaç kez tekrarlanınca saçlar tekrar çıkıyordu ancak beyaz bir iz kalıyordu.⁶³ Hemoroit tedavisi için neft yağı kullanıyorlardı.⁶⁴ Veba'dan ise çınar ağacı dikerek korunduklarına inanıyorlardı.⁶⁵

6. Hamam Kültürü

Hamamlara sadece temizlenmek için değil sosyalleşmek için de gidiliyordu. Genelde grup halinde gidilir, uzun süre sohbet edilir ve nargileler içilirdi. Hamamlarda özellikle kadınlar erkeklerden daha çok zaman geçiriyordu.⁶⁶ Bazı hamamlar tamamen kadınlara ya da erkeklere ayrılmıştı. Eğer kapıda ikiye katlı yuvarlanmış bir havlu varsa bu erkeklerin hamamıydı. Girişlerinde Rüstem ve Sührab'ın resimleri olurdu. Kadınların hamamında ise kapıda kalın bir perde asılıydı. Sesin dışarı çıkmaması için koridoru daha uzun oluyordu. Hamamda yer içerler, tef çalar, şarkı söylerler, oğulları için kız bakarlar ve kız isterlerdi. Hamamlarda kese, lif, sabun ve tas

⁵² Chardin, *age*, C. 3, s. 1125.

⁵³ Olearius, *age*, s. 688.

⁵⁴ Chardin, *age*, C. 3, s. 1121.

⁵⁵ Chardin, *age*, C. 3, s. 1128.

⁵⁶ Chardin, *age*, C. 3, s. 1130.

⁵⁷ Chardin, *age*, C. 3, s. 1131.

⁵⁸ Chardin, *age*, C. 3, s. 1134.

⁵⁹ Chardin, *age*, C. 3, s. 1133.

⁶⁰ Tavernier, *age*, s. 303.

⁶¹ Tavernier, *age*, s. 303.

⁶² Tavernier, *age*, s. 302; Chardin, *age*, C. 3, s. 1133.

⁶³ Chardin, *age*, C. 3, s. 1129.

⁶⁴ Chardin, *age*, C. 3, s. 1134.

⁶⁵ Chardin, *age*, C. 3, s. 1130.

⁶⁶ Merziye Kasimi, Farhad Tehrani, "Bazşinasi Caygâh-ı Tarih ve Ferheng-i Amme der Hamamha-yı Sonnet-i İran" *Pejuheşhaye Tarihi İran ve İslam*, S. 22, Tahran 1397, s. 134.

bulunmaz, herkes bunları kendi getirirdi. Zengin kadınların yanında hizmetçileri olurdu. Biri hırsızlığa karşı elbisesini korurken diğeri kese yapardı.⁶⁷

Hamamların içerisinde bulunan bakır su depoları çalı, çırpı ve at tezeği yakılarak ısıtılırdı. Su ısındıktan sonra, suyun hazır olduğunu bildirmek için insanlara borazan çalarak haber verilirdi.⁶⁸ Karma hamamlar sabahtan 2'ye kadar erkeklere, 2'den sonra ise kadınlara ait olurdu.⁶⁹ Erkekler boşaltınca 2 saatlik bir hazırlanma süresi olurdu. Bu sürede tellaklar gidiyor ve yerlerine kadın çalışanlar geliyordu.⁷⁰

Hamamlarda bulunan kazanlar kuyulardan su getirilerek doldurulurdu. Hamamda bulunan bir görevli ateş yakmak, tellaklara yemek ve çay servisi yapmak, havluları müşteriye vermek ve teslim almak, hamam temizliği ve bazı zenginlerin bohçalarını evlerine götürmek gibi görevlerden sorumluydu. Bazı hamamlarda berber de vardı.⁷¹ İnsanlar haftada en az bir kere hamama giderlerdi. Zengin ve itibarlıların ise kendi evlerinde hamam vardı.⁷² Şah Abbas'ın Nakş-ı Cihan meydanının arkasında kendisine ait bir hamamı vardı. Gitmediği zaman burası halka açılıyordu.⁷³

SONUÇ

XVII. yüzyılda Safevi Devleti'ne gelerek gözlemlerde bulunan Adam Olearius, Jean Baptiste Tavernier, Jean Chardin, Sanson, Ambrosio Bembo, Engelbert Kaempfer ve Gemelli Careri sosyal hayat hakkında önemli bilgiler vermiştir. Buna göre özellikle başkentte insanlar aktif bir günlük yaşama sahiplerdi. Çocuk ve gençlerin bir kısmı eğitim alırken bazıları günlük işler ile uğraşırlardı. Günlük yaşam içerisinde sosyalleşmenin önemi büyüktü. Sosyalleşmek için kullanılan yerlerden birisi ise hamamlardı. Hamamlarda insanlar temizliğin yanı sıra vakit geçirmek için çeşitli faaliyetlerde bulunurlardı. Bazı hamamlar sadece kadın ve erkeklere mahsus iken bazı hamamlar sabah erkeklere öğleden sonra kadınlara ayrılırdı. Günlük yaşamın güvenli bir şekilde ilerlemesi için sert adli önlemler uygulanmaktaydı. Şer'i ve örfi olarak ikiye ayrılan adli sistemde insanlar suçuna göre cezaya çarptırılmaktaydı. Tavernier'in verdiği bilgiye göre Safevi ülkesinde 3 farklı takvim kullanılmaktaydı. Dini işlerde *hicri kameri*, astronomi ve müneccimlik durumlarında ise *hicri şemsi* takvim kullanılmaktaydı. Bunların haricinde kullanılan diğer takvim ise Mısır takvimi idi. Müneccimlerin oldukça saygı gördüğü bu dönemde onların hazırlamış oldukları yıllıklara göre insanlar yapacakları işleri planlardı. Günlük yaşamlarında giydikleri elbiseler rengarenkti. Ayrıca seyyah notlarına göre kadın ve erkek elbiselerinde çok fark yoktu. Tek fark kadınların daha parlak giymesi ve sarık takmamalarıydı. Sağlık konusunda ise İbn-i Sina'nın eserlerinden istifade ediyorlardı. Doktorlar aynı zamanda birer eczacı gibi ilaç yapmaktaydı.

KAYNAKÇA

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, "Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), ss. 261-276.

BEMBO, Ambrosio, *The Travels And Journal of Ambrosio Bembo*, Translated; Clara Bargellini, Edited; Anthony Welch, University of California Press 2007.

BLAKE, Stephen P., *Erken Modern İslam'da Zaman (Safevi, Babürlü ve Osmanlı İmparatorluklarında Takvim, Tören ve Kronoloji)*, çev. Ercan Ertürk, Alfa, İstanbul 2017.

CARERİ, Gemelli, *Sefername-i Careri*, Terc. Abbas Nahcıvani-Abdul Ali Kareng, Tebriz 1969.

CHARDİN, Jean, *Sefername-i Şarden*, C. 2-3, Farsçaya çev. İkbal Yağmayi, Tahran 1993.

ERDOĞAN, Eralp, "Safevi Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevi Devleti'ne Giden Bazı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* C. 21, S. 1, 2017, ss. 11-25.

KAEMPFER, Engelbert, *Exotic Attractions in Persia, 1684-1688-Travels and Observations*, Translated; Willem Floor-Colette Ouahes, Mage Publishers, 2018.

⁶⁷ Kasimi-Tehrani, *agm*, s. 139.

⁶⁸ Tavernier, *age*, s. 290.

⁶⁹ Careri, *age*, s. 143.

⁷⁰ Chardin, *age*, C. 3, s. 1136; Tavernier, *age*, s. 291.

⁷¹ Kasimi, Tehrani, *agm*, s. 143-144.

⁷² Chardin, *age*, C. 3, s. 1137.

⁷³ Munir Sadat Musevi, "Mimari ve Tezinat-ı Hamam-ı Şah Abbas Safevi ve Meremmet-i an ez Dovran-ı Safeviyye ta Eknun", International Conference on Research In Science And Technology, Saint Petersburg/ Russia 28 July 2016, s. 3.

SEYYAHLARA GÖRE XVII. YÜZYILDA SAFEVİ DEVLETİ'NDE GÜNLÜK YAŞAM

KASIMİ, Merziye-TEHRANİ, Farhad, “Bazşinasi Caygâh-ı Tarih ve Ferheng-i Amme der Hamamha-yı Sonnet-i İran” *Pejuheşhaye Tarihi İran ve İslam*, S. 22, Tahran 1397, ss. 122-138.

MUSEVİ, Munir Sadat, “Mimari ve Tezinat-ı Hamam-ı Şah Abbas Safevi ve Meremmet-i an ez Dovran-ı Safeviyye ta Eknun”, International Conference on Research In Science And Technology, Saint Petersburg/ Russia 28 July 2016, ss. 1-14.

OLEARIUS, Adam, *Sefername-i Adam Olearius*, Farsçaya çeviren; Muhendes Hüseyin Kurdbeççe, C. II, 1369.

ROEMER, Hans Robert, “The Safavid Period”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, C. VI, Cambridge 1986.

SANSON, *Sefername-i Sanson*, Farsçaya çeviren; Taki Tefzali, Tahran 1346.

SAVORY, Roger, *Safevîler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.

SOOFİZADEH, Abdolvahid – ERDOĞAN, Eralp, “Safevî ve Kaçar Devletlerinde Kütüphane”, *Kitap ve Kütüphane (Kitaplar ile Geçen Bir Ömür, Mustafa Vedat Sönmez'e Armağan)*, Editör: Alpaslan Demir; Tuba Tombuloğlu; Sezai Balcı, Efe Akademi, 2021, ss. 38-52.

TAVERNIER, Jean Baptiste, *Sefername-i Tavernier*, Farsçaya çeviren; Hamid Erbab Şirani, Tahran 1382.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 95-120.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 02.01.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA (URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

 10.53718/gttad.1389750

 KAZIM PAYDAŞ* - HACER VİLGENOĞLU**

ÖZ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin mühim şehirlerinden Ruha (Urfa), Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi dönüşü 1517 senesi ilkbaharında Mardin Kalesi'nin tesliminden sonra Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Fethin ardından sancak statüsüyle Diyarbakir Eyâleti'ne bağlanan şehir, 16. yüzyılın sonlarında Rakka Eyâleti'ne bağlanmıştır. 17. yüzyılın ilk yarısında Rakka Eyâleti'nin "paşa sancağı" statüsünde olan Ruha, bu dönemde eyâlete tayin edilen beylerbeyiler tarafından yönetilmiştir. Eyâlete atanan beylerbeyiler, genellikle seferlerde yararlılık gösteren kullar arasından seçilmekle birlikte, bunlardan eşkıyalarla işbirliği içinde olup devlete ihaneti tespit edilenler ölümle cezalandırılmışlardır. Nitekim Zeynel Han Muharebesi'nde göstermiş olduğu başarılarından dolayı Rakka Eyâleti'nin tevcih edildiği Abdal Paşa, Celalî eşkıyalarından olup devlete ihaneti nedeniyle katledilmiştir. Paşalar, savaşta bulunma gibi bir nedenle görev bölgeleri olan sancağa gidemedikleri zaman yerlerine vekil olarak mütesellimler göndermişlerdir. Mütesellimler, mahkemeden keşfi talep edilen bazı vakaları yerinde görmek için olay mahalline bizzat kendileri gitmişlerdir. Ayrıca kendilerine beylerbeyiler tarafından yapacakları işleri bildiren mektuplar gönderildiği gibi beylerbeyiler adına vergi de toplamışlardır. Mütesellimlerden de ihaneti tespit edilenler çeşitli şekillerde cezalandırılmışlardır. Nitekim Abdal Paşa'nın Ruha Sancağı'ndaki mütesellimlerinden olup aynı zamanda kardeşi olan Abdullah Bey, bunlardan biriydi. Eşkıya olduğu gibi, aynı zamanda Bağdat'ı Kızılbaz'a teslim eden hainlerden olan bu şahsın katli lazım görülüp vakit kaybetmeden yakalanarak Ruha Kalesi'nde hapsedilmesi ve mallarına el konulması yönünde merkezden hüküm gönderilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren bir bölgede buranın yönetimi için bulunan başlıca iki yöneticiden biri padişahın icra kuvvetinin temsilcisi olan bey iken diğeri yargı görevini üstlenen "kadı" idi. Kazâ birimlerinde en büyük adli ve sivil amir olarak bulunan kadılar, adli, idarî ve beledî olmak üzere oldukça geniş görev ve yetkilere sahiptiler. Pek mühim vazifeleri olan kadılara mahkeme işlerinde yardımcı olacak naip, müftü, muhız gibi görevliler ile diğere bazı hususlarda yardımcı olacak muhtesip, pazarbaşı, mimarbaşı gibi hizmetliler vardı. Araştırma dönemi boyunca Ruha Kazâsı'na tayin edilen kadılar da oldukça geniş bir yetkiye sahip olup şehirde cereyan eden bazı önemli vakalarda keşif heyetiyle birlikte olay mahalline bizzat kendileri giderek detaylı araştırmada bulunurlardı. Bu çalışmada 1629-1631 yılları arasında Osmanlı taşrası Ruha'da görevlendirilen başlıca iki yönetici olan bey ve kadı ile idari yapı içerisinde yer alan diğere görevliler hakkında malûmat verilecektir. Bu bağlamda araştırmada istifade edilen en önemli kaynak, Ruha'ya ait kadı sicillerinden h. 1039-1040 tarihli 207 numaralı defter olmuştur. Bahsi geçen kadı sicilinin yanı sıra verileri destekler mahiyette alana münhasır muhtelif çalışmalar ile 17. yüzyıla ait bazı risale ve seyahatnamelere de müracaat edilmiştir. Elde edilen veriler neticesinde, araştırma dönemi boyunca Ruha'da idarî mekanizmayı yürüten görevlilerin kimler oldukları, ne gibi görevler icra ettikleri ve bunlarla ilgili bazı önemli hususları içeren malûmata ulaşılmıştır.

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa/TÜRKİYE, E-Posta: Kpaydas@harran.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9683-9016.

** Doktora Öğrencisi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Şanlıurfa/TÜRKİYE, E-Posta: hacervilgenoglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3277-2633.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rakka, Ruha (Urfa), Eyâlet, Sancak.

ADMINISTRATORS IN THE OTTOMAN PROVINCIAL ORGANIZATION BETWEEN 1629-1631: THE EXAMPLE OF RUHA (URFA) SANJAK

ABSTRACT

Ruha (Urfa), one the important cities of the Southeastern Anotolia Region, came under Ottoman rule after the surrender of Mardin Castle in the spring of 1517, after Yavuz Sultan Selim's return from his Egyptian campaign. The city, which was connected to Diyarbekir State with sanjak status after conquest, was connected to Raqqa State in the late 16th century. Ruha, which had the status of "pasha sanjak" of the Raqqa State in the first half on the 17th century, was governed by the beylerbeyis appointed to the state during this period. Although the beylerbeyis appointed to the state were generally chosen from among the servants usefulness in the campaigns, those who were found to be in cooperation with the bandits and betrayed the state were punished with death. As a matter of fact, Abdal Pasha, who was given the Raqqa State due to his successes in the Battle of Zeynel Khan, was one of the Celali bandits and was murdered due to his treason to the state. When the pashas could not go to the sanjak, which was their duty area due to a reason such as being at war, they have sent mutasellims as their representatives. Mutasellims personally went to the scene of the incident to see some cases that were requested to be discovered by the court. In addition, letters were sent to them by the beylerbeyis informing them of the work they would do, and they also collected taxes on behalf of the beylerbeyis. Among the mutasellim, those who were found to have betrayed were punished in various ways. As a matter of fact, Abdullah Bey, who was one of Abdal Pasha's mutasellims in Ruha Sanjak and was also his brother, was one of them. It was deemed necessary to kill this person, who was not only a bandit but also one of the traitors who handed over Baghdad to Qizilbash, and a decision was sent from the center to capture him without delay, imprison him in Ruha Castle and confiscate his property.

In the Ottoman Empire, from the early periods, one of the two main administrators in a region to govern this place was the "bey", representing the executive power of the sultan, and the other was the "kadi", who took on the judicial duty. Kadis, who were the highest judicial and civil chiefs in the county units, had a wide range of duties and powers, including judicial, administrative and municipal. There were officials such as regent, mufti and muhızır who would assist the kadis, had very important duties, in court affairs, and attendants such as muhtesip, bazaarbaşı and chief architects that would assist in some other matters. During the research period, the kadis appointed to the Ruha county also had a very wide authority, and in some important cases that took place in the city, they would personally go to the scene of the incident together with the discovery team and conduct detailed investigations. In this study, information will be given about the two main administrators appointed in the Ottoman provincial Ruha between 1629-1631, the bey and the kadi, and other officials within the administrative structure. In this contexc, the most important source used in the research was the register numbered 207 dated h. 1039-1040 from the kadi registers of Ruha. In addition the kadi registers in question, various field-specific studies and some treatises and travelogues frım the 17th century were also consulted to support the data. As a result of the data obtained, information was obtained including who the officials that carried out the administrative mechanism in the Ruha during the years examined period, what kind of duties they performed and some important issues related to them.

Keywords: Ottoman, Raqqa, Ruha (Urfa), State, Sanjak.

GİRİŞ

Osmanlı sultanları, ilk dönemlerden itibaren bir bölgenin yönetimi için buralara biri bey (Beylerbeyi-Sancakbeyi), diğeri kadı olmak üzere iki temel idareci göndermişlerdir. Bey, sultanın yürütme kuvvetini temsil etmekte iken kadı, yargı kuvvetinin temsilcisiydi. Bu uygulamada bey, kadının hükmü olmadan hiçbir cezaî yaptırım uygulayamadığı gibi, kadı da kararlarını tatbik edebilmek için beyin kuvvetine dayanmak durumundaydı. Kararlarında bağımsız olan kadı, doğrudan sultandan buyruk alır ve yalnızca ona arzda bulunabilirdi. Osmanlı taşra idaresindeki söz konusu kuvvetler ayırımı, adaletli bir yönetimin esası olarak görülmüştür.¹

Osmanlı ülkesi, eyâlet ve livâ, diğeri bir ifadeyle beylerbeylik ve sancak diye bir taraftan askerî-idarî birimlere ayrılırken, öte yandan bu ayırıma tâbi topraklarda kazâ olarak anılan şer'î-idarî birimler yer almıştır. Bahsi geçen birimlerin başında yukarıda temas edilen bey ve kadı bulunmaktaydı.² Ayrıca bunların emrinde hizmet veren başka görevliler de vardı ki bütün bunlar, Osmanlı taşra idaresinin yapı taşlarını oluşturmuşlardı.³

¹ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, C. XXXVIII/S. 152, Ankara 1974, s. 665; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 71; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Kronik, İstanbul 2020, s. 134.

² Yücel, *agm*, s. 665; Ergenç, *age*, s. 71.

³ Enver Çakar, *Doğru Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, TTK, Ankara 2012, s. 94.

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA (URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

Bu çalışmada, sicil kayıtlarının sunduğu verilerden hareketle, 1629-1631 yılları arasında Ruha Sancağı'nda görevli devlet memurları incelenecektir. Memurlar ehl-i örf, kazâ yöneticileri (ilim mensupları) ve yerel yöneticiler olmak üzere üç başlık altında değerlendirilecektir. Ancak bu görevliler hakkında bilgi vermeden evvel Ruha'nın 17. yüzyıl ortalarındaki idarî durumuna kısaca değinmekte fayda vardır.

Mardin Kalesi'nin 1517 senesi ilkbaharında Osmanlılara tesliminden sonra Osmanlı idaresine geçen Ruha,⁴ Güneydoğu Anadolu'nun fethini müteakip 1515 yılında teşekkül eden Diyarbekir Eyâleti'ne sancak merkezi statüsüyle bağlanmıştır.⁵ Diyarbekir Eyâleti'nde "klâsik Osmanlı sancakları", "yurtluk-ocaklık sancaklar" ve "hükümet sancakları" şeklinde üç farklı statüde sancak sınıflamasına gidilip⁶ Ruha, klâsik Osmanlı sancağı sınıflamasına dâhil edilmiştir.⁷ Ruha Sancağı, 16. yüzyılın sonunda Rakka Eyâleti'ne bağlanmıştır.⁸ Ayn Ali Efendi, 17. yüzyılın başlarına ait olan risalesinde, Rakka Eyâleti'nin yedi sancaktan ibaret olduğunu ve Rakka ile Ruha'nın birleştirilmek suretiyle bir beylerbeylik ihdas edildiğini ifade etmektedir. Müellifin belirttiğine göre, yedi sancaktan oluşan eyâletin paşa sancağı Ruha olup diğer sancakları Cemmâse, Habur, Deyr-i Rahbe, Benî Rebi'a, Suruc ve 'Ane idi.⁹ Ayn Ali Efendi'nin verdiği malumata göre, 17. yüzyılın başlarında Rakka Eyâleti'nin paşa sancağı olduğu anlaşılan Ruha ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin betimlemelerine göre,¹⁰ yüzyılın ortalarında da bu statüsünü korumuştur.

1. Ehl-i Örf

Ehl-i örf olarak tanımlanan taşradaki görevliler, hükümdarın siyasi otoritesinin temsilcisi olup ehl-i ilm dışındaki memurlardır.¹¹ Ehl-i örf sınıfına dâhil olan memurlar beylerbeyi-sancakbeyi, alaybeyi, çeribaşı, dizdar gibi umumiyetle erbab-ı kılıç olan görevlilerdir.¹²

Yukarıda temas edildiği üzere Ayn Ali Efendi ve Evliya Çelebi'nin ifadelerinden, 17. yüzyılda eyâlet statüsünde olan Rakka'nın merkez, yani paşa sancağının Ruha olduğu anlaşıldığından, incelenen yıllarda söz konusu eyâletin yönetimi için merkezden tayin edilen beylerbeyilerin, Ruha'nın idaresinden sorumlu olduklarını söylemek mümkündür. Zira valilerin Ruha'da mütesellimlerinin olması da bunu göstermektedir. Dolayısıyla aşağıda sancağın yönetiminden sorumlu beylerbeyinden başlayarak diğer ehl-i örf mensupları incelenecektir.

1. 1. Beylerbeyi

Bilindiği üzere eyâletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî taksimat cihetinden en büyük birimi olup bu birimlerde askerî ve idarî amir olarak "beylerbeyi" bulunmaktaydı. Osmanlı kaynaklarında bu en yetkili taşra memuru için beylerbeyi tabirinin yanı sıra vali, emirü'l-ümerâ ve mîr-i mirân gibi adlar da kullanılmıştır.¹³ Osmanlılarda "paşa" unvanıyla anılan beylerbeyiler, eyâlette padişahın otoritesini temsil eden en yüksek yöneticiler olup eyâletin "paşa sancağı" olarak adlandırılan merkez sancağında ikamet etmekteydiler. Eyâletteki her sancağa doğrudan doğruya merkez tarafından bir sancakbeyi tayin edilir iken "paşa sancağı" doğrudan beylerbeyinin idaresine bırakılmıştır.¹⁴

⁴ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanunî Süleyman ve II. Selim Devirleri)", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 08-10 Haziran 1973*, Ed. Osman Okyar Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, s. 72; E. Honigsmann, "Urfa" (İkmâl eden Nejat Göyünç), *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1986, s. 55; Urfa'nın Osmanlı hâkimiyetine geçmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Paydaş, "Urfa'nın Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi", *Osmanlı Urfası*, Ed. Abdullah Ekinci, C. 1, Urfa Okulu Yayınları, İstanbul 2018, s. 32-41.

⁵ Mehmet Emin Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2009, s. 27; Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, TTK, Ankara 2012, s. 9-10; 1518 tarihli Tapu Tahrir Defteri'ne (TD 64) göre Diyarbekir Eyâleti on iki sancaktan müteşekkil olup bu sancaklar Amid, Mardin, Sincar, Bire (Birecik), Ruha (Urfa), Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapkir, Kiğı ve Çemişkezek şeklindedir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi: Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. V, Ankara 1994, s. 2213; Turan, *age*, s. 10.

⁶ Ünal, *agm*, s. 2212-2213; Üner, *age*, s. 28-30.

⁷ Turan, *age*, s. 13; Klâsik Osmanlı sancakları hakkında detaylı bilgi için bkz. Ünal, *agm*, s. 2212.

⁸ Üner, *age*, s. 27; Mehmet Emin Üner, *Osmanlı Dönemi Rakka Valileri*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 182; İpek yolu üzerinde yer alan ve ipek ticareti bakımından önemli merkezlerden biri olan Rakka, bütün Ortaçağ boyunca sürekli el değiştirmiş, 1517'de Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur. Bkz. Üner, *Rakka Valileri*, s. 182.

⁹ Ayn Ali Efendi, *Kavân-i Âl-i Osman der Hülasa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, Tasvir-i Efkâr Gazetehanesi, İstanbul 1280, s. 32.

¹⁰ Gezgin, Urfa Eyâletine bağlı sancaklardan Sancağı-Taht-ı Urfa hakkında "Cümle mîr-i mirânlar bu Urfa'da sakin olur. Mal defterdarı yoktur. Ve defter kethüdâsi ve defter emîni ve çavuşlar kethüdâsi ve çavuşlar emîni vardır. Lâkin eyâlet-i kadimdir. Niçe kerre ber-vech-i arpalık üç tuğlu vüzeraya ihsan olunur. Cümle (...) aded subaşılığı hassı vardır..." şeklinde malumat nakletmektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 91.

¹¹ Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Taşra Düzeninin Bozulmasının İdarî ve Sosyo-Kültürel Sebepleri Üzerine Bir Araştırma (1550-1600)", *VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Bildiriler, 18-21 Haziran 1998 Bursa*, Ed. Nurcan Abacı, Morrisville 2006, s. 33.

¹² Çakar, *age*, s. 94.

¹³ Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 69; Orhan Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yansında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Yeni Türkiye*, C. VI/S. 31 (701 Osmanlı Özel Sayısı-1: Siyaset ve Teşkilat), Ankara 2000, s. 445.

¹⁴ Yücel, *agm*, s. 665; İsmail Özçelik, *Devlet-i Âliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara 2014, s. 212.

Beylerbeyi, ikamet ettiği sancağın aynı zamanda yöneticisi de olduğundan, bir sancakbeyinin sancak yönetiminde üstlenmesi gereken görevlerin ayrılarından sorumluydu.¹⁵ Bu cümleden olarak, “mîr-i livâ” olarak da anılan sancakbeyi¹⁶ sancağın en yüksek dereceli mülkî amiri olup bunun askerî ve idarî diye iki temel vazifesi bulunmaktaydı. Askerî vazifesi, kapı halkı ve emri altındaki tımarlı sipahi askeri ile birlikte sefere çağrıldığında her zaman hazır olma. İdarî görevi, reâyânın güveni ile düzenini temin etmek, “vilayetin zabt ve hıfz u hırsesinde sây eylemek” idi. Ayrıca sancakta emniyet ve asayiş sağlamak, tımar tevcih etmenin yanında tımar sahipleri ile reâyâ arasındaki ilişkinin kanuna uygun bir şekilde yürütmesini temin etmek de sancakbeyinin idarî görevleri arasındaydı. Sancakbeyi, şehirde kamu düzeninin sağlanması, adâletin temin edilmesi ve kanuna aykırı faaliyetlerin önlenmesi için kadı ile müştereken çalışmak durumundaydı.¹⁷

Araştırma dönemi boyunca ele alınan ilgili sicil kayıtlarına göre, Rakka Eyâleti’nde hizmet veren valilerden üçünün ismi tespit edilebilmiştir. Bunlardan biri, 18 Cemaziyülahir 1039 (3 Ocak 1630) tarihinde eyâletin valilik hizmetini ifa etmekte olan Beşir Paşa idi.¹⁸ Ruha Sancağı’na bağlı Şehir Nahiyesi’ne tâbi Sırrın, Cavsak, Kazanî ve Ulubağ köyleri bu paşanın hasları arasındaydı.¹⁹ Beşir Paşa’dan sonra eyâlet, Suruc Nahiyesi’nin ilhakıyla önceden Şehrizol Beylerbeyi olup göstermiş olduğu yararlılıklardan ve Mihriban Sahrasında meydana gelen Zeynel Han Muharebesi’ndeki²⁰ hizmetlerinden dolayı 11 Şevval 1039 (24 Mayıs 1630) tarihinden itibaren Abdal Paşa’ya tevcih ve inayet olunmuştur.²¹ Sicillere yansıyan veriler, eyâletin tevcih edildiği Abdal Paşa’nın gerek kadimden Celalî eşkıyalarından olması gerek devlete çeşitli ihanetlerinden dolayı katledildiğini göstermiştir.²² Rakka Beylerbeyliği hizmetine, 5 Cemaziyülahir 1040 (9 Ocak 1631) tarihi itibarıyla önceden silahdarlar ağası olan Ali Paşa getirilmiştir.²³ Rakka Beylerbeyliği’nin gerek Abdal Paşa’ya gerek Ali Paşa’ya tevcih edildiğine ilişkin merkezden gönderilen hükümler incelendiğinde, eyâlete tayin edilen valilerin umumiyetle seferlerde yararlılık gösteren emektar olan kullar arasından seçildikleri ifade edilebilir.

Yukarıda temas edildiği üzere, beylerbeyi ikamet ettiği sancağın aynı zamanda yöneticisi olduğundan, sancakbeyi gibi çağrıldığı vakit sefere katılmak ve muharebelerde hazır olmak zorundaydı. Nitekim incelenen yıllarda Rakka valilerinin de sefere katıldıklarını görmek mümkündür. Meselâ, evâil-i Muharrem 1040 (1-10 Ağustos 1630) tarihinde Ruha kadısı ve Rakka mütesellimine hitaben yazılan fermanla, Ruha’da olan 200 nefer kul taifesinin, kâtipleri ve yüzbaşlarıyla birlikte iki konağı bir ederek beylerbeyileri Abdal Paşa’nın yanına gelip onun bayrağı altında diğer yoldaşlarıyla birlikte Şehrizol Muhafazası’nda bulunmaları emredilmekteydi.²⁴

Beylerbeyinin görevlerinden bir diğeri merkeze arz etmek şartıyla tımar ve zeamet tevcihinde bulunmaktı.²⁵ Meselâ, 2 Muharrem 1040 (11 Ağustos 1630) tarihinde Rakka Beylerbeyi Abdal Paşa’ya hitaben yazılan ferman kaydına göre, Ruha Sancağı’nın Bozabad Nahiyesi’ne tâbi Anezli karyesi ve gayriden 9.000 akçe tımarın mutasarrıfı Ali’nin ölmesi üzerine, Abdal Paşa’nın arz etmesiyle *mahlûl* kalan tımarı Mehmed isimli kişiye tevcih etmesine hükmedilmiştir.²⁶ 24 Zilkade 1039 (5 Temmuz 1630) tarihli diğer bir ferman kaydına göre, Ruha Sancağı’nın بَاتُونون (Batevnon?) Nahiyesine bağlı Mısıryye? isimli köy ve gayriden 20.000 akçe

¹⁵ Görgün Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 68.

¹⁶ Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Dönemi’nde Irak’ın İdarî Taksimatı”, çev. Mustafa Öztürk, *Belleten*, C. LIV/S. 211, Ankara 1990, s. 1233.

¹⁷ Yücel, *agm*, s. 666; Ergenç, *age*, s. 83; Özcan, *age*, s. 71-72.

¹⁸ “...cânib-i şer’den Mevlâna Mustafa ve vali-i vilayet-i Rakka sa’adetlû Beşir Paşa hazretlerinin...”, UŞS. 207, 15-32.

¹⁹ UŞS. 207, 341-713.

²⁰ Bilindiği üzere gerek iktisadî gerek ticarî gerekse de dinî bakımdan Osmanlı açısından büyük bir öneme sahip olan Bağdâd’ın 1623 senesinde Bekir Subaşı hadisesiyle Safevîlerin eline geçmesinden beri Osmanlı Devleti, bu mühim şehri yeniden topraklarına katmak için arka arkaya seferler tertip etmiştir. Bunlardan biri Bağdâd’ın alınması için gerekli ortamın oluşmasıyla -Osmanlı Devleti’ni uğraştıran bir yandan Abaza meselesinin bertaraf edilmiş olması, diğer yandan Safevî tahtında bulunan Şah Abbas’ın 1629 yılı başlarında vefat etmiş olması- 1630’da Osmanlı vezirâzamlarından Hüsrev Paşa’nın serdarlığında yapılacak seferdi. Bağdâd’ın fethi düşüncüyle İstanbul’dan ayrılan Hüsrev Paşa, ordusuyla Musul’a geldiğinde ordu, şiddetli kışın getirdiği yağmur ve buna bağlı olarak yolun kapanmasıyla Bağdâd’a hareket edemedi. Osmanlı ordusu, Bağdâd’a gitmek üzere 28 Ocak 1630 tarihinde Musul’dan ayrıldı. Şemamik menziline bir araya gelen harp meclisinde, arazinin henüz bataklık olması nedeniyle Bağdâd’ın hemen muhasarasının imkânsız olduğu gerekçesiyle Şehrizol bölgesinin emniyet altına alınması yönünde karar verildi. Hüsrev Paşa, Bağdâd’ın bir ön kalesi hükmünde olan Şehrizol Sancağı’nın eski merkezi Gülanber Kalesi’nin yeniden inşasını emretti. Kale komutanlığına Arnavudzâde Ahmed Paşa getirilirken, hazineyle gelen Ömer Paşa ile beylerden Abdal Paşa ve Parmaksız Ali Paşa da kalenin korunması için vazifelendirildiler. Bu arada Hüsrev Paşa, Şehrizol Sancağı’nın güvenliği bakımından önem taşıyan Mihriban Kalesi’nin fethine girişti. Osmanlı paşalarının da bulunduğu on bin kişiden teşekkül eden Osmanlı birliği, Hân-ı Hânân Zeynel Han’ın kumandasındaki kırk bin kişilik Safevî ordusunu yenerek 5 Mayıs 1630’da Mihriban Kalesi’ni ele geçirdi. Bundan sonra hızını alamayan Osmanlı ordusu, Hemedan, Nihavend ve Dergüzin’i de talan ederek yönünü İsfahan’a çevirdi. Bilgi için bkz. Halil İnalçık, “Hüsrev Paşa”, *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 38; Nurullah Turan, *Osmanlı ve Safevî İdâresinde Bağdâd (1623-1703)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019, s. 72-74.

²¹ UŞS. 207, 317-665.

²² UŞS. 207, 248-569; UŞS. 207, 281-591.

²³ UŞS. 207, 276-583.

²⁴ UŞS. 207, 299-624/2; ayrıca bkz. UŞS. 207, 299-624/1.

²⁵ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK, Ankara 1997, s. 4.

²⁶ UŞS. 207, 300-626.

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA (URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

zeametın *mahlul* kalmasıyla Rakka Beylerbeyi'nin arzı üzerine, söz konusu zeameti Dilaver isimli şahsa tevcih etmesi emredilmiştir.²⁷

1. 2. Mütesellim

Kayıtlarda müsellim şeklinde de geçen mütesellim kelimesi, sözlükte “teslim edilen şeyi alan, kabul eden” anlamına gelip idareyi birisi veya bir başka makam adına teslim alanlara denilmektedir.²⁸

Osmanlı yönetim kurumlarından biri olan mütesellimlik, 16. yüzyılın sonlarından Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 yılına kadar imparatorlukta varlığını devam ettirmiş bir müessesedir. Mütesellim, aslında beylerbeyinin, sancakbeyinin vekili olan kişidir, yani beylerbeyi ve sancakbeyleri görevlendirildikleri taşra birimlerinde bulunmadıkları takdirde yerlerine birini vekil tayin ederlerdi. Mütesellim adı verilen bu şahıs, vekil olarak beylerbeyi veya sancakbeyi olan yetkilinin vazifelerini bizzat kendisi yapardı.²⁹

Mütesellim, beylerbeyi ya da sancakbeyine vekâlet eden kişi durumunda bulunduğundan, bu beylerin salâhiyet ve yetkilerine de sahipti. Bazen mütesellim olan şahıs, yerine “mütesellim vekili” olarak adlandırılan birini vekil olarak bırakırdı ve bu kişi de aynı yetki ve salâhiyete haiz olurdu.³⁰

Sicil kayıtlarındaki veriler, 1629-1631 yıllarında Rakka Eyâleti'ne tayin edilen valilerin idaresinden sorumlu oldukları Ruha'da yerlerine vekâleten bakan kişiler için “mütesellim”, “müsellim”³¹ ve “kâimmakam” gibi tabirlerin kullanıldığını yansıtmaktadır. Bu dönemde eyâlete tayin edilen valilerden Beşir Paşa'nın Ruha'daki kâimmakamının oğlu Begter/Behter Bey olduğu anlaşılmaktadır.³² Bir diğer vali Abdal Paşa döneminde Yakub Ağa bin Necmeddin³³ ve Abdullah Bey³⁴ isimlerinde iki mütesellim tespit edilmiştir. Evâil-i Cemaziyülahir 1040 (5-14 Ocak 1631) tarihli merkezden gönderilen hüküm incelendiğinde Abdullah Bey'in, Abdal Paşa'nın kardeşi olduğunu öğrenmekteyiz. Esasında belge, Abdullah'ın gerek kardeşi Abdal Paşa gibi eşkiya olması gerek Bağdat'ı Kızılbaş'a teslim eden hainlerden olması nedeniyle katlinin lazım gelip vakit kaybetmeden yakalanarak Ruha Kalesi'nde hapsedilmesi, ayrıca firar ettirilmeyerek emval ve erzakının gönderilen Veziriazam Hüsrev Paşa'nın kapıcıbaşılarından Ömer Ağa'ya teslim edilmesi yönündeki emri içerdiğinden dikkat çekicidir.³⁵ Diğer bir vali Ali Paşa'nın, 1040 yılının Cemaziyülahir (Ocak/Şubat 1631) ayında Ruha'daki müsellimi Ahmed Kethüda olup³⁶ bu şahsın bir ay sonra da kaimmakamlık hizmetini ifa ettiği anlaşılmaktadır.³⁷ Öte taraftan, 18 Safer 1039 (7 Ekim 1629) tarihli “*Hızâne-i âmire*”nin Halep canibi defterdarına hitaben yazılan ferman kaydı incelendiğinde, bu tarihte ismi belirtilmeyen Rakka Beylerbeyi'nin, yerine silahdarlar zümresinden İbrahim isimli kişiyi kaimmakam olarak tayin ettiği görülmektedir.³⁸

İncelenen sicil kayıtları, mütesellimlerin, mahkemeden keşfi talep edilen bazı vakaları yerinde görmek için olay mahalline kendilerinin bizzat veyahut taraflarınca görevlendirilen kişilerin gittiklerini yansıtmaktadır. Meselâ, 9 Muharrem 1040 (18 Ağustos 1630) tarihli dava kaydına göre, gayrimüslimlerin şehirdeki Kara Kilise'nin avlusunda şeriata aykırı olarak bina ettikleri yeni bir kilise ile altındaki *savmaanın*³⁹ keşfi için kiliseye gidenler arasında Abdal Paşa'nın kaimmakamı Yakub Ağa da bulunmaktaydı.⁴⁰ 18 Cemaziyülevvel 1039 (3

²⁷ UŞS. 207, 294-613.

²⁸ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 30; Yücel Özkaya, “Mütesellim”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 203.

²⁹ Musa Çadırıcı, “II. Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu”, *AÜDTCF Dergisi*, C. XXVIII/S. 3-4, Ankara 1970, s. 287; Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi”, *AÜDTCF Dergisi*, C. XXVIII/S. 3-4, Ankara 1970, s. 369-370.

³⁰ Özkaya, “Mütesellimlik Müessesesi”, s. 371; Özkaya, “Mütesellim”, s. 203.

³¹ “...cârib-i şer'den Mevlâna Mahmud ve Ruha müsellimi 'izzetlü Begter Beg tarafından...”, UŞS. 207, 131-294.

³² “... ve hâlâ vali-i vilâyet sa'adetlü Beşir Paşa hazretlerinin Ruha'da kâimmakamları kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Behter Beg zîde mecdihü...”, UŞS. 207, 122-277; “... cârib-i şer'den Mevlâna Mustafa ve vali-i vilâyet-i Rakka sa'adetlü Beşir Paşa hazretlerinin mahdum-ı mükerrrem ve kâimmakamları kıdvetü'l-emâcid Begter Beg tarafından...”, UŞS. 207, 15-32; Begter Bey'in, Paşa'nın oğlu olduğunu ayrıca mahkemeye intikal eden 19 Muharrem 1040 (23 Ağustos 1630) tarihli belgede geçen “Oldur ki sâbikan vali-i vilâyet-i Rakka emîrü'l-ümerâ'i'l-kirâm sâhib-i devlet sa'adetlü Beşir Paşa hazretlerinin Ruha'da kâimmakam ve mahdum-ı mükerrremi fahrü'l-emâcid ve'l-ekârim Begter Beg mahfil-i şer'de Ruha sakinlerinden Der-âli kullarından Hasan Beg mahzarında ikrar ve itiraf edip babam müşârün-ileyh paşa hazretleri mîr-i mîrân haslarından...” şeklindeki ifadeden anlamak da mümkündür. UŞS. 207, 188-430.

³³ “Oldur ki bi'l-fi'il vali-i vilâyet-i Rakka emîrü'l-ümerâ'i'l-kirâm sâhib-i devlet Abdal Paşa hazretlerinin kaimmakam ve mütesellimleri olan kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Yakub Ağa mahfil-i şer'-i şerîfde...”, UŞS. 207, 165-373; “Oldur ki maktul olan Abdal Paşa'nın sâbikan Ruha'da mütesellimi olan Yakub Ağa bin Necmeddin Efendi...”, UŞS. 207, 248-569.

³⁴ “...cârib-i şer'den Mevlâna Mustafa ve hâlâ vali-i vilâyet sa'adetlü Abdal Paşa hazretlerinin Ruha'da kaimmakamı 'izzetlü Abdullah Beg tarafından...”, UŞS. 207, 209-481.

³⁵ UŞS. 207, 281-591.

³⁶ UŞS. 207, 266-564.

³⁷ UŞS. 207, 263-559.

³⁸ UŞS. 207, 298-622.

³⁹ Genellikle 14. ve 15. yüzyıla ait tarihî metinlerde “şehir, kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş olup içinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildikleri belli bir müesseseyi” ifade etmek için kullanılan terimlerden biri *savmaadır*. En çok Arap ülkelerinde kullanılan savmaa, aynı zamanda Hristiyan manastırları için de söylenmiştir. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, “Zâviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)”, *Vakıflar Dergisi*, S. 12, Ankara 1978, s. 248.

⁴⁰ “...cârib-i şer'den bu hakîr bi'z-zât ve hâlâ vali-i vilâyet-i Rakka emîrü'l-ümerâ'i'l-kirâm sa'adetlü Abdal Paşa hazretlerinin kâimmakamları kıdvetü'l-imsîl Yakub Ağa ve ...”, UŞS. 207, 179-410.

Ocak 1630) tarihli diğer bir mahkeme kaydına göre, İskender isimli kişinin Mağaracık karyesinde bulunan su kuyusundan su çekerken kuyuya düşüp boğularak ölmesi olayının keşfi için gidenler arasında Rakka Valisi Beşir Paşa'nın kaimmakamı Begter Bey tarafından görevlendirilen İbrahim Bey de bulunmaktaydı.⁴¹ Öte taraftan bu yetkililer, toplumda ahlakı bozan herhangi bir olayı haber aldıklarında bunun keşfinin yapılmasını mahkemeden talep etmekteydiler. Meselâ, 22 Cemaziyülevvel 1039 (7 Ocak 1630) tarihli kayıta, Ruha'da kaimmakamlık hizmetini ifa eden Begter Bey tarafından görevlendirilen Mevlâna Mehmed, mahkemeye başvurarak Kaleboynu⁴² isimli mevzide ikamet eden Aişe isimli bir kadının evinde gece namahrem bir adamın olduğu haberini aldıklarından evde keşif yapılmasını talep etmiştir.⁴³

İncelenen sicil kayıtlarında mahkemeye müracaat eden bazı mütesellimlerin ifadelerinden, sancakta mütesellimlik hizmetini icra eden bu şahısların görevlerinden birinin, beylerbeyi adına tahakkuk edecek "cürm ve cinayet ve dem ve diyet ve rüsum" her türlü gelirlerini tahsil etmek⁴⁴ olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 13 Zilhicce 1039 (24 Temmuz 1630) tarihli kayda göre, mahkemeye başvuran şahıs Rakka Valisi Abdal Paşa'nın mütesellimi Yakub Ağa'dır. Kadı huzuruna gelen bu görevli, önceki beylerbeyi Beşir Paşa'nın kaimmakamı Begter Bey mahzarında "*eyâlet-i merkûme işbu sene tis'a ve selâsîn ve elf Şevvalü'l-mekerreminin on birinci gününden müşârûn-ileyh Abdal Paşa hazretlerine tevcih ve 'inâyet olmağın tahvil u tarihinde vâki' selh-i Zi'l-ka'de'ye gelince elli günün rüsumat ve bâd-ı hevâ taleb ettiğimde*" ifadelerini kullanmış, akabinde Boyahane'nin elli günlük *kıste'l-yevmini* kiracısı Şaban Çelebi'den aldığını, elli günlük rüsumat ve "bâd-ı hevâ" karşılığında ise Begter Bey'den bazı mallar alarak haklaştıklarını ifade etmiştir. Yakub Ağa, ayrıca seyf mahsulatının Abdal Paşa'nın tahvilinde olduğunu söyleyerek zabt eylediklerini ve Begter Bey'in bir müdahalede bulunmadığını belirtmiştir.⁴⁵

Sicil defterine intikal eden merkezden gönderilen kimi hükümlerde beylerbeyinin değil de sancakta vekili konumundaki mütesellimin merkez tarafından muhatap alındığı görülmektedir. Bu durum ise beylerbeyinin seferde bulunma gibi bir nedenden dolayı sancağın başında bulunmadığını, dolayısıyla onunla ilgili işlerde hükmün mütesellime gönderildiğini göstermektedir. Meselâ, 1040 yılının Cemaziyülahir ayının ortalarında (15-24 Ocak 1631) gönderilen ferman kaydında, Ruha'nın kul ağalığı hizmetine tayin edilen Mehmed isimli şahsın görevde istihdamını temin etmesi Rakka Beylerbeyi Ali Paşa'ya emredilmiştir.⁴⁶ Buna mukabil Evâil-i Muharrem 1040 (10-19 Ağustos 1630) tarihli kayıttan anlaşıldığına göre, Beylerbeyi Abdal Paşa'nın Şehrizol Muhafazası'nda bulunması nedeniyle Ruha'daki 200 nefer kul taifesinin kâtipleri ve yüzbaşlarıyla birlikte sefer-i hümayundaki beylerbeylerinin yanına gönderilerek onun bayrağı altında toplanmaları hususunda merkez tarafından kadı ve mütesellim muhatap alınmış, dolayısıyla ferman bunlara hitaben yazılmıştır.⁴⁷

Mütesellimlerle ilgili belirtilmesi gereken bir husus da beylerbeyi tarafından kendilerine yapacakları işleri bildiren bir mektup gönderilmesidir. Meselâ Rakka Beylerbeyi Ali Paşa'nın, Ruha'daki müsellimi Ahmed Kethüda'ya yazdığı mektupta, şehrin Kâfir Mahallesi'nde ikamet eden zimmîlerin 1040 senesine ait ispençelerini tahsil için Ruha sakinlerinden Faraç isimli zimmînin gönderildiği belirtilerek, vardığında Faraç'a zabt ve tasarruf ettirmesi emredilmekteydi.⁴⁸

1. 3. Yeniçeri Serdarı

Dergâh-ı alî yeniçerilerinin emektarları arasından tayin olunan yeniçeri serdarı, kazâdaki topçu, top arabacısı, cebeci ve kuloğulları üzerine yeniçeri ağasının mektubu ve divandan çıkan hükümle atanırdı. Yeniçeri serdarının, yeniçerilere herhangi bir siyasi idarecinin müdahalesini engellemek, vârisiz vefat eden yeniçerilerin geride kalan mallarına el koyarak, satışı sonucunda elde ettiği meblağı yeniçeri ağasına göndermek, bulunduğu bölgede emri altındaki kişilerle asayişini temin etmek ve sefer esnasında maiyetindeki yeniçerilerle birlikte merkezdeki kuvvetlere katılarak sefere iştirak etmek gibi görevleri vardı.⁴⁹

⁴¹ "...câ nib-i şer'den Mevlana Mustafa ve vali-i vilayet-i Rakka sa'âdetli Beşir Paşa hazretlerinin mahdum-ı mükerrrem ve kaimmakamları kıdvetü'l-emâcid Begter Beg tarafından İbrahim Beg ve ...", UŞS. 207, 15-32.

⁴² Şehrin Bâbü'l-Harran mahallesinde yer almaktaydı. UŞS. 207, 5-1.

⁴³ UŞS. 207, 17-35.

⁴⁴ Yusuf Oğuzoğlu, "XVII. Yüzyılda Karaman Beylerbeyi ve Mütesellimine İlişkin Bazı Bilgiler", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Konya 1981, s. 98.

⁴⁵ UŞS. 207, 165-373.

⁴⁶ UŞS. 207, 268-568.

⁴⁷ UŞS. 207, 299-624/2; ayrıca sefer-i hümayun mühimmatı için 20 nefer usta peksimedci habbızın Mardin'e gönderilmesi, ordu-yu hümayuna zahire gönderilmesi gibi hususlarda kadı ve mütesellime hitaben yazılan ferman örnekleri için bkz. UŞS. 207, 269-571; UŞS. 207, 290-604.

⁴⁸ UŞS. 207, 266-564.

⁴⁹ Bayram Ürekli, "17. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatında Görevliler: Konya Örneği", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 7-9 Nisan 1999 Bildiriler*, Konya 2000, s. 710.

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA (URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

Sicil kayıtlarındaki veriler, incelenen yıllarda Ruha'da yeniçeri serdarlığı hizmetini Mustafa Beşe isimli şahsın ifa ettiğini ortaya koymaktadır. Bazı belgelerin “*şuhûdü'l-hâl*”⁵⁰ bölümlerinde de rastlanılan Yeniçeri Serdari Mustafa Beşe'nin,⁵¹ şehirde vâris bırakmadan vefat ettiği anlaşılan yeniçerilerin mallarına *ma'rifet-i şer'le* el koyarak “Sûk-ı Sultanî” olarak anılan haraç-mezat yerinde sattığı ve satış sonunda elde edilen parayı aldığı görülmüştür.⁵² İncelenen dava kayıtları, yeniçeri serdarının masraflar sonrasında aldığı parayı nereye gönderdiği/kime teslim ettiği hususunda aydınlatıcı veriler içermemektedir. Bununla birlikte “beytül-mâl”a gönderilmesi gereken paranın serdarın zimmetinde olduğu varsayıldığında, Yeniçeri Ağası Süleyman Ağa'nın imzası bulunan Evâhir-i Cemaziyülevvel 1040 (26 Aralık 1630-4 Ocak 1631) tarihli mektup kaydından, meblağın görevlendirilen yeniçeri çavuşlarından Mahmud Çavuş'a teslim edilerek merkeze gönderilmesinin istenildiği anlaşılmaktadır.⁵³

1. 4. Kethüda Yeri

Sipahi, silahtar, sağ ve sol ulufeciler ile sağ ve sol garipler olarak adlandırılan “altı bölük halkı”nın üzerine tayin olunan kethüda yeri,⁵⁴ ağalarının imzaları bulunan ve kadıya hitaben yazılan bir mektupla tayin edilirdi.⁵⁵ Bu atama altı bölük ağalarının hepsinin imzasıyla olduğu gibi, tayin için sadece bir kısmının imzasının olması da yeterli olabilirdi.⁵⁶ Nitekim Evâhir-i Rebiülahir 1040 (27 Kasım-5 Aralık 1630) tarihli Ruha Kazâsı'ndaki altı bölük yoldaşları üzerine kethüda yeri atanmasına ilişkin mektubun sonunda Ağa-i Gureba-i Yesar Mehmed, Ulufeciyan-ı Yesar Ali, Ağa-i Gureba-i Yemin Cafer, Ulufeciyan-ı ...? Abdi, Ağa-i Silahdaran Mehmed ve Ağa-i Sipahiyan Dilaver'in imzalarının bulunması altı sipah ağasının imzasının bulunduğunu göstermektedir.⁵⁷

Mustafa Hacı ismindeki şahsın kethüda yeri olarak atanmasına ilişkin söz konusu tayin mektubu incelendiğinde, Özkaya'nın da belirtmiş olduğu üzere,⁵⁸ mektupta kethüda yerinin görevlerinin açıklandığı görülmektedir. Nitekim kethüda yerinin başta gelen vazifesi görevli olduğu bölgedeki altı bölük yoldaşlarının düzenini sağlamaktır. Bunun yanı sıra, bu yoldaşların davalarını, anlaşmazlıklarını şer' ile gördürmek, bir kimseye zulüm ve taaddi ettirmemek, “*şer'-i şerîfe itaat eylemeyüb muhalefet üzere olanları izn-i kadıyla ve bölüğü ile isim ve resim ile yazıb bu canibe i'lâm*” eylemek, “*ba'zı levdat ve eşkıya sipahi namuna bayrak gezdüürüp reyaya ve sair ehl-i sükü rencide edip bilâ sebeb akçe ve esbablarını alub zulm ve ta'addi edenleri*” yakalayarak cezalandırmak görevleri arasındaydı. İsmine bazı dava kayıtlarındaki “*şuhûdü'l-hâl*” listesindeki kimselerin arasında da tesadüf edilen Kethüda Yeri Mustafa Bey'in,⁵⁹ ayrıca dergâh-ı 'âli kullarından olup şehirde vâris bırakmadan öldüğü anlaşılan şahısların geride kalan mallarını *ma'rifet-i şer'le* “Sûk-ı Sultanî” de sattığı gözlenmiştir.⁶⁰

1. 5. Subaşı

Osmanlıdan önceki Türk devletlerinde “sü-başı” olarak geçen kelimenin imlâsı, Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında aynı olarak kullanılmış ve 16. yüzyıla gelindiğinde bu tabir “subaşı” olarak değiştirilmiştir. Eski Türkçe'de sü/su, “asker, ordu” manasına gelmektedir.⁶¹ *Divan-ı Lügatü't-Türk*⁶² ve *Kutadgu Bilig*'te⁶³ ordu kumandanı anlamıyla, “sübaşı” olarak kullanılan kelime, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklularda da aynı

⁵⁰ Osmanlı Devleti'nde mahkemelerde, Orta-Çağ İslâm dünyası kaza sisteminde olduğu gibi şahitlik kurumuna büyük bir önem verilmiştir. Osmanlı'da mahkeme huzuruna getirilen davalarda biri dava konusuyla ilgili şahitler, diğeri davanın görüldüğüne tanıklık eden şahitler olmak üzere iki tür şahit olduğu belirtilmektedir. Bunlardan davanın görüldüğüne tanıklık edenler, hüccetlerde ve bunların sicillerde kayıt altına alınmış suretlerinde *şuhûdü'l-hâl* başlığı altındaki bir bölümde yer almaktadır. Bkz. İsmail E. Erünsal, “Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdü'l-'Udûlden Şuhûdü'l-Hâle Geçiş”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 53, İstanbul 2019, s. 10, 17; Görülen davanın niteliğine göre sayıları değişiklik gösterebilen *şuhûdü'l-hâl* başlığı altındaki isimlerin mensubiyetleri de değişebilirdi. Bazı araştırmacılar tarafından Batı yargılama usulündeki jüriye benzetilen *şuhûdü'l-hâl*in, bir jüri niteliği taşımadığını, ayrıca mahkemenin resmi görevlisi olarak tanımlanabilecek bir statüye sahip olmadığını ifade eden Hülya Taş, *şuhûdü'l-hâl*in üç önemli işlevinin olduğundan söz etmektedir. Bunlardan biri, mahkemenin halkın tamamına açık olduğu ve dileyen kişinin gelip davayı izleyebildiğidir. Diğer biri ve daha önemlisi, bir davanın ileriki süreçte tekrardan gündeme gelmesi gibi bir durumda *şuhûdü'l-hâl*deki kimselerin bilgilerine müracaat edilebilecek kişiler olmalarıdır. *Şuhûdü'l-hâl*'in üçüncü işlevi, tecrübeli, eski uygulamalara dair bilgisi fazla olan ve onları nesilden nesile aktaran kişilerin varlığıdır. Bkz. Hülya Taş, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şuhûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 44, Ankara 2008, s. 25-26, 29-32.

⁵¹ UŞS. 207, 222-510; UŞS. 207, 250-574.

⁵² Tereke kayıtları için bkz. UŞS. 207, 263-558; UŞS. 207, 273-577; UŞS. 207, 281-591/2; UŞS. 207, 287-600; UŞS. 207, 288-601; UŞS. 207, 289-602.

⁵³ UŞS. 207, 282-592.

⁵⁴ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 152; Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul 2020, s. 42.

⁵⁵ Ürekli, *agm*, s. 711.

⁵⁶ Özkaya, *age*, s. 42.

⁵⁷ UŞS. 207, 286-597.

⁵⁸ Özkaya, *age*, s. 42.

⁵⁹ UŞS. 207, 248-569.

⁶⁰ UŞS. 207, 272-576.

⁶¹ Mücteba İlgürel, “Subaşı”, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 447.

⁶² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-İt Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, C. 3, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1941, s. 292.

⁶³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, haz. Reşid Rahmeti Arat, C. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 241-242.

manada kullanılmaya devam etmiştir. Osmanlılarda ise subaşının yetkileri daralmış, asayiş ve güvenlik hizmetlerinden sorumlu bir görevli olarak kadı ve sancakbeyinin ardında konumlanmıştır.⁶⁴

Zâimü'l-vakt⁶⁵ olarak da adlandırılan subaşının görevleri iki başlık altında toplanabilir. Birincisi, mali görevi olup bâd-ı hevâ adı altında toplanan cürm ü cinayet, resm-i arusâne, niyabet vb. vergilerin toplanmasını sağlardı. İkincisi ise mali görevine dayalı kolluk hizmetini icra etmek olup bu görev, iyiliği emretme ve kötülükten uzak tutma kaidesi ile bağlantılıydı.⁶⁶

Kadı'nın nezaretinde olmak suretiyle sosyal düzeni sağlayan bir örgütün lideri konumunda olan subaşının emrinde hizmet veren asesbaşı, asesler kethüdası ve aseslerden oluşan günümüzdeki polis, jandarma benzeri bir emniyet kuvveti bulunmaktaydı.⁶⁷

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden 16. yüzyılın ortalarına kadar doğrudan merkez tarafından atanan subaşı, bu dönemden itibaren beylerbeyi ya da sancakbeyi tarafından atanmaya başlanmıştır. Buna göre, subaşı olacak şahsın atama işlemi, bey tarafından durumun bir mektupla kadıya bildirilmesi ve bunun sicilde kayıt altına alınmasından ibaretti.⁶⁸ Bu hususu, incelenen yıllarda Ruha şehrine tayin edilen subaşılıkların atanmalarına ilişkin kayıtlarda da görmek mümkündür. Nitekim sicil kayıtlarından, şehirdeki resm-i arûsâne ile bâd-ı hevâ vergilerini toplamak üzere buraya tayin edilen iki subaşı tespit edilmiştir. Bunlar Ali Ağa ve Hüseyin Ağa isimli şahıslar olup Ali Ağa'nın 15 Cemaziyülahir 1039 (30 Ocak 1630) tarihinden 29 Şaban 1039 (13 Nisan 1630) tarihine kadar hizmete getirildiği anlaşılmaktadır.⁶⁹ Hüseyin Ağa ise 1 Zilhicce 1039 (12 Temmuz 1630) tarihi itibarıyla tayin olunmuştur.⁷⁰ Bunlardan Hüseyin Ağa'nın tayinine ilişkin mektup kaydı incelendiğinde mektubun sonunda "Yakub kaim-i makam-ı Mîr-i mîrân-ı Rakka" ifadesinin yer aldığı görülmektedir. Bu durum, şehre subaşı tayininin Rakka Beylerbeyinin Ruha'da yerine vekâleten bakan mütesellimi Yakub tarafından kadıya hitaben yazılan mektupla yapıldığını göstermektedir. Ali Ağa'nın atanmasına ilişkin belgenin bir kısmı hasarlı olduğundan, mektubun sonundaki isim okunamamış, dolayısıyla mektubu yazan kişi tespit edilememiştir. Bununla birlikte, bu mektubun da Rakka Eyâleti'nde beylerbeyi olan şahsın Ruha'daki kaimmakamı tarafından gönderildiği ihtimali üzerinde durmak mümkündür. Öte yandan, bazı belgelerin "şuhûdü'l-hâl" bölümündeki veriler, 1039 yılı Zilhicce ayının sonu ile 1040 yılında şehirde zâim olan görevlinin Mehmed Çelebi bin Hacı Ali olduğuna işaret etmiştir.⁷¹ Bu dönemde şehirde görevli subaşılıkların yanı sıra, 16. yüzyılda Şehir Nahiyesi'ne bağlı köyler arasında olduğu görülen Maşuk köyünün⁷² subaşısı da tespit edilmiştir. 7 Safer 1040 (15 Eylül 1630) tarihli dava kaydı incelendiğinde, köyün subaşısı Derviş Bey bin Mehmed'in, köyde düzeni bozan, halkı huzursuz eden olayların ortadan kaldırılması ve genel asayişini temin etme hususunda çalıştığı göze çarpmaktadır. Belgeye göre, Derviş Bey, köy ahalisinden olup köy halkını sürekli rencide eden İbrahim isimli kişiye ya komşularıyla iyi geçinmesini ya da köyü terk etmesini söylediği için İbrahim tarafından kolu taş ile darp edilip hakarete uğramıştır.⁷³

Ruha'da görevli subaşılıklar hakkındaki verilerden de anlaşılacağı üzere, buraya tayin edilen subaşılıklar, buldukları yerlerde asayişini temin etmeye çalışmışlar, öte yandan zâimü'l-vakt olarak bâd-ı hevâ adı altındaki vergileri toplamışlardır.

1. 6. Asesbaşı ve Asesler

Subaşılıklar, idarî olarak yetkili oldukları bölgelerde kadıların hukukî denetimi altında hizmet vermekte iken emniyet ve asayişini, günümüzde polis müdürü ve polis vazifesi gören asesbaşı ile bu yetkiliye bağlı asesler aracılığıyla sağlamaktaydılar.⁷⁴

"Gece sırasında kentin hâkimi olan" asesbaşının Arapçadan gelen unvanı "gece devriyesi yapan askerlerin başı" anlamına gelmektedir.⁷⁵ Subaşı gibi asesbaşı da sivil halkın asayişini ilgilieniyordu. Ancak aralarında bir

⁶⁴ İlgürel, *agm*, s. 447; Özcan, *age*, s. 73-74.

⁶⁵ "Zâim" sıfatı, bu şahısların şehir vergilerini toplama nedeniyle kullanılmaktadır. Bkz. Özcan, *age*, s. 75; Subaşının "zâim" olarak anılmasının nedenini vergi toplamasına bağlayan Akdağ'ın bu husustaki ifadeleri için bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *AÜDTCF Dergisi*, C. XIII/S. 1-2, Ankara 1955, s. 50; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, YKY, İstanbul 2010, s. 291.

⁶⁶ Ergenç, *age*, s. 85-86; Özcan, *age*, s. 77-78.

⁶⁷ Akdağ, *age*, s. 430-431.

⁶⁸ Ergenç, *age*, s. 84-85; Özcan, *age*, s. 74.

⁶⁹ UŞS. 207, 356-739.

⁷⁰ UŞS. 207, 316-662.

⁷¹ UŞS. 207, 173-394; UŞS. 207, 273-578; UŞS. 207, 275-582.

⁷² Turan, *age*, s. 241-242.

⁷³ UŞS. 207, 199-457.

⁷⁴ Akdağ, *age*, s. 290-291; Özcan, *age*, s. 80.

⁷⁵ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, C. 1, TTK, Ankara 1990, s. 144.

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA (URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

fark vardı; subaşı, şehrin gündüz asayişini sağlamaktan sorumlu iken asesbaşı gece boyunca güvenliği temin eden bir tür gece bekçisiydi.⁷⁶

Asesbaşının emri altındaki asesler, geceleri çarşı ve pazarları bekleyen bekçiler olup yataklı ve pasbân⁷⁷ gibi isimlerle de anılmaktaydılar. Söz konusu görev, genellikle iltizam usulü ile bir asesbaşının uhdesine verilmekte ve onun tarafından tutulan yeterli sayıdaki asesler ile beraber yürütülmekteydi. Şehrin hangi kesiminde, ne kadar asesin bekleyeceği kanunlarla belirtilmişti.⁷⁸ Asesler, bekçilik ve koruyuculuk hizmetleri mukabelesinde dükkân sahiplerinden miktarı belli olan bir ücret almaktaydılar. Bu yolla elde edilen gelirler, iltizam yolu ile verildiğinden, asesbaşılardan, öteki mültezimlerden bir farkları yoktu. Bu yetkililer, mukataa sahibine karşı parasal mükellefiyetlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirdikleri sürece görev üzerlerinde kalmakta; aksi hallerde değişmektedir.⁷⁹

Asesler, umumiyetle şehirde bulunan dükkân sahiplerinin itimat ettikleri şahıslar arasından, beylerbeyi veya sancakbeyi tarafından kadı huzurunda seçilenlerin sicile kaydedilmesi ile tayin edilmiş oluyordular. Geceleri sabaha kadar kendi bölgelerinde çarşıları dolaşarak dükkânları bekleyen bu görevliler, vuku bulan herhangi bir hırsızlık olayında suçlu yakalanmadığı takdirde zararı tazmin etmekle mükellef idiler.⁸⁰

Sicil kayıtları incelenen dönemde, Ruha şehrinin bir ticaret kesiminde gece bekçiliği hizmetini ifa eden bir şahıs hakkında malumat vermektedir. Nitekim 9 Rebiülahir 1040 (15 Kasım 1630) tarihinde Haffâflar Çarşısı'nın bekçisi Hacı Mehmed isimli kişi olup bu tarihte mahkeme gündemine taşınan dava kaydı incelendiğinde bir dükkândan çalınan mallar nedeniyle Hacı Mehmed'den şikâyetçi olduğu görülmektedir. Belgeye göre, Ruha haffâflarından Manas veledi Hızır Beşe'nin Haffâflar çarşısında bulunan dükkânından geceleyin birkaç taş koparılıp üç mest, bir zenane başmak ve bir guruşu çalınmıştır. Mahkemeye gelen Manas, çalınan malların adı geçen çarşının bekçisi olan Hacı Mehmed'den talep ettiğini belirtmiştir. Hacı Mehmed, geceleyin dükkândan taş sökülmediğini ancak bir elin içine girebileceği kadar bir deliğin önceden var olduğunu ve ihtimal olarak habbâzan kısmından Arap uşağının elini sokarak adı geçen malları aldığını ifade etmiştir. Ancak yapılan keşifte dükkândan birkaç taşın sökülerek yatar vaziyette olduğu görülmüş, dolayısıyla Hacı Mehmed'in *hıfz ve hirâsetde* kusurlu olduğu anlaşıldığından çalınan malların kendisinden tazmin edilmesine karar verilmiştir. Öte yandan, belgedeki veriler dikkatli bir şekilde incelendiğinde Hacı Mehmed'in ücretinin söz konusu çarşı esnafı tarafından verildiği anlaşılmaktadır.⁸¹

1. 7. Yasakçı

Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar uzanan ve daha ziyade mali alandaki vazifelerle ilgili bir görev olan yasakçılık, yeniçerilerin merkezde ve taşrada kanun ve kuralların tatbik edilmesinden mesul olmalarını ifade etmektedir.⁸² Bu görevin başlangıç tarihi Fatih dönemine götürülmekle birlikte Ergenç, yasakçıların, subaşı ve yanındaki örf mensuplarınca yerine getirilen kolluk hizmetinin, 16. yüzyıl sonlarına gelindiğinde duyulan gereksinim karşısında, takviyesi suretiyle meydana geldiğinden söz etmektedir.⁸³ Her ne kadar Ergenç tarafından yasakçı atamalarının olağanüstü şartlar nedeniyle 16. yüzyıl sonlarından başladığı belirtilse de, bu görevin Fatih döneminden itibaren varlığının Divan-ı Hümayun'da bir meselenin görüşülmesi nedeniyle mühimme kaydına yansdığı ifade edilmektedir. Bahsi geçen kayda göre, Tırnova kasabasına yasakçı olarak gönderilen Şaban isimli yeniçerinin göreve başlamasının kadı tarafından engellenmesi üzerine gönderilen hükümde, söz konusu görevin Fatih Sultan Mehmed zamanından beri yapılageldiği belirtilmiş ve görevin yürütülmesi istenmiştir.⁸⁴

Yukarıda bahsi geçen verilerden de anlaşılacağı üzere yasakçılık hizmetinin Fatih döneminden itibaren var olduğu görülmektedir. Yasakçı, genellikle taşra kulluklarına verilen bir isim olmakla birlikte, kale kapılarını ve elçilikleri korumakla, satışına izin verilmeyen malları izlemekle ve gümrük kapılarını ve pazarları denetlemekle görevliydi.⁸⁵ Kanuni devri, yasakçılık hizmeti için bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Zira bu devirden itibaren yasakçılık yaygınlık kazanarak asayiş ve düzeni sağlama ile ilgili görevlendirmeler ön plana çıkmaya

⁷⁶ İlhan Yerlikaya, "Tanzimattan Önce Osmanlı Devleti'nde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı: Teşkilat*, Ed. Güler Eren, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 134.

⁷⁷ Mantran, pasbân veya pazvant olarak adlandırılan bekçilerin gece esnasında mahalleleri koruduklarından söz etmektedir. Bkz. Mantran, *age*, s. 150; Maydaer, pasbân yani gece bekçisinin klâsik dönem Osmanlı toplumunda geceleri mahalle ve çarşıların güvenliğini sağlayan görevli olduğunu belirterek bu yetkili hakkında ayrıntı verir. Bkz. Saadet Maydaer, *XVI. Yüzyılda Bursa'da Asayiş*, Emin Yayınları, Bursa 2016, s. 31-32.

⁷⁸ Ergenç, *age*, s. 87.

⁷⁹ Ergenç, *age*, s. 88; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, TTK, Ankara 2014, s. 171.

⁸⁰ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 88-89; Ergenç, *Bursa*, s. 172.

⁸¹ USS. 207, 222-511.

⁸² Fethi Gedikli, "Yasa", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 339.

⁸³ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 89.

⁸⁴ Emine Dinceç, "16. ve 17. Yüzyıllarda Taşra'da Yasakçılar", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 7, Konya 2009, s. 132-133.

⁸⁵ Gedikli, *agm*, s. 339.

başlar.⁸⁶ Taşrada görevlendirilen yasakçılar için kulluk, değnek, yasakçı değneği gibi ifadeler de kullanılmıştır. Söz konusu hizmete yeniçeriler getirilmekteydi.⁸⁷

Yasakçı olarak anılan görevli, bir şehir ya da beldeye gerekli sayıda atanıp, bunların başına “yasakçıbaşı” tayin edilmekteydi. Gerek yasakçının gerek başlarındaki yasakçıbaşının tayini yeniçeri ağasının kadıya hitaben yazdığı bir mektupla gerçekleşmekteydi. Sicil kaydında yer alan mektupta yeniçeri ağası, kimleri görevlendirdiğini belirtmekte ve sonra vazifelerinin neler olduğunu zikretmekteydi.⁸⁸ Yasakçıbaşı, yanındaki adamları ile birlikte genel kolluk kuvveti fonksiyonunu üstlenir iken yüksek meblağlara varan vergi gelirlerinin mukataalarına da yasakçılar tayin edilmekteydi.⁸⁹

İncelenen kadı sicilinden, ilgili dönemde Ruha'ya yasakçı tayinlerinin dergâh-ı ‘âlî yeniçerilerinin kethüdası Mehmed tarafından söz konusu kazânın kadısına hitaben yazılan mektuplarla gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim 8 Cemaziyülahir 1039 (23 Ocak 1630) tarihli mektuba göre, Ruha'ya, yeniçerilerden birinci ağa bölüğünden Korucu Hasan Beşe⁹⁰ yasakçı olarak tayin edilmiş ve bu şahsın şehrin beş değnek yasakçılık işlerinde istihdam edilmesi istenmiştir.⁹¹ Aynı şekilde 5 Ramazan 1039 (18 Nisan 1630) tarihli mektup kaydına göre, Ruha'ya yasakçı olarak yeniçerilerden 60'ıncı ağa bölüğünden Gedikli Mehmed Beşe'nin tayin edildiği belirtilerek, bunun da şehrin beş değnek yasakçılık işlerinde istihdam ettirilmesi mektubun muhatabı kadıya bildirilmiştir.⁹² 8 Zilhicce 1039 (19 Temmuz 1630) tarihli başka bir mektuba göre, şehirde yasakçılık hizmetini ifa etmekte olan 60'ıncı ağa bölüğünden Mumcu? Mehmed Beşe ve birinci bölükten Murad Beşe'nin tekrardan şehrin beş değnek yasakçılık işlerine getirildikleri görülmektedir.⁹³ 8 Rebiülevvel 1040 (15 Ekim 1630) tarihli mektuba göre, şehrin yasakçılık hizmetine Serdar Mustafa Beşe getirilmişken,⁹⁴ Evâhir-i Cemaziyülevvel 1040 (26 Aralık 1630-4 Ocak 1631) tarihli mektuba göre, söz konusu göreve dergâh-ı ‘âlî yeniçerilerinden 41'inci cemaatten Veli Beşe, Mustafa Beşe, Osman Beşe ile 60'ıncı ağa bölüğünden Ali Beşe ve Halil Beşe tayin edilmişlerdir.⁹⁵

Sicil kayıtları, bu dönemde şehre dışardan getirilen pamuk, sabun, pirinç gibi ürünler için yasakçılar tarafından belli bir miktarda yasakçılık ücreti alındığını, ancak yasakçıların belirlenen miktardan daha fazla ücret aldıklarından, bu durumun kendilerinden şikâyetçi olunmasına sebebiyet verdiğini yansıtmaktadır. Meselâ aralarında Ruha Pazarbaşısı Mustafa ve erbâb-ı hirefden Hacı İbrahim ile gümrük zabıtı didebân⁹⁶ Cum'a'nın da bulunduğu bir grup tarafından 1039 yılı Cemaziyülevvel ayının son günlerinde (6-15 Ocak 1630) mahkeme gündemine taşınan dava kaydını buna örnek gösterebiliriz. Kayda göre, mahkemeye gelen söz konusu grup, bundan evvel şehirde yasakçı olanların, şehre dışardan gelen sabun, pamuk gibi ürünlerden deve yükünden dörder akçe yasakçılık ücreti almakta iken şu anda bu hizmette bulunan Gedikli Mehmed Beşe'nin buna uymayarak dört yük sabun için bir gurusu aldığını, bunun yanı sıra pirinç ve galâl, yani mahsullerden kapılarda aldığı ücretin dışında çarşıda tekrardan pirinç yükünden beşer akçe aldığını, ayrıca fukaraya zulmünün olduğunu belirterek bu hususun şimdiye kadar hizmeti ifa edenlerden sorulmasını talep etmişlerdir. Mecliste hazır bulunan Yeniçeri Serdarı Topal Mustafa Beşe, Hasan Çelebi ve Hüseyin Beşe'nin, bu zamana kadar yasakçı olanların merkep yükünden iki, katır yükünden üç ve deve yükünden dörder akçe aldıklarını, bunun dışında pirinç ve galâlden kapıda aldıkları ücrete ek olarak çarşıda tekrardan bir meblağ almadıkları yönünde ifade vermeleri üzerine, davalı, ziyade akçe almaması yönünde uyarılmıştır.⁹⁷

⁸⁶ Dengeç, *agm*, s. 133.

⁸⁷ Dengeç, *agm*, s. 131-132; Gedikli, *agm*, s. 339.

⁸⁸ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 90; Özcan, *age*, s. 81.

⁸⁹ Ergenç, *Bursa*, s. 146.

⁹⁰ Türk aşiretlerinin bazılarında büyük evlat mânasına kullanılır bir tabir olup “paşa” kelimesinin bundan geldiği söylenir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda hanedanın ilk şehzadeleri Alâeddin ve Süleyman bundan dolayı paşa unvanıyla anılmışlardır. Paşa sözcüğünün hafifletilmiş söyleniş beşe, daha ziyade yeniçeriler arasında kullanılırdı. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 211; Kâmil Kepecioğlu, *Tarih Lügati Osmanlı Tarih Deyimleri ve Temel Terimleri Sözlüğü*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, s. 48; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, Kurtuba Kitap, İstanbul 2015, s. 75; Yeniçerilere neden ve ilk ne zaman verildiğini tayin etmenin güç olduğu ve yeniçeriler tarafından kullanılmasının bir gelenek haline geldiği beşe unvanının, 17. yüzyıla gelindiğinde sadece yeniçeriler tarafından kullanılan bir unvan olmadığı ifade edilmektedir. Bkz. Turan Açıık, “Beşe Unvanı Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 62, İstanbul 2015, s. 37, 41, 46; Bahsi geçen unvanın yeniçeriler tarafından kullanıldığı bilinmekle birlikte, bu çalışmada özellikle Yasakçı olarak görevlendirilen yeniçerilerde kullanılması dikkat çekici olmuştur.

⁹¹ UŞS. 207, 355-737.

⁹² UŞS. 207, 337-704.

⁹³ UŞS. 207, 316-664.

⁹⁴ UŞS. 207, 294-614.

⁹⁵ UŞS. 207, 285-595.

⁹⁶ Bekçi, muhafız, kolcu, nöbet bekleyen gibi anlamlara gelen bu tabir için bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004, s. 638.

⁹⁷ UŞS. 207, 64-139.

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA (URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

1. 8. Kale Görevlileri (Dizdar, Azebler Ağası, Azebler)

Kaledeki erlerin komutanı olup kaleye dair her husustan mesul olan dizdar, umumiyetle kapıkulu askerleri arasından atanırdı. Kendisine bulunduğu bölgeden timar tevcihi yapılan dizdarın ulufesi hazineye kalırdı. Başlıca iki yönetici bey ile kadiya karşı sorumluluğu bulunan dizdar, başarısızlık ya da vazifesini kötüye kullanma gibi bir durumda, söz konusu yöneticilerin arzı ile azledilebilirdi.⁹⁸

Sefer sırasında orduya katılmakla yükümlü dizdarın⁹⁹ başlıca vazifesi, kalenin ve doğal olarak şehrin muhafazasını temin etmek ile o taraftan geçecek merkezî hazineye kılavuz hizmetini yerine getirmektir.¹⁰⁰ Bunun yanı sıra kalede saklı tutulan kıymetli eşyaların muhafazası, şehrin asayişi, zindanın sorumluluğu gibi çeşitli görev ve mesuliyetleri vardı. Bu nedenle dizdar, her istediğinde dışarıya çıkamıyor, bunun için beylerbeyinden izin talep etmesi gerekiyordu. Ayrıca emri altında bulunan askerlerin de zorunluluk olmadıkça kaleden çıkarak gezmelerine izin verilmiyordu.¹⁰¹

Kale komutanı dizdarın emri altında “kale erenleri” ya da “müstahfızan” ve “azebân” olarak anılan askerî sınıftan ulûfeli kişiler vardı. Kalede bulunan kethüda ise her işinde dizdara yardımcı olmaktadır. Kale erlerinin dirlik ve düzenliliğinin temin edilmesinde yetkisi ölçüsünde sorumluluğa sahipti.¹⁰² Dizdar ve kale kethüdasının yönetiminde olup gece-gündüz kaleyi bekleyen kale erleri, bu kişilerin arzıyla atanırlar ya da görevden alınırlardı. Asıl görevleri kaleyi muhafaza etmek olan mustahfızların, savaş sırasında sefere çağrıldıkları, kalan bir kısmının da beldenin güvenliğini sağlamakla görevlendirildikleri ifade edilmektedir.¹⁰³ Diğer bir görevli azebler, ilk zamanlarda savaşlarda yeniçerilerin önünde durarak harp eden yaya kuvvetleriydi. Zamanla Azeb teşkilatının genişletilmesiyle kale azebleri meydana getirilmiş ve 16. yüzyıldan itibaren maaşlı olarak kaledeki hizmetlerde kullanılmaya başlanmışlardır.¹⁰⁴

Sicil kayıtlarına göre, ilgili yıllarda Ruha şehrinin kale kesiminde hizmet veren görevlilerden dizdar, azebler ağası¹⁰⁵ ve azebler tespit edilmiştir. Bu yıllarda kalenin dizdarlık hizmetini, ismine bazı dava kayıtlarının “*şuhûdü'l-hâl*” bölümünde de rastlanılan Ali Ağa isimli şahıs yürütmekte olup¹⁰⁶ Muharrem 1040 (Ağustos/Eylül 1630) tarihli belgeye göre, Harran Nahiyesi'nde havass-ı hümâyûn karyelerinden Parepare köyü, söz konusu şahsın uhdesine verilmiştir.¹⁰⁷ 27 Cemaziyülevvel 1040 (1 Ocak 1631) tarihli berat kaydına göre, kaledeki azeblerin ağalık hizmeti, “*hîn-i tevzî'de hizmeti ve mülâzemeti mukabelesinde*” sipahi oğullarından 42'inci bölükten Hacı Şaban bin Yusuf'a tevcih edilmiştir. Ancak Hacı Şaban'ın kendisine verilen ruûs-ı hümâyûnu, kendi isteğiyle sipahi oğullarından 69'uncu bölükte yevmi 24 akçe ulûfeye mutasarrıf olan Ahmed bin Muharrem'e vererek görevden feragat etmesiyle göreve Ahmed bin Muharrem getirilmiştir.¹⁰⁸ Mevcut verilerden, zikredilen tarihten önce görevi Ahmed Ağa bin Mehmed'in ifa ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁹

Yukarıda zikredilen örf mensuplarının yanı sıra Osmanlı taşra idarî teşkilatında önemli rol üstlenmiş görevlilerden biri “alaybeyi” diğeri “çeribaşı”dır.¹¹⁰ İncelenen sicil kayıtlarında bu görevleri ifa eden şahıslar hakkında tatmin edici verilere ulaşılamamıştır. Sadece 29 Cemaziyülahir 1040 (2 Şubat 1631) tarihli bir dava kaydı, alaybeyi olan şahsın Seydi Gazi Bey olduğuna işaret etmiş,¹¹¹ Gurre-i Muharrem 1040 (10 Ağustos 1630) tarihli mektup kaydı ise ismi zikredilmeyen sancak alaybeyinin timar tevcihinde rol oynadığını göstermiştir.¹¹² Çeribaşı ile ilgili malumatta ise isimlerini öğrenmekle sınırlı kalmıştır.¹¹³

⁹⁸ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 98-99.

⁹⁹ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 99.

¹⁰⁰ Yusuf Oğuzoğlu, “XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1, Samsun 1986, s. 153; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları: 1, Tarih Şubesi Yayınları: 1, Elazığ 2003, s. 87.

¹⁰¹ Çakar, *Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 87-88.

¹⁰² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK, Ankara 1989, s. 47-48; Çakar, *Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 88; Ünal, umumi olarak kale ve hisarın korunmasında görevli müstahfızların, genellikle ulûfeli olmakla birlikte timar tasarruf edenlerin de mevcut olduğundan söz etmektedir. Bkz. Ünal, *age*, s. 48.

¹⁰³ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 100.

¹⁰⁴ Ünal, *age*, s. 48.

¹⁰⁵ Kalede hizmet veren bu görevli, azeb askerlerinin şefi idi. Bkz. Çakar, *Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 88.

¹⁰⁶ UŞS. 207, 66-143; UŞS. 207, 192-439; UŞS. 207, 232-538.

¹⁰⁷ UŞS. 207, 307-641.

¹⁰⁸ UŞS. 207, 280-589.

¹⁰⁹ UŞS. 207, 21-48; UŞS. 207, 194-443.

¹¹⁰ Bu görevliler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, *age*, s. 46-47; Çakar, *Trablus (1516-1579)*, s. 103-107.

¹¹¹ UŞS. 207, 258-595.

¹¹² UŞS. 207, 296-619.

¹¹³ 28 Zilhicce 1039 (8 Ağustos 1630) tarihli belge, bu tarihte çeribaşı olan kişinin İbrahim Bey bin Hacı Mustafa olduğunu göstermiş iken, Evâil-i Receb 1040 (3-12 Şubat 1631) tarihli dava kaydı söz konusu görevde Mustafa bin Mustafa'nın olduğuna işaret etmiştir. Bkz. UŞS. 207, 173-394; UŞS. 207, 275-582.

2. Kazâ Yöneticileri (İlim Mensupları)

Osmanlı mülki idaresinin esasını “kazâ” oluşturur ve bu birimlerin başında kadı bulunurdu. Kadı olan şahıs, bulunduğu bölgenin en büyük sivil ve adli amiriydi.¹¹⁴ Osmanlıların ilk kadısı, Mevlâna Dursun Fakih olup bu zât aynı zamanda ilk Osmanlı hutbesini¹¹⁵ okuyan kişi idi.¹¹⁶

Kadılık hizmetinin hiyerarşik anlamda en üst mercii Anadolu ve Rumeli kazaskerliği olmuştur. Osmanlı kadısı bu hiyerarşi içinde medrese tahsili ve hukuk eğitimi almak mecburiyetindeydi.¹¹⁷ Medreseden çıkıp kazasker divanına mülâzemet edenler, müderris olmayı tercih etmeyip kadı olarak hizmet vermek istediklerinde hiçbir vasıta olmaksızın kazâ kadılığına atanırlardı. Bununla birlikte, bir süre müderris olarak hizmet verip sonradan kadılık mesleğini icra etmek isteyenler, müderrisliklerinin dereceleri nazar-ı itibara alınarak kazâ, livâ ya da eyâlet birimlerinden birinin kadılığına getirilirlerdi. Bu durum kanunnâmelerde tespit edilmiştir. Örneğin 45 akçelik kadılığa yirmili bir medrese müderrisi tayin edilir iken “taht kadılığı” ya da “mevleviyet” olarak adlandırılan 500 akçelik eyâlet kadılıklarına Sahn ve Ayasofya müderrisleri tayin olunurlardı.¹¹⁸

İlmiye mensuplarının atanma, azil, bir yerden başka yere gitme gibi işlerini takip eden makam, merkezdeki kazaskerlik idi. Gerek Rumeli’de, gerek Anadolu tarafında kadı olan şahısların özlük işlerinin takipçisi iki kazasker, Divân-ı Hümâyûn’un bir üyesi idiler.¹¹⁹

“Cihet” veya “vazife” olarak adlandırılan kadıların maaşları yevmiye, diğer bir ifadeyle günlük hesabıyla en çok 500 akçe olabirdi.¹²⁰ Kadıların yevmiyeleri, bu idarecilerin rütbelerini, dolayısıyla tayin edildikleri kazâ birimlerinin büyüklükleri ile önem derecelerini yansıtan itibarî bir meblağdı. Esasında devlet, bunlara böyle bir ödeme yapmıyor, onlar yaptıkları işlemler mukabelesinde halktan aldıkları para ile geçimlerini sağlıyorlardı.¹²¹

Kadılar oldukça geniş görev ve yetkilere sahip olup bunları adli, idari ve beledi şekillerinde incelemek mümkündür.¹²² Bir hâkim olan kadılar, öncelikle bütün davalara bakarlar, adli işleri görürlerdi.¹²³ Kadıların hizmet verdikleri kazâ ve şehirlerde şer’î mahkemeler bulunmaktaydı. Verdikleri hükümlerde Hanefî mezhebini esas alan kadılar, evlenme, miras paylaşımı, vasi tayini ve görevden alınması, cürüm ve cinayet gibi davalar, kısaca şer’î ve hukukla ilgili tüm işlemleri görürlerdi.¹²⁴

Bilindiği üzere kadının görevlerinin büyük bir kısmı mahkemede yürütülüyordu. Bu yetkiliye mahkeme işlerinde yardım eden bir kısım görevliler vardı ki, “nâib” bunların başında geliyordu.¹²⁵ Kadının vekili olup onun yargı alanının bir kısmında görevlerini yüklenen nâibin tayin, teftiş ve görevden alınması kadı tarafından yapılırdı.¹²⁶

İncelenen sicil kayıtlarında az sayıda “nâib” ile karşılaşmış olup belgelerin birinde Evâhir-i Rebûlahir 1039 (8-16 Aralık 1629) tarihinde Ahmed Efendi isimli şahsın nâib olarak hizmet verdiği görülmüştür. Belge, havass-ı hümâyûn karyelerinden Bozabad Nahiyesi’ne bağlı Bezirci köyünün “hâlâ nâibü’ş-şer’ Ahmed Efendi’nin ademisi İbrahim nâm kimesne” uhdesinde olduğunu yansıtmaktadır.¹²⁷ Belgedeki veriler, Ahmed

¹¹⁴ Akdağ, *agm*, s. 48.

¹¹⁵ Hilafete mahsus alametlerden biri olan hutbe, câmilerde namazda minberler üzerinde halife için okunan duaya denirdi. Hutbenin aslı şöyle idi: İslâmiyet’in ilk dönemlerinde namazda imameti bizzat halifeler yerine getirirler ve namazı Hz. Peygamber’e salavat ve sahabe-i kirama Rıdvan dualarıyla tamamlarlardı. Sonradan Müslümanlar her tarafa valiler tayin edince bu yetkililer, buldukları yerlerde namazda imamlık ve namazın sonunda halifeye dua etmeye başladılar. Hz. Ali’nin hilafeti döneminde Basra’ya vali olan Abdullah bin Abbas, valilerden bu yolda ilk hareket eden kişiydi. Bu zat minberde durarak “Allahümme ensur ‘aleyâ ilahi! Hz. Ali’yi muzaffer et” dedi ve sonrasında halifelere dua etmek adet haline geldi. Hatta bir yerde bir halifeye dua etmek o halifenin o yerde hâkimiyetine alamet olarak kabul edildi. Bağdad’da halifelerin hâkimiyet ve nüfuzları azaldığı zamanlarda gerek sultanlar gerek emirler bu duada halifelere ortak olmaya başlayarak hutbede ilk önce zamanın halifesini, daha sonra kendi adlarını zikrettirdiler. Bir zaman sonra da halife olan şahsın adını tamamen kaldırarak yalnızca kendi adlarını zikrettirdiler. Bilgi için bkz. Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, trc. Zeki Megamiz, C. 1, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1328, s. 114; İlhan Erdem, Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti (Siyasî Tarihi ve Yönetim Yapısı)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s. 203; Hutbe, Ak-Koyunlu Devleti tarafından da hâkimiyetin bir sembolü olarak görülmüştür. Bkz. Erdem, Paydaş, *age*, s. 203-204; Osmanlılarda istiklal alameti olarak okunan ilk hutbe, 1290 senesinde Dursun Fakih tarafından Osman Gazi adına okunmuştur. Bkz. Süheyl Ünver, “Osmanlıların İlk İstiklal Hutbesini Okuyan Dursun Fakih”, *Türk Dünyası*, C. II/S. 12, İstanbul 1950, s. 496; Hasan Aksoy, “Dursun Fakih”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 7.

¹¹⁶ A. Refik Gür, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadılık Müessesesi*, haz. M. Nihat Aryol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 53.

¹¹⁷ Özcan, *age*, s. 83.

¹¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988, s. 87-89; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara 2021, s. 128-129.

¹¹⁹ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 102.

¹²⁰ Çakar, *Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 96.

¹²¹ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 105-106.

¹²² Çakar, *Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 97.

¹²³ Çakar, *Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 97.

¹²⁴ Uzunçarşılı, *age*, s. 108-109; Çakar, *Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 97.

¹²⁵ Ünal, *age*, s. 53; Çakar, *Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 97.

¹²⁶ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik, İstanbul 2020, s. 82.

¹²⁷ UŞS. 207, 294-615.

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA (URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

Efendi'nin görevini ifa ettiği yer hakkında bizi aydınlatmamakla birlikte, kazâ nâiblerinin¹²⁸ vazifeleri dikkate alındığında söz konusu nâibin Ruha kazâ merkezinde değil, fakat buranın kadısı tarafından kazâ dâhilindeki Bozabad Nahiyesi'nde görevlendirildiği ihtimali üzerinde durulmaktadır.

Bilindiği üzere kadının görevlerinin büyük bir bölümünü icra ettiği mahkemede, yeterince nâib bulunurdu.¹²⁹ Nitekim incelenen yıllarda Ruha mahkemesinde de nâiblerin hizmet verdiğini görmek mümkündür. Meselâ, 28 Şevval 1039 (10 Haziran 1630) tarihli dava kaydına göre, Ruha sakinlerinden Mustafa bin Alaeddin'in içki içerek sarhoş bir şekilde mahkeme-i şerife kapısına gelip kadıya ve nâibe küfürler etmesi,¹³⁰ mahkemede kadının yanında nâibin de bulunduğunu göstermektedir. Sicil kayıtlarından mahkemede kaç nâibin hizmet verdiği tespit edilememiş, bununla birlikte belgelerde kadı unvanının, nâib unvanıyla kıyaslanamayacak kadar çok olduğu gözlenmiştir.

Kadıya işlerinde yardımcı olan diğer bir görevli muhızırbaşı idi. Muhızırbaşı olan şahsın, kendisine verilen görevi yerine getirebilmesi için yanında "muhızır" diye anılan bir çeşit adli polis erleri bulunmaktaydı.¹³¹ Muhızırbaşı ile muhızırlar, kamu suçlarının dışında, günlük hayatta fertler arasında meydana gelen alacak-verecek gibi anlaşmazlıklarda, davalıları mahkeme huzuruna getirmek ve kadının verdiği hükmün ardından davalının hakkını teslim eden görevlilerdi.¹³² Urfa kadı sicilinde "muhızır" olan şahıslara bilhassa belgelerdeki "şuhûdü'l-hâl" kısmında tesadüf edilmiş olup bazı dava kayıtları bu görevlilerin muhallefet taksimi için mahkeme tarafından görevlendirildiklerini yansıtmıştır. Meselâ, 16 Cemaziyülahîr 1040 (20 Ocak 1631) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, mahkeme tarafından görevlendirilen Muhızır Kaim, Çekmeoruç köyünden Eyyüb, Derviş ve Hasan isimli kardeşler arasında babaları Hüdaferdi'den intikal eden malların Müslümanlar huzurunda paylaşılmasında hazır bulunmuştur.¹³³ Mahkeme gündemine taşınan dava kayıtlarında dokuz muhızır ismine rastlanılması, incelenen yıllar arasında Ruha'daki muhızır sayısı hakkında bir fikir vermektedir.¹³⁴

Kadının mahkeme işlerinde en büyük yardımcılarından biri, müftü idi.¹³⁵ Kadının, tereddüde düştüğü bazı durumlarda, fetva için müftüye başvurması daha rahat karar almasını kolaylaştırıyordu. Kadı, sadece şer'î değil örfî bir takım meselelerde de bu yetkiliden fetva sorabiliyordu.¹³⁶ Urfa kadı siciline intikal eden kayıtlar incelendiğinde, 1039 (1629/1630) yılı ile 1040 (1630/1631) senesinin başlarında Ruha'nın müftülük hizmetinde Mevlâna Mustafa Efendi isimli şahsın bulunduğu¹³⁷ ve bu şahsın vefat etmesi üzerine, 28 Cemaziyülevvel 1040 (2 Ocak 1631) tarihi itibarıyla göreve Mevlâna el-Hâc Ahmed'in getirildiği¹³⁸ görülmektedir. Mahkemede bulunan diğer bir görevli grubu kâtipler olup bunlar, mahkemeye ilgili yazışmaları yürütürlerdi.¹³⁹

Kadı, adalet dağıtan bir yargıç olmanın yanı sıra, üstlendiği yönetim sorumlulukları ile Osmanlı Devleti'nin en önemli görevlilerinden birisi olmuştur.¹⁴⁰ Kadıların idarî cihetten pek mühim vazifeleri olup bu konuda hükümet tarafından kendisine hüküm gönderilir, o da icap eden cevabı kendisi bizzat hükümete arz ederdi. Zahirenin ve amelenin tedarik edilmesi, menzil emirleri, hayvan sevki, iktisadi işler, asker toplanması gibi görevler, kadı aracılığıyla yerine getirilirdi.¹⁴¹ Kadı aynı zamanda asayiş âmiri olup ona bu konuda bir subaşı ile asesbaşı yardımcı olurdu.¹⁴²

Kadıların diğer bir görevi kazâ merkezinin belediye reisliği idi. Kendilerine bu hususta muhtesip,¹⁴³ pazarbaşı, esnaf yiğitbaşları, çöp-subaşı ve mimarbaşı¹⁴⁴ yardımcı olmaktaydı.¹⁴⁵ Kadılık hizmetini ifa eden

¹²⁸ Kazâ nâibleri, kadıların kendi kazâları dâhilindeki nahiyelere tayin ettiği ve kazâ kadısı namına o nahiyenin şer'î işlere bakan kişilerdi. Bkz. Uzunçarşılı, *age*, s. 117.

¹²⁹ Çakar, *Trablus (1516-1579)*, s. 116.

¹³⁰ UŞS. 207, 130-291.

¹³¹ Akdağ, *age*, s. 437.

¹³² Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 110.

¹³³ UŞS. 207, 248-570.

¹³⁴ Muhızır isimlerinin geçtiği belge örnekleri için bkz. UŞS. 207, 7-7; UŞS. 207, 32-73; UŞS. 207, 36-84; UŞS. 207, 38-88; UŞS. 207, 99-222; UŞS. 207, 127-286; UŞS. 207, 129-290; UŞS. 207, 140-312; UŞS. 207, 154-346.

¹³⁵ Ünal, *age*, s. 53.

¹³⁶ Ünal, *age*, s. 53-54.

¹³⁷ UŞS. 207, 66-143; UŞS. 207, 107-242; UŞS. 207, 121-275; UŞS. 207, 147-328; UŞS. 207, 159-359; UŞS. 207, 179-410.

¹³⁸ UŞS. 207, 277-585.

¹³⁹ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 110.

¹⁴⁰ Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 111.

¹⁴¹ Uzunçarşılı, *age*, s. 109; Çakar, *Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 98-99.

¹⁴² Akdağ, *agm*, s. 50.

¹⁴³ 1039 yılının Receb ayında (Şubat/Mart 1630) mahkeme gündemine taşınan dava kaydı, bu tarihte Ruha'da muhtesip olan şahsın Cum'a bin Kasım olduğunu göstermektedir. Belge, aralarında muhtesibin de bulunduğu bazı görevlilerin Halep Keşan Türkmen taifesinin şehre getirdikleri mallardan ziyade akçe almaları nedeniyle bunlardan davacı olunmasıyla ilgilidir. UŞS. 207, 65-141.

¹⁴⁴ Ruha kadı mahkemesine intikal eden 4 Receb 1039 (17 Şubat 1630) ve 26 Ramazan 1039 (9 Mayıs 1630) tarihli dava kayıtları, bu tarihlerde şehirde mimarbaşılık hizmetini Karagöz isimli şahsın ifa ettiğini yansıtmaktadır. Kayıtlardan, Karagöz'ün, ortak mülkiyet olan dârlarda hisse taksimi yapılması hususunda mahkemeye keşif için gönderilenler arasında olduğunu öğrenmekteyiz. UŞS. 207, 43-99; UŞS. 207, 105-236.

¹⁴⁵ Akdağ, *agm*, s. 51.

şahısların buraya kadar zikredilen görevlerinin yanı sıra temas edilmesi gereken diğer bir önemli görevi de buldukları bölgelerde teftiş faaliyetlerini icra etmek olmuştur.¹⁴⁶

Sicil kayıtlarından ele alınan dönemde, Ruha'nın kadılık hizmetinde Mevlâna İbrahim Efendi bin Emir Ahmed Çelebi ile Mevlâna Numan Efendi'nin bulunduğu tespit edilmektedir. Mevcut veriler incelendiğinde, isimleri zikredilen kadılardan Mevlânâ İbrahim Efendi bin Emir Ahmed'in, Evâil-i Rebiülahir 1039 (18-27 Kasım 1629) ile Evâhir-i Cemaziyülevvel 1040 (25 Ocak-2 Şubat 1631) tarihleri arasında Ruha'nın kadılık hizmetini ifa etmekte olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷ Kazânın diğer kadısı Mevlâna Numan Efendi'nin ise Anadolu Kazaskeri Ebu Said Mehmed tarafından kendisine gönderilen mektuba göre, yevmî 150 akçe vazife ile söz konusu kazâyâ Suruc Nahiyesi'nin de ilhakıyla 1040 yılının Cemaziyülahir (Ocak/Şubat 1631) ayında kadılık hizmetine getirildiği görülmektedir.¹⁴⁸ Verilerden de anlaşılacağı üzere Ruha'ya tayin edilen kadının maaşının 150 akçe olması hasebiyle, Ruha kadılığının mevleviyet olan bir kadılık olmadığını söylemek mümkündür.

Yukarıda temas edildiği üzere kadının adli, idarî ve beledî olmak üzere birçok görevi vardı. Nitekim incelenen sicil kayıtlarında da Ruha'da görevli kadınların ne kadar geniş bir yetkiye sahip olduklarını görmek mümkündür. Meselâ aile hukukuyla ilgili işlemler, öldürme, yaralama, hırsızlık gibi vakalar, esnaflarla ilgili meseleler, şehre getirilen mallardan fazla ücret alındığına dair şikâyetler, bazı evlerin ortak kullanılmasından kaynaklanan problemler hep kadı huzuruna getirilirdi. Öte yandan, askeri seferler zamanında Ruha'da bulunan kul taifesinin sefer-i hümayuna gönderilmesi,¹⁴⁹ asker için zahire temin edilmesi,¹⁵⁰ vergilerin toplatılması,¹⁵¹ devlete ihaneti tespit edilen örf mensuplarının kalede hapsedilerek mallarına el konması¹⁵² gibi işlemlerle ilgili fermanlar kadıya hitaben düzenlenmiştir. Bu ise zikredilen hususlarda kadının görev ve sorumluluklarının olduğunu göstermiştir. Merkezden gönderilen söz konusu fermanların kimisinde kadının yanı sıra bazı örf mensuplarının da muhatap alındığını belirtmek isteriz. Ruha kadılarıyla ilgili temas edilmesi gereken bir husus da, bunların bazı önemli vakalarda keşif heyetiyle bizzat olay mahalline gitmeleridir. Meselâ 9 Muharrem 1040 (18 Ağustos 1630) tarihli kayıttan anlaşıldığına göre, gayrimüslimlerin, şehirdeki Kara Kilise'nin avlusunda şeriata aykırı olarak bina ettikleri yeni bir kilise ile altındaki savmanın keşfi için kiliseye gidenler arasında padişahın sancakta yürütme kuvvetini temsil eden Abdal Paşa'nın kaimmakamı Yakub Ağa'nın yanı sıra kadı da bulunmaktaydı.¹⁵³

3. Yerel Yöneticiler

3. 1. Şehir Mahalle Kethüdarları

Osmanlı Devleti'nin her bir şehrinde, buraların ahalisini hükümet nezdinde temsil eden bir şehir kethüdası olup Selçuklu döneminde bunların "iğdişbaşı" olarak anıldığı görülmektedir. Şehir kethüdasını, icra ettiği hizmet bakımından kısmen de olsa günümüzdeki belediye reisine benzetmek mümkündür. Kadı, hizmet verdiği kazâ biriminin aynı zamanda bir nevi belediye meclisi başkanı durumunda olsa da pratikte şehirle ilgili işlerin büyük bir kısmını şehir kethüdası yerine getirirdi. Şehir kethüdasının muhtelif vazifeleri olup bunların başında şehrin dirlik ve düzenliğinin korunması gelmekteydi.¹⁵⁴

Sicil kayıtlarından, Ruha'da hizmet veren şehir kethüdasının görevleri hususunda aydınlatıcı veriler tespit edilememiş olup "*şuhûdü'l-hâl*"de bu görevlinin sadece ismine tesadüf edilmiştir. Nitekim mevcut veriler incelendiğinde, Ruha'nın kethüdalık hizmetini Rebiülahir 1040 (Kasım/Aralık 1630) tarihinde Hüseyin Bey isimli şahsın¹⁵⁵ ifa ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı'da şehir kethüdalığı hizmetinin yanı sıra şehirlerin mahalle kesimlerinde de birer kethüda görevlendirilmisti. Reis olarak da anılan bu yetkilinin temel vazifesi, mahallenin dirlik ve düzenini temin etmektir. Şehir kethüdasına bağlı olarak hizmet veren bu görevliler, asayişin sağlanması hususunda mahalle bekçileri ile iş birliği yaparlardı.¹⁵⁶ Mahkeme gündemine taşınan dava kayıtlarından, ele alınan dönemde Ruha'daki mahallelerden Bâbü'l-Emir Mahallesi'nde kethüdalık hizmetini ifa eden şahsın tespiti yapılmıştır. 1039 yılı Zilhicce ayının son günlerinde (1-9 Ağustos 1630) mahkemeye intikal eden dava kaydına göre, mahallenin kethüdası Raldan? isimli zımmî idi. Belgedeki veriler incelendiğinde, mahallede avarız ve bedel-i

¹⁴⁶ Kırım Hanlığı Kazasker Defterlerinden yararlanılarak kadınların muhallefât, katl, vakıf, mektep ile medrese, kütüphane, bedel-i hac ve çarşının düzeninin temin edilmesinde teftiş görevinin olduğu belirtilmiştir. Bilgi için bkz. Ahmet Doğan, "Kırım Hanlığı'nda Kadı'nın Teftiş Görevi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. XI/S. 35, 2023, s. 714.

¹⁴⁷ UŞS. 207, 2-0; UŞS. 207, 3-0; UŞS. 207, 4-0; UŞS. 207, 130-292; UŞS. 207, 264-560; UŞS. 207, 342-714.

¹⁴⁸ UŞS. 207, 259-595/2.

¹⁴⁹ UŞS. 207, 299-624/2.

¹⁵⁰ UŞS. 207, 290-604.

¹⁵¹ UŞS. 207, 344-717; UŞS. 207, 348-725; UŞS. 207, 356-738/2.

¹⁵² UŞS. 207, 281-591.

¹⁵³ UŞS. 207, 179-410.

¹⁵⁴ Ünal, *age*, s. 49; Şehir kethüdarlarının görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, *age*, s. 158-159; Ünal, *age*, s. 49-50.

¹⁵⁵ UŞS. 207, 223-512.

¹⁵⁶ Ünal, *age*, s. 50; Çakar, *Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 91.

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA (URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

nüzul gibi tekâlif-i örfiyye adı altındaki vergilerin “mahalle mübaşirleri” tarafından toplandığı ve vergilerin muaf olanlardan toplanması halinde mahalle kethüdasının uyarıldığı görülmektedir.¹⁵⁷ Burada bir hususa temas edilmesinde fayda vardır. Bilindiği üzere Osmanlılarda gayrimüslimler, kendi aralarından seçtikleri kethüdalara aracılığıyla yönetici kesimle bağlantı kuruyor, işlerini yürütüyorlardı. Cemaatleri içinde cinayet, yaralama gibi olaylar meydana geldiğinde, durum kethüdalara tarafından subaşma bildirilir, sonrasında mahkeme tarafından suç mahallinde inceleme yapılırdı.¹⁵⁸ Dolayısıyla sicil kayıtlarının araştırma konusu dönemde, Müslümanların yanı sıra gayrimüslimlerin de meskûn olduğuna işaret ettiği Bâbü'l-Emir Mahallesi'nde¹⁵⁹ vergilerin toplanmasından sorumlu olduğu anlaşılan mahalle kethüdası Raldan?'ın, bu yerleşim birimindeki zimmilerin temsilcisi olması da ihtimal dâhilindedir.

3. 2. Esnaf Yöneticileri

Esnaf örgütü, ustalar tarafından seçilen bir yönetim organına sahip olup esnaf üyelerini yönetime karşı temsil etmekte ve savunmaktaydı.¹⁶⁰ Ustaların kadı huzuruna gelip bir bakıma oylarıyla belirledikleri şeyh, kethüda, yiğitbaşı gibi esnaf temsilcilerinin atama işlemleri, merkezden alınan beratla sonuçlanmaktaydı.¹⁶¹ Araştırmamıza konu olan yıllarda Osmanlı'nın diğer şehirlerinde olduğu gibi Ruha şehrinde de farklı meslek dallarında faaliyet gösteren esnaf grupları bulunmaktaydı ve bunlar liderlerinin etrafında teşkilatlanmışlardı. Sicil kayıtlarındaki verilerden, şehirdeki esnafı yöneten kişilerden şeyh, yiğitbaşı ve pazarbaşı tespit edilmiş olup bu yöneticiler aşağıda incelenecektir.

3. 2. 1. Şeyh

Orta Çağ'da fütüvvet adı verilen esnaf teşkilatının lideri şeyh idi.¹⁶² Her esnaf grubunun başında bulunarak manevî ve dinî yetkinin temsilcisi olan bu görevli, fütüvvet ahlakına dair pek fazla bilgisi olan tecrübeli lonca ustalarından seçilirdi. Şeyh olan şahsın, çiraklık ve ustalık törenlerine başkanlık etmek, loncada cezaları bildirip uygulamak,¹⁶³ esnaf arasında ortaya çıkacak ihtilafları çözmeye çalışmak, çözüme kavuşturamadıkları anlaşmazlıkları kadıya bildirmek gibi vazifeleri bulunmaktaydı.¹⁶⁴ Ayrıca lonca kurallarının şekillenmesi ve uygulanmasında en etkili söz sahibi olan şeyh, hammadde ve ilgili işleri dağıtmakta, terfileri onaylamakta, fiyatları belirlemekte ve vergileri bölüştürmekteydi. Şeyhlerin görevde bulunma süreleri ise nadiren daimî idi.¹⁶⁵ İncelenen dönemde Ruha'daki esnaflardan debbağların iki¹⁶⁶ olmak üzere attarların, berberlerin, demircilerin, haffafların ve kuyumcuların birer şeyhleri¹⁶⁷ tespit edilmiştir. Sicil kayıtlarında debbağ esnafının iki şeyhiyle karşılaşılması, bu alanda şehrin geniş bir üretime sahip olduğu fikrini vermektedir. Debbağ esnafı dışındaki esnafların şeyhlerine belgelerdeki “*şuhûdu'l-hâl*” bölümünde rastlanılmış olup en fazla ismi zikredilen kişinin demircilerin şeyhi Şeyh Eyyüb Çelebi olduğu tespit edilmiştir.

3. 2. 2. Yiğitbaşı

Yiğitbaşı, esnafın teşkilat içi ilişkilerinde kethüdanın yardımcısı olarak hizmet vermekte idi. 18. asırdan itibaren hemen her esnaf taifesinde bulunması zorunlu olan bu yetkili, tecrübeli lonca ustaları arasından

¹⁵⁷ “Oldur ki Ruha sakinlerinden Siverekli? Ali bin Hüseyin nâm kimesne mahfil-i şer'-i şerife gelüb Bâbü'l-Emir Mahallesi Kethüdası Raldan? nâm zimmi mahzarında bast-ı kelimât edip ben ebâ-en-ced sipahizâde olup kimesnenin ra'iyeti ve ra'iyeti oğlu olmayıp ve mahalle-i mezbûrede sakin olduğum dâr dâhi kadimden sipahi evi olup tekâlif-i örfiyyeden mu'âf ve müesellem iken hâlâ mahalle-i mezbûre mübaşirleri benden bedel-i nüzul talep ederler bana hayfûr bu makule tekâlif ile bilâ sebep rencide olunmamak bâbında yedimde emr-i şerif dâhi vardır deyu bir kut'a hükm-i hümayûn ibraz etmeğin... mezbûr Ali kimesnenin ra'iyeti olmayıp ve evi dâhi hâne-i avârizdan olmamakla ber müceb-i emr-i şerif min ba'd nüzul ve avâriz ve sair tekâlif-i örfiyye ile rencide ettirmeyip ahâlî-i mahalle dahl ü taarruzdan men' olunup vâki'ü'l-hâl bi't-taleb kayd-ı sicil olundu”, UŞS. 207, 191-438.

¹⁵⁸ Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 146.

¹⁵⁹ Mahallede gayrimüslimlerin yaşadığına ilişkin bkz. UŞS. 207, 140-312; UŞS. 207, 152-340; UŞS. 207, 152-341; UŞS. 207, 194-444; Ruha Sancağı'nın 1523 yılında yapılan tahririne göre, şehirde gayrimüslim hane sayısı 334 olup bunun 304 hanelik gibi büyük ekseriyeti kendi müstakil mahallelerinde, geri kalanı ise 213 müslim hanenin bulunduğu Bâbü'l-Emir Mahallesinde yaşamaktaydı. 1566 yılına ait son tahrire göre, Müslüman hane sayısı 569'a yükselen mahallede gayrimüslim hane sayısı 43'e ulaşmıştır. Bkz. Turan, *age*, s. 34, 157-158; Dolayısıyla sicil kayıtlarından şehrin bu mahalle kesiminde Zincirli Kilise ve kilisenin etrafında gayrimüslimlerin varlığının tespiti, araştırma dönemine gelindiğinde de gayrimüslim nüfusun mahallede varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.

¹⁶⁰ Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 98.

¹⁶¹ Ergenç, *Bursa*, s. 195.

¹⁶² Mantran, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, s. 103.

¹⁶³ İnalçık, *age*, s. 197.

¹⁶⁴ İsmail Kıvrım, *Şer'iyeye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2005, s. 233.

¹⁶⁵ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, trc. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 226-227.

¹⁶⁶ “Oldur ki Ruha'dan debbağ kısmından gön işleyenlerden Nunok v. Kirekos ve Habek v. Abraham ve Bedr v. Nures nâm zimmiler ile Hasan bin Matar nâm Müslim mahfil-i şer'-i şerife gelüb yine debbağlardan Kösem oğlu ve şeyhleri Şeyh Mustafa ve Şeyh Mehmed nâm kimesneler muvâcehelerinde...”, UŞS. 207, 205-471; Debbağ esnafı, dağıtımdan aldıkları ya da etraftan buldukları ham derileri debbağhanelerde sahtıyan ve köseleye dönüştürmekte ve bunlara piyasanın talep ettiği renkleri verdikten sonra ayakkabıcı gibi deri işleriyle uğraşan esnafa satmaktaydılar. Bkz. Akdağ, *age*, s. 514.

¹⁶⁷ UŞS. 207, 139-311; UŞS. 207, 153-343; UŞS. 207, 153-344; UŞS. 207, 156-350/2; UŞS. 207, 168-379; UŞS. 207, 199-456.

seçilirdi.¹⁶⁸ Esnafın birinci şikâyet kademesi olan yiğitbaşının çözemediği meselelere kethüda bakardı. Yiğitbaşı, esnafı sıkı kontrol eder, esnafı diğer lonca yöneticileriyle birlikte mahkemede temsil eder, kethüda bulunmadığı zamanlarda bağlı olduğu esnafın ve hükümetin isteklerini yerine getirir, aykırı iş yapanları para ve sopa cezası ile cezalandırırdı. Ayrıca nizamaya uygun olmayan işleri kethüda ile birlikte kadı ve muhtesibe bildirmek, kendi esnafına alınan malzemeyi paylaştırmak ve satmak en mühim görevleri arasında idi. Kethüda gibi bu görevli de yaptığı işler karşılığında esnaftan para, yeni usta olan kalfalardan hediye alır, ayrıca paylaştırdığı mallardan da kethüda ile beraber fazla alırdı. Yiğitbaşılık, Tanzimat'tan sonra ortadan kalkmış ve bu esnaf temsilcisinin gördüğü vazife ustabaşı ile çavuş arasında taksim edilmiştir.¹⁶⁹

Sicil kayıtlarına göre, ilgili dönemde Ruha esnaflarından cullâhlar¹⁷⁰ taifesinin yiğitbaşısı tespit edilmiştir. 6 Zilkade 1039 (17 Haziran 1630) tarihli belgeye göre, söz konusu taifenin yiğitbaşısı Bâli veledi Serkis olup belge, Müslüman ve gayrimüslim üyelerden teşekkül eden esnaf taifelerinde yiğitbaşının gayrimüslim üyeler arasından da seçilebildiğini yansıtmaya bakımından dikkat çekicidir. Her ne kadar söz konusu esnaf temsilcisinin gayrimüslimler arasından seçilmesinde neyin etkili olduğu bilinmese de kimi araştırmalardaki verilerden yola çıkılarak bunda grup üyelerinin çoğunluğu oluşturmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Zira aynı esnaf grubu içinde müslim ve gayrimüslim esnafın bir arada bulunması hâlinde kethüda, çoğunluğun teşkil ettiği gruptan seçilirdi.¹⁷¹ Bâli veledi Serkis tarafından mahkeme gündemine taşınan kayıt, esasında söz konusu yiğitbaşının, vazifesini icra edemediğini ileri sürerek kendi isteğiyle görevden feragat etmesiyle ilgilidir.¹⁷²

3. 2. 3. Pazarbaşı

Anadolu şehirlerinin hemen hepsinde pazarbaşı bulunurdu. Diğer esnaf temsilcileri gibi seçimle göreve getirilen pazarbaşının, bakkallar arasında meydana gelen sorunları çözmek, çarşı ve pazara gelen malları bakkallara dağıtmak, kantar kontrolünü yapmak, şehirde bakkal olacak şahsı kadı siciline kaydetmek ve şehrin pazar veya çarşı kesiminde pazarcılık hizmetini ifa edecek kişilere icazet verdimen gibi görevleri vardı.¹⁷³ Bunların dışında pazarcılarla devlet arasındaki bağlantıyı sağlamak, pazar dışında alım-satım yapılmasını önlemek, aksine hareket edenleri merkeze bildirmek, esnafın şehir yöneticileriyle olan işlerini yürütmek ve esnaf arasında meydana gelen ihtilaflara müdahalede bulunmak göreve beratla tayin edilen pazarbaşının vazifeleri arasında idi.¹⁷⁴

Sicil kayıtlarına göre, ilgili yıllarda Ruha şehrindeki pazarbaşılık hizmetini, ismine bilhassa belgelerin “*şuhûdu'l-hâl*” kısmında¹⁷⁵ tesadüf edilen Mustafa Çelebi bin Abdullah isimli şahsın ifa ettiği anlaşılmaktadır. 1039 yılı Cemaziyülevvel ayının son günlerinde (6-15 Ocak 1630) mahkemeye taşınan bir dava kaydı, bu görevlinin şehre dışarıdan gelen sabun, pamuk, pirinç gibi ürünlerden alınan yasakçılık bedelinin fazla olması durumunda bunu diğer esnaf üyeleriyle birlikte mahkeme gündemine taşıdığını yansıtmaktadır.¹⁷⁶ Bu ise şehirdeki pazarbaşılığın görevlerinin neler olduğu hususunda bir fikir vermesi bakımından önemlidir.

¹⁶⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen, İstanbul 2015, s. 293; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2017, s. 119.

¹⁶⁹ Mustafa Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, C. H. P. Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul 1942, s. 117-118.

¹⁷⁰ Farsça “ören, dokuyan” anlamındaki cülâh veya cullâh sözcüğü, Türkler arasında yaygın olarak çulha şeklinde ifade edilmiş ve bu adlandırmayla Osmanlı'da genellikle pamuklu dokuyan dokumacılar kastedilmiştir. Hemen her Osmanlı şehir ve kasabasında önde gelen sanat kollarından biri olan cullâhlık yani pamuk dokumacılığı, pamuğun bol miktarda yetiştirildiği bölgelerin merkezlerinde ya da ulaşım imkânlarına sahip ticarî faaliyetin yoğun olduğu şehirlerde yaygındı. Isparta, Burdur, Denizli, Konya, Ankara, Manisa, Akhisar, Bergama, Mardin, Diyarbakir, Urfa, Adana gibi farklı coğrafi bölgelerdeki şehirlerde pamuklu dokumacılığı yaygın bir şekilde yapılıyordu. Bilgi için bkz. Feridun Emecen, “Cullâh”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 83; Üner, *Urfa Tarihi*, s. 210; Durum böyle olmakla birlikte gerek Culhacılık sanatının, Urfa yöresinde “yün ipliği, pamuk ipliği ve floş’un kamçılı tezgâhın tek ayakla çalışan çeşidi olan “cakarlı” ve 2-4 ayakla çalışan çeşidi olan “çekmeli” tezgâhlarda dokunarak “yamşah” (neçek-çefiye) ve “puşu” gibi başörtüsü, “ehram” ve “fita” gibi kadın boy örtüsü haline getirilmesi” şeklinde tanımlanması gerek Bursa’da beledi ve futa denilen ipekli veya yarı ipekli kumaşları dokuyanların cullâh adıyla ifade edilmesi cullâhların sadece pamuk dokumadığını ortaya koymaktadır. Bkz. A. Cihat Kürkçüoğlu, S. Sabri Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları*, Şanlıurfa Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011, s. 55; Emecen, *agm*, s. 84; ayrıca Urfa’da Culha dokumacılığına ilişkin geniş bilgi için bkz. Feriha Akpınarlı, *Şanlıurfa Culha Dokumacılığı*, ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa 1996.

¹⁷¹ S. Kazım Rûhanî, *XVI. – XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Safevi Esnaf Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1976, s. 22.

¹⁷² Bâli veledi Serkis’in, mahkemede mensup olduğu esnafın Müslim ve gayrimüslim üyeleri huzurunda “*yiğitbaşılık hizmetinde ‘acim olub zindegânem olmamağla hüsn-i ihtiyarimle yiğitbaşılıktan feraget eyledim min ba’d yiğitbaşılık etmezem*” şeklindeki ikrarı sicile kaydedilmiştir. UŞS. 207, 142-316.

¹⁷³ Mustafa Murat Öntüğü, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2003, s. 224-225.

¹⁷⁴ Yusuf Oğuzoğlu, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında Konya Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1981, s. 117; M. Asım Yediylidiz, *Şer’iye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı Ekonomik Hayat*, Arasta Yayınları, Bursa 2003, s. 27.

¹⁷⁵ UŞS. 207, 42-98; UŞS. 207, 83-183; UŞS. 207, 98-220; UŞS. 207, 100-224; UŞS. 207, 112-254; UŞS. 207, 140-313; UŞS. 207, 149-333; UŞS. 207, 194-443; UŞS. 207 199-456.

¹⁷⁶ UŞS. 207, 64-139.

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA (URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

3. 3. Nakîbü'l-Eşraf

Bilindiği üzere Peygamber Efendimizin torunları Hz. Hasan'ın soyundan gelen kişiler için “şerif”, Hz. Hüseyin'in soyundan gelen kişiler için “seyyid” ifadesi kullanılmaktadır. Ehl-i beytten olan kişilere İslamiyet'in her döneminde saygı gösterilir, kendileriyle ilgili işlerle meşgul olmak üzere içlerinden biri reis olarak atanırdı. Nakîbü'l-Eşraf olarak adlandırılan bu reisin genel olarak seyid ve şeriflerin işlerini takip etmek, problemleriyle ilgilenmek, neseplerini kaydetmek, doğumları ve vefatlarını deftere geçirmek, haklarını gözetmek, sülaleye mensup bir kadının denk olmayan biriyle evlenmesini engellemek gibi görevleri vardı.¹⁷⁷ Osmanlı Devleti'nde 1400 yılının Mayıs ayında Sultan Yıldırım Bayezid zamanında tesis olunarak hayata geçirilen “Nakîbü'l-Eşraflık” makamı, devletin son yıllarına kadar varlığını devam ettirmiştir.¹⁷⁸

İncelenen sicil kayıtlarında “(es)-seyyid” ifadesi ile sıkça karşılaşılmaması araştırma konusu olan yıllarda Ruha'da seyidlerin sayısının azımsanmayacak derecede çok olduğunun bir işaretidir. Dolayısıyla bu dönemde şehirde bunların işlerini takip edecek bir görevlinin bulunması kaçınılmazdır. Nitekim mahkeme gündemine taşınan kayıtlar, 1039 yılının ortalarında şehirde Nakîbü'l-Eşraf olan şahsın Mevlâna Seyyid Ramazan Efendi olduğunu göstermektedir.¹⁷⁹ Söz konusu kayıtlardan biri, anlaşıldığı kadarıyla “evlâd-ı peygamberiden” oldukları iddiasında bulunan Diyarbekir tarafından Ruha'ya gelen bazı kişilerin iddialarını şahitlerin ifadeleriyle ispatlamaları üzerine, bunlara temessük verildiğini yansıtmaması bakımından dikkat çekicidir. Nakîbü'l-Eşraf Seyyid Ramazan'ın imzasının olduğu Rebiülahir 1039 (Kasım/Aralık 1629) tarihli temessük kaydını aynen aktarıyoruz: “*Vech-i tahrîr-i temessük oldur ki es-Seyyid Bayındır? Beg bin es-Seyyid Hanşa? Beg bunlar Diyarbekir canibinden gelüb ellerinde Diyarbekir efendisi ve Nakîbü'l-Eşraf es-Seyyid Yusuf Efendi'nin imzalı ve mühürlü hüccetleri olub ve Ruha efendisi dahi ellerine hüccet virüb siyâdetleri tahkik olub emmizâde olan es-Seyyid Mustafa Beg kızı oğulları olan şerif Allahverdi ve Kubad Ali ve Veli bunlar es-Seyyid Mustafa'nın kızı oğulları olduğuna Müslümanlar şehâdet etmeğın yedlerine bu temessük ketb olunub verildi vakt-i hacetde lazım ola tahriren fi şehri Rebi'ü'l-âhir sene tis'a ve selâsin ve elf*”.¹⁸⁰

Yukarıda temas edilen görevlilerin yanı sıra “yerel yöneticiler” başlığı altında ele alınması gereken diğer bir görevlinin, mahallenin ileri gelen idarecisi durumunda olan imamlar olduğunu belirtmek isteriz. Ancak sicil kayıtlarında, bu görevli ile ilgili tatmin edici verilere rastlanılmadığından araştırmamızda imamlara yer verilmemiştir. Öte taraftan kimi çalışmalarda da belirtildiği üzere, vakıf idarecileri¹⁸¹ ile mukataa eminlerini¹⁸² de şehirlerdeki yöneticiler arasına katmak mümkündür.¹⁸³

SONUÇ

Bu araştırmada, Osmanlı sancaklarından Ruha'nın h. 1039-1040 tarihli kadı defterine yansıyan verilerinden hareketle, 1629-1631 yılları arasında şehrin yönetim sınıfında yer alan görevlilerin kimler olduğu, ne gibi görevler icra ettikleri ve bunlarla ilgili belgelere yansıyan diğer ayrıntılar hakkında malumat verilmiştir. Çalışma neticesi ulaşılan sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz:

¹⁷⁷ Çakar, *Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 102-103; Yasin Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, Hiper Yayın, İstanbul 2019, s. 152.

¹⁷⁸ Uzunçarşılı, *age*, s. 164-165; Taş, *age*, s. 152; Osmanlıda nakîbü'l-eşraflık müessesesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *age*, s. 161-172; Murat Sarıçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakîbü'l-Eşraflık Müessesesi*, TTK, Ankara 2003.

¹⁷⁹ UŞS. 207, 8-11; UŞS. 207, 26-58; UŞS. 207, 297-621; Urfa kadı defterleri, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde bu dönemde de şehirdeki seyidlerin sayısının azımsanmayacak miktarda olduğunu göstermektedir. Bu dönemde şehirde bir Nakîbü'l-Eşraf bulunmaktadır. Nitekim bir dava kaydında şahitlerden biri Nakîbü'l-Eşraf Hüseyin Efendi olarak kaydedilmiş iken 1894 yılına ait bir kayıta eski müftü Seyyid Mehmed Tahir Efendi'nin Nakîbü'l-Eşraf olduğu belirtilmiştir. Bkz. Taş, *age*, s. 152-153.

¹⁸⁰ UŞS. 207, 297-621.

¹⁸¹ İncelenen sicil kayıtlarında mütevellî, nazır, câbi ve kâtip tespit edilen vakıf görevlileri olmuştur. Nitekim ele alınan dönemde Ruha'da Câmi-i Kebir evkafı mütevellîsi İsmail Çelebi; Debbâghane Câmi-i Şerifi mütevellîsi el-Hâc İbrahim bin Halil; Emir Mençek evkafı mütevellîsi Seyyid Mehmed bin Seyyid Süleyman; el-Hâc İmam Kulî Mescidi mütevellîsi Allahverdi Ağa; Hacı Korkmaz Mescidi mütevellîsi Seyyid Ali bin Seyyid Ahmed; Haremeyn-i Şerifeyn evkafı mütevellîsi dergâh-ı 'âli kapıcılarından Ömer Bey bin Hızır ile diğer Ömer Bevvâb; Karacurun Hanı evkafı mütevellîsi İsmail bin Bekir; Meşankıyye Mescidi mütevellîsi Ahmed Beşe; Mevlid-i Hz. Halilü'r-Rahman Aleyhisselam evkafı mütevellîsi Şah Hüseyin Bey bin Ahmed Çelebi; Nîmetullah Bey merhumun evkafı mütevellîsi Kuloğlu olarak bilinen Der'âli yeniçerilerinden Süleyman Beşe; Seyyid İbrahim Câmîi mütevellîsi el-Hâc Seyyid Ali bin Seyyid Ahmed ve Pazar Câmîi mütevellîsi Mehmed Çelebi bin Hacı Ahmed idi. Söz konusu Emir Mençek ile Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarının nazırı tespit edilmiş olup bu hizmeti (es) Seyyid Ramazan Efendi'nin ifa ettiği anlaşılmaktadır. Öte taraftan Câmi-i Kebir evkafının câbisi el-Hâc İbrahim, kâtibi Mevlâna Abdullah; Haremeyn-i Şerifeyn evkafının câbisi İbrahim Çelebi, kâtibi Halil Çelebi olarak tespit edilmiştir. Bkz. UŞS. 207, 14-28; UŞS. 207, 20-44/1; UŞS. 207, 31-69; UŞS. 207, 34-77; UŞS. 207, 40-94; UŞS. 207, 42-97; UŞS. 207, 54-125; UŞS. 207, 69-149; UŞS. 207, 83-183; UŞS. 207, 89-198; UŞS. 207, 95-211; UŞS. 207, 99-221; UŞS. 207, 99-223; UŞS. 207, 147-328; UŞS. 207, 167-377; UŞS. 207, 185-423; UŞS. 207, 187-427; UŞS. 207, 187-428; UŞS. 207, 209-480; UŞS. 207, 235-543; UŞS. 207, 240-554; UŞS. 207, 336-702; UŞS. 207, 342-715.

¹⁸² Sicil kayıtlarından ele alınan yıllarda Ruha mukataaı eminlerinin Mustafa ve Ahmed Bey isimli şahıslar olduğunu öğrenmekteyiz. Belge örnekleri için bkz. UŞS. 207, 21-47; UŞS. 207, 24-53; UŞS. 207, 64-140; UŞS. 207, 185-421; UŞS. 207, 284-594.

¹⁸³ Öguzoğlu, “Yöneticiler”, s. 154.

Ruha Sancağı, 16. yüzyılın sonlarında eyâlet statüsüne kavuşan Rakka Eyâleti'nin "paşa sancağı" olmasından dolayı, sancağın idaresinden eyâlete tayin edilen valilerin sorumlu oldukları ifade edilebilir. Bu bağlamda, "ehl-i örf" başlığı altında ele alınan görevlilerden biri vali olmuştur. Bu dönem boyunca eyâletin yönetiminden sorumlu valilerden üçünün ismi tespit edilebilmiştir. Rakka Beylerbeyliği'nin tevcih edildiğine ilişkin merkezden gönderilen hükümler incelendiğinde, eyâlete tayin edilen valilerin umumiyetle seferlerde yararlılık gösteren emektar olan kullar arasından seçildikleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte, mahkeme kayıtlarına göre, eşkıyalarla işbirliği içinde olup devlete ihaneti tespit edilen valilerin ölümle cezalandırıldıkları da olmuştur.

Sancakta görevli olduğu tespit edilen örf mensuplarından bir diğeri mütesellim olmuştur. İncelenen dönemde Ruha'da görevli isimleri tespit edilebilen beş mütesellimle karşılaşmıştır ki bu durum, valilerin seferde bulunma ya da başka bir nedenle sancağa gelemediklerini, diğeri bir ifadeyle görevlerine gitmediklerini ve mütesellim olarak görevlendirdikleri kişi vasıtasıyla sancağı yönettiklerini göstermiştir. Zira Abdal Paşa'nın Şehrizol Muhafazası'nda olması nedeniyle merkezden gönderilen fermanın mütesellime hitaben yazılmasını buna delil olarak göstermek mümkündür. Araştırma konusu olan yıllarda beylerbeyi ve bunun vekili konumundaki mütesellimin yanı sıra yeniçeri serdarı, kethüda yeri, subaşı, gece bekçisi, yasağcı, kale görevlileri ile haklarında etraflıca malumat edinemediğimiz alaybeyi ve çeribaşı sancakta hizmet verdiği tespit edilen diğeri örf mensupları olmuştur.

"Kazâ yöneticileri" başlığı altında, Osmanlı taşrası Ruha'da yargıyı temsil eden kadı ile ona mahkemede ve diğeri işlerinde yardımcı olan görevliler incelenmiştir. İncelenen yıllarda kazâda iki kadının hizmet verdiği tespit edilmiş olup mahkeme kayıtları bunların oldukça geniş bir yetkiye sahip olduklarını, ayrıca bazı önemli vakalarda olay mahalline bizzat kendilerinin gittiklerini göstermiştir. Bu dönemde kadınların maaşlarının günlük 150 akçe olması, Ruha kadılığının mevleviyet olan bir kadılık olmadığını ortaya koymuştur. Kadıya mahkeme işlerinde yardımcı olan görevlilerden nâibe az sayıda belgede rastlanılması, Ruha Kazâsı'na atanan kadınların bizzat kendilerinin görevine gelerek yargı vazifelerini yürüttüklerinin bir göstergesi olmuştur.

"Yerel yöneticiler" başlığı altında, şehirde hizmet veren şehir ve mahalle kethüdaları ile esnaf temsilcileri ve nakibü'l-eşraf incelenmiştir. Nitekim dava kayıtlarının "*şuhûdü'l-hâl*" kısmında rastlanılan şehir kethüdasının görevleri saptanamamış; şehirdeki mahallelerden Bâbü'l-Emir Mahallesi'nin kethüdası tespit edilebilmiş ve gayrimüslim olan bu yetkilinin, mahalle sakinlerinden "tekâlif-i örfiyye" adı altındaki vergilerin toplanmasından sorumlu olduğu anlaşılmıştır. Bu dönemde "şeyh", "yiğitbaşı" ve "pazarbaşı" tespiti yapılan esnaf yöneticileri olmuştur. Debbağ esnafının iki şeyhiyle karşılaşılması, öte yandan Müslim ve gayrimüslim üyelerden teşekkül eden cüllâhlar taifesinin yiğitbaşlarının zımni olması dikkat çeken detaylar olmuştur.

Son olarak Ruha kazâsına merkezden gönderilen kimi hükümlerde, kadının yanı sıra mütesellim, yeniçeri serdarı, kethüda yeri gibi örf mensuplarına hitap edilmesi bunların kazâ yönetimindeki önemini göstermiştir.

KAYNAKÇA

1. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

1. 1. Meşihat Şer'îyye Sicil Defterleri (MŞH. ŞSC. d.)

1. 1. 1. Urfa Şer'îyye Sicilleri (UŞS)

207 Numaralı Defter: 2-0, 3-0, 4-0, 5-1, 7-7, 8-11, 14-28, 15-32, 17-35, 20-44/1, 21-47, 21-48, 24-53, 26-58, 31-69, 32-73, 34-77, 36-84, 38-88, 40-94, 42-97, 42-98, 43-99, 54-125, 64-139, 64-140, 65-141, 66-143, 69-149, 83-183, 89-198, 95-211, 98-220, 99-221, 99-222, 99-223, 100-224, 105-236, 107-242, 112-254, 121-275, 122-277, 127-286, 129-290, 130-291, 130-292, 131-294, 139-311, 140-312, 140-313, 142-316, 147-328, 149-333, 152-340; 152-341; 153-343, 153-344, 154-346, 156-350/2, 159-359, 165-373, 167-377, 168-379, 173-394, 179-410, 185-421, 185-423, 187-427, 187-428, 188-430, 191-438, 192-439, 194-443, 194-444; 199-456, 199-457, 205-471, 209-480, 209-481, 222-510, 222-511, 223-512, 232-538, 235-543, 240-554, 248-569, 248-570, 250-574, 258-595, 259-595/2, 263-558, 263-559, 264-560, 266-564, 268-568, 269-571, 272-576, 273-577, 273-578, 275-582, 276-583, 277-585, 280-589, 281-591, 281-591/2, 282-592, 284-594, 285-595, 286-597, 287-600, 288-601, 289-602, 290-604, 294-613, 294-614, 294-615, 296-619, 297-621, 298-622, 299-624/1, 299-624/2, 300-626, 307-641, 316-662, 316-664, 317-665, 336-702, 337-704, 341-713, 342-714, 342-715, 344-717, 348-725, 355-737, 356-738/2, 356-739.

2. Kaynak Eserler ve Araştırmalar

AÇIK, Turan, "Beşe Unvanı Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 62, İstanbul 2015, ss. 37-63.

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA (URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

AKDAĞ, Mustafa, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *AÜDTCF Dergisi*, C. XIII/S. 1-2, Ankara 1955, ss. 27-51.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, YKY, İstanbul 2010.

AKPINARLI, Feriha, *Şanlıurfa Culha Dokumacılığı*, ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa 1996.

AKSOY, Hasan, “Dursun Fakih”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 7-8.

Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, Tasvir-i Efkâr Gazetehanesi, İstanbul 1280.

BAŞAR, Fahameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK, Ankara 1997.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.

ÇADIRCI, Musa, “II. Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu”, *AÜDTCF Dergisi*, C. XXVIII/S. 3-4, Ankara 1970, ss. 287-296.

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları: 1, Tarih Şubesi Yayınları: 1, Elazığ 2003.

ÇAKAR, Enver, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, TTK, Ankara 2012.

DİNGEÇ, Emine, “16. ve 17. Yüzyıllarda Taşra'da Yasakçılar”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 7, Konya 2009, ss. 129-143.

DOĞAN, Ahmet, “Kırım Hanlığı'nda Kadı'nın Teftiş Görevi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. XI/S. 35, 2023, ss. 711-729.

EMECEN, Feridun, “Cullâh”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 83-84.

ERDEM, İ., PAYDAŞ, K., *Ak-Koyunlu Devleti (Siyasî Tarihi ve Yönetim Yapısı)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.

ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, TTK, Ankara 2014.

ERÜNSAL, İsmail E. “Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü'l-'Udûlden Şuhûdü'l-Hâle Geçiş”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 53, İstanbul 2019, ss. 1-50.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

GEDİKLİ, Fethi, “Yasa”, *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 336-340.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul 2015.

GÖYÜNÇ, Nejat, “XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanunî Süleyman ve II. Selim Devirleri)”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 08-10 Haziran 1973*, Ed. Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, ss. 71-98.

GÜR, A. Refik, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi*, haz. M. Nihat Aryol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara 2021.

HONIGMANN, E., “Urfa” (İkmâl eden Nejat Göyünç), *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1986, ss. 50-57.

İLGÜREL, Mücteba, “Subaşı”, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, ss. 447-448.

İNALCIK, Halil, “Hüsrev Paşa”, *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, ss. 37-40.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Kronik, İstanbul 2020.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-İt Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, C. 3, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara 1941.

KEPECİOĞLU, Kâmil, *Tarih Lûgati Osmanlı Tarih Deyimleri ve Temel Terimleri Sözlüğü*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara.

KILIÇ, Orhan, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, *Yeni Türkiye*, C. VI/S. 31 (701 Osmanlı Özel Sayısı-1: Siyaset ve Teşkilat), Ankara 2000, ss. 442-459.

KIVRIM, İsmail, *Şer’iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670-1680)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2005.

KÜRKÇÜOĞLU, A. C., KÜRKÇÜOĞLU, S. S., *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları*, Şanlıurfa Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011.

MANTRAN, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, C. 1, TTK, Ankara 1990.

MANTRAN, Robert, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1991.

MARCUS, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, trc. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013.

MAYDAER, Saadet, *XVI. Yüzyılda Bursa’da Asayiş*, Emin Yayınları, Bursa 2016.

OCAK, Ahmet Yaşar, “Zâviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)”, *Vakıflar Dergisi*, S. 12, Ankara 1978, ss. 247-269.

OĞUZOĞLU, Yusuf, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında Konya Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1981.

OĞUZOĞLU, Yusuf, “XVII. Yüzyılda Karaman Beylerbeyi ve Mütessellimine İlişkin Bazı Bilgiler”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Konya 1981, ss. 93-99.

OĞUZOĞLU, Yusuf, “XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1, Samsun 1986, ss. 140-155.

OĞUZOĞLU, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.

OĞUZOĞLU, Yusuf, “Osmanlı Taşra Düzeninin Bozulmasının İdarî ve Sosyo-Kültürel Sebepleri Üzerine Bir Araştırma (1550-1600)”, *VIII. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Bildiriler, 18-21 Haziran 1998 Bursa*, Ed. Nurcan Abacı, Morrisville 2006, ss. 33-39.

ORTAYLI, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik, İstanbul 2020.

ÖNTUĞ, Mustafa Murat, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fizikî, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2003.

ÖZCAN, Görgün, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

ÖZÇELİK, İsmail, *Devlet-i ‘Aliyye’nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara 2014.

ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

ÖZKAYA, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Mütessellimlik Müessesesi”, *AÜDTCF Dergisi*, C. XXVIII/S. 3-4, Ankara 1970, ss. 369-390.

ÖZKAYA, Yücel, “Mütessellim”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 203-204.

ÖZKAYA, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul 2020.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

PAYDAŞ, Kazım, “Urfa’nın Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi”, *Osmanlı Urfası*, Ed. Abdullah Ekinci, C. 1, Urfa Okulu Yayınları, İstanbul 2018, ss. 32-41.

RUHANİ, S. Kazım, *XVI. – XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Safevi Esnaf Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1976.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Osmanlı Dönemi’nde Irak’ın İdarî Taksimati”, çev. Mustafa Öztürk, *Belleten*, C. LIV/S. 211, Ankara 1990, ss. 1233-1257.

SARICIK, Murat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Nakibü’l-Eşrâflık Müessesesi*, TTK, Ankara 2003.

SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, Kurtuba Kitap, İstanbul 2015.

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA (URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004.

TAŞ, Hülya, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü’l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 44, Ankara 2008, ss. 25-44.

TAŞ, Yasin, *Osmanlı Döneminde Urfa’da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, Hiper Yayın, İstanbul 2019.

TURAN, Ahmet Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, TTK, Ankara 2012.

TURAN, Nurullah, *Osmanlı ve Safevî İdâresinde Bağdâd (1623-1703)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019.

ULUÇAY, Mustafa Çağatay, *XVII. Yüzyılda Manisa’da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, C. H. P. Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul 1942.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK, Ankara 1989.

ÜNAL, Mehmet Ali, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri”, *X. Türk Tarih Kongresi: Ankara 22-26 Eylül 1986 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. V, Ankara 1994, ss. 2211-2220.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2017.

ÜNER, Mehmet Emin, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009.

ÜNER, Mehmet Emin, *Osmanlı Dönemi Rakka Valileri*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2015.

ÜNVER, Süheyl, “Osmanlıların İlk İstiklal Hutbesini Okuyan Dursun Fakih”, *Türk Dünyası*, C. II/S. 12, İstanbul 1950, ss. 495-497.

ÜREKLİ, Bayram, “17. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatında Görevliler: Konya Örneği”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 7-9 Nisan 1999 Bildiriler*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 2000, ss. 707-718.

YEDİYILDIZ, M. Asım, *Şer’iye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı Ekonomik Hayat*, Arasta Yayınları, Bursa 2003.

YERLİKAYA, İlhan, “Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri”, *Osmanlı: Teşkilat*, Ed. Güler Eren, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 130-144.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, haz. Reşid Rahmeti Arat, C. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979.

YÜCEL, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, C. XXXVIII/S. 152, Ankara 1974, ss. 657-708.

ZEYDAN, Corci, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, trc. Zeki Megamiz, C. 1, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1328.

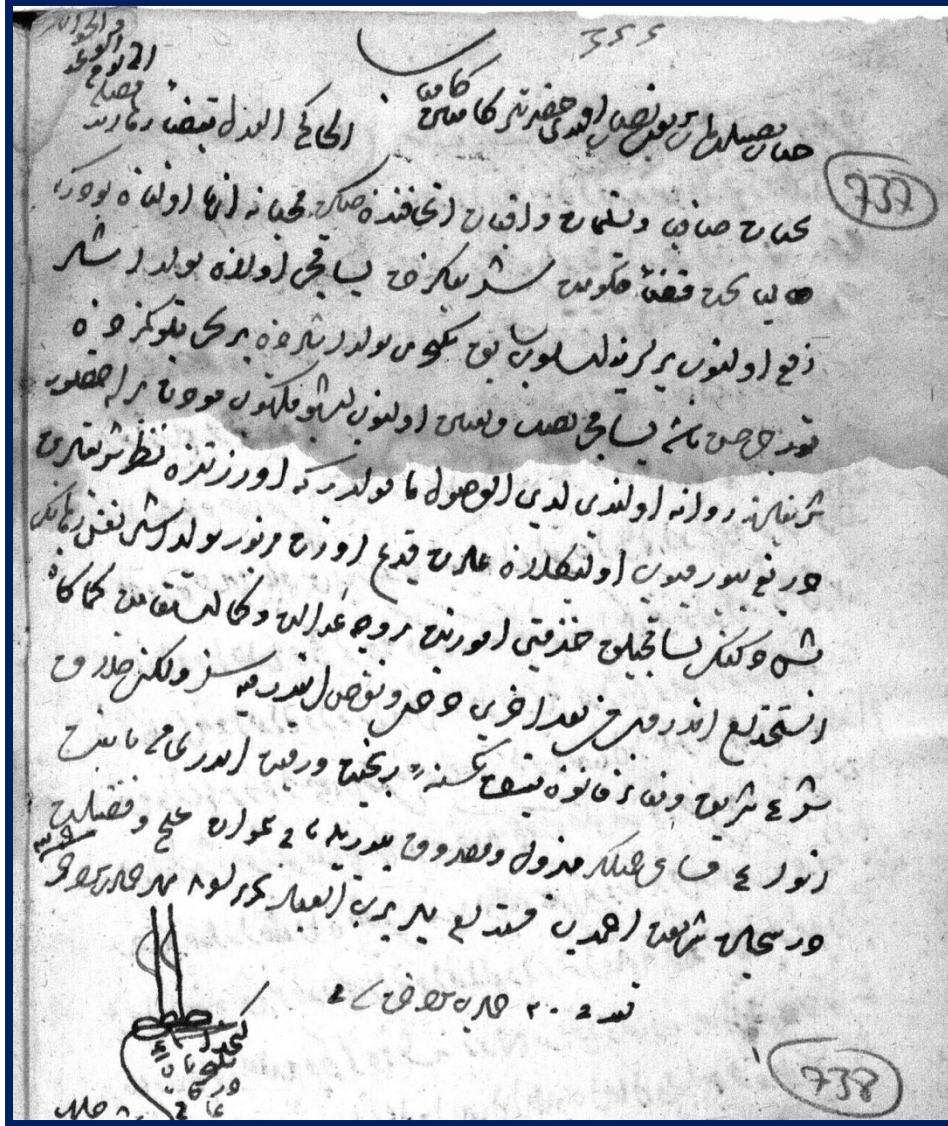
EKLER

EK-1: Rakka Beylerbeyliği'nin, 11 Şevval 1039 (24 Mayıs 1630) tarihi itibarıyla, önceden Şehzizol Beylerbeyi olup Zeynel Han Muharebesi'nde yararlılık gösteren Abdal Paşa'ya tevcih edildiğine dair hüküm. (UŞS. 207, 317-665)

669
لعمري لمراد الكراع كسر الكراي الحام ووالعدر والارضراع من الموصف
المحصن من عصابة الملك سوادا بقا شتر زول بكار كسيان ارفع ابدال
واح اقباله نوصح ربيع حمايوه ولا صر ادرج صلوح ارفعك سن برار
وشحاحه شاعر اغور مما بوغت فدم كلكدر اولدغلكه غير كيا
حالبا نملك قبوكل موز ولا مراه صوانه واقوع ارفعك زين خانه خاربه سنه
كلج خدره نولون مخر عناية اولدغك اجلدك جعكك فريد عناية عكره وان
وزبح رافع سنه ملوكل مخرج طاهون كوزيلون ليشور نوج وبلده رافع
شوال الملك سكر اوزه برنج كوشنده رقم بكار كلكلار غير مرله سابع
منصوح اولدق سروف ما جده الحاق قبا موصيه وحقار ابدال
اعلاي كسر
سور كره ماصر وكرافي اعيون مير مرله سابع منصور اولدق اوزر
ورع كقفا سدر ارفعك فكر اولناه سروف ما جده الحاق قبا منصور اولدق
حفظ ووراه ملكته وجماعه وصبا نر ربيع مابح وكره ساعي اولدق
ومحلا آوج كونه مير راكرا او احماع مقصد اولدق نولون كرك علكس نر
اعتماد وكره كر ليو اوار سطر شدر شوال الملك سوادا وبلده رافع
ع الهج النبوه عليه افضل الصلوة والحمد لله
سهرى
محار
شاهوج
قيد السجرفه سوادا وبلده رافع

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA
(URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

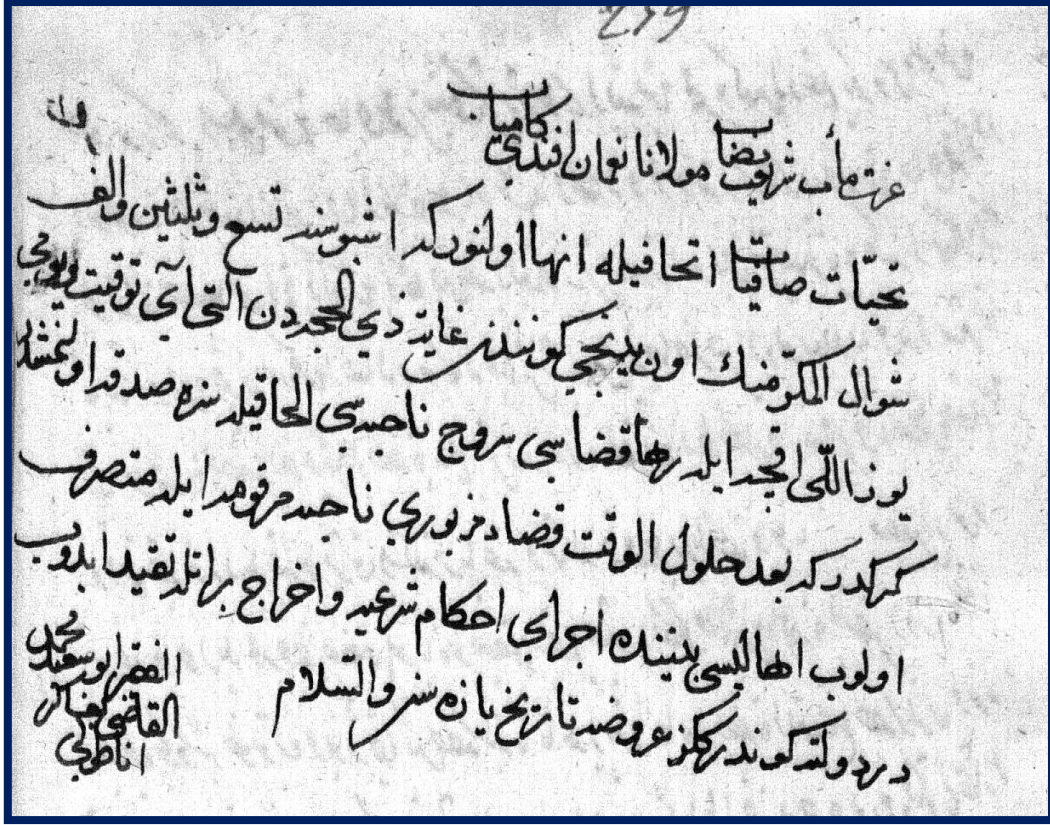
EK-2: Ruha'ya Korucu Hasan Beşe'nin yasakçı olarak tayin edilmesini gösteren dergâh-ı 'alî yeniçerilerinin kethüdası Mehmed tarafından kadıya hitaben yazılan 8 Cemaziyülahir 1039 (23 Ocak 1630) tarihli mektup kaydı. (UŞS. 207, 355-737)

1629-1631 YILLARI ARASINDA OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATINDA YÖNETİCİLER: RUHA
(URFA) SANCAĞI ÖRNEĞİ

EK-4: Suruç Nahiyesi'nin de ilhakıyla Ruha Kazâsı'nın kadılık hizmetine yevmî 150 akçe vazife ile Mevlâna Numan Efendi'nin getirildiğini gösteren Anadolu Kazaskeri Ebu Said Mehmed tarafından gönderilen mektup kaydı. (UŞS. 207, 259-595/2)

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 121-140.

Geliş Tarihi–Received Date: 31.10.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.12.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

PAŞA’NIN PAŞASI: EŞKIYA TENKİLİ, İSTİKLAL YETKİSİ VE PALASLI MEHMET PAŞA

 10.53718/gttad.1383936

 EYYUB ŞİMŞEK*

ÖZ

Mehmet Hakkı Paşa, 1795 senesinin son gününde istiklâl yetkisi ile Sultan III. Selim tarafından Rumeli valiliğine atandığında maiyeti de aynı anda teşkil edilmişti. Hakkı Paşa'nın başını çektiği organizasyonunun sahadaki en kritik mevkiini işgal eden Palaslı Mehmet Paşa, Hüseyin Paşa ile birlikte dağılı eşkıyası ile mücadele için oluşturulan bu maiyetin en rütbelisi idi. Vazifesinin ilk zamanlarında takdire şayan işler de yapmıştı. Fakat kısa bir süre sonra Palaslı Mehmet Paşa'nın eşkıya ile bağı olduğuna dair ciddi şüpheler ortaya çıktı. Böyle bir durumda Hakkı Paşa'nın istiklâl yetkisini kullanarak onu derhal azletmesi beklenirdi. Bunu yapmaya yetkisi olmasına rağmen paşa, sorumluluğu bir türlü üstüne almak istemedi. İstanbul'u bu işin paydaşı olması noktasında ikna etmeye çok çabalasa da merkezi hükûmet, paşanın bu teklifine asla olumlu yanışmadı. Tabii olarak bir süre sonra Rumeli valisi ile İstanbul arasındaki ilişkiler gergin bir hal almaya başladı. Nihayet bu süreç, doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde paşanın valiliğe dair isteklerinin kabulünü olumsuz etkilemekle kalmadı, aynı zamanda vazifeden el çekirilmesine yol açtı. Bu çalışma, Hakkı Paşa'nın Rumeli valiliğinin ilk dokuz ayını meşgul eden bu krizi istiklâl yetkisi merkezli olarak incelemeyi amaçlar. İstiklâl, Osmanlı Devlet idaresi içerisinde on altıncı yüzyıla kadar sadrazamlara ait bir yetki olarak atfedilmiştir. Fakat on yedinci asır başlarında Osmanlı taşra yapısındaki sosyal ve ekonomik değişimlerin yol açtığı Celâli İsyanlarının sonrasında Osmanlı valilerinin merkez ile olan ilişkileri köklü biçimde değişmeye başladı. Taşra yapılanması artık merkezî olma özelliğini yavaş yavaş kaybetmekteydi. Yaşanan olaylar, bölge valilerinin kaostan yararlanmayı başarmaları ile sonuçlanmıştı. Artık valiler sefer zamanlarında ordu tarafından istihdam edilip, sonrasında adeta başıboş bırakılan sekban adı verilen milis örgütlenmeleriyle zamanla kendi maiyetlerini militarize ettiler. Böylece, bir taraftan sefer zamanlarında ordunun organizasyonuna katkı sağlarken; diğer taraftan İstanbul için potansiyel bir tehlike olarak algılanmaya başladılar. Toplum dengesinin bozulması Osmanlı taşra idaresinin de bozulmasını veya radikal bir dönüşüme doğru gidişini de beraberinde getirdi. Osmanlı taşra yapılanmasının temelleri ehl-i örf ile ehl-i şer arasında kurulan denge üzerine bina edilmişti. Vali ile Kadı arasındaki ilişki ağı taşra örgütlenmesinin belirleyicisi idi. Fakat on yedinci asırdan sonra bu denge de değişti. Çünkü İstanbul, kendisine sorun çıkarabilecek kudretli valileri yönetici olarak görmek istemiyordu. Bu sebeple valilerin hâlihazırda uhdelerinde olan vergi toplama işini ellerinden alarak başka bir tarafa vermeyi uygun buldu. Fakat bunu yaparken de yeni bir güç odağının doğuşuna da müsaade etmiş oldu. Vergi toplama işiyle güçlenen ayanlar zamanla iltizam yoluyla da maddi güçlerini arttırma yoluna gittiler. Ayanların mültezimlikte görece başarıları onlara asker toplama görevinin de verilmesini sağladı. Böylece bir zamanlar valilerin ellerinde bulunan bu iki yetki ayanların eline geçmişti ve on sekizinci asırda yeni bir güç odağı olarak İstanbul'un karşısında durmaktaydılar. Yüzyılın sonlarında kaybedilen savaşların Rumeli'de köruklediği eşkıya olaylarında ayanların iki taraflı tutumu ve devlete isyan derecesindeki hareketleri merkezin yeniden kudretli vali ve merkez bürokrasisini talep etmesi ile sonuçlandı. İşte istiklâl kavramı da taşrada yeniden merkezî bir teşkilatlanmaya gitmek isteyen devlet politikasının yansıdığı bir kavram olarak karşımıza çıkmıştır. Bu çalışma merkezin kudretli bir paşayı Rumeli'de istihdam etmek isterken istiklâl yetkisinin uygulanışını ve karşılaşılan sorunları ele alarak, bu politikaların sekteye uğradığını göstermeye amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Hakkı Paşa, Dağlı Eşkıyası, İstiklâl Yetkisi, Palaslı Mehmet Paşa, İstanbul.

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, E-Posta: eyyubsimsek@aksaray.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2327-4656.

THE PASHA OF THE PASHA: THE STRUGGLE AGAINST MOUNTAIN BANDITS,
AUTHORITY OF SELF-INDEPENDENCE AND PALASLI MEHMET PASHA

ABSTRACT

When Mehmet Hakkı Pasha was appointed as the governor of Rumelia by Sultan Selim III with the authority of self-independence on the last day of 1795, his retinue was formed simultaneously. Palaslı Mehmet Pasha who occupied the most critical position in the field of his organization, was the highest ranking officer of this retinue with Hüseyin Pasha, was formed to fight the mountain bandits. Indeed, Palaslı Mehmet Pasha had been successful in the early days of his mission. However, after a short time, serious suspicions emerged that Palaslı Mehmet Pasha was acting together with the bandits. In such a case, it was expected that Hakkı Pasha would immediately dismiss him by using his authority of self-independence. But, although he was authorized to do so, the pasha, interestingly, did not want to take the responsibility on himself. In spite of his all struggle to share responsibility with İstanbul for this hard task, the central government never accepted his insinuating offer. After a while, relations between the governor of Rumelia and İstanbul began to become tense. Consequently, this process not only negatively affected the acceptance of the pasha's demands related to his governorship, but also contributed to his dismissal. This paper aims to examine the crisis, which occupied the first nine months of Hakkı Pasha's Rumeli governorship, in the context of the authority of self-independence. The authority of self-independence was attributed to grand viziers until the sixteenth century. However, at the beginnings of the 17th century, the Great Anatolian revolt (Celali rebellions) which happened as a result of the social and economic changes within the Ottoman provincial structure, started to radically change the relations between the centre and the provinces. From then on, the provincial structure began to be decentralized. All these events were resulted in the governor's favour. Provincial governors began to militarize their households with irregular troops, named sekbans by means of the money they obtained through illegal taxes. The damaged social balance within the society paved the way for the damage within the Ottoman provincial structure. The base for the Ottoman provincial structure was the equilibrium between *ehl-i örf* and *ehl-i şer*. The relation between the governor and the khadı was the determiner of the provincial structure. Nevertheless, after the 17th century, this balance changed for İstanbul aimed to draw the powerful governors back from their positions. And after a while, the capital perceived the governors as a potential danger to itself. In order to restrict the powers of the governors, the state gave the task of collecting taxes, which was the responsibility of the governors, to the notables, who can be described as the local elite in the provinces. These local elites, called Ayans, gained economic power thanks to the taxes they collected. The relative success of the Ayans in tax farming enabled them to be given the task of recruiting soldiers. In the bandit incidents in Rumelia caused by the lost wars at the end of the century, the two-sided attitude of the notables and their rebellious actions against the state changed İstanbul's perspective on the notables. The authority of self-independence emerged as a concept that reflected the state policy of wanting to re-establish a centralized organization in the provinces. This study aims to demonstrate the implementation of the independence authority by dealing with the problems encountered when İstanbul wanted to see a powerful pasha in Rumelia.

Keywords: Mehmet Hakkı Pasha, Mountain Bandits, Authority of Self-Independence, Palaslı Mehmet Pasha, İstanbul.

GİRİŞ

On yedinci yüzyılda sultanın iktidarının taşradaki baş aktörleri olan beylerbeyleri/valiler, gelenekteki tutumdan farklı olarak, köken itibarıyla merkez ümerasından seçilmeye başlanmıştır. Başkent, bilhassa Celâlî isyanlarının sonrasında taşraya çekidüzen verebilme adına bildiği ve güvendiği, yani kendisine yakın bulunduğu devlet erkânına yöneldi. Böylece taşra kariyerlilere nispetle merkez kariyerliler eyalet yönetimlerinin başına daha sıklıkla tayin edilir oldular.¹ Bu yaklaşım, dönemin merkezileşme çabasının açık göstergelerindendi. Ama bir süredir önu alınmaz şekilde kendisini hissettiren ters yöndeki eğilimle yüzleşmek için yeterli olmayacaktı. Zira valiler, ne kadar başkent kültürü ile yetişmiş olsalar ve İstanbul'un taşraya dair taşıdığı idarî hassasiyetleri paylaşsalar da içinde buldukları taşradaki kargaşa ortamı iktidarı yeniden üretmeyi zorunlu kılmaktaydı. Otoriteyi merkez adına üstlendikten bir müddet sonra valiler, bu çabaya dâhil olduklarında vergi toplama ve kapı halkı ihdas etme yoluyla İstanbul'a meydan okuyabilecek bir konuma gelip; başkenti otorite telaşına sürüklediklerinde² bu keyfiyete çözüm olarak alınan tedbirler, yeni bir güç odağının filizlenmesine vesile olarak güç kompozisyonunun farklılaşmasına yol açtı. Merkezi iktidarın asıl amacı, taşrada ahalinin uğradığı zulmü, nüfuzunu yeniden inşa ederek bertaraf etmektir.³ Fakat beylerbeylerinin kapılarını sekbans ve levant gibi paramiliter kuvvetler vasıtasıyla militarize etmeleri, Osmanlı merkez-çevre ilişkisinin alelade tarihî akışında

¹ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 116-118.

² Rifaat Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, S. 94/4, 1974, ss. 438-447.

³ Halil İnalçık, "Adâletnâmeler," *Belgeler*, C. II, S. 3-4, 1965, ss. 49-145.

ayrık bir dönemcin kapısını araladı. Çünkü onlara gelir kaynağı olarak tahsis edilen *has*ların böyle maiyetlerin yüksek maliyetlerini karşılaması imkân dâhilinde değildi. Dolayısıyla taşranın baş idarecileri mâlî kaynaklarını çeşitlendirmek zorunda olduklarını anlayıp; başkent bütünü itirazlarına rağmen *Salgun* adı verilen yasadışı vergileri kendi kapıları için alternatif finans kaynağı olarak kullanmaya başladılar. Merkezin bu hamleye cevap olarak valilerin yetkilerini kısıtlamayı düşünmesi, uzun savaşların iktidarın kaderine Osmanlı tarihinde daha önce hiç görülmediği kadar doğrudan etki ettiği bir dönemde, pragmatik bir yaklaşım olamazdı. Nihayetinde taşradaki tek güç merkezi validen ibaret de değildi. Valinin temsil ettiği ehl-i örfün yanında görece denge unsuru olarak ehl-i şer'i temsilen kadı bulunmaktaydı. Asıl sorun da tam burada beliryordu. Valinin alternatifi kadı mı olmalıydı? İstanbul için kendi kontrolünde güçlenebilecek bir odak, tercih sebebiydi ve dahası değişen ekonomik ve sosyal şartlar üçüncü bir güç odağına da ihtiyaç olduğunu hissettirmekteydi. Bu açıdan bakıldığında taşrada bulunup, yetki alanı pek sınırlı olan âyânlar tercih edilmişti, denilebilir. Yani dönemin şartlarında valiyi ikame edebilecek taşra figürü, yerel elit güç olarak âyânlardı. İstanbul'un güç dengesini sağlama adına ilk büyük adımı, valilerin vergi toplama yetkisini ellerinden almak oldu. Böylece âyânlar, güç devşirmeye başlamış oldular. Zira olağanüstü vergilerle muhtaç valiler, âyânlara bağımlı hale gelmişlerdi. İltizam yoluyla ekonomik güç de elde eden âyânlar, zamanla kendilerini taşrada merkezin yeni temsilcisi haline getirecek kazanımlar elde ettiler. Hem kapıkulu sisteminin hem de tımarlı sipahilerin yapısı bozulduğunda âyânlar için bir başka fırsat daha doğdu. Asker toplama işini adeta uhdelere almalarıyla, valiler ve İstanbul için göz ardı edilemeyecek etkili birer siyasi aktör oldular. Khoury'nin yerinde tasviriyile "...taşradaki güç sahiplerini büyük ölçüde devlet "yaratıyor", güç sahipleri de yerel düzeyde devleti "yaratıyordu."⁴ Böylece devlet yönetiminde önceki merkezîyetçi tutumdan ayrılmayı ifade eden *desentralizasyon* ile karakterize olmuş devreye girilmiş oldu.⁵

Karlofça Antlaşmasının akabinde Osmanlılar, Rusya ve Avusturya ile sıklet merkezi Balkan coğrafyası olan savaşlar esnasında, askeri organizasyonda rakiplerine karşı kısmî üstünlük sağlamışlarsa da yeni teknolojilerin beraberinde getirdiği taktikler karşısında oluşan zafiyet ve uğranılan hezimetler⁶ neticesinde girişilen askerî reform iklimi, doğası gereği merkezi idare şekline muhtaçtı. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında cephedeki kayıpların yanına bir de başta Rumeli'de olmak üzere sosyal ve ekonomik sorunlar eklendiğinde taşrada devlet aygıtının işleyişi sorgulanır hale geldi. Bu sorunlar, yumak haline gelip, valiler ile âyânlar arasındaki iktidar mücadelesi gün yüzüne çıkmaya başladığında ise İstanbul yeniden bir tercihle karşı karşıya kaldı. Temsilî bir ifadeyle belirtmek gerekirse, tercih terazisinin bir gözüne rakip taraflardan biri koyulurken, diğer göze ise sadakat koyulmuştu, denilebilir. Zira kozmopolit bir yakınçağ imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'nin takip ettiği idarî ve siyasi bütünlüğü devam ettirme ilkesi gereği buhran dönemlerinde beklediği ilk özellik kendisine duyulan sadakattir. Âyânlar elbette taşrada meşru bir statüye ve role sahiptiler; ancak âyânlık, on sekizinci asrın ikinci yarısına gelindiğinde ilk dönemlerdeki gibi muhassıllık vb. vazifeler vasıtasıyla devlet adına çalışma yoluyla elde edilen unvan olmaktan çoktan çıkmıştı. Bazı âyânların eşkiya ile tek farkı, devletin onlara âyân olarak hitap etmesinden başka bir şey değildi. Üstelik bir zamanlar valilerin merkezi tehdidinden daha tehlikeli bir durumu arz eden *bölge sahipliği* iddiasına düşmüşlerdi. Pazvantoğlu Osman hadisesi âyânın bu tarz otorite iddialarına ilişkin en meşhur örnektir.⁷ Bu sebeplerle merkezi hükümetin âyânlara karşı valileri desteklemeye yöneldiği ve böylece yüz elli yıl kadar önce başlayan *adem-i merkezîyetçi* anlayışın terk edilmesi yönünde bir iradenin belirlediği görülmektedir. Nihayetinde, bir müddet sonra, on dokuzuncu asrın başında Osmanlı tahtı en mutlakîyetçi ve merkezîyetçi padişahını, II. Mahmut'u ağırlayacaktı.⁸

Bu çalışmada yukarıda sözü edilen merkezîleşme eğilimi, bu eğilimin resmî dildeki yansıması olan *istiklâl* kavramı üzerinden takip edilmektedir. Bu doğrultuda tarihî kullanımları izah edilip, merkezîleşme bağlamı bir yetkilendirme hadisesi etrafındaki gelişmelere kavram aracılığıyla ışık tutulmaya çalışılacaktır. Mefhum hakkında literatürde kapsamlı bilgi bulmak kolay değildir. Sözlükte kavramın "kendi başına olma,

⁴ Dina Rizk Khoury, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkez ile Taşradaki Güç Sahipleri Arasındaki İlişkiler: Bir Tarih Yazımı Çözümlemesi", *Türkiye Tarihi, Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839*, C. 3, Edt. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitapyaymevi, İstanbul 2016, s. 172.

⁵ Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", ed. Thomas Naff and Roger Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic Society*, Southern Illinois University Press, Carbondale 1977, ss. 27-53; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, C. 38, S. 152, 1974, ss. 657-708; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK, Ankara 2014, s. 10-11. Gerçi adem-i merkezîyetçiliğin tartışmaya açık bir konu olduğunu da belirtmek lazım. Bu konudaki önemli itirazlardan kayda değer olan Edhem Eldem'e aittir. Ona göre on sekizinci yüzyıl Klasik ve Tanzimat arasında ve bu iki kavram üzerinden anlamlandırmaya çalışma çabası tarih dışı bir yaklaşımdan başka bir şey değildir. Bu bağlamda adem-i merkezîyetçilik de sorgulanması gereken bir ön kabul olmalıdır. Bkz. Edhem Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito (Osmanlılar Özel Sayısı)*, S. 19, 1999, ss. 189-199.

⁶ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

⁷ Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar, Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi*, çev. Ebru Kılıç, Versus, İstanbul 2011, s. 327.

⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim, İstanbul 2000, s. 123-171. Bu merkezîyetçiliğin çağdaş Avrupa örneklerinden farklı olduğunu da vurgulamak gerekir. Malum olduğu üzere, on sekizinci yüzyıl Avrupa için merkezîyetçiliğin yükseldiği bir dönem olmuştur. Ama Osmanlı'nın, çağdaş Avrupa devletlerindeki bürokrasi merkezli, standardizasyon hedefli ve denetimle kısıtlanan mutlakîyet özelliklerine birebir sahip olmadığı da açıktır. Osmanlılar, Avrupa'ya *öykünme* için II. Mahmut'u beklemeliydiler. Bruce McGowan, "Âyanlar Çağı (1699-1812)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Edt. Halil İnalçık- Donald Quataert, C. 2, Eren, İstanbul 2004, s. 764-765, Ortaylı, *age*, s. 123.

kimseye tabi olmayıp kendi kendine olma” anlamlarını taşıdığı görülür.⁹ Bu mânâda evraka yansıdığı da olmuştur. Mesela 1553 senesinde Antep mukataasının ortakları Kara Emin ve Hacı Nasır arasındaki alışverişten sonra Kara Emin mukataanın sahibi olmuştur. Fakat mukataayı “kâh iştirak kâh istiklâl” üzere işgal ettiği nakledilir¹⁰ ki burada tam da sözlükteki karşılığa uygun bir ifade söz konusu olmuştur. Kavramın *terim* anlamına gelince istiklâli “özel yetki” biçiminde tanımlayanlar olsa da¹¹ bu tarif, yetkinin içeriğine dair veri içermemektedir. Evvela şunu söylemek gerekir ki istiklâl, sadrazamın mutlak vekâlet¹² yetkisinde mündemiçtir. Zira *istiklâl-i sadaret* şeklindeki kullanım bunu teyit eder.¹³ Sadrazam, hem devlet kademesindeki kadroların şekillenmesinde hem devlet adamlarının idam ve sürgününde tek söz sahibiydi. Ama yine de üst düzey erkâna dair tayin ve azl tasarrufunda padişahın fikrini, barış zamanı da vezir idamında onayını almakla yükümlü oluşu¹⁴ sultan ile arasındaki konum ilişkisini belirleyen küçük; fakat net bir çiziydi. Osmanlı kronikleri ve arşiv belgelerine bakıldığında on sekizinci asırdan önce sadaret dışında istiklâl yetkisinin merkez veya taşrada görevli herhangi bir memura imtiyaz yahut yetki olarak verilmesinin pek söz konusu olmadığı görülmektedir. Mesela Mühimme Defterlerine dair bugüne kadar yapılan çalışmalar incelendiğinde istiklâlin taşradaki bir vazifeliye yetki olarak verilmesine ilişkin sadece bir örnek tespit edilebilmiştir. Kayıta, IV. Murad’ın İran seferleri esnasında savaş durumunda verilmiş bir yetkiden bahsedilir.¹⁵ Gerçi 1573 tarihinde Erdel Voyvodasının çıkan karışıklıkları bastırdıktan sonra bölgede asayişin devamını temin için istiklâl istemesi söz konusu olmuşsa da bu salahiyetin kendisine bahşedilişiyle ilintili bir işaret yoktur.¹⁶ Gözlenebildiği kadarıyla örnekler, on yedinci asırda sadrazama ait olan istiklâl hakkının taşradaki devlet memurlarına ortak kılınmadığını söylüyor. On yedinci asrın ardılına bakıldığında öncelikle sadrazamın mutlak vekâletinin yanında istiklâl sahibi oluşuna vurgu yapan bir üslubun merkez tarafından yeğlenmeye başladığı dikkat çekmektedir. *Siz ki veziriazam bi’l-istiklâl ve vekil-i mutlak-ı hamide-fi’alimsiz¹⁷, sen ki veziriazam ve vekil-i mutlakım ve bi’l-istiklâl serdâr-ı ekremim¹⁸* gibi ifadelerin yaygınlaşması kelimeye verilen güncellenmiş değeri göstermesi bakımından önemlidir. Artık hatt-ı hümayunlarda sadrazama vekâlet itâsı, istiklâl salahiyetini de belirtir biçimde ifade edilmektedir. III. Selim, Gazi Hasan Paşa’ya sadaret mührünü teslim ederken, paşaya verilen istiklâlin çerçevesini şöyle çiziyordu¹⁹:

“...Sana istiklâl-i tâm verdim, cüzî ve küllî umûr-ı devleti dest-i sadâkâtine ihâle ve tefvîz eyledim gerek müt’areke ve gerek sulh-i salâh hususlarında herhangi dîn ü devletime enfâ ve şân-ı saltanatıma layık ise ânî ihtiyâr eylesin, cümlesi ve her tarafı re’yine havâle olunmuştur, cümle mevâdî sen herkesden âlâ bilürsün umûrunda müstakillü’r-rey olub aslâ ve kat’a bir ferdin kelâmı mesmûun olmasın bildiğin gibi hareket eylesin, ben seni cümleden intihâb idüb vekil-i mutlakım eyledim göreyim seni bir iyi fikir iyleyüb dîn ü devlete hayırlı münâsib üzere hareket eylesin ordu-yu hümâyûnumda ve rikâb-ı müstetâbında bulunan ricâl kendi umûrunda müdâhâle etdirmeyüb hiçbirini isgâ eylemeyesin Hâk Teâlâ yardımcın ola...”

On sekizinci asra bakıldığında Osmanlı topraklarının uzun soluklu, çok cepheli ve ağır kayıplarla neticelenen savaşları yaşamak zorunda kaldığı görülür. Bilhassa yüzyılın ikinci yarısı Osmanlılar adına felaket yıllarının habercisi niteliğinde olmuştu. *İstiklâl* bu dönemde taşrada tercih edilen bir yetkilendirme biçimi oluşu dikkatleri celp etmektedir. Bu durum, elbette yaşananlarla doğrudan alakalıydı. Kaybedilen sadece savaş değildi, sonrasında toplumun düştüğü buhran, bitmek bilmeyen isyanlar ve bunların topluma yansımaları devletin taşrada kudretli ve nüfuzlu vali ve memur ihtiyacını kaçınılmaz hale getiriyordu. Taşra yönetimini, etkinliğini şahsî kudretinden alan memurlara tevdi etmek, içinde bulunulan dönemin şartlarında yeterli olacak bir özellik değildi. Merkezin, görevlendirdiği kişinin arkasında olduğunu hem ona hem de etraftakilere göstermesi gerekiyordu. Elbette, devredilen yetkinin ve meşruiyetin kötüye kullanımı mevzubahis olabilirdi. Ama nihayetinde bu yetki, padişahın tek bir emriyle verildiği gibi aynı şekilde alınabilecekti. Süreç içinde İstanbul, sadece valilere değil, elzem ve acil olduğu düşünülen işlerde başka memurlara da bu yetkiyi vermeye başladı. Mesela Gümüşhane ve İspir madenlerinin emaneti 1790’da Hafız Mehmet Emin’e verilirken istiklâle sahip olduğuna vurgu yapılmaktaydı.²⁰ Kendisi vali veya serasker değildi; ancak savaş esnasında maden çıkarılması ve

⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 103.

¹⁰ Elif Topal, *24 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 162-262)*, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2021, s. 101. Bu mânâdaki kullanım sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Örneğin 1719’da yine Antep’te yine mukataa hissesindeki anlaşmazlıktan bahseden bir dokümanda mukataanın tamamının *ber-vech-i istiklâl* verilmesinden bahsedilmiştir. Bkz. *BOA. A.E. S.AMD.III 135-13160* (13 Ca 1131/3 Nisan 1719).

¹¹ Butrus Abu Mennah, “Vali Necip Paşa ve Irak’ta Kâdiriyye Tarikatı”, *Tarih Kültür ve Sanat Dergisi*, S. 1/3, 2012, s. 182.

¹² *Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 5.

¹³ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809)*, C. 2, haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015, s. 1090.

¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, s. 115.

¹⁵ Murat Alanoğlu, *86 Numaralı Mühimme Defteri’nin Özelli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2010, s. 88, 91, 96.

¹⁶ Ahmet Kılıç, *23 Numaralı ve 1573 Tarihli Mühimme Defteri/s.1-86 (Özet-Transkripsiyon-Dizin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2018, s. 108.

¹⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.II/I. Kitap, haz. Şevki Nezih Aykut, TTK, Ankara 2018, s. 351.

¹⁸ *Âsım Efendi Tarihi*, C. 2, s. 913.

¹⁹ *BOA. A.DVNSNMH.d 9/4* (26 R 1204/13 Ocak 1790).

²⁰ *BOA. C.DRB 65-3242* (2 C 1204/17 Şubat 1790).

orduya ihracı acil ve ihtimamla yapılması gereken bir görev olduğundan maden eminin sahip olduğu istiklâl, işleri daha hızlı ve serbestçe yapabilmesini sağlıyordu. Yine Hakkı Paşa, Tekfurdağı, Selanik, Yenişehir ve Ağrıboz'daki askerî, mülkî, idarî ve adlî bütün idarecilere yazdığı buyrultusunda elzem işlerde verilen emirlerin bekletilmeden yerine getirilmesinin gelenekten gelen bir anlayış olduğu kadar, kendisine verilen istiklâlden kaynaklandığını (*akdâm-ı umûr-ı istiklâlimizden olmakdan nâşi*) nakleder.²¹

...*Takviye-i bazı-yu iktidâr nüfûz ve itibârlarına medâr olmak için etrâfta olan seraskerlere istiklâl verilmek muktezâ-yı vakt-i hâlden olduğuna binaen... Bosna Valisi Ebubekir Paşa kullarına dahi Bosna Seraskerliğinde istiklâlî hâvî bir kıta emr-i âli...*²² Bu ifadeler, yukarıda belirtildiği gibi istiklâlin, verildiği kişinin iktidar ve kudretini artırmak için olduğunu gösterir ve kavramın çerçevesini kullanıldığı belgelerden çıkarmak daha doğru durmaktır. Bu minvalde, Hakkı Paşa'nın istiklâlinin Rumeli'ye ilan edildiği emirde onun için kullanılan *infâz-ı irâde-i şâhâneme şurûu ve mübâşeret olmakdan nâşi* şeklindeki, tabir yerindeyse, yüksek sesli ifade istiklâlin yetki sınırlarının genişliğine vurgu yapmaktaydı. Yine aynı belgeden istiklâlin sadece yetkisi olan kişiyi bağlamadığı ve bir emirle ona tabi olanları da ciddi biçimde sorumlu tuttuğu anlaşılmaktadır. Çünkü Hakkı Paşa Rumeli'nin sol kolunda yer alan idari birimlerin bütün sivil, askerî hatta adlî idarecilerin ona bağlı olmak zorunda olduğu sorumluluğa sahipti. Onlar hakkında her türlü iyi ve kötü değerlendirmelerini İstanbul'a bildirmekte de serbestti. Yazdıklarının doğrudan padişah tarafından görülmesi hakkının da istiklâlinin parçası olduğu düşünülürse emrin kapsadığı bölgedeki bütün memurların istiklâl ile paşaya ne derece tabi oldukları daha iyi anlaşılabilir.²³

İstiklâl yetkisinin, meşrû şartlar oluştuğunda, öldürme hakkını verip vermediğine gelince buna kati cevap vermek eldeki verili malumat açısından zor görünmektedir. Ama yine de Hakkı Paşa özelinde bir şeyler söylenebilir. Hakkı Paşa'nın İstanbul'dan Edirne'ye doğru yola çıkmadan hemen önce padişah tarafından kendisine yazılan emir dikkatlice incelendiğinde istiklâlinin hudutlarının belirgin şekilde çizildiği görülebilir. Evrak, paşa gibi sert karakterli devlet adamının seçilmesini sebepleriyle açıklarken, selefleri zamanında takip edilen af ve iskân siyasetinin eşkiyanın suiistimaliyle ümit edilen neticeye ulaşmamış olmasının İstanbul'da bıraktığı derin tesiri uzunca nakleder.²⁴ Bu yüzden eskiye nazaran daha sert politika uygulama kararı alınmış olacak ki Hakkı Paşa'ya eşkiyayı affetmemesi hususunda uyarıcı emirler gönderilmiştir.²⁵ Paşa, istiklâlî vasıtasıyla maiyetine tophane ve humbarahaneden top, topçu, mühimmat ve Anadolu askerleri ile teçhiz edilecekti.²⁶ Balkan coğrafyasındaki bütün âyânlar ve bölge ileri gelenleri onun bir buyrultusu ile emri altına girebilecekti. Onların taltif ve istihdamlarına son derece dikkat etmek zorundaydı. Kocaeli mutasarrıfı Hüseyin Paşa ve Çirmen mutasarrıfı Palaslı Mehmet Paşa onun maiyetindeki en üst rütbelilerdi. Sadece mirimiranlar değil tabiatıyla onlara bağlı zabitan, ümera, beyzade ve hasekilerin paşanın maiyetine girmeleri ne kadar mecburi ise rütbesi, ocağı fark etmeksizin eşkiya ile ortaklık veya buna cesaret eden her kim olursa olsun bunların cezasını vermek de Hakkı Paşa'nın istiklâlinin mecburiyeti idi.²⁷ Yine kazalarda görevli, âyân, kadı vb. memurlar için de benzer tasarruf paşanın istiklâlinde öz nitelik olarak bulunmakta, paşa bu vesileyle onları taltif etmek kadar, sürgüne varabilecek cezalar verme yetkilerine sahipti.²⁸ Nihayetinde paşanın emrine verilmiş olan

²¹ Rodosçuk Şeriye Sicilleri (RŞS), 1707, 49/2 (17 L 1210/25 Nisan 1796).

²² BOA. HAT 1380-54450 (Tarihsiz).

²³ RŞS, 1707, 23/2 (14 B 1210/24 Ocak 1796).

²⁴ "...eşkiyâ-yı mezbûre makâm-ı salâh ve sedâdda sâbit-kadem ve kelâm-ı tevbe ve irşâdda râsih-dem olmayup tekrâr Hasköy ve Dimetoka ve Sultanyeri ve Gümülcine ve Çağlayık ve Ahi Çelebi ve Yenice dağlarından Nevrekob taraflarına varınca cibâl-i mezbûreden taraf taraf zuhür ve yemin ü yesâr ve etrâf ve kenârda vâkı' hâmin ve sahrâ ve ağıvâr ve enhâsında olan kasabât ve kurâ ve bilâd ve kazâya isâl-i şerr ve şürûr idüp Edirne civârında vâkı' Üsküdar karyesine dek gelüp ihrâk-ı bi'n-nâra ictisâr ve Gümülcine ve Dimetoka ve Filibe ve Pazarcık gibi kasabât ile hafz ve taziyeye ibtidâr ve fukarâ-yı ra'iyete dürlü dürlü cevri ü eziyyet ve gadr u hasâret ve gasb-ı emvâl ve hetk-i a'râz ve katl-i nüfûs ve ihrâk-ı kurâ ve buyût emsâli nice fesâd ve habâset ve fezâhat ve şenâ'ate ictirâ ile günâgün şekâvet ve hasârât ve mezâlim ve te'addiyât izhâr eylediklerine binâen..." Edirne Şer'iyye Sicilleri (EŞS), 245, 32/2 (Evâil-i B 1210/11 Şubat 1796).

²⁵ "...Fimâ-ba'd Rum-ili tarafından dağlı eşkiyâsından nâmi mesmû'ı olmayacağı vechile tathîr-i bilâda hasseten taraf-ı şâhânemden bi'l-istiklâl me'mûr ve ta'yîn olunmuş olduğuna binâ'en Rûm-ili'nde ve cânibine nezâretin şâmil olmağla eşkiyâ-yı merkûme Rûm-ili'nde her mahallinde ele getirülür ise işbu emrim mücibince o makûleler ki bilâ-emân cezâların tertîb ve icrâ ve râbûta-yı kavîyyeye bendine sa'y-ı evfâ ve ol-vechile tathîr-i bilâd ve irâhat-i 'ibâda mezîd ve dikkat ve iktinâ eylesin..." EŞS, 245, 32/1 (Tarihsiz).

²⁶ "...Rumili gibi kesîr'l-cedvâ bir eyalet ile kâmyâb idüp ruhsat-ı tâmm ve istiklâl ile seni ve hatb-i cesîm ve emr-i azîme ta'yîn ve irsâl ve tophâne-i âmirem ve humbarahâne-i ma'mûremden ma'iyetine topçu ortası ve humbara ve arabacı neferâtı ve top ve mühimmât terfîk ve Anadolu'dan asâkir-i vâfire tertîb ve tensiki ile bazı-yı iktidâr ve istihâmını takviye ve tesdîd ve tevsîk ve te'kid âmâlini istihsâl eylediğim ecilden..." EŞS, 245, 32/2 (Evâil-i B 1210/11 Şubat 1796).

²⁷ "...ve bunlara hafî ve cerî ve cüz'î ve küllî i'ânet ve delâlet ve himâyet ve syânet ve ricâ ve şefâ'at kaydında olup tahrîk ve ifsâd ve ta'lîm-i şerr ü fesâdlarına zâhiren ve bâtinen ve kâmil mücâseret edenleri ihşâs ve iz'ân ve istidrâk eder ise bu makûleler dahi eşkiyâ hükûmünde olacakları zâhir ve bunların dahi eşedd-i ukûbet ve azâb ile ta'zîb ve te'dibleri lâzım geleceği bâhir olmakdan nâşi her ne renkte ve rûtbeye ve kangı ocak ve tarikden olur ise olsun bilâ imhâl muktezâ-yı ruhsat-ı tâmm ve istiklâlin üzre te'dîb ve gûşmâl ve ahz ve kahr ve izmihlâllerine taraf-ı bâ-re'y-i kudret..." Agb.

²⁸ "...sinden gayret ve hamîyyet ve rişd ve rû'yet ve tedbîr ve kiyâset zuhûru me'mûline mebnî olduğu vâreste-i kayd-ı ta'rîf ve iş'âr olmağla zikir olunan kazâların kuzât ve nüvvâb ve a'yân ve zâbitân ve vücûh-ı kazâ ve kurâ ve mütehayyîzâmî ve defter tevzî'ât nâzırları ve mukaddemce emr-i âlîşânımla gönderilüp kazâlarda olan hâssa hasekiyâmî emr-i vilâyet üzre harekete me'mûr ve buyruldu ve tahrîrâtın mücibince inkiyâd ve itâ'ate mecbûr kılınmış olunduklarından bunlardan birisi hasbe'l-iktizâ tarafına celb ve bazı husûsun müzâkere ve meşvereti irâde ve bir mahalle me'mûriyyet ve bir husûsu itmâm ve temsilyetleri ifâde olundukda adem-i kabûl ve sûret-i nükül izhâr ile inâd ve muhâlefet ve tekâsül ve betâet ve eşkiyâyı tesahhüb ve delâlet ve i'ânet ve himâyet ve ricâ ve şefâ'at kaydında olurlar ise ashâb-ı merâtîb

en üst rütbedekiler için de yanlış yaptıkları zaman, ikaz edilme, tutuklanma hatta ortadan kaldırılma gibi ağır cezalara tabi tutulmaları söz konusu idi.²⁹ Buradan paşanın emri altındakileri kendi kararlarına eşkıyanın lehine muhalefet ettiklerinde ve haydutlarla bir olduklarında yani meşru şartlar oluştuğunda, öldürme yetkisini haiz bir istiklâlâle sahip olduğu sonucuna ulaşılabilir. Zirâ Hakkı Paşa'nın valiliği esnasında ortadan kaldırdığı eşkıyalar kadar, âyân gibi resmî vazifeli olanların da azımsanmayacak sayıda olduğunu söylemek gerekir.³⁰ Böyle bir tanımlama Hakkı Paşa'nın istiklâl yetkisine hakkıyla sahip çıkmaya çalıştığını da gösterir. Son olarak ifade edilmelidir ki istiklâl salâhiyetinin çeşitlerinin olup olmadığı, unvan veya makam gerektirip gerektirmediği, prosedürünün nasıl olduğuna dair sorular, müstakil ve etraflı çalışmaları gerektiren problemler olarak, bu çalışmanın konu edinmediği meselelerdir.

Bu makalede istiklâl salâhiyetinin merkezde olduğu bir tartışmanın ayrıntıları ele alınmaya çalışılacaktır. Ele alınan tarihî meselenin öznelereinden biri olan Mehmet Hakkı Paşa, ilki 1796; ikincisi, beş yıl sonra, 1801'de olmak üzere iki defa Rumeli valisi tayin edilmiş ve her defasında istiklâl yetkisine sahip olarak atanmıştır. Rumeli valisine istiklâl yetkisinin verilmesi ilk defa uygulanan bir usul değildi.³¹ Yetkinin Hakkı Paşa özelinde en mühim yanı, paşaya verilen istiklâl kendi maiyetini kendi başına oluşturmasına olanak sağlayacak bir niteliğe sahip olmasıdır. Bu yetkiyle paşa, vazifesi esnasında maiyetindekilerin tayin veya azil işlerinde İstanbul'a danışmadan hareket edebilecekti, yani paşanın bürokratik prosedür engeline takılmadan süratli bir şekilde işlerini yürütebilme imkânı olacaktı. Hızlı hareket etmeyi gerektiren eşkıyayla mücadele gibi görevlerde bunun çok önemli bir imtiyaz olduğunun altını çizmek gerekir. Bütün bunlara rağmen öyle anlaşılıyor ki kavram, muğlak şekilde algılanmaya müsait olduğundan kendi içinde bir handikaba da sahipti. Mesela, paşanın maiyetine iradesi dışında birisinin katılması mümkün olabilmekte miydi? Böyle bir durumda paşa, zikredilen memuru görevden alabilme hususunda ne kadar serbestti? İstiklâl kavram açılımları ve tarihî pratikler içinde aldığı şekiller, mahiyeti ve içeriğiyle alakalı ihatalı ve berrak kavrayışa imkân tanımamaktadır. İşte bu çalışma, bir valiye geniş bir karar ve icra yetkisi ita eden ve onun merkez ile koordinasyonunu sağlamakta da faydası olacağı düşünülen istiklâl iki taraf açısından farklı şekilde anlaşılabilir bir çekişmenin aracı haline gelişini Palaslı Mehmet Paşa üzerinden okumaya ve bunu anlatmaya çalışacaktır. Hakkı Paşa'nın, Palaslı ile ilişkisi ele alırken odaklanılan istiklâl tevdi edilme ve sahadaki tecrübesiyle alakalı bazı sorular, çalışmayı biçimlendirmiştir. Üzerinde durulacak temel sorulardan biri Hakkı Paşa'nın kendi maiyetini kendi ihtiyarıyla oluşturabilme serbestliği vardı; fakat bunu yapabilmemiş miydi? Yani sahip olduğu serbestiyet, kâğıt üzerinde mi kalmıştı? Bu soruyla bağlantılı sorulardan biri de İstiklâl yetkisini merkez mi verdi, yoksa Hakkı Paşa mı talep etti? sorusudur. Çalışma, Palaslı Mehmet Paşa'nın Hakkı Paşa'nın maiyetinde neler yapıp yapmadığını inceleyip, bu ilişkinin İstanbul nazarında nasıl algılandığını ve merkez ile vali arasındaki ilişki yönünden mühim bir konu olarak ele alınışını ve bu sürece bakarak istiklâl bu hadisede nasıl tezahür ettiğini de anlatmaya çalışacaktır.

1. Paşa ve Paşası: Mehmet Hakkı Paşa ve Palaslı Mehmet Paşa

Resmî yazışma kalıplarını hayli zorlayan üslubuyla bilinen Kamil Paşazade Mehmet Hakkı Paşa (ö.1811), örnek devlet adamı olarak kabul edilen bir tarihî portredir. Bu yönüyle Meclis tutanaklarında bile kendine yer edinmiştir.³² Buna rağmen onun hakkında İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın kaleme aldığı yazıdan başka monografik bir çalışma yoktur. Paşanın Rumeli'ye ikinci valiliği sırasında Gürcü Osman Paşa ile yaşadığı sorunları ve azline giden süreci detaylı bir şekilde inceleyen Uzunçarşılı, paşanın aleyhine tertip edilen İstanbul'daki entrika üzerinde uzunca durur. Yazarın anlatışı bir açıdan Hakkı Paşa'nın şahsında devletin kurtuluşu için mücadele eden devlet adamlarının başarılı olma ihtimalleri durumunda çıkarları zedelenen *yerleşik düzen* sahipleri karşısındaki çaresizliklerini ve kaybedişlerini betimlemeye odaklanmıştır.³³ Doğrudan olmasa da Lütfiye Sevinç Küçükkoğlu'nun Gürcü Osman Paşa üzerine yazdığı doktora tezi de Hakkı Paşa'nın ikinci valiliğine dair değerli malumat verir. Küçükkoğlu da Hakkı Paşa'nın İstanbul'un entrikasına maruz kalışından bahseder.³⁴

azl ve tebdil ve rütbesinden hatt ve tenzil ile bilâd-ı ba'ideye nefy ve tağrib ve cezâsını tertibe dek te'dib ve tenkilerine taraf-ı şâhânemden min külli'l-vücûh sana ruhsat-ı tâmm ve izn-i hümayûnum rû-nemûn ve tarafına i'ânet ve emr ü rü'ye mütâba'at ve buyruldu...' Agb.

²⁹ "...emr ü rü'ye muhâlefet ve dağlı eşkiyasının tesahhüb ve himâyet ve sana i'ânet ve ta'yîn ettiğün mahalde azîmetde tereddüd ve tevakkuf ve buyruldu ve tahrîrâtını icrâ ve kelâm ve peyâmını isgâda tekâsül ve tehallüfe cesâret edenlerin gerek emir ve mirmiran ve gerek müderris ve kuzât ve nüvvâb ve a'yân ve gere sınıf-ı askeriyyeden yeniçeri ve sipah ve silahdar ve bostancı neferâtı ve bunların agavât ve zâbitânı ve serdengeçdiyan ve turnacıyan ve çorbacıyan ve çavuşan ve ustalar ve hasekiyan ve delilan ve tifenkciyan ve l-hâsıl kangı zümre ve rübe ve tarikden olursa olsun ve her kime müleccâ ve müntim ise te'dib ve gûşmâl ve ahz ve kahr ve istisâllerinde her vechile seniin istiklâlîn derkâr ve şükr ve şikâyetinde semere ve âsar bedidâr olmağla bu bâbda bir dürlü hatır ve gönüle bakmayup ve kimesneye gadr ve himâyet ve nefsanîyet etmeyüp muktezâ-yı ruhsat-ı tâmm ve istiklâlîn üzere infâz-ı emr-i âlişânıma ikdâm..." Agb.

³⁰ Bu konu hakkında bkz. Eyyub Şimşek, "Rumeli Valisi Mehmed Hakkı Paşa'nın Dağlı Eşkiyası Mehmed Sinab ile Mücadelesi (1796)", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S.1, 2023, s. 69-106.

³¹ Mesela 1794'te Rumeli valiliğine atanan Seyyid Ali Paşa'ya da istiklâl yetkisi verilmişti. Bkz. *BOA. HAT 1403-56721* (Tarihsiz).

³² Hakkı Paşa ile ilgili internete yapılacak kısa bir aramayla bu konu teyit edilebileceği gibi paşanın sadareten tutun birçok nazırlığa layık görüldüğüne, hatta bir internet fenomeni olduğuna şahit olunabilecektir.

³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Vezir Mehmed Hakkı Paşa 1747-1811*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1939.

³⁴ Lütfiye Sevinç Küçükkoğlu, *Power Politics in Ottoman Provincial Administration: A case study of Gürcü Osman Pasha (1789-1807)*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.

PAŞA'NIN PAŞASI: EŞKIYA TENKİLİ, İSTİKLAL YETKİSİ VE PALASLI MEHMET PAŞA

On sekizinci yüzyıl kalemiyesinde yetişen Hakkı Bey'in (Paşa) bürokrat olarak kariyeri, 1769 yılı sonlarında başladı. Bu tarihte kendisine Küçük Kale Payesi tevcih edildi.³⁵ Hakkı Bey, kariyerindeki ilk mühim basamağa rikab-ı hümayûn defterdarlığı ile adım attı.³⁶ İşkodra Mutasarrıfı Kara Mahmut Paşa'nın isyanına yardım etmekle itham edilip, koruyucusu Esmâ Sultan'ın aynı yıl vefatından sonra bu suçlamayla idam edilen sarraf Dimitri'nin ve düşman tarafına geçen Boğdan voyvodasının mallarının zaptında göstermiş olduğu tembellik ve rahatlık yüzünden vazifesi elinden alındı.³⁷ I. Abdülhamid dönemi sonlarına doğru gözden düşen Hakkı Bey'in kariyeri, III. Selim döneminden itibaren tekrar yükselişe geçti. 1790 yılının Şubat ayında Hakkı Bey, nişancılık vazifesine tayin edildi ve artık belgelerde kendisinden *bey* yerine *paşa* olarak bahsedilmeye başlandı.³⁸ 1790 yılı Aralık ayında Hakkı Paşa, sadaret kethüdası olsa da³⁹ paşanın kethüdalığı ancak altı ay devam etti.⁴⁰ Sonraki tevcihatta ikinci kez nişancılıkla görevlendirilen⁴¹ paşa, 1787-1792 Rus Savaşı'nı sona erdirecek olan Yaş Anlaşması öncesindeki sulh görüşmelerinde Osmanlı Devleti'ni temsil eden heyette yer aldı.⁴² İstanbul'a döndükten sonra; Mayıs 1792'de defter emniyetine⁴³, Nisan 1793'te de ikinci defa sadaret kethüdalığına getirildi. Tıpkı birincisinde olduğu gibi ikinci kethüdalığı da kısa süreli oldu.⁴⁴ Mayıs 1794'te defter nazırı⁴⁵ olan Paşa, bir sene sonra azledildi. Bu aşamadan sonra paşanın kariyeri valilik düzeyinde mülki ve askeri görevlere atandığı yeni bir evreye girer. Bu dönem, Dağlı eşkiyasına karşı bir türlü istediği neticeyi alamayan III. Selim'in meseleyi çözüme kavuşturması için onu görevle atamasıyla başlar. Rivayete göre, sultanın istiareye yattığı bir gece gördüğü düş üzerine⁴⁶ Hakkı Paşa, 31 Aralık 1795'te vezir rütbesiyle Rumeli valisi oldu.⁴⁷

Hakkı Paşa, vali olduğunda maiyetinde iki önemli isim bulunmaktaydı. Bunlardan ilki; eşkiyaya karşı sert tedbirleriyle şöhret bulup, geçmişte paşa rütbesi ile Rumeli'ye eşkiya takibine gönderilen Kocaeli sancağı mutasarrıfı Hüseyin Paşa idi.⁴⁸ Diğerine gelince o da Palaslı Mehmet Paşa'ydı. Onun hakkındaki bilgi oldukça kısıtlıdır. Mehmet Paşa, adından da anlaşılacağı üzere Yanya'ya tâbi⁴⁹ Palaslı'dır. Paşanın hayatına dair tek başvuru kaynağı olan Sicill-i Osmanî onun mutasarrıflıkta bulunduğu ve 1802/1803 tarihlerinde sürgünde vefat ettiği gibi sığ bilgiler verir.⁵⁰ Dağlı eşkiyası üzerine yegâne monografik çalışmayı yapan Yücel Özkaya'ya bakılırsa paşanın III. Selim döneminde Balkan coğrafyasında eşkiya ile başa çıkmakta farklı vazifeler alan taşradan yetişme, tabir yerinde ise, bir milis gücü lideri olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹

2. İki Paşanın İşbirliği

Valiliği için harekât üssü olarak Edirne belirlenen Hakkı Paşa'nın maiyetindekilerden Hüseyin Paşa, Filibe'den ve Gümülcine'den, Palaslı Mehmet Paşa ise Çirmen mutasarrıfı sıfatıyla Hasköy'den sorumluydu.⁵² Palaslı Mehmet Paşa, Hakkı Paşa'nın seleflerinden Ali Paşa'nın idaresinde de vazife almıştı.⁵³ Ayrıca bu mirimiranların dışında onların altında olmak şartıyla eşkiyaya karşı verilen mücadelede hem bölgelere hem şöhretli eşkiyaların peşine birçok memur atandı. Bunların hepsi paşanın maiyetini oluşturmaktaydı. Buna göre; Hakkı Paşa, belgelerin tabiriyle, *eşkiyanın at oynadığı* mahallinden sayılan Tuna'nın güney kısmına yani

³⁵ Şimşek, "Rumeli Valisi...", s. 75.

³⁶ BOA. A.RSK.d 1623/21 (21 L 1202/25 Temmuz 1788) ve (7 S 1203/7 Kasım 1788); MAD 507/1 (22 L1205/24 Haziran 1791).

³⁷ Bilhassa Dimitri'nin mallarının başkaları tarafından ele geçirilmiş olması onun azledilmesinde itici faktör oldu. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. IV, haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 2020, s. 169-170; Ertan Ünlü, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez-Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2020, s. 186-239. Esmâ Sultan'ın mal varlığından elde edilecek olan gelire devlet, savaş giderlerine katkı sağlayacağı niyetiyle ihtiyaç duymaktaydı. Sultanın terakesinde özellikle nakit paranın azlığı merkezin tepkisine sebep oldu. Hatta Dimitri, kâhyasıyla beraber hapse atıldı. Aysel Yıldız, *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire: The Downfall of a Sultan in the Age of Revolution*, I. B. Tauris, London-New York 2016, s. 68-69.

³⁸ Bkz. BOA. A.RSK.d 1589/47 (12 C 1204/27 Şubat 1790); Şimşek, "Rumeli Valisi...", s. 75.

³⁹ BOA. C.DH 107-5325 (13 R 1205/20 Aralık 1790).

⁴⁰ Hakkı Bey'in kethüdalığı 29 Nisan 1791'de sona erdi. Bkz. Ü. Filiz Bayram, *Enveri Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014, s. 819.

⁴¹ BOA. HAT 124-5123 (5 N 1205/8 Mayıs 1791).

⁴² BOA. HAT 147-6198 (24 Z 1205/24 Ağustos 1791). Hakkı Paşa Nişancılık görevini sürdürdüğü dönemde evinde çıkan bir yangında bütün eşyalarını kaybetmişti. Kendisine 10.000 kuruş yardımda bulunulmuştur. BOA. C.ML 38-1810 (3 Ra 1207/19 Ekim 1792).

⁴³ Çınar, *Mehmed Emin Edib Efendi*, s.325.

⁴⁴ BOA. HAT 260-15019 (Tarihsiz).

⁴⁵ BOA. A.RSK.d 1623/21 (5 L 1208/6 Mayıs 1794) ve (4 L 1209/ 24 Nisan 1795).

⁴⁶ BOA. TS.MA.e 785-86 (Tarihsiz).

⁴⁷ BOA. A.DVNSNŞT.d 16/15 (19 C 1210/31 Aralık 1795); Şimşek, "Rumeli Valisi...", s. 76.

⁴⁸ Hüseyin Paşa hakkında bkz. Seydi Vakkas Toprak, III. Selim Döneminde Eşkiya Peşinde Bir Kocaeli Mutasarrıfı: Seyyid Hüseyin Paşa, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III (25-27 Mart 2016, Kocaeli/Türkiye) Bildiriler Kitabı*, II, ed. Tahir Büyükkarakın, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2017, ss. 885-896.

⁴⁹ Hamiyet Sezer Fezyoğlu, *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 79.

⁵⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 4, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.1035.

⁵¹ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, TTK, Ankara 2020, s. 39-40; 67-72.

⁵² BOA. C.AS 461-19254 (27 Ra 1211/30 Eylül 1796); HAT 52-2455 (Tarihsiz); C.DH 198-9857 (20 C 1210/31 Aralık 1795).

⁵³ Özkaya, *age*, s.39.

Deliorman'a ve Karinabad'a adamlarından Mehmet Ağa'yı⁵⁴, Dimetoka'ya Edirne bostancıbaşısı Ahmet Ağa'yı ve bir delilbaşını⁵⁵, Gümülcine'ye tüfekçibaşılarında Hüseyin Bey'i, Filibe'ye beş yüz adamıyla Karanlı Ali adındaki delilbaşını⁵⁶, Sofya'ya Katrinli Halil Ağa'yı⁵⁷, Drama'ya hassa silahşörlerinden Ahmet Ağa'yı⁵⁸, Aydos'a Ahmet Haseki'yi, Tikveş ve Usturumca'ya da Manastır kaymakamını⁵⁹ vazifelendirmişti. Hususi bir eşkiya grubu üzerine atanan memurlar da söz konusuydu. Mesela Mehmet Sinab üzerine Palaslı Mehmet Paşa; Kara Hasan ve İsa üzerine Hakkı Paşa'nın iç çukadarı, alemdarı ve delilbaşısı, Edirne bostancıbaşı ile birlikte hareket etmek üzere tayin kılınmışlardı. Ama bu vazifelerin sınırlarının kesin çizgilere sahip olduğunu söylemek doğru olmaz. Zira bir bölge memuru, paşanın emriyle başka bölgeye de yardım edebilirdi. Mesela şöhretli eşkiya Hacı Manav'ın peşine önce Mustafa haseki gönderildi.⁶⁰ Daha sonra Edirne bostancıbaşı Ahmet Ağa'ya hem Hacı Manav hem de Dimetoka âyânı Veyisoğlu Halil Ağa ve Ejderoğlu'nun ortadan kaldırılması,⁶¹ sonra da Dimetoka ve Gümülcine kazalarının eşkiyadan temizlenmesine yardımcı olma görevleri verildi.⁶²

Mutasarrıflığını almasıyla Palaslı Mehmet Paşa'nın maiyetine kardeşi Halil Bey'i ve oğlu Veliyüddin'i dâhil etmesi bir oldu. Aslı görevi Hasköy kazasını eşkiyadan temizlemektir. Belgelere yansıdığı kadarıyla, Palaslı Mehmet Paşa'nın Hasköy'e ulaştığı sıradaki ilk icraatları takdire şayandı. Burada büyük bir eşkiya güruhuna tesadüf edip, peşlerine düşmüştü. Hadise, kaza sakinlerinin eşkiyanın Karacalar adlı köyde saklandığını paşaya haber vermeleriyle başlamıştı. Harekete geçen paşa, köyde üç yüzden fazla eşkiya ile karşılaştığında tereddüt etmeden bunların peşine düşmüştü. Eşkiyanın firar etmesi üzerine peşlerinden kethüdasını göndermiş ve dört sergerde dâhil olmak üzere on beşini adamları etkisiz hale getirmişken⁶³ bir ahıra sığınan altmış kadar eşkiya da yanarak can vermişti. Mehmet Paşa, muharebe esnasında eşkiyaya ait bazı mühimmatı ele geçirmeyi başaranları da at vererek ödüllendirmişti.⁶⁴

Yukardaki başarısıyla Palaslı, Hakkı Paşa'nın takdirini kazanmıştı; fakat paşa, onu göz hapsinde tutmayı tercih etti. Çünkü Hakkı Paşa, onunla en başından itibaren güven sorunu yaşamaktaydı. Buna değinmeden önce iddianın sahibi Özkaya'nın bir evraktan yola çıkarak, sadaretin de Palaslı Mehmet Paşa'yı istemediğine hatta onu ortadan kaldırması için Hakkı Paşa'ya emir yazıldığına dair verdiği bilgi, Özkaya'nın referans verdiği belgede⁶⁵ bulunmadığı gibi, kurguya dair ilintili malumata diğer arşiv vesikalarında da rastlanamamıştır. Aslında böyle bir bulgu, bu makalenin anlatmaya çalışacağı Hakkı Paşa, sadaret ve Palaslı Mehmet ilişkisinin olağan akışına hayli ters, bir o kadar da ilginç durumu işaret edecekti. Fakat belgede, Palaslı Mehmet Paşa'nın ortadan kaldırılmasına dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. İki paşa arasındaki çelişkiye gelince, belki hadiseyi bildiren rapordaki muğlaklıktan, belki paşanın evhamından, belki de çekememezlikten veyahut onun maiyetinde bulunuşundan Hakkı Paşa'nın duyduğu pişmanlıktan ileri geliyordu. Sonuçta Pazarlık (Tatarpazarı) Voyvodası Kavanozzade Mehmet'i Palaslı Mehmet Paşa'yı teftiş etmekle görevlendirdi. Fakat bir astın üstünü açıkça kontrol etmesi sıra dışıydı ve haber verilerek yapılacak bir teftiş de ziyaretten öte bir anlam taşımayacaktı. Bu sebeple Kavanozzade adamlarını bir gece yarısı Mehmet Paşa'nın mevzilendiği yere gizlice gönderdi. Askerleri kontrol eden casuslar, tevaturle karışık bazı istihbarat bilgilerine ulaşmıştı.⁶⁶ Bu malumattan en dikkate şayan olanı paşaya tâbi Hasköy'deki bin Arnavut sekban arasında huzursuzluğun baş gösterdiği ve beş yüz kadarının dâhil olduğu bir kaçış planından bahsedilmesiydi.⁶⁷ Doğruluğu teyit edilmese de bu bilgiler, Palaslı'nın sekbanlarının potansiyel bir sorun olabileceğine dair ilk ipuçlarını vermektedir. Yukarıdaki istihbarat merkeze iletildiğinde, Palaslı Mehmet Paşa'ya karşı olumsuz tepki gösterilmediği gibi aksine onun istekleri sorgusuz kabul gördü. Mesela

⁵⁴ BOA. HAT 65-2828-B (7 Za 1210/14 Mayıs 1796); 66-2875-F (Tarihsiz); 1404-56818 (Tarihsiz); KK.d 12-7/2 (13 Za 1210/20 Mayıs 1796).

⁵⁵ BOA. HAT 1404-56824 (Tarihsiz).

⁵⁶ Vak'anüvis Halil Bey, *Nüri Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, TTK, Ankara 2015, s. 325.

⁵⁷ Katrinli Halil Ağa, Hakkı Paşa'nın göreve gelir gelmez ekibine dâhil ettiği kişilerdendi. Kendisi kapıcıbaşılık unvanıyla Sofya mütesellimliği görevini ifa ettiği sırada hem görevinden alınmış hem de unvanı elinden alınmıştı. Emrindeki bölükbaşı Bayezid, Koçman adlı eşkiya ile işbirliğine gittiği için Katrinli Halil Ağa azledilmişti. Hakkı Paşa Rumeli valisi olduktan hemen sonra, kendisinin iftiraya uğradığından bahsederek; affını talep etti. BOA. HAT 129-5322 (Tarihsiz). Bunun üzerine Hakkı Paşa da kendisini aynı unvan ile aynı göreve getirmek için padişahın iradesini talep etmiş, bu da kabul edilmişti. Böylece Katrinli Halil Ağa, topladığı askerlerin başına geçerek Hakkı Paşa'nın maiyetine dâhil olmuştu. BOA. HAT 129-5322 (Tarihsiz); C.DH 117-5846 (15 N 1210/24 Mart 1796); HAT 1405-56852 (Tarihsiz).

⁵⁸ BOA. HAT 65-2838-C (Tarihsiz).

⁵⁹ BOA. HAT 1404-56803 (27 L 1210/25 Mayıs 1796).

⁶⁰ BOA. HAT 1404-56834 (Tarihsiz).

⁶¹ BOA. HAT 69-2936-A (25 S 1211/30 Ağustos 1796).

⁶² BOA. AE.SSLM.III 31-1785 (11 C 1210/23 Aralık 1795); AE.SSLM.III 31-1782 (26 C 1210/7 Ocak 1796); C.AS 106-4787, Lef 2, (15 Ca 1210/27 Kasım 1795); TS.MA.e 784-27 (Tarihsiz); HAT 69-2936-B (Tarihsiz); 69-2936-C (Tarihsiz).

⁶³ BOA. HAT 1404-56804 (Tarihsiz).

⁶⁴ BOA. HAT 74-3097-B (12 B 1210/22 Ocak 1796); 1404-56813 (Tarihsiz). Sadareten sunulan tezkirede eşkiya sayısı beş yüzü aşkın, eşkiyanın rastlandığı köyün ismi de Karalan olarak yer almıştır. Bkz. BOA. HAT 1404-56807 (Tarihsiz).

⁶⁵ Bkz. Özkaya, *age*, s. 39-40. Özkaya'nın referans verdiği doküman için Bkz. BOA. HAT 1404-56805 (Tarihsiz).

⁶⁶ "...Güya sekbanların seksen tanesi hasta, denilerek geri gönderilmişlerdi. Fakat paşanın firar etme niyetinde olan kethüdası çayırda hayvanlarını getirip, hazır vaziyette iken beş yüz Arnavut gece yarısı gelmişler, bir kaçış provası olarak şehre hiç uğramadan gece yürüyüşü yapmışlardı. Kasabada binin üzerinde Arnavut sekban varmış ve bunların bir kısmı kethüdanın konağında gizleniyorlarmış. Bunların Edirne Bostancıbaşına bir fesatlık yapmalarından çekiniliyormuş..." BOA. HAT 64-2811-D (15 B 1210/25 Ocak 1796).

⁶⁷ BOA. HAT 64-2811-D (15 B 1210/17 Ocak 1796).

merkez, kapı halkının beş yüz süvariden ibaret olduğu anlaşılan⁶⁸ Palaslı Mehmet Paşa'nın asker talebini olumlu karşılamıştı. Mehmet Paşa'ya göre "Arnavut sekbanlar ümit edilenden daha iyisini" yapıyorlardı. Böyle bir ifadeyle sadece onun değil, Rumeli'deki birçok üst düzey devlet adamının maiyetinin önemli bir parçası olan Arnavut sekbanların çıkaracakları sorunların üstünü önceden örtmeye çabaladığı düşünülebilir. Zira sekbanlar, bir müddet sonra hem kendisini hem tâbî olduğu Rumeli valisini İstanbul'un gözünden düşürecek. Bu sözlerinin arkasından Arnavut askerlerinin Anadolu askerleriyle *ülfet* edemeyeceğini, yani kaynaşamayacağını dolayısıyla kendi kabilesinden asker toplamasına müsaade edilmesini istirham etti. Onun maiyetindeki toplam sekban sayısı iki bindi. Ve naklettiğine göre, eşkiyanın sayısı kendisinden kat be kat fazlaydı. Üzerlerine gidildiğinde ise birleşip, daha da büyüyebiliyorlardı. Bu gerekçeyle emrindeki asker sayısının arttırılmasını rica etti.⁶⁹ Çirmen'den bin piyade toplama talebine, rençber ve çiftçi olmamak şartıyla, müsaade gösterip; ulufe ve iâşe olarak da paşaya otuz üç bin kuruş tahsis etti.⁷⁰ Böylece Şubat 1796'da emrindeki askerlerin sayısı kendi kapı halkı ile birlikte üç bine ulaşmış oldu. Elbette askerlerin masrafları da artıyordu; önce on beş bin yollandı. Fakat yetmeyince Hakkı Paşa'nın isteğiyle Hacı Ali Ağa'nın İrad-ı Cedit hazinesine aktarılan muhalledatından otuz üç bin kuruş daha ilave yapıldı.⁷¹

Palaslı Mehmet Paşa'ya gösterilen bu müsamahada iki temel faktörden bahsedilebilir. Birincisi Paşa'nın Hasköy'deki ilk zamanlarında yaptıklarının hem Hakkı Paşa'nın hem İstanbul'un takdirini kazanmış olmasıydı. Çirmen mutasarrıfı Hasköy'e gelir gelmez, Hakkı Paşa ona Hacı Manav, Ejderoğlu, Emincik, Kara Feyzi ve onların adamlarının ortadan kaldırılması gibi zor bir vazife vermişti.⁷² Palaslı Mehmet Paşa'nın Rumeli valisi ve Sultan nazarında itibarını esas arttıran faktör ise Hasköy'ün ileri gelenlerinden olup, eşkiya ile işbirliği herkesçe bilinen ve ahaliye yaptığı zulümlerle İstanbul'un idamı için karar aldığı Hacı Emin Ağa'yı ortadan kaldırmasıdır. Aslında bu görev, evvela Edirne bostancıbaşına ihale edilmişti; fakat o başarısız olunca bu defa Palaslı Mehmet Paşa düşünüldü. Palaslı'nın kısa sürede elde ettiği muvaffakiyet İstanbul nezdinde büyük takdir topladı.⁷³ Palaslı, Hasköy civarını yakıp yıkan Koçancıoğlu Osman, kardeşleri Ali ve Halil ile dokuz adamını yakalayıp, idam ettirerek başarılarına bir yenisini daha ekledi.⁷⁴ Hakkı Paşa'ya gönderdiği tahriratta bu eşkiyaların pek şöhretli olduklarını, "bize ve kulemize kim ne edebilir?" diye böbürlendiklerini, bu eşkiyaları ortadan kaldırmasının kendisinin "devlete olan sadakat ve dindarlığının bir nişanesi" olduğunu söyledi.⁷⁵ Hakkı Paşa'ya güven aşılama için çabaladığı anlaşılan Palaslı Mehmet Paşa'nın eşkiya maslahatına dair verdiği söz, ona gösterilen müsamahada etkili ikinci faktör olarak anılabilir. Palaslı Mehmet Paşa, 1796 senesi Mart ayına kadar eşkiyayı takip edip, bu işi bitireceğine dair İstanbul'a taahhütte bulunmuştu. Bu sırada Molla Ali ve Deli Kadri gibi şöhretli haydutlar sistem içine dâhil edilebilme adına merkez ile pazarlık sürecinde idiler ve yağmalamaya bir süre ara vermişlerdi. Dolayısıyla tehlikeli eşkiyadan sadece Kara Feyzi kalmıştı ve onun da ancak iki yüz kadar adamı vardı. Palaslı Mehmet Paşa, eşkiyaya karşı kısa süre içerisinde üstünlük elde edebileceğine inanıyordu.⁷⁶

Başarısını bir fırsat olarak gören Palaslı Mehmet Paşa, bu olaydan iki ay geçmeden oğlu Veliyüddin Paşa'ya arpalıklar talep etti. Arpalıklardan ilki Tırhala, ikincisi ise Üsküp veya İnebahtı'dan herhangi birisi olabilirdi.⁷⁷ Tırhala'nın bir Arnavut Paşa'ya verilmesi ve askerlerinin buradan iâşesi İstanbul için riskli bir keyfiyet arz edecekti. Kendisine danışılan Hakkı Paşa da benzer kaygılar yüzünden Tırhala yerine İnebahtı'nın tercih edilmesini teklif etti. Öneri kabul edildi ve Palaslı'nın oğlu Veliyüddin, İnebahtı mutasarrıfı olarak atandı.⁷⁸ Asker talebine de devam eden Mehmet Paşa, 1796 yılı Ramazan ayında bin asker celbi için yeni bir izin elde etti.⁷⁹ Hakkı Paşa'ya gelince, işin başından itibaren Palaslı Mehmet Paşa'ya güvenip güvenmediği bir muamma olarak durur. Sekban ve ulufe taleplerinin gittikçe sıklaşması sebebiyle olsa gerek, kısa süre içerisinde sitem dolu sözleriyle pişmanlığa kapıldığı görülmektedir. Sanki Palaslı Mehmet Paşa'yı kendi istememiş de bu konuda mecbur bırakılmış olduğunu ima ediyordu: "...keşke şu maddeye paşa-yı muma-ileyh kulları memur olmamış olsa idi..."⁸⁰

⁶⁸ BOA. HAT 74-3092 (17 N 1210/26 Mart 1796).

⁶⁹ BOA. HAT 74-3097-B (12 B 1210/22 Ocak 1796); 1404-56813 (Tarihsiz).

⁷⁰ BOA. AE.SSLM.III 278-16133 (18 B 1210/28 Ocak 1796). Diğer bin beş yüz asker için de Hakkı Paşa'nın iltiması ile otuz beş bin kuruş daha gönderildi. BOA. C.AS 892-38394 (5 Ş 1210/14 Şubat 1796); AE.SSLM.III 179-10710 (19 B 1210/29 Ocak 1796).

⁷¹ BOA. C.AS 892-38394, Lef 2, (9 Ş 1210/18 Şubat 1796); HAT 74-3097-A (Tarihsiz).

⁷² BOA. HAT 60-2669 (Tarihsiz).

⁷³ BOA. HAT 1404-56829 (Tarihsiz); 1404-56841 (Tarihsiz); Vak'anüvis Halil Bey, *Nürî Tarihi*, s.387.

⁷⁴ BOA. HAT 60-2669 (Tarihsiz).

⁷⁵ BOA. HAT 66-2850 (12 Ş 1210/21 Şubat 1796).

⁷⁶ BOA. HAT 73-3045 (Tarihsiz). Deli Kadri, Temmuz ayında İstanbul'un teklifini kabul ederek Bergos tarafında ikamet etmeye başladı. Bkz. Eyyub Şimşek, "Merkezi Otorite Karşısında Bir Dağlı Eşkiyası: Deli Kadri", *SUTAD*, S. 44, 2018, s. 271.

⁷⁷ BOA. HAT 74-3092 (17 N 1210/26 Mart 1796); 76-3130 (21 Ş 1210/1 Mart 1796).

⁷⁸ "...Sabıka İnebahtı Mutasarrıfı Palaslı Mehmet Paşazade Veliyüddin Paşa..." BOA. C.DH 82-4081, Lef 2, (4 Za 1211/1 Mayıs 1797); Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr (1209-1219/1794-1805)*, haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca, İstanbul 2017, s. 113; Vak'anüvis Halil Bey, *Nürî Tarihi*, s. 437.

⁷⁹ BOA. HAT 73-3047 (17 N 1210/26 Mart 1796) 74-3092 (17 N 1210/26 Mart 1796).

⁸⁰ BOA. HAT 74-3097 (20 N 1210/29 Mart 1796).

Palaslı Mehmet Paşa, Çirmen'e yakın yerlerde bulunan Cenkcioğlu ve Kara Feyzi gibi eşkıyaların peşine düşmekle de yükümlüydü. Hakkı Paşa, bu arada meşhur eşkıya Sinab'ı kuşatmak için Ahi Çelebi tarafına askerlerini yığmıştı. Cenkcioğlu ve Kara Feyzi'nin Sinab'ın yanına kaçtığı haberleri üzerine Palaslı da Ahi Çelebi tarafına geçti. Kendisi, kardeşi ve silahları üç koldan eşkıya takibindeydiler.⁸¹ Hakkı Paşa'nın Palaslı Mehmet Paşa'yla yaşadığı ilk büyük sorun tam da bu esnada ortaya çıktı. Hakkı Paşa, *aşyan-ı eşkıya* olarak nitelendirdiği Dimetoka ve Hasköy'ün eşkıyadan temizlenmesinin Dağlıların sonunu getireceğini inanıyordu. Etraftaki kaza âyânlarını korkuyla sindiren paşa, eşkıyaya yardımın kesildiğine de inanmıştı. Fakat Palaslı Mehmet Paşa'ya dair aldığı haberlerle bir anda bu inancı sarsılmaya başladı. Haydutlarla başa çıkması gereken Palaslı Mehmet Paşa'nın askerleri köy yağmalamakla meşguldü. Pazarcık'ta on beş kadar köy, paşanın sekbanlarının hücumuna uğramıştı. Hadise, çaldıkları eşyaları Tatarpazarı'na götürüp satmaya çalışan bazı sekbanların yakalanmalarıyla gün ışığına çıkmıştı. Kendilerine imam süsü veren eşkıyalar, geçitlerdeki nöbetçileri Palaslı'dan aldıkları mürur tezkiresi ile atlatmayı başarmışlarsa da kısa süre sonra yakayı ele vermişlerdi.⁸² Palaslı Mehmet Paşa'ya gelince, o da her türlü maddî desteği ticarete dönüştürme çabasında idi ve savaşmak yerine alışverişi tercih etmişti. Kendisine verilen iane ve askerlerin ulufeleriyle fişek ve pabuç (ayak yemenisi) gibi malları fahiş fiyatlarla eşkıyadan alıyordu. Hakkı Paşa'ya göre Palaslı'nın bile bu kadar pahalıya ticaret yapması, eşkıyanın Arnavut olması kadar onlarla yakınlık kurup, bir olma isteğinden de kaynaklanıyordu.⁸³

3. Paşalar Arasındaki Anlaşmazlığın Ortaya Çıkışı

Hakkı Paşa'nın Palaslı Mehmet Paşa'dan beklediği mühim şeylerden bir tanesi şöhretli eşkıya Sinab'ın ortadan kaldırılmasına yardım etmesi idi. Fakat altı ay geçmesine rağmen bu konuda elle tutulur bir faydası görülmediği gibi, hakkındaki dedikodular giderek çoğalmaktaydı. Hakkı Paşa, önceleri onun sadakatine kâni iken, yaşanan olaylar tevatürlerin gerçek olduğunu ortaya çıkarmaya başladı. Hasköy'de ikâmet etse de Palaslı'nın etrafı kolaçan ve eşkıyayı takip ediyormuşçasına davranması şüpheleri üzerine çekiyordu. Lakin Sinab kuşatması, onun azline mâni oldu. Diğer taraftan Palaslı Mehmet Paşa'nın tahriratlarına bakılacak olsa bütün enerjisini eşkıya takibine vermişti. Hatta Kara Feyzi ve Cenkcioğlu onun Hasköy'e gelişiyle arkalarına bile bakmadan kaçmışlardı. Biraderi Halil ve silahları bir koldan kendisi de başka bir koldan haydut peşinde idiler. Ahi Çelebi'de Dereköy'e sığınan çapulcular, onun ısrarlı takibi sayesinde Filibe tarafına kaçmışlardı.⁸⁴ Yuvarlak ve müphem ifadelerle nakşedilmiş bu gibi teatral anlatımlar, Rumeli valisi için pek de bir mana ifade etmiyordu ve ispatlanamamış olsa da onun eşkıya ile bir ittifakının olduğu fikrine kapılmaya başlamıştı. Hakkı Paşa'yı bu fikre sevk eden etken, Çukur köyünde sıkıştırılan eşkıyanın tek bir kurşun atmadan firar etmiş olmasıydı. Paşa'ya göre, asıl vahim olanı Palaslı'nın askeri üzerindeki itibarını ve kudretini kaybetmesiydi. Palaslı Mehmet Paşa'nın sekbanları, Hakkı Paşa'nın ele geçirmeyi en fazla istediği eşkıya olan Sinab'ı yakalama arifesinde ulufe talebiyle ayak sürümekteydiler. Bunun üzerine Hakkı Paşa, Hasköy'e arabuluculuk için mütesellimini yolladı ve Palaslı Mehmet Paşa Çukur köyündeki kuşatmaya onun kefaleti sayesinde gidilebildi. Palaslı'nın yemin edip, "...para gelmezse muharebe şöyle dursun ben dahi askerimden havf ederim, işte bundan sonra bize bahane bulmayın..." diye gönderdiği tehditkâr tahriratından sonra Edirne eski âyânı olup, öldürülen Eyyub Ağa'nın mübaşirinden yirmi bin kuruş alınıp, aceleyle Palaslı'ya gönderildi. Hakkı Paşa, yaşananları kaleme alırken; Palaslı'nın maiyetinde olduğundan duyduğu pişmanlığı ve rahatsızlığı şu ifadelerle anlatıyordu: "...şu maddenin fesadından Mehmet Paşa daima tağlit eylediğinden vesvesem ber-kemâldir..."⁸⁵

Çukur köyü hadisesi, Hakkı Paşa'nın İstanbul'daki otoritelerle ilk defa ters düşmesi yönüyle taraflar arasındaki ilişkide merkezî yere sahiptir. Olayın başkentteki yansımaları büyük bir yankı uyandırdı. Çünkü üst üste asker, ulufe ve tayinat taleplerine rağmen paşa, karşısına çıkan haydutları elinden kaçırıp durmaktaydı. Meşru ve ikna edici bahaneden de yoksundu. Dikkat çeken nokta, İstanbul'un bu husustaki malumatı paşanın maiyetindekilerinin yazışmalarından elde etmiş olmasıydı. Hakkı Paşa'nın İstanbul'u doğrudan bilgilendirmeyişi iki taraf arasında bir sorunun olduğunun işaretiydi. Zira sadaret, bir süredir paşadan eşkıya maslahatının gidişatını öğrenmek adına bilgi talebinde bulunsada Hakkı Paşa, sadaretin tabiriyle "bais-i istiğrab" cevap vermiyordu. Ama paşanın tavrı, bir şeylerin üstünü örtmek için değildi. Çünkü öyle olsaydı emri altındakilerin yazışmalarını başkente asla ulaştırmazdı. Paşanın neden böyle davrandığına gelince, bunun sebebini bilmek şimdilik mümkün görünmüyor. Maamafih paşa, olası bir cevapta eşkıya maslahatına dair bilgilendirmeyi yaparken Palaslı hususuna da değinmek zorunda kalacaktı ve belki de yanlış şeyler söyleyecekti. Ayrıca Palaslı'ya değindiğinde olay başka bir tarafa yönelip, hesap vermeye dönüşecekti. Çünkü kısa süre öncesine kadar Çirmen mutasarrıfı Palaslı Mehmet Paşa'nın "gayret, şecaat ve sadıkane hareketlerine" dair Hakkı Paşa tarafından, hisleriyle çelişkili olsa da, birkaç tahrirat gönderilmişti. Şimdi ise tersine ondan duyulan memnuniyetsizlik söz konusu idi. İşin içinden çıkmak için sessiz kalmak en iyi seçenekmişçesine görünüyordu.

⁸¹ BOA. HAT 76-3130-C (18 N 1210/27 Şubat 1796).

⁸² BOA. HAT 65-2838-B (17 L 1210/25 Nisan 1796).

⁸³ BOA. HAT 66-2875-H (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

⁸⁴ BOA. HAT 76-3130-C (18 N 1210/27 Mart 1796).

⁸⁵ BOA. HAT 66-2875 (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

Nitekim tek sorun eşkiyanın kaçması değildi. İlgili belgelerde Palaslı'nın peşinde olduğu eşkiyanın aslında kendi askerleri olduğu söyleniyordu. Paşa, bunların doğrulunu teyit etmek için beklemeliydi.

Yaşanan gelişmeler üzerine başkent, Palaslı Mehmet Paşa'nın da açıkça tehdit edildiği ve sorularla dolu olan⁸⁶ bir tahriratı Hakkı Paşa'ya yolladı. Kısaca, Palaslı sadakatini göstermek zorunda idi. Zira aksi durumda devlet adına yapmış oldukları artık *makbul* kabul edilmeyecekti. Dahası paşaya *yazık* olacaktı. Elbette Palaslı'dan sorumlu olan Hakkı Paşa idi ve o da bu tehditlerden nasibini almıştı. Dolayısıyla Palaslı'nın faaliyetlerinin bütün mesuliyeti önce kendisine sonra da Hakkı Paşa'ya aitti: "...ve paşa-yı mumaiyleh ile sair memurlar bu işi görecekler ise bir saat evvel görüp; görmeyecekler ise gizlemeyip doğrusunu söylemek lazım değil midir?.." İstanbul, paşaya gönderdiği tahriratının sonunda ufukta görünmekte olan kötü olayların baş sorumlusunun kendisi olacağını hatırlattı. Palaslı'nın yapacağı bir hata, *padişahın tevcihatunun* (yani Hakkı Paşa'yı Rumeli valisi olarak tercihinin) *bir noksanlığına işaret edecekti*.⁸⁷

Çukur köyünde yaşanan olaydan sonra eşkiyanın tek kurşun atmadan yine Pazarcık civarındaki Batak köyüne doğru çekildiği haberini alan Hakkı Paşa, Sofya mütesellimi Halil Ağa'dan bunu doğrulamasını istedi. O da çukadarını Palaslı'ya gönderdi. Palaslı, çukadara Belve'de kuşattığı eşkiyalı elinden kaçarsa da Cerve'de tekrar sıkıştırmayı nasıl başardığını ve onlarla "yarım kurşun" mesafede mevzilenerek nasıl göğüs göğüse çarpıştığını uzun boylu anlattı. Bu anlatı, aynı tarihli Palaslı'nın ve çukadarın takrirlerinde oldukça benzer şekilde yer alır.⁸⁸ Her iki takirde de eşkiyanın bir çatışmayla ortadan kaldırıldığı laf kıtlığında asma budarcasına klişe ifadelerle betimlenir; ama ne ölü ne yaralı sayısı gibi mühim ve daha inandırıcı ayrıntılar bulunur. Sanki her iki tahrirat aynı kalemden çıkmış gibi durmaktadır. Bunların benzer olduğunu akla düşüren şeylerden birisi de aynı vakanın başka bir şahit tarafından yazılmasıdır. Bu şahit, Tepedelenli Ali Paşa'nın oğlu Veli Bey'dir. Hakkı Paşa için tedbiri elden bırakmayı sevmeyen bir mizaca sahip olduğu söylenebilir. Zira Veli Bey de çukadara eşzamanlı biçimde Palaslı'yı ve askerlerini kontrol için bölgeye yollanmıştı.⁸⁹ Veli Bey'in gözlemlerini kaleme aldığı yazısı, Paşa'nın tedbirlerinin kuruntudan ibaret olmadığını ortaya çıkardı. Onun verdiği bilgilere göre; Palaslı Mehmet Paşa ile Cerve'yi beraber kuşatma altına almak için anlaşmışlardı. Fakat Palaslı, sözünde durmayıp; askerini geri çekti. Palaslı'nın sekbanları uzaktan havaya ateş açmak gibi izahı zor hareketlerde bulunmuşlardı. O hengâmede Palaslı'yla kavganın eşğine gelen Veli Paşa, bu tavrının sebebini sorduğunda, kendisinin kusuru olmadığını askerinin ulufe almadığı için böyle davrandığını, ulufeleri verilmedikçe memleketlerine dönmeyeceklerini ve başka askerlerle karışmalarının da mümkün olmadığını söyledi. Veli Paşa'ya göre onun bu yaptığı devlete ihanetten başka bir şey değildi.⁹⁰

Ne kadar ayrıntılı olsa da Veli Bey'in yazdıkları teyide muhtaçtı. Çünkü Palaslı Mehmet Paşa ile aralarında husumet olduğuna dair ciddi söylentiler vardı. Bu sebeple Hakkı Paşa, yakın bir adamını, kethüdasını Palaslı Mehmet Paşa'yı teftiş için göndermeyi uygun buldu. Kethüda, paşanın askere sözünü geçiremediğini fark edip, şahit olduklarını *rezalet* olarak tarif eder. Yine de kethüdanın meseleyi, şahsileştirmenin ötesinde bir büyük sosyal problem olarak soğukkanlı bir dille anlattığı anlaşılıyor: "...Eşkiya ile uğraşmak tüfekçibaşının veya Karaosmanoğlu'nun askeri ile olacak iş değildir. Zira Arnavutlarla da bu iş olmaz... Kovsan eşkiyaya iltihak ederler, kalsın dersen halleri bu şekildedir. Ya bunlar kovulup, bizim gibi memurlarla bu iş görülmelidir veya bizleri atıp, Mehmet Paşa kendi halletsin..."⁹¹ Çözüm yolu olarak Palaslı Mehmet Paşa'ya askerine sahip çıkması gerektiğine dair yazılı ve sözlü ikazda bulunma yolu seçildi. Bu seçeneği uygulamadan önce ise iki Arnavut paşanın aralarının düzeltilmesi meselesine bakıldı. Çünkü Palaslı Mehmet Paşa ile Veli Paşa'nın aralarında yaşadıkları sorunların büyümesi eşkiya maslahatını sekteye uğratmanın ötesinde yeni problemler doğuracaktı. Ayrıca Rumeli'ye düzen vermek için memur seçilenlerin teşvik edilmesi de mühim bir siyasetti. Bilhassa Arnavut menşeli paşaların sadakatlerinin temini asıl öncelikli seçenektir. Bu sebeple Tepedelenli Ali

⁸⁶ Bu sorular, Mehmet Paşa'nın başından beri yolladığı tahriratlardaki muğlak ve çelişkili ifadelerle bezenmiş örüntünün ilk defa sorgulanması demektir. Evrakta şu ifadeler yer alır: "*Çukur karyesinden niçin üç saat mesafede muhasara olunup, yakından sarılmamış. Top ve zahire Filibe'de hazır iken imal olunmayıp, terk edilmesinin sebebi nedir? Sa'b ve sengistan (geçilmesi zor, taşlık yer) deniliyorsa Pazarcık ve Filibe reayasına Baltalar ve kazmalarla ağaçları ve dağları kırdırıp, topları arkalarıyla çıkartmanın tedbiri bulunmalı değil midir? Mora'daki كلسه Kalesi'ne ve emsalinden mahallere toplar çıkarıldığını bilenlere göre burası sa'b ve sengistandır, top çıkmaz demek" doğru olmadığı gibi "harbe vukufu olanların beyninde baskın basandır meseli meşhud ve düşmanın cümlesine tarakkub ve'l-nazar şaye-i acz ve fütür iken eşkiya tarafından hamle olunmadıkça berü tarafından cenge kıyam olunmadığı ihbar olunmağla bunun sırrı nedir? Ve bir karyenin etrafı kat enderkat askerle muhata iken eşkiya firar etmek ne demektir? Ölüm arı olub can havliyle kendilerini bir tarafa urup geçmek ihtimal-i bayed ise dahi vedalarından takip olunmak mümkün değil midir? Ve tertip olunan asker ve zehayir ve mühimmât maslahat-ı eşkiyaya kafi değil ise niçin cevab-ı şafi verilmiyor? Kafi ise niçin iş görülmüyor?" BOA. KK.d 12-12/1 (29 Za 1210/5 Haziran 1796).*

⁸⁷ BOA. KK.d 12-12/1 (29 Za 1210/5 Haziran 1796).

⁸⁸ BOA. HAT 66-2875-H (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

⁸⁹ Veli Bey'in Palaslı Mehmet Paşa'yı kontrol etmek için Hakkı Paşa'nın valiliğinin başından itibaren düşünülmüş bir isim olması muhtemeldir. Çünkü daha 1796'nın Şubat veya Mart ayında emrindeki elli askeri Çirmen'e gönderdiğine dair bilgi bulunmaktadır. Büyük ihtimalle Palaslı Mehmet Paşa'nın sekbanları arasına karışacak olan bu askerler, paşanın hareketlerini gözlemlemek de yükümlü olacaklardı. Bkz. EŞS, 250-26/3 (15 Ca 1211/16 Kasım 1796).

⁹⁰ BOA. HAT 51-2393 (6 Z 1210/12 Haziran 1796).

⁹¹ Evrakın hamisinde Palaslı Mehmet Paşa'nın oğlu kastedilerek *Veli Paşa oğlunuzun gayret ve sadakatleri gayet güzeldir*, denilip; *askerinin Arnavut olmasından dolayı sadakat memul olmadığı* yazılıdır. BOA. HAT 75-3106-B (25 Za 1210/1 Haziran 1796).

Paşa'nın yakınlarından hem Palaslı Mehmet Paşa'yı hem Tepedelenli Ali Paşa'nın oğlu Veli Paşa'yı tanıyıp, mizaçlarını bilen Yanyalı Şehri Mehmet Efendi bu iş için hususi olarak tayin edildi.⁹²

Yazışmalar, Palaslı Mehmet Paşa'nın eşkıya peşinde olduğuna dair izlenimler veriyordu. Bu iyi bir gelişme olmakla beraber sonuç hep kötüydü. Yani haydutlar, garip bir şekilde çoğu defa kaçmayı başarıyordu. Yine bir kuşatma esnasında sıkıştırılan çapulcuların etrafı Tüfekçibaşı Ahmet Ağa, Selvili Ali Ağa,⁹³ Katrinli Halil Ağa ve Palaslı Mehmet Paşa birlikleri tarafından dört koldan sarılmıştı. İlk üç birlik Anadolu askeri ile idare ediliyordu, Palaslı ise tamamen Arnavutlardan müteşekkil birliğe sahipti. Toplantılar sonunda hazırlanan plan gereğince, dört bir taraftan eşzamanlı saldırı yapılacaktı. Üstelik Palaslı Mehmet Paşa köye ilk giren birliğe on kese akçe ödül vereceğini taahhüt etmişti. Fakat sabaha doğru tam saldırı başlayacakken Palaslı Mehmet Paşa'nın bir askeri Katrinli Halil Ağa'ya gelerek, paşanın köye dört koldan değil de hep beraber aynı yerden girilmesini istediğini söyledi. Önerisinin kabul görmemesi üzerine Palaslı oradan ayrıldı ve eşkıya yine kaçmayı başarmış oldu.⁹⁴

Palaslı Mehmet Paşa olayının acilen çözülmesi Hakkı Paşa açısından artık elzemdi. Zira hadisenin deniz tarafına, yani doğuya aksetmesi durumunda meşhur haydut Sinab kuşatması sekteye uğrayacaktı. Hakkı Paşa, ana birliklerini bu haydut ile mücadelede kullanıyordu ve askerlerini bölmek istemiyordu.⁹⁵ Hem paşanın sekbanlarına sahip çıkması hem de kuşatmanın selameti için Palaslı Mehmet Paşa'ya uyarı ve nasihat mahiyetinde bir yazı gönderildi. Tahrirat, paşanın işini düzgün yapması, yapmadığı takdirde de hem onun hem de Hakkı Paşa'nın memuriyetlerinin ve kariyerlerinin tehlike altına gireceği fikri üzerine inşa edilmişti.⁹⁶ Palaslı Mehmet Paşa ise sürekli – ve çoğu zaman da aslında doğru olmadığı anlaşılan – bahaneler üretiyordu. Örneğin, bir defasında *Pazarcık'tan zahire vermiyorlar*, diye tahrirat yazıp, tayinat ve ulufe istemişti. Bunun üzerine kayıtlara başvurularak bir sorgulama yapıldı. Ama bu bilgi doğrulanamadı. Paşa'nın tavırları, Pazarcık voyvodası Kavanozzade'yi ürkütmüş, bu sebeple Edirne'ye kadar giderek Hakkı Paşa'ya sığınmıştı. Palaslı'nın sürekli sorun çıkarması üzerine Hakkı Paşa, olayları merkeze bildirmek durumunda kalmıştı. İstanbul'a gelince, beklentinin aksine, Palaslı'nın taleplerini reddetmek yerine revize etmeyi tercih etti. Onun talep ettiği yüz kırk dört bin kuruşluk ulufe ve tayinat meblağı fazla bulunduğundan tenzilata gidilerek gönderilecek meblağ elli bin kuruş olarak güncellendi. Palaslı'nın talepleri bu kadar şaibeye rağmen sorgulanmadı; zira merkezde *iş görülecek mevsim olduğu* fikri hâkimdi. Ayrıca, meseleye karışmanın Hakkı Paşa'nın otoritesini zedelemekten başka bir şey olmayacağı inancı baskındı. Bu sebeple “Dağlı eşkiasının ortadan kaldırılmasında kendisinden iş memul olanların maslahatında istihdamı ve sadakate melhuz olmayanların icra-yı tedbir gereği def edilmeleri paşaya verilen ruhsat ve istiklalini” bir gereği olduğu Hakkı Paşa'ya verilen cevapta kendisine hatırlatıldı. Bu kararlar, Palaslı'nın memuriyetinin akıbeti artık Hakkı Paşa'nın ellerinin arasındaydı.⁹⁷

Sinab kuşatmasının hararetle devam ettiği bir dönemde III. Selim, “Hakkı Paşa, mukteza-yı istiklali üzre tedbir eylesün. Bu fesadları def eylesün. Bir saat evvel güzelce nizam versin ve gaileyi def eylesün.” şeklinde bir emir gönderdi.⁹⁸ Hakkı Paşa, bunun kati bir emir olduğunu anlamakta gecikmedi. Sultanın iradesi, bir yönüyle

⁹² Şimşek, “Rumeli Valisi...”, s. 82.

⁹³ Selvi eski Voyvodası Ali Ağa, Plevne tarafına vazife ile gittiğinde Hakkı Paşa'nın askerlerin aylıklarını göndermemesi sebebiyle askerleri tarafından esir alınmıştır. Gerçi buna rağmen Niğbolulu el-Hac Haseki'nin Plevne'ye saldırısını püskürtmeyi başarmıştır. Bkz. BOA. HAT 51-2398 (Tarihsiz)

⁹⁴ BOA. HAT 64-2811-A (Tarihsiz).

⁹⁵ BOA. KK.d 12-14/1 (6 Z 1210/12 Haziran 1796); HAT 65-2838-A (Tarihsiz).

⁹⁶ Hakkı Paşa, tahriratında söz dinlemeyi bilir bir Arnavut'un gelip her şeyi anlattığını ve kendisinin anlatılanlardan kederlendiğini söylemiştir. Eşkıyanın beş yüz elli kişi olduğunu kendisinin ise beş bine yakın askeri olduğunu ifade edip, neden böyle gayretsiz davrandığını sorar. Önce Çukur karyesindeki sonra da Pazarcık'taki hadiselerden bahsettikten sonra Pazarcık'taki davranışının istiklalinin olmayışından mı kaynaklandığını sorup, *sendeki istiklâl üç tuğluda yoktur... eşkıyanın çarpışmaya meylettği zaman akşamdır ve onlar saldırınca duruyorsun. Hâlbuki senin onlardan önce davranman murad-ı padişahidir. Sabah namazını kul öylece şüru' eyle...* Hakkı Paşa, Palaslı'nın çelişkili davranışlarını öğrenmek için bunların aslında sultanın soruları olduğunu söyler. Eşkıyanın etrafı sarılıyken kaçması, kaçtıktan sonra ise takip edilmeyişi; o kadar zahire ve asker celbine ne olduğu bunlar yetmemiş ise neden daha fazlasını talep etmediği, eğer yetmiş ise neden eşkıyanın kaçıp durduğu gibi sorulara derhal yanıtlamasını ister. Palaslı'ya karındaşım olarak hitap eden Hakkı Paşa, Mehmet Paşa'ya aklı var ise askerlerine uymamasını ve ocağına leke sürdürmemesini tavsiye etmiştir. Hatta dairesinden Hakkı Paşa'nın emriyle muharabe eden olur ise yani kuşatmayı yaran eşkıyayı takip edip ele geçiren olursa silaha zeamet isterse zeamet silahşörlük isterse silahşörlük vereceğini, divitdar ve mühürdarını dahi çerağ edeceğini vaad etmiştir. *Sana sadakat etsinler, vakt-i fırsattır, sonra pişmanlığın ne faydası var?* Son olarak sultanın, Mehmet Paşa'nın dürüstlüğüle bu işi yapıp yapmayacağını ifade etmesini ve eşkıya Selvi tarafına gelirse ne Mehmet Paşa'yı ne de Hakkı Paşa'yı istemeyeceğini belirgin şekilde beyan ettiğini söyleyerek; *Allah aşkına böyle yazmasınlar mı? Eğer sana hayır değil ise bana hayır olmasın* cümlesiyle de meraminin sonlandırmıştır. BOA. HAT 75-3106 (27 Za 1210/3 Haziran 1796).

⁹⁷ BOA. KK.d 12-15/1 (13 Z 1210/19 Haziran 1796); HAT 196-9823 (Tarihsiz); 48-2305 (Tarihsiz). Defterin alt kısmında damadının da bu arada 850 askerle geldiği belirtilmiştir. Bundan sonra alacağı her asker yeni bir masraf olacağından derhal memuriyetini ifa etmesi Hakkı Paşa'ya yazılmıştır. BOA. KK.d 12-15/2 (14 Z 1210/20 Haziran 1796). Palaslı Mehmet Paşa'nın askerinin durumuna dair kethüda Mustafa, Sofya mütesellimi Halil Ağa, Veli Paşa ve Kavanozzade'nin şikâyetleri ondan bir fayda ve sadakat beklemenin doğru olmayacağını birer göstergesiydiler. Bu maslahatta Mehmet Paşa'nın bulunması artık *muzır* bir durumdu. Ancak istiklalinden kaynaklanan şekilde bu işi halletmek için gerekli tedbirleri almak Hakkı Paşa'nın uhdesine tevdi edildi. Çünkü eşkıya maddesinde Hakkı Paşa, *müstakil bi'l-rey* olduğundan bu işte kimin görevlendirilip, kimin azledileceği hatta kimin cezalandırılacağı Hakkı Paşa'nın sorumluluğundaydı. Sadaret'e göre; İstanbul ancak talep üzerine asker, para ve levazimat gibi şeylerin gönderilmesi konularında yükümlüydü. BOA. KK.d 12-16/2 (15 Z 1210/21 Haziran 1796); HAT 1405-56848 (Tarihsiz); 1404-56827 (Tarihsiz).

⁹⁸ BOA. KK.d 12-16/2 (15 Z 1210/21 Haziran 1796).

ne sadrazamın ne de İstanbul'daki herhangi bir yetkilinin Palaslı Mehmet Paşa'ya dair bir tasarrufta bulunmayacağını ortaya koyuyordu. Hakkı Paşa, istiklâl yetkisini kullanmaktan başka çaresinin olmadığını niyet ederek bir buyrultu kaleme aldırdı. Bu buyrultusunda, Palaslı Mehmet Paşa'nın eşkiya maslahatından tamamen uzaklaştırıldığını, Balkanlarda gezinmesinin yasaklandığını ve dairesindeki fesadı ortadan kaldırması için İhtiman tarafına tayin edildiğini, yani aslında sürdürdüğünü söylüyordu.⁹⁹ Tam bu esnada Şehri Mehmet Efendi, Edirne'de bazı kişilerle konuşup, yazılan birtakım tahriratları da inceleyip, zikredilen buyrultunun Palaslı Mehmet Paşa'ya ulaşmasından hemen sonra onun yanına varmıştı. Etraftan öğrendiğine göre kendisi daha oraya varmadan Palaslı, bin kadar askerini memleketlerine göndermişti bile. Görevini tamamlayıp, Hakkı Paşa'nın yanına gelen Şehri Mehmet Efendi, Mehmet Paşa'nın askerlerini göndermeye başlamış olmasını buyrultusunun sonucu olarak görerek, paşanın İhtiman'a sevkine gerek kalmadığı kanaatine kapıldı. Hakkı Paşa ise kararsız kalmış ve yine merkezin fikrine başvurmayı tercih etmişti. İstanbul, Mehmet Paşa konusunda tam istiklale sahip olduğu hatırlatılarak kararı paşaya bıraktı.¹⁰⁰ Verilen cevap, Hakkı Paşa'nın cesaretini kırmış olacak ki Palaslı'yı İhtiman'a sürmekten vazgeçti. Bu kararda Palaslı'nın askerlerini göndermeye başlamış olması ve Şehri Mehmet Efendi'nin paşayı vazgeçirmeye yönelik tavır alışı da tesirli olmuşa benzemektedir. Ayrıca asker sıkıntısının yaşandığı bir anda paşanın ve sekbanlarının ayrılışının harekâtı olumsuz etkilemesi de tasavvur edilmiş olabilir.

Hakkı Paşa, eşkiya Sinab'a yönelik yapılan kuşatmayı doğrudan yönetmek için Temmuz ortalarında Filibe'ye geldi. Kasabaya varışının üçüncü gününde Palaslı Mehmet Paşa, Hakkı Paşa'nın huzuruna çıktı. Bu buluşmanın organizasyonunu Şehri Mehmet'in yapmış olma ihtimali bulunsa da Palaslı'nın Sinab işinde resmî bir vazifesinin olduğu da bir gerçektir. Sebebi bilinmeyen buluşma hakkında bilinen tek şey, Hakkı Paşa'nın Palaslı'yı sert ve tehdidkârane biçimde ikaz ettiğiydi. Paşa, büyük bir ikilem içerisinde karar almak zorundaydı. Ya Palaslı'yı o anda azledip, cezalandıracaktı ya onunla devam edecekti. İkinci şık daha ağır bastı. Çünkü İstanbul'un o anda Hakkı Paşa'dan beklediği haber, Sinab'ın ölümüydü ve Sinab kuşatmasında sona gelmiş gibi görünüyordu. Onun ortadan kaldırılması Hakkı Paşa'nın elini güçlendireceği gibi eşkiya arasında büyük bir korkunun yayılmasına da vesile olabilecekti. Üstelik Kara Feyzi ve Kara Hasan gibi eşkiyalar yeniden tehlike saçmaya ve Rumeli'yi tehdit etmeye başlamışlardı. Bu gerekçelerle Hakkı Paşa, Palaslı'yı maiyetinden çıkarmadı. Ama onu Sinab işini riske atmamak için olsa gerek, Kara Feyzi ve Kara Hasan üzerine gönderdi. Palaslı, Hakkı Paşa'nın uygulanmamışsa da tesirli olduğu açık olan buyrultusu doğrultusunda maiyetinde bin üç yüz küsur sekban bırakmıştı. Bu rakam, eşkiya karşısında yetersiz bulundu ve kendi memleketinden âyanların emrinde olmak şartıyla bin kadar asker daha almasına izin verildi. Palaslı Mehmet Paşa, askerlerin aylıklarının kalan kısmını da Hakkı Paşa'dan talep edince isteği, askerlerini zamanında toplayıp, eşkiya işine bakacağına dair kendisinden söz alındıktan sonra kabul edildi. Hakkı Paşa, inisiyatifinin İstanbul'a nasıl aksettğini öğrenmek için hadiseleri aktarınca her zamankine benzer cevap aldı. "...Memurlardan hangilerinin harc ve tadil ve sarf-ı tebdili ve hangilerinin eşkiya üzerine tayin ve tescili lazım gelir ve imal ve istihdamları ne güne imal ve tedbire tevakkuf eder ise ona göre muktezasının ifası uhde-i istiklallerine mevkul ..." idi.¹⁰¹

Sinab ortadan kaldırıldıktan sonra Palaslı Mehmet Paşa, eşkiyanın yoğun olduğu Vidin tarafında vazifelenirildi. Civar köylerde türeyen eşkiya için Palaslı Mehmet Paşa, *bunları basayım mı yoksa etraftaki yerleri mi muhafaza edeyim?* gibi sorular içeren tahriratlar yolluyordu.¹⁰² Bu tarz ifadeler, onun vazifesinin müphemliği veya pasifliğine işaret edebilecek türden deliller olarak akla getirilebilir. Diğer taraftan Palaslı Mehmet Paşa'nın her hareketinde Hakkı Paşa'yı bilgilendirmek zorunda bırakılmış olması da makul bir açıklama olarak durmaktadır. Bu arada Şehri Mehmet Efendi, önce Veli Paşa, sonra da Palaslı Mehmet Paşa ile görüşmüştü. Palaslı da, Şehri Mehmet Efendi'nin yanında olduğu zaman Hakkı Paşa'ya bir kaime yolladı. Paşa, retorikle süslenmiş bir üslupla şöyle dedi: "...Maazallah Teâlâ bu kafirlerin tedmirlerine dest-res olamazsam Alimallah ...ondan sonra ne canım ne mal ne mansıb gayrı nimet-i padişahî ve nimet-i veliyyü'l-niamâneleri kulunuza haram olur...". Eşkiyayı Niş civarında sıkıştırmışsa da ne hikmetse *melunlar* kaçmayı başarmışlardı. Hakkı Paşa onun retorikten başka bir şey yapmadığının farkındalığını kaimeye düştüğü notta başkenttekilere aktarıyordu: *Akvali gayet güzeldir*.¹⁰³ Hakkı Paşa yine Palaslı Mehmet için alınacak tedbir konusunda sultan ve

⁹⁹ Hakkı Paşa, Palaslı Mehmet Paşa'ya bu şekilde yazmasının hikmetini şöyle açıklar: "...Silistre Valisi Osman Paşa'nın dairesinde 3.000 kadar Arnavut askeri var iken Selvi taraflarına gelmiş olması ve Arnavut askerlerinin Mehmet Paşa'ya iltihak edecekleri hatta gelmeyenleri de paşanın davet edeceği emr-i zahir olduğundan... Kara Feyzi ve Cenkcioğlu cemaatleriyle Kircaali'de evail-i Ramazan'da silahtarınız vafir Arnavut askeriyle bunları muhasara etmiş idi. Nisf-i Ramazan'da dahi bi'd-Defaat top ve humbara vusulünde bu iş tekmil olur diye varid eden tahriratlarına mebni tarafınıza irsal ve ol hinde yanınızda mevcut olan iki top ve bir humbara ile hareket eylediklerinde eşkiya oldukları mahalden firar ve cenabınız dahi alelan veralarında yirmi kadar mahalde muhasara etmişken her mahalde birer takrib firara ederek Balkan'ı geçtiler. Bu takrib dairesinin fesadını her ne kadar setr eylemek zahire çıkmış bir madde olmağla İhtiman'a varırsan dairende Zihneli Hasan Paşa maiyetinde olan istihdam olmuşlar ile Rumeli Valisi sabıkının dairesinden müneffek olarak aldıkların(tı) haşeratı def ve eşkiyaya iltihak etmemek şartıyla bir adam üzerlerine tayin ederek vilayetlerine irsal edersin. Biraderinin getirmeye kudreti, yok ise sen alır getirir(sin). Ve bade avdet edersin. İrsal eylediğin (عقوب) takriri ve tesyar eylediğin tahriratının muktezası üç buçuk aydır verasında olan eşkiya beş yüz elli adettir. Bu takrib sana hilesiz bin kâfidir..." BOA. HAT 64-2793-A (27 Z 1210/3 Temmuz 1796).

¹⁰⁰ BOA. HAT 64-2793 (23 Z 1210/29 Haziran 1796); KK.d 12-18/1 (1 M 1211/7 Temmuz 1796).

¹⁰¹ BOA. KK.d 12-19/1 (24 M 1211/30 Temmuz 1796); HAT 205-10693 (Tarihsiz).

¹⁰² BOA. KK.d 12-26/1 (18 S 1211/23 Ağustos 1796).

¹⁰³ BOA. HAT 51-2389 (11 S 1211/16 Ağustos 1796).

diğer devlet adamlarını kendisine paydaş yapmakta ısrarcıydı. İstanbul'un tepkisi değişmeyince ortaya yeni çıkan Belgrad sekbanları problemine dair İstanbul'un bilgi talebini cevaplamakta ağırdan alarak düşük yoğunluklu da olsa bir çatışma hamlesi yaptı.¹⁰⁴

Sinab'dan sonra hedefteki haydutlar, Kara Feyzi ve Kara Hasan'dı. Ancak bu konuda, Palaslı'dan beklenen katkı bir türlü gelmeyince peşinde olduğu çapulcuları etkisiz kıldıktan sonra dairesini azaltarak Hasköy'ü savunmakla görevlendirildi. Bölgeden gelen haberler, eşkıyanın kuvvetlenmeye başladığından bahsediyordu. Böyle giderse yaz mevsiminde istenilen hedefe ulaşmak mümkün olamayacaktı. Balkan'ın eşkıyadan temizlenmesinin kış mevsimine kalması İstanbul'un hiç arzu etmediği bir şeydi. Çünkü her kış vakti eşkıya yeniden toparlanırken; Osmanlı askerinde zaaf ve bezginlik baş gösteriyordu. Bu arada Hakkı Paşa, işin uzayacağını, gelecek kış mevsiminin de mücadeleye dâhil edilmesi gerektiğini İstanbul'a ima yollu anlatmaya çalışıyordu. Bunun için merkezi hükümete iki seçenekli bir plan sundu. Paşanın yol haritasının ilk şıkkı bir kış ordusunun tertibinden ibaretti. Fakat başkent, böyle bir seçeneğe işi çıkmaza sokacağını tahmin ettiği için sıcak bakmıyordu. İstanbul, asker toplanabilmesinin en iyi ihtimalini kış bitimi olarak tahmin ediyordu ve eşkıya azalsa bile kış, onlar için yeni fırsatlar doğuracaktı. "Elin ve ayağın tutmadığı" kış mevsiminde askerlerin savaşmaları mümkün değildi. Bu gerekçelerle Hakkı Paşa'dan 1797 kışına girilmeden Balkan coğrafyasını temizlemesi istenilerek; önerisi reddedildi. Sultan'ın tercihi Paşa'nın kendi adamları ve askerleriyle ilgili problemi kendisinin çözmesi idi. Böylelikle zaman kaybedilmeden Kara Hasan ve Kara Feyzi ile baş edilebilecekti. Ama eşkıyaya yönelik planlarda rasyonel bir bakış açısına sahip olunamadığı açıktı. Kara Feyzi ve Kara Hasan galesi bertaraf edildikten sonra kazaların da bir an evvel temizlenmesi vurgulandığında Eylül ayına çoktan girilmişti. Yani merkezin emrinin uygulanabilmesi mantukten mümkün değildi. Hakkı Paşa'nın planındaki diğer seçenek ise Hasköy, Gümölcine, Sarı Şaban ve Darı Dede semtlerinde üç mirimiranın biner nefer adam ile ikamet eylemesi yoluyla kazaların kış boyu kontrol altında tutulması, gerekirse bazı eşkıya liderlerinin de idam edilmesi idi. Ancak devlet ricali, bunu pek makul görmedi. Zira Hüseyin Paşa, Gümölcine'ye aynı mantıkla tayin edilmiş ve eşkıyayı sindirmeyi de başarmıştı. Diğer taraftan aşırı baskı, eşkıyanın dağılmak yerine birleşmesine yol açabilirdi. Üstelik Hüseyin Paşa'nın elebaşlarını ele geçirip, idam etmesi İstanbul nazarında kolay bir şey olarak görülmüyordu. Eğer "kahren nizam vermek" gerekirse de muharebe için yukarıda bahsedildiği gibi Kara Hasan ve Kara Feyzi bölükleri ile başlamak gerekiyordu. Bu durumda Hakkı Paşa'nın Palaslı Mehmet ile işbirliği halinde zikredilen eşkıya başlarını ortadan kaldırmaya çabalaması en iyi seçenek olarak görünüyordu. Bu semtlere hangi mirimiranların tayin edileceği, üç bin askerinin masraflarının nasıl karşılanacağı ise paşanın önerisinde cevabı verilmemiş sorulardı. Bu konuda İstanbul'daki devlet ricalini endişelendiren nokta, görevli mirimiranın Arnavut olması durumunda zaptı zor ve eşkıyalıkla özdeşleşen Arnavut sekbanların da bölgeyi adeta işgal etmesinin kaçınılmaz olmasıydı. Dahası tayin işi, ancak eşkıya ortadan kaldırıldıktan sonra yeniden ortaya çıkmasını engellemek aşamasında atılacak bir adım olarak görüldü ve henüz o aşamaya gelinmemişti. Sonuç olarak İstanbul açısından kazalara mirimiran tayini, yersiz bir tedbir değildi; ama bazı sakıncaları yok değildi.¹⁰⁵

Nihayet Eylül ayının sonuna gelindiğinde Hakkı Paşa, uzun süredir kendisine hatırlatılan istiklâl yetkisini kullanmaya karar verdi. Palaslı Mehmet Paşa'nın bütün ikazlara rağmen kendine çeki düzen vermemesi ve eşkıya maslahatını ticarete dönüştürmesi Paşa'yı bu karara itmişti. Hâlbuki Palaslı Mehmet Paşa, Hakkı Paşa tarafından daha yeni taltif edilerek Filibe tarafına gönderilmişti. Dairesinin yarısını haremiyle beraber vilayetine gönderip; beş yüz kişilik bir sekban birliği ile kalan Palaslı Mehmet Paşa, kendisine gönderilen ulufe akçesinden elli bin kurşu Sofya'da altına çevirtip, memleketine yollamıştı. Hatta ahaliden koyun gasp edip, bu koyunları kendi çadırının yanında açtırdığı iki kasap dükkânında eyaletli askerlere sattığı ortaya çıkmıştı. Palaslı ısrarla kendi memleketinden seçeceği askerlerle memuriyetini idame ettirmek istediğini söylüyordu: "...Bu husus nefir-i âm askeriyle olamaz. Vilayetime izin verin altı bin asker getüreyim, bade ahz-ı intikam ideyim."¹⁰⁶ Lakin Hakkı Paşa, beş bin kişilik sekban birliğiyle yaklaşık yedi aydır eşkıya karşısında somut bir başarı elde edemeyen Palaslı'nın sadakatinden ciddi şüphe duymakta ve artık hıyanet içinde olduğuna kanaat getirmekteydi.¹⁰⁷ Merkeze gönderdiği yazılarda bile ondan "hain-i din ü devlet Mehmet Paşa" olarak bahsediyor¹⁰⁸ ve devlete büyük zararı dokunduğunu ifade etmekten çekinmiyordu.¹⁰⁹ Kendi aleyhindeki hava bu

¹⁰⁴ BOA. KK.d 12-26/1 (18 S 1211/23 Ağustos 1796).

¹⁰⁵ "...meğer Arnavud paşaları tayin olunan Arnavut askeriyle Arnavut paşalarının dahi ol tarafda ikametleri dağılunun ikametlerine müşabe olmaz mı? Şu kadar farkı olur ki bu askere dağlı denilmeyib Arnavut denilir. Bir tarafdan kasabat ve kurrayı harab ve fukarayı teczim ve bir tarafdan miriden ulufe talep ederler. Bu mahzurlar varid olduğu halde işbu üç nefer mirimiranın mahal-i mezkureye tayin ve ikameleri etraftı teemmüle muhtacdır zannolunur..." BOA. KK.d 12-32/1 (6 Ra 1211/9 Eylül 1796).

¹⁰⁶ "...Bu husus nefir-i âm askeriyle olamaz. Vilayetime izin verin altı bin asker getüreyim, bade ahz-ı intikam ideyim..." BOA. HAT 128-5300 (29 Ra 1211/2 Ekim 1796).

¹⁰⁷ "...Nefer-i âm dedikleri bir kazanın askerini sürüp, götürmeğe derler. Senin yanında âyanların çoğu senin reyinle tayin olunmuştur ve kendi sekbanlarıyla mevcut, derler. Buna başı bağılı denmeyip sizin vilayetinizden celb edeceğinize nasıl derler. Zira vilayetinizden getirdiğiniz beş bin asker ile Ramazan'dan beri eşkıyanın vedasındasınız. Niçin o başı bağılı vilayetiniz askeri ile bir iş göremediniz..." BOA. HAT 128-5300 (29 Ra 1211/2 Ekim 1796).

¹⁰⁸ BOA. HAT 74-3078 (13 R 1211/16 Ekim 1796).

¹⁰⁹ "...Bu herifin miriye olan hasaratı fukaraya olandan sekiz on katdır..." BOA. HAT 128-5300 (29 Ra 1211/2 Ekim 1796).

PAŞA'NIN PAŞASI: EŞKIYA TENKİLİ, İSTİKLAL YETKİSİ VE PALASLI MEHMET PAŞA

şekilde gelişirken; Mehmet Paşa, tabiatıyla, vilayetine dönmek istedi. Hakkı Paşa hiç tereddüt göstermedi ve merkez de paşanın istiklâlinin gereği olarak bu tercihi onayladı.¹¹⁰

SONUÇ

Sultan ve Osmanlı merkez ricali, Hakkı Paşa'nın valiliğinin başından beri kendisine verilen istiklâl ve nüfuz yetkisine fazlaca önem atfetmişti. Ne Palaslı Mehmet Paşa'nın ne başka bir sorumlunun memuriyetine ilişkin emir veya tenbihname gönderilmesi asla söz konusu olmadı. "Madde-i matlubada aheri" vakıf olmadığı gerekçe gösterilerek, Rumeli valisini emri altındaki memuru tayin yahut azlinde herhangi bir müdahalede bulunmayı öngörmemişti. Dolayısıyla Hakkı Paşa, Palaslı Mehmet Paşa'yı azlettiğinde merkeze bildirdiğinde muhatabından bunu gerekli bulduğu için değil de Paşa'nın kanunî bir hakkı olarak gördüğü için kabul ettiğini uzun uzadıya izah eden bir cevap almıştı. Ama III. Selim de Paşa'ya güvendiği için onun bu tercihinin olumlu bulmuştu.¹¹¹ Hakkı Paşa ile merkez arasındaki tartışmaların odak noktası olan istiklâl yetkisinin hangi tarafça talep edildiği açık olmasa da Hakkı Paşa'nın bu salahiyyete çok kıymet verdiği anlaşılmaktadır. Hakkı Paşa, devletin eşkiya ile olan mücadelesinde ısrarcı olunması gereken merkezî noktalardan birisinin Rumeli valisi olacak devlet adamına istiklâl yetkisinin verilmesi olduğunu kanaatindeydi. Birbirinden uzak kazalardan oluşan Rumeli'nin idaresinin üstesinden ancak istiklâl sahibi bir paşa gelebilirdi; hatta valiye verilecek olan istiklâl ahaliye de ilan edilmesi gerekliydi. Böylece kurulacak olan düzen kısa süre içerisinde sonuç verecekti. Onun nazarında bu düzende ısrar etmek, fesadın kaynağını kurutmasa da en azından başta eşkiyalık olmak üzere Rumeli'deki kargaşayı ortadan kaldırırdı.¹¹²

Palaslı Mehmet Paşa ile Kocaeli mutasarrıfı Hüseyin Paşa vazifeleri itibarıyla Hakkı Paşa'nın en çok güvenmek zorunda olduğu kişilerdi. Bu iki mirimiran, Paşa'nın valiliğe atandığı anda onun maiyetine dâhil edilmişti. Ancak, istiklâl yetkisinin bu zikredilen paşaların tayinini içerip içermediği ise bir muammadır. Yani Hakkı Paşa, valiliğe getirildiğinde bu ikisi de eşzamanlı olarak bu tayinin bir parçası olarak mı düşünülmüşlerdi ki bu durumda paşanın istiklâl yetkisinin daha baştan sorunlu olduğu kabul edilmelidir. Yoksa Hakkı Paşa atanmadan önce bu mesele konuşulup, zikredilen paşaları kendisi mi istemiştir, bunu tam olarak bilmek mümkün görünmüyor. Yine de belgeler üzerine yapılabilecek bir spekülasyon bu konuda hangi seçeneğin ağır basabileceğine dair ipuçları vermektedir. Paşanın valiliğe atanması sırasında ve hatta sonrasında Edirne'ye uğurlanırken padişah ve devlet erkânı ile eşkiya meselesi üzerine, toplantılar yapılmıştı. Paşa, valiliğinin sıkıntılı günlerinden birinde Sinab ile başa çıkılmasına ilişkin İstanbul'a gönderdiği bir yazısında "...Gerek Sinab üzerine ve gerek ayakta olan eşkiyanın üzerine tayin olunan Mehmet Paşa'ya bu kullarının ve belki Devlet-i Aliyye'nin dahi kemaliyle kalb kuvveti olmamak zann-ı galib-i abidanemdir. Lakin Sinab üzerine memuriyeti hali üzere etrafını terk etmekten hayırlı olduğuna mebni bu takrib kulları ağa-yı mumailayhin memuriyetini tercih etmiştim..." şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Buradan Hakkı Paşa'nın kendisine sunulan seçeneklerden birini kabul etmiş olabileceğini, yani ikinci şıkkın daha ağır bastığını söylemek mümkün görünmüyor. Zira paşa, aynı evrakta İstanbul'daki müzakere ve mütalaalar neticesinde Drama nazırının Sinab'ın üzerine gönderilmesi kararı alındığını söyler¹¹³ ki Palaslı'nın memuriyetine de aynı müzakereler sırasında karar verilmiş olmalıdır. Bu paşaların eşkiya maslahatında vazife almalarının merkez veya Hakkı Paşa tarafından mı talep edildiği önemsiz bir ayrıntı olarak kabul edilebilir. Fakat Hakkı Paşa'nın ilk valilik süresinin neredeyse yarısından fazlasında bu paşalar yüzünden özellikle de Palaslı Mehmet Paşa'nın icraat ve suüstimleri yüzünden merkezle büyük sıkıntılar yaşadığı göz önüne alınırsa bu durum aslında oldukça mühimdir. Özel ve geniş yetkilerle vazife almış bir paşanın mücadelenin neticesini etkileyecek rolü sebebiyle emrindeki bir paşanın niyetini kestirebilmesi gerekir. Nitekim kendisiyle aynı hedeflere yönelmeyen birisiyle o işin hissedarı olmaları, aralarındaki hiyerarşiye rağmen beraber yol almayı zorlaştırmıştır.

Hakkı Paşa ile İstanbul arasındaki tartışmaların diğer merkez noktası, Palaslı Mehmet Paşa'ya vazifeden el çektirme işini kimin yapacağı idi. Teorik olarak bakıldığında, istiklâl yetkisi; bu işi Hakkı Paşa'nın yapması gerektiğine işaret ediyordu. Buna karşın Hakkı Paşa'nın sorumluluğa İstanbul'u paydaş olarak ekleme ısrarı ve İstanbul'un bu talebe tavizsiz şekilde olumsuz yaklaşımı dikkate şayan bir tartışmayı beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan Hüseyin Paşa etrafında bu tarz bir tartışma yaşanmaması Hakkı Paşa'nın ondan memnun olduğuna delil teşkil etmez. Bilhassa bol bol erzak taleplerine rağmen, eşkiyayı temizleyememiş olması¹¹⁴ Hakkı Paşa'yı pek kızdırmıştı. Sinab işindeki becerisizlikleriyle alakalı olarak Hakkı Paşa ...*Şu Sinab'ın muhasarasına memur olanlar sadık iseler Alimallah u Teâla hiçbir şeye hacet yokdur. Sinab'ın hakkından gelirler, yok sadık değiller ise havalara itidal geldi. Elbette Sinab firar eder ol tarafda üç bin askerli bir kol lazım değil midir? ...Hüseyin*

¹¹⁰ BOA. KK.d 12-36/2 (26 Ra 1211/29 Eylül 1796).

¹¹¹ BOA. KK.d 12-36/2 (26 Ra 1211/29 Eylül 1796); HAT 1404-56812 (Tarihsiz); BOA. HAT 128-5300 (29 Ra 1211/2 Ekim 1796).

¹¹² BOA. HAT 65-2836 (26 M 1211/1 Ağustos 1796).

¹¹³ BOA. HAT 66-2875-A (21 Za 1210/28 Mayıs 1796).

¹¹⁴ BOA. HAT 1404-56801 (Tarihsiz).

*Paşa var dersiniz avratdan farkı yok, kırk nefer eşkıyalı Hincik'in hakkından gelemedi, Allah belasını versin... diyerek*¹¹⁵ ondan beklediği faydayı bulamadığını ifade eder.

Palaslı meselesinde hem Rumeli valisinin hem merkezin bir paşanın azli konusunda bu kadar çekingен davranarak sorumluluğu reddetmeleri bir mühim gerekçeyi gerektirir. Uzunçarşılı'nın etraflıca bahsettiği Hakkı Paşa'nın ikinci valiliğinden azledilişi esnasında İstanbul merkezli entrikayı dikkate alınca aynı şeyin birinci valilik için de geçerli olabileceği farz edilebilir. Mesela Palaslı Mehmet Paşa'nın başkentte güçlü bağlantılarının olabileceği veya Rumeli valisinin karşıtlarının Palaslı'nın azledilmesini engelleyerek paşanın başarısızlığını istedikleri farz edilebilir. Maamafih bu iddialar için somut delillere ihtiyaç vardır ve en azından çalışma sırasında bunlara rastlanılmamıştır. Yine de arşiv belgelerinde rastlanılan birkaç bilgi Palaslı Mehmet Paşa'nın görevden alın(a)mayışına biraz olsun açıklık getirecek özelliğe sahiptir. Hakkı Paşa maiyetinde bulunan Tepedelenli Ali Paşa'nın oğlu Veli Paşa'ya gönderilen bir yazıda Palaslı Mehmet Paşa için *akrabanız* ifadesi kullanılır.¹¹⁶ Kezâ Tepedelenli Ali Paşa'ya yazılan bir evrakta da *Çirmen mutasarrıfı Mehmet Paşa hâlâ hanedanınıza mahsup olup* ifadesi bunu teyit eder. Yani aslında Palaslı Mehmet Paşa, Tepedelenli Ali Paşa'nın öz yeğenidir.¹¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Hakkı Paşa'nın Edirne'ye geldiğinde Tepedelenli Ali Paşa'nın güven vermek için oğlu Veli Paşa'yı onun yanına gönderdiğini, Hakkı Paşa'nın da ona vazife verdiğini ama aslında amacının onu rehin almak olduğunu söyler.¹¹⁸ Bu vaka, iki tarafın da birbirinden çekindiğini gösterir. Oğlunu rehin tuttuğu pek şöhretli paşanın bir de yeğenini ihanetle suçlayarak görevden almak Hakkı Paşa'yı Tepedelenli Ali Paşa ile karşı karşıya getirecektir. Aynı durumun Sultan ve merkez ricali için de geçerli olduğu tasavvur edildiğinde Palaslı Mehmet Paşa hadisesinin neden bu kadar girift bir hale dönüştüğü ve istiklâl ruhsatı mucibince bertaraf edilecekken neden yerinde bırakıldığı sorusuna biraz daha anlamlı bir cevap ortaya çıkmaktadır.

Son olarak Palaslı Mehmet Paşa hadisesinin Hakkı Paşa'nın merkezle ilişkisine tesirinden bahsetmek gerekir. Yaşananlar sona erdikten sonra iki tarafın bu konuda herhangi bir mevzuyu gündeme getirdiğine dair işaret yoktur. Fakat tarafların güven duygusunu zedelediği açık olan bu olaylar, görüş ayrılığını beraberinde getirmiştir. Mesela Hakkı Paşa, 1797 senesi için kış askeri talep ettiğinde İstanbul, ona destek vermemiştir. Bu da daha sonra onun eşkıya maslahatını bir kış mevsiminde bitiremeyen vali olarak algılanmasına, yani başarısızlığına sebebiyet vermiştir. Palaslı üzerinden yapılan tartışmalar, Hakkı Paşa'nın ikinci valiliğine de etki etmiştir. Zira ikinci valiliğine atandığında istiklâl yetkisinin yanında serasker unvanı da paşaya verilmiştir. Nihayetinde serasker olmak, asker tayini işinde merkeze sormadan hareket etme salahiyetine sahip olmak demektir.¹¹⁹ Belli ki paşanın ilk valiliğinde yaşananların tekrarlanması istenmiyordu.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Defterler

Bâb-ı Asaflı Tahvil Nişan Kalemî Defterleri (A.DVNSNŞT.d)

16

Bâb-ı Asaflı Ruus Kalemî Defterleri (A.RSK.d)

1503; 1589; 1623

Kamil Kepeci (KK.d)

12

Maliyeden Müdevver (MAD.d)

507

Edirne Şer'iyye Sicilleri (EŞS)

245, 250

Rodoscuk Şer'iyye Sicilleri (RSS)

¹¹⁵ BOA. HAT 65-2828-A (Tarihsiz).

¹¹⁶ BOA. HAT 51-2393 (6 Z 1210/12 Haziran 1796).

¹¹⁷ BOA. KK.d 12-16/1 (15 Z 1210/21 Haziran 1796).

¹¹⁸ Uzunçarşılı, *age*, s. 183.

¹¹⁹ Uzunçarşılı, *age*, s. 190-191.

1707

Mühimme Defterleri (A.DVNSNMH.d)

9

Perakende Evrâk

Ali Emiri-Sultan Üçüncü Ahmed (A.E.SAMD.III)

135-13160 (13 Ca 1131/3 Nisan 1719).

Ali Emiri-Sultan Selim III (AE.SSLM.III)

31-1782 (26 C 1210/7 Ocak 1796); 31-1785 (11 C 1210/23 Aralık 1795); 179-10710 (19 B 1210/29 Ocak 1796); 278-16133 (18 B 1210/28 Ocak 1796).

Cevdet-Askeriye (C.AS)

80-3788 (Tarihsiz); 106-4787, *Lef 2*, (15 Ca 1210/27 Kasım 1795); 461-19254 (27 Ra 1211/30 Eylül 1796); 789-33452 (17 C 1192/13 Temmuz 1778); AS 892-38394 (5 Ş 1210/14 Şubat 1796); 892-38394, *Lef 2*, (9 Ş 1210/18 Şubat 1796).

Cevdet-Darphane (C.DRB)

65-3242 (2 C 1204/17 Şubat 1790)

Cevdet-Dâhiliye (C.DH)

82-4081, *Lef 2*, (4 Za 1211/1 Mayıs 1797); 107-5325 (13 R 1205/20 Aralık 1790); 117-5846 (15 N 1210/24 Mart 1796); 164-8198 (2 S 1205/11 Ekim 1790); 198-9857 (20 C 1210/31 Aralık 1795).

Cevdet-Maliye (C.ML)

38-1810 (3 Ra 1207/19 Ekim 1792); 69-3174 (8 L 1205/10 Haziran 1791)

Hatt-ı Hümayûn (HAT)

48-2305 (Tarihsiz); 51-2393 (6 Z 1210/12 Haziran 1796); 51-2389 (11 S 1211/16 Ağustos 1796); 51-2398 (Tarihsiz); 52-2455 (Tarihsiz); 60-2669 (Tarihsiz); 64-2793 (23 Z 1210/29 Haziran 1796); 64-2793-A (27 Z 1210/3 Temmuz 1796); 64-2811-A (Tarihsiz); 64-2811-D (15 B 1210/25 Ocak 1796); 65-2828-B (7 Za 1210/14 Mayıs 1796); 65-2836 (26 M 1211/1 Ağustos 1796); 65-2838-A (Tarihsiz); 65-2838-C (Tarihsiz); 66-2875 (21 Za 1210/28 Mayıs 1796); 66-2875-A (21 Za 1210/28 Mayıs 1796); 66-2875-H (21 Za 1210/28 Mayıs 1796); 66-2850 (12 Ş 1210/21 Şubat 1796); 66-2875-F (Tarihsiz); 69-2936-A (25 S 1211/30 Ağustos 1796); 69-2936-B (Tarihsiz); 69-2936-C (Tarihsiz); HAT 73-3045 (Tarihsiz); 73-3047 (17 N 1210/26 Mart 1796); 74-3078 (13 R 1211/16 Ekim 1796); 74-3092 (17 N 1210/26 Mart 1796); 74-3097 (20 N 1210/29 Mart 1796); 74-3097-A (Tarihsiz); 74-3097-B (12 B 1210/22 Ocak 1796); 75-3106 (27 Za 1210/3 Haziran 1796); 75-3106-B (25 Za 1210/1 Haziran 1796); 76-3130 (21 Ş 1210/1 Mart 1796); 76-3130-C (18 N 1210/27 Şubat 1796); 124-5123 (5 N 1205/8 Mayıs 1791); 128-5300 (29 Ra 1211/2 Ekim 1796); 129-5322 (Tarihsiz); 147-6198 (24 Z 1205/24 Ağustos 1791); 196-9823 (Tarihsiz); 205-10693 (Tarihsiz); 260-15019 (Tarihsiz); 1380-54450 (Tarihsiz); 1403-56721 (Tarihsiz); 1404-56801 (Tarihsiz); 1404-56803 (27 L 1210/25 Mayıs 1796); 1404-56804 (Tarihsiz); 1404-56807 (Tarihsiz); 1404-56812 (Tarihsiz); 1404-56813 (Tarihsiz); 1404-56818 (Tarihsiz); 1404-56824 (Tarihsiz); 1404-56827 (Tarihsiz); 1404-56829 (Tarihsiz); 1404-56834 (Tarihsiz); 1404-56841 (Tarihsiz); 1405-56848 (Tarihsiz); 1405-56852 (Tarihsiz).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)

356-13 (Tarihsiz); 784-27 (Tarihsiz); 785-86 (Tarihsiz)

2. Osmanlı Tarihleri

Ahmed Câvid, *Hadika-i Vekâyi*, haz. Adnan Baycar, TTK, Ankara 1998.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. II/I. Kitap, haz. Şevki Nezih Aykut, TTK, Ankara 2018.

Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, C. IV, haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 2020.

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr (1209-1219/1794-1805)*, haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca, İstanbul 2017.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 4, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809)*, C. 2, haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015.

Vak'anüvis Halil Bey, *Nürî Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, TTK, Ankara 2015.

3. Sözlükler

Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317.

4. Tezler

ALANOĞLU, Murat, *86 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2010.

BAYRAM, Ü. Filiz *Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014.

ÇINAR, Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târîh'i*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara 1999.

Kılıç, Ahmet, *23 Numaralı ve 1573 Tarihli Mühimme Defteri/s.1-86 (Özet-Transkripsiyon-Dizin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2018.

KÜÇÜKOĞLU, Lütfiye Sevinç, *Power Politics in Ottoman Provincial Administration: A Case Study of Gürcü Osman Pasha (1789-1807)*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.

TOPAL, Elif, *24 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.162-262)*, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2021.

ÜNLÜ, Ertan, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez-Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2020.

5. Araştırma Eserleri ve Yayımlanmış Metinler

ABOU-EL-HAJ, Rifaat Ali, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, S. 94/4, 1974, ss. 438-447.

ABU MENNAH, Butrus, "Vali Necip Paşa ve Irak'ta Kâdiriyye Tarîkatı", *Tarih Kültür ve Sanat Dergisi*, S. 1/3 2012, ss. 182-188.

AKSAN, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

BARKEY, Karen, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar, Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi*, çev. Ebru Kılıç, Versus, İstanbul 2011.

ELDEM, Edhem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito (Osmanlılar Özel Sayısı)*, S. 19, 1999, ss. 189-199.

FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer, *Bir Osmanlı Valisinin Hazin Sonu Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

İNALCIK, Halil, "Adâletnâmeler," *Belgeler*, C. II, S. 3-4, 1965, ss. 49-145.

_____, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," ed. Thomas Naff and Roger Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic Society*, Southern Illinois University Press, Carbondale 1977, ss. 27-53.

Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin), haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi, İstanbul 2007.

KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

MCGOWAN, Bruce, "Âyanlar Çağı (1699-1812)", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* ed. Halil İnalcık- Donald Quataert, C. 2, Eren, İstanbul 2004, ss. 761-884.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim, İstanbul 2000.

ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK, Ankara 2014.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, TTK, Ankara 2020.

PAŞA'NIN PAŞASI: EŞKIYA TENKİLİ, İSTİKLAL YETKİSİ VE PALASLI MEHMET PAŞA

ŞİMŞEK, Eyyub, “Merkezi Otorite Karşısında Bir Dağlı Eşkiası: Deli Kadri”, *SUTAD*, S. 44, 2018, ss. 269-287.

_____, “Rumeli Valisi Mehmed Hakkı Paşa'nın Dağlı Eşkiası Mehmed Sinab ile Mücadelesi (1796)”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S.1, 2023, ss. 69-106.

TOPRAK, Seydi Vakkas, III. Selim Döneminde Eşkiası Peşinde Bir Kocaeli Mutasarrıfı: Seyyid Hüseyin Paşa, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III (25-27 Mart 2016, Kocaeli/Türkiye) Bildiriler Kitabı*, II, Edt. Tahir Büyükakın, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2017, ss. 885-896.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Vezir Mehmed Hakkı Paşa 1747-1811*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1939.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.

YILDIZ, Aysel, *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire: The Downfall of a Sultan in the Age of Revolution*, I.B. Tauris, London-New York 2016.

YÜCEL, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, C. 38, S. 152, 1974, ss. 657-708.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 141-160.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.06.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 08.01.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OSMANLI DEVLETİ’NİN İKAMET ELÇİLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE MEHMED SAİD GALİB EFENDİ’NİN FRANSA ELÇİLİĞİ (1802-1803)*

10.53718/gttad.1313678

HAKAN KARAGÖZ** - CİHAT BADEMCI***

ÖZ

Kanuni Sultan Süleyman dönemi itibarıyla resmen başlamış olan Osmanlı-Fransız diplomatik ilişkileri, XVIII. yüzyıla kadar çoğunlukla Fransa'nın İstanbul'da bulunan elçileri vasıtasıyla sürdürülmüştür. Osmanlı Devleti, 1720 yılında ise Yirmisekiz Mehmed Çelebi'yi fevkalade elçi payesiyle Paris'e göndermiş, bu tarihten itibaren Osmanlı hariciyesi için Fransa'nın önemi, Pasarofça, Belgrad ve Yaş gibi önemli antlaşmalarla tedricen artmıştır. Özellikle XVIII. yüzyılın ilk yarısında iki önemli Fransız büyükelçisi Marki de Bonnac (elç. 1716-1724) ve Marki de Villeneuve (elç. 1728-1741), Osmanlıların dış politikasında etkin rol oynamışlardır. Öyle ki Bonnac, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa'ya gönderilmesi ve Osmanlı Devleti'yle Habsburg ve Ruslar arasındaki temaslarda etkili olurken Villeneuve, hem Belgrad Antlaşması'nın imzalanmasında hem de Fransa'ya verilen 1740 kapitülasyonlarında ön plana çıkmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında ise çoğunlukla Vergennes (elç. 1756-1768), Saint-Priest (elç. 1768-1784), Choiseul-Gouffier (elç. 1784-1792) gibi Fransa Büyükelçileri aracılığıyla sürdürülen Osmanlı-Fransız diplomatik ilişkileri, III. Selim döneminde ikamet elçiliği sistemine geçilmesiyle birlikte farklı bir boyuta evrilecektir. Lakin Geçiş aşamasında Avrupa'daki siyasi şartlar gereği Fransa'da ikamet elçiliği görevi ilk başlarda ihdas edilememiştir. Bu misyon Seyyid Ali Efendi'nin 1797 yılında elçilik göreviyle, Fransızların İstanbul'da ikamet elçiliğini tesis etmelerinden yaklaşık 260 yıl sonra gerçekleştirebilmiştir.

Fransa ile kesintisiz ve güvenilir diplomatik temaslar kurmayı amaçlayan Osmanlı Devleti, Napolyon'un Mısır Seferi'yle birlikte kendisini diplomatik bir kriz ortamında bulmuş, ilk Fransa ikamet elçisi Seyyid Ali Efendi'nin başarısız girişimleri sebebiyle de bir türlü Fransa ile barış antlaşması imzalamamıştır. Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Mısır Seferi'nden dolayı askıya alınan olumlu diplomatik ilişkiler, 1793 yılına kadar sürdürülen muvakkat/fevkalade elçi görevlendirme geleneğini tekrar gündeme getirmiştir. Osmanlı Devleti, Fransa nezdinde ikamet elçiliğine geçiş sürecinde gerekli bir icraat olarak düşündüğü muvakkat elçi göndermeyi uygun bulmuş ve Mehmed Said Galib Efendi'yi, Osmanlı Devleti ile Fransa arasında imzalanacak barış antlaşması için bir süreliğine Paris elçiliğiyle görevlendirmiştir. Bu çalışma, III. Selim döneminde daimi temsil sistemine geçiş yapan Osmanlı Devleti'nin Paris'te bir ikamet elçi bulundururken, diplomatik sorunların çözüme kavuşması adına yeni bir muvakkat elçi görevlendirmesinin sebep ve sonuçlarını incelemektedir. Galib Efendi'nin muvakkat elçiliği, Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sürdürdüğü tek taraflı diplomasinin ikamet elçiliği sistemine geçildikten sonraki örneği olması açısından önemlidir. Bu önem gereğince kaleme alınan çalışmada, ikamet elçiliklerinin ihdas edildiği dönemde ansızın göreve getirilen Galib Efendi'nin elçiliği süreci, Osmanlı Devleti'nin hem modern diplomasiye ayak uydurma girişimleri hem de pragmatist tavrı bağlamında değerlendirilmiştir.

* Bu makale Cihat Bademci'nin "Osmanlı Elçileri Gözüyle Osmanlı-Fransız İlişkileri (1699-1812)" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Cihat Bademci, *Osmanlı Elçileri Gözüyle Osmanlı-Fransız İlişkileri (1699-1812)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2023.

** Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, E-posta: hakankaragoz@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4839-4961.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta/TÜRKİYE, E-posta: cbademci42@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4900-3611.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Said Galib Efendi, Osmanlı Devleti, Fransa, İkamet elçiliği, Muvakkat elçilik, Diplomasi.

MEHMED SAID GALIB EFENDİ'S EMBASSY TO FRANCE IN THE TRANSITION PROCESS OF THE OTTOMAN THE PERMANENT EMBASSY (1802-1803)

ABSTRACT

Ottoman-French diplomatic relations officially began during the reign of Suleiman the Magnificent and were primarily conducted through French ambassadors in Istanbul until the 18th century. In 1720, the Ottoman State sent Yirmisekiz Mehmed Çelebi to Paris as an extraordinary ambassador. From that point onward, the significance of France in Ottoman diplomacy gradually increased and French influence was evident in important treaties such as Pasaförça, Belgrade, and Jassy, which were signed in the 18th century. Particularly in the first half of the 18th century, two influential French ambassadors, Marquis de Bonnac and Marquis de Villeneuve, played active roles in Ottoman foreign policy. Bonnac was instrumental in arranging Yirmisekiz Mehmed Çelebi's visit to France and facilitating contacts between the Ottoman Empire and Habsburg-Russia, while Villeneuve played a key role in the signing of the Belgrade Treaty and the granting of 1740 capitulations to France. In the second half of the century, Ottoman-French diplomatic relations primarily relied on French ambassadors such as Vergennes, Saint-Priest, and Choiseul-Gouffier, and the transition to a permanent embassy system occurred during the reign of Selim III. But Ottoman Empire could not establish its first permanent embassy in France due to political conditions in Europe during the transition. It successfully established its first permanent embassy in Paris in 1797 with Seyyid Ali Efendi. This marked the culmination of approximately 260 years since France had opened its permanent embassy in Istanbul.

The Ottoman Empire sought uninterrupted and reliable diplomatic communication with France but found itself in a crisis during Napoleon's Egypt Campaign. The unsuccessful attempts of Seyyid Ali Efendi, the first permanent ambassador, prevented the Ottoman Empire from signing a peace treaty with France. The positive diplomatic relations between the Ottoman Empire and France, which had been suspended due to the Egyptian Campaign, were later revived through temporary/extraordinary ambassadors, a practice that had been maintained until 1793. As part of the transition to a permanent embassy, the Ottoman Empire decided to appoint a temporary envoy to France as a necessary measure for adaptation. Mehmed Said Galib Efendi was temporarily assigned to the Paris embassy for the purpose of signing a peace treaty between the Ottoman Empire and France. This study explores the reasons and consequences of the Ottoman Empire, which had transitioned to a permanent embassy system during the Selim III period and had a resident ambassador in Paris, appointing a new temporary envoy to resolve a diplomatic issue. Galib Efendi's temporary embassy is important in that it is an example of the one-sided diplomacy of the Ottoman Empire until the end of the 18th century, after the transition to the permanent embassy system. The appointment of a temporary ambassador during the establishment of permanent embassies will be examined in this study, shedding light on the Ottoman Empire's efforts to keep pace with modern diplomacy and its pragmatic attitude.

Keywords: Mehmed Said Galib Efendi, Ottoman Empire France, Permanent Embassy, Temporary Embassy, Diplomacy.

GİRİŞ

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Fransız elçi Jean de la Foret'nin (elç. 1535-1537)¹ imparatorluğunun ticari ve siyasi menfaatlerini korumak gayesiyle İstanbul'a gönderilmesi, Fransa ile diplomatik münasebetleri resmen başlatmış ve bundan sonraki ilişkiler Fransızlarca gönderilen büyükelçiler vasıtasıyla sürdürülmüştür. Şarlken'in Pavia zaferi (1525) ile birlikte değişen Avrupa dengelerine bir bakımdan dâhil olma fırsatı yakalayan Osmanlı Devleti, Avrupa'ya Fransa'nın da kışkırtmasıyla Mohaç Meydan Muharebesi (1526) ve devamında Viyana Kuşatması (1529) gibi müdahaleler gerçekleştirmiştir.² 1543 yılında Osmanlı-Fransız müşterek donanmasının Akdeniz'de faaliyette bulunması ise söz konusu diplomatik ilişkilerin askerî bir boyuta evrildiğini göstermiştir. Öyle ki süreç içerisinde Fransa'nın çekimser tavırlarına rağmen Şarlken'e karşı ortak bir Nice Seferi dahi düzenlenmiştir. Fransız-Osmanlı münasebetleri sadece Kanuni dönemiyle sınırlı kalmamış ve öncekinden daha kapsamlı olan 1569 kapitülasyonları ile II. Selim devrinde de devam etmiştir. İnebahtı bozgunuyla (1571) Osmanlı donanmasının tamamına yakınının yok olmasına karşılık Fransız elçinin şu sözleri

¹ Türklerle yapılmış olan ittifakı gözden geçirmek ve barışçıl bir politika temelinde uzun süre devam edecek bir anlaşmayı müzakere etmek üzere 1535 yılında Fransa Kralı tarafından Devlet-i Aliyye'ye gönderilen elçi. Ayrıntılı bilgi için bkz. De Lamar Jensen, "The Ottoman Turks In Sixteenth Century French Diplomacy", *The Sixteenth Century Journal*, C. 16, S. 4, Winter, 1985, s. 455.

² Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 153.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKAMET ELÇİLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE MEHMED SAİD GALİB EFENDİ'NİN FRANSA ELÇİLİĞİ (1802-1803)

dikkat çekicidir: “*Nasıl vaktiyle Süleyman Fransa'ya yardım ettiyse şimdi Osmanlılar Fransa'dan yardım bekliyor.*”³

Kanuni devrinden XVII. yüzyılın sonuna kadar oldukça dostane ve karşılıklı çıkar temelinde devam eden Osmanlı-Fransız münasebetleri, XVII. yüzyılın sonlarında, yani XIV. Louis (1643-1715)'nin iktidarı döneminde farklı bir boyut kazanmıştır. Öyle ki Fransızların 1664 Saint Gotthard Muharebesi esnasında Habsburglara Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılmak üzere 6 bine yakın asker göndermesi, ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur.⁴ XVIII. yüzyılın ilk yarısında ise gerek Marki de Bonnac (elç. 1716-1724) gibi önemli bir diplomatın büyükelçi olarak Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi⁵ gerekse Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin “fevkalade elçi” payesiyle Paris'e görevlendirilmesi⁶ (elç. 1720-1721), bozulan Osmanlı-Fransız ilişkilerini tekrar eski haline getirmekle kalmamış, Fransa'yı Osmanlı dış politikası için vazgeçilemez unsurlardan biri haline getirmiştir. Sürecin devamında Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Marki de Villeneuve'ün (elç. 1728-1741) 1739 Belgrad Antlaşması'nın imzalanmasında oynadığı etkin rol⁷ ve Mehmed Said Efendi (Paşa) (elç. 1741-1742)⁸ ile İshak Bey'in (elç. 1777-1778/1786-1789)⁹ Fransa elçilikleri, Osmanlı-Fransız diplomatik faaliyetlerinin belirli bir düzlemde devam etmesini sağlamıştır. Sürecin devamında Morali Seyyid Ali Efendi (elç. 1797-1802)¹⁰, Cumhuriyet Fransa'sı ile diplomatik münasebetleri geliştirmek ve III. Selim'in (1789-1807) Avrupa'da ittifak arayışları gibi sebeplerle, 1797 yılında ilk Fransa ikamet elçisi olarak tayin edilmiştir. Lakin Elçinin gerek Mısır Seferi'yle ilgili İstanbul'u haberdar etme konusunda büyük zafiyetler göstermesi gerekse savaş sonrasında imzalanacak olan barış antlaşmasında etkin bir rol üstlenememesi, Osmanlı Devleti'nin ikamet elçisi bulundurduğu Fransa'ya muvakkat elçi olarak Mehmed Said Galib Efendi'nin gönderilmesini zorunlu kılmıştır.

Esasen Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya ilk ikamet elçiliğini XVIII. yüzyılın sonunda ihdas etmiş olması, geç kalınmış bir girişim olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Osmanlı Devleti'nde ilk ikamet elçiliği, 1454 yılında Venedik tarafından açılmış, bunu 1497 yılında Rusya ve 1535 yılında da Fransa takip etmiştir.¹¹ Osmanlılar ise III. Selim dönemine kadar yabancı devletlere sadece gerekli görüldüğünde *muvakkat/fevkalade elçi* göndermeyi tercih etmiştir. Daimî bir elçilikten mahrum geçen bu dönem, literatürde “*ad hoc*” diploması olarak nitelendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü tek taraflı diploması, yabancı devletlerde XVIII. yüzyıla kadar ikamet elçiliğinin açılmasını geciktirmiştir.¹² İkamet elçiliklerin açılmasını geciktiren bir diğer husus ise devletin dini anlayışı olmuştur.¹³ İslami devlet geleneğinde, başka dine mensup olan ülkelerde dârülharp¹⁴ düşüncesiyle “daimi temsil” söz konusu olmamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti, zikredilen geleneği çok da göz ardı edememiştir. İmparatorluğun temel dinamikleriyle özdeşleşen bu tek taraflı diploması, 1793 yılında Yusuf Ağah

³ İnalçık, *age*, s. 168.

⁴ Faruk Bilici, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk-Fransız İlişkileri: Gizli Harpten Objektif İttifaka”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, C. 1, Ankara 1999, s. 486; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, C. 3/II, Ankara 2011, ss. 203-216.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Marki de Bonnac, *İstanbul'da Fransız Elçiliği - Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, çev. Ali Şevket Biçer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, ed. Beynun Akyavaş, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993; Gilles Veinstein, *İlk Osmanlı Sefri 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa Anıları “Kafirlerin Cenneti”*, çev. Murat Aykaç Eringöz, ARK Kitapları, İstanbul 2021.

⁷ Albert Vandal, *Une Ambassade Française En Orient Sous Louis XV - La Mission du Marquis de Villeneuve 1728-1741*, Librairie Plon, Paris 1887, ss. 359-415.

⁸ Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin oğludur. 1740 yılında imzalanan kapitülasyon antlaşmasıyla Fransızlara tanınan ayrıcalıkları bildirmek ve Belgrad Antlaşması'nın şartlarına uymayan Rusları şikâyet etmek amacıyla XV. Louis'e (1715-1774) gönderilen elçidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erhan Afyoncu, “Mehmet Said Paşa, Yirmisekizçelebizâde”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, ss. 524-526.

⁹ II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ın torunu olması sebebiyle “Safiyesultanzâde” olarak bilinmektedir. Fransız elçiliğinin Türk tercüman yetiştirme projesi ve Şehzade Selim'in XVI. Louis ile irtibatını sağlamak üzere iki defa Paris'e gönderilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, “Şehzade Elçisi Safiyesultanzâde İshâk Bey”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 1999, ss. 73-76.

¹⁰ 1757 yılında Mora'da doğduğu düşünülen Seyyid Ali Efendi, küçük yaşlarda İstanbul'a gelerek maliye kaleminde eğitim görmüştür. Sırasıyla Divân Kâtipliği, Defterhâne-i Âmire kesedarlığı ve Haslar mukataacılığı gibi devletin çeşitli kurumlarında görevler almıştır. III. Selim döneminde ise Berlin'e elçi olarak gönderilmesi kararlaştırıldıysa da Fransız elçiliğinin ısrarı sonucu Eylül 1796'da Paris'e gönderilmesine karar verilmiştir. Seyyid Ali Efendi'nin Sened-i İttifak gibi önemli bir belgede imzası vardır. Elçiye ilişkin daha fazla bilgi için bkz. Kemal Beydilli, “Seyyid Ali Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 45.

¹¹ Mehmet İpşirli, “Elçi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 8; Mehmed Alaaddin Yalçınkaya, “III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerin Kurulması”, *Nizâm-ı Kadim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 595; Avrupalı devletlerin İstanbul'da açtıkları ilk elçiliklerin kronolojik sırası için bkz. Mehmed Alaaddin Yalçınkaya, “Türk Diplomasinin Modernleşmesinde Reisülküttâb Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 21, S. 21, 2001, s. 114; Hacer Topaktaş, “Polonya'nın Türkiye'deki İlk Daimi Elçiliğinin Kurulma Süreci: Tarihsel Dinamikler”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 11, S. 43, 2014, s. 108.

¹² Ad hoc diploması, tek taraflı ve yanlış bir diploması olmasıyla birlikte geçici olma özelliği taşımaktadır. Tarihte uygulanan ilk diplomatik yöntemlerden birisidir. Görevli elçiler belirli konular üzerine diplomatik faaliyet gerçekleştirecek ülkeye gönderilirler ve görevleri bittikten sonra geriye dönerler. Osmanlı Devleti bu tür geçici diplomatik faaliyetleri en geç bırakan ülkelerden birisi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüner Tuncer, “Tarihte ve Günümüzde Ad Hoc Diploması”, *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, C. 4, S. 1, 2011, ss. 50-57.

¹³ Kemal Beydilli, “Diploması: Devletlerarası İlişkileri Yürütme Aracı”, *Üç Kıtâ – Bir Tarihçi*, ed. G. Kurmangalijyeva Ercilasun, M. Bilal Çelik, Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2021, s. 54; Mehmed Alaaddin Yalçınkaya, “Mahmud Raif Efendi As the Chief Secretary of Yusuf Ağah Efendi, the First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi*, C. 5, S. 5, 1994, ss. 393-394.

¹⁴ İslam'la yönetilmeyen topraklara verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Özel, “Dârülharp”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 536-537.

Efendi'nin Londra'ya ilk ikamet elçisi olarak gönderilmesiyle değişmiştir.¹⁵ Osmanlı elçilerinin 1793 yılına kadar gönderildikleri ülkenin dışişleri bakanlığı tarafından yönlendirilip gözetim altında tutulduğu düşünüldüğünde, ikamet elçiliği sistemiyle beraber İmparatorluğa daha bağımsız ve kalıcı bilgi akışı sağlamak istendiği anlaşılmaktadır.¹⁶ Bu bakımdan ikamet elçiliği sistemi, gerek elçilerin buldukları ülkelere uyum sağlaması gerekse edinilen bilgilerin güvenilirliği açısından önem arz etmiştir. Lakin bu misyon, dönemin olağanüstü şartları gereği layıkıyla yerine getirilememiştir. Esasen bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin Fransa'da bağımsız ve güvenilir bilgi akışı sağlayabilecek bir ikamet elçisi bulduğunu sırada, hangi sebep ve amaçlarla bir muvakkat elçi göndermeye ihtiyaç duyulduğunu ve bu sürecin ne şekilde gerçekleştiğini izah etmeyi hedeflemektedir.

Galib Efendi'nin murahhas olarak görevlendirilme sürecinin anlatıldığı ve Paris'ten gönderdiği şifreli mektupların çözümlenerek yayınlandığı “*Âmedî Galib Efendi'nin Murahhaslığı ve Paris'ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar*” adlı makale¹⁷ ile Galib Efendi'nin yayımlanmış sefaretnamesi çalışmaya önemli katkılar sağlamıştır.¹⁸ Galib Efendi'nin diplomatik görevleriyle olumlu ve olumsuz sonuçlanan girişimlerinden bahseden *Mehmed Said Galib Efendi'nin Diploması Kariyeri (1802-1812)* adlı çalışma ise benzer çalışmalara olan ilgiyi artırmıştır.¹⁹ Söz konusu çalışmalar, ikamet elçiliklerinin tesis edilmeye başlandığı dönemde muvakkat elçi olarak gönderilen Galib Efendi'nin, ya Bonaparte'ın Seyyid Ali Efendi'ye karşı olan tavrı ya da bozulan siyasi ilişkiler sonucunda murahhas olarak gönderilmesi üzerinde durmuştur.²⁰ Lakin Galib Efendi'nin Fransa elçiliğine ilişkin detaylı bilgilere yer veren bu [ve benzeri] eserler, Osmanlı Devleti'nin ikamet elçiliği ihdas ettiği bir devlete, hangi sebeplerle bir muvakkat elçi göndermeye ihtiyaç duyduğu sorusuna layıkıyla cevap verememiştir. Bu itibarla kaleme alınacak olan çalışma, Osmanlı yönetiminin ikamet elçiliği misyonunu başarıyla icra edemeyen Seyyid Ali Efendi'nin, görevine devam ettiği sırada hangi saiklerle bir muvakkat elçilik ihdasına ihtiyaç duyduğunu izah etmeye yönelik olacaktır.

1. Mehmed Said Galib Paşa'nın Muvakkat Elçiliğini Hazırlayan Ortam

Osmanlı Devleti, Fransız İhtilali ile birlikte Fransa'ya karşı tarafsız bir tutum takınarak yeni hükümeti tanımakta acele etmemiş, nihayet 1797 yılında Seyyid Ali Efendi'yle birlikte Berlin, Viyana ve Londra'nın yanında ikinci ikamet elçiliğini Paris'te ihdas ederek Cumhuriyet Fransa'sına karşı olumlu düşüncelerini bildirmek istemiştir.²¹ Osmanlı Devleti'nin dostane yaklaşımlarına karşın askeri ve siyasi anlamda gittikçe güçlenen Bonaparte'ın²² da etkisiyle Fransa, doğuya karşı emperyalist bir gözle bakmış ve bu düşüncesinin bir sonucu olarak da Napolyon önderliğindeki birliklerle 1 Temmuz 1798 tarihinde Mısır'ı işgal etmiştir. Osmanlı Devleti ise muhtemelen III. Selim'in tahta geçmesiyle birlikte geliştirdiği olumlu diplomatik temaslar neticesinde İngiltere ve Rusya ile ittifak sağlayarak Fransızların Mısır'ı ele geçirmelerine mani olabilmıştır.²³ Mısır meselesinin, her ne kadar görünürde çözülmüş olsa da Osmanlı Devleti ile Fransa'nın hem eski diplomatik ilişkilerini tekrar geliştirebilmesi hem de savaşın sona erdiğinin resmi olarak ilan edilmesi için bir barış antlaşmasıyla sonlandırılması gerekmektedir. Söz konusu gelişmeler sonunda ise Osmanlı Devleti'nin Paris büyükelçisi Seyyid Ali Efendi, çeşitli girişimlerde bulunarak Fransa Dışişleri Bakanı Talleyrand ile 9 Ekim 1801 tarihinde dört maddelik bir barış antlaşması imzalamıştır. Antlaşma'nın birinci maddesine göre, Mısır Osmanlı Devleti'ne bırakılacak; Fransızlar Mısır'ı boşalttıktan sonra dahi diğer devletlere söz konusu coğrafyada verilen izinler, Fransa Cumhuriyeti'ne de verilecektir. Antlaşmanın ikinci maddesi ise Yedi Ada Cumhuriyeti ve Venedik'e ait yerlerin Fransızlara bırakılacağını garanti etmekteydi. Antlaşmanın üç ve dördüncü maddelerinde, ele geçirilen mal ve rehinelere geri iadesi ve iki devlet arasındaki ilişkilerin eski [dostane] seyrine dönmesi ifade

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe, the Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, The Isis Press, İstanbul 2010.

¹⁶ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “18. Yüzyıl Osmanlı Sefaretnamelerine Göre Avrupa Bilimi ve Bilimsel Kurumları”, *Uluslararası Katımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Mehmet Fatih Gökçek, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014, s. 703.

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Âmedî Galib Efendi'nin Murahhaslığı ve Paris'ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar”, *Belleten*, 1937, ss. 357-447.

¹⁸ Belkıs Altunış Gürsoy, “Âmedî Galib Efendi Sefaretnamesi”, *Atatürk Kültür Türk ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Erdem Dergisi Aydın Sayılı Özel Sayısı III, C. 9, S. 27*, Ocak 1997.

¹⁹ Ayşegül Tokmak, *Mehmed Said Galib Efendi'nin Diploması Kariyeri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2019.

²⁰ Uzunçarşılı, *agm*, s. 360; Gürsoy, *agm*, s. 912; Tokmak, “a.g.t.”, s. 13.

²¹ Berlin'e Giridli Ali Aziz Efendi, Viyana'ya İbrahim Afif Efendi, Londra'ya ise İsmail Ferruh Efendi görevlendirilmiştir. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “İsmail Ferruh Efendi'nin Londra Büyükelçiliği ve Siyasî Faaliyetleri (1797-1800)”, *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 384; Yalçınkaya, “III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerin Kurulması”, s. 609.

²² Napolyon Bonapart Korsika'da doğmuştur. 1804-1814 tarihleri arasında Fransa İmparatoru olmuştur. Fransız Devrim Savaşları ve Napolyon Savaşları gibi mücadeleler esnasında Avrupa'yı derinden etkilemiş bir komutandır. Hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1938, ss. 34-50.

²³ Nikolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epceli, C. 5, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, ss. 120-122; İsmail Soysal, “Fransa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, s. 183.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKAMET ELÇİLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE MEHMED SAİD GALİB EFENDİ'NİN FRANSA ELÇİLİĞİ (1802-1803)

edilmiştir.²⁴ Fransa, bu antlaşma sonrasında bir an evvel Osmanlı Devleti ile dostluk ilişkilerini geliştirerek ticari çıkarlarını korumak istemiştir.²⁵ Fakat görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin Mısır'da İngilizlere vereceği imtiyazlar antlaşma gereği Fransızlara da verilecekti. Antlaşma maddelerinde İngiltere isminin zikredilmemesine rağmen Talleyrand'ın siyasi tecrübeleri sonucunda dolaylı yoldan Fransızların lehine ifadeler yer vermesi, İngiltere'yi rahatsız etmiştir.²⁶

Fransa'nın Mısır Seferi'ne çıkmasıyla birlikte Osmanlı-Fransız ilişkileri, diplomatik temasların başladığı zamanlardan beri en yoğun günlerini yaşamıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Fransa arasında yapılacak olan barış görüşmeleri de süreç içerisinde oldukça yoğun diplomatik temasların kurulmasında etkili olmuştur. Bonaparte'ın İskenderiye'ye asker çıkardığı ve diplomatik ilişki ağının güçlendiği bir sırada, - durumun farkında olmaksızın - Fransız deniz filosunun aslında Sicilya üzerine gideceği yönünde Babiâli'ye beyanlarda bulunarak²⁷ Sultanın öfkesini haklı çıkaran Seyyid Ali Efendi, gerek Ruffin'in gerekse Talleyrand'ın sinsice yürüttüğü politika ve Tercüman Codrika'nın²⁸ ihaneti sebebiyle Mısır Seferi hazırlıklarından haberdar olamamıştır.²⁹ Mısır Savaşı'nın bitiminde ise elçi, Talleyrand ile yukarıda zikredilen barış antlaşması taslağını hazırlamıştır. Fakat elçinin bu çok tecrübeli diplomat karşısında yine şansı pek yaver gitmemiş, Talleyrand'ın antlaşmaya Osmanlı Devleti'nin dostu olan İngiltere ve Rusya'nın aleyhinde küçük maddeler eklemesi yeni bir krize neden olmuş ve antlaşma taslağı iptal edilmiştir.³⁰ Bu sebeple diplomatik temasları sürdürmek üzere Osmanlı Devleti tarafından hâlihazırda Fransa'da ikamet elçisi olarak bulunan Seyyid Ali Efendi'nin başarısız Ön Barış Antlaşması girişimleri sonucu Fransa hükümeti nezdinde itibarının azaldığı gerekçe gösterilmiş ve yapılacak olan yeni antlaşma için İstanbul'dan bir murahhas görevlendirilerek geri çağırılması kararlaştırılmıştır.³¹ Sultan III. Selim her ne kadar bu görev için ilk başta sabık Reisülküttap Âtîf Efendi'yi düşünmüş olsa da sonradan Galib Efendi'yi görevlendirmenin daha münasip olduğuna karar vermiştir.³² Bu itibarla Galib Efendi, Paris'teki Osmanlı elçisi Seyyid Ali Efendi'nin yerine Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki barış antlaşmasını imzalamak üzere yetkilendirilmiştir. Fransa'daki ilk daimi Osmanlı elçisi olan Seyyid Ali Efendi ile bir süre Paris'te beraber ikamet eden Galib Efendi, - daimi olmaksızın - murahhas tayin edilerek antlaşma için *muvakkat elçi* vasfını üstlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin ikamet elçiliği sistemine tecrübenin uyum sağlamayı planladığı varsayılırsa,³³ Galib Efendi'nin muvakkat elçilik görevi daha iyi anlaşılacaktır. Böylece Osmanlı Devleti, ikamet elçiliği ile sürdürülen fakat nihayete ulaşmayan diplomatik bir meseleye çözüm bulunması ve sürecin tamamlanması için 1793 yılından önce takip ettiği muvakkat elçi tayini politikasını yeniden gündeme getirmek durumunda kalmıştır.

²⁴ Karal, *age*, s. 135-136. 15 Mart 1801 tarihinde antlaşmaya temel oluşturacak üç maddenin kabul edildiğine dair III. Selim'in Seyyid Ali Efendi'ye gönderdiği onay yazısı için bkz. Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Mémoire et Documents (MD), C. 50/30, s. 332, H. 15 Mart 1801.

²⁵ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. 6, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 623; İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, s. 321.

²⁶ Jorga, müzakereler sırasında Paris'te bulunan Morali Seyyid Ali Efendi'nin Fransızlara Mısır'da ticari imtiyazlar teklif ettiğini ifade etmektedir. Jorga, *age*, s. 130.

²⁷ Morali Seyyid Ali Efendi'nin İstanbul'a gönderdiği vesikanın derkenarında III. Selim'in "Ne eşek herif imiş" şeklindeki yazısı dikkat çekici ve üzüntü vericidir. Bkz. BOA., HAT, 141/5876, H.24 Rebiülahir 1213/M.5 Ekim 1798; Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 31; ayrıca bkz. Maurice Herbet, *Une Ambassade Turque Sous Le Directoire*, Librairie Académique Didier, Paris 1902, ss. 225-226.

²⁸ Morali Seyyid Ali Efendi'nin tercümanıdır. Osmanlı Devleti'nden gelen bilgi ve evrakı Fransa hükümetine gizlice, sistematik bir şekilde aktarmıştır. Bilgin Aydın, "Divan-ı Hümayun Tercümanları ve Osmanlı Kültür ve Diplomasindeki Yerleri", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 29, İstanbul 2007, s. 59. Codrika'nın 1802 yılında Doğu'daki ticaretle ilgili Fransız hükümetine hazırladığı raporlar için bkz. Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Mémoire et Documents (MD), C. 50/9, s. 224-234, H. 1802; Codrika'nın 1806 yılında Osmanlı Devleti'nin askeri ve diplomatik ilişkilerine dair Fransız hükümetine hazırladığı raporlar için bkz. Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Mémoire et Documents (MD), C. 50/16, ss. 80-142, H. 1806.

²⁹ İbrahim Küreli, Osman Nihat Bişgin, "Morali Seyyid Ali Efendi'nin Fransa Sefareti", *Belgeler*, C. 38, S. 42, Aralık 2023, s. 232.

³⁰ Fransız hükümeti antlaşmanın iptal edilmesinden önce 29 Kasım 1801 tarihinde Reis Efendi tarafından antlaşma taslağının değişmesi gerektiğine yönelik bilgilendirilmiştir. Söz konusu belgede temsilci olarak yine Seyyid Ali Efendi'nin zikredilmesi dikkat çekicidir. Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Mémoire et Documents (MD), 50/30, s. 333, 29 Kasım 1801; arşiv belgesi için bkz. Belge-7. Ayrıca bkz. Maurice Herbet, *Fransa'da İlk Daimi Türk Elçisi Morali Esseyit Ali Efendi 1797-1802*, çev. Erol Üyepazarcı, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, s. 32.

³¹ Soysal, *age*, s. 330.

³² Âtîf Efendi, Çankırlı Derviş Osman Dede'nin oğludur. 1787-1792 seferinde yer almıştır. Özellikle Fransa'nın Mısır Seferi'ne çıkacağı günlerde Avrupa ve Fransa'nın dış politikasıyla ilgili III. Selim'e arz ettiği lâyihası önemlidir. Soysal, *age*, s. 339-340; Sultan III. Selim'in Galib Efendi'ye yönelik teveccühünü gösteren ifadeleri şu şekildeydi: "Vakia gitmeden gayri tedbir yoktur. Geçen gün Âtîf Efendi'nin gitmesini lisâna almışım; sonra mülâhaza eyledim, münasip göremedim; uymaz. Amedi Efendi aslından mükâlemelerde bulundu ve hâla maslahat içindedir. Dirayeli adamdır, gayet münasiptir. Murahhas tayin eyledim. Münasip paye ve harcırah verilüp üç günde azimet eylesin. Hak tealâ tevfiik vîrsün. Maddenin ne kadar cesim olduğunu ve nezaketini kendi bilir. Göreyim anı İngiltereli bu varınca müsahelalarını tekmil ederlerse mülâhazasıyla tasdiqnâme ve ruhsatnâme misillü iktiza eder zannolunur senedat var ise hafıyyen Galibe (yani murahhas tayin olunan Galib Efendi'ye) verilirse iktiza eder ise ibraz eder idi". Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münesebatına Dair Vesikalar", *Belleten*, C. XIII, S. 5, Temmuz 1949, s. 601.

³³ Yalçınkaya, "Türk Diplomasinin Modernleşmesinde Reisülküttap Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü", s. 119.

2. Mehmed Said Galib Efendi'nin Elçiliği (1802-1803)

Mektûbî-i Sadâret-i Âlî Kalemî başhalifesi Ahmed Said Efendi'nin oğlu olan Mehmed Said Galib Efendi, 1763 yılında İstanbul'da doğmuştur.³⁴ Devlet-i Aliyye'de ilk görevini 1791 yılında Mukâleme Meclisi Kâtibi olarak icra etmiştir. Daha sonra babası gibi bir süre Mektûbî-i Sadâret-i Âlî Kalemî başhalifesi olmuş, ardından cebeciler kâtipliği ve âmedcilik görevlerini yerine getirmiştir.³⁵ Galib Efendi'nin icra ettiği en önemli görevleri arasında hiç şüphesiz Fransa elçiliği gelir. Osmanlı yönetimi, Galib Efendi'yi şimdiye kadar yapmış olduğu hizmetler sebebiyle taltif etmiş ve kendisine Türk-Fransız Barış Antlaşması'nın imzalanması için "tam yetki" vermiştir.³⁶ Elçinin 1802 yılında murahhas olarak Paris'e gönderilme kararıyla, Seyyid Ali Efendi'nin yerine Fransız Bakan Talleyrand ve Bonaparte ile görüşülerek Mısır Seferi sebebiyle bozulan Osmanlı-Fransız ilişkilerinin iyileştirilmesi amaçlanmıştır.³⁷ Seyyid Ali Efendi'nin yerine 25 Haziran 1802 tarihinde Paris Barış Antlaşması'nı imzalamak üzere Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen Galib Efendi, murahhas olarak "ruzmançe-i evvel" payesiyle göreve getirilmiştir.³⁸ Fakat gerek Rusya'nın Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki görüşmelere aracılık yapmak istemesi gerekse İngiltere'nin söz konusu görüşmeler esnasında kendi çıkarlarını gözeten tavırları, Galib Efendi'nin Fransızlarla irtibatının yanı sıra Paris'te ikamet eden Rus ve İngiliz elçilerle de yoğun diplomatik temaslar gerçekleştirmesini zorunlu kılmıştır. Bu bakımdan Osmanlı elçisi, henüz Fransa yolculuğuna başlamadan, son dönem Osmanlı-Fransız münasebetlerinde ortaya çıkan ve çıkması muhtemel olan problemlere ilişkin bir tahrirat kaleme almıştır.³⁹ Buna göre Galib Efendi, barış antlaşması şartları için İngiltere'nin onayını temin edecek, gerekirse İngiltere ile birlikte Rusya'nın da aracılığını kabul edebilecek, olabildiği ölçüde Rusya ve İngiltere'nin rızasını alacaktı.⁴⁰ Böylece elçi, Seyyid Ali Efendi ve Talleyrand arasında imzalanırsa da özellikle İngiltere'nin tavassutunu görmezden geldiği için geçerliliğini yitiren Ön Barış Antlaşması'nın onaylanmaması hususuna da dikkat edecektir. Osmanlıların XVIII. yüzyılın son çeyreğindeki diplomatik tavrı düşünüldüğünde, Galib Efendi'nin murahhaslığıyla birlikte Osmanlı-Fransız ilişkilerine bir düzen verilmek istenirken aynı zamanda İngiltere ile birlikte Rusya'nın da Osmanlı Devleti'nden uzaklaşmaması için çaba gösterilmesi büyük anlam kazanmıştır. Osmanlı Devleti, Galib Efendi'nin elçiliğiyle birlikte pragmatik bir misyon üstlenerek hem Fransa'yı hem de Rusya ve İngiltere'yi kendisinden uzaklaştırmak istemiştir. Bu doğrultuda Osmanlı yönetimi, Galib Efendi'nin Paris'e murahhas olarak görevlendirilmesi hususunu İngiltere Dışişleri Bakanı'na yazılan bir mektupla bildirmiş ve İngiltere ile olan ittifaka layıkıyla riayet edileceği beyanında bulunmuştur.⁴¹

Galib Efendi, Divan-ı Hümayun Baş tercümanı Morruzi ve tercüman Frankini ile beraber 1 Nisan 1802 tarihinde İstanbul'dan ayrılmıştır. 3 Haziran'da yani 63 gün sonra Paris'te sona eren yolculuğa ilişkin sefaretnameden edinilen bilgilere göre elçi, sırasıyla Şumnu, Rusçuk, Yergöğü istikametinde hareket etmiş, ardından Bükreş'te Eflak Voyvodasının maiyetinde bulunan asker ve sivillerden müteşekkil bir heyet tarafından karşılanmıştır.⁴² Galib Efendi, burada bir gece kaldıktan sonra birer gecelik molalarla birlikte 28 Nisan'da hareket edeceği Avusturya hududuna varmış; elinde olan tavsiye mektubu sayesinde karantina uygulamasına tâbî olmadan maiyetiyle birlikte sınırdan geçmiştir. Heyet yoluna Tür-i Rûjî⁴³ istikametinde devam etmiş ve söz konusu yere intikal ettikten sonra burada bir gün konaklamıştır. Yolculuğuna devam eden elçilik heyeti, Sibin⁴⁴ şehrine varmış ve burada iki gün istirahat etmiştir. Sözü edilen yerde emekli bir generalin evinde konaklayan elçi, evin büyüklüğünden ve evdeki çeşitli kültürel öğelerden detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Sibin'den ayrılan heyet, Temeşvar üzerinden yoluna devam ederek Tisa Nehri'ni geçmiş, müteakiben Budin ve Peşte şehirlerini de ziyaret etmiştir. Özellikle Budin'de Galib Efendi'nin protokolle birlikte basit fakat eğlendirici olarak adlandırdığı tiyatroya gitmesi, belirli meselelerin çözüme kavuşması için pragmatik amaçlarla görevlendirilen muvakkat bir elçinin yolculuğu esnasında kültürel etkinliklere iştirak etmesi bakımından dikkat çekicidir.⁴⁵ Galib Efendi'nin Paris'e yolculuğunu karayolu ile gerçekleştirmiş olması nedeniyle bu süre zarfında gördüğü yerlerin çeşitliliği, denizyolu ile seyahat eden elçilere nazaran oldukça fazladır. Dolayısıyla elçinin sefaretnamesinde yer yer köprü ve nehirlerden bahsederek kültürel öğelere oldukça fazla yer vermesi tesadüf değildir. Ayrıca Galib

³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Meşârihi*, C. 2, Hüsni Tabiyat Matbaası, İstanbul 1341/1922, s. 137.

³⁵ Ahmed Resmî, *Halîfetü'r-rüesâ*, Takvîmhâne-i Âmire, İstanbul, h.1269, s. 167.

³⁶ Galib Paşa'nın tam yetki ile Fransa'ya murahhas olarak tayin olduğu Hatt-ı Hümayun için bkz. BOA., A.DVNSNMH.d, 9/457-458, s. 440-441, H. 29 Zilkade 1216/M. 2 Nisan 1802; arşiv belgesi için bkz. Belge-6.

³⁷ Ahmed Resmî, *age*, s. 167; Uzunçarşılı, *age*, C. 2, s. 137.

³⁸ Fransa ve Rusya arasında müterake imzalandıktan sonra Osmanlı Devleti, İstanbul'daki Fransız elçisiyle görüşmüş ve Osmanlı-Fransız Barış Antlaşması'nın imzalanması için Mehmed Said Galib Paşa'yı görevlendirmiştir. Ayrıca Paris'te ikamet elçisi olan Morali Seyyid Ali Efendi de söz konusu atamayla ilgili bilgilendirilmiştir. BOA., HAT, 158/6586, H. 29 Zilhicce 1216/M. 2 Mayıs 1802; BOA, HAT, 119/4802, H. 29 Zilhicce 1216/M. 2 Mayıs 1802; arşiv belgesi için bkz. Belge-1.

³⁹ Tokmak, "a.g.t.", s. 14-16.

⁴⁰ Soysal, *age*, s. 330-331.

⁴¹ BOA., HAT, 140/5818, H.29 Cemaziyelevvel 1216/M.7 Ekim 1801; arşiv belgesi için bkz. Belge-3.

⁴² Soysal, *age*, s. 331.

⁴³ Turmu Roşu. Günümüzde Romanya sınırında ve Oltu Nehri kıyısında bulunan bir yerleşim yeridir.

⁴⁴ Sibiu veya Sebin. Romanya sınırında ve Erdel bölgesinde bulunan bir şehirdir.

⁴⁵ Altunış Gürsoy, *agm*, s. 929-941.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKAMET ELÇİLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE MEHMED SAİD GALİB EFENDİ'NİN FRANSA ELÇİLİĞİ (1802-1803)

Efendi, yolculuğu sırasında sık sık bahşış vererek⁴⁶ cömert bir elçi görüntüsü çizmiştir. Görüldüğü üzere Osmanlı elçisi sefaretnamesinde esasen Fransa ile imzalanacak olan barış antlaşması için özel olarak gönderilmesine rağmen bir kültür elçisi görünümü arz ederek gördüğü yerler ve farklılıklar üzerinde ziyadesiyle durmuştur.

Galib Efendi'nin elimizde tamamı bulunmayan sefaretnâmesinde verilen bilgiler, özetle İstanbul'dan ayrılışı ve yolculuğuna dair kayıtları ihtiva etmektedir. Lakin elçiyle İstanbul arasındaki mektuplaşmalar aracılığıyla edinilen bilgilere göre onun Viyana'da Fransız elçisi Champagny (elç.1801-1804) ile temas kurduğu da ifade edilmelidir. Elçi ayrıca, Viyana'da ikamet eden İngiliz elçisiyle de bir araya gelerek Amiens Antlaşması'nın şartlarını görüşmüştür. Galib Efendi'nin Viyana'da İngiliz ve Fransız elçileriyle görüşmesi, onun Osmanlı-Fransız barış antlaşmasının imzalanması işinin dışında Avrupalı devletlerin genel ahvalini de takip etme isteğinde olduğunu da göstermiştir.

Elçilik heyeti, Viyana'dan ayrılışının sekizinci gününde Strasbourg'a varmıştır. Burada Strasbourg halkının daha önce hiç Osmanlı diyarından gelen bir topluluğu görmemiş olması sebebiyle önemli bir kalabalık oluşturduğu ve elçiye karşı nezakette kusur etmediği bilinmektedir. Strasbourg'dan 19 pare top atışıyla uğurlanan elçilik heyeti, beş gün içerisinde Paris'e varmış ve Seyyid Ali Efendi'ye tahsis edilen konağa yerleşmiştir.⁴⁷

Galib Efendi, Paris'teki ilk görüşmesini Seyyid Ali Efendi ve bir tercüman eşliğinde Talleyrand ile gerçekleştirmiştir. Yeni gelen elçi, iki devlet arasındaki Mısır Seferi öncesinde var olan dostluk ilişkilerinin yeniden tesisi için gönderildiğini beyan ederken Seyyid Ali Efendi, kendisine gönderilen İstanbul'a dönüş iznini Talleyrand'a bildirmiştir. Ayrıca bu görüşme esnasında Galib Efendi, kendisinin ikâmet elçisi olmaması sebebiyle itimatnameye⁴⁸ sahip olmadığını fakat ruhsatname⁴⁹ ile birlikte Bonaparte'a verilmek üzere beraberinde bir Name-i Hümayun getirdiğini ifade etmiştir.⁵⁰ Bu görüşmeden iki gün sonra ise *parade*⁵¹ olarak adlandırılan asker talimi sırasında Galib Efendi, Bonapart ile görüşmüş, ardından diğer devletlerin sefirleri ve Fransız önde gelenlerle birlikte yaklaşık yüz elli kişinin yer aldığı bir yemeğe iştirak etmiştir. Merasim ve ziyafet toplantılarında Bonaparte'ın Galib Efendi'yle sohbeti Rus elçisinin nazar-ı dikkatini çekmesine, hatta konuşulanlara kulak dahi kabartmasına sebep olmuştur.⁵² Bu itibarla Bonaparte'ın Galib Efendi'ye diğer ülkelerin elçilerine kıyasen ilgiyle mukabelede bulunduğu dikkate alınacak olursa, Mısır Seferi'yle birlikte bozulan Osmanlı-Fransız ilişkilerinin yeniden düzelmesi, en az Osmanlılar kadar Fransızların da istediği bir gelişme olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte Bonaparte nezdinde takdire şayan görülen Galib Efendi'nin de Fransa ile Osmanlı Devleti arasında iyi ve dostane ilişkiler geliştirilmesinde önemli pay sahibi olduğu aşikârdır.⁵³

Galib Efendi, Paris'e varışından yaklaşık bir hafta sonra Seyyid Ali Efendi ile birlikte Avusturya, İspanya, Rusya, Sicilyateyn, İngiltere, Danimarka, İsveç ve Prusya'nın Paris'teki elçilerini ziyaret etmiştir. Osmanlı elçisi, 25 Temmuz 1802 tarihinde Bonaparte ile yeniden dikkat çekici bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşme esnasında Galib Efendi, Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi ve Bonaparte hakkında padişahın iyi niyetlerini dile getirmek üzere gönderildiğini tekraren ifade etmiştir. Bonaparte, padişahın Nâme-i Hümayununu takdim eden elçiye; İngilizlere zarar vermek amacıyla çıkılan seferi Osmanlıların yanlış anlayarak savaş ilan ettiklerini; Rusya, Avusturya ve İngiltere'nin her ne kadar Osmanlı Devleti'ne yönelik dostane yaklaşımlarda bulunsalar da hasmane düşünceler içerisinde olduklarını ve Osmanlı-Fransız dostluğunun neredeyse üç yüz yıllık bir temele dayandığını ifade etmiştir. Bunlara ek olarak Bonaparte'ın söz konusu görüşme esnasında Fransızların Karadeniz'de serbest hareket etmesi konusundaki ısrarı ile birlikte Osmanlılara asıl zararın Rusya'dan değil Avusturya'dan geleceğini söylemesi dikkat çekicidir.⁵⁴ Fransız yönetimi, bu yaklaşımıyla Mısır Seferi sonrasında eski dostluk ilişkilerini geliştirmeye çalıştığı Osmanlıları, bir süreliğine de olsa İngiltere, Avusturya ve Rusya'ya karşı kıskırtmayı başarmış, kendilerine yöneltilen hedef oklarını

⁴⁶ Altunış Gürsoy, *agm*, s. 915.

⁴⁷ Uzunçarşılı, *agm*, s. 364-372.

⁴⁸ Elçilerin tayin edildikleri ülkelere beraberinde götürdükleri güven mektubudur. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s. 356.

⁴⁹ Bir iş veya mesele özelinde verilen izin belgesidir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s. 1049.

⁵⁰ Uzunçarşılı, *agm*, s. 373-374; Sultan III. Selim'in Galib Efendi ile birlikte Bonaparte'a takdim edilmek üzere yazdığı özel mektup için bkz. BOA., HAT, 1487/64, H.29 Zilhicce 1218/M. 10 Nisan 1804.

⁵¹ Askerî geçit töreni. Yaşar Önen – Cemil Ziya Şanbey, *Almanca – Türkçe Sözlük*, C. II, TDK. Yayınları, Ankara 1993, s. 762.

⁵² Altunış Gürsoy, *agm*, s. 922.

⁵³ "...Murahas ta'yin buyurulan amedî divân-ı hümayûn saâdetlü Seyyid Mehmed Sa'id Galib Efendi bu def'â me'mûriyeti müstevcibetü'l mefhârini kemâl-i gayret ile te'diye ve ifâ etmek cihetiyle fi nefsi'l emr tarafıma dahî şâyân-ı i'tibâr olmuştur..." Mehmed Said Galib Efendi'nin görevini layıkıyla yerine getirdiğine ve Fransa hükümetine itibar gösterdiğine dair Bonaparte'ın III. Selim'e gönderdiği mektubunun tercümesi için bkz. BOA., A.DVNSNMH.d, 9/480, s. 460, hüküm no. 480, H.16 Cemaziyelevvel 1217/M.14 Eylül 1802; arşiv belgesi için bkz. Belge-4; Bonaparte'ın Mehmed Said Galib Efendi'ye yönelik memnuniyet ifadesi için ayrıca bkz. BOA., HAT, 166/6969, H.29 Zilhicce 1217/M. 22 Nisan 1803.

⁵⁴ Altunış Gürsoy, *agm*, s. 924.

savuşturabilmiştir. Bununla birlikte Napolyon'un esas sorunun Rusya'dan ziyade Avusturya olduğunu vurgulaması da Fransızların Osmanlı Devleti'nin dikkatini Avusturya üzerine çekerek Avrupa'daki en önemli rakiplerinden birini elemine etmeye çalıştıklarını ortaya çıkarmıştır.

Uzunçarşılı'nın kaleme aldığı makalesinden anlaşıldığına göre Galib Efendi, Bonaparte ile son görüşmesinde Rumeli ile birlikte Osmanlı Devleti'nin iç işlerine yönelik pek çok soruya muhatap olmuş; padişahın Fransız kralları gibi devamlı sarayında oturmaması ve ülkelerini ilgilendiren meselelerde ihmalkâr davranmaması gerektiğine dair tavsiyeler almıştır.⁵⁵ Ayrıca Bonaparte'ın Galib Efendi ile konuşurken çok rahat bir şekilde Osmanlıların çeşitli iç mesele ve dinamiklerinden bahsederek sorular sorması, XIX. yüzyılın başlarında genel anlamda Avrupa, özelde ise Osmanlı Devleti'ni büyük bir dikkat ve titizlikle takip ettiği izlenimini ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'nin ise XVIII. yüzyılın ilk yarısında, bir diğer ifadeyle Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa'ya gönderildiği dönem itibarıyla Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri takip etmeye yeni yeni mütemayil olduğu bilinmekteydi.⁵⁶ Neticede XVI. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'nde elçi bulunduran Fransa'nın, süregelen bir gelenek sayesinde Osmanlılara dair önemli bilgilere, Osmanlıların Fransa'daki gelişmelere dair edindiği bilgilere kıyasen daha hızlı ve güvenilir bir şekilde ulaşmasını kabullenmek hiç de zor olmayacaktır. Buna karşın Galib Efendi'nin Paris'ten İstanbul'a kısa süreli görevine rağmen oldukça fazla ve şifreli raporlar göndermesi, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın başlarında bilginin gizlilik ve güvenilirliğine önem vermesinin yanında harici siyasette önemli bir merhale katettiğini göstermiştir.⁵⁷ Bununla birlikte Avrupa'ya gönderilen diğer elçiler gibi⁵⁸ Galib Efendi de maddi sıkıntılar yaşamış ve bu sıkıntıları telafi etmek için Fransa hükümetinden borç para almak zorunda kalmıştır.⁵⁹

Galib Efendi'nin, Mısır Seferi gibi oldukça olumsuz bir sürecin sonrasında görevlendirilmesine rağmen, elçiliği süresince sergilediği diplomatik tavır ve iki devlet arasındaki ilişkilere olumlu katkısı göz önüne alındığında, Modern Türk Diplomasininin kurucusu olarak Türk diplomasi tarihinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.⁶⁰ Elçinin bu hususta özellikle anılmasında hiç şüphesiz 25 Haziran 1802 tarihinde Talleyrand ile imzaladığı Türk-Fransız Barış Antlaşması etkili olmuştur. Fransızların da çıkarlarını koruduğu ve başarıyla imzalanan antlaşma, iki devlet arasında artık barış olması, Fransızlara eskiden sahip oldukları tüm kapitülasyon haklarının yanı sıra Karadeniz'de ticaret serbestisi verilmesi, Karadeniz'in Türklere ait olan bölgelerindeki Fransız tüccar ve görevlilerin daha önce Osmanlı Devleti'nde sahip olduğu haklara tekrar sahip olmaları, Mısır'ın Osmanlılara iade edilmesi, Yediada Cumhuriyeti'nin tanınması, harpte zarar gören veya malları müsadere edilenlerle ilgili İstanbul'da iki devlet arasında özel bir antlaşma yapılması, nihayet harp esirlerinin serbest bırakılması gibi hususları kapsamaktaydı.⁶¹ Zikredilen antlaşma maddeleri, İkinci Koalisyon Savaşları'nı sonlandıran ve İngiltere ile Fransa arasında imzalanan, yine Osmanlı Devleti'ne dair maddeleri de içeren Amiens Barış Antlaşması'nın tesis ettiği şartlar üzerine inşa edilmiştir.⁶² Fransa, Osmanlı Devleti'yle imzaladığı bu antlaşmayla, her ne kadar Mısır Savaşı'ndan mağlup olarak ayrılmış olsa da Osmanlı Devleti'nden elde etmiş olduğu ayrıcalıkları yeniden kazanabilmiş ve özellikle Karadeniz'de serbest bir şekilde seyr ü sefâin etme hakkını elde ederek Rusya'ya karşı önemli bir üstünlük sağlamıştır. Ayrıca Fransa ile savaş halinin devam

⁵⁵ Uzunçarşılı, *agm*, s. 396-403.

⁵⁶ Osmanlı Devleti, özellikle Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Avrupa'daki gelişmeleri takip etmek zorunda olduğunu anlamıştır. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, "Ottoman Ambassadorial Accounts on Ukraine in the Eighteenth Century: The Case of the Embassy of Abdülkerim Pasha to Russia (1774-1776)", *KTÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Trabzon 2021, ss. 28-29.

⁵⁷ Bazı şifreli raporlar için bkz. BOA., HAT, 163/6791, H. 25 Şevval 1217/M. 18 Şubat 1803; BOA., HAT, 169/7217, H. 5 Recep 1217/M. 1 Kasım 1802; BOA., HAT, 163/6791, H. 25 Cemaziyelahir 1217/M. 23 Ekim 1802.

⁵⁸ Örneğin ilk ikamet elçisi olarak İngiltere'ye gönderilen Yusuf Ağah Efendi ve maiyeti, maaşların yetersizliği sebebiyle üç yıl Londra'da kaldıktan sonra bir an önce İstanbul'a dönmek istemişlerdir. Ayrıca Yusuf Ağah Efendi'nin ardından Londra'ya ikinci ikamet elçisi olarak görevlendirilen İsmâil Ferruh Efendi de maddi sıkıntı yaşayan elçiler arasında yer alır. Yalçinkaya, "III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerin Kurulması", s. 606, 618; Yalçinkaya, "İsmail Feruh Efendi'nin Londra Büyükelçiliği ve Siyasi Faaliyetleri (1797-1800)", s. 407.

⁵⁹ Galib Efendi'nin, Paris ikameti sırasındaki masrafları için verilen paranın yetersiz kalması sebebiyle sarraflar ve Fransa hükümetinden almak zorunda kaldığı 5 kalemde toplam 48.680 kuruşun ödenmesi hususunda kaleme alınan tahrir hakkında bkz. BOA., C. HR., 174/8661, H. 28 Rebiülevvel 1217/M. 29 Temmuz 1802; arşiv belgesi için bkz. Belge-2.

⁶⁰ Orhan F. Köprülü, "Galib Paşa, Mehmed Said", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, s. 331.

⁶¹ İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Basımevi, C. 4, İstanbul 1972, s. 80; Soysal, *age*, ss. 334-337; Görüşmeler esnasında kaleme alınan sekiz maddelik antlaşma taslağı için bkz. BOA., HAT, 11/354, H.10 Safer 1217/M.12 Haziran 1802; Osmanlı Devleti ile Fransa arasında imzalanan antlaşmanın bir gizli maddesinin bulunduğu da bilinmektedir. Lakin söz konusu evrak arşivde görüntülenememiştir. Gizli maddenin kabul edildiğine dair belge için bkz. BOA., A.DVNSNMH.d, 9/468, s. 450, hüküm no. 468, H.24 Safer 1217/M.26 Haziran 1802; Görüntülenemeyen evrak için bkz. BOA., HAT, 1667/34, H.24 Safer 1217/M. 26 Haziran 1802.

⁶² Koalisyon Savaşları, 1798-1802 yılları arasında Fransa'nın Rusya, İngiltere ve Prusya gibi devletlerle giriştiği mücadeleleri kapsamaktadır. 27 Mart 1802 tarihli Amiens Barış Antlaşması, İngiltere ile Fransa arasında imzalanmıştır. Osmanlı Devleti'yle ilgili maddeler ihtiva eden antlaşma, Fransız Devrim Savaşları'nı sona erdirmiştir. Türk Fransız Barış Antlaşması'nın ismi bazı yerlerde "1802 Paris Barış Antlaşması" olarak geçse de İsmail Soysal söz konusu antlaşmayı "Türk-Fransız Barış Antlaşması" olarak adlandırmıştır. Ayrıca Mücteba İlgürel, yayına hazırladığı Ahmed Vâsif Efendi'ye ait *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr* isimli eserin giriş kısmında söz konusu antlaşmadan "Paris Muahedesi" olarak bahsetmektedir. Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, 1994, s. XXXIV; Jorga, *age*, C. 5, s. 130; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 91; Talleyrand ile Galib Efendi'nin Paris'te görüşüp antlaşmanın tamamlanmasına dair Sadrazam'ın arzı için bkz. BOA., A.DVNSNMH.d, 9/478, s. 459, H.29 Zilhicce 1217/M.22 Nisan 1803; arşiv belgesi için bkz. Belge-5.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKAMET ELÇİLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE MEHMED SAİD GALİB EFENDİ'NİN FRANSA ELÇİLİĞİ (1802-1803)

etmemesi sebebiyle Osmanlı Devleti, Rus harp gemilerinin boğazlardan geçişini engellemeye çalışmış, böylece Mısır Savaşı öncesinde önemli diplomatik münasebetler geliştirerek ittifak içerisinde olduğu İngiltere ve Rusya'nın yerine tekrar Fransa'yı tercih etmeye başlamıştır.⁶³ Osmanlı Devleti'nin yeni elçiler göndererek Fransa ile barışı tesis etmesi, yalnızca karşılıklı devletler arasındaki münasebetler aracılığıyla ortaya çıkmış bir gelişme olmaktan ziyade Avrupa devletlerinin de içerisinde bulunduğu yapısal sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

3. Mehmed Said Galib Efendi'nin Elçilik Görevinden Dönüşü

Galib Efendi, 1803 yılında Fransa elçiliğinden dönüşü sonrası ilkin büyük tezkirecilik, ardından da Vâsıf Efendi'nin görevi olan reisülküttaplığa getirilmiştir.⁶⁴ Bu memuriyeti esnasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkileri canlı tutmaya çalıştıysa da 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'na engel olamamıştır.⁶⁵ Bu sırada Osmanlı Devleti padişah değişikliğiyle sonuçlanan Kabakçı Mustafa İsyanı ile karşı karşıya kalmış ve III. Selim tahttan indirilmiştir. Galib Efendi, her ne kadar III. Selim'in tekrar tahta geçmesi için çaba göstermişse de bunda muvaffak olamamış, yeni Sultan IV. Mustafa tarafından nişancı tayin edilerek Rusya ile Slabozia Mütarekesi'nin imzalanması işiyle görevlendirilmiştir.⁶⁶ II. Mahmud'un tahta geçmesinden hemen önce yeniden reisülküttap olmuş ve bu görevini 1811 yılına kadar üç buçuk sene süreyle devam ettirmiştir.⁶⁷ Galib Efendi, II. Mahmud döneminde benzer görevler ifa ederek diplomat olmanın vermiş olduğu beceriler sayesinde Osmanlı yönetimine muhtelif katkılarda bulunmuştur. 1811 yılında sadâret kethüdâlığı makamına tayin edilen Galib Efendi, 1812 Bükreş Antlaşması'nın imzalanmasında da önemli rol oynamış, ardından üçüncü defa reisülküttap olarak tayin edilmiştir.⁶⁸ Bir dönem İstanbul'dan uzaklaştırılsa da 1814 yılında kendisine vezâret makamı tevdi edilmiş, 14 Aralık 1823 tarihinde Mora meselesini halletmek üzere dokuz ay görev yapacağı sadâret makamına getirilmiştir.⁶⁹ Sürgün için gönderildiği Balıkesir'de hayatını kaybeden Galib Paşa'nın mezarı, Balıkesir Ulu Camii olarak da bilinen Zağanos Paşa Camii'ndedir.⁷⁰

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Mısır Seferi'ne kadar Fransa ile askerî sahada doğrudan karşı karşıya gelmemiş ve yüzyıllarca dostluk ilişkilerini sürdürebilmiştir. Napolyon'un ticari ve siyasi çıkarlarını gözeterak Osmanlı toprağı olan Mısır'a sefer düzenlemesi ise XVI. yüzyıldan beri birbiriyle doğrudan mücadele etmemiş iki ülkeyi savaşa sürüklemiştir. Mısır Seferi sonrasında bozulan Osmanlı-Fransız ilişkileri, Paris'te ilk ikamet elçisi Seyyid Ali Efendi tarafından yeniden tesis edilmeye çalışılmış fakat başarılı olunamamıştır. Osmanlı Devleti, Paris'te bir ikamet elçisi bulundururken yapılan Ön Barış Antlaşması'nda İngiltere ve Fransa arasında kalmış, bir anlamda denge siyaseti takip ederek herhangi bir tarafa mütemayil olmadığını göstermiş ve kriz anında pragmatik çözümler bulmak gayesiyle ikamet elçisine alternatif olarak kısa süreliğine meselenin çözüme kavuşması için "muvakkat" bir elçi görevlendirmiştir. İkamet elçiliklerinin yeni tesis edilmeye başladığı bir süreçte Osmanlı Devleti'nin önemli meselelerin çözülmesi adına geleneksel "muvakkat" veya "fevkalade elçi" gönderme usulünün yeniden ortaya çıkması, her ne kadar Osmanlıların modernleşme çabası içerisinde olsa da kriz durumlarında uzun süre devam ettirdikleri geleneksel tavrını sürdürmekten geri durmadıklarını göstermiştir. Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Mısır Seferi'nden beri devam eden savaş hali, Galib Efendi aracılığıyla 25 Haziran 1802 tarihinde imzalanan Türk-Fransız Barış Antlaşması'yla sona erdirilmiştir. Osmanlı Devleti, yalnızca anlaşma yapmış olmayı yetersiz görmüş olsa gerek ki Mehmed Said Hâlet Efendi'yi (1803-1806) dostluğun bir göstergesi olarak Fransa sefaretiyile görevlendirmiştir. Görüldüğü üzere Mehmed Said Galib Efendi'nin elçiliği, hem ilk ikamet elçisi olan Seyyid Ali Efendi'nin elçiliğini tamamlayıcı bir nitelik taşımış hem de Hâlet Efendi'nin ikinci ikamet elçisi olarak Paris'e gönderilmesine zemin hazırlamıştır. Bu itibarla iki ikamet elçilik sürecinde ihdas edilen muvakkat elçilik görevi, Osmanlı Devleti'nin ikamet elçiliği sistemine

⁶³ Ahmed Vâsıf Efendi, *age*, 1994, s. XXXV.

⁶⁴ Mehmed Said Galib Efendi'nin Fransa ile antlaşma imzalaması için memur edildiğine dair belge için bkz. BOA., HAT, 158/6586, H.29 Zilhicce 1216/M.2 Mayıs 1802; arşiv belgesi için bkz. Belge-1; Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmazzer, Çamlıca Basım Yayın Kitapları, İstanbul 2008, C. 1, s. 81; Ahmed Resmî, *age*, s. 167.

⁶⁵ Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *age*, C. 1, s. 163; Uzunçarşılı, *age*, C. 2, s. 138.

⁶⁶ Rus Sercio, Fransız Gelmeno ve Mehmed Said Galib Efendi'nin aralarında kaleme aldıkları antlaşma mazbatası için bkz. BOA., HAT, 253/14395, H.15 Cemaziyevvel 1222/M.21 Temmuz 1807. Fransa'nın Rusya ile mütareke imzalamasıyla beraber Osmanlı Devleti de Fransa'nın dostluğunu temenni ederek Rusya ile mütareke imzalamıştır. BOA., HAT, 836/37731, H.29 Zilhicce 1222/M.27 Şubat 1808; Uzunçarşılı, *age*, C. 2, s. 139; Tokmak, "a.g.t.", s. 33-44.

⁶⁷ Ahmed Resmî, *age*, s. 168; Köprülü, *agm*, s. 330.

⁶⁸ Mehmed Said Galib Efendi'nin Bükreş Antlaşması'na tayin edilmesi ve ruhsatmane için bkz. BOA., HAT, 1517/26, H. 29 Şevval 1226/M. 16 Kasım 1811; Elçinin sadaret kethüdâlığına tayini için bkz. Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *age*, C. 1, s. 659; Galib Efendi'nin Bükreş'e gitmekle görevlendirilmesi ve yol güzergahına dair belge için bkz. BOA., TS.MA.e, 356/41, H.15 Zilhicce 1223/M.1 Şubat 1809; Elçinin üçüncü defa Reisülküttap görevine getirildiğine dair bkz. Jorga, *age*, s. 182; Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *age*, C. 1, ss. 547-549; Uzunçarşılı, *age*, C. 2, ss. 139-140.

⁶⁹ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 183; Ahmed Resmî, *age*, s. 169; Uzunçarşılı, *age*, C. 2, ss. 140-141; Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *age*, C. 1, s. 668.

⁷⁰ M. Alaaddin Yalçınkaya, "Mehmed Said Galib Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, ed. Ekrem Çakıroğlu, Yapı Kredi Yayınları, C. 2, İstanbul 2008, ss. 185-186; Köprülü, *agm*, s. 331; Uzunçarşılı, *age*, C. 2, s. 143.

uyum sağlama çabası olarak değerlendirilebilir. Öte yandan Galib Efendi'nin Osmanlı Devleti adına önemli bir misyonu yerine getirirken Bonaparte tarafından da takdir edilmesi, diplomatik anlamda bir başarının sergilenmesine neden olmuştur. Netice itibarıyla Osmanlı Devleti, Galib Efendi'nin elçiliğiyle beraber hem Fransızlarla dostluk münasebetlerini yeniden tesis edebilmiş hem de Mısır Sefer'inden dolayı aynı ittifak içerisinde yer aldığı İngiltere'nin çıkarlarına aykırı hareket etmemiştir.

KAYNAKÇA

A- Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris)

1. Mémoire et Documents (MD)

50/9, 50/16, 50/30.

B- Türk Arşiv Belgeleri

1. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)

356/41.

2. T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (İstanbul)

2.1. Cevdet Hariciye (C.HR.)

174/8661.

2.2. Name-i Hümayun Defterleri (A.DVNSNMH.d)

9/468, 9/480, 9/457, 9/478.

2.3. Hatt-ı Hümayun (HAT.)

158/6586, 836/37731, 119/4802, 1487/64, 166/6969, 163/6791, 169/7217, 163/6791, 11/354, 1667/34, 253/14395, 1517/26, 141/5876, 140/5818.

C- Yazmalar ve Yayımlanmış Kaynaklar

Ahmed Resmî, *Halîfetü'r-rüesâ*, Takvîmhâne-i Âmire, İstanbul, h. 1269.

Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın Kitapları, C.1-2, İstanbul 2008.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, ed. Beynun Akyavaş, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.

D- Araştırma Eserleri

AFYONCU, Erhan "Mehmet Said Paşa, Yirmisekizçelebizâde", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.28, Ankara 2003, ss.524-526.

AYDIN, Bilgin, "Divan-ı Hümayun Tercümanları ve Osmanlı Kültür ve Diplomasisindeki Yerleri", *Osmanlı Araştırmaları*, S.29, İstanbul 2007, ss.41-86.

BADEMÇİ, Cihat, *Osmanlı Elçileri Gözüyle Osmanlı-Fransız İlişkileri (1699-1812)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2023.

BEYDİLLİ, Kemal, "Seyyid Ali Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul 2009, ss. 45-47.

BEYDİLLİ, Kemal, "Diplomasi: Devletlerarası İlişkileri Yürütme Aracı", *Üç Kıta – Bir Tarihçi*, ed. G. Kurmangalijyeva Ercilasun-M. Bilal Çelik, Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2021, ss.51-75.

BİLİCİ, Faruk "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk- Fransız İlişkileri: Gizli Harpten Objektif İttifaka", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, C.1, Ankara 1999.

BONNAC, Marki de, *İstanbul'da Fransız Elçiliği-Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, çev. Ali Şevket Biçer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

DANIŞMEND, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, Türkiye Basımevi, İstanbul 1972.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKAMET ELÇİLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE MEHMET SAİD GALİB EFENDİ'NİN FRANSA ELÇİLİĞİ (1802-1803)

- DEVELLİOĞLU, Ferit *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.
- ELDEM, Edhem, “18. Yüzyıl ve Değişim”, *Cogito*, S.19, 1999, ss.189-199.
- GÜRSOY, Belkıs Altunış, “Amedî Galib Efendi Sefaretnamesi”, *Atatürk Kültür Türk ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Erdem Dergisi Aydın Sayılı Özel Sayısı III*, Ocak 1997, C.9, S.27, ss.911- 941.
- HERBETTE, Maurice, *Une Ambassade Turque Sous Le Directoire*, Librairie Académique Didier, Paris 1902.
- _____, *Fransa'da İlk Daimî Türk Elçisi Morali Esseyit Ali Efendi 1797-1802*, çev. Erol Üyepazarcı, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Elçi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul 1995, ss.3-15.
- Jensen, De Lamar, “The Ottoman Turks In Sixteenth Century French Diplomacy”, *The Sixteenth Century Journal*, C.16, S.4, Winter, 1985.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C.5, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- KARAL, Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1938.
- _____, *Halet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği (1802-1806)*, Kenan Basımevi, İstanbul 1940.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Galib Paşa, Mehmed Said”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul 1996, ss. 329-331.
- KURAN, Ercüment, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.
- KÜRELİ, İbrahim, Osman Nihat Bişgin, “Morali Seyyid Ali Efendi'nin Fransa Sefareti ve Paris Risalesi”, *Belgeler*, C. 38, S. 42, Aralık 2023, ss. 229-275.
- ÖNEN, Yaşar, Cemil Ziya Şanbey, *Almanca – Türkçe Sözlük*, c.II, TDK. Yayınları, Ankara 1993.
- ÖZEL, Ahmet, “dârülharp”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul 1993, ss.536-537.
- SOYSAL, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk- Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964.
- _____, “Fransa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul 1996, ss.181-184.
- TOKMAK, Ayşegül, *Mehmed Said Galib Efendi'nin Diplomasi Kariyeri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2019.
- TOPAKTAŞ, Hacer, “Polonya'nın Türkiye'deki İlk Daimi Elçiliğinin Kurulma Süreci: Tarihsel Dinamikler”, *Uluslararası İlişkiler*, C.11, S.43, 2014, ss.105-125.
- TUNCER, Hüner, “Tarihte ve Günümüzde Ah Hoc Diplomasi”, *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, C.4, S.1, 2011, ss.50-57.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.
- UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Karesi Meşârihi*, C.2, Hüsn-i Tabiyat Matbaası, İstanbul 1341/1922.
- _____, “Âmedî Galib Efendinin Murahhaslığı ve Paris'ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar”, *Belleten*, C.1, 1937, ss.357-410.
- _____, “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münesebâtına Dair Vesikalar”, *Belleten*, C.XIII, S.5, Temmuz 1949, ss.573-648.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, C. 3/II, Ankara 2011.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011.
- VANDAL, Albert, *Une Ambassade Française En Orient Sous Louis XV-La Mission du Marquis de Villeneuve 1728-1741*, Librairie Plon, Paris 1887.

VEINSTEIN, Gilles, *İlk Osmanlı Sefiri 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa Anıları "Kafirlerin Cenneti"*, çev. Murat Aykaç Eringöz, ARK Kitapları, İstanbul 2021.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, "Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)" *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi*, C.5, S.5, 1994, ss.385-434.

_____, "İsmail Feruh Efendi'nin Londra Büyükelçiliği ve Siyasî Faaliyetleri (1797-1800)", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss.381-407.

_____, "Türk Diplomasininin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları*, C.21, S.21, 2001, ss.109-134.

_____, "Mehmed Said Galib Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, ed. Ekrem Çakıroğlu, Yapı Kredi Yayınları, C.2, İstanbul 2008, ss.185-186.

_____, "III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerin Kurulması", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, ss. 593-623.

_____, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe the Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, The Isis Press, İstanbul 2010.

_____, "18. Yüzyıl Osmanlı Sefaretnamelerine Göre Avrupa Bilimi ve Bilimsel Kurumları", *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Mehmet Fatih Gökçek, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014, ss.702-711.

_____, "Ottoman Ambassadorial Accounts on Ukraine in the Eighteenth Century: The Case of the Embassy of Abdülkerim Pasha to Russia (1774-1776)", *KTÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Trabzon 2021, ss. 28-35.

YENİDÜNYA, *Süheyla, Mehmet Sait Hâlet Efendi Hayatı İdari ve Siyasî Faaliyetleri (1760-1822)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.

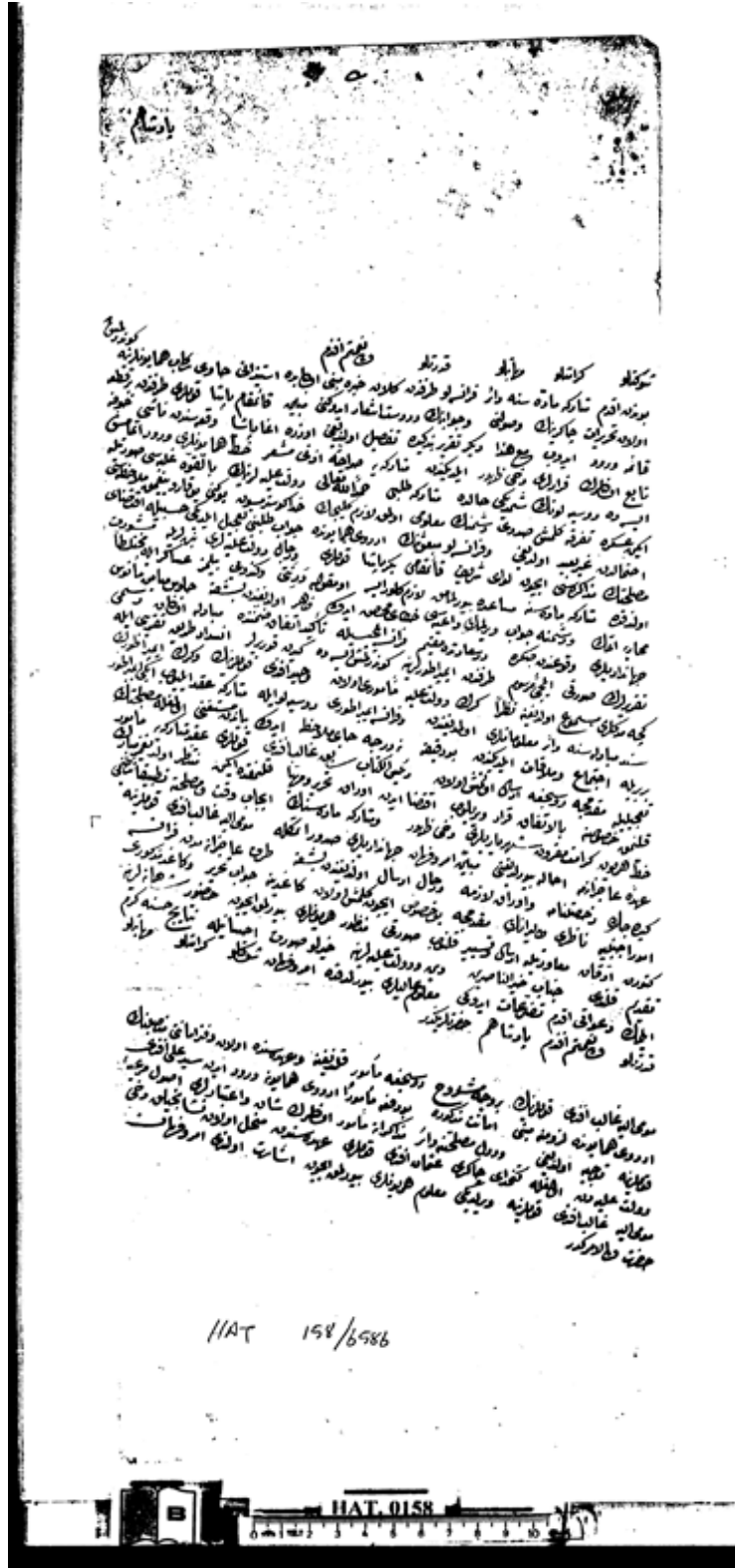
ZINKEISEN, J. Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C.6, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

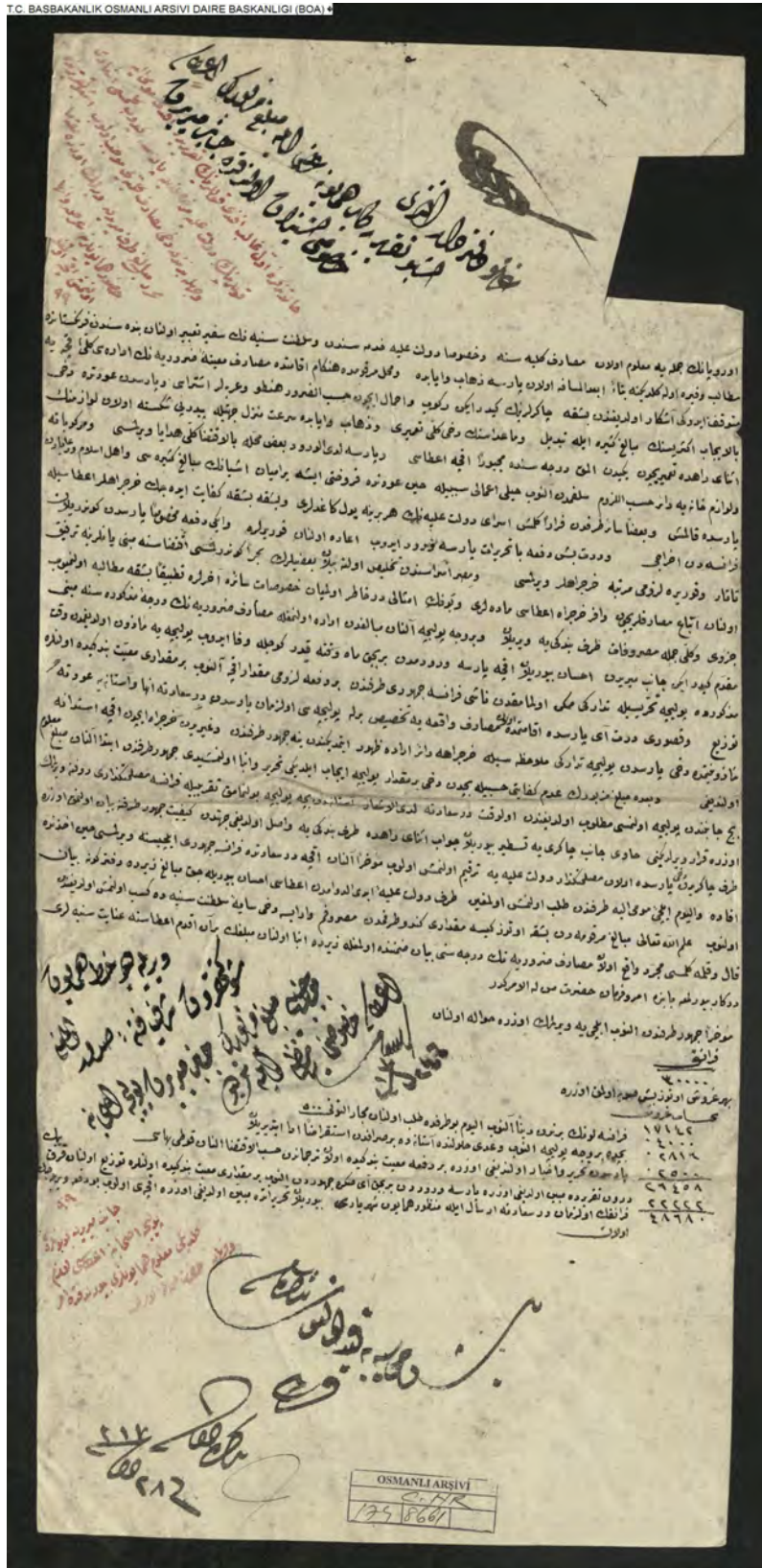
OSMANLI DEVLETİ'NİN İKAMET ELÇİLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE MEHMET SAİD GALİB EFENDİ'NİN FRANSA ELÇİLİĞİ (1802-1803)

EKLER

Belge-1. Mehmed Said Galib Efendi'nin murahhas olarak "ruznamçe-i evvel" payesiyle Fransa'ya elçi tayin edildiğine dair belge (BOA.,HAT, 158/6586).

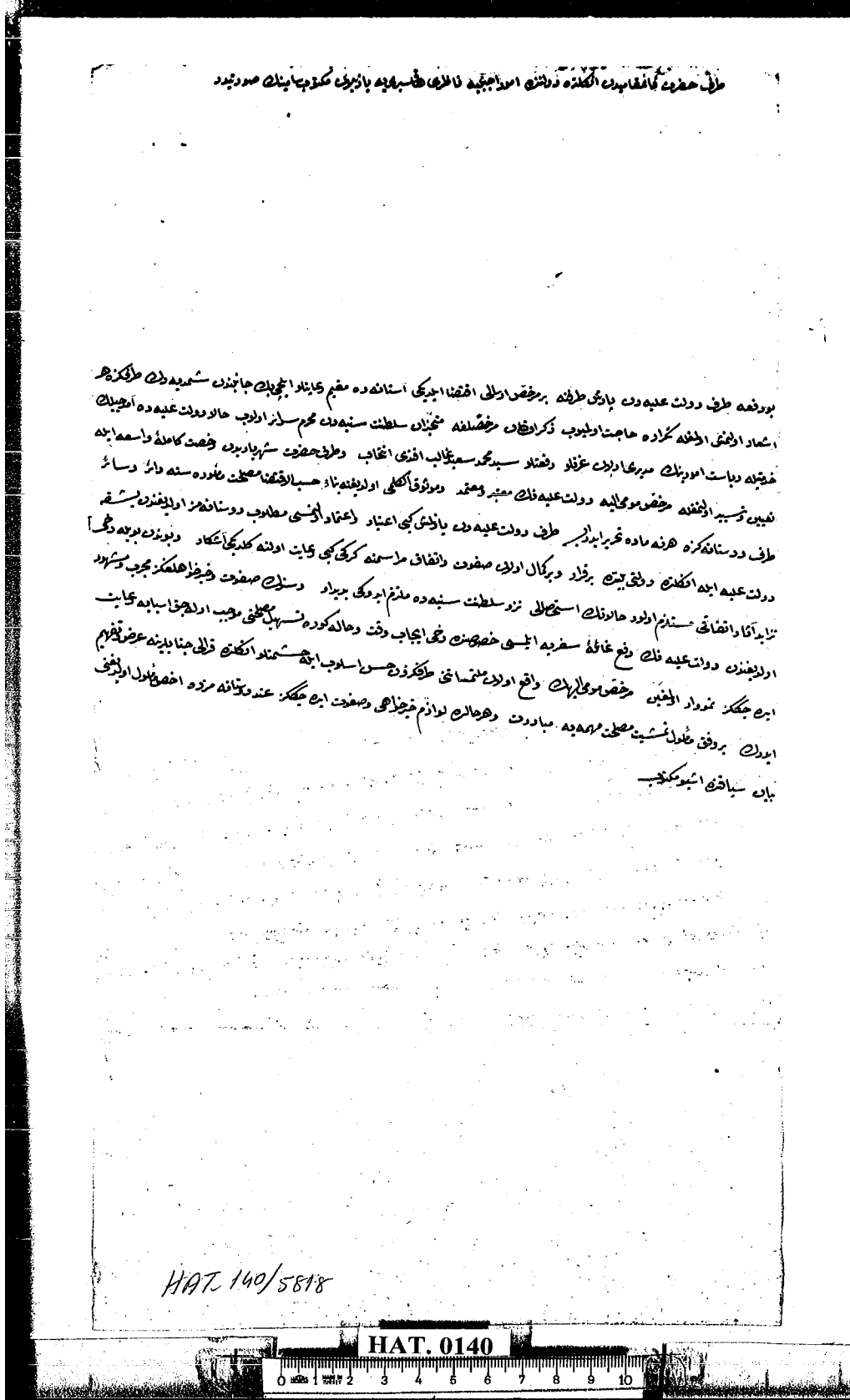
Belge-2. Galib Efendi'nin Fransa'da aldığı borçlarla ilgili tahrir (BOA., C.HR., 174/8661).

C.HR.00174.08661.001

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKAMET ELÇİLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE MEHMET SAİD GALİB
EFENDİ'NİN FRANSA ELÇİLİĞİ (1802-1803)

Belge-3. Amedi Mehmed Said Galib Efendi'nin Paris'e görevlendirilmesini ve Osmanlı-İngiliz ittifakına layık hareket edileceğini İngiltere'ye bildiren belge (BOA., HAT, 140/5818).

Belge-4. Mehmed Said Galib Efendi'nin görevini iyi bir şekilde yerine getirdiğine ve Fransa hükümetine itibar gösterdiğine dair Bonapart'ın III. Selim'e gönderdiği mektubunun tercümesi (BOA., A.DVNSNMH.d, 9/480, s.460, hüküm no. 480).

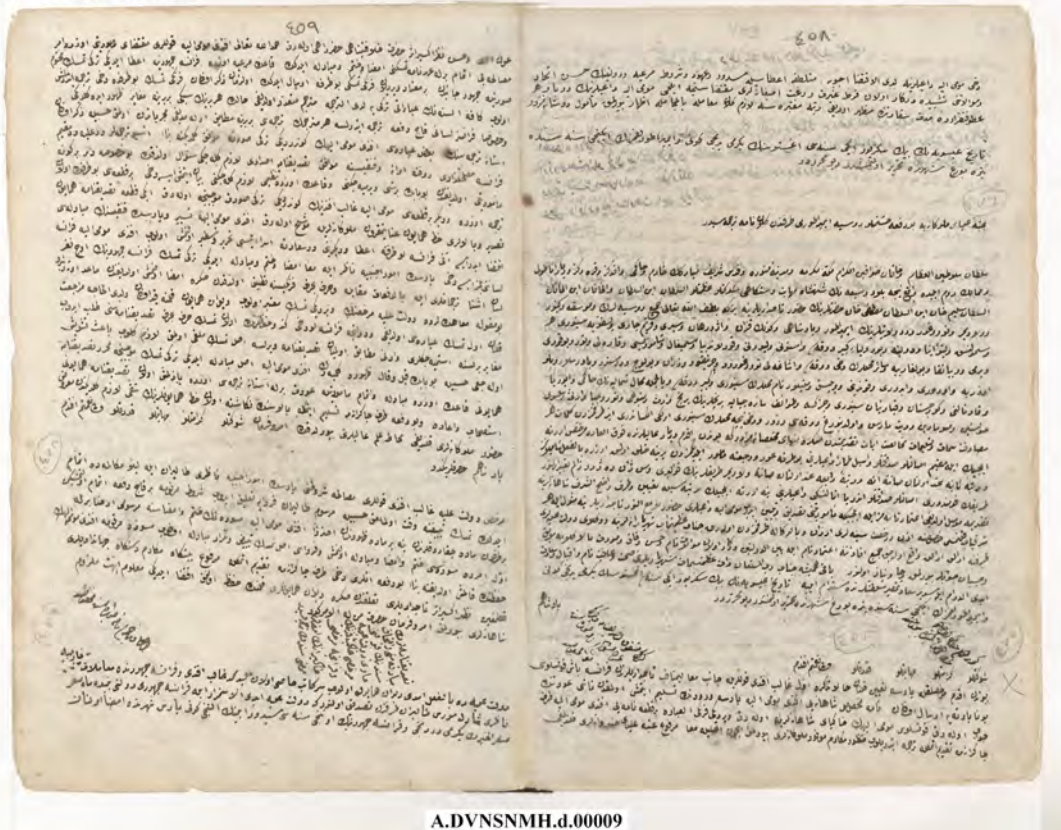

A.DVNSNMH.d.00009

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKAMET ELÇİLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE MEHMED SAİD GALİB EFENDİ'NİN FRANSA ELÇİLİĞİ (1802-1803)

Belge-5. Talleyrand ile Galib Efendi'nin Paris'te görüşüp antlaşmanın tamamlandığına dair Sadrazam arzı (BOA., A.DVNSNMH.d, 9/478, s.459, hüküm no. 478).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DİJİTALİZASYON BİRİMİ

A.DVNSNMH.d.00009

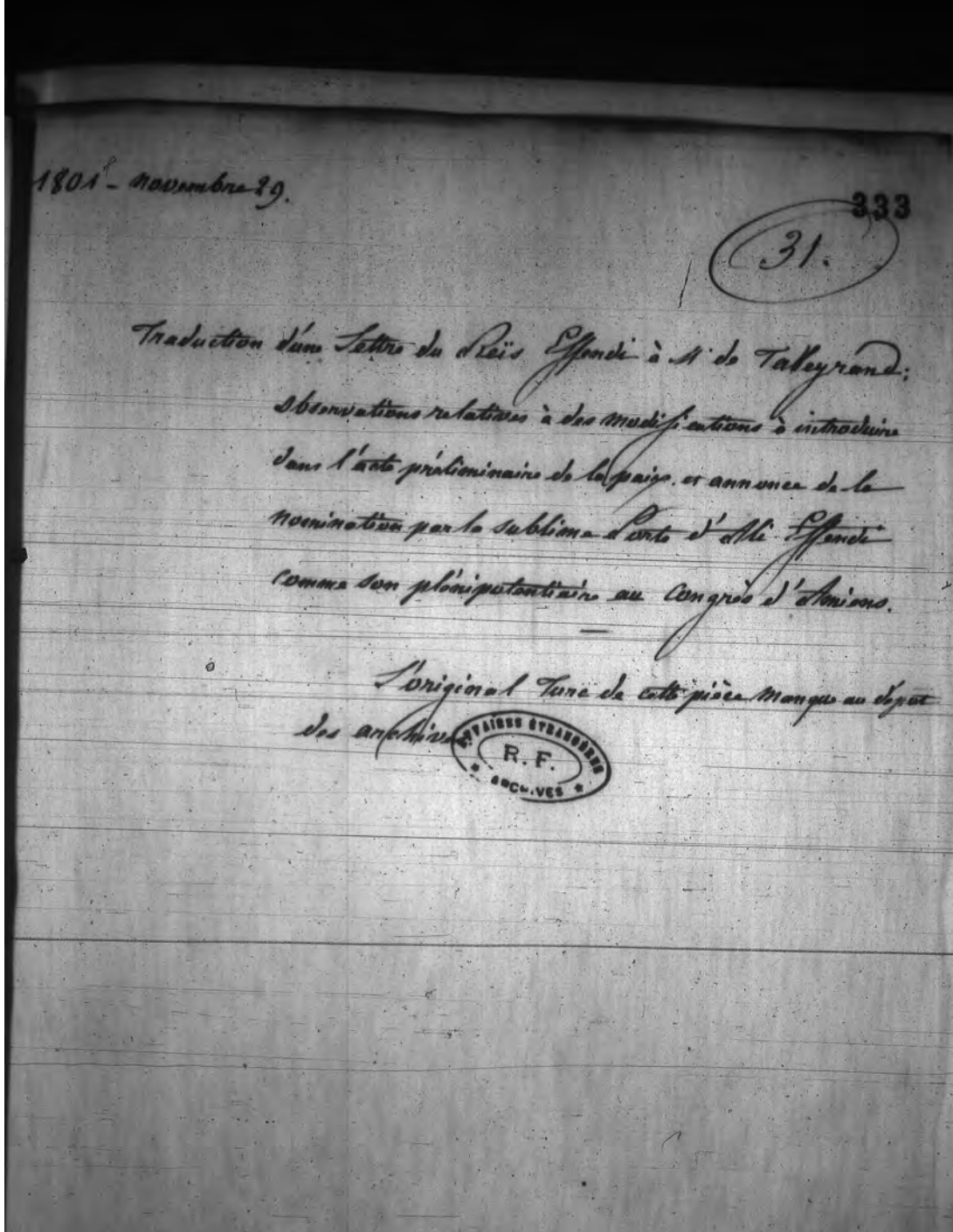
Belge-6. Galib Efendi'nin tam yetki ile Fransa'ya murahhas olarak tayin olunduguna dair Hatt-ı Hümayun (BOA., A.DVNSNMH.d, 9/457-458, s.440-441, hüküm no. 457-458).

A.DVNSNMH.d.00009

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKAMET ELÇİLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE MEHMED SAİD GALİB
EFENDİ'NİN FRANSA ELÇİLİĞİ (1802-1803)

Belge-7. 9 Ekim 1801 tarihli Osmanlı-Fransız Barış Antlaşması iptal edilmeden önce, Reis Efendi tarafından Fransız hükümetine gönderilen ve antlaşma maddelerinin değiştirilmesini öneren belgenin Fransızca tercümesi (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Mémoire et Documents (MD), 50/30, s. 333, 29 Kasım 1801).

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 161-174.

Geliş Tarihi–Received Date: 27.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.01.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

NARH SİSTEMİ VE ANKARA’DA BİR NARH KAYDI ÖRNEĞİ

 10.53718/gttad.1396470

 HİCRAN BAYRAKCI*

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa’da yüz yıllarca uygulanan ekonomik sistemi benimsememiş, bunun aksine imparatorluk içerisindeki ürünlerin çokluğundan yararlanıp bu ürünlerin kullanımına yönelik politikaları benimsemiş ve bu politikaların uygulanmasını teşvik etmiştir. Osmanlı, aynı zamanda benimsediği merkezîyetçilik ilkesi gereği ekonomiyi de tamamen serbest bırakmayarak, halkın mal ve ihtiyaçlarına ulaşımını kolaylaştırmak için piyasalara düzenleyici müdahalelerde bulunmuştur. Bunun en tipik örneği ‘narh sistemi’dir. İslam devletlerinde narh sistemini uygulamanın doğru olup olmadığı konusu tartışma sebebidir. Tartışmalar devam ederken sistem, birçok İslam devleti tarafından yıllarca uygulanmıştır. Osmanlı’da 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar narh kurumu iktisadi sistemin önemli bir parçası olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu tarafından bu sistem muhtesiplik, kadılık gibi kurumlarla iç içe geçmiş bir şekilde başarılı bir biçimde yüzyıllarca yürütülmüştür. Narh sistemi, Osmanlı Devleti’nde ekonomik ve iktisadi hayatı tam anlamıyla idrak için incelenmesi gereken bir konudur. Osmanlı, hâkim olduğu yerlerdeki sosyal ve ekonomik yapıyı da göz önüne alarak sistemi bu coğrafyalara uyarlamış, halkın alım gücüne göre ve mevcut piyasa şartlarında olması gereken fiyat listeleri belirlemiştir. Sistemle birlikte halkın alım gücüne yönelik düzenlemeler yapılmasının yanı sıra üretilen ürünün kalitesi de denetlenmiştir. Esnaf arası haksız rekabetin önüne geçilmiş, halk fahiş fiyatlardan korunmuş, kaliteli ve denetimli ürüne sahip olmuştur. Özellikle savaş, kıtlık gibi buhran dönemlerinde de fiyatları ve ürün kalitesini sıkı bir şekilde narh sistemi sayesinde kontrol etmiştir. Fiyat belirlenmesinde bu durumdan etkilenen bütün kesimi dikkate almış ve sisteme muhalif davranışları engellemiş ve cezalandırmıştır. Kadının narh sistemini uygulamadaki en büyük yardımcısı muhtesiptir. Bu çalışma, Osmanlı iktisadi yaşamında narh sisteminin yeri ve önemini saptamak için kaleme alınmıştır. Özgünlük açısından 1850-1851 yıllarını ihtiva eden 945 numaralı Ankara Kadı Sicilindeki 2 adet narh kaydının değerlendirmesini konu edinmektedir. Araştırma, art arda iki yılın narh kayıtlarını içerdiği için bu iki zaman aralığında Ankara’daki ekonomik seyri araştırmak ve görmek bakımından dikkate değerdir. Tipik bir taşra şehri olan Ankara’nın söz konusu iki yıldaki (1850-1851) narh listelerinde görülen ürünlerin fiyat değişimine ışık tutması açısından önemlidir. Narh kayıtlarının seçildiği tarih tarafımızca rastgele seçilmiş bir defterden alınmıştır. Çalışmada, Tanzimat Fermanının ilanından 10 yıl geçmiş ve Osmanlı İmparatorluğu yeni bir kimliğe bürünmeye çalışırken bu süreçte taşradaki ekonomik yaşam bir nebze olsun açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmada kullanılan kadı sicili 945 numaralı Ankara Kadı Sicilinden elde edilmiştir. 19 Safer 1266 tarihli belge numro 889 olarak kaydedilmiş ve zamanın Ankara Kaymakamı Mehmet Şerif Ağa başkanlığındaki heyet tarafından narh belirlenmiştir. Numro 261 olarak kaydedilen ikinci narh listesi belgesinin tarihi ise 19 Safer 1267’dir ve Ankara Kaymakamı Hacı Mustafa Ağa başkanlığındaki heyet tarafından belirlenmiştir. Bu iki yılın narh kaydının karşılaştırılması tablo şeklinde verilmiştir. Ürün fiyatları ilgili esnaf başlığı altında liste halinde sıralanmıştır. Tablolar karşılaştırmaya tabi tutularak ürünlerin fiyatları artış ve azalış şeklinde değerlendirilmiştir. Daha sonra belgelerde 46 yıl geri gidilerek H. 1220 yılının Ankara kış narhı tespit edilmiş ve tablo haline getirilmiştir. Ankara’nın 889 no’lu Şer’iyye sicil defterinden alınan narh kaydı tablo haline getirilmiştir. 46 yıl önce yani H. 1220 yılının Ankara kış narhı ile 46 yıl sonranın yani H. 1266 yılının narh fiyatları karşılaştırılmıştır. 46 sene geçen fiyat farkları göz önüne serilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E- Posta: hicranbayrakci@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6935-6599.

Ankara'nın 46 yıllık narh sistemi içerisindeki ürünlerin fiyat farkları, pazar ekonomisindeki değişim ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda narh sistemine Osmanlı İmparatorluğu tarafından büyük önem verildiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Narh, Ekonomi, Ankara.

NARH SYSTEM AND AN EXAMPLE OF NARH REGISTRATION IN ANKARA

ABSTRACT

The Ottoman Empire did not adopt the economic system that had been implemented in Europe for centuries, on the contrary, it took advantage of the abundance of products within the empire and adopted policies for the use of these products and encouraged the implementation of these policies. At the same time, the Ottoman Empire did not completely liberalize the economy in accordance with the principle of centralism it adopted but made regulatory interventions in the markets to facilitate the people's access to goods and needs. The most typical example of this is the 'narh system'. The issue of whether it is correct to apply the narh system in Islamic states is a cause for debate. While debates continue, the system has been implemented by many Islamic states for years. In the Ottoman Empire, the narh institution was an important part of the economic system until the second half of the 19th century. This system was successfully implemented by the Ottoman Empire for centuries, intertwined with institutions such as muhtesip and kadi. The narh system is a subject that needs to be examined in order to fully understand the economic and economic life in the Ottoman Empire. The Ottoman Empire adapted the system to these geographies, taking into account the social and economic structure of the places it dominated, and determined price lists according to the purchasing power of the people and under the current market conditions. With the system, in addition to making regulations regarding the purchasing power of the public, the quality of the produced product was also inspected. Unfair competition between tradesmen was prevented, the public was protected from exorbitant prices, and they had access to quality and controlled products. Especially in times of crisis such as war and famine, prices and product quality were strictly controlled through the levy system. When determining the price, it took into account all segments of society that would be affected by this situation and prevented and punished behavior that opposed the system. The woman's biggest helper in implementing the narh system is the muhtasip. This study was written to determine the place and importance of the narh system in Ottoman economic life. In terms of originality, it is about the evaluation of 2 narh records in the Ankara Kadı Register numbered 945, covering the years 1850-1851. Since the research includes price records for two consecutive years, it is noteworthy in terms of researching and seeing the economic course in Ankara in these two time periods. It is important in terms of shedding light on the price changes of the products seen in the price lists of Ankara, a typical provincial city, in the two years in question (1850-1851). The date on which the narh records were selected was taken from a randomly selected book by us. In the study, 10 years have passed after the declaration of the Tanzimat Edict and while the Ottoman Empire was trying to assume a new identity, the economic life in the provinces was tried to be explained to some extent. The kadi registry used in the research was obtained from the Ankara Kadı Registry number 945. The document dated 19 Safer 1266 was recorded as number 889 and the price was determined by the committee chaired by the Ankara District Governor of the time, Mehmet Şerif Ağa. The date of the second price list document, recorded as Numro 261, is 19 Safar 1267 and was determined by the delegation headed by Ankara District Governor Hacı Mustafa Ağa. Comparison of the price records of these two years is given in the form of a table. Product prices are listed under the relevant tradesman heading. The tables were compared and the prices of the products were evaluated as increases and decreases. Later, by going back 46 years in the documents, the Ankara winter rate of 1220 H. was determined and tabulated. The price record taken from Ankara's Sharia registry number 889 was tabulated. The Ankara winter rate of 46 years ago, that is, in 1220 A.H., was compared with the price of the winter price of 46 years later, that is, in 1266 A.H. The price differences over 46 years are revealed. The price differences of the products within Ankara's nearly 50-year-old price system and the change in the market economy have been tried to be revealed. As a result of the study, it was determined that the narh system was given great importance by the Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman Empire, Narh, Economic, Ankara.

GİRİŞ

Narh kelimesi Farsça kökenli olup aslı nırh'dir, 'kıymet ve fiyat' anlamındadır. Halk arasında kullanımı ise narh şeklindedir.¹ Narh, dar anlamda devlet tarafından ürünlerin fiyat ve kalite kontrol mekanizmasıdır. Narh uygulamasının meşru olup olmadığıyla ilgili İslam âlimlerinin üzerinde uzlaştığı bir görüş yoktur. Ulema narhın hükmü hususunda görüş ayrılığına düşmüştür. Normal işleyen piyasa şartlarında narh Hanefi mezhebine göre mekruh, diğer üç mezhebin mensuplarına göre ise haram olarak değerlendirilmiştir. Şafiilerden ve Zeydilerden bazılarının göre narh bolluk veya pahalılık ayrımı olmaksızın kesin olarak haram bir uygulama olarak

¹ Cengiz Kallek, "Narh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 387.

NARH SİSTEMİ VE ANKARA'DA BİR NARH KAYDI ÖRNEĞİ

değerlendirilmiştir.² Bu görüş ayrılıklarına rağmen İslam devletlerinin birçoğunda narh sisteminin uygulandığı bilinmekte ve görülmektedir. İslam tarihinde Emevilerden itibaren narh uygulamasının kullanıldığı ve fiyatların denetlenmesinden 'hisbe' adlı teşkilatının sorumlu olduğu bilinmektedir.³

Batı dünyasının Orta Çağlarında ticaret etiği kutsal metinlere konu olmuştur. Avrupa toplumlarında diğer uğraşlar gibi ticaret de dini ahlaka tabi görünmektedir. Hristiyanlık teolojisine yaptığı katkılarla bilinen Aziz Thomas Aquinas'ın bir metninde ticari hayat ve ürünlerin fiyatlandırılması ile ilgili görüşleri dikkat çekicidir. Aquinas'a göre hayatın günlük işleyişinde alışveriş sırasında neyin adil olduğunu yasaların belirlemesi gerekir. Bir ürünü hak ettiği fiyatın üstünde satmak açıkça günahdır der ve bunun komşuyu aldatmak olduğunu ekler. Sahtekârlık dışında alışverişin tanımı satıcı ve alıcının ortak faydasıdır. Biri diğerinde olana diğeri de öbüründe olana ihtiyaç duyduğu için alışveriş alış veriş olgusu ortaya çıkmıştır. Ortak fayda için oluşturulmuş bir olgu bir tarafa diğerinden daha fazla yük olmamalıdır ve bunun doğal sonucu olarak iki taraf arasındaki sözleşmeler eşitliği korumalıdır. İnsanların kullanımına sunulan bir ürünün fiyatı onun kalitesiyle aynı orantıdadır. Bu sebeple para icat olunmuştur. Dolayısıyla bir ürünün kalitesi fiyatının üstünde ise ya da bir ürünün fiyatı kalitesinden yüksekse orada adil bir eşitlik söz konusu değildir. Ürünü ederinden ucuza almak ve değerinden pahalıya satmak adil olmadığı gibi yasal da değildir.⁴

1. Narh Sistemi ve Uygulaması

Osmanlı Devleti merkezi otoritesini kırsal ve kentsel bölgelerde, iktisadi alanlarda da korumak için birçok yönetim başvurmuştur. Narh uygulaması da bunlardan birisidir. Osmanlı Devleti, narh sistemini kendi güncel ekonomik yaşamına uyarlayarak hayata geçirmiş ve bu sistemi günlük iktisadi düzenine göre geliştirerek uygulamıştır. 19. asrın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde her çeşit eşya ve yiyecek ürünlerinin kalitesi ve fiyatları, devletin önemli bir görevi olarak, büyük resmi makamlarca tanzim edilmekte ve düzenlenmektedir.⁵ Osmanlı'da narh sisteminin kullanımına dair ilk örneği, Oruç Bey Tarihi'nde yer alan bilgilerden görmektediriz. Oruç Bey Tarihi kayıtlarında kadıların, rüşvet alarak ve fesatla halka zulmettiği bilgisini alan Sultan Beyazıt Han, kadıların toplatarak hapsedilmiş ve daha sonrada yakılmalarını emretmiştir. Bunun üzerine veziri Ali Paşa araya girerek durumu düzeltmeye çalışarak rüşvetin sebebinin kadı gelirlerinin az olmasından kaynaklandığını söylemiştir. Bunun üzerine padişahın 'öyleyse bunlara bir gelir buluver' emri üzerine Ali Paşa, kadıların ek gelir için miras paylarından 1000 akçede 20 akçe, şer'i mektup yazılarında ise her mektupta 2 akçe fiyat belirlemiştir. Bu olaydan sonra ise bu vergiler Ali Paşa tarafından koyulduğundan ismi 'Ali Paşa Narhı' olarak adlandırılmıştır.⁶

Osmanlı iktisadi ve ekonomik sisteminin amacı, adalet ve ferah içinde yaşayan bir toplumdur. Bunu sağlamak içinse devlet elinden geleni yapmış ve dünyada yüzyıllardır uygulanan iktisadi sistemleri alıp, geliştirip kendi bünyesinde, şer'i ve örfi adetlerine uygun şekle getirip, adaletle uygulamıştır. Bu ilke çerçevesinde narh sistemine de büyük önem verilmiştir. Zira devletin yöneticilerinin önemli görevleri arasında narh denetimi ilk sıralarda yerini almıştır. Sadrazamların yapılması lazım gelen en önemli işlerinden biri narh fiyatlarını denetim altında tutmak, büyük şehirlerde gıda ve yiyecekleri zamanında toplayıp iase sıkıntısının önüne geçmektir. Bu hususta herhangi bir ihmal şüphesi bile kendilerinin azline ve kakra uğramalarına sebep olabilirdi. Bu sebeple sadrazamlar yanlarında kadı ve muhtesiplerle birlikte genellikle Çarşamba Divanı'ndan sonra alayla çıkarları ve yolsuzlukları görünen esnafı falakaya yatırmak veya kulağından dükkânı önünde mıhlamak gibi cezaları uygulamaktan çekinmezlerdi.⁷

Osmanlı iktisadi ve içtimâî yaşamında düzenin korunmasında önemli bir rol de muhtesiplere aittir. Osmanlılarda *ihtisap ağası* veya *ihtisap emin* denilen muhtesip kurumu devletin kuruluşuyla birlikte ortaya çıkmış bir kurumdur. Kadı tayin edilen her alanda üstlendiği sorumluluklarla onun yardımcısı görevinde olan bir de muhtesip görevli olurdu.⁸ Muhtesibin birçok görevinin yanında kadı ile birlikte çarşı pazar kontrolü yaptığı, esnafı denetlediği, narhla belirlenen fiyatlara ve kaliteye uyulup uyulmadığı gibi sorumlulukları da vardı. Emri altında olduğu kadının emirlerini uygulayan ve yerine getiren ihtisap ağası bazı zamanlarda sadrazamla birlikte şehirde dolaşır, narh fiyatlarıyla alakadar olup esnafın kanunlara uyup uymadığını denetlemiştir. Bu gibi yetkileriyle halk ve esnafın arasındaki ilişkileri düzenleyerek ekonomik ve sosyal hayatın önemli bir görevini devlet adına yerine getirmiştir. Özellikle iktisadî konularda kadının yardımcısı olarak görev yapan muhtesip

² Cengiz Kallek, "Narh Konusuna Yeniden Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 7, Konya 2006, s. 258.

³ Kallek, "Narh Konusuna...", s. 268.

⁴ Alev Alatlı, *Batı'ya Yön Veren Metinler I*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 319-320.

⁵ Ömer Lütfü Barkan, "15. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, C. 1, S. 5, Ankara 1942, s. 326.

⁶ Altuğ Murat Köktaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Piyasa Düzenlemeleri: 1500-1700 İstanbul Kadı Sicillerinde Narh Uygulamaları", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2, Niğde 2016, s. 229.

⁷ Barkan, *agm*, s. 326.

⁸ Ziya Kazıcı "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 143.

esnafı denetler aynı zamanda esnafın loncalarını ve bütün haklarını da koruduğu için onların üzerlerinde büyük bir etkisi ve söz hakkı vardır.⁹

2. Muhtesip

Muhtesip, kökeni Selçuklulara dayanan ahi teşkilatının Osmanlı'daki şekli, loncalar üzerinde de etkili ve yetkili kişileridir. Muhtesipler, esnaf teşkilatı ve devlet arasında bir nevi köprü görevi görmüşlerdir. Kadının emrinde olan muhtesiplerin görevleri arasında genel olarak çarşı ve pazardaki iktisadi hayatın düzenini sağlamak, zorunlu ihtiyaç maddelerinin halkın eline ucuz ve uygun bir şekilde geçmesini temine çalışmak, iş yeri açma ruhsatı vermek ve vergi toplamak vardır. İktisadi konularda kadının yükünün hafiflemesine yardımcı olan muhtesiplerin, esnaf teşkilatları üzerinde büyük etkilerinin olduğu, çeşitli zamanlardaki yazılan hükümlerden görülmektedir.¹⁰

Muhtesipliğin günümüzdeki benzerinin ise belediyelere bağlı zabıta teşkilatı olduğunu söyleyebiliriz. Günümüz belediye iktisat müdürlerine benzerlikleri olan muhtesiplerin kontrolü altında olan şehirlerdeki toptan alım satım yerleri ve meydan pazarlarının ticaret hayatı ve özellikle büyük pazarlarda, çok hareketli geçmekteydi.¹¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda en yüksek devlet makamlarının alakası ne kadar büyük olursa olsun, fiyat işlerinin tanzimi hususunda genellikle kadıların vazifelendirildiği görülmektedir. Kadının emrinde muhtesip veya ihtisap ağası da denilen belediyenin yetkili bir zabıta memuru vardır ki bunun görevi kadının koyduğu hükümleri uygulamak ve çarşı pazardaki iktisadi ve sosyal hayatın nizamını sağlamaktır. Bu memur, makamını genel itibarıyla iltizamla almış bulunduğundan dolayı, pazarda satışa sunulan eşyalardan alınan ihtisap vergisini kendi bünyesinde toplamış, esnafı teftiş ederek belirlenen narhtan fazla veya eksik satanları belirleyip, ayıplı mal imal edenler ve satanlarla birlikte cezalandırmıştır.¹²

Narh belirlenirken bir ürünün piyasadaki fiyatının nasıl bir seyir takip ettiğinin bilinmesi gerekmektedir. Bunu en iyi takibini yapan kişi muhtesiptir. Muhtesip, beraberindeki kol oğlanlarıyla birlikte çarşı pazarı devamlı surette kontrol altında tuttuğundan fiyatlara yabancı değildir ve yeni fiyat tespitinde kadının en büyük ve güvenilir yardımcısı durumundadır. Narh fiyatları belirlenirken ilgili esnafın fikir ve görüşlerine de başvurulmuş ve konu ile ilgili görüşleri alınmıştır.¹³ Muhtesip *narh akçesi* veya *narhlık* adıyla başka beldelerden gelen tüccarların ürünlerinin perakende satışı sırasında vergi toplamakla da yükümlüdür. Bu vergi geleneklere göre almırdı. Ceza için alınan vergiler de bu alanda toplanmıştır. *Cerime* denilen bir başka vergi türü ise esnafın kurallara uymaması sonucu alınmıştır. Bu vergilerin toplanmasıyla ihtisap gelirleri oluşmuştur.¹⁴

3. Osmanlı'nın Narh Sistemini Uygulama Sebepleri

Osmanlı Devleti, siyasi istikrarını devam ettirmek için her açıdan olduğu gibi ekonomik ve iktisadi kontrolü de elinde bulundurmak zorunluluğunun farkındaydı. Bu nedenle de bu zorunlu kontrolü sağlamak için emek ve sermaye üzerinde kontrolü elinde tutmaya ısrarla bağlı kalmıştır. Parasal ilişkilerin çoğalması ve gelişmesi, sadece bu ekonomik dengeyi bozmakla kalmayıp aynı zamanda sosyal ve siyasal düzen ve hiyerarşiyi de alt üst edebilecek, yeni ve güçlü bir sosyal tabakanın doğması ve gelişmesi ile ilintilidir. Ekonomide parasal ilişkiler arttıkça, değiş tokuşun hacmi genişledikçe, tüccarlar toplum içinde güçlenecek, büyüyecek ve zenginleşecektir. Kısaca ifade etmek gerekirse böyle bir sınıfın doğması ile birlikte ekonomide finansal ilişkilerin genişlemesi arasında karşılıklı paralel bir ilişki vardır. Bu durumun oluşup gelişmesi sosyal-siyasal dengeyi bozabileceği gibi sınıfsal farklılıklar da yaratabilmektedir. Bu sebeple pek makbul karşılanmamıştır. Bu durumun önüne geçmek için de her türlü tedbir alınmış ve uygulanmıştır. Bu hareketin en tipik göstergesi narh ile konulan kurallar ve bu kuralları uygulamada gösterilen özen ve titizliktir. Fiyatlar tespit edilirken ticaretle uğraşan esnaf ve tüccar gibi gruplara hak olarak tanınan normal kâr haddi %5 ile %15 arasındadır, daha yüksek düzeyde kâr elde edilmesinin sıkı cezalar uygulanarak önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu derecede düşük tutulan bir kâr oranı ile sermayeyi büyütmeye imkânı çok zordur. Ekonomide faiz oranı normal olarak bu sınırın epey üzerinde olan, %15-25 arasında değiştiğinden mevcut nakdî sermayenin ticaret ve esnaflık sektörüne kaymasının imkânı yoktur.¹⁵

Narh sistemi, tekelliliğin gelişmesini önlemiş görünse de sosyal adaletin işlemesi ve korunması için gereklidir. Alışverişte mal fiyatları, üretim ve pazarlama emeği ve ona ödenecek bedel arasında karşılıklı kıymet

⁹ Kazıcı, *agm*, s. 143-144.

¹⁰ İbrahim Erdoğan, "Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisap Müessesesi ve Muhtesiplik Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 11, Ankara 2000, s. 131-132.

¹¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, YKY, İstanbul 2018, s. 519.

¹² Barkan, *agm*, s. 327.

¹³ Mübahat Kütükoğlu, "Narh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 390.

¹⁴ Hülya Taş, "İhtisab Mukâta'ası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:8, S. 13, 2007/2, s. 415.

¹⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 47-48.

NARH SİSTEMİ VE ANKARA'DA BİR NARH KAYDI ÖRNEĞİ

denkliğine göre belirmediği, narhın kadı kararıyla belirlendiği için Osmanlı şehirlerinde zanaat ve ticaret hayatı donuk bir görünüm sergilemektedir. Çünkü narh fiyatlarının resmi teklifçisi olan muhtesibin ve şehir ileri gelenlerinin görüşüne göre kadı tarafından belirlenen fiyat listesi halkın düşük gelir seviyesine ve alım gücüne göre belirlenmektedir. Zaten zanaat erbabı olsun, satıcı esnaf olsun, büyük sermaye ile çalışmadığından, büyük sermayeli ortaklar da olmadığı için, narh verilirken üretici ve satıcının yalnız emekleri hesaplanıyordu. Böylece ne satıcılar ne de zanaat sahipleri sermaye biriktirmek fırsatına hiçbir zaman erişemiyorlardı.¹⁶ Mübahat Kütükoğlu'na göre esnafın kanunî kârı %10-15 arasında değişiklik göstermiştir. Bu oran ise ihtisap kanun nâmelerinde “onu on bir” şeklinde geçmektedir. Bazen bu oran yapım aşaması zor ve çok emek isteyen işlerde %15'e hatta %20'ye kadar yükselebilmektedir.¹⁷ Bu durum ihtisap kanun nâmelerinin aksine şer'iyeye sicillerinde “onu on bir”, “onu on bir buçuk” ve “onu on iki” şeklinde yer almıştır.¹⁸

Tekelciliğin önlendiği ve sadece tüketim ihtiyacının esas alındığı bir sistemde sermaye birikimin olmaması doğal sonuçtur. Ayrıca İslam ekonomilerinin hemen hepsi kapitalizme karşı bir sistem yürütmüşlerdir. İslam ekonomisi, kapitalizmin dayandığı üretim sistemini uygulamaz. Bununla birlikte ihtiyaç duyulan kadar üretim fikrini benimser. İlk bakışta bu durum yüksek bir üretim kapasitesini meydana getirmeye gibi görünmektedir. Fakat küçük üreticiliğin hâkim olduğu bir ekonomik sistem içinde herkesin ihtiyacına cevap vermeye amaç edinen yüksek bir üretim düzeyi sağlanmıştır. Bir ürünün kalitesinin ve fiyatının kontrol edilmesi, narh sistemi olarak hayata geçmiştir. Bu bağlamda ürün fiyatlarının, temel prensip olarak tekelden yürütülmediği bir ekonomik ortamda meydana gelmesi hedeflenmiştir. Bilinmezlik ve belirsizliklerin giderildiği ekonomik sistemin yapı taşı fiyat denetimi ve narh sistemi içerisinde yer alan kalite denetimi ve bir standardın olmasıdır.¹⁹ Yatırım konusunda, ticaret sektörü devletin sıkı denetimine maruz kalmıştır. Kâr hududu, narh ve diğer denetlemelere rağmen ola ki bir sermaye birikimi oluşmuşsa ve bu denetleyicinin gözünden kaçmış olsa bile, bu sermaye birikimi iktisadi hayatın diğer sektörlerine yatırma olanakları son derece az hatta imkânsıza yakındır. Finansal olarak üstün bir zümrenin oluşmaması, halk arasında sınıfsal farkların yaşanmaması için bu denetim ve kontrol doğal bir tepkidir. Miri mülkiyet ve denetleme rejimi bunu mümkün kılmadığı gibi, esnaf örgütlerinin de kesin engellemeleri mevcuttur. Kısaca söylemek gerekirse Osmanlı ekonomi sistemi kapitalist sisteme yalnızca kapalı değil, aynı zamanda karşıdır. Bunun en açık örneği kapitalist sisteme en yakın olması gereken ticaret sektöründe gördüğümüz sınırlandırma, kontrol ve düzenlemelerdir.²⁰

4. Osmanlı Narh Sistemi Uygulama Şekli ve Politikası

Toplumsal düzeni sağlamak, ürün kalitesi ve ürün fiyatlarını belirlemek için konulan kurallara aykırı davranışlar, görülen olaylardandı ve bunun cezası ve yaptırımı oldukça sertti. Ticari ilişkilerde halkı kandırarak davranışlardan kaçınılması, ürün fiyatlarını gereksiz bir şekilde yükseltecek hareketlerden uzaklaşılması hedeflenmiştir. Üretilen ve halk tarafından ihtiyaç duyulan ürünlerin üreticiden tüketiciye gidebileceği en kestirme yolu bulmak amaçlanmış ve komisyonculuk cezai yaptırıma tabi tutulmuştur.²¹ Bazen narh uygulamasında kurallara uymayan ve toplum düzenini bozan esnafın sözle uyarılıp durumunu düzeltmeyenlerin mahkemeye çıkarıldığı görülmektedir. Buna örnek olarak Ayntab şer'iyeye sicilinin 1540 yılına ait bir hüküm kaydında fırıncı esnafının düşük kalitede ekmek çıkarması sorun teşkil etmiş ve bu durum muhtesip başkanlığında bir heyet tarafından birkaç gün incelemeye tabi tutulmuş ve Altı fırıncı esnafının ekmeğinin topluma satışa sunulmak için yeterli nitelikte olmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine fırıncılar şeyhi tarafından bu 6 fırıncı hem sözle rencide edilmiş hem de olay mahkemeye taşınmıştır.²² Örgüt içi çatışmanın sınırını aşan kurallara aykırı davranışlar, tüketicilere ve topluma yansıdığı ve halkı ilgilendirecek duruma geldiği zamanlarda, kadı ve maiyetindeki yardımcılar olağan bir şekilde müdahale etme hakkına sahiptiler. Üreticinin ürettiği malların fiyatları ve kaliteleri mevzusunda anlaşmazlıklar çoğunlukla bu konuları kapsamaktadır. Bu gibi durumlarda esnaf loncalarının kuralları tespit etme bakımından yetkileri çok azdır. Bilhassa da ürün fiyatlarının tanımlanmasında, yetki devlet otoritesi olarak kabul edilen kadıya aittir. Esnafın narh fiyatlarının belirlenmesindeki rolü, üretilen ürünün üretim fiyatını yani maliyetini belirlemenin güçlüklerine yardımcı olmaktan öte gitmemiştir. Fakat belirtilmelidir ki esnafın, narhın konulmasında danışmanlıkla sınırlandırıldığı sanısı yanlıştır. Fiyat belirlenmesi ve kalite mevzusunda, genellikle sanıldığı gibi ilgisiz ve alakasız değildir. Özellikle bir ürünün kalitesi söz konusu olduğunda devletin görevlendirdiği kişiler kadar özen göstermişlerdir. Herhangi bir esnaflık alanında bu alanın üyelerinden birinin kurallara uymayan davranışı, o esnaflık örgütünün

¹⁶ Akdağ, *age*, s. 518.

¹⁷ Kütükoğlu, “Narh”, s. 390.

¹⁸ Kırım Hanlığı şer'iyeye sicillerinde yer alan örnekler için Bkz. Ahmet Doğan, “Bahçesaray Para Vaktfları Üzerine Tespitler”, *Son Bozkurt Mustafa Abdülcemil Kırmıoğlu Armağanı*, Haz. Sadettin Yağmur Gömeç, Pınar Yiğit Türker, Sonay Ünal ve Abdul Metin Çelikkibek, Berikan Yayınevi, Ankara 2023, s. 84

¹⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 67.

²⁰ Genç, *age*, s. 72.

²¹ Tabakoğlu, *age*, s. 68.

²² Leslie Peirce, *Ahlak oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 250.

sosyal statüsünü örseleyerek, itibarına gölge düşürecek sonuçlar meydana gelmemesi için titizlikle davranmışlardır.

Temel gıda maddesi olan ekmeğe, et gibi ürünler başta olmak üzere narh uygulamasında tüketim maddelerinin çoğu için belirlenen narh fiyatlarında esnaf için belirlenen kâr sınırının %10'u aşmaması, narha aykırı davranışların ve ihtilafların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Zira faiz sınırı belli dönemlerde %20'e kadar çıkabiliyordu.²³ Finansal döngüde faiz sınırının %15-20'nin üzerine çıktığı dönemlerde ve yıllık enflasyonun da %5'i geçtiği zamanlarda, belirlenen narh fiyatlarına muhalif davranışların artması kaçınılmazdır ve bunun önüne geçmek hiç kolay olmamıştır.²⁴ Narh fiyatları kadı ve bölgenin ileri gelenleri tarafından belirlenir fakat fiyatlar belirlenirken üretici ve satıcı esnafın da fikrine danışılırdı. Bazen yeni narh talebi esnaf tarafından da gelebilirdi. Ham madde fiyatlarındaki yükseliş, koşulların değişimi esnafı bu talebe iten sebeplerden biriydi. Yeni narh belirlenmesinde doğrudan doğruya devlet tarafından girişim yapılmasının yanı sıra esnafın müracaatı veya tüketicinin müracaatı ile de narh tespiti yapılabilirdi. Esnafın yeni narh talebi başvurusu ise iki sebeple kendini gösterirdi. Bunlardan ilki, kendi içlerindeki anlaşmazlık ve çatışmayı önlemek için talep ettikleri narh idi. Esnafın narh tespiti hususunda ikinci müracaat sebebi ise genellikle ham madde fiyatlarının artmasıyla birlikte kar oranlarının azalması üzerine cereyan ederdi. Bu iki durumda da müracaat, resmi makamlarca münasip bulunduğu kabul edilir aksi takdirde ise reddedilirdi.²⁵

Narha muhalif davranışlarda, örneğin ekmeğin makul oranında veya kumaşın bir top uzunluğundaki %5 civarında olan oynamalar, doğal insanî yanılma hududu içerisinde addedilerek herhangi bir cezai yaptırım uygulanmazdı. Narhın dışındaki fiyat oynamaları sınırı aştığı zaman dahi savaş halleri ve kıtlık dönemleri dışında, genellikle yaygın kanının zıddına çok sert önlemlere başvurulmamıştır. Bu durumlarda kamu otoritesinin genelde izlediği yol bir daha yapmamasını salık vermek ve ikaz etmek olurdu. Suçlu Müslüman'a hapse atılma Gayrimüslim ise küreğe konma cezaları ise narhtan sapma yüksek oranlara çıktığında ve bu olay tekrar ettiğinde görülürdü. Ancak yine bu durumda da cezalandırma genellikle birkaç ay ile birkaç hafta arasında verilir ve fazla uzun sürmezdi.²⁶

5. Osmanlı'da Narh Uygulama Zamanları

Osmanlılarda yıllık ve mevsimlik narh verilmesinin yanı sıra sikke tashihlerinden sonra, kıtlık, tabii afetler, savaş ve ablukadan sonra da yeni narh belirlenmesi olurdu. Mevsimlik verilen narhlar gıda maddeleri üzerine gelen yeni fiyatlandırmayı gösterirdi. Savaş dönemlerinde olduğu gibi olağan dışı durumlarda ordunun ihtiyacı olan ürünlerin vergi karşılığı veya ücrete tabi toplanması piyasadaki maddelerin azalmasına ve aynı zamanda üreticilerinin de sefere katılması, pazarlara arz edilen ürün miktarının düşmesine ve fiyatların yükselmesine sebep olmuştur ve bu sebeple de yeni narh belirlenmesi zorunluluğu hâsıl olmuştur.²⁷

Osmanlı Devleti özellikle ithal edilen mallara ve tam bir rekabet ortamının mevcut olduğu piyasalara asla karışmamıştır. Osmanlı'nın müdahil olduğu piyasalar rekabetin tam olarak olmadığı tekellerdir. Bunun sebebi ise haksız rekabetin önüne geçmektir. Eğer müdahil olunmuşsa da bu müdahale daha çok tüketicinin refahı düşünüldüğü için yapılmıştır. Çünkü ekonomide ithal malları pazarı, sanayi ürünleri pazarı, tarım pazarı, yerli ürün pazarı, gibi birçok piyasa türünde rekabetin ölçüsü farklı olabiliyor ve eksik rekabetin bulunduğu pazarlarda fiyatlar tüketiciyi zor duruma düşürecek şekilde artabiliyordu.²⁸

Osmanlı ekonomisi, belirli temel ihtiyaç maddelerine belli bir standart oluşturmuştur ve bunlara denetim getirmiştir. Halkın geneline hitap eden ürünler üzerine narh konulmuştur. Genel ihtiyaç dışı ve lüks olarak tabir edilen ürünler ve ithal malları fiyat denetime tabii değildir. Müslüman fıkıhçıların oluşturduğu bir teoriye göre, halkın gerçek ihtiyaç malzemeleri ve lüks mallar arasında bir sınıflandırma yapılmalıdır. Bu teoriye göre ekonomik piyasada, birçok tüccar tarafından ithal edilen lüks malların narh denetimine girmemesinin yanında, günlük pazarda satışa sunulan esas ihtiyaç ürünleriyle yerel ürünler, devletin görevlendirdiği kadı ve muhtesibin uyguladığı narh sistemiyle sıkı gözetim altındadır. Bu ihtiyaç ürünlerine belirlenecek bedel denetimi ile pazardaki fiyat, ölçü, ağırlık ve kalitenin mütemediyen denetlenmesi devletin başı olarak sultanın veya yerel kadının ilk vazifelerindedir ve gerçekten de Osmanlı sultanlarının bu göreve azami derecede önem verdikleri bilinmektedir.²⁹

Narh uygulamasında bazı istisnalar da dikkat çekmektedir. Narh fiyatlandırılmasında bazı hususların göz önünde bulundurulmasına örnek olarak kaliteli mal imal eden ve satışa sunan esnafı normalinden daha yüksek

²³ Doğan, *agm*, s. 84.

²⁴ Genç, *age*, s. 294.

²⁵ Mübahat Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, İstanbul 1978, s. 2.

²⁶ Genç, *age*, s. 294-295.

²⁷ Kütükoğlu, "Narh", s. 390.

²⁸ Nuri Zumrud, "Esnaf Birlikleri ve Narh Sistemi", *Balkan ve Yakındoğu Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Tekirdağ 2019, s. 44.

²⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayınları, C. 1, İstanbul 2009, s. 83-84.

NARH SİSTEMİ VE ANKARA'DA BİR NARH KAYDI ÖRNEĞİ

bir bedelden satışa çıkmalarına izin verilmesini söyleyebiliriz. Bir narh kaydında, meslektaşları 1 akçeye 125 dirhem ekmek satarken Ekmekçi Mustafa'nın 120 dirhem satmasına izin verildiği görülmektedir.³⁰ Bir diğer dikkat çekici narh fiyatlandırması ise bazı ürünlerin fiyatları üreticinin ürettiği mallara göre olmasıdır. Bir narh kaydında kalemdan fiyatı belirlenirken Üstat İbrahim işi ve Üstat Mehmet işi olanların fiyatları açıklanmıştır.³¹

Sikke tashihlerinden sonra yapılan düzenlemelerde piyasada ürün çeşitleri çok olduğundan hepsine kadılıkça narh verilmesi çok zordur ve zaman gerektirmektedir. Bu sebepten demirbaş ürünlerin satış değerleri tayin edildikten sonra diğerleri, ilgili esnaf loncalarının idarecilerine bırakılmıştır. H.1050/M.1640 tarihli narh defterinde bu duruma örnek olarak devatçılar narhı söylenebilir.³²

19. yüzyılın ortalarına kadar kadılar, narh verme ve narh kontrolü görevlerine devam ettiler. 1851'de Es'ar Nezâreti narh işleriyle uğraşmak üzere teşekkül ettiyse de uzun ömürlü olmayı pek başaramadığından İhtisap Nezâreti'ne bağlı olarak Es'ar Meclisi 1854'te kurulmuştur. Fakat kısa süre sonra bu kurumun da kaldırılmasıyla şehremaneti narh işleriyle ilgilenmeye başlamıştır. Şehremaneti kurumunun meydana gelmesinden sonra et narhının halen kadı tarafından iki yıl boyunca verilmeye devam ettiği belgelerden anlaşılmaktadır. Sicillerde narh kaydı 1856 yılından itibaren artık görülmemektedir. Bundan birkaç yıl sonra da ve fiyatlar serbest piyasada belirlenir olmuş, önce sebze ve meyve hariç, ardından ekmek hariç diğer ürünler üstündeki narh uygulaması kaldırılmıştır. Yiyecek ürünlerine narhın hangi zamanlarda verileceği ihtisap kanunnamelerinde tayin edilmiştir. Narh ilk İstanbul kadısı öncülüğünde verilmiş daha sonra diğer kadılıklara bu fiyat listelerini gösteren belgeler gönderilmiştir. Yeni fiyat listeleri eline ulaşan kadılıklar bunları kendi mahkemelerine bildirir ve bu fiyat listelerini sicil kayıtlarına geçirirlerdi.³³

6. Taşrada Bir Narh Kaydı: Ankara Örneği

İstanbul'da yeni narh belirlendiğinde ürünlerin yeni değerleri taşra şehirlerine de gönderilmiş, buralarda belirlenen narh fiyatları merkeze bildirilmiştir. Taşrada narh kadı öncülüğünde âyan ve eşrafla istişare edilerek tespit edilmiş, daha sonra o yerin yüz ölçümüne göre vali ya da muhafız gibi bir kamu görevlisinin onayı alınmıştır. Bu da merkezdeki ferman ve buyuruldu hükmüne geçmiştir.³⁴

Bu kayıtlardan bir tanesi de Ankara 945 numaralı Şer'îye Sicil Defterindeki H. 19 Safer 1266/M. 4 Ocak 1850) ve H. 19 Safer 1267/M. 24 Aralık 1850 yıllarına ait iki kayıttır. Sözü edilen narh kayıtlarındaki veriler iki yılı karşılaştırmalı şekilde tablo olarak aşağıda verilmiştir.

H. 19 Safer 1266 (M. 4 Ocak 1850)		H. 19 Safer 1267 (M. 24 Aralık 1850)		Değişim Yüzdesi	Kıyas
Türü	Kıymet	Türü	Kıymet		
Etmekçiyân Esnafı					
Nân-ı azîz (1 kıyye)	16 p.	Nân-ı azîz (1 kıyye)	16 p.	0%	Sabit
Nân-ı hâs (1 kıyye)	22 p.	Nân-ı hâs (1 kıyye)	22 p.	0%	Sabit
Kasab Esnafı					
Lahm-i ganem (1 kıyye)	60 p.	Lahm-i ganem (1 kıyye)	60 p.	0%	Sabit
Rûvgan-ı kuyruk (1 kıyye)	110 p.	Rûvgan-ı kuyruk (1 kıyye)	114 p.	3,60%	Artmış
Lahm-i bakar (1 kıyye)	40p.	Lahm-i bakar (1 kıyye)	34 p.	15,00%	Azalmış
Bakkal Esnafı					
Uruş pirinci (1 kıyye)	-	Uruş pirinci (1 kıyye)	-	0%	Sabit
Yabanâbâd pirinci (1 kıyye)	-	Yabanâbâd pirinci (1 kıyye)	-	0%	Sabit
Amasya eriği (1 kıyye)	80 p.	Amasya eriği (1 kıyye)	88 p.	10%	Artmış

³⁰ Halil Sahillioğlu, "Bolu'da Eşya Narh Fiyatları 1669-1679", *Çele Dergisi*, S. 12, Bolu 1964, s. 9.

³¹ Yaşar Yücel, *1640 Tarihli Es'ar Defteri Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, Dil Tarih Coğrafya Basım Evi, Ankara 1982, s. 9.

³² Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınları, İstanbul 1983, s. 108.

³³ Kütükoğlu, "Narh", s. 390.

³⁴ Kütükoğlu, "Narh", s. 390.

HİCRAN BAYRAKCI

Ufak iğde (1 kıyye)	44 p.	Ufak iğde (1 kıyye)	44 p.	0%	Sabit
Konya kişnişi (1 kıyye)	72 p.	Konya kişnişi (1 kıyye)	-		
Çekirdekli zerdali kurusu (1 kıyye)	48 p.	Çekirdekli zerdali (1 kıyye)	48 p.	0%	Sabit
Zeytin yağı (1 kıyye)	240 p.	Zeytin yağı (1 kıyye)	280 p.	16,60%	Artmış
Asel revak (1 kıyye)	210 p.	Asel revak (1 kıyye)	160 p.	23%	Azalmış
Siyam yağı (1 kıyye)	240 p.	Siyam yağı (1 kıyye)	-		
Oğma peyniri (1 kıyye)	40 p.	Oğma peyniri (1 kıyye)	40 p.	0%	Sabit
Pekmez (1 kıyye)	48 p.	Pekmez (1 kıyye)	52 p.	8,33%	Artmış
Yerli sarımsağı (1 kıyye)	52 p.	Yerli sarımsağı (1 kıyye)	32 p.	38,46%	Azalmış
Soğan (1 kıyye)	16 p.	Soğan (1 kıyye)	8 pare	50%	Azalmış
Yabandan gelen tahin helvası (1 kıyye)	160 p.	Yabandan gelen tahin helvası (1 kıyye)	200 p.	25%	Artmış
Fındık (1 kıyye)	120 p.	Fındık (1 kıyye)	-		
Tokaloğlu zerdali (1 kıyye)	-	Tokaloğlu zerdali (1 kıyye)	-	0%	Sabit
Beypazarı pirinci (1 kıyye)	-	Beypazarı pirinci (1 kıyye)	-	0%	Sabit
Pestil (1 kıyye)	72 p.	Pestil (1 kıyye)	-		
Kaba erik (1 kıyye)	64 p.	Kaba erik (1 kıyye)	-		
Sultan iğde (1 kıyye)	76 p.	Sultan iğde (1 kıyye)	72 p.	5,26%	Azalmış
Çemen (1 kıyye)	24 p.	Çemen (1 kıyye)	-		
Haşaş yağı (1 kıyye)	180 p.	Haşaş yağı (1 kıyye)	200 p.	11,10%	Artmış
Rûvgan-ı sade (1 kıyye)	260 p.	Rûvgan-ı sade (1 kıyye)	240 p.	7,70%	Azalmış
Ceviz içi (1 kıyye)	112 p.	Ceviz içi (1 kıyye)	-		
Ağda (1 kıyye)	84 p.	Ağda (1 kıyye)	96 p.	9,52%	Artmış
Sünme peyniri (1 kıyye)	56 p.	Sünme peyniri (1 kıyye)	60 p.	7,14%	Artmış
Yaban sarımsağı (1 kıyye)	40 p.	Yaban sarımsağı (1 kıyye)	24 p.	40%	Azalmış
Bulama (1 kıyye)	96 p.	Bulama (1 kıyye)	112 p.	16,66%	Artmış
Tahin (1 kıyye)	180 p.	Tahin (1 kıyye)	180 p.	0%	Sabit
Zeytin tanesi (1 kıyye)	120 p.	Zeytin tanesi (1 kıyye)	125 p.	4,16%	Artmış
Fasülye (1 kıyye)	28 p.	Fasülye (1 kıyye)	24 p.	14,28%	Azalmış
Kuşamlı zerdali (1 kıyye)	-	Kuşamlı zerdali (1 kıyye)	-	0%	Sabit
Manav Esnafı					
İncir ma'arezaki (1 kıyye)	88 p.	İncir (1 kıyye)	96 p.	9,10%	Artmış
Güzelhisar üzümü (1 kıyye)	56 p.	Güzelhisar üzümü (1 kıyye)	76 p.	35,70%	Artmış
Siyah üzüm (1 kıyye)	56 p.	Siyah üzüm (1 kıyye)	-		
Tire üzümü (1 kıyye)	56 p.	Tire üzümü (1 kıyye)	76 p.	35,70%	Artmış
Helvacı Esnafı					
Şişe helvası (1 kıyye)	160 p.	Şişe helvası (1 kıyye)	130 p.	18,75%	Azalmış
Tahta helvası (1 kıyye)	140 p.	Tahta helvası (1 kıyye)	160 p.	14,30%	Artmış

NARH SİSTEMİ VE ANKARA'DA BİR NARH KAYDI ÖRNEĞİ

Tahin helvası (1 kıyye)	160 p.	Tahin helvası (1 kıyye)	180 p.	12,50%	Artmış
Leblebici Esnafı					
Sade leblebi (1 kıyye)	44 p.	Sade leblebi (1 kıyye)	36 p.	18,20%	Azalmış
Kızarmış leblebi (1 kıyye)	62 p.	Kızarma leblebi (1 kıyye)	40 p.	35,50%	Azalmış
Duhâncı Esnafı					
Samsun duhâni (1 kıyye)	200 p.	Samsun duhâni (1 kıyye)	220 p.	10%	Artmış
Canik duhâni (1 kıyye)	200 p.	Canik duhâni (1 kıyye)	220 p.	10%	Artmış
Döğülmüş kahve (1 kıyye)	480 p.	Döğülmüş kahve (1 kıyye)	720 p.	50%	Artmış
Ova duhâni (1 kıyye)	140 p.	Ova duhâni (1 kıyye)	180 p.	28,60%	Artmış
Aydın duhâni a'lâsı (1 kıyye)	320 p.	Aydın duhâni (1 kıyye)	-		
Nalbant Esnafı					
At nalı (1 kim)	260 p.	At nalı (1 kim)	260 p.	0%	Sabit
Merkeb nalı (1 kim)	120 p.	Merkeb nalı (1 kim)	120 p.	0%	Sabit
Katır nalı (1 kim)	240 p.	Katır nalı (1 kim)	240 p.	0%	Sabit
Pastırmacı Esnafı					
A'lâ pastırma (1 kıyye)	180 p.	A'lâ pastırma (1 kıyye)	180 p.	0%	Sabit
Sucuk (1 kıyye)	220 p.	Sucuk (1 kıyye)	220 p.	0%	Sabit
Ednâ pastırma (1 kıyye)	140 p.	Ednâ pastırma (1 kıyye)	140 p.	0%	Sabit
Tekneci Esnafı					
Tuz (1 yarım)	80 p.	Tuz (1 yarım)	80 p.	0%	Sabit
Çıra (1 kıyye)	8 pare	Çıra (1 kıyye)	8 pare	0%	Sabit
Mercimek (1 kıyye)	-	Mercimek (1 kıyye)	-	0%	Sabit
Kil (1 kıyye)	7 pare	Kil (1 kıyye)	10 pare	42,85%	Artmış
Kömür (1 kıyye)	10				
Bulgur (1 kıyye)	7 pare	Bulgur (1 kıyye)	10 pare	42,85%	Artmış
Demirci Esnafı					
Şivat demiri (1 kıyye)	110 p.	Şivat demiri (1 kıyye)	90 p.	18,20%	Azalmış
Yalman saban demiri burunlaması	100 p.	Yalman saban demiri burunlaması	100 p.	0%	Sabit
Çeliklemesi	40 p.	Çeliklemesi	40 p.	0%	Sabit
Kaya eğrisi (1 kıyye)	180 p.	Kaya eğrisi (1 kıyye)	160 p.	11,10%	Azalmış
Kazma burunlaması	50 p.	Kazma burunlaması	50 p.	0%	Sabit
Sabuncu Esnafı					
Aydın sabunu (1 kıyye)	200 p.	Aydın sabunu (1 kıyye)	220 p.	10%	Artmış
Girit sabunu (1 kıyye)	300 p.	Girit sabunu (1 kıyye)	300 p.	0%	Sabit
Mum (1 kıyye)	230 p.	Mum (1 kıyye)	220 p.	4,34%	Azalmış
Bezir (1 kıyye)	180 p.	Bezir (1 kıyye)	3 pare	98,33%	Azalmış
Börekçi Esnafı					
Simit ve çörek (1 kıyye)	34 p.	Simit (1 kıyye)	34 p.	0%	Sabit

HİCRAN BAYRAKCI

Kadayıf (1 kıyye)	42 p.	Kadayıf (1 kıyye)	40 p.	4,76%	Azalmış
Kâhi (1 kıyye)	72 p.	Kâhi (1 kıyye)	72 p.	0%	Sabit
Mumcu Esnafı					
Mum (1 kıyye)	230 p.	Mum (1 kıyye)	220 p.	4,34%	Azalmış
Bezir (1 kıyye)	180 p.	Bezir (1 kıyye)	3 pare	98,33%	Azalmış

Tablo 1: *Ankara'nın 1266 ve 1267 Yılı Narh Fiyatları Kıyaslaması*³⁵

Belgelerin tarihlerine bakıldığında her iki yılda da hicri yılın ikinci ayı olan Safer ayının 19. günü fiyatların belirlendiği görülmektedir. Fiyatlar belirlendikten sonra belgeye kaydediliş şekli her ürünün satıcı esnafına göre sınıflandırılmış ve ona göre kaydedilmiştir. Narh kaydında 14 ayrı esnaf grubu göze çarpmaktadır. *Etmekçiyan* esnafı listede ilk sırada yerini almış, ikinci olarak da kasap esnafı fiyat listesi verilmiştir. İki temel gıda maddesi olan ekmek ve et üzerinden yıllık artış değerlendirmesi yapıldığında et ve ekmek fiyatlarında bir değişim yaşanmamıştır. Fiyatlar sabit kalmıştır. En fazla artış %50 ile dövülmüş *kahvede* görülmekte 1266 yılında 480 pareye satılırken 1267 yılında 720 pareden fiyatı belirlenmiştir. İlk yıl 16 pareye satılırken ikinci yıl 8 pareden satılmıştır. Dövülmüş kahvedeki %50'lik artışın sebebi ise ayrı bir araştırma konusudur. Kahve tüketimindeki talep artışı nedeniyle böyle bir sonuç ortaya çıkması muhtemeldir. Ayrıca *soğan* fiyatında da %50'lik bir azalma vardır. Manav esnafının sattığı *Güzelhisar üzümünde* %35'lik bir artış gözlenmektedir. Üzümün fiyatı 56 pareden 76 pareye yükselmiş ve hatırı sayılır bir artış olmuştur. Yabandan gelen *tahin helvasında* %25'lik bir artış olmuş, 1 kıyyesi 160 pareye satılırken ikinci yıl 1 kıyyesi 200 pareye satılmaya başlanmıştır. Muhtemelen ithal ürün olduğu için böyle bir artış söz konusu olmuştur. Temel gıda maddelerinden bir diğeri olan *zeytinyağı* da ilk yıl 240 pareye satılırken diğer yıl 280 pareden satılmış ve %16'lık bir artışa maruz kalmıştır. *Yerli sarımsağın* 1 kıyyesi 52 pareden 32 pareye düşmüş, *yaban sarımsağı* da 40 pareden satılırken 24 pareye düşmüş ve %40'lık bir düşüş yaşamıştır. Soğan fiyatındaki düşüşle birlikte değerlendirildiğinde sene içinde soğan ve sarımsak üretimin fazla olduğu sonucuna varılabilir. Dikkat çekici bir diğer fiyat değişimi ise *bezir* fiyatında yaşanmıştır. İlk kayıta 180 pareden satılırken ikinci kayıta fiyatı 3 pareye düşmüş ve %98'lik bir fiyat azalması olmuştur. *Duhâncı* esnafının fiyat listesine bakıldığında bütün ürünlerin fiyatlarında bir artış vardır. *Samsun Duhânının* 1 kıyyesi ilk yıl 200 pare iken ikinci yıl 220 pare olarak belirlenmiştir. %10'luk bir artış söz konusudur. *Canik Duhânının* 1 kıyyesi ilk yıl 200 pare iken ikinci yıl 220 pareye yükselmiştir ve %10'luk bir artış göze çarpmaktadır. *Ova Duhâni* kıyyesi ilk yıl 140 pare iken ikinci yıl 180 pareye çıkmıştır. %28'lik bir artış yaşamıştır. Nalbant esnafında ise 3 kalem ürünün fiyatında iki yılda da bir değişiklik olmamış *at nalı* 260 pareden, *merkep nalı* 120 pareden, *katır nalı* ise 240 pareden fiyatlandırılmıştır. *Demirci* esnafında 5 kalem maldan 3 tanesi sabit kalmış diğer ikisinde ise fiyat düşüşü yaşanmıştır. *Nalbant* esnafındaki fiyatların sabit kalmasındaki sebep demir fiyatlarının değişmemesi olabilir. *Aydın sabunun* fiyatı 200 pareden 220 pareye yükselerek %10'luk bir artış yaşamıştır. Simit'in fiyatı ise her iki yılda 34 pare ile aynı kalmıştır. 1 kıyye kadayıf fiyatında ise 42 pareden 40 pareye düşerek %4.7'lik bir düşüş olmuştur. Demirci esnafına verilen *kazma burunlamasının* fiyatı ise her iki yılda da 50 pare ile sabit kalmıştır. Bir tekneci esnafı ürünü olan *tuz* da yine fiyatı 80 pare ile sabit kalan bir üründür. Tekneci esnafının bir diğer ürünü olan *kilin* ise 1 kıyye fiyatı ilk yıl 7 pare iken ikinci yıl 10 pareye yükselerek %42.8'lik bir artış kayda geçmiştir. Bakkal esnafı ürünü olan *Sultan iğdesinin* 1 kıyye fiyatı ilk yıl 76 pare iken ikinci yıl 72 pareye düşerek %5.2'lik bir azalış yaşamıştır. Verilen narh kaydında bazı ürünlerin her iki yılda da fiyatları kayda geçmemiştir. Buna örnek olarak *Beypazarı Pirinci* ve *Tokaloğlu zerdalinin* 1 kıyye fiyatları gösterilebilir. Yine en çok ürün çeşitliliğine sahip Bakkal esnafı ürünlerinden bir diğeri olan *Haşaş yağı* ilk yıl kıyye fiyatı 180 pare iken ikinci yıl 200 pare olarak belirlenmiş ve %11.1'lik bir artış kayda geçmiştir. *Sünme peynirinin* fiyatı ilk yıl 56 pareden satışa sunulurken ikinci yıl fiyatı 60 pareye çıkmıştır. Sünme peynirinin fiyatında %7.1'lik bir artış olmuştur. Bir bakkal esnafı ürünü olan *bulama* ise ilk yıl 96 pareden satılmış ikinci yıl fiyatı ise 112 pare olarak belirlenmiştir. Artış oranı ise %16'dır. İlk yıl fiyatı 24 pare olarak belirlenen *çemenin* ikinci yıl fiyatı kayda geçmemiştir. Yine ikinci yıl fiyatı kayda geçmeyen bir diğer ürün ise *findıktır*. İlk yıl 1 kıyyesi 120 pare olarak kayda geçmiş fakat ikinci yıl fiyatı belirlenmemiştir. *Rüvgan-ı sade* ise ikinci yıl düşüş yaşamış bir üründür. İlk yıl 1 kıyye fiyatı 260 pare iken ikinci yıl 240 pareye düşmüştür. %7'lik bir azalma söz konusudur. *Ceviz iğdinin* 1 kıyye fiyatı ilk yıl 112 pare iken ikinci yıl fiyatı belirlenmemiştir. Yine *çemen* ürünü de ikinci yıl fiyat belirlenmesine tabi tutulmamıştır. İlk yıl 1 kıyyesi 24 pareden satışa sunulmuş fakat ikinci yıl fiyatı kayda geçmemiştir. *Amasya eriğinin* ilk yıl kıyye fiyatı 80 pare iken ikinci yıl 88 pareye yükselmiştir. Bu üründe %10'luk bir artış yaşanmıştır. *Uruş Pirinci* ve *Yabanabad Pirinci* de Beypazarı Pirinci gibi fiyat belirlenmesine tabi tutulmamıştır. *Ufak iğdenin* 1 kıyyesi 44 pare fiyatı ile

³⁵ Hicran Bayrakçı, *945 Numaralı Şer'îye Sicil Defterine Göre (1849-1850) Ankara'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2011, s. 11- 12.

NARH SİSTEMİ VE ANKARA'DA BİR NARH KAYDI ÖRNEĞİ

her iki yılda da bedeli sabit kalmıştır. *Asel Revak* ilk yıl fiyatı 210 pare iken ikinci yıl fiyatı ise 160 pareye düşmüştür. %23'lük bir düşüş söz konusudur. Yine ilk yıl fiyatı belirlenip ikinci yıl fiyatı belirlenmeyen bir diğer ürün ise *Siyam yağdır*. İlk yıl fiyatı 240 paredir ikinci yıl fiyatı kayda geçmemiştir. İlk yıl 1 kıyye fiyatı 120 pare olan zeytinin ikinci yıl fiyatı 125 pare olarak belirlenmiştir. %4'lük bir artış yaşanmıştır.

Narh defterindeki diğer ürünlerde ise çok fazla değişiklik gözlenmemiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin taşrasında bazı ürünlerin fiyatlarında istikrar sağlandığını göstermektedir.

Ürün	Miktar/ kıyye	Guruş/pare	Ürün	Miktar/kıyye	Guruş/pare
Sade yağ	1	167	Pekmez	1	40
Asel	1	96	Soğan	1	9
Siyah üzüm	1	36	Sarımsak	1	46
İncir	1	66	Sabun	1	168
Ala Dağ üzümü	1	42	Bezir	1	126
Fındık	1	72	Mum	1	142
Badem	1	180	Kil	1	9
Sumak	1	72	Tuz	1	46
Kışniş	1	72	Zeytin	1	48
Pestil	1	48	Lahm-ı ganem	1	45
Süzme peynir	1	48	Lahm-ı keçi	1	42
Oğma peyniri	1	46	Lahm-ı bakar	1	24
Ceviz içi	1	84	Hamur ekmek	1	9
Erik kurusu	1	72	Hamur pide	1	..
Zerdali kurusu	1	72	Francala	1	..
Tahin helvası	1	108	Kuyruk	1	60
Tahta helvası	1	84	İç yağı	1	53
Üzüm helvası	1	90			

Tablo 2: H. 1220 yılının Ankara Kış Narhı Fiyatları³⁶

H. 1220 yılında verilen kış narhına göre *hamur ekmeğin* fiyatı 9 pare olarak belirlenmiştir. Bundan 46 yıl sonra yani H. 1266 yılında ise Nan-ı aziz olarak geçen ekmek fiyatı ise 22 pare olarak kaydedilmiştir. H. 1220 yılında *Lahm-ı ganem* (koyun eti) 1 kıyyesi 45 pare olarak kayda geçmiştir. H. 1266 yılında ise 60 pare olarak kaydedilmiştir. *Lahm-ı bakar* (sığır eti) ise H. 1220 yılında 24 pare iken H. 1266 yılında 34 pareye yükselmiştir. *Kuyruk yağı* H. 1220 yılında 60 pare iken H. 1266 yılında 110 paredir. Değişmeyen fiyatı ile dikkat çeken ürün ise *kışniş*. *Kışniş* H. 1220 ve H.1266 yılında da 72 pare olarak belirlenmiştir. *Pekmezin* 1 kıyyesi H. 1220 yılında 40 pare olarak belirlenirken H. 1266 yılında 52 pare olarak kayda geçmiştir. H. 1266 yılında *Zeytinin* kilosu 120 pare olarak kayda geçerken H. 1220 yılında kıyyesi 48 paredir. *İncirin* kıyyesi H. 1220 yılında 66 pare iken H. 1266 yılında 88 paredir. H. 1120 yılında 84 pare olarak kayda geçen *ceviz içi* H. 1266 yılında 112 pare olarak kayda geçmiştir. *Soğanın* kıyyesi H. 1220 yılında 9 pare iken 44 yıl sonra belirlenen kıyye fiyatı 16 paredir. *Sarımsak* H. 1266 yılında 52 pare iken H. 1220 yılında 46 pare olarak kayda geçmiştir. *Fındığın* kıyyesi H. 1220 yılında 72 pare olarak belirlenmiş H. 1266 yılında ise 120 pareye çıkmıştır. H. 1220 yılında *Oğma Peynirin* kıyyesi 46 pare iken H. 1266 yılında fiyatında bir düşüş yaşanmış ve kıyyesi 40 pareye düşmüştür. Bu duruma bakarak peynir üretiminin fazlaştığı söylenebilir. *Siyah üzüm* ise H. 1220 yılında 36 pare iken H. 1266 yılında 56 pareye yükselmiştir. *Aselin* (bal) bir kıyye fiyatı H. 1220 yılında 96 pare iken 46 yıl sonra verilen narhta fiyatı ise 210 pare olarak kayda geçmiştir. *Tahin helvası* fiyatı H. 1266 yılında 160 pare olarak kayda

³⁶ BOA. AŞS/889-35.

geçerken H. 1220 yılında 108 paredir. *Tahta helva* ise H. 1220 yılında 84 pare iken H. 1266 yılında 140 pare olmuştur. *Tuzun* bir kıyyesi H. 1220 yılında 46 pare iken H. 1266 yılında 80 pare olmuştur. *Kilin* fiyatı H. 1220 yılında 9 pare iken H. 1266 yılında 7 pareye gerilemiştir. H. 1220 yılında 142 pare olan *Mum* H. 1266 yılında 230 pareye yükselmiştir. Mumun fiyatının diğer ürünlere kıyasla yüksek olmasının sebebi kullanımının fazla olması sebebi ile talebinin fazla olmasından kaynaklanmış olabilir. H. 1220 yılında *Bezirin* fiyatı 126 pare iken H. 1266 yılında 180 pareye yükselmiştir.

SONUÇ

Genel bir değerlendirme yapacak olursak Osmanlı Devleti halkının refahını iktisadi yönden ön planda tutmuştur. Bunu düzenli bir şekilde tutulan narh defterlerinden çıkarmak mümkündür. İslam ekonomisinde narh çok gerekli görülmemişse de fiyatlara müdahale edilmesi ihtiyacıyla narh, Osmanlı iktisadi hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı narh belirlenmesinde ve bunların kaydının tutulmasında aşırı titizlik göstermiştir. Fiyatları ve kaliteyi son dönemlerine kadar sürekli kontrol altında tutmuştur. Ekonomik otoritenin de kimde olduğunu hatırlatan narh kayıtları, arşiv belgelerini doldurmuş ve bu otoriteyi kadı sicillerindeki taşra kayıtlarıyla imparatorluğun her yerine ilan etmiştir. Narh verilirken devlet otoritesinin yanında esnafın önde gelenlerinin fikirlerinin de alındığını görüyoruz. Üretici, tüketici ve satıcının zarar etmemesi için her ne gerekiyorsa yapılmış ve fiyat listeleri belirlenirken uzlaşma ile bir orta yol bulunmuştur. Muhtesip esnaf ve tüketiciyle sürekli etkileşimde olduğu için her iki taraf için de kâr zarar oranlarını değerlendirmiş ve buna göre fiyat listeleri ortaya çıkmıştır. Esnafın kanunlarla belirlenen oranların dışında kâr etmemelerine dikkat edilmiş ve bu konuya titizlikle riayet edilmiştir. Esnaf sıkı denetim altında tutulmuştur. Ankara'nın 1849-1850 tarihlerindeki narh kaydında da anlaşılacağı üzere ekonomik hayatın düzenli ve olağan seyrettiğini söyleyebiliriz. Bu tarihten 44 yıl önceki H. 1220(M. 1806) bir narh kaydına kıyasla fiyatların değiştiği ve genellikle ürün bedellerinin yükselme eğiliminde olduğu görülmektedir. Bazı ürünlerde düşüş yaşandığı da gözlenmiştir. Oğma peynirinin fiyatı H. 1220 (M. 1806) yılında 46 pare iken H. 1266 (M. 1850) tarihinde fiyatı 40 pare olarak belirlenmiştir. Bu durum peynir türünün üretiminin fazlalaştığına delildir.

Siyasi perdede her ne yaşıyorsa bu Anadolu eyaletlerinin merkezi konumundaki Ankara'yı ekonomik olarak fazla etkilemiş görünmemektedir. Lakin halkın alım gücünün ne durumda olduğu ayrıca incelenmesi gereken bir konudur. Narh kayıtları Osmanlı ekonomik iktisadi ve sosyal sistemini anlamada önemli başvuru kaynaklarıdır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

BOA. AŞS/945-28,64.

BOA. AŞS/889-35.

2. Araştırma ve İnceleme Kaynakları

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimaî Tarihi*, YKY, İstanbul 2018.

ALATLI, Alev, *Batı'ya Yön Veren Metinler I*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015.

BARCAN, Ömer Lütfü, "15. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, C. 1, S. 5, Ankara 1942, ss. 326-340.

BAYRAKCI, Hicran, *945 Numaralı Şer'îye Sicil Defterine Göre (1849-1850) Ankara'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2011.

DOĞAN, Ahmet, "Bahçesaray Para Vakıfları Üzerine Tespitler", *Son Bozkurt Mustafa Abdülcemil Kırımoglu Armağanı*, Haz. Sadettin Yağmur Gömeç, Pınar Yiğit Türker, Sonay Ünal ve Abdul Metin Çelikbilek, Berikan Yayınevi, Ankara 2023, ss.61-103.

ERDOĞDU, İbrahim, "Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisab Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 2000, S. 11, ss. 123-145.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

NARH SİSTEMİ VE ANKARA'DA BİR NARH KAYDI ÖRNEĞİ

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayınları, C. 1, İstanbul 2009.

KALLEK, Cengiz, "Narh Konusuna Yeniden Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 7, Konya 2006, ss. 258-268.

KALLEK, Cengiz, "Narh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 387-389.

KAZICI, Ziya, "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, ss. 133-143.

KÖKTAŞ, Altuğ Murat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Piyasa Düzenlemeleri: 1500-1700 İstanbul Kadı Sicillerinde Narh Uygulamaları", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2, Niğde 2016, ss. 222-242.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Narh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32 İstanbul 2006, ss. 390-391.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınları, İstanbul 1983.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, İstanbul 1978, ss. 1-86.

PEIRCE, Leslie, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Bolu'da Eşya Narh Fiyatları 1669-1679", *Çele Dergisi*, S. 12, Bolu 1964, ss. 8-16.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

TAŞ, Hülya, "İhtisab Mukâta'ası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:8, S. 13, 2007/2, ss. 409-436.

YÜCEL, Yaşar, *1640 Tarihli Es'ar Defteri Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1982.

ZUMRUD, Nuri, "Esnaf Birlikleri ve Narh Sistemi", *Balkan ve Yakınoğu Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Tekirdağ 2019, ss. 40-48.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 175-190.

Geliş Tarihi–Received Date: 10.10.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.12.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

INTERNATIONAL SUBMARINE TELEGRAPHIC COMMUNICATION FROM THE EASTERN MEDITERRANEAN TO THE INDIAN OCEAN DURING THE 19TH CENTURY: ACCORDING TO THE BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS*

 10.53718/gttad.1373889

 RECEP KÜREKLİ**

ABSTRACT

The telegraph is a good example of the concretization of scientific and technical developments, which has been increasing since the beginning of the 19th century, and its transformation into technological devices. Thanks to the invention of the telegraph, communication over long distances became possible for short periods. Telegraph lines, which previously ran across the continents via copper cables laid on poles erected on the ground, provided the opportunity for communication on land and submarine, with the addition of submarine telegraph lines to these lines in a short time, in parallel with technological transitions. However, the development and regular maintenance of the lines were vital to the global communication network. By the 1850s, a strong communication network consisting of telegraph lines and hundreds of telegraph stations had been established in many European countries such as England, France, Spain, Italy, Switzerland, and Germany, with telegraph lines of over 4000 km. This infrastructure, used effectively in both world wars, starting from the Crimean War, also formed the basis of military communication. Industrialized countries such as Great Britain have dramatically increased their global influence by using these technological developments, thus gaining a great military, political, and economic advantage by directing the logistical support provided by communication to the real political field. The brilliant ideas developed on telegraphy during this time would be significant for today's digital communication infrastructure.

This study, employing the document analysis method, distinguishes itself from previous research on land and submarine telegraph lines that primarily rely on Ottoman archive documents. It focuses on the subject of submarine telegraph lines, especially in the Eastern Mediterranean, based on British archive documents.

In this context, in our study, using British archival documents, we tried to reveal, in parallel with the technological development of telegraphy, scientific studies carried out to lay submarine telegraph lines, established submarine telegraph companies, and their activities, the process of laying submarine telegraph lines in the areas from the Eastern Mediterranean basin to the Indian Ocean and Australia especially during the second half of the 19th century and finally how this communication network infrastructure contributed to the construction of the contemporary today's world.

Keywords: Submarine Telegraph Systems, Submarine Telegraph Companies, International Telegraphic Communication, Eastern Mediterranean, Late Ottoman Period.

19. YÜZYILDA DOĞU AKDENİZ'DEN HİNT OKYANUSUNA ULUSLARARASI DENİZALTI TELEGRAF HABERLEŞMESİ: İNGİLİZ ARŞİV BELGELERİNE GÖRE

ÖZ

Telgraf, 19. yüzyılın başlangıcından itibaren artarak devam eden bilimsel ve teknik alanda yaşanan gelişmelerin somutlaşarak teknolojik cihazlara dönüşmesine güzel bir örnektir. Telgrafın icadıyla çok uzak mesafelerle iletişim kısa süreler için mümkün hale gelmiştir.

* This article is based on the oral presentation delivered at the 10th International Symposium on History of Turkish Sea Trading, hosted by the University of Kyrenia in cooperation with Near East University and the Turkish Historical Society, on 12-13 April 2018.

** Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE, E-Posta: recepkurekli@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8513-8433.

Önceleri yeryüzüne dikilen direkler üzerine döşenen bakır kablolar aracılığıyla kıta üzerinden ilerleyen telgraf hatları teknolojik gelişmelere paralel olarak kısa bir süre içerisinde sualtı telgraf hatlarının da bu hatlara eklenmesiyle karadan ve denizden haberleşme imkânı sağlanmış oldu. Bununla birlikte hatların geliştirilmesi ve düzenli bakımının sağlanması küresel iletişim ağı için hayati öneme sahipti. 1850'lere gelindiğinde İngiltere, Fransa, İspanya İtalya, İsviçre, Almanya gibi birçok Avrupa ülkesinde 4000 km'nin üzerinde yüzlerce telgraf istasyonundan oluşan güçlü bir haberleşme ağı tesis edilmişti. Kırım Savaşından başlamak üzere iki dünya savaşında da etkin bir şekilde kullanılacak olan bu altyapı askeri haberleşmenin de temelini oluşturmaktaydı. İngiltere gibi sanayileşmiş ülkeler bu teknolojik gelişmeleri kullanarak dünya üzerinde nüfuzlarını dramatik bir şekilde artırmış, böylece haberleşmenin sağladığı lojistik desteği reel politik alana kaydırarak askeri, siyasi ve ekonomik açıdan büyük bir avantaj sağlamışlardır. Bu süre zarfında telgraf üzerine geliştirilen parlak fikirler günümüz dijital haberleşme altyapısı için oldukça önemli olacaktır.

Doküman analizi yönteminin kullanıldığı bu çalışmanın daha önce yapılan Osmanlı arşiv belgelerine göre kara ve denizaltı telgraf hatları üzerine yapılan çalışmalardan farkı, İngiliz arşiv belgelerine dayanarak Doğu Akdeniz havzası ekseninde özellikle denizaltı telgraf hatları konusu üzerine odaklanmasıdır.

Bu bağlamda çalışmamızda, İngiliz arşiv belgelerini kullanmak suretiyle telgrafın teknolojik gelişmesine paralel olarak telgraf hatlarının deniz altına döşenebilmesi için yapılan bilimsel çalışmalar, kurulan denizaltı telgraf şirketleri ve faaliyetleri, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Doğu Akdeniz havzasından Hint Okyanusu ve Avustralya'ya kadar olan alanlarda denizaltı telgraf hatlarının döşenme süreci ve netice itibarıyla bu haberleşme ağı altyapısının günümüz modern dünyasının inşasına nasıl bir katkı sağladığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Denizaltı Telgraf Sistemleri, Denizaltı Telgraf Şirketleri, Uluslararası Telgraf Haberleşmesi, Doğu Akdeniz, Geç Osmanlı Dönemi.

INTRODUCTION

The invention of the telegraph and its widespread use were technological advances in the 19th century of significant socio-cultural developments. The telegraph provided great convenience to the relationship between countries, institutions, and establishments.¹ When the Crimean War began a message could reach London from Crimea in a minimum of five days at the fastest. The message could first be delivered by ferry from Crimea to Varna in two days, and from there on horseback to Bucharest, the nearest center connected to the European telegraph network, in three days. From there, the message was transmitted to London by telegraph. In order to strengthen their control and management, France and England attempted to connect Paris, London and Istanbul with telegraph lines.² The need to establish telegraph connections over great distances was a necessity for England's imperialist interests, both politically and commercially. For this reason, it can be stated that England was the most proactive state in building telegraph lines between Europe, India, and the Far East. The year 1857 marked a turning point in establishing telegraph connections between these regions, as developments such as the "Sepoy"³ uprising endangered English rule in India, and England was informed of this situation with a delay of 40 days.⁴ Approximately 800,000 British pounds were spent by the British on submarine telegraph lines after 1857. However, since submarine telegraph lines were a new technology, the efficiency was very low and investment in this work was not very profitable. However, Britain's need for rapid and continuous communication with its colonies was so great that a state-funded scientific commission was even established to redesign submarine telegraph cables.⁵ England accelerated the construction of telegraph lines to enable fast communication, connecting London to India and its other colonies. In addition to the terrestrial telegraph lines, attempts to build submarine telegraph lines began in 1858. Consequently, the strategic importance of the Eastern Mediterranean and Ottoman lands increased further, making these regions a crucial part of the international communication network since the second half of the 19th century.⁶ In 1865, the Ottoman land telegraph lines became connected with the

¹ Zafer Sağdıç, "Osmanlı Politik Sisteminin Osmanlı Saray Mimari Mekan Örgütlenmesi Üzerindeki Etkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, c.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, p. 216.

² Yakup Bektaş, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880" *Technology and Culture*, v. 41, no. 4, 2000, p. 673.

³ See for detailed information: Eric Stokes, *The Peasant Armed: The Indian Revolt of 1857*, Clarendon Press, 1986; Christopher Hibbert, *The Great Mutiny: India 1857*, Penguin Books, 1980; Rudrangshu Mukherjee, *Awadh in Revolt 1857-1858: A Study of Popular Resistance*, Permanent Black, 2002.

⁴ Diren Çakılcı, "Doğu Akdeniz'de Denizaltı Telgraf Bağlantıları: Yunanistan'ın Uluslararası Şebekeye Dahil Edilmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2018, c. 33, s.1, p. 24-25.

⁵ Mostafa Minawi, "Telegraphs and Territoriality in Ottoman Africa and Arabia during the Age of High Imperialism", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 18:6, 2016, p. 578.

⁶ Çakılcı, *ibid*, p. 24-25.

INTERNATIONAL SUBMARINE TELEGRAPHIC COMMUNICATION FROM THE EASTERN MEDITERRANEAN TO THE INDIAN OCEAN DURING THE 19TH CENTURY: ACCORDING TO THE BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS

Indo-European submarine telegraph lines, thus establishing continuous telegraph communication between India and the European.⁷

According to the British archive documents on submarine telegraph lines, which is the focus of this study, submarine telegraph cables running from London to Suez and then down the Red Sea would reach Aden. After the completion of the India line, it could propose to begin the construction of telegraph lines to Singapore and Chinese ports. As the telegraph lines reached these places, no doubt the Britain colonies would rejoice in the advantages of being in close contact with England and Europe.⁸ International competition via telegraph lines increased, leading to projects such as the British government's "all red" route around the world. "All red" referred to the red color that marked British territory on maps of the period. By 1902, telegraph lines had been installed in every British colony.⁹

Various proposals had been under consideration for some time by the directors of the Submarine Telegraph Companies, primarily about the development of telegraph cables between England and India and the Trans-Indian colonies in times of political trouble and open warfare and secondly to ensure the speed, accuracy, and regularity of the service. Only by establishing alternative lines could states achieve these goals. These suggested lines were as follows, firstly A cable to Alexandria and Port Said would lay along the Suez Canal to Suez; secondly, along the northern coast of the Red Sea from Suez to Aden and from there to Bombay; thirdly, from Port Said to Zante, from Zante to Malta; lastly a new line would lay from Malta to Tripoli.¹⁰ Major submarine telegraph line companies, "Eastern Telegraph Company," "Eastern Extension Telegraph Company," "East and South Africa Telegraph Company," and "Submarine Telegraph Company," provided communication service for England with India and Trans-India Colonies.¹¹ During the second half of the 19th century, many companies were established to lay submarine telegraph cables, many of which went bankrupt.¹²

In this study, unlike previous studies that extensively used Ottoman archive documents¹³, the construction of submarine telegraph lines in the Eastern Mediterranean basin was approached from a historical perspective, focusing especially on the second half of the 19th century, based on British archive documents and employing document analysis methods.

1. First Theoretical and Experimental Applications

Researchers can find the first academic record of the construction of submarine telegraph lines in an article taught at the Academy of Sciences in Barcelona written by a Spaniard named Salva, dating back to 1795. However, although it was rumored that in 1803 there were attempts by a person named Aldini to lay submarine telegraph lines off Calais, a port city in France, and along the Marne River in France, it was thought that there were no accurate scientific records. The earliest examples of two Germans, Sömmering and Shilling, applying a soluble insulating material to a conductive wire in the river Isar near Munich were. But perhaps the earliest example of a submarine telegraph was transmitted over seven miles by insulated wire dipped in a pond by Colonel Pasley, a royal engineer, in Chatam, England, in 1813. In the Journal of the Asiatic Society, Dr. O'Shaughnessy, the Director of the East India Company's Telegraphs.¹⁴ Professor S. F. B. Morse, the well-known inventor of the telegraph apparatus, which bears his name, said that in 1842 he laid down an insulated copper wire in New York Harbor through which he sent electric currents.¹⁵ The first commercially valuable submarine telegraph line was laid in 1849 by Charles Walker of the Southeastern Railroad Company. An isolated submarine telegraph line of about 3.5 km was connected to a ship anchored offshore, the Princess Clementine, and telegraphic communication was

⁷ Bektaş, *ibid*, p. 686.

⁸ *Public Record Office* (PRO), FO (Foreign Office), 1857: 7/620.

⁹ Ariane Knüsel, "British Diplomacy and the Telegraph in Nineteenth-Century China", *Diplomacy and Statecraft*, v.18, 2007, p. 530.

¹⁰ PRO, T (Treasury), 1882: 1/13173, Tr: 14923.

¹¹ PRO, T, 1882: 1/13173, Tr: 12336.

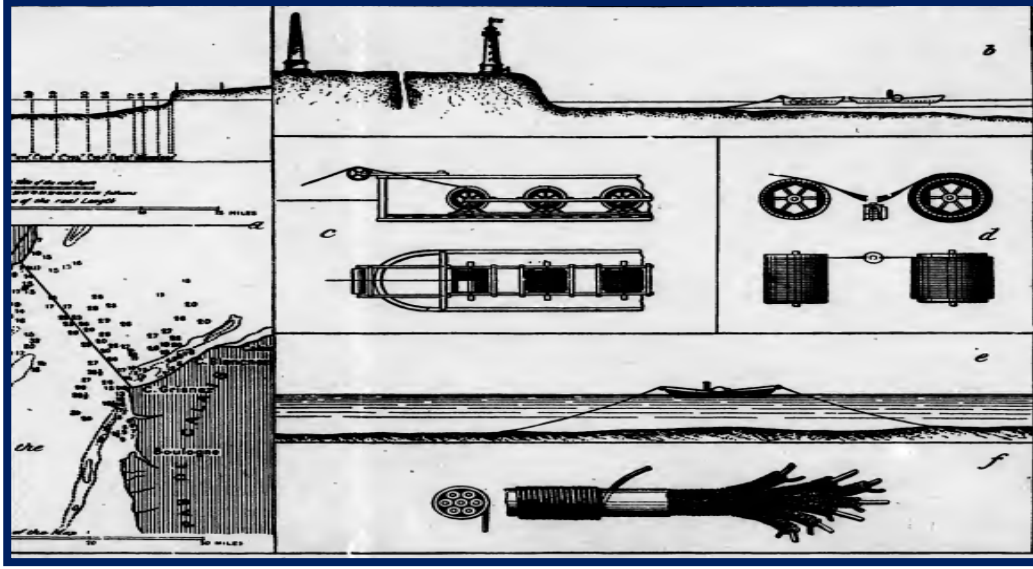
¹² Ken Beauchamp, *History of Telegraphy*, The Institution of Engineering and Technology, London, (2001), p. 134.

¹³ See some previous studies: Saltuk Duran, "Transportation, Steamships and the Rise of Postal Protectionism in the Ottoman Empire under the Reign of Abdülaziz (r. 1861–1876)", *DIYÂR*, v.1, 2020, p. 84-107; Yakup Bektaş, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880" *Technology and Culture*, v. 41, no. 4, 2000, p. 669–696; Diren Çakılcı, "Osmanlı Devleti'nde Denizaltı Telgraf Hatları ve Eastern Telegraph Company", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, Türkiye, 1 - 05 Ekim 2018, p. 289-309; Diren Çakılcı, *Rumeli Telgraf Hatları (1854-1876)*. Türk Tarih Kurumu, 2019, Ankara; Diren Çakılcı, "Yemen'i Payitaht'a Bağlamak: Yemen Vilayeti Telgraf Şebekesi ve Bağlantı Hatları" *Türkiyat Mecmuası*, vol. 32, no. 1, 2022, p. 61-92; Diren Çakılcı, "Doğu Akdeniz'de Denizaltı Telgraf Bağlantıları: Yunanistan'ın Uluslararası Şebekeye Dahil Edilmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2018, c.33, s.1, p. 21-39; Diren Çakılcı, "Kıbrıs'ta Osmanlı Telgraf İşletmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s. 62, İstanbul, 2016, p. 65-90.

¹⁴ Sir Charles Bright, *Submarine Telegraphs: Their History, Construction, and Working*, C. Lockwood and Son, 7. Stationers Hall Court, Ludgate Hill, 1898, p. 1-2.

¹⁵ Bright, *ibid*, p. 4.

provided between them.¹⁶ As a result, technically there were differences in the problems and solutions regarding land and submarine cables. However, after various initiatives, partially successful results began to be obtained.¹⁷

Figure 1: An example of a project prepared to lay a submarine telegraph cable between England (Dover) and France (Calais) in 1840¹⁸

The successful laying of submarine telegraph lines depends on the telegraph cables being well insulated against salt water, solving the problem of decreasing electrical signals due to long distances, using large cargo ships to carry the cables, and properly placing the submarine telegraph lines as there may be strong currents under the sea or ocean.¹⁹ Submarine telegraph lines were made of copper wires insulated with a type of latex called gutta-percha obtained from tropical trees in Malay. Additionally, submarine cables consisted of brass tape, tarred hemp and steel layers. This made the production and laying of submarine cables very costly. England stood out in terms of using this technology with its advantages in accessing these resources.²⁰

The first scientific application of the electric telegraph in the Ottoman Empire was tried in Beylerbeyi Palace in 1847. It was in 1854 that the French allies of the Ottoman Empire built a telegraph line between Bucharest and Varna. Later, the British extended this line to Istanbul with a submarine cable. The Ottoman Telegraph Administration took over the Bucharest-Istanbul line in 1857 and started a new era in the history of Ottoman communication by ensuring that these commercial lines were transferred to the public. The British efforts to reach its colony in India via telegraph lines allowed the Ottoman telegraph networks to expand.²¹ By the way the first submarine telegraph station in the Bosphorus was located inside the British embassy in 1855.²²

2. Mediterranean, Red Sea, and Indian Ocean Submarine Telegraph Lines

One of the most important developments of the Victorian period was establishing and developing the world's electrical telegraph system. In this period, companies laid the first practical submarine cable in 1851.²³ The Submarine Telegraph Company was working at least half a dozen excellent lines ranging from 2 to 117 miles in length, connecting England with the Continent. In 1853 the International Telegraph Company determined to lay cables to Holland and elsewhere. Afterward, when amalgamated with the Electric Telegraph Company, they fitted out a ship for the first time in a permanent fashion for cable operations. During the subsequent few years, they

¹⁶ Beauchamp, *ibid*, p. 138.

¹⁷ Beauchamp, *ibid*, p. 134.

¹⁸ Bright, *ibid*, p. 4.

¹⁹ Lynne Hamill, "The Social Shaping of British Communications Networks prior to the First World War", *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 2010, v. 35, No. 1 (131), p. 270.

²⁰ Knüsel, *ibid*, p. 519; see also, Bill Glover, "British Submarine Cable Manufacturing Companies", *History of the Atlantic Cable and Undersea Communications*, <https://atlantic-cable.com/CableCos/BritishMfrs/index.htm>, 2.12.2023, 11:51 AM.

²¹ Sırrı Emrah Üçer, "Telegraphic Protectionism: Growth of Ottoman Telegraph Business as A Public Enterprise, 1854-1914", *Muhasebe ve Finans Tarihi Dergisi*, s.21, Temmuz 2021, p. 26.

²² Bektaş, *ibid*, p. 676.

²³ Bright, *ibid*, p. XV.

INTERNATIONAL SUBMARINE TELEGRAPHIC COMMUNICATION FROM THE EASTERN MEDITERRANEAN TO THE INDIAN OCEAN DURING THE 19TH CENTURY: ACCORDING TO THE BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS

established submarine communication between Denmark and Sweden; Italy, Corsica, and Sardinia; Sardinia and Africa; and, finally, between Ireland and North America.²⁴

Thanks to the communication with and support from the British Government, and especially British Foreign Minister Lord Clarendon, with the Ottoman State administrators, Mr. F. Gisborne had the opportunity to explain the submarine telegraph projects to the Ottoman Government. Although Mr. F. Gisborne's project to lay a submarine telegraph line from Istanbul to Alexandria could not be realized, it was an important initiative in terms of revealing the strategic position of the Ottoman Empire in the field of international telegraph communication. This initiative also had positive effects in terms of drawing the attention of the Ottoman State administrators to this issue.²⁵ Engineers drew up the project for the European telegraph design with India and Alexandria in May 1855. Thereupon, Mr. F. Gisborne was sent to Istanbul to develop preparations for the concession with the Ottoman Government on the line from Alexandria to India. Mr. F. Gisborne, in addition to laying the telegraph line from Alexandria to Suez, was also able to obtain the concession to read a submarine telegraph line facility down the Red Sea from the Porte. A submarine telegraph²⁶cable going down the Red Sea would reach. The completion of the India line and the start of the telegraph drawings for the Chinese constructions. They were transmitted via telegraph lines.²⁷ It would also be drawn from Çanakkale (Dardanelles) to Alexandria. The Çanakkale line was already a connection with the European telegraph system at this time. "You can exchange views from Istanbul, the Indo-European telegraph line of the Ottoman Empire. Before the telegraph was invented, these lines could be delivered between Europe and India in less than a month. But in April 1856" a new telegraph project was submitted to get used to Gisborne's receiving from Egypt.²⁸ Meanwhile, some members of the Ottoman Translation Chamber were assigned to learn about the telegraph from experts from France in 1855, and the telegraph translated the language of correspondence into Turkish.²⁹

Due to the rebellions in the Hedjaz and Yemen Provinces along the Red Sea coast, as well as the expansionist policies of states such as England and France, the Ottoman Empire recognized the need to establish rapid communication with these geographical regions. In this context, the Ottoman Empire extended some of its submarine telegraph lines to El-Arish. Additionally, the laying of the Jeddah-Seakin lines facilitated communication with other important strategic centers. These efforts were part of a broader strategy to regain effective control in regions where the authority of the Ottoman State was weakening. The last submarine telegraph line of the Ottoman Empire in the Red Sea was drawn from Salafi in 1894 in order to reach the quarantine center on Kamran Island.³⁰

Thanks to British engineering, telegraph lines that reached Baghdad from Istanbul in 1861 reached Basra in 1865. These telegraph lines within the borders of the Ottoman Empire enabled the establishment of continuous communication between England and India. In addition, these lines formed the basic skeleton of the Ottoman State telegraph network.³¹ In 1862, Britain approved the project of a submarine telegraph cable, approximately 1,250 nautical miles long, planned to be laid from Karachi to Al-Faw and from the northwesternmost port of India to the head of the Persian Gulf at the mouth of the Shatt Al-Arab. In this way, India was connected to the three major telegraph lines of Europe, passing through Istanbul, the capital of the Ottoman Empire, and reaching London.³² Simultaneously, with the initiative of the British, the Istanbul-Alexandria submarine line was extended to reach to Bombay. The Ottoman State began to benefit financially from the use of these lines within its borders.³³ It was also felt that there was a need to build alternative lines in order to meet the increasing demand for messaging on the telegraph line between England and India and to ensure the security of communication in case of damage in one of the lines.³⁴

²⁴ Bright, *ibid.*, p. 15-16.

²⁵ Çakılcı, *ibid.*, p. 24.

²⁶ A new organization was required to live for a meeting, like the postal organization in the Ottoman Empire. It was closed as the Telegraph Administration until it merged with the Post Office on September 21, 1871. After this equipment, the Ministry of Post and Telegraph attached to the Ministry of Internal Affairs in its name. And then, Fünûn-Telegraphy School was opened. See Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, p. 1649.

²⁷ PRO, FO, 1857: 7/620.

²⁸ Soli Shahvar, "Concession Hunting in the Age of Reform: British Companies and the Search for Government Guarantees; Telegraph Concessions through Ottoman Territories, 1855-58", *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 4 (Oct, 2002), p. 172-173.

²⁹ Ali Akyıldız, "Tercüme Odası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40, Ankara 2011, p. 506.

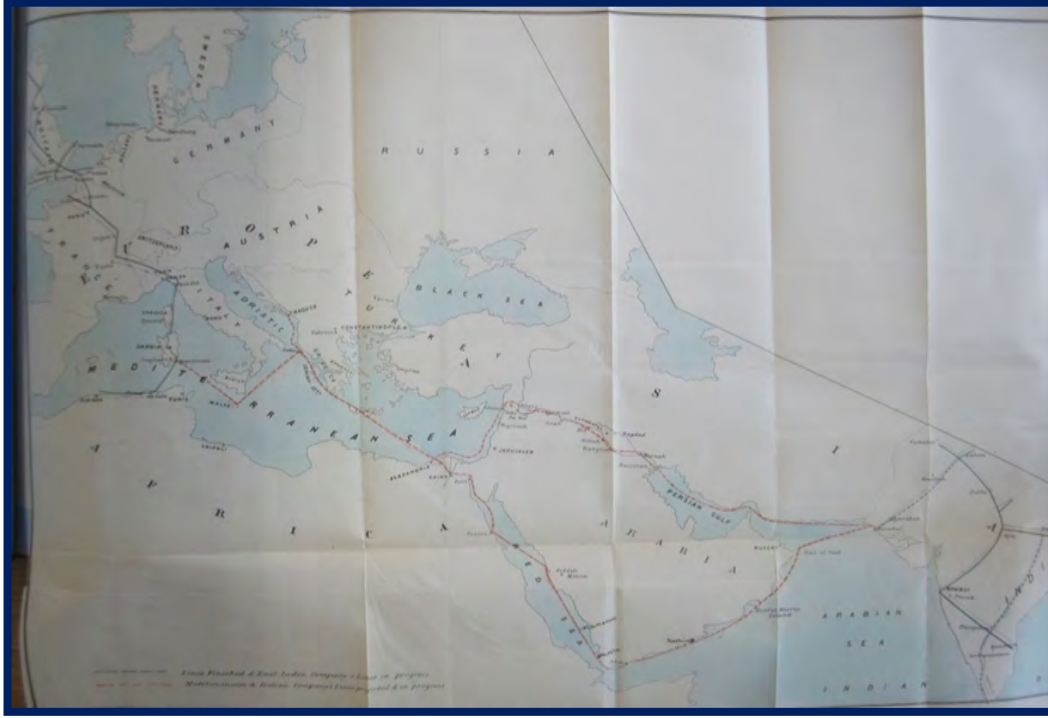
³⁰ Diren Çakılcı, "Osmanlı Devleti'nde Denizaltı Telgraf Hatları ve Eastern Telegraph Company", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, Türkiye, 1-05 Ekim 2018, p. 292-293.

³¹ Üçer, *ibid.*, p. 27.

³² Christina Phelps Harris, "The Persian Gulf Submarine Telegraph of 1864", *The Geographical Journal*, Jun., 1969, v. 135, No. 2 (Jun., 1969), p. 170.

³³ Saltuk Duran, "Transportation, Steamships and the Rise of Postal Protectionism in the Ottoman Empire under the Reign of Abdülaziz (r. 1861-1876)", *DIYÂR*, v.1, 2020, p. 96.

³⁴ Harris, *ibid.*, p. 180.

Map 1: Telegraph Line from England to India³⁵

Along with these lines, an agreement was made between the British and the Austrian Government to lay a submarine telegraph line between “Ragusa” (Dubrovnik) and Alexandria. This telegraphic communication would reach Alexandria from Ragusa via Corfu, Zante, and Heraklion and also from Trieste to Alexandria. The Austrian Government had the right to grant a concession to a company establishing this telegraph line. This concession would be valid for 50 years and the Austrian Government guaranteed to give shareholders a minimum of 5% per annum on the capital spent during the first 25 years. Furthermore, after the expiration of these 25 years, the Austrian Government would have the right to purchase at any time all the movable assets of the company.³⁶

The purpose of the establishment of "the Malta and Alexandria Telegraph Company, Limited", founded in England in 1858, was to provide telegraphic communication between Malta and Alexandria and other places and places decided later. Shareholders' liability was limited, and the company's nominal capital was £250,000, divided into £50,000 shares of £5 each. This company continued to exist until 1882, and the dissolution of the company was announced in the "London Gazette" on March 4, 1882.³⁷ For the Ragusa-Alexandria telegraph line, the Ottoman State took the necessary measures to facilitate the construction of the Malta telegraph line by England following the contract between the Ottoman Empire, the British, and the Austrian states.³⁸ Since the submarine line to be laid will pass through the coasts of Tripoli and Benghazi, convenience was requested for the engineers and employees involved in laying these lines.³⁹

Another agreement was made between England and the Ottoman Empire for constructing an submarine telegraph line from the Bahr-ı Sefid Strait to Alexandria. Accordingly, various tools and machinery used for the line construction would be exempted from customs duty.⁴⁰ Since the telegraph line extending to Tripoli, Benghazi, and Malta, which was completed, was broken from time to time, there were interruptions in communications. The Ottoman State ordered the Khedive of Egypt to extend the line to Alexandria and to cover the expenses of the line to be built from the Egyptian treasury, which the Egyptian Government had to do.⁴¹ Tests were carried out to check whether the conductivity was continuous in telegraph cables, and it was found that this continuity was broken from

³⁵ PRO, FO, 1857: 7/620.

³⁶ PRO, FO, 1857: 7/620, nr.992.

³⁷ PRO, BT (Board of Trade), 1882: 31/341/1230.

³⁸ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT.), 366/46, H. 27/B/1277, (8 Şubat 1861).

³⁹ BOA, HR.MKT, 372/70, H. 24/N/1277, (5 Nisan 1861).

⁴⁰ BOA, Cevdet Hariciye (C.HR), 12/579, H. 21/Ca/1281, (22 Ekim 1864).

⁴¹ BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 428/62, H. 17/Ş/1285, (3 Aralık 1868).

INTERNATIONAL SUBMARINE TELEGRAPHIC COMMUNICATION FROM THE EASTERN MEDITERRANEAN TO THE INDIAN OCEAN DURING THE 19TH CENTURY: ACCORDING TO THE BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS

time to time.⁴² Since the second half of the century, modern technologies have increased the need for engineers in the empires.⁴³

Map 2: Telegraphic Map of Asian Turkey⁴⁴

On August 2, 1867, it was stated that an office for the "British Transport Service" had to be established in Alexandria.⁴⁵ As a result, 9,298 miles of telegraph line reaching Sudan by the end of 1873 in Egypt cost 844,258 pounds. In addition, between 1874 and 1875, 145 miles of telegraph line cost £8,700. Overall, £852,958 for 9,943 miles of telegraph lines by 1876 was spent.⁴⁶

From the "Central Post Offices" of Great Britain, Ireland, and Egypt signed in London on November 14, 1877, the Egyptian Government from Alexandria to Suez and from Suez to Alexandria; The British Government would trade from other East India, from Australia, and British colonies and possessions, and from China, from Japan and other people, to and from here. The Egyptian Government also transported sealed shipments between Cairo and Alexandria and British and Egyptian consular correspondence. The Egyptian Government consisted of the rescue of the British mail in Egypt by force majeure. The "Oriental Steam Navigation Company"s time to deliver an Egyptian delivery in Alexandria would not exceed 16 hours. Shipments were to be checked by a British Post Office representative or officers. The British Post Office would continue to maintain its representations in Alexandria and Suez and would be able to send its mail carriers with shipments. The powers of the British Post Office representations would be limited regarding the transit control of British mail related to their relations with the Egyptian Administrative units. The UK Post Office would be abolished from the effective date of this agreement. By the time the British mail arrived at Suez, the Egyptian Government would provide a suitable and separate place at the harbor for the mail to be unloaded and loaded. As the British mail passed through Egypt, independent and secure locked wagons would be allocated, with no other passengers or goods in these wagons. In addition to the agreement signed in Alexandria on May 18, 1873, it was also signed in Alexandria on August 11, 1874, the last agreement would have been abolished after the current deal entered into force. The present treaty was signed in London on November 14, 1877.⁴⁷

⁴² Bright, *ibid*, p. 22.

⁴³ Ekmeleddin İhsanoğlu; Salim Aydın, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitimi", *Türkler Ansiklopedisi*, c.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2011, p. 888.

⁴⁴ BOA, HRT.h. 364, H.10/02/1299, (1 Ocak 1882).

⁴⁵ PRO, Ministries of Transport (MT), 1867:23/4, Nr: 2101.

⁴⁶ PRO, FO, 1876: 881/2994.

⁴⁷ PRO FO, 1877: 141/109.

RECEP KÜREKLİ

Routes	Approximate Arrival Time
Between London-Malta Via Gibraltar	45 minutes
Between London and Egypt via Marseille	25 minutes
Between London and Bombay via Marseille	1 hour
Between London and Darwin Port (Australia) via Marseille	5 hour
Between London and Durban (South Africa)	2 hour

Table 1: Arrival Times of Telegrams under Normal Conditions in 1882⁴⁸

The approximate arrival time of telegraph messages from London to distant places such as Malta, Egypt, Bombay, Australia, and South Africa was an indicator of the extraordinary increase in the speed of communication, with the times expressed in minutes and hours expressed above. While it could take weeks or even months to transmit these messages in the early 19th century, the time required for transmission has decreased dramatically thanks to the telegraph. Especially for the British Empire, rapid communication between colonies and the motherland allowed colonial rule to be carried out more effectively. This played a critical role in the implementation of colonial policies and rapid response to local events.

John Pender, who was an important actor in the construction of submarine telegraph lines in many parts of the world, including the Ottoman State, and was known as the cable king, founded the Eastern Telegraph Company in 1872 by combining four companies operating communication lines to India.⁴⁹ Military and Navy stations used these companies Gibraltar, Malta, Cyprus, Aden, and Bombay lines. In maintaining these lines, these companies were responsible for establishing additional lines when telegraph traffic increased when needed. "John Pender," chairman of the "Eastern Telegraph Company, Limited," had stated that he would act in line with the views of the British Government, treasury, and colonial office and had already laid a new cable between Alexandria and Port-Said. However, he stated that the necessary agreements were made to establish a line that would provide communication between Port Said and Suez and that the board of directors ordered the third line to be laid from Suez to Aden. Finally, these new lines were important for India and the Colonial Telegraph Service. "John Pender" also noted at the bottom of his letter that if the British Government wanted, they could prepare a cable to be laid across the Suez Canal to meet the current need.⁵⁰ Telegraph lines cut by the rebels after the bombing of Alexandria in 1882 disabled the Red Sea cables that provided communication between Britain and India.⁵¹

No.	Starting Point	Intermediate Stops	Ending Point
1	London	Penzance, Lisbon, Vigo	Lisbon (via another landline)
2	Lisbon	-	Gibraltar (Two lines)
3	Gibraltar	-	Malta (Direct)
4	Malta	-	Alexandria (Two direct lines)
5	Alexandria	Cyprus, Suez (Two landlines), Cairo	-
6	Suez	Aden	Bombay (Two direct lines)
7	Bombay	Madras, Penang	Singapore
8	Singapore	Batavia, Saigon	Hong Kong
9	Rangoon	Penang, Malacca	Singapore
10	Singapore	Banjoewangie, Port Darwin (Australia), Melbourne	Sydney
11	Australia	Tasmania	New Zealand
12	London	-	Marseille (via France)
13	Marseille	Bona (Algeria)	Malta (Two lines)
14	Italy	Zante, Crete	Alexandria
15	Zante	Athens, Syra	Crete (joining with the Crete-Alexandria line)

⁴⁸ PRO, T, 1882: 1/13173, Tr: 12336.

⁴⁹ Diren Çakılcı, "Osmanlı Devleti'nde Denizaltı Telgraf Hatları ve Eastern Telegraph Company", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, Türkiye, 1 - 05 Ekim 2018, p. 297.

⁵⁰ PRO, T, 1882: 1/13173, Tr: 14923.

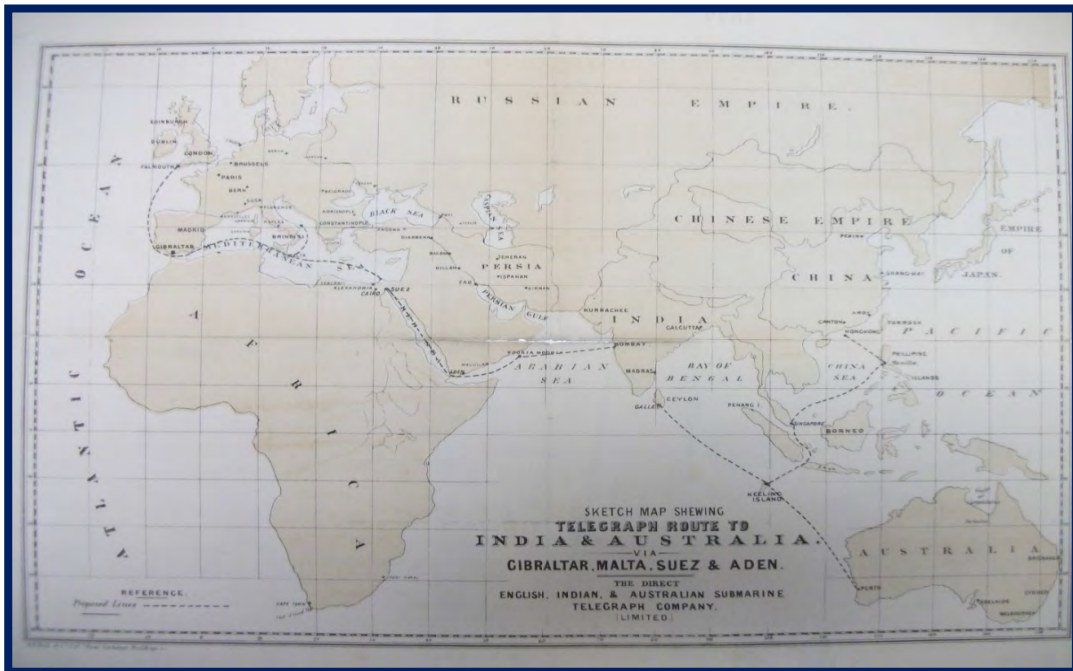
⁵¹ Sneh Mahajan, *British Foreign Policy 1874-1914*, Taylor&Francis e-Library 2003, p. 66.

INTERNATIONAL SUBMARINE TELEGRAPHIC COMMUNICATION FROM THE EASTERN MEDITERRANEAN TO THE INDIAN OCEAN DURING THE 19TH CENTURY: ACCORDING TO THE BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS

16	Syra	İzmir, Chios Island (Chios), Bozcaada (Tenedos), Besika Gulf	Thessaloniki
17	Bozcaada	Çanakkale	Istanbul
18	Istanbul	-	Odessa
19	Trieste	Corfu, Zante	Joining with the Crete-Alexandria line
20	Aden	Zanzibar, Mozambique, Delagoa Bay, Durban	Cape of Good Hope (via Government's landline)

Table 2: A Comprehensive Network of Submarine Telegraph Lines in 1882.⁵²

This submarine telegraph network represents a significant technological and logistical achievement of the era, marking a revolutionary development in the second half of the 19th century. European connections of these networks begin in London, extending through various European cities like Lisbon, Marseille, and Trieste. These connections highlight the importance of European cities as central hubs in the global telegraph network. There was a crucial role for these submarine telegraph lines in the Mediterranean region, with multiple lines connecting significant ports like Gibraltar, Malta, and Alexandria. This situation reflects the Mediterranean's strategic importance as a crossroads between Europe, Africa, and Asia. The submarine telegraph network reaches Asia, with lines extending as far as Bombay, Singapore, and Hong Kong. It also included connections to Australia, indicating the global communication power of the British Empire and its interests in Asia and the Pacific. The addition of port cities such as Suez and Aden to this network highlights the strategic importance of the Middle East in global communications, particularly considering the Suez Canal's role in maritime trade. The network reached the African continent, connecting to places like Zanzibar and Cape of Good Hope, demonstrating the expansion of telecommunication infrastructure into Africa. This communication network played a crucial role in the colonial and commercial expansion of European powers, particularly the British Empire. It facilitated faster decision-making and information exchange, vital for trade, military operations, and governance. Establishing such an extensive telegraph network laid the groundwork for modern global communications.

Map 3: Telegraph Line to Reach India and Australia via Gibraltar, Malta, Suez, and Aden Prepared by "England, Indian & Australian Submarine Telegraph Company (Limited)"⁵³

⁵² PRO, T, 1882: 1/13173, Tr: 12336.

⁵³ PRO, Maps and Plans (MPD), 1/208, Nr: T1/7150B-1.

3. Financial Analysis of Submarine Telegraph Lines

The total length of the submarine cables mentioned above was 30,000 miles. In addition to these lines, there were also landlines from England to Germany, Russia, and Iran, which converged with the Indian state lines in the Persian Gulf. Furthermore, the "Indo-European Telegraph" system extended from the Gulf to "Kurrachee". Also, "the Great Northern Telegraph Company" had a telegraph system from London to Denmark, Russia, and Siberia and via "Amoor" to China and Japan. The companies had a total of 69 stations and 651 employees. In addition, six cable repair ships were operating in this context. The annual maintenance cost of these lines reaches £100,000, and the money spent for the existing lines was about £9,500,000.⁵⁴

Approximately 50% discount was made from domestic telegram tariffs, which resulted in a remarkable increase in telegram traffic. He showed his income and expenses with the telegrams sent between 1890-1892.⁵⁵

	Quantity	Income	Expenses
1890	311,362	35,000	35,000
1891	544,075	34,500	38,500
1892	622,690	40,250	45,400
1893 ⁵⁶	687,225		

Table 3: Income and Expenses with Telegrams Drawn Between 1890-1893⁵⁷

The Telegraph Administration was under the administration of the Railways Administration. Until the 1890s, the Egyptian telegraph system was working at a loss. In 1890, telegraph revenues and expenses were calculated for the first time at £35,000.E each.⁵⁸ This table shows that the number of telegrams has doubled in the last two years due to the reductions in rates. In the same period, there was a 15% increase in revenues. It was true that expenses increased more than revenues; but this was because of the personnel, cables, and equipment needed to cope with the increased telegraph traffic. These expenditures were necessary capital expenditures for infrastructure and it was thought that they would not be realized at the same rate again.⁵⁹

In 1881, telegraph tariffs were set based on the regional tariff. A telegram was charged according to the number of regions it passed through. Therefore, a telegram not exceeding ten words going from Alexandria to Halfa Valley passed through four regions and was charged as 20 piastres. In 1887, the first reform was carried out in the tariffs with the pressure of the regions, and a ten-word telegram for all Egypt was charged at one price of 5 piastres. This change was successfully combined with a reduction in postage, and an eight-word telegram was currently charged as low as in Europe at 2 piastres. This discount also brought about a huge increase in the number of telegrams. A loss of income was never expected, including the year 1891.⁶⁰ In 1891, tariffs were reduced by more than 50%. Technical training on the telegraph system had reached a level where support was no longer needed.⁶¹

A series of useful measures taken at the "Vienna Postal Congress of 189" became operational. Among these major innovations was a mechanism to ensure sent mail against all risks. Egypt benefited from this service without any increase in postal costs as a result of an agreement with insurance companies. This insurance fee also covered force majeure, which was previously exempted as "force majeure". This congress also regulated some of the special services related to the transportation of jewelry and what customs fees could be paid on the parcels on delivery.⁶²

In 1894, approximately 770,000 domestic and foreign telegrams were sent over the Egyptian telegraph lines, this figure was 82,000 more than in 1893. Despite this increase, revenues remained stable at around E.£ 39,000. Since telegraph expenses were E.£39,000, the Telegraph Service could barely cover its costs and no income could be generated. From 1876 to 1895 the revenues of the Railways, Telegraphs, and the port of Alexandria were pledged to the concessionary debt service. Interest on concessionary loans was calculated as £1,000,000. Net

⁵⁴ PRO, T, 1882: 1/13173, Tr: 12336.

⁵⁵ PRO, FO, 1893: 407/119.

⁵⁶ PRO, FO, 881/6570, No: 92.

⁵⁷ PRO, FO, 1893: 407/119.

⁵⁸ PRO, FO, 1891:407/106.

⁵⁹ PRO, FO, 1893: 407/119.

⁶⁰ PRO, FO, 1891:407/106.

⁶¹ PRO, FO, 1894: 881/6570.

⁶² PRO, FO, 1893: 407/119.

INTERNATIONAL SUBMARINE TELEGRAPHIC COMMUNICATION FROM THE EASTERN MEDITERRANEAN TO THE INDIAN OCEAN DURING THE 19TH CENTURY: ACCORDING TO THE BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS

revenue from Railways, Telegraphs, and the Port of Alexandria in 1894 was calculated at £1,024,000. Thus, for the first time, these revenues were able to cover the total interest burden.⁶³ The telegram sent in 1897 was approximately 965,000 copies. This was 941,000 units in 1896, with a margin of 24,000. On the other hand, the department's gross revenues fell from £53,000 to £46,000, resulting in a £7,000 reduction in revenues. This was because quite long telegrams were sent by newspaper reporters during the "Dongola Campaign" in 1896.⁶⁴ Between 1881 and 1897, 220 miles of new railways were opened for use. During this period, there were great developments in the railways and telegraph traffic. The number of second-class passengers increased from 415,000 to 1,153,000, and the number of third-class passengers increased from 3,100,000 to 9,412,000. Commercial goods, on the other hand, increased from 1,275,000 tons to 2,796,000 tons. The number of telegrams increased from 688,000 to 2,498,000. A similar development took place in the postal system.⁶⁵

The main telegraphic communication of Alexandria has been revealed in this table. In addition to these lines belonging to the state, the collection and concession of the "Oriental Telegraph Company" between the Alexandria and Suez lines was also a bargain. The Suez Canal Company was also running a line formerly 96 miles through the canal for its administration. With violent violence, this telegram could be severely interrupted.⁶⁶

The Alexandria telegraph line stopped by Crete and provided mutual communication with foreign states via Zante. To get Crete right from this transition, the issue of agreeing with the "The Eastern Company" and the Telegraph and Post Ministry was on the agenda regarding the share of the Ottoman Telegraph Administration. As a result, the agreement offered by the company was accepted for Crete to get the rightful share.⁶⁷ Due to the profit ambition of the Eastern Telegraph Company, coupled with the lack of technical knowledge among the personnel of the Ottoman Telegraph Administration, the Eastern Telegraph Company had established a significant monopoly. This monopoly exerted considerable control over the telegraph lines of other companies, in violation of existing contracts. During the reign of Abdulhamid II, the Ottoman government aimed to conduct inspections on these telegraph lines to break the British monopoly and diminish the state's financial losses. Consequently, relations with German telegraph companies were strengthened to counterbalance the dominance of the Eastern Telegraph Company. However, these efforts were not entirely successful in competing with or breaking the monopoly of the Eastern Telegraph Company.⁶⁸

No.	Starting Point	Intermediate Stops	Ending Point
1	Alexandria	Heraklion, Rhodes ⁶⁹ , Izmir	Istanbul
2	Alexandria	Heraklion, Zante	Otranto
3	Alexandria	Malta, Sicily	Italy
4	Alexandria	Malta, Gibraltar, Lisbon, Porthcurno	England
5	Alexandria	Malta, "Bona" (Annaba), Marseille	France
6	Red Sea	Eastern Routes	India, China, the Straits, Australia, New Zealand

Table 4: Submarine Telegraph Lines Laid by the Eastern Company⁷⁰

This table outlines a crucial part of the submarine telegraph network originating from Alexandria, a key communication center in the late 19th centuries. The routes demonstrate the strategic importance of Alexandria in connecting various regions. The routes from Alexandria to Istanbul, Otranto, and Italy, passing through islands like Heraklion, Rhodes, Zante, and major ports like Malta and Sicily, emphasize the Mediterranean's role as a connection point for European, Asian, and African. The route to England via Malta, Gibraltar, Lisbon, and

⁶³ PRO, FO, 1895: 407/131.

⁶⁴ PRO, FO, 1898: 881/7158, Nr: 116.

⁶⁵ PRO, FO, 1898: 881/7158, Nr: 128.

⁶⁶ PRO, FO, 1893: 407/119.

⁶⁷ BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1617/23, H. 16/Ş/1306, (17 Nisan 1889).

⁶⁸ Diren Çakılçı, "Osmanlı Devleti'nde Denizaltı Telgraf Hatları ve Eastern Telegraph Company", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, Türkiye, 1 - 05 Ekim 2018, p. 304.

⁶⁹ It was requested that the British engineer and his team, who wanted to explore the telegraph line to be passed from Chios, Rhodes, Cyprus, and Egypt coasts, which were built by the British between Alexandria and the Mediterranean Strait in 1859, to facilitate the exploration work they would start from Alexandria. See. BOA, HR.MKT, 302/94, H. 01/S/1276, (30 August 1859).

⁷⁰ J.C. McCoan, *Egypt*, Peter Fenelon Collier, New York, MDCCCXCVIII (1898), p. 252-253.

RECEP KÜREKLİ

Porthcurno is particularly notable. It underscores the importance of maintaining a communication link between the British Empire and its colonies in the Mediterranean and beyond. The route to France via Malta, Bona, and Marseille reflects the interconnectedness of European powers and their colonies, facilitating diplomatic and commercial communications. The Red Sea submarine telegraph lines extending to India, China, the Straits, Australia, and New Zealand indicate the global reach of the network. It also specifies the role and importance of submarine telegraphy in supporting colonial administration, trade, and military operations across the British Empire and other European colonies.

The Telegraph Department's gross revenue for 1900 amounted to E.£65,000, up from E.£59,000 in 1899. The expenditure in 1899 was E.£44,000. E.£4,000 of this figure was spent on rail telegraph transmission.⁷¹

Languages	1899	1900
Arabic	601,980	678,496
European Languages	520,274	611,784
Total	1,122,254	1,290,280

Table 5: Number of Telegrams Sent with Payment in 1899-1900⁷²

About 168,000 telegrams were sent in 1900 than in 1899. Work in the planting areas for telegraph poles was also going well.⁷³ Tree planting for telegraph poles had greatly increased, and in 1905 they began to be cut down into small trees for single lines.⁷⁴ The Telegraph Department's income in 1901 was E.£ 64,000, while in 1902 it was E.£ 66,000. The cost was E.£ 52,000 in 1901 and 1902. Between 1900 and 1902, there was a steady increase in the number of telegrams sent in Arabic.⁷⁵

Daily weather reports were published in Cairo, as in 1900, and telegraphic communication was exchanged daily with different stations in Egypt and on the Mediterranean coast. These bulletins were sent to Port Said and Alexandria and this information was forwarded to the shipping companies.⁷⁶ A first-class observatory was built in the Abbasid district of Cairo, and this observatory operated regularly. Regular meteorological observations were made from 8 stations located between Alexandria and "Omdurman" and these observations were sent to the observatory in Cairo by telegraph at 8:00 am every day. In addition, these reports were printed and published monthly. Likewise, reports of this kind between Alexandria, Malta, "Brindisi", "Trieste" and Athens began to be transmitted to each other by telegraph at 8:00 in the morning. These telegrams were sent to give general information about Alexandria and the port of Port Said.⁷⁷ Observations of all meteorological stations were printed and published monthly. The 1899 observations and the values of the previous 30 years were printed and available for publication.⁷⁸ It was expected that meteorological observatories would be established at different points of the White and Blue Nile before long. However, instead of the various local times previously used, the time of the 30° meridian east of "Greenwich" was accepted as the country time.⁷⁹

CONCLUSION

The developments in the world during the 19th century brought about important changes and movements in terms of administrative and socio-economic. Especially with the effect of the Industrial Revolution, the increase in the raw material needs of the industrialized western states and the search for new markets for the products they produced had dramatically increased the competition between them. With the opening of the Suez Canal in 1869, the eastern Mediterranean, which lost relative importance due to geographical discoveries, gained importance again. The use of steam, which was the symbol of the industrial revolution, on ships increased the speed and

⁷¹ PRO, FO, 1901: 633/70.

⁷² PRO, FO, 1901: 633/70.

⁷³ PRO, FO, 1901: 633/70.

⁷⁴ PRO, FO, 1902: 407/159.

⁷⁵ PRO, FO, 1903: 881/8234.

⁷⁶ PRO, FO, 1902: 407/159.

⁷⁷ PRO, FO, 1902: 407/157.

⁷⁸ PRO, FO, 1900: 881/7737.

⁷⁹ PRO, FO, 1901: 633/70.

INTERNATIONAL SUBMARINE TELEGRAPHIC COMMUNICATION FROM THE EASTERN MEDITERRANEAN TO THE INDIAN OCEAN DURING THE 19TH CENTURY: ACCORDING TO THE BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS

carrying capacity of the ships led to the need for the development of communication networks between ports and inland areas, with the widespread use of railway transportation.

The 19th century emerged as a period in which the foundations of the modern world were laid with the influence of the industrial revolution and remarkable developments were experienced in positive sciences. With the invention and widespread use of the telegraph, there had been a tremendous change in the quality and quantity of communication in the world. In previous periods, it could take days, months, or even years to exchange from anywhere in the world. As a result of experimental studies in the field of telegraphy, submarine telegraph lines began to be laid in parallel with the previously established land-based lines near the shore. Thus, it became possible to communicate over the other line in case of any disruption in communication. Companies such as the state-sponsored "Eastern Telegraph Company", the "Eastern Extension Telegraph Company", the "East and South Africa Telegraph Company" and the "Submarine Telegraph Company" made enormous efforts to support Britain imperial aims and naturally increase their profit margins.

The invention and spread of the telegraph had significant socio-cultural, economic, military, and technological implications, in addition to transforming the field of communication. Events like the Crimean War and the Sepoy Rebellion in India compelled England to prioritize communication. In the second half of the 19th century, the British Empire greatly valued this new technology, investing heavily to establish a fast and continuous communication infrastructure with its colonies and to manage military operations effectively during wartime. In this context, England established a comprehensive telegraph network between India and the Far East, driven by both political and commercial interests, laying the foundation for modern international communication. As a result, important European cities such as London, Paris, Istanbul, Marseille, and Vienna were connected. The network extended from Gibraltar to key Mediterranean port cities and islands, including Malta, Cyprus, Alexandria, and Beirut, and from the Suez through the Red Sea basin to Aden and Yemen. This extensive submarine telegraph network ensured continuous communication between Europe and the Far East, reaching as far as India, China, Australia, and New Zealand.

Submarine telegraph lines were quite disadvantageous in terms of both production cost and construction compared to land lines. In the early days of use of these submarine telegraph lines, the information transmission efficiency was also low. Despite this, the efficiency of submarine telegraph lines increased with the British Parliament's support of investors and scientists. The Ottoman Empire, located between England and its Indian colony, quickly adopted this new technology and contributed to the development of the global telegraph network with its investments in this field. The development of these telegraph networks was also a result of the European states' need to make rapid decisions politically, economically and militarily. As a result of technological advances and competition in countries such as America, England, and France, communication time could be realized within 30 minutes, for example between England and Egypt, within 2 hours with India, and within 5 hours with Australia. Thus, a continuous communication network could be established between England and the Americas, Europe, and the Eastern Mediterranean, and the Far East and Australia. With the completed lines, Britain's colonial connection with its important colony called the "British Raj" in the Far East was strengthened.

Consequently, it can be said that the developments in positive sciences and communication technology after the Industrial Revolution significantly contributed to the military, economic, political, and logistical objectives of states. Countries that developed these new technologies, such as England, played a crucial role in accelerating globalization and international competition. They achieved this by enabling connections to even the most remote corners of the world, as well as to its most strategic points.

REFERENCES

1. Public Record Office (PRO), London, England

1.1. Board of Trade (BT)

BT 31/341/1230 (Memorandum of Association of the Malta and Alexandria Telegraph Company, Limited, 1882)

1.2. Maps and Plans (MPD)

MPD 1/208, No: T1/7150B-1 (Sketch Map Shewing Telegraph Route to India&Australia via Gibraltar, Malta, Suez&Aden)

1.3. Ministries of Transport (MT)

MT 23/4, No: 2101 (House for British Transport Office at Alexandria, 2 August 1867)

1.4. Foreign Office (FO)

RECEP KÜREKLİ

FO, 7/620. (East India and China Submarine Telegraph via The Red Sea with A Continuation to Australia, 2 July, 1857)

FO, 7/620. (Telegraphs with India, August 27, 1857)

FO, 7/620, No: 992. (Contract for Establishment of Submarine Telegraph from Ragusa to Alexandria, 2 October 1857)

FO, 141/109. (Convention Between the General Post Office of the United Kingdom of Great Britain and Ireland and the General Post Office of Egypt, Signed in London, the 14th of November 1877)

FO, 407/106, No: 64. (Sir E. Baring to the Marquis of Salisbury, Cairo, March 29, 1891)

FO, 407/119, No: 152. (Lord Cromer to the Earl of Rosebery, Cairo, March 9, 1893)

FO, 407/119, No: 47. (Lord Cromer to the Earl of Rosebery-Cairo, January 26, 1893)

FO, 407/131, No: 51. (Lord Cromer to the Earl Kimberly, Cairo, February 22, 1895)

FO, 407/157, No: Inclosure 1 in No 9. (Report by Viscount Cromer on the Progress made in the various Administrative Departments of the Egyptian Government during the year 1900, Cairo, March 1, 1901)

FO, 407/159, No: 32. (The Earl of Cromer to the Marquess of Lansdowne, Cairo, February 21, 1902)

FO, 633/70, No: 1. (Viscount Cromer to the Marquess of Lansdowne, Cairo, March 1, 1901)

FO, 881/2994, No: Appendix 7. (Notes by Mr. Cave on the Financial Condition of Egypt, 1876)

FO, 881/6570, No: 92. (Lord Cromer to the Earl of Rosebery, Cairo, March 9, 1894)

FO, 881/7158, No: 116. (Lord Cromer to the Marquess of Salisbury, Cairo, February 27, 1898)

FO, 881/7158, No: Inclosure in No 128. (Extract from Statistical Returns, 1881-1897)

FO, 881/8234, No: 7. (The Earl of Cromer to the Marguess of Lansdowne, Cairo, February 26, 1903)

FO, 881/7737, No: Inclosure in No 9. (Report by Viscount Cromer on the Progress made in the various Administrative Departments of the Egyptian Government during the year 1900)

1.5. Treasury (T)

T, 1/13173, Treasury: 12336. (Eastern Telegraph Company by John Pender, July 15, 1882)

T, 1/13173, Treasury: 14923. (Eastern Telegraph Company Establishment Telegraph Communication Between Alexandria, Port Said and Suez, 28 August 1882)

2. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul, Türkiye

Cevdet Hariciye (C.HR), 12/579.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1617/23.

Hariciye Nezareti Mektubiye Kalemi (HR.MKT.), 366/46; 372/70.

Haritalar (HRT.h), 364.

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 428/62.

3. Other Sources

AKYILDIZ, Ali, "Tercüme Odası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40, Ankara 2011, p. 504-506.

BEAUCHAMP, Ken, *History of Telegraphy*, The Institution of Engineering and Technology, London 2001.

BEKTAŞ, Yakup, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880" *Technology and Culture*, v. 41, no. 4, 2000, p. 669-696.

BRIGHT, Sir Charles, *Submarine Telegraphs: Their History, Construction, and Working*, C. Lockwood and Son, 7. Stationers Hall Court, Ludgate Hill, 1898.

ÇAKILCI, Diren, "Doğu Akdeniz'de Denizaltı Telgraf Bağlantıları: Yunanistan'ın Uluslararası Şebekeye Dahil Edilmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2018, c.33, s.1, p. .21-39.

**INTERNATIONAL SUBMARINE TELEGRAPHIC COMMUNICATION FROM THE EASTERN
MEDITERRANEAN TO THE INDIAN OCEAN DURING THE 19TH CENTURY: ACCORDING TO
THE BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS**

ÇAKILCI, Diren, "Kıbrıs'ta Osmanlı Telgraf İşletmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s. 62, İstanbul, 2016, p. 65-90.

ÇAKILCI, Diren, *Rumeli Telgraf Hatları (1854-1876)*, Türk Tarih Kurumu, 2019, Ankara.

ÇAKILCI, Diren, "Osmanlı Devleti'nde Denizaltı Telgraf Hatları ve Eastern Telegraph Company", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, Türkiye, 1-05 Ekim 2018, p. 289-309.

ÇAKILCI, Diren, "Yemen'i Payitaht'a Bağlamak: Yemen Vilayeti Telgraf Şebekesi ve Bağlantı Hatları" *Türkiyat Mecmuası*, v. 32, no. 1, 2022, p. 61-92.

DURAN, Saltuk, "Transportation, Steamships and the Rise of Postal Protectionism in the Ottoman Empire under the Reign of Abdülaziz (r. 1861–1876)", *DIYÂR*, v.1, 2020, p. 84-107.

GLOVER, Bill, "British Submarine Cable Manufacturing Companies," *History of the Atlantic Cable and Undersea Communications*, <https://atlantic-cable.com/CableCos/BritishMfrs/index.htm>, 2.12.2023, 11:51 AM.

HAMILL, Lynne, "The Social Shaping of British Communications Networks prior to the First World War", *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 2010, v. 35, No. 1 (131), p. 260-286.

HARRIS, Christina Phelps, "The Persian Gulf Submarine Telegraph of 1864", *The Geographical Journal*, Jun., 1969, v. 135, No. 2 (Jun., 1969), p. 169-190.

HIBBERT, Christopher, *The Great Mutiny: India 1857*, Penguin Books, 1980.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin; Salim Aydüz, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitimi", *Türkler Ansiklopedisi*, c.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2011, p. 881-896.

KNÜSEL, Ariane, "British Diplomacy and the Telegraph in Nineteenth-Century China", *Diplomacy and Statecraft*, v. 18, 2007, p. 517-537.

MAHAJAN, Sneha, *British Foreign Policy 1874-1914*, Taylor&Francis e-Library 2003. (First published 2002 by Routledge).

McCOAN, J.C., *Egypt*, Peter Fenelon Collier, New York, MDCCCXCVIII (1898).

MINAWI, Mostafa, "Telegraphs and Territoriality in Ottoman Africa and Arabia during the Age of High Imperialism", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 18:6, 2016, p. 567-587,

MUKHERJEE, Rudrangshu, *Awadh in Revolt 1857-1858: A Study of Popular Resistance*, Permanent Black, 2002.

SAĞDIÇ, Zafer, "Osmanlı Politik Sisteminin Osmanlı Saray Mimari Mekan Örgütlenmesi Üzerindeki Etkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, c.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, p. 211-217.

SHAHVAR, Soli, "Concession Hunting in the Age of Reform: British Companies and the Search for Government Guarantees; Telegraph Concessions through Ottoman Territories, 1855-58", *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 4 (Oct. 2002), p. 169-193.

STOKES, Eric, *The Peasant Armed: The Indian Revolt of 1857*, Clarendon Press, 1986.

ÜÇER, Sırrı Emrah, "Telegraphic Protectionism: Growth of Ottoman Telegraph Business as A Public Enterprise, 1854-1914", *Muhasebe ve Finans Tarihi Dergisi*, s.21, Temmuz 2021, p.21.34.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, p. 1636-1652.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 191-206.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.12.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 11.01.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

RUSYA TÜRKLERİNİN (KIRIM, AZERBAYCAN) TÜRKİYE’DE KAMUOYU OLUŞTURMA ÇABALARI ÇERÇEVESİNDE YAYIN FAALİYETLERİ

 10.53718/gttad.1402610

 DİLKER TÜRKMEN*

ÖZ

Yüzyıllar boyunca kadim bozkır kültürünün temsilcisi olan ve bağımsız yaşamından ödün vermeyen Türkler, geniş coğrafyalara dağılmanın sonucunda birlikten yoksun hale gelmiştir. Karadeniz’in Kuzeyinden batıya göç edenler ile Hazar’ın güneyinden göç edenler hem siyaseten hem de kültürel olarak bölünmüştür. IX. yüzyıldan itibaren devletleşme sürecine giren Rusya, Kuzey Türkleri için tehdit olmaya başlamıştır. XIII. yüzyılda Moğolların tarih sahnesine çıkması ve Altın Orda Devleti’nin Deşt-i Kıpçak’a hâkim olması iki yüzyıl boyunca Rusya’nın güneye inmesine mâni olmuştur. Altın Orda Devleti’nin zayıflamasıyla birlikte Kırım, Kazan, Kasım, Astarhan gibi hanlıklar kurulmuştur. Rusya’nın “sıcak denizlere inme emelleri”, bu hanlıkların ortadan kaldırılmasını gerektiriyordu. Nitekim 1552 yılında Kazan Hanlığı’nın işgali ile başlayan Rusya’nın Türk topraklarını işgal süreci XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir. Rusya’nın bu yayılma siyaseti Karadeniz’in kuzeyi, Balkanlar, Kafkasya ve Türkistan istikametinde gerçekleşmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında I. Petro’nun revize ettiği Rus ordusu, kısa süre içerisinde Batı’nın savaş teknolojisi ile donatılmıştır. Birlikten yoksun olan ve savaş teknolojisinin gerisinde kalmış bulunan Türklerin bu ordu karşısında başarı sağlama şansı olmamıştır. Rus ilerleyişini savaarak durduramayacağını anlayan Türk aydınları, mücadeleye kalem ve kâğıt ile devam etme yolunu seçmişlerdir. Özellikle Tatar aydınları, uyguladıkları eğitim politikalarıyla bilinçli bir neslin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Rusya’nın Türk boylarını bölmek için ortaya attığı, lehçe farklarına dayalı yeni dil yaklaşımına karşı birlik olmanın önemi ortaya çıkmıştır. Türk dünyasının en önemli fikir adamlarından biri olan İsmail Gaspiralı çıkarmış olduğu Tercüman gazetesiyle bu birlikteliğin gerekliliğini bütün Türk coğrafyalarına duyurmuştur. Gaspiralı, uygulamış olduğu *Usul-ü Cedit* sayesinde kısa sürede okuma yazama öğreterek binlerce öğrenci yetiştirmiştir. Ayrıca “*Dilde, İşte, Fikirde, Birlik*” sloganı; Türk dünyası birliğinin sembolü, kurtuluşunun yegâne formülü haline gelmiştir. Gaspralı’nın Bahçesaray’da başlattığı yayın faaliyetleri kısa süre içerisinde bütün Türk coğrafyasına dağılmıştır. Muhaceret yolunu seçen Türk aydınları farklı ülkelerde yayın faaliyetlerine devam etmiştir. Osmanlı ve ardından gelen genç Türkiye bu bağlamda önemli bir yayın merkezi olmuştur. Rusya’dan bağımsızlığını kazanmak isteyen ve bu isteklerini dünya kamuoyuna duyurmak için var gücüyle yayın yapan Rusya Türkleri, Türkiye’yi ikinci vatan olarak görmüşlerdir. Türkiye’de çıkan dergilerin isimleri ve süreleri dönemin koşullarına göre belirlenmiştir. Bağımsızlık arayışında olanların durağı olan Türkiye, bazı zamanlarda bu gazeteleri yasaklamış bazı zamanlarda ise desteklemiştir. Kendi dış politikası çerçevesinde olayları değerlendirmek durumunda olan Türkiye dönemin şartları neyi gerektiriyorsa o şekilde hareket etmiştir. Türk dünyası aydınları ise her zaman için olayın farkında olmuş Türkiye’yi kardeş vatan olarak görmüştür. Yayınların içeriğinde sadece siyasi mesajların değil, kültürel mevzuların ve Türkistan’dan haberlerin de bulunduğu görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Muhacir Rusya Türklerinin, Rusya’ya karşı kamuoyu oluşturmak üzere Türkiye’de yaptıkları yayın faaliyetlerini incelemek ve değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Rusya Müslümanları, Kırım (Tatar) Göçmenleri, Kafkasya Göçmenleri, Azerbaycan Göçmenleri, Muhacir Basın, Bağımsızlık Arayışı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırşehir/TÜRKİYE, E-Posta: turkmen_1987@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9193-9907.

EFFORTS OF RUSSIAN TURKS (CRIMEA, AZERBAIJAN) IN FORMING PUBLIC OPINION
IN TURKIYE: PUBLISHING ACTIVITIES

ABSTRACT

Throughout centuries, the Turks, representatives of the ancient steppe culture, resiliently maintaining an independent way of life, have found themselves lacking unity due to dispersal across vast territories. Those migrating from the north of the Black Sea and from the south of the Caspian Sea have become politically and culturally divided. Russia, which embarked on the state formation process from the 9th century onwards, started posing a threat to the Northern Turks. The emergence of the Mongols in the 13th century and the dominance of the Golden Horde over the Desht-i Kipchak prevented Russia from advancing southward for two centuries. With the weakening of the Golden Horde, Khanates such as Crimea, Kazan, Kasim, and Astrakhan were established. Russia's aspirations to expand towards "warm seas" necessitated the eradication of these Khanates. Indeed, the process of Russia's occupation of Turkish lands, which began with the occupation of the Kazan Khanate in 1552, continued until the last quarter of the 19th century. Russia's expansionist policy manifested in the north of the Black Sea, the Balkans, the Caucasus, and Turkestan. At the beginning of the 18th century, Peter the Great's reformed Russian army swiftly adopted Western warfare technology. The Turks, lacking unity and lagging behind in warfare technology, had no chance of success against this army. Turkish intellectuals, realizing they couldn't halt Russia's advance through warfare, chose to continue the struggle through the pen and paper. Particularly, Tatar intellectuals contributed to the emergence of a conscious generation through their educational policies. The importance of unity against Russia's newly proposed language approach based on dialect differences for dividing the Turkic peoples became evident. İsmail Gaspıralı, one of the most prominent thinkers of the Turkic world, advocated the necessity of this unity throughout all Turkic territories through his publication, the *Tercüman* newspaper. Through his *Usul-i Cedit* method, Gaspıralı rapidly taught thousands of students to read and write. Additionally, the slogan "*Unity in Language, Labor, Thought*" became the symbol of unity in the Turkic world and the sole formula for liberation. Gaspıralı's publishing activities, initiated in Bahçesaray, quickly spread throughout the entire Turkic geography. Turkish intellectuals who chose the path of migration continued their publishing activities in different countries. The Ottoman Empire and subsequently the young Republic of Turkiye became significant publishing centers in this context. The Russian Turks, eager to gain independence from Russia and fervently publicize their aspirations to the world, considered Turkiye as a second homeland. The names and duration of the journals published were determined according to the conditions of the time. Turkiye, a destination for those seeking independence, sometimes banned these newspapers and at other times supported them. Turkiye, evaluating events within the framework of its own foreign policy, acted in accordance with the requirements of the era. Intellectuals of the Turkic world have always been aware of the situation and regarded Turkiye as a fraternal homeland. It is observed that the contents of these publications include not only political messages but also cultural subjects and news from Turkestan. The purpose of this study is to examine and evaluate the publishing activities conducted by the migrant Russian Turks in Turkiye to shape public opinion against Russia.

Keywords: Turkic World, Russian Muslims, Crimean (Tatar) Migrants, Caucasus Migrants, Azerbaijani Migrants, Migrant Press, Quest for Independence.

GİRİŞ

XVI. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusya sınırları içerisine dâhil edilen genelde Müslüman-Türk asıllı milletlerden oluşan, kültürü ve dili büyük oranda ortak çatı altında birleşen topluluğa Rusya Türkleri denilmektedir. Timur'un zayıflatmasından sonra yıkılan Altınordu Devleti'nden hemen sonra, Türklerin büyük bir bölümü Osmanlı Devleti çatısı altında imparatorluk haline gelip medeniyetini en yüksek seviyeye çıkartırken diğer tarafta kuzeydeki Türkler, Çarlık Rusya'nın himayesi altına girmekle karşı karşıya kalmıştır. Rus istilasından önce Kuzey Türklerinin bulunduğu bölgelerde Kazan, Kırım, Astrahan, Kasım ve Sibir gibi hanlıklar mevcuttu.¹ Hanlıklar kendi içerisinde mücadele halinde olduklarından etkili güç olamıyorlardı. Bu arada iç mücadelelerini sona erdiren Ruslar, Batı tekniğinden, Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan ve her hanlığın kendi içindeki entrikalardan yararlanmasını bilmiştir.² 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın, Çar IV. İvan tarafından ele geçirilmesinden sonra Rusya artık Türk dünyası üzerine açılma imkânını bulmuş ve yalnız Rus halkının yaşadığı bir devlet olmaktan çıkarak imparatorluğa dönüşmüştür.

Kazan Hanlığı'nın alınmasından sonra Çarlık Rusya, Astarhan Hanlığını da 1566 yılında işgal ederek, Rusya'nın sınırlarını İdil ve Ural nehirlerinin döküldüğü Hazar Denizi'ne kadar ulaştırmıştır.³ Ruslar, Kazan ve

¹ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK, Ankara 1999, s. 3.

² Tefik Evcı, *Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2006, s. 4.

³ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, 2011, s. 52.

aydınları Rus-Japon savaşını bir şans olarak değerlendirmiştir. Rusya'da ilan edilen Duma Meclisi'ne Türk dünyası içerisinde delegelelerin gönderilmesi ve bağımsızlık isteklerinin dillendirilmesi de bunun bir göstergesidir.

2. Rusya Türklerinin Anadolu'ya Göçleri ve Türkiye Düşünce Hayatına Etkileri

Türkistan'dan bugünkü Türkiye'ye göçler 1875'te Buhara, 1876'da Hive ve daha sonrasında diğer hanlıkların da yıkılmasıyla başlamıştır.¹² Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında Ruslar tarafından yıkılmasından sonra başlayan Türk topraklarının işgali XIX. yüzyıl sonuna kadar devam etmiş bu süre zarfında, Türk dünyasının yegâne güç olarak gördüğü Osmanlı Devleti sürekli göç almıştır. Her ne kadar Türk devleti olsa da Osmanlı Devleti homojen bir toplumsal yapıya sahip değildi. İçerisinde barındırdığı çok farklı dil, din ve milletten müteşekkil görünen tablosuna, XIX. yüzyıldan itibaren Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan aldığı göçlerle yeni unsurlar eklenmiştir.¹³ Türk dünyası içinde önemli bir yere sahip olan Tatarlar, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı yıllarında yoğun bir şekilde Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Aynı şekilde 1901 yılında da Tatar göçleri tekrarlanmıştır. Bu göçler sırasında 5.000 kadar Tatar'ın Osmanlı topraklarına yerleştiği bilinmektedir. Daha sonra Sovyet döneminde de büyük ölçekli olmasa da Tatar göçmenler Türkiye'ye göç etmeye devam etmiştir.¹⁴

Rusların Türk toprakları üzerinde yayılmasının bir sonucu olarak Karadeniz'in Kuzey'inde yaşayan Türklerin Anadolu'ya göç etmesi kaçınılmaz olmuştur. 1783 yılında Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesi Türk göçlerinin başlamasındaki en büyük etkidir. Osmanlı Devleti günün zor koşullarına rağmen, muhacirlere her türlü desteği vermeye gayret etmiştir. Devlet doktor, ilaç temini gibi konularda gerekenin yapılması için mahalli idarelere emirnameler göndermiştir. Devlet kadar halk da soydaşları için ellerinden gelen yardımı yapmaktan kaçınmamıştır. Fakat Anadolu'daki iskân memurlarının yetersizliklerinden ve gevşekliklerinden kaynaklanan bazı nahoş durumlar da ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde iskân edilemeyen muhacirler, Anadolu halkının yardımları ve misafirperverlikleri sayesinde ayakta kalabilmişler ve ihtiyaçlarını karşılayabilmişlerdir.¹⁵ Her ne kadar zor şartlar altında göç etmiş ve yerleşmiş olsalar da bu Türkler Anadolu'nun düşünce hayatına büyük katkı sağlamışlardır. Özellikle XIX. yüzyılda başlayan Türk dünyası aydınlanması dikkate değer ölçüde bu göçmenlere entelektüellik kazandırmıştır. İsmail Gaspıralı'nın 1881'de *Tonguç* adlı dergisiyle başladığı yayın faaliyetleri *Şafak*, *Kamer*, *Güneş*, *Yıldız*, *Ay*, *Mirat-ı Cedit* dergileriyle devam etmiştir. Gaspıralı, 1883'te Bahçeşaray'da (Kırım) *Tercüman Gazetesini* çıkartma izni almıştır.¹⁶ O'nun uzun emek verdiği basın faaliyetleri Rusya Türklerinin dünya görüşüne büyük katkı sağlamıştır. Dolayısıyla Gaspıralı'dan sonra gelen aydınlar gerek basın yoluyla gerekse siyaseten haklarını savunmuşlardır.

I. Dünya Savaşı sebebiyle Rusya Türkleri ile Türkiye Türkleri arasındaki bağlar önemli ölçüde kopmuş bu da basın yayın hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu arada Türkiye'de *Türk Yurdu Dergisi* ve *Türk Ocakları*'nın faaliyetleri devam etmiştir. Türk dünyasının içinde bulunduğu durumu yansıtmaya bakımından bu dergi oldukça önemlidir. Fakat bu yayınlar da güvenilir bilgilere ulaşmada oldukça zorlanmıştır. XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti içerisindeki yenilikçi düşünceler Kırımlı gençleri de etkilemiş, birçok Kırımlı genç İstanbul'a gelerek yüksek tahsil yapmak istemiştir. Aynı zamanda bu dönemde Rusya Türklerinden diğer memleketlerde bulunanlar da bu talep doğrultusunda İstanbul'a gelmiştir. 1908 İnkılabı öncesi İstanbul'a gelen Kırımlı gençlerin sayısı 100 civarındadır. Türkiye'ye eğitim almak maksatlı gelen bu öğrencilerin arasında daha sonra önemli bir isim olacak olan Cafer Seydahmet Kırmır'de (1889-1960) bulunuyordu. Bu öğrencilerin çoğunluğu yenilikçi düşüncelerin etkisinde kalmış Jön Türklerin fikirlerinden etkilenmişlerdir.¹⁷ Bütün bunlar yaşanırken İstanbul'da Rusya Türklerinden bazıları yayın faaliyetlerine girişmiştir.¹⁸ Sadece Osmanlı Devleti'nin değil Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türk dünyası aydınları için Türkiye'nin kapıları da ardına kadar açılmıştır.

3. Rusya Türklerinin Basın Yayın Faaliyetleri

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'ni çöküntüden kurtarmayı amaçlayan ve Türkçülük fikrinin baş mimarlarından olan Yusuf Akçura, fikrî-edebî faaliyetleri Türkiye'de ilk kez tanıtımların başında gelmektedir. O, Türkiye ile Türk dünyası arasındaki kültürel ilişkilerin canlanmasında etkili bir rol oynamıştır.¹⁹ Akçura, 1905'te Türk-Tatar taleplerinin Rus Hükümeti'ne bildirilmesi için seçilen dört kişilik komisyonda görev almıştır.

¹² Evci, *age*, s. 69.

¹³ H. Murat Arabacı, "1783 Yılından Sonra Kırım Türklerinin Osmanlı Devleti İle Kültürel İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, 2008, s. 66.

¹⁴ Lowell Bezanis, "Soviet Muslim Emigres in The Republic of Turkey", *Central Asian Survey*, Volume 13, Issue 1, 1994, s. 97.

¹⁵ Jülide Akyüz, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilgi*, S. 46, Yaz 2008, s. 39-40.

¹⁶ Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, "İsmail Bey Gaspıralı ve Türk Birliği İdeali", *History Studies*, C. 1, S. 1, 2009, s. 300.

¹⁷ H. Murat Arabacı, "Türkiye'de Kurulan İlk Kırım Türk Teşkilatları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, 2008, s. 48.

¹⁸ Ayşe Pul, "Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 16, 2011, s. 420.

¹⁹ Yılmaz Özkaya, "Rusya Müslümanlarının Türkiye'de Tanıtılmasında Yusuf Akçura'nın Rolü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 23, 2007, s. 96.

RUSYA TÜRKLERİNİN (KIRIM, AZERBAJCAN) TÜRKİYE’DE KAMUOYU OLUŞTURMA ÇABALARI ÇERÇEVESİNDE YAYIN FAALİYETLERİ

Komisyon tarafından hazırlanan on iki sayfalık Rusça muhtıra Rusya Başbakanı’na sunulmuştur.²⁰ Yusuf Akçura, İstanbul’da Rusya Mahkûmu Müslüman Türk Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi (Cemiyeti) adında büyük bir siyasi teşkilat da kurmuştur. Komitede Tatarlardan, Yusuf Akçura, Abürreşid İbrahimov, Kırım Tatarlarından Mehmet Esad Çelebizade, Buharalı Mukimeddin Beycan, Azerbaycan Türklerinden Ali Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu gibi isimler yer almıştır. Bu isimlerden oluşan grup Avrupa’nın çeşitli başkentlerine (Sofya, Budapeşte, Viyana, Zürih, Berlin) giderek Rusya Türklerinin durumlarını anlatan konferanslar vermiştir. Hürriyet fikirlerini dünya kamuoyuna duyurmak için muhtıralar bile vermekten geri kalmamışlardır. Heyetin bu temasları ile ilgili Paris’te çıkan *Le Temps* Gazetesi “Moğollar Arasında” adlı haberde şöyle yazmıştır:

“Budapeşte’den alınan haberlere göre, 7 milyonu Türk, 6 milyonu Kırgız (Kazak) olan Rusya’nın 20 milyonluk Türk-Tatar ahalisinin temsilcileri şu günlerde Macaristan’a gelmiş bulunuyorlar, Heyet, Kont Tissa’ya Memorandum (muhtıra) sunmuştur. Bu muhtırada Kazan Hanlığı’nın yeniden kurulması gerektiği, İdil (Volga) ile Hazar denizi arasında kalan bölgenin tarafsızlaştırılması ve bu suretle ahalinin (Türklerin) medeniyetini koruma imkânının sağlanacağı ileri sürülmüştür. Heyet bundan sonra Berlin’e gidecektir.”²¹

Rusya dini işler başkanlığı bu haberlerin doğruluğunun araştırılmasını istemiş, Kazan valisi bu tür faaliyetlerin Yusuf Akçura ve Abdürreşid İbrahimov tarafından yapılabileceğini belirtmiştir. Kazan valisinin böyle bir tespitte bulunmasının altında yatan en büyük etken, bu iki ismin hem Osmanlı Devleti hem de Türk dünyası ile ilişkilerinin oldukça ileri olmasıdır. Ocak 1916’da Lozan’da “Rusya Mahkûmu Milletler” adlı bir konferans düzenlenmiş, konferansta Rusya mahkûmu milletler için kültür muhtariyeti meselesi görüşülmüştür. Dört mülteci Türk lideri olan Akçura, İbrahimov, Agayev ve Hüseyinzade, Rusya Müslümanları adına konuşarak, dini ve medeni muhtariyet yanında, kanuni kısıtlamaların kaldırılmasını ve seçim sisteminde değişiklikler yapılmasını talep etmişlerdir. Rusya Türklerinin Osmanlı İmparatorluğu ile federatif bir birlik kurma arzusunda bulduklarını belirten birkaç fikir de bu konferanslarda dile getirilmiştir.²² Rusya’nın Osmanlı Devleti’nin siyasi ve askeri gücünden ziyade birleştirici güç olmasından çekindiği söylenebilir. Yüzyıllar boyunca halifelik makamının Osmanlı Devleti’nde bulunması bu birleştirici gücün temel taşlarından birisidir. Rusya Müslümanlarının hac vazifelerini yerine getirmek için kullandıkları yol güzergâhı Osmanlı topraklarından geçmekteydi. Din birlikteliği, kültürel birlikteliğin de canlı kalmasına imkân vermektedir.

XX. yüzyılın başlarında Türk dünyasının genelinde yaşanan gelişmeler ulusal uyanışın işareti olarak kabul edilmektedir. Kader anlayışının kaderciliğe büründüğü bir coğrafyanın yüzlerce yıllık esaret zincirlerini kırması kolay olmamıştır. Türk dünyası için lider konumda olan Osmanlı Devleti, iç siyasetteki istikrarsızlık ve dış siyasetteki yıkıcı unsurlarla mücadele halinde olduğundan Türk dünyasının taleplerine tam anlamıyla cevap verememiştir.²³ Sovyet rejimini ve Türkistan meselesini dış dünyaya anlatmak, buldukları ülkelerin kamuoylarını Türkistan konusunda bilgilendirmek, muhacir Türklerin yegâne hedefi haline gelmiştir. Bu hedeflerini gerçekleştirebilmek için öz yurtlarından binlerce kilometre uzakta Rusya’nın siyasi baskılarına rağmen faaliyet göstermişlerdir. Avrupa’nın siyasi yapısı ve özgürlük imkânlarının nispeten gelişmiş olması sebebiyle yayın faaliyetleri burada başlamıştır. Fakat Osmanlı Devleti’nin II. Meşrutiyet yıllarında kavuştuğu özgürlük, Türk dünyası basınının Anadolu’ya taşınmasına imkân vermiştir.

Tearif-i Müslimin Dergisi (Müslümanların Tanışması) Abdürreşid İbrahimov ve yakın arkadaşı olan Ahmed Teceddin tarafından 3 Nisan 1910 yılından itibaren İstanbul’da yayınlanmaya başlamıştır. Dergi dini, siyasi, tarihi ve felsefi konuların yanında Rusya Müslümanlarının genel durumundan da bahsediyordu. Dergi haftalık olarak ancak 30 sayı çıkarılabildiği görülmüştür. Bu dergi Rusya Türklerinin Kazan dışında çıkarmış oldukları ilk dergi olması bakımından önemli bir yere sahiptir. Abdürreşid İbrahimov tarafından 2 Mart 1911 yılında yayın hayatına başlayan *İslam Dünyası Dergisi* 22 sayı çıkarılmıştır. Dergide İslam Dünyası, Rusya Müslümanları ve Balkan Savaşları konuları yoğun bir şekilde işlenmiştir. Derginin editörlüğünü Osman Cudi yapmıştır. Musa Carullah Bigi’nin derginin onuncu sayısında yayınlanan “Teessüf Etmiştim Artık Anladım” adlı makalesinin yayınlanmasından sonra dergi Şeyhülislamlık tarafından mahkemeye verilmiş yazı işleri müdürü hapis ve para cezasına çarptırılmıştır.²⁴ Görüldüğü üzere dergilerin yayın hayatı siyasetin tutumuna göre şekillenmiştir. Siyasi konular işlenirken belirlenen çizgilerin aşıldığı durumlarda dergiler yayın hayatına veda etmek zorunda kalmıştır. Farklı isimlerle yeni dergilerin birbiri ardına açılması, muhacir basının mücadeleden vazgeçmediğini göstermektedir.

²⁰ Halil İbrahim Akkuş, *Yusuf Akçura’nın Din ve Toplum Anlayışı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2009, s. 10.

²¹ Devlet, *age*, s. 225-26.

²² Vasif Qafarov, *Türkiye Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, çev. Eldeniz Recebov, Teas Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 59-60.

²³ Sebahattin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiye’de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1999, s. 29.

²⁴ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1993, s. 56.

Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti de muhacir Türklerin basın faaliyetlerinde önemli rol oynamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki dergi sayıları oldukça kısıtlı olsa da zaman geçmeden Türkistanlılar basın çalışmalarına başlamıştır. İstanbul merkezli Türkistan Millî Birlik Hareketi'nin ilk girişimi, 1927 Haziran'ında "*Yeni Türkistan Dergisi*"nin yayınlanması olmuştur.²⁵ Dergiyi A. Zeki Velidi Togan ile Abdülkadir İnan yönetmiştir. Daha sonra bu isimlerin siyasetle ilgilenmeye başlaması üzerine Osman Kocaoğlu ile Mecdeddin Ahmet gazete yöneticiliğinde bulunmuştur. Mustafa Çokay da çok sayıda makalesi yayımlandığı için Yeni Türkistan Dergisi'nde etkin rol oynamıştır. Günümüzdeki genel kanağe göre, yönetiminde görünmüyor olsa da Mustafa Çokay hareketin öncülerindedir.²⁶ Genç Türkiye'nin siyasi ve ilmi hayatına büyük katkı sağlayacak olan A. Zeki Velidi Togan²⁷ ve Abdülkadir İnan²⁸ bu dergi vasıtasıyla seslerini dünya kamuoyuna duyurmuştur.

1930'lu yıllarla birlikte Türkistan'daki Sovyetleşen edebiyat ve basına karşı hariçte millî duygularla yayımlanan gazete ve dergilerden biri de *Yaş Türkistan* dergisidir. Bu dergi, 1929-1939 yılları arasında Paris'te Mustafa Çokay'ın editörlüğünde 117 sayı çıkmıştır. Dergi, Çokay'ın bütün yayıncılık hayatının en görkemli eseri olarak nitelendirilmektedir. Çokay'a göre, dergi Türkistan'ın bağımsızlığı yolundaki mücadelenin bayrağı olmuştur.²⁹ Derginin amaçları şu başlıklar altında değerlendirilebilir; Türkistan'ın millî istiklal taleplerini dünyaya duyurmak, Dünyanın değişik coğrafi bölgelerine dağılmış bulunan Türkistan muhacirleri arasındaki bağlantıyı temin etmek, Rus emperyalizmi altındaki Türkistan Türklüğü'nü millî birlik ve beraberliğe teşvik etmek, Türkistan Türklüğü'nün millî benliklerini ve kültürel varlıklarını korumaları için gerekli olan fikrî ve manevî yığınağı yapmak, Türkistanlılara sorumluluklarını hatırlatmak ve millî davayı telkin etmektir.³⁰ Rusya Türklerinin Avrupa başkentlerindeki faaliyetleri esasen meselelerini dünya kamuoyuna duyurma adına çok önemli girişimlerdir. Avrupa'da faaliyetler öncelikle basın alanında gerçekleşmiştir. Bunları yaparken de tarafsız ülkelere muhtıralar verilmiş, temaslar ise Türkiye'nin müttefiki olduğu devletlerle kurulmuş, Müttefik devletlerin kazanmasına bel bağlanmıştır. Fakat savaşı müttefiklerin kaybetmesi sonucunda Rusya Türklerinin çabalarından bir sonuç alınamamıştır.³¹ Sonuç olarak Rusya Türklerinin istekleri gerçekleşmese bile bu yolda yaptıkları çalışmalar davalarına bağlılıklarının bir göstergesi olması bakımından çok önemlidir.

3.1. Türkiye'de Kırımın (Tatarların) Yayın Faaliyetleri

Rusya'nın "sıcak denizlere inme politikası" çerçevesinde Türk dünyası topraklarını işgale başlamasıyla Türklerin Osmanlı'ya göçü başlamış, 1783 yılında Kırım'ın işgal edilmesiyle zirveye ulaşmıştır. Göç imkânı bulamayan ve Rus himayesinde yaşamaktan başka çıkar yolu olmayan Kırım Tatarları için ise kâbus başlamıştır. Rusya hâkimiyeti altındaki Kırım Tatarları öylesine asimile edilmeye çalışılmıştır ki Kırım Tatarca'sı bir dil olarak kabul edilmemiş ve Rusya tarafından eğitim öğretim dili olarak kullanılması da yasaklanmıştır.³² Rusya hem dini yönden hem de kültürel yönden Türk dünyasını asimile etmeye çalışmıştır. Tatar Aristokrasininin Rusya'nın asimilasyon politikasına karşı tepkisi iki yönlü olmuştur: Bir yandan Hıristiyanlığı yalnızca görünüşte benimseyerek sessiz bir şekilde direnmeyi sürdürmek, diğer yandan ise çocukların İslam'ın geleneksel eğitim merkezi olan Buhara'ya gönderilmesidir.³³ Rus hâkimiyetinden kaçarak Osmanlı'ya sığınan nüfus, genellikle Rumeli'ye yerleştirilmekteydi. Sadece bir kısmı Dobruca'ya (tarihi büyük Tatar yerleşim alanı) savunma amaçlı iskân edilmiştir. Anadolu'ya gelen Tatarların kaldıkları köyler nispeten izole edilmiştir.³⁴

Entelektüel milliyetçi Kırımlılar ile Osmanlı arasındaki iletişim, Jön Türkler döneminde kurulmuştur. Kırım Türklerinin ilk neşriyatı 33 yıllık İsmail Gaspıralı'nın "*Tercüman*" gazetesidir. Tercüman Gazetesi sadece Kırım Türklerinin değil bütün Müslüman-Türk dünyasının meselelerini ele alan ve birlik için çalışan bir gazetedir. Ancak 1905 yılına kadar siyasete girmemiş, temkinli bir tutum takip etmiştir.³⁵ 1905'te inkılâp fırtınaları eserken genellikle Akmescit'teki Tatar öğretmen okulundan mezun olan gençlerin Kırım Türklerine ait

²⁵ Ahat Andican, *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2006, s. 15.

²⁶ Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, Da Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 313.

²⁷ Rusya'ya karşı askeri ve siyasi mücadeleler vermiş, 1919 yılında Başkurdistan Cumhuriyeti'ni kurarak cumhurbaşkanı olmuş, 1921'de kurulan Türkistan Millî Birliği'nin başkanı seçilmiş, Türkistan'daki siyasi kargaşadan kurtulmak için 1923'te İran'a geçmiş, 1925 yılında İstanbul'a gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncer Baykara, "Ahmet Zeki Velidi Togan", *DİA*, C. 41, 2012, s. 209.

²⁸ Zeki Velidi Togan ile Türkiye'ye sığınmıştır. Prof. Dr. Fuat Köprülü vasıtasıyla Türkiyat Enstitüsünde asistan olarak görev almıştır. 1935-1344 yılları arasında Ankara Üniversitesi DTC Fakültesinde profesör olarak çalışmıştır. Türk dünyası, Türk kültürü, örf adeti, dini mitolojisi ile ilgili çalışmalar yapmış, Türkiye'nin ilmi hayatına katkı sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Devlet, "Türkiye'ye Katkıda Bulunan Tatar-Başkurtlar", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, s. 169.

²⁹ Kara, *age*, s. 314-315.

³⁰ Fatma Açıık, "Nevai Şahsında Sovyet Bakış Açısının Yaş Türkistan Dergisi'nde Eleştirisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 39, 2009, s. 2.

³¹ Devlet, *age*, s. 228.

³² Ayşegül Aydıngün, "Kırım Tatarlarının Ana Vatana Dönüşü ve Kültürel Canlanma Sürecinde Dil ve Eğitimi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, C. 21, S. 1, 2004, s. 110.

³³ Faruk Uçar, *Dış Türker, Türk Dünyasının Parlayan Beş Yıldızı*, Fark Yayınları, Ankara 2007, s. 318.

³⁴ Bezanis, *agm*, s. 98.

³⁵ Zühal Yüksel, "Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, 2003, s. 422.

RUSYA TÜRKLERİNİN (KIRIM, AZERBAJCAN) TÜRKİYE’DE KAMUOYU OLUŞTURMA ÇABALARI ÇERÇEVESİNDE YAYIN FAALİYETLERİ

bir millî inkılâpçı hareket oluşturmak maksadıyla meydana getirdikleri gruba “Genç Tatarlar” (Kırım Türkçesiyle “Yaş Tatarlar”)” adı verilir. Zaman zaman Rus inkılâpçı gruplarıyla beraber çalışmış olmakla birlikte, Genç Tatar hareketi sosyalist fikirleri pek benimsemeyiz. Gazetesinde hemen hemen her konuda Türk dünyasını ilgilendiren haberleri yayınlayan Gaspıralı’yı pasif olmakla suçlayan Genç Tatarlar ayrıca O’nu umûmî Türk-Müslüman meselelerine fazla dalarak bizzat Kırım Türklerine ait meseleleri ikinci plâna attığı gerekçesiyle eleştirmişleridir.³⁶ Genç Tatarların böyle bir düşünce içerisinde olması yüzyıllardır süregelen kopukluğun bir göstergesidir. Tarihi süreç içerisinde Türk boylarının birlik olmayı başaramamasının sebebi de bu düşüncedir. Boylar arası rekabet, Türk’ü tutsaklığa götüren en büyük amildir. Dönemine göre oldukça ileri görüşlü olan ve Türk dünyasının birlikteliğini her türlü ahvalin önüne koyan Gaspıralı’nın anlaşılmasını çok da şaşılacak bir durum değildir.

İsmail Gaspıralı içinde bulunduğu devrin gerçeklerini çok iyi bir şekilde kavramış entelektüel bir aydındır. O, Atatürk’ün söylediği “*Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişafında başlıca müesserdur*”³⁷ sözünü yıllar öncesinde benimsemiş bir Türk dünyası aydınıdır. Sınırları binlerce kilometre kareyi bulan koskoca bir milletin varlığını sürdürebilmesinin ancak Türk boyları arasında bir birliğin kurulmasıyla sağlanabileceğini ve bunun da ancak boylar arasında dil birliğinin oluşturulması ve yeni usuldeki bir eğitimle mümkün olacağına inanmıştır. Fikirlerini yayabilmek için en etkili yolun bir gazete çıkarmak olduğunu anlamış ve öyle de yapmıştır.³⁸ Ayrıca Gaspıralı İsmail Bey’in mücadelesinde varmak istediği netice; Rus idaresine düşen bütün Türkleri, İslam’a bağlı kalarak, modern bir eğitim sistemi ile ileriye götürmektir.³⁹ Kalkınmanın ve ilerlemenin birinci şartı eğitimidir ve eğitimsizlik Türk dünyasının geri kalmışlığına sebep olan en büyük amildir. Teknolojik ilerlemelerin gerisinde kalan milletlerin özgür yaşamalarına imkân yoktur ve teknolojiyi transfer eden de eğitimidir. Gaspıralı’nın uyguladığı eğitim modeli kadim inanışları yıkmış ve uyuyan bir milletin uyanması için vesile olmuştur. Kırım Tatarlarının Türkiye’de çıkarmış olduğu dergilerin sayısı azımsanamayacak kadar fazladır.

Göç ile Osmanlı topraklarına gelen Tatarlar ilmi açıdan oldukça faydalı işler yapmıştır. Öz yurdunda kalan ve mücadelesini kalemiyle sürdüren Tatar aydınlar da kurtuluşun yolunu Türk dünyasının birlikteliğinde bulmuşlardır. Türk dünyasının ve Osmanlı’nın dil birliği içinde olması konusu sıklıkla gündeme gelmiştir. Latin alfabesinin mi yoksa Arap alfabesinin mi birlikteliği sağlayacağı tartışılmıştır. Tatar halkının millî mücadele hareketinin öncülerinden olan Ayaz İshaki (1878-1954) Latin alfabesinin bölünmeye Arap alfabesinin ise birlikteliğe götüreceği konusunda fikir beyan etmiştir. O’na göre Latin alfabesine geçmek kültürel geçmiş ile bağlantıların kopması anlamına gelmekteydi. Yüzyıllardır kullanılan Arap alfabesi büyük bir edebiyatın doğmasına ve bu edebi eserlerin okunmasına imkân vermekteydi. Ayrıca Rusya Türklerinin ekseriyetinin Müslüman olmasından dolayı Arap alfabesi ile ibadet etmeleri bir diğer birleştirici unsur olarak görülmekteydi.⁴⁰ Türk dünyasının kullandığı Arap harflerinde bazı sadeleştirme ve yeni ilaveler yapılarak problem çözülmeye çalışılmış fakat başarılı olmamıştır. Nitekim XX. yüzyılın ikinci çeyreğiyle birlikte Latin alfabesine geçiş süreci de başlamıştır. Öncelikle 1922’de Sovyet Azerbaycan’ı Latin alfabesine geçmiştir.⁴¹ Ardından 1927’de Kırgız, Özbek ve Türkmenler 1928’de de Türkiye Latin alfabesine geçtiğini duyurmuştur. 1927-1930 yılları arası Türk dünyası için bir geçiş dönemi olmuş hem Latin hem de Arap alfabesi beraber kullanılmıştır.⁴²

Çarlık Rusya’nın yıkılmasından sonra kurulan Sovyetler Birliği, ilk dönemde kısmen verdiği özgürlük ortamını zaman içerisinde Komünist siyasetin baskıcı rejiminin etkisi altında demir parmaklıklar ile çevirmiştir. Türk dünyası için umut vadeden “self determinasyon” (kendi kaderini kendin tayin etme hakkı) kısa sürede yerini hüsrana ve hayal kırıklığına bırakmıştır. Yeni yönetimin öncekinden farksız hatta daha baskıcı olması Rusya Türklerinin farklı coğrafyalara göç etmesine sebep olmuştur. Sovyet döneminde büyük ölçekli olmasa da Tatar göçmenler Türkiye’ye çeşitli zamanlarda yerleşmiştir. 1919-51 yılları arasında Türkiye’de ayrı bir Tatar göçmen organizasyonu ya da bir yayın organı olup olmadığı konusu açık değildir. Ama o dönemde de bazı ünlü Tatar aktiviteleri mevcuttu. Cumhuriyet Dönemi’nde ilk dernek olarak 1952 yılında İstanbul’da Kırım Türk Kültür Derneği ortaya çıktı. Bu geçici organizasyonun örnek aldığı kişi eğitim reformları ile ünlü olan ve aynı zamanda Kırım Tatarı olan İsmail Gaspıralı’dır. Gaspıralı’nın “*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*” sloganı sayesinde Ceditçilik akımı belirginleşmiştir.⁴³ Bu Tatar göçmen derneği uzak doğudan gelen sığınmacıların yardımıyla oluşturulmuştur. Ama bu dernek faaliyet gösterme şansı elde etmeden hemen dağıtılmıştır. Akabinde 1954’te İdil

³⁶ Yüksel, *agm*, s. 423- 425.

³⁷ Metin Arkan, “Gaspıralı’nın Türk Dünyasına Tesirleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 5, S. 1, 2005, s. 72.

³⁸ Arkan, *agm*, s. 72.

³⁹ Mehmet Saray, *Kazakların Uyanışı*, TİKA Yayınları, Ankara 2004, s. 120.

⁴⁰ Hülya Arğunşah, “Ayaz İshaki’nin Edebi Kişiliği “Üyge Tabı” Romanı”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, s. 56.

⁴¹ Cem Karakılıç, Oğuzhan Aydın, “Azerbaycan’daki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiye’deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı (1923-1930)”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 43, 2010, s. 196.

⁴² Edward Allworth, *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, a historical Overview*, Duke University Press, Durham and London, 1994, p. 79-80.

⁴³ Ahat Andican, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, Emre Yayınları, İstanbul 1996, s. 111.

–Ural Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği kurulmuştur. Göçmen kaynaklara göre, İdil –Ural Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Dergisi 1955'te İstanbul'da yayımlanmıştır. Bu dergiyle alakalı olarak 47 sayfalık broşür Ayaz İshaki'nin ölümüne bağlı olarak İdil-Ural dergisinin ilk sayısına özel bir ek olarak çıkmıştır.⁴⁴

Kırım'dan Türkiye'ye göç eden muhacirler tarafından 1909'da "Tatar Cemiyet-i Hayriyesi" kurularak *Tonguç* gazetesi yayınlanmaya başlamıştır. Mirza Mehmet Sait öncülüğünde günlük gazete olarak bir yıl boyunca yayınlanmıştır. Yine 1909'da bir diğer gazete olan *Çolpan* ise Kırımlı Yakup Hilmi öncülüğünde İstanbul'da iki haftada bir yayınlanmıştır. Gazetede Kırım Türklerini yakından ilgilendiren birçok yazı yer almıştır.⁴⁵ *Kazan Dergisi*, Rusya Türklerinin II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de yayımladığı en iyi dergilerden birisidir. Derginin amacı; birinci sayısında Türk dünyasında Kazanlıları tanıtmak ve Rusya dışındaki Tatarlar arasındaki bağları güçlendirmek şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁶ 1969 yılında yayın hayatına başlayan ve 1970 yılında kısa süreliğine yayın durdurmak zorunda kalan dergi, üç aylık bir sürede İstanbul'da dil, fikir ve kültür konularında ünlenen bir yayın haline gelmiştir. Dergi, Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin bir parçası olarak yayınlanmıştır. Bu dernek Tukay Gençlik Kulübü ve geçici Tukay Bülteni'ne halef olarak ortaya çıkmıştır. Derneğe zengin Tatar iş adamı Ahmet Veli Menger tarafından para yardımı yapılmıştır. Menger de Uzak Doğu'da büyüyen ve vatan özlemini her daim yüreğinde hisseden zengin, hayırsever bir Tatar göçmendir. *Kazan Dergisi* 1978'de onun ölümünden sonra yayın hayatına devam edememiş ve kısa süre içerisinde yayını bitirmek zorunda kalmıştır.⁴⁷ 1977 yılında ise İsmail Gaspıralı'nın "*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*" fikrini kendine şiar edinen Necip Abdülhamitoğlu tarafından *Dilde, Fikirde, İşte Birlik* Dergisi çıkarılmaya başlanmıştır. Aylık dış politika dergisi olarak özellikle Kırım Türkleri'nin tarihine ve 1944 Kırım Sürgünü'ne geniş yer vermiştir. Ancak dergi sadece 12 sayı yayınlanmış olup Şubat 1978'de son bulmuştur.⁴⁸

Kırım Mecmuası (1918-1919): Türkiye'deki muhacir basının öncülerinden olan bu dergi Kırım göçmenleri tarafından çıkarılmıştır. Mecmua 15 günde bir neşredilmiş olup 2 Mayıs 1918 ile 15 Mayıs 1919 tarihleri arasında toplam 23 sayı çıkartılmıştır. İlmî, dini, edebî, içtimai ve tarihi mevzuların işlendiği bu mecmua Kırım ile alakalı her konuyu gündeme getirmiş ve reaksiyon göstermiştir.⁴⁹ 1918 Mayısının başlarında Süleyman Sudi bazı sebeplerden dolayı derginin faaliyetlerini bir aydan fazla bir süre askıya almak zorunda kalmıştır. Kırım Mecmuası'nın 1918 de İstanbul'da kurulan "Kırım Talebe Cemiyeti" ve "Özgür Kırım"ı desteklediği için askıya alındığı söylenmektedir. Mecmuaya katkıda bulunanlar, Fahrettin Tonguç, Mehmet Niyazi, Ömer Seyfettin, Yusuf Vezirov, O.K. Hatif, Şevki Bektöre ve diğerleridir. Dergi, Türklüğü bölmek isteyenlerin karşısında bir tutum izlemiş, bağımsız Kırım Türklerinin haklarını dile getirmeye çalışmış, Dobruca Müslümanları'na da destek olmaya çalışmıştır.⁵⁰ Mecmuadaki yazarlar, Türk dünyasının birlikte hareket etmesi gerektiğini aksi halde bölünmenin parçalanmaya ve yok olmaya götüreceğini cesurca ifade etmiştir. Bu bağlamda Kırım Tatarlarından olan İsmail Gaspıralı'nın Türk dünyasına bıraktığı "Dilde, fikirde, işte birlik" mirası mecmuanın ana temasını oluşturmuştur.⁵¹ Böylelikle bir farkındalık yaratan bu mecmua sayesinde hem Kırımlılar hem de Türk dünyası Kırım bölgesinden haberdar olmuşlardır.⁵²

Emel Dergisi (1930-1940, 1960-...): Dergi yayın hayatına Avukat Müstecip H. Fazıl Ülküsal'ın girişimleri ile ilk olarak Romanya Pazarcık'ta Eski Türkçe olarak 1930 yılı ocağında başladı. Dergiye çok fazla katkı sağlayan şair Mehmet Niyazi, "*Emel*" isminin de fikir babasıdır. Türk'ün bağımsızlık emellerini dile getirmeyi amaç edinmiş bir dergiye de böyle bir isim uygun görülmüş olmalıdır. Dergi ilk iki yılında (1930-1931) 15 günde bir çıkacak şekilde 8-12 sayfa olarak yayınlanmıştır. 1932 yılından itibaren ayda bir kez çıkarılmıştır. *Emel Dergisi* Latince ve Türkçe olarak yayınlanmıştır. Dergi, Tatar milliyetçiliğinden ziyade Pantürkizm'e yönelmiştir. Derginin amaçları arasında Rus olmayan bütün milletlerin mücadelesinin bir parçası olmak vardır.⁵³ *Emel*'e en büyük katkıyı, eski savunma bakanlığı ve dış işleri bakanlığı görevini yapmış olan Cafer Seydahmet (Kırimer) yapmıştır. O, *Emel Dergisi*'ni 14. sayısından itibaren Kırım bağımsızlık davasının millî organı olarak ilan etmiştir.⁵⁴ *Emel*, 1917-40 yıllarında Kırım'da olan olaylar ile ilgili önemli bilgileri bünyesinde bulundurmaktadır. Aynı zamanda Kırım Tatarlarının ulusal kurtuluş hareketi, kültür ve tarihi

⁴⁴ Bezanis, *agm*, s. 97-98.

⁴⁵ Kemal Çapraz, *Kırım Tatar Türklerinde Basın (1881-1990)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1990, s. 36.

⁴⁶ B. Tümen Somuncuoğlu, "Kazan Dergisi (1970-1980)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y.13, S. 1, 2009, s. 74.

⁴⁷ Bezanis, *agm*, s. 98.

⁴⁸ Çapraz, *agt*, s. 38.

⁴⁹ Hasan Işık, Ahmet Doğan, "Genel Türk Tarihinin Kaynaklarından Süreli Yayınlar Bir Örnek: Kırım Mecmuası", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 3, S. 3, Aralık 2017, s. 126-127.

⁵⁰ Bezanis, *agm*, s. 108.

⁵¹ Işık, Doğan, *agm*, s. 129.

⁵² Ahmet Doğan, "Kırım Mecmuası'nda Türkçülük Algısı", ed. Ahmet Uysal, *Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi*, 5-8 Eylül 2018, s. 368.

⁵³ Neslihan Adıgüzel, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Emel Dergisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 2007, s. 11-12.

⁵⁴ Ömer Özcan, *Kırım Türklerinin Siyasî Önderi Cafer Seydahmet Kırimer Hayatı ve Eserleri*, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara 2008, s. 27.

RUSYA TÜRKLERİNİN (KIRIM, AZERBAJYAN) TÜRKİYE'DE KAMUOYU OLUŞTURMA ÇABALARI ÇERÇEVESİNDE YAYIN FAALİYETLERİ

hakkında kısa denemeler ve Kırim'er'in hatıralarını da içermektedir. Dergi, 1940 yılında çeşitli sebeplerden (en büyük sebep II. Dünya savaşıdır) dolayı yayınına ara vermek durumunda kalmıştır.⁵⁵

Emel Dergisi, 20 yıl aradan sonra 1960 Kasım'ında İstanbul'da, iki ayda bir çıkan kültür dergisi olarak tekrar yayınlanmaya başlamıştır. Dergiyi Muhasebeci İsmail Otar, kardeşi İbrahim Otar ve Kırim'er'in Varşova muhitinden bir üyesi neşretmiştir. Derginin baş yazıcılığını Müstecip Ülküsal yürütmüştür Dergi, bazı uluslararası konferanslara, çağdaş gelişmelere, Rusya'nın ve Çin'in esir ettiği milletlerin aydınlanması konusundaki yorumlara, Kırim Türklerinin meselelerine ve Türk dünyasının birliğine odaklanmıştır. Dergi, Türkiye ile alakalı konulara uzak kalmadan, daha çok Türkiye dışında yaşayan, kendi millî bütünlüğünü ve millî sınırlarını oluşturmak isteyen, dış Türkler meselesine eğilmiştir. Genel olarak, Milliyetçi duyguları ve anti Komünist duyguları, ezilen milletleri, insan haklarını, demokrasinin gereksinim olduğunu, Rusya'daki insan haklarını, inanç özgürlüğünü işlemiştir. Ayrıca dönem dönem dünyada yaşanmış gerçeklere haber mahiyetinde yer vermiştir.⁵⁶ Dergi'nin önemli yazarları; Nurettin Ağat, Abdullah Zihni Soysal, Edige Kırim'al, Selim Taygan, İsmail Otar, Müstecib Ülküsal, Cafer Seyadahmed Kırim'er, Halil İnalçık, Zafer Karatay ve Hakan Kırim'li'dir. Emel Dergisi'ne Türkistanlılar ve Azerbaycan göçmenleri, önemli katkıda bulunmuşlardır.⁵⁷ Emel Dergisi'ne göre, her ne pahasına olursa olsun muhacerette bulunan Kırim'li vatanlarına dönmelidir. Ülkelerine dönmek isteyen Kırim'li maddi sıkıntılar çektiğini ve bunları gidermek için Türkiye de dahil farklı ülkelerde bulunan varlıklı muhacirlerin destek vermesi gerektiğini ifade eder. Dolayısıyla birlik ve beraberliğin ne kadar önemli olduğu defaatle dile getirilir.⁵⁸

Kırim Dergisi (1957-1960): İsmail Gaspıra'nın "Dilde, İşte ve Fikirde Birlik" sloganı çerçevesinde hareket eden ve kısa ömürlü olan 32 sayılı bu dergi, Mehmet Sevdıyar, Cafer Ortalan, Mustafa Çorbacı ve Sermet Arısoy tarafından Ankara'da çıkarılmıştır. Dergiyi finanse eden Ortalan olmuştur. Her sayı 1.000 kopya olarak çıkartılmıştır. Derginin 62 üyesi bulunmaktaydı. Sevdıyar'a göre dergi popüler olduğu kadar da etkiliydi. Kırim Dergisi Türkiye'deki Tatarların istihdam sorunlarına değinmiş, sahihsizliği vurgulamıştır. Oysa Kırim Türklerine yeteri kadar istihdam sağlanmıştı. Türk dünyasının tümüne yönelik yazılardan ziyade soydaşlarının davasına hizmet edecek şekilde hareket ettiği anlaşılmaktadır. İfade edildiğine göre Türk Millî İstihbarat (MİT)'in bir üyesi tarafından bunlar direk olarak uyarılmıştır. Derginin yayın politikasında kaymalar mevcuttu. Yayının içeriği o kadar önemli değildi, dinsel alana eğilim, Kırim Türklerinin edebiyatı üzerine kısa bir deneme, tarih, şiir, bazı memleket hatıraları da kabul ediliyordu. Dergi 1960 yılında yayın hayatına veda ederken yerini Emel Dergisi'ne bırakmıştır.⁵⁹

3.2. Türkiye'de Azerbaycanlıların Yayın Faaliyetleri

XX. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'dan Anadolu topraklarına büyük göçler olmamıştır. Asıl göçler I. Dünya Savaşı sonrasında görülmeye başlanmıştır. Azerbaycan göçmenlerinin bir kısmı 1918-25 yıllarında Türkiye'nin doğu illerine yerleştirilmiştir. Sovyet Rusya döneminde de küçük göçmen gurupları Türkiye'ye gelmiştir. Bu göçler değişik yollardan meydana gelmiş olsa da bazı zamanlarda İran üzerinden olmuştur.⁶⁰ Türkiye'deki Azerbaycan göçmenlerinin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Hatta Azerbaycan'dan gerçekleşen göç faaliyetleri Sovyet idarecilerinin bile dikkatinden kaçmamış dönemin raporlarına yansımıştır. Anadolu halkı ile tarihsel ve kültürel anlamda oldukça benzer özellikler taşıyan Azerbaycan göçmenleri başta Amasya olmak üzere birçok ilde yaşamaktadırlar.⁶¹ Bugün Azerbaycan kökenli göçmenler genellikle Kars, Erzurum, Amasya, Sivas ve Muş gibi doğu illerinde hayatlarını sürdürmektedir.⁶² Rusya Türkleri içerisinde Azerbaycanlılar öylesine vatanına düşkünlerdir ki vatan özlemlerini ve bağımsızlık arzularını muhaceret basınında cesurca ifade etmişlerdir. Elinden ilinden uzaklarda yaşamaya mahkûm edilseler de özgürlük için var güçleriyle çalışmışlar ve çok sayıda yayına imza atmışlardır.⁶³

Millî kuvvetlerin bir çatı altında toplanması maksadıyla 1924 yılında İstanbul'da Azerbaycan Millî Merkezi kuruldu. Bu aynı zamanda Kafkasya İstiklal Komitesi'nin bir koluydu. 1922 yılında Türkiye'ye gelen Mehmed Emin Resulzade, Türkçülük akımının etkisinde olmasından dolayı birçok Türkçü dergiye imza atmıştır. Resulzade sadece Azerbaycan Türklerinin değil Rusya mahkûmu diğer Türk ve Müslüman ülkelerin halklarının

⁵⁵ Bezanis, *agm*, s. 109; Adıgüzel, *age*, s. 12-13.

⁵⁶ Adıgüzel, *agt*, s. 15-16.

⁵⁷ Bezanis, *agm*, s. 109.

⁵⁸ Meryem Özer, *Kırim Tatarlarının Emel Dergisindeki Siyasî ve Kültürel Faaliyetlerinin İncelenmesi (1930-1998)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 83.

⁵⁹ Bezanis, *agm*, s. 108.

⁶⁰ Cem Karakılıç, Oğuzhan Aydın, "Azerbaycan'daki Latin Alfabeti Tartışmalarına Türkiye'deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı (1923-1930)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 43, Erzurum 2010, s. 186.

⁶¹ Feride Mirişova, "Azerbaycan'dan Amasya'ya Göç ve Nedenleri", *19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'ye Yapılan Göçler, Göçmenlik ve Sosyal Uyum*, ed. Zehra Aslan, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2022, s. 31-32.

⁶² Bezanis, *agm*, s. 117-118.

⁶³ Aygün Heşimzade Attar, "Azerbaycan Muhaceretinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1920-1931)", *Yeni Türkiye Dergisi*, Y. 8, S. 44, 2002, s. 622.

da savunuculuğunu üstlenmiştir.⁶⁴ Sovyet ideolojisine karşı en doğru silahın, bu ideolojiye karşı bir ideoloji geliştirmek olduğunu kavrayan Resulzade 1923'te *Yeni Kafkasya Mecmuasını* neşretti.⁶⁵ Türkiye'de Azerbaycan Türklerinin basın faaliyetleri 1923-31 yıllarında çok daha dinamik bir şekildeydi. Dergilerin başarıları çok yüksekti ve en önemlileri *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Odlu Yurt*, *Odlu Yurt Bülteni* ve *Bildirisi*'dir. Bu dergiler Polonya hükümeti tarafından desteklenmekteydi ve Musavat'ın solcu politikalarına bağlıydılar. 1932-52 yılları arasında Türkiye'de Azeri Milliyetçileri bilimsel ve kültürel alanda durgunluk göstermiş olmalarına rağmen, 1932-34 yıllarında *Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi* çıkarıldı.⁶⁶

Yeni Kafkasya (1923-27): Türkiye'de yayınlanan en eski, en uzun ve en özgün Rusya Türkleri'nin yayınlarından. 26 Eylül 1923'ten Kasım 1927'ye kadar ayda bir çıkarılan, 16 sayfalık Türkçe yayınlanan bir dergidir. Bu süre zarfında farklı görüşlere rağmen mecmua 95 sayı çıkmıştır. 1927'nin sonunda Dâhiliye Vekâleti'nin teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince "muzır neşriyat" yaptığı gerekçesiyle kapatılmıştır.⁶⁷ Derginin kurucuları, Musavat'ın liderliğinde, Mehmet Emin Resulzade ve Seyyid Mehmet Tahir'di. Tahir aynı zamanda Kafkas Teali Cemiyeti'nin kurucularındandı. Bu dergi Kafkas Dağlıları Halk Partisi (KDHP) tarafından kardeş dergi olarak ilan edilmiştir.⁶⁸ Musavat'ın sol görüşünün bir aracı olsa da daha sonra, Bolşevik hükümeti altındaki bütün Türklerin sorunları ile ilgilenecektir. O, Bolşevizm karşıtı, Milliyetçi görüşün bir parçası olup, Sovyet Rusya'nın iç ve dış politikalarını eleştirdi.⁶⁹ Bu derginin amacı ve yayın politikası Resulzade'nin siyasi geçmişi ile doğru orantılıdır. Türkiye'de yayınlanmış olması derginin Sovyet denetiminden uzak kaldığı anlamına gelmemelidir.⁷⁰ Derginin kapatılmasından sonra Sovyetler Birliği Türkiye Cumhuriyeti'ne siyasi baskı kurmuş ve Mehmet Emin Resulzade'nin İstanbul'dan ayrılmasını istemiştir. Davası için Avrupa'ya muhacerette bulunan Resulzade, Azerbaycan'ın hürriyet davasını buradan dünyaya duyurmaya çalışmıştır.⁷¹

Azeri Türk (1928-31): 1 Ocak 1928'den, 28 Mayıs 1931'e kadar, İstanbul'da Türkçe (Vatansever, toplumsal, bilimsel, politik) bir dergi olarak çıkarılmıştır. Dergi Mehmet Sadık, Mehmet Emin Resulzade (aynı zamanda editördür) gibi Azeri milliyetçiler tarafından oluşturulmuştur. Derginin yayınlandığı dönemde Azerbaycan gerçekten çok zor günler geçirmektedir. Dergide özellikle, Azerbaycan petroleri, Azerbaycan'ın dünya ekonomisindeki yeri, Mart Olayları, Azerbaycan'daki Bolşevik karşıtı olaylar, Azerbaycan'ın doğal kültürü, Bolşevik rejimini yıkma girişimleri, Türkiye, Afganistan ve İran'daki yenilikler işlenmiştir.⁷² Ayrıca dergi Latin harflerine geçiş tartışmalarına da katılmıştır. Hatta derginin 1. yıl 10. sayısında Latin harfleri kullanılmış ve bu sayede Türkiye ve Türk dünyasının harf birliğine destek verilmiştir. Resulzade ve Mirza Bala bu konudaki görüşlerini açıkça ifade eden yazıları dergide kalemşör edasıyla yazmışlardır.⁷³

Yeşil Yaprak (1928): 1928 yılında İstanbul'da aylık bir dergi olarak çıkarılmıştır. Editörü, Mehmet Sadık Aran'dır.⁷⁴ 16 Haziran 1928'de yayın hayatına giren Yeşil Yaprak dergisi önceki dergilere nazaran nispeten kısa ömürlü olmuştur. Derginin içeriği kontrol edildiği zaman Azerbaycan Türkleri arasındaki fikir ayrılıklarının ortaya çıktığı görülmektedir. Dergi fazla hacimli olmamakla beraber 8 sayfa olarak yayınlanmış 3 ay gibi bir süre devam etmiştir. 1 Eylül 1928 tarihindeki 3. sayısından sonra yayınlanmamıştır. Derginin editörü olan Mehmet Sadık Aran'ın dışında Erdoğan ve Sisyanlı imzaları ile yazarlar da mevcuttur. Yeşil Yaprak Mecmuasının yayın politikasını anlamak için "Yolumuz" adlı yazıya bakmak yeterli olacaktır. Bu yazıda şöyle bir ifade: "*Yeşil Yaprak esaret zinciri altında bulunmak bedbahılığına düşen Azerbaycan'da senelerden beri tutuşan faciaya seyirci kalan cihana, onun derterini ıstıttirmek için yapılan neşriyata iştirak etmek maksadıyla intişar ediyor.*" yer almaktadır.⁷⁵ Derginin yayın politikasının bu denli siyasi bir söylem olması kısa ömürlü olmasındaki en büyük sebep olsa gerekir.

Oldu Yurt (1929-1931): Yeni Kafkasya ve Azeri Türk'e halef olarak çıkarılmaya başlanmıştır. 1 Mart 1929 ile Temmuz-Ağustos 1931 tarihleri arasında, milliyetçi Azerbaycan Türklerinin fikirlerini savunmak için,

⁶⁴ Belkıs Ulusoy, "Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin Türkiye'deki Basın Yayın Faaliyetlerinin Anadolu Fikir Hayatına Etkisi (1908-1931)", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 46, 2002, s. 420.

⁶⁵ Attar, *agm*, s. 627.

⁶⁶ Bezanis, *agm*, s. 118

⁶⁷ Adem Can, "Yeni Kafkasya Mecmuası", *Bilig*, S. 41, 2007, s. 109.

⁶⁸ M. Aydın Turan, "Promethe Hareketi'nde Kuzey Kafkasya Mültecileri: Kafkasya Dağlıları Halk Partisi (1926-1940)", *Tarih ve Toplum*, S. 161, 1997, s. 51-52.

⁶⁹ Bezanis, *agm*, s. 122.

⁷⁰ Saime Selenga Gökgöz, "Sovyet Karşıtı Azerbaycan Türk Siyasî Muhacir Neşriyatında "Türk İnkılâbı": Yeni Kafkasya ve Resulzâde Emin", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 1, Mart 2008, s. 17.

⁷¹ Serpil Sürmeli, Bilinmeyen Yönleriyle Kafkasya Müslümanlarının Bakü'deki İlk Kongresi (28 Nisan-3 Mayıs 1917), *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 4, Sayı 8, Yaz 2011, S. 133.

⁷² Belkıs Ulusoy, "Azerbaycan Siyasi Göçmenlerinin En Önemli Yayın Organlarından Biri Olan Azeri Türk Dergisi", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 11, 2001, s. 224.

⁷³ Gökgöz, *agm*, s. 30.

⁷⁴ Bu derginin Bolu'da Muallimler Birliği tarafından 1 Aralık 1925 ile 31 Mayıs 1926 yılları arasında toplam 31 sayı olarak çıkartılan Yeşil Yaprak Dergisi'yle isim benzerliği olması dışında bir bağlantısı yoktur. Bkz. Fahri Kılıç, Murat Tarhan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Anadolu'dan Eğitime Bir Bakış: Yeşil Yaprak Dergisi", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 18, S. 1, 2018, s. 241.

⁷⁵ Sebahattin, Şimşir, "Türk Ocaklarının Azerbaycan Türklerine Desteği (1922-1931)", *Türk Yurdu Dergisi*, S. 284, 2011.

RUSYA TÜRKLERİNİN (KIRIM, AZERBAJYAN) TÜRKİYE’DE KAMUOYU OLUŞTURMA ÇABALARI ÇERÇEVESİNDE YAYIN FAALİYETLERİ

aylık bir dergi olarak İstanbul’da 31 sayısı çıkmıştır. Her sayı 40-50 sayfa olarak neşredilmiştir. Derginin editörlüğünü Mehmet Emin Resulzade üstlenmiştir. Dergide, Pantürkizm, popülizm, radikalizm ve bağımsızlık konuları işlenmiş, Azerbaycan’ın bağımsızlığı için ses yükseltilmiştir.⁷⁶ Azerbaycan diasporasının bir yayın organı olarak muhacerette yayınlanan dergilerden birisidir.⁷⁷ Derginin imtiyaz sahibi A. Kazımzade, sorumlu müdürü ise Kemal Bey’dir. Dergi oldukça geniş bir coğrafyaya (Azerbaycan, Anadolu, İran, Afganistan, Avrupa) dağıtılmıştır. Dergideki bağımsızlık söylemleri Sovyet yöneticilerini rahatsız etmiş ve kısa süre içerisinde kapatılmıştır. Toplamda 31 sayı çıkarabilen dergi, özde Azerbaycan Türklerinin genelde ise bütün Türk dünyasının fikri hayatına katkı yapması bakımından önemlidir.⁷⁸

Oldu Yurt Mecmua Bülteni (1929-30): 28 Kasım 1929’dan, 26 Mart 1930’a kadar İstanbul’da, her bir sayısı üç sayfa olacak şekilde 60 sayı olarak çıkmıştır. Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala tarafından neşredilmiştir. Zengin bir yazar kadrosuna sahip olan dergi, Türkiye, Azerbaycan ve İran’da etkili olmuştur. Bu dergide Azerbaycan’ın haksız istilası defaatle dile getirilmiş, Rusların çıkarttığı kargaşanın terör olaylarına sebep olduğu belirtilmiştir. Türklüğü bir de Türkiye’de boğmak lazım! diyen komünistlerin karşısında olarak Türkiye’ye destek olmayı amaç edinmişlerdir. Kendilerine gönülden bağlı olarak gördükleri soydaşlarını haberdar etmek, birlik ve beraberliğe sağlamak için bu yayın organını bir araç olarak kullanmışlardır.⁷⁹ Dergi’nin 3. sayısındaki makalede geçen şu satırlar: “İstiklal, o sönmeyen muhabbet bir meş’ale, Gönüllerde tutuşur, gözlerde sönsen bile!”⁸⁰ derginin yayın amacını açıkça ortaya koymaktadır.

Bildiriş (1930-1931): Haftalık bir dergi olarak, sosyal konular, edebi konular ve yeni haberleri yayınlamak için, 7 Ağustos 1930’dan, 10 Eylül 1931’e kadar İstanbul’da yayımlandı. Düzenlemesini Mirza Bala, yöneticiliğini de Abbas Kazım-zade üstlendi. Türkiye ve Avrupa’daki Azeri göçmen basını içerisinde önemli bir yere sahipti ve Musavat Party önemli bir dergi için önemli bir kişiliktir.⁸¹ Dergi hariçte hürriyet mücadelesi veren aydınların sesi olmayı hedeflemiş ve “Yeni Kafkasya” dergisiyle ortak payda da hareket etmiştir. Hatta Yeni Kafkasya dergisinin devamı niteliğinde olduğu da ifade edilebilir. Rus karşı yayınların birbiri ardına kapatılması sonucunda dergilerin dilinde yumuşama görülmüştür. Bu tarihten sonra çıkan dergiler Sovyet karşıtlığının dozunu düşürmek durumunda kalmıştır.⁸²

Azerbaycan Yurt Bilgisi (1932-34, 1954): Ocak 1932’den, Aralık 1934’e kadar olan dönemde, bilimsel bir dergi olarak İstanbul’da 36 sayısı çıkmıştır. Türk dünyasının sorunlarının gündeme getirilmesine yönelik çıkarılan bu yayında Azerbaycan’ın bağımsızlığının nasıl kazanılması gerektiği vurgulanmıştır. Azerbaycan’ın gelişmişliği ve bağımsızlığı her açıdan hak ettiği defaatle dile getirilmiştir. Derginin ilk sayısında Ahmet Caferoğlu; Azerbaycan’da cereyan eden olayların kamuoyu ile paylaşılması ve halkın bilinçlendirilerek kurulacak devletin daha sağlam temeller üzerine inşa edilmesi görevini üstlendiğini ifade etmiştir.⁸³ Düzenlemesini Ahmet Caferoğlu’nun⁸⁴ yaptığı bu derginin yönetim kuruluna, Sovyet Müslüman Türklerinden ünlü olan birkaç tanesi de katılmıştır. En önemlileri Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Mehmet Ağaoğlu ve Mirza Hacızade. Diğer önemli isimler ise, Abdullah Battal Taymas, Akdes Nimet Kurat, Hasan Abdullahoğlu, Cafer Seyitahmet, Ayaz İshaki, Fuat Köprülü’dür.⁸⁵

Türk Yolu ve Ergenekon Yolu (1951-1952): Mehmet Sadık Aran, Türk Yolu Dergisi’nin editörü ve aynı zamanda sahibidir. Mayıs 1951’de İstanbul’da edebi ve politik aylık bir dergi olarak çıkarılmaya başlanmıştır. Genellikle Pantürkizm konusunu işleyen dergi 1952 yılından sonra yayını durdurmak zorunda kalmıştır. Ergenekon Yolu Dergisi de Türk Yolu Dergisi ile aynı çizgide yer almıştır. Temmuz 1951’de İstanbul’da edebi

⁷⁶ Bezanis, *agm*, s. 124.

⁷⁷ İsa Tosun, “Ermenistan ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması”, *The Journal of Europe - Middle East Social Science Studies (JEMSOS)*, C. 2, S. 2, 2016, s. 237.

⁷⁸ Belkis Ulusoy, “Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul’daki Basın Faaliyetleri (1923-1931)”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 16, 2003, s. 166-168.

⁷⁹ Telli Korkmaz, Songül Ünal, “Azerbaycan’da “Kızıl İstila” Odlu Yurt Mecmuasına Yansayanlar”, *Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 7, S. 1, 2017, s.119-120.

⁸⁰ Gültekin, “Kızıl İstila”, *Odlu Yurt Mecmuası*, S. 3, 1929, s. 85.

⁸¹ Bezanis, *agm*, s. 125.

⁸² Gököz, *agm*, s. 9.

⁸³ Ahmet Caferoğlu, “Birkaç Söz”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S. 1, 1932, s. 3.

⁸⁴ Türkiye’nin ilmi hayatına büyük emeği olan Türkolog Ahmet Caferoğlu, Azerbaycan’ın Gence şehrinde doğmuştur. Azerbaycan kurtuluş mücadelesinde aktif rol almış ardından muhacerette yaşamaya mecbur bırakılmıştır. İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde tahsil görmüş, 1921-1929 yılları arasında Avrupa’da yaşamış ve büyük Türkologlardan (F. Gieze, C. Brockelman, W. Bang, A. von Le Coq gibi) dersler almıştır. Atatürk’ün Türklük için umde olarak ifade ettiği ilkelerden ayrılmadan 1938’de İstanbul Üniversitesi’nde Profesörlüğe tayin edilmiştir. Almanca, Rusça ve Arapça gibi dilleri bilmesi olaylar karşısındaki tutum ve davranışlarını etkilemiştir. Türk Dünyası’nın sorunların dile getirmekten çekinmeyen Caferoğlu, Türkoloji alanındaki çalışmalarıyla büyük hizmetlerde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebülfez Kulu Amanoğlu, “Ahmet Caferoğlu ve Türkoloji”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluş ve gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, s. 47-48.

⁸⁵ Mehmet Özden, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Türkçü Göçmen Neşriyatı: Azerbaycan Yurt Bilgisi (1932-1934) Örneği”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2005, s. 1.

ve politik aylık bir dergi olarak bir sayısı çıkmıştır. Editörü Mehmet Sadık Aran'dır.⁸⁶ Dergi dönemin koşulları gereği yayın hayatına devam edememiştir. Azerbaycan halkının göç konusundaki tutumuna derginin tek sayısında yer verilmiştir. Hazar Denizi'nin ortasında yer alan ve büyük bir toplama kampı görevi gören Nargin Adası'nda birçok Azerbaycan Türkü esir tutulmaktaydı. Bunların kaçırılması ve Bakü, İran, Tebriz yoluyla Anadolu'ya getirilmesi, Karabağ vatandaşlarının esirlere davranışları derginin satırlarında yer bulmuştur.⁸⁷

Azerbaycan (1952- Yayın Hayatı Devam Ediyor): Bu dergi, Azerbaycan Kültür Derneği'ne bir ek olarak Ankara'da Türkçe dizin şeklinde çıkarılmaya başlandı. Bu derginin amacı Azerbaycan ve Türk dünyasının sorunlarını dile getirmek ve birlik çağrısı yapmaktır. Dolayısıyla “*Birlik Barıştır*” sloganını kendisine yol seçmiştir. Bu dergi Avrupa'da ve Türkiye'de bulunan göçmen yazarlara büyük hizmet etmiştir. Özellikle 1950 ve 1960'larda Azerbaycan'a katkıda bulunanlar, Süleyman Tekiner, Abdulvahap Yurtsever, Kerim Oder, Ali Azertekin, Hüseyin Baykara, Mehmet Kengerli ve Ahmet Yaşat'tır. Dergi'nin 375. sayısında yer alan; Azerbaycan Türk'ü bağımsızlığını nasıl kazandı? Azerbaycan Türk'ünün kahramanlık destanı ne? gibi ifadeler derginin içeriği hakkında fikir vermektedir. Derginin bu sayısında Azerbaycan'ın 70 yıl Rus esaretinde kalmasının sebepleri üzerine fikirler beyan edilmiş ve sorulara cevaplar aranmıştır.⁸⁸

SONUÇ

Yüzyıllar boyunca bağımsızlık tutkusundan ve özgür yaşamından ödün vermeyen Türkler, çeşitli sebepler nedeniyle Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiş bu durum ise uzun soluklu bir mücadelenin başlangıcı olmuştur. Tarihi süreçte içerisindeki boylar arası kavgalar bu tutsaklığın en büyük nedenlerindedir. Ortak düşmana karşı birlik olmayı başaramayan Türk boyları öz yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Bütün arzusu bağımsızlık olan ve kendi bayrağı, kendi dili, kendi kültürünü yaşatabilecekleri bir devlet çatısı altında toplanmayı amaç edinen Muhacir Rusya Türkleri, kurşunla değil kalemle savaşıma mecbur kalmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren Türk dünyasının çeşitli bölgelerinden Osmanlı Devleti topraklarına göçler başlamıştır. Bu göçler neticesinde yüzyıllardır ayrı kalan ve farklı kültürleri yaşayan Kuzey ve Güney Türklüğü bir arada yaşamaya başlamıştır. Vatanlarından uzakta yaşayan muhacirler Osmanlı'nın ve Türkiye'nin ilmi hayatına büyük katkılar sağlamıştır. Dönemin şartları gereği Türk devleti tarafından bazen desteklenmişler bazen de uyarılmışlardır. Türk eğitim hayatında da aktif olan muhacirler birçok ilim adamının yetişmesine vesile olmuştur. Farklı ülkelerde bağımsızlık ve hürriyet konusunda yayınlar yapmayı kendilerine şiar edinen Türk dünyası Aydınları, İsmail Gaspıralı'nın “Dilde Fikirde İşte Birlik” çağrısını sürekli dile getirmişlerdir. Çeşitli Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de onlarca dergi yayınlanmıştır. Türk dünyasının birleşmesini hayal eden yüzlerce yazar bu yayınlarda kalemlerini kullanmıştır. Rusya Türklerinin bu aydın ve kalemi güçlü simaları arasında kendi içinde çekişmelerin ve rekabetin olduğu zamanlarda olmuştur. Bunun yanında birlikte hareket edip ortak yayınlar çıkaranlar da görülmüştür. Uzun istila döneminden sonra Türk dünyası halen kültürünü ve dilini bu denli saklayabilmişse bu çalışmaların çok büyük katkısı olmuştur. Kültürel birlik olmadan siyasi birliğin olmayacağını dile getiren Gaspıralı'nın fikirlerine oldukça ehemmiyet veren Rusya Türkleri, Türkiye ile bağlarını her zaman için güçlü tutmuştur. Bu dönemde tam bağımsız olan tek Türk devletinin Türkiye olması, Türk dünyasının bütün fertlerinin umut kaynağı olmasına vesile olmuştur. Gerek Osmanlı Devleti döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde çıkartılan dergilerde her zaman için Türkiye övgüyle anılmış basın yayın faaliyetlerinde hareket noktası haline gelmiştir. Türkiye'nin banisi Ulu Önder Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Muhacir Rusya Türkleri için her daim övünç kaynağı olmuştur. Muhacerette özgürlük nöbeti tutan yüzlerce Türk dünyası aydınının vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesi, o günün şartlarında amacına tam manasıyla ulaşamamış gibi görünse de günümüzde bağımsız olan birçok Türk devletinin temellerinde bu aydınların fikirleri bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

AÇIK, Fatma, “Nevai Şahsında Sovyet Bakış Açısının Yaş Türkistan Dergisi'nde Eleştirisi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 39, 2009, ss. 909-918.

ADIGÜZEL, Neslihan, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Emel Dergisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2007.

AKAYEV, Orazpolat, “Rus ve Sovyet Rejimine Karşı Mücadele Eden, Türkiye ile Bağlantılı Olan Türkmen Muhafızları”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, ss. 23-32.

⁸⁶ Bezanis, *agm*, s. 126.

⁸⁷ Mehmet Sadık Aran, “Kardaş Kömeği”, *Ergenekon Yolu*, S. 1, 1951, s. 6.

⁸⁸ Gurban Huseynov, “Azerbaycan'ın Bağımsızlığında 20 Ocak Olayları”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, S. 373, Ocak 2008, s. 32.

RUSYA TÜRKLERİNİN (KIRIM, AZERBAJCAN) TÜRKİYE'DE KAMUOYU OLUŞTURMA ÇABALARI ÇERÇEVESİNDE YAYIN FAALİYETLERİ

AKKUŞ, Halil İbrahim, *Yusuf Akçura'nın Din ve Toplum Anlayışı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2009.

AKYÜZ, Jülide, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig*, S. 46, Yaz 2008, ss. 37-56.

ALLWORTH, Edward, *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, a historical Overview*, Duke University Press, Durham and London, 1994.

AMANOĞLU, Ebülfez Kulu, "Ahmet Caferoğlu ve Türkoloji", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, ss. 47-51.

ANDİCAN, Ahat, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, Emre Yayınları, İstanbul 1996.

ANDİCAN, Ahat, *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2006.

ARABACI, H. Murat, "1783 Yılından Sonra Kırım Türklerinin Osmanlı Devleti İle Kültürel İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, 2008, ss. 66-71.

ARABACI, H. Murat, "Türkiye'de Kurulan İlk Kırım Türk Teşkilatları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, 2008, ss. 47-65.

ARAN, Mehmet Sadık, "Kardaş Kömeği", *Ergenekon Yolu*, S. 1, 1951, ss. 6.

ARGUNŞAH, Hülya, "Ayaz İshaki'nin Edebi Kişiliği "Üyge Taba" Romanı", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, ss. 53-65.

ARIKAN, Metin, "Gaspıralı'nın Türk Dünyasına Tesirleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 5, S. 1, 2005, ss. 69-76.

AYDINGÜN, Ayşegül, "Kırım Tatarlarının Ana Vatana Dönüşü ve Kültürel Canlanma Sürecinde Dil ve Eğitimi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, C. 21, S. 1, 2004, ss. 107-122.

BAYKARA, Tuncer, "Ahmet Zeki Velidi Togan", *DİA*, C. 41, 2012, ss. 209-210.

BEZANİS, Lowell, "Soviet Muslim Emigres in The Republic of Turkey", *Central Asian Survey*, Volume 13, Issue 1, 1994, ss. 59-180.

CAFEROĞLU, Ahmet, "Birkaç Söz", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S. 1, 1932, ss. 2-4.

CAN, Adem, "Yeni Kafkasya Mecmuası", *Bilig*, S. 41, 2007, ss. 109-122.

ÇAPRAZ, Hayri, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, 2011, ss. 51-78.

ÇAPRAZ, Kemal, *Kırım Tatar Türklerinde Basın (1881-1990)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990.

DEMİRBAŞ, İhsan, "Rusya Türklerinin II. Meşrutiyet'e Bakışları Hakkında Notlar (1908-1909)", *Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, C. 13, S. 24, 2008, ss. 185-195.

DEMİRBAŞ, İhsan, *Rusya Türkleri (Tatar, Başkurt, Kırım Tatarları) ve Rus Basınında II. Meşrutiyet (1908-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.

DEVLET, Nadir, "Türkiye'ye Katkıda Bulunan Tatar-Başkurtlar", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, ss. 161-173.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK, Ankara 1999.

DOĞAN, Ahmet, "Kırım Mecmuası'nda Türkçülük Algısı", ed. Ahmet Uysal, *Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi*, 5-8 Eylül 2018, ss. 363-369.

EVCİ, Tefik, *Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2006.

GÖKGÖZ, Saime Selenga, "Sovyet Karşıtı Azerbaycan Türk Siyasî Muhacir Neşriyatında "Türk İnkılabı": Yeni Kafkasya ve Resulzâde Emin", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 1, Mart 2008, ss. 7-47.

- GÜLTEKİN, “Kızıl İstila”, *Odlu Yurt Mecmuası*, S. 3, 1929, ss. 85.
- HEKİMOĞLU, Vecihi Sefa Fuat, “İsmail Bey Gaspıralı ve Türk Birliği İdeali”, *History Studies*, C. 1, S. 1, 2009, ss. 297-317.
- HEŞİMZADE ATTAR, Aygün, “Azerbaycan Muhaceretinin Türkiye’deki Faaliyetleri (1920-1931)”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Y. 8, S. 44, 2002, ss. 620-632.
- HUSEYNOV, Gurban, “Azerbaycan’ın Bağımsızlığında 20 Ocak Olayları”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, S. 373, Ocak 2008, ss. 32-34.
- IŞIK, Hasan, DOĞAN, Ahmet, “Genel Türk Tarihinin Kaynaklarından Süreli Yayınlarla Bir Örnek: Kırım Mecmuası”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 3, S. 3, Aralık 2017, ss. 123-140.
- KARA, Abdulvahap, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi*, Da Yayıncılık, İstanbul 2002.
- KARAKILIÇ, Cem, AYDIN, Oğuzhan, “Azerbaycan’daki Latin Alfabeti Tartışmalarına Türkiye’deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı (1923-1930)”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 43, 2010, ss. 181-203.
- KILIÇ, Fahri, TARHAN, Murat, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Anadolu’dan Eğitime Bir Bakış: Yeşil Yaprak Dergisi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 18, S. 1, 2018, ss. 241-262.
- KORKMAZ, Telli, ÜNAL, Songül, “Azerbaycan’da “Kızıl İstila” Odlu Yurt Mecmuasına Yansıyanlar”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 7, S. 1, 2017, ss. 109-121.
- MİRİŞOVA, Feride, “Azerbaycan’dan Amasya’ya Göç ve Nedenleri”, *19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye’ye Yapılan Göçler, Göçmenlik ve Sosyal Uyum*, ed. Zehra Aslan, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2022, ss. 22-34.
- ÖZCAN, Ömer, *Kırım Türklerinin Siyasî Önderi Cafer Seydahmet Kırimer Hayatı ve Eserleri*, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara 2008.
- ÖZDEN, Mehmet, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Türkçü Göçmen Neşriyatı: Azerbaycan Yurt Bilgisi (1932-1934) Örneği”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2005, ss. 1-35.
- ÖZER, Meryem, *Kırım Tatarlarının Emel Dergisindeki Siyasî ve Kültürel Faaliyetlerinin İncelenmesi (1930-1998)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003.
- ÖZKAYA, Yılmaz, “Rusya Müslümanlarının Türkiye’de Tanıtılmasında Yusuf Akçura’nın Rolü”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 23, 2007, ss. 95-104.
- PUL, Ayşe, “Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi’nin Bir Mektubu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 16, 2011, ss. 413-423.
- QAFAROV, Vasif, *Türkiye Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, çev. Eldeniz Recebov, Teas Yayıncılık, İstanbul 2018.
- SARAY, Mehmet, *Kazakların Uyanışı*, TİKA Yayınları, Ankara 2004.
- SOMUNCUOĞLU, B. Tümen, “Kazan Dergisi (1970-1980)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y.13, S. 1, 2009, ss. 71-90.
- SÜRMEİLİ, Serpil, “Bilinmeyen Yönleriyle Kafkasya Müslümanlarının Bakü’deki İlk Kongresi (28 Nisan-3 Mayıs 1917)”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 4, S. 8, Yaz 2011, ss. 127-138.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, “Türk Ocaklarının Azerbaycan Türklerine Desteği (1922-1931)”, *Türk Yurdu Dergisi*, S. 284, 2011.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, *Azerbaycanlıların Türkiye’de Siyasî ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1999.
- TOSUN, İsa, “Ermenistan ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması”, *The Journal of Europe - Middle East Social Science Studies (JEMSOS)*, C. 2, S. 2, 2016, ss. 217-251.
- TURAN, M. Aydın, “Promethe Hareketi’nde Kuzey Kafkasya Mültecileri: Kafkasya Dağlıları Halk Partisi (1926-1940)”, *Tarih ve Toplum*, S. 161, 1997, ss. 49-57.

RUSYA TÜRKLERİNİN (KIRIM, AZERBAJCAN) TÜRKİYE’DE KAMUOYU OLUŞTURMA ÇABALARI ÇERÇEVESİNDE YAYIN FAALİYETLERİ

TÜRKOĞLU, İsmail, *Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1993.

UÇAR, Faruk, *Dış Türkler, Türk Dünyasının Parlayan Beş Yıldızı*, Fark Yayınları, Ankara 2007.

ULUSOY, Belkis, “Azerbaycan Siyasi Göçmenlerinin En Önemli Yayın Organlarından Biri Olan Azeri Türk Dergisi”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 11, 2001, ss. 223-233.

ULUSOY, Belkis, “Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Faaliyetleri (1923-1931)”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 16, 2003, ss. 147-175.

ULUSOY, Belkis, “Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin Türkiye’deki Basın Yayın Faaliyetlerinin Anadolu Fikir Hayatına Etkisi (1908-1931)”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 46, 2002, ss. 418-422.

YETİŞGİN, Mehmet, “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2006, ss. 671-702.

YÜKSEL, Zühal, “Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, 2003, ss. 421-434.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 207-220.

Geliş Tarihi–Received Date: 20.10.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 26.11.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

YUSUF AKÇURA VE TARİHÇİLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

 10.53718/gttad.1383475

 YAŞAR BAYTAL*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde aydın ve entelektüeller arasında var olan statükoyu korumak ve dağılmayı önlemeye yönelik olarak birtakım akımlar ortaya çıkmıştır. Bu akımlardan biri olan Türkçülük, Anadolu'nun homojen nüfus yapısına kavuşmasıyla birlikte giderek güçlenmiş ve daha sonra entelektüel ve siyasi bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Turancılık ise, Türkçülük düşüncesi ile birlikte yoğrularak Türk topluluklarının birliğini savunan ideolojik ve siyasi bir terim olarak yerini almıştır. II. Meşrutiyetten itibaren Türkçülük düşüncesinin diğer akımlara göre giderek güçlenmesinde ve kendisine siyasi bir yer edinmesinde dil ve tarih çalışmalarının önemli bir payı olduğu yadsınamaz. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşlarında aldığı yenilgi ve Türkistan coğrafyasında yaşanan trajik durum, Türkçü tezlerin giderek güçlenmesine neden olmuştur. Daha önceleri Avrupa'da başlamış olan Türk dili ve tarihi üzerine yapılan çalışmalar, Türkçü düşünceye entelektüel bir zemin oluşturmuştur. Böylece Osmanlı'nın resmî ideolojisinden bağımsız olarak gelişen Türkçülük düşüncesi, yayın faaliyetleriyle birlikte kültürel zeminde ele alınmaya ve tartışılmaya başlamıştır.

Türkçülük fikrinin gelişmesinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ideolojisi haline gelmesinde ilk aklı gelen isim hiç kuşkusuz Yusuf Akçura'dır. Çok yönlü bir aydın olan Akçura, bilhassa Üç Tarzı-ı Siyaset adlı makalesinde ileri sürdüğü fikirlerden dolayı Pantürkizm'in babası olarak nitelendirilmiştir. Milliyetçiliği ilmi usulle ele alan ve inceleyen Akçura, fikirlerini daha çok Türk tarihine dayandırmış; Orta Asya Türk tarihiyle yakından ilgilenmiştir. Orta Asya Türk tarihinin önemi ve Türk milliyetçiliğinin esasları üzerine yaptığı çalışmaları, Atatürk'ü hayli etkilemiştir. Nitekim tarih bilgisiyse Atatürk'ün takdirini kazanan Akçura, 1931'de Türk Tarih Kurumu başkanlığına getirilmiştir.

Akçura'nın tarihçiliğine gelince; O, daha çok tarih tarih, içindir görüşüne karşı durarak tarihten ders alınması gerektiğini savunmuştur. Tarihi, beşeri bilimlerin kaynağı olarak gören Akçura, çalışmalarında tarih ile sosyolojiyi birlikte kullanmıştır. Akçura, tarih ilminin hayatta kendisinden istifade edilemeyen soyut gerçeklerin öğrenilmesi için değil, toplumun menfaatini temin edecek bilgi, fikir ve hislerin ortaya çıkarılması için önemli olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda milliyetçiliği tarihten öğrenen ve tarihle yapılmasından yana olduğunu beyan eden Akçura, bu düşüncesini eserlerine de yansıtmıştır.

Bu çalışmada, Yusuf Akçura ve tarihçiliği üzerinde durulmuştur. Akçura'nın kısa yaşam öyküsü bu çalışmada ele alınarak düşüncelerinin hangi tesirle gelişip olgunlaştığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Türkçü düşünceye sahip olmasında zamanın koşulları ve yaşamı birlikte ele alınmış, düşüncelerine tesir eden yönler araştırılmıştır. Çok uluslu imparatorluktan tek uluslu devlete geçişte Akçura'nın fikirleri ve olayları ele alış biçimi, bu çalışmada tahlil edilmiştir. Yine bu çalışmada, Akçura'nın tarihi olayları izah ederken kullandığı usul ve metot üzerinde durularak tarih ilmine ve Türk tarihçiliğine getirdiği yenilikler, açıklanmaya çalışılmıştır. Son olarak Akçura ve fikirlerinin Cumhuriyet ideolojisi ve tarihçiliğine etkisi ve Türk Tarih Tezinin oluşmasına katkısı sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Yusuf Akçura, Meşrutiyet, Cumhuriyet, Milliyetçilik, Türkçü Düşünce, Türk Tarihçiliği.

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: ysrbaytal@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-2214-3013.

AN EVALUATION ON YUSUF AKÇURA AND HIS HISTORIOGRAPHY

ABSTRACT

Several movements emerged among intellectuals during the disintegration period of the Ottoman State in order to maintain the existing status quo and to prevent its disintegration. One of these movements, Turkism steadily gained strength with the formation of a homogeneous population structure in Anatolia, and then began to gain an intellectual and political identity. Interwoven with Turkism thought, Turanism, on the other hand, has taken its place as an ideological and political term that defends the unity of Turkish communities. It is undeniable that language and history studies played an important role in the strengthening of the Turkism thought compared to other movements and in its taking on political structure since the Second Constitutional Monarchy. In addition, the defeat of the Ottoman Empire in the Balkan Wars and the tragic situation in the geography of Turkestan led to the steady strengthening of Turkist theses. Studies on Turkish language and history, which had started in Europe before, formed an intellectual ground for Turkist thought. Thus, the idea of Turkism, which developed independently of the official ideology of the Ottoman Empire, began to be discussed on the cultural basis with the advent of publication activities.

The first name that comes to mind in the development of the idea of Turkism and its becoming the founding ideology of the Republic of Turkey is undoubtedly Yusuf Akçura. Akçura, a versatile intellectual, has been described as the father of Pan-Turkism, especially because of the ideas he put forward in his article called Üç Tarz-ı Siyaset (Three Styles of Politics). Akçura, who dealt with and examined nationalism in a scientific way, based his ideas mostly on Turkish history; He was closely interested in Central Asian Turkish history. His studies on the importance of Central Asian Turkish history and the principles of Turkish nationalism greatly influenced Atatürk. As a matter of fact, Akçura, who won the appreciation of Atatürk with his knowledge of history, was appointed to the presidency of the Turkish Historical Society in 1931.

As for the historiography of Akçura, he argued that lessons should be learned from history by opposing the view that history is for history. Seeing history as the source of humanities, Akçura used history and sociology together in his studies. Akçura argued that the science of History is important not for learning the abstract facts that cannot be benefited from in life, but for revealing the knowledge, ideas and feelings that are to the benefit of the society. In this context, Akçura, who learned nationalism from history and declared that he was in favor of being a nationalist based on history, reflected this thought in his works.

This study focuses on Yusuf Akçura and his historiography, dealing with Akçura's short life story and aiming to reveal under which effects his ideas developed and matured. The influence of the time he was in having a Turkist thought was handled in a way that was intertwined with his life story and the factors affecting his thoughts were investigated in the meantime. In this study, Akçura's way of handling ideas and events in the transition from a multinational empire to a single nation state has also been analyzed. Again, this study tries to explain the innovations that Akçura brought to the science of history and Turkish historiography by emphasizing the style and method he used while explaining historical events. Finally, the effect of Akçura and his ideas on the Republican ideology and historiography and his contribution to the formation of the Turkish History Thesis are investigated in this paper.

Keywords: Atatürk, Yusuf Akçura, Constitutional Monarchy, Republic, Nationalism, Turkist Thought, Turkish Historiography.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, I. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Bu değişim, hem siyasi hem de fikri anlamda gerçekleşmiş olması bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Farklı fikirlerin ortaya çıktığı ve çarpıştığı bu dönemde, Türkçülük düşüncesinin vücut bulması ve kabul görmesi, büyük çaba ve faaliyetlerin sonucu olarak gerçekleşmiştir. Şüphesiz bu dönemin fikir hayatını derinden etkileyen ve yön veren birtakım zorlayıcı sebeplerin olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Her şeyden önce Balkanlardaki savaşlarda alınan yenilgi ve geri çekiliş süreciyle birlikte Anadolu coğrafyası büyük oranda homojen nüfusa kavuşmuş ve Anadolu, bu yeni nüfus yapısıyla beraber hemhal olması için gereken siyasi ve ideolojik yapılanma sürecine girmiştir. Vatan kavramının henüz yeni anlam kazanmaya başlaması ve devletle eş anlamlı görme fikrinin oluşmaya başlamasıyla birlikte siyasi Türkçülük, güç ve itibar kazanmaya başlamıştır. Bununla bağlantılı olarak Avrupalı Türkologların, 1890'lı yıllardan itibaren Türk dilinin özellikleri ve Türk tarihinin Orta Asya kökeniyle ilgili olarak yapmış oldukları araştırma sonuçları, Osmanlı Türk aydınlarını heyecanlandırmış ve bu konulara olan ilginin giderek artmasına neden olmuştur.¹ Özellikle Macar ve Danimarkalı dilbilimci ve Türkologların,

¹ Avrupa'da Türk dili üzerine araştırmalar yapan önemli dil bilimcilerden biri Davids'dir. O'nun 1832 yılında yazmış olduğu A Grammer of the Turkish Language (Türk Dili Grameri) adlı eseri hayli ses getirmiştir. Bu çalışmasında Davids, Türk dili ve tarihiyle ilgili olarak ele aldığı konuları eski çağlardan başlatarak II. Mahmut dönemine kadar getirmiştir. Fransız Léon Cahun ise; Aral-Hazar bölgesi yer adlarıyla

Türk dili ve tarihi üzerine yapmış oldukları çalışmalar, Osmanlı aydınları üzerindeki tesiri oldukça fazla olmuş ve Osmanlı topraklarında Türkçülük araştırmaları, giderek önem kazanmıştır.²

I. Meşrutiyet döneminden itibaren Türkçülük, daha ziyade kültürel alanda özellikle dil ve tarih alanındaki çalışmalarla ön plana çıkmıştır. Başta Süleyman Paşa, Ali Suavi ve Ahmet Vefik Paşa gibi önemli kişilerin dil ve tarih alanında yapmış oldukları çalışmalarla başlayan Türkçülük faaliyetleri, 1890'lı yıllarda da devam etmiştir.³ Ayrıca İkdam adlı gazetede Veled Çelebi, Necip Asım ve Şemseddin Sami gibi dönemin önemli aydınları, Türk dili ve tarihiyle ilgili neşrettikleri yazılar sayesinde Türk milli kültürünün bilimsel düzeyde izah edilmesinin önü açılmıştır.⁴

Böylece II. Meşrutiyet dönemine kadar alttan alta giderek yaygınlık kazanan Türkçü-milliyetçi çalışmalar ve bununla bağlantılı olarak oluşan siyasi hareketler, 1909 Kanun-ı Esasi tadilatıyla birlikte daha da artmıştır. Türklerin kökenine duyulan ilgiyle birlikte Türkoloji alanındaki çalışmalar, hız kazanmış ve tarih yazma ve araştırma yöntemleri, ulus-devlet zihniyetine uygun bir şekilde yapılmaya başlamıştır. II. Meşrutiyetten itibaren oluşan örgütlenme özgürlüğü sayesinde birtakım cemiyet ve derneklerin açılmasıyla birlikte yeni edebi ve bilimsel çalışmalar, daha yaygın ve kolay şekilde yapılır hale gelmiştir. Özellikle Türkoloji alanında Avrupa'da yapılan çalışmaları yakından takip eden Müslüman-Türk-Tatar kökenli Hüseyinzade Ali, İsmail Gaspıralı, Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura gibi isimler, Türk fikir dünyasının önemli liderleri arasında yerlerini almıştır.⁵ Bu isimler sayesinde Türk milliyetçiliği önemli ölçüde yol kat etmiş ve böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemi ideolojisi, tanımlanmaya ve şekil almaya başlamıştır.

Türkçülük fikrinin gelişmesinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ideoloji haline gelmesinde önemli katkıları olan Yusuf Akçura, yapmış olduğu çalışmalarla Türkçülük fikrini ilk defa bir siyaset tarzı olarak benimseyerek bu fikre halkçı bir muhteva katmıştır. Bu bağlamda çağdaşlaşmayı Türk milleti için bir hayat meselesi olarak gören Akçura, millî iktisat fikrinin oluşması, eğitimin modernleştirilmesi, kadın hakları gibi konulara değinerek bu konuların Osmanlı fikir hayatına girmesine öncülük etmiştir.⁶ Ortaya koyduğu düşüncelerle Osmanlı Devlet düzeninin sadece İslam diniyle izah edilemeyeceğini, Osmanlı kurumlarının içerisinde Orta Asya Türklerine ait çeşitli izlerin olduğunu ileri sürerek Türk tarihinin laikleşme sürecini başlatmıştır.⁷

1. Yusuf Akçura'nın Hayatı ve Fikir Dünyasına Dair

Türk dünyasında siyasi Türkçülük yanında ilmi Türkçülük fikrinin oluşmasında ve yaygınlaşmasında önemli rolü olan Yusuf Akçura, Kazan Türk (Tatar) kökenine mensuptur. Akçura'nın doğum tarihiyle ilgili birtakım farklı görüşler mevcuttur. Akçura, Türk Yılı dergisinde doğum tarihini 1876 olarak göstermişse de doğum tarihini 1872 veya 1879 yılı olarak gösterenler de mevcuttur. Fakat 1876 yılı, genel olarak kabul görmüştür. Akçura'nın doğum yeriyle ilgili herhangi bir görüş farklılığı mevcut değildir. Akçura, İdil (Volga) Nehri üzerinde bulunan Simbir (Rus dilinde: Simbirsk, bugünkü adıyla Ul'yanovsk) şehrinde bir fabrikatör ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.⁸ Akçura'nın babasının ismi Hasan Akçurin, annesinininki ise Bibi Kamer Banu'dur. Akçura'nın, Altın Orda Devletine kadar uzanan eski bir aileye mensup olduğuna dair birtakım bilgiler mevcuttur. Soyunun ise, Abdullah Han'ın oğlu Mehmed Şah'ın torunu olan Hacı Timur Bulat'a kadar dayandırıldığı bilinmektedir.⁹ Akçura, babasını henüz 2 yaşında iken 1878 yılında kaybetmiştir. İlk okuma yazmayı Lahovka adındaki şehirde bir Tatar Mahallesinde imam ve aynı zamanda ilk mektep muallimi olarak

Fransa'nın bazı bölgelerindeki yer adlarının isim benzerliği üzerinde durmuştur. Bu konudaki düşüncelerini, Fransa'da Ari Dillere Tekaddüm Etmiş Olan Lehçenin Turani Menşei adıyla vermiş olduğu konferansında detaylı bir şekilde açıklamıştır. Léon Cahun, *Fransa'da Ari Dillere Tekaddüm Etmiş Olan Lehçenin Turani Menşei*, çev. Ruşen Eşref, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1930, s. 7-19; François Georgen, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986, s. 28-29; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 129.

² Danimarka kökenli dilbilimci ve önemli bir Türkolog olan Vilhelm Thomsen'in 1893 yılında yaptığı araştırmalar, Türkoloji alanında yeni bir çığır açmıştır. Thomsen'in, Orhun ve Yenisey Irmaqları kıyısında yer alan yazıtları çözerek bunları Türklere atfetmiş olması, Osmanlı aydınlarını, Türkçülük araştırmalarına yöneltmiştir. A. Azmi Bilgin, "Thomsen Vilhelm (1842-1927)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul 2012, s. 85; Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk İslam Tezine*, çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 23.

³ Kemal Beydilli, "Süleyman Hüsnü Paşa (1838-1892)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul 2010, s. 89-92; Ömer Faruk Akün, "Ahmet Vefik Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul 1989, s. 147-151; Abdullah Uçman, "Ali Suavi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul 1989, s. 445-448.

⁴ Abdullah Uçman, "Şemseddin Sâmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul 2010, s. 521.

⁵ Copeaux, *age*, s. 23-24.

⁶ Gürhan Kat, *Cumhuriyet Döneminde Yusuf Akçura*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2010, s. 11, 20.

⁷ Halil Berktaş, "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", *Toplum ve Bilim*, S. 54-55, Yaz-Güz 1991, s. 26; Copeaux, *age*, s. 27.

⁸ Nadir Devlet, "Yusuf Akçura'nın Hayatı (1876-1935)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Yıl: 1986'dan Ayrı Basım, İstanbul 1987, s. 89; Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Gaye Matbaası, Ankara 1987, s. 9.

⁹ Hamit Zübeyr Koşay, "Yusuf Akçura", *Belleten*, C. 41, S. 162, s. 390.

görev yapan Abdülmecid Efendi'den öğrenen Akçura, annesiyle birlikte 1883 yılında İstanbul'a gelerek Nuruosmaniye semtine yerleşmiştir. Burada Mahmutpaşa Camii yakınındaki bir ilkokula kaydedilmiştir.¹⁰

1885 yılında Akçura'nın annesi, Dağıstan kökenli ve aynı zamanda Şeyh Şamil'in de uzaktan akrabası olan Osman Bey ile ikinci evliliğini yapmıştır. Bu evlilik, Akçura'nın çocukluk ruhunda önemli tesir bırakmıştır. Öyle ki Akçura, eğitim hayatının başlangıç döneminde üvey babasının yönlendirmesinden bahsederek bunun kendisi açısından derin tesir bıraktığını açıklar. Bu yönlendirmeden biri, Akçura'nın okula kaydedilmesi sırasında yaşanmıştır. Akçura, üvey babası Osman Bey'in etkisiyle yaşadıkları semtin yakınında bulunan Fatih Askeri Rüştiyesine kaydedilmediğini; bu okulun yerine Kocamustafa Paşa Askerî Rüştiyesine devam etmek zorunda kaldığını belirtir. İlk başlarda üvey babasının bu davranışından rahatsızlık duyan Akçura, daha sonraları bu düşüncesinden vazgeçmiş, kendisine esas olarak dini bilgi ve millî terbiyenin Dağıstanlı Osman Bey tarafından verildiğini yaptığı konuşmalarda birçok kez dile getirmiştir. Akçura'nın kaydolduğu okulda sadece Türkler değil, aynı zamanda Arnavut, Arap, Rum gibi farklı milletlere mensup çocuklar da öğrenim görmekteydi. Okulun bu kozmopolit yapısı, Akçura'nın fikir dünyasına önemli ölçüde tesir etmiştir.¹¹

1892 yılında Harbiye'ye kabul edilen Yusuf Akçura, burada Jön Türk hareketiyle ilişkilendirilmiştir. Akçura'nın Jön Türklerle herhangi bir ilgisi olmamakla birlikte yayınladığı bir makalede Hürriyet ve Terakki sözleri sebebiyle tutuklanarak Harp divanında 45 gün "Pranga bend"liğine mahkûm edilmiştir. Fakat Mekteb-i Harbiye Nazırı Rıza Paşa, çalışkanlığıyla bilinen Akçura'ya birtakım öğütler vererek tahsiline devam etmesine imkân tanımıştır.¹² 1896 yılında Harbiye'den mezun olduktan kısa süre sonra tekrar tevkif edilmiştir. Bu sefer tutukluluğu uzun sürmüş ve Akçura, Fizan'a sürgüne yollanmak üzere Trablusgarp bölgesine gönderilmiştir. Fakat daha sonraki süreçte Akçura, serbest kalmış ve rütbesi iade edilmiştir. Bir süreliğine Erkân-ı Harbiye Kalemi'nde görev yapsa da tahsilini Avrupa'da devam etmenin yollarını aramıştır. 1899 yılında önce Tunus'a daha sonra ise, Paris'e gitmiş ve burada Ecole Libre des Sciences Politiques'e kaydolmuştur. Paris'te bulunduğu sırada ilk temasa geçtiği kişilerden biri, Doktor Şerafeddin Mağmûmî olmuştur. Mağmûmî'nin milliyetçilik konusundaki düşünceleri, Akçura'yı hayli etkilemiştir. Yine Sadri Maksudi (Aksal) ile Jön Türklerin önemli simalarından biri olarak bilinen Ahmed Rıza ile tanışarak burada çıkarılan Şûrâ-yı Ümmet adlı gazetede birtakım yazılar yayınlamıştır. Akçura, bir taraftan da Paris Siyasî İlimler Okuluna devam etmiş ve burada, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatları Tarihi Üzerine Bir Deneme (Essai sur l'histoire des Institution de l'Empire Ottoman)" adlı tezini üçüncülük derecesi olarak tamamlamıştır.¹³

Akçura, 1903 yılında eğitimini tamamladıktan sonra Kazan'a geri dönmüştür. Burada "Üç Tarz-ı Siyâset" adında bir makale yazmış ve yayınlanması için 1904 yılında Kahire'deki Genç Türklerin kontrolündeki bir gazeteye göndermiştir. Bu makale, Nisan-Mayıs 1904 tarihinde Kahire'de yayınlanmış ve o dönem, hayli ses getirmiştir. Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalenin yayınlanmasından kısa süre sonra bazı kesimler, bu makaleyi 1848 "Komünist Manifestosu"na benzetmişlerdir. Bu kesimlere göre; Komünist Manifesto belli kesimler üzerinde nasıl etki bırakmışsa bu makale de Türkçüler üzerinde aynı ölçüde etki bırakmıştır. Döneminde hayli dikkat çeken "Üç Tarz-ı Siyâset" ile Akçura, Osmanlılık fikrinin artık iflas ettiğini açıklayarak Osmanlı Devleti'nin kurtulması için tek çarenin Türk birliği veyahut Panturanizm olduğunu savunmuştur.¹⁴

Akçura, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği tarihe kadar Kazan'da bulunarak Rusya'daki Türklerin siyasi faaliyetlerine destek olmuştur. Bunun yanında kültürel olarak yayınladığı yazılarla fikrî açıdan da buradaki Türklere önemli ölçüde destekte bulunmuştur. Evvla akraba ve yakın çevresindeki gençlerin aydınlanması için, sonra ise Kazan'daki zengin ailelerin genç çocuklarını aydınlatmak ve teşkilatlı bir hale getirmek amacıyla uğraş vermiştir. Bu bağlamda eğitim ve kültür çalışmaları ağırlıklı olmak üzere birtakım faaliyetlere öncülük eden Akçura, Kazan gençliğini aydınlatmak amacıyla dönemin önemli medreselerinden biri olan Medrese-i Muhammediye'de siyaset dersleri yanında tarih, coğrafya ve Osmanlı-Türk edebiyatı gibi dersler vermiştir.¹⁵ Bu eğitim ve öğretim faaliyetleri yanında kültürel alanda yaptığı çalışmalarla adından söz ettiren Akçura, 1906 yılında Ulûm ve Tarih adlı eser yayınlamıştır. Bunun yanı sıra Kazan Muhbiri adlı gazetenin çıkmasını sağlayarak aynı gazetenin yazı heyeti başkanlığını yürütmüştür. Bu faaliyetiyle Akçura, ilk defa Kuzey Türkçesiyle yayın yapan bir gazetenin çıkmasına öncülük etmiştir. Bu sayede Akçura, Türkçülük düşüncesinin gelişmesi yönünde önemli bir adımı da atmış oldu. Rusya'daki "Cedidçiler" içerisinde de yer alan Akçura, İsmail

¹⁰ Temir, *age*, s. 9-11.

¹¹ Yusuf Akçura, *Hatıralarım*, haz. Erdoğan Mura, Hece Yayınları, 2. Basım, Ankara 2012, s. 13; Devlet, *agm.*, s. 90-91; Temir, *age*, s. 12.

¹² Koşay, *qgm*, s. 392-393.

¹³ Akçura, *Hatıralarım*, s. 13; Devlet, *agm*, s. 93-94.

¹⁴ Yusuf Akçura, 1904 yılında Kahire'de bir Türk gazetesinin 24. ve 34. Sayılarında yayınladığı "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı yazı dizisini, 1912 yılında İstanbul'da bir kitap olarak bastırmıştır. Metin Çınar, *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2013, s. 32; Devlet, *agm*, s. 94-95.

¹⁵ Zaten Kuzey Türklüğü bölgesi, Şahâbeddin Mercânî ve İsmail Gaspıralı Bey gibi önemli milliyetçilerin ve onların yetiştirdikleri öğrencilerin dil ve kültür alanındaki çalışmalarıyla milliyetçi, Türkçü veya Pan-Türkist bir zemine kavuşmuş durumdaydı. Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları*, haz. Nejat Sefercioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, s. 151; Nuri Yüce, "Akçura Yusuf (1876-1935)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul 1989, s. 228.

YUSUF AKÇURA VE TARİHÇİLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Gaspıralı, Topçubaşı Abdürreşid, Kadı İbrahimof ve Ali Nurdan Bey gibi önemli isimlerle 1905 İhtilali sürecinde “Rusya Müslümanları İttifakı” adında bir fırkanın kuruluşunda ve faaliyetlerinde görev almıştır. Bu bağlamda fırkanın merkez idâre azalığı ve Umumi Kâtipliğine seçilen Akçura, Türklerin politik namzet kazanmasına yönelik olarak Rus Parlamentosu Duma’da etkili olmak için Nisan 1906 tarihinden itibaren seçim hazırlıklarına başlamıştır.¹⁶ Seçim çalışmalarının başlamasıyla birlikte Rus hükümeti, Akçura’nın Türkçülük faaliyetlerini yakın takibe almıştır. 8 Mart 1906 tarihinde Akçura’nın evine bir baskın düzenleyen hükümet yetkilileri, onun tutuklanmasını sağlayarak kırk gün hapiste yatmasına sebep olmuştur. Akçura, ertesi yıl hapis hane günlerindeki hatıralarını *Mevkufiyet Hatıraları* adıyla yayınlamıştır. Kırım’da yayın faaliyetini sürdüren Tercüman adlı bir gazetede görev alan Akçura, burada Üç Haziran Vak’a-i Müessifesi adındaki eserini yayınlamıştır. Bu eserden dolayı Akçura, bir süre takibata maruz kalmıştır. Bütün bu olaylar üzerine Akçura, II. Meşrutiyet’ten hemen sonra İstanbul’a gelmiştir. Kısa süre sonra Almanya ve oradan Rusya’ya geçen Akçura, buradaki işlerinin istediği gibi gitmemesi üzerine tekrar İstanbul’a dönmüştür.¹⁷

Yusuf Akçura, II. Meşrutiyet’in ilanından itibaren İstanbul’da bulunduğu sırada Türkçülükle ilgili çalışmalarda ve derneklerde aktif olarak yer almıştır. Bu bağlamda kültürel Türkçülük yapmak maksadıyla Osmanlı Devleti’ndeki ilk milliyetçi kuruluş olarak bilinen Türk Derneği’nin kurulmasını sağlamıştır. 1909-1910 yılları arasında bu derneğin yayın organı henüz faaliyette olmadığından dolayı Akçura, yazılarını daha çok Sırat-ı Müstakim adındaki bir dergide yayınlamıştır. 18 Ağustos 1911 tarihinde dönemin önemli simalarından Ahmed Ağaoglu, Ahmet Hikmet (Müftüoğlu), Mehmed Emin (Yurdakul), Doktor Akil Muhtar ve Hüseyinzâde Ali ile birlikte Türk Yurdu adındaki derneğin kurucuları arasında yer almıştır. Bu derneğin yayın organı olan Türk Yurdu’nun yayın hayatına başlamasıyla birlikte Akçura, buradaki çalışmalarıyla dikkatleri üzerine toplamıştır. Devlet idaresinin demokrasiye, daha doğrusu halk iradesine dayalı olarak kurulmasına taraftar olan Akçura, bu dönemdeki yazılarında istibdat ve tahakkümün karşısında durmuştur. Bu konudaki düşüncelerini, ilk sayısı 1913 yılı Nisan ayında yayınlanan Türkçülerin çıkardığı Halka Doğru adlı dergide “Halka” adlı yazı dizisinde neşretmiştir. Bu süre zarfında başta öğretmenlik olmak üzere birçok görevde bulunmuştur. Farklı görevlerde bulunmanın yanı sıra Akçura, 1916’da “Rusya Mahkûmu Müslüman Türk Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti (Komitesi)” adında önemli bir siyasi teşkilatın da temelini atmıştır. Bu Cemiyet veya Komite içerisinde Yusuf Akçura gibi Kazan Türklerinden olan Kadı Abdürreşid İbrahim, Azerbaycan Türklerinden Ali Hüseyinzâde, Ahmed Ağaoglu, Kırım Türklerinden olan Mehmed Esâd Çelebizâde, Buhârâlı Mukimeddin Beycan gibi önemli kişiler de yer almıştır.¹⁸

1917-1919 yılları arasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin (Kızılay) bir üyesi olarak Rusya ve Batı Avrupa’da bulunan Akçura, 1919 yılında Osmanlı Devleti’nin işgale uğramasıyla birlikte ülkeye geri dönmüştür. Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin bir temsilcisi olarak Rusya’da bulunduğu sırada buradaki Türk esirlerle görüşmek ve onları kurtarmak maksadıyla birtakım çalışmalar yürütmüştür. Bu süreçte İstanbul’da İngilizler tarafından tutuklanan ve hapsedilen Akçura, bir süre sonra serbest kalmıştır. Hapisten çıktıktan kısa süre sonra 1920 yılında, Selma adında bir hanımla evlenmiş ve ardından İstiklal Mücadelesinin merkezi olan Ankara’ya gelmiştir. Büyük Kurtuluş Mücadelesinde Ankara’da bulunan Akçura, bir süre Kazım Karabekir Paşa’nın yanında yüzbaşı rütbesiyle görev yapmıştır. Daha sonra Hariciye Vekâletinde, Umum Müdürlük görevinde bulunmuştur.¹⁹

Mustafa Kemal Paşa’nın arzusuyla İstanbul milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisine giren Akçura, daha sonra Kars milletvekili olarak Meclisteki görevine uzun süre devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra Ankara’da iken akademik hocalık görevine Serbest Halk Dersleri kursunda yer alarak başlayan Akçura, 1925 yılında Ankara’da açılan Hukuk Mektebinde siyasi tarih dersleri vererek bu göreve devam etmiştir.²⁰ 14 Nisan 1931 tarihinde Atatürk’ün büyük önem verdiği Türk Tarih Kurumunun kuruluşunda Akçura da yer almış ve 1932 yılında bu kurumun başkanlığına getirilmiştir. Ancak damar sertliği hastalığı sebebiyle sağlığı için kendi isteğiyle İstanbul’a gitmiştir. Burada 1933 yılında yeniden yapılandırılmakta olan İstanbul Üniversitesi bünyesinde yer alan yakınçağ kürsüsünde siyasi tarih profesörü olarak ders vermiştir. Bu sırada Türk Tarih Kurumu Başkanlığı vazifesini yürüten Yusuf Akçura’nın sağlığı 1934 yılında tamamen bozulmuştur. Doktorların istirahat önerisine rağmen Akçura, çalışmaktan hiçbir şekilde vazgeçmemiştir. 11 Mart 1935 tarihinde Kars milletvekili olarak görev yaparken İstanbul’da kalp krizi geçirerek hayatını kaybetmiştir. Ömrünü çalışmaya ve Türkçülük düşüncesine adanmış olan Akçura’nın naaşı, Edirnekapı mezarlığına defnedilmiştir.²¹

Türkçülük fikrinin oluşmasına liderlik eden Yusuf Akçura’nın düşünce yapısının şekil almasında yakın çevresi ve yetiştiği muhitin önemli etkisi olduğu bilinmektedir. Gençlik yıllarında özellikle amcası İbrahim Bey’den hayli etkilenen Akçura, amcasının geniş çevresi yanında zengin kütüphanesinden de faydalanmıştır.

¹⁶ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, s. 151-152; Devlet, *agm*, s. 97.

¹⁷ Yüce, *agm*, s. 228.

¹⁸ Devlet, *agm*, s.98-100.

¹⁹ Akçura, *Hatıralarım*, s. 14-15; Devlet, *agm*, s. 101; Koşay, *agm*, s. 397.

²⁰ Temir, *age*, s. 64.

²¹ Devlet, *agm*, s. 14-15.

Eğitim hayatı yıllarında okumuş olduğu Türk kültürü ve tarihiyle ilgili eserlerden edindiği bilgiler yanında, Avrupa'da bulunduğu sırada edinmiş olduğu bilgiler, siyasi ve fikri anlamda Türkçülük düşüncesinin oluşmasında ve bu fikri benimsemesinde önemli rol oynamıştır.²² Bu bağlamda şuurlu Türkçülük düşüncesine Harbiye Mektebinde eğitim görürken kavuşan Akçura, Yunan Harbi öncesinde Türklüğe ait risâle ve makaleler yayınlayan Veled Çelebi, Necip Âsım ve Bursalı Tahir gibi önemli kişilerden faydalanmıştır.²³ Yine Harbiye yıllarında Batılı pozitivistlere özellikle Sosyal Darwinistlere ilgi duymuş olan Akçura, bunlarla ilgili çeşitli eserler okumuştur. Daha sonra Paris'te Siyasî İlimler Mektebinde eğitimini sürdürürken hocalarından Funck Brentano, Albert Sorel ve Emile Boutmy'nin milliyetçilik, tarih ve halk psikolojisine ağırlık veren görüşleri yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Bunlardan Albert Sorel, yüzyılımızın tarihindeki ana faktörün milletler olduğuna dair görüşleri, Akçura'yı hayli etkilemiş ve milliyetçilik düşüncesinin şekil almasında önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra Rus "Narodniçestvo" yani Halkseverlik akımının etkisinde de kalmıştır. Fakat gençlik döneminde Nasirî, Barudî, Mercanî ve eniştesi olan İsmail Gaspıralı gibi Rusya'daki Türkçülerin eserlerini okumuş olan Akçura'yı fikri yönden en kuvvetli tesir bırakanın Paris'te görüştüğü Genç Türklerden Dr. Şerafeddin Mağmûmî olduğu bilinmektedir. Mağmûmî'nin "Türk milliyetperliğinden gayri hiçbir salım fikir bulunmadığı"na dair telkinleri, Akçura'yı hayli etkilemiş ve Türkçülük fikrinin olgunlaşmasına vesile olmuştur.²⁴

Akçura'nın fikir dünyasını etkileyenler arasında yer alan İsmail Gaspıralı'dan da burada bahsetmek gerekir. Birçok konuda Gaspıralı ile fikirleri kesişen Akçura, özellikle fikri sahada İslam dünyası ile birlikte Türklük dünyasını ilerletmenin yollarını arama noktasında birleşmiştir. Türk birliğini sağlama noktasında, siyasal alana eğilmekten çok kültürel alanda mücadele yürütmenin daha etkili olacağına dair inancı, İsmail Gaspıralı'dan etkilenmenin bir sonucuydu. Yine Akçura'nın toplumsal ilerleme sürecinde kadının yeri ve önemi konusundaki fikirleri, büyük oranda Gaspıralı'dan etkilenerek şekil almıştır.²⁵

Yusuf Akçura'nın Türkçülük hakkındaki fikirleri, yaşadığı çevre ve şartların da etkisiyle farklılık göstermektedir. Bu bağlamda gençlik çağının ilk yıllarında Rusya'daki Türkler arasında yaşadığı dönemde Akçura'nın Türkçülük fikirleri, daha çok hissi bir yapı gösterirken daha sonraki süreçte Paris'te okurken arkadaşları ve hocalarının da tesiriyle fikirleri gelişip olgunlaşmış ve asıl hüviyetine burada kavuşmuştur. Elde ettiği düşünce birikimi, Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesine de yansımıştır. Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset ve daha sonra yazdığı eserleri nedeniyle, Pantürkizm'in kurucu babası olarak nitelendirilmiştir.²⁶ Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset adlı çalışmasında sıklıkla kullandığı ırk kelimesini yeni bir siyasal önermeyle, daha doğrusu siyasal bir Türk milliyetini ifade ederek açıklamaya çalışmıştır. Fakat Akçura, bu açıklamayı yaparken Türk milliyetini yalnızca ırk temeline dayandırmak gibi bir düşüncesi olmamıştır. Akçura, burada ırkları, dilleri, gelenekleri ve hatta ekseriyetinin ortak dinleri aynı olan Türklerin birlik olmasından bahsetmiştir. Irk kavramını ise, önemli ölçüde ortak bir kültüre sahip olmanın yanında aynı siyasal otorite altında birleşmesi gerekmeyen halk veyahut insan topluluğu olarak tanımlanan budun kavramıyla açıklamak istemiştir.²⁷

Yusuf Akçura, Avrupa'da ortaya çıkan fikir akımlarını ele alarak incelerken önce millet ve milliyet düşüncesinden hareket etmiştir. Buna göre; dillerin yapısı, tarihi gelişimi ve birbirleriyle olan ilişkilerinin incelenmesi sonucu, kavimlerin hayat ve kültür yapılarına dair çalışmaların ortaya çıkmasına ve ardından milliyet düşüncesinin doğuşuna neden olmuştur. Akçura'nın ileri sürmüş olduğu bu fikre göre; dil ve tarih araştırmaları, milliyet düşüncesinin doğmasına büyük oranda tesir etmiştir. Irk manasına gelen kavram ise, 19. yüzyıldan sonra siyasi ve kültürel öz niteliğine kavuşmuştur. Bu fikirden yola çıkarak milli hâkimiyet ile devlet telakkisinin gelişmesinde, hâkimiyetin kaynağının millet oluşu düşüncesi yatmaktadır.²⁸

Akçura, Pantürkizm'in manifestosu olarak görülen Üç Tarz-ı Siyaset adlı eserinde Osmanlılık, Panislamizm ve Pantürkizm akımlarının getireceği faydaları sıralamış ve Osmanlı Devleti'nde uygulanabilirliği konusunu karşılaştırmalı şekilde izah etmeye çalışmıştır. Bu akımların ne gibi sonuçlar doğuracağını tartışan Akçura, daha önceki Türk devletlerinde görülmemiş "ırk üzerine müstenit bir Türk siyasi milliyeti husule getirmek" düşüncesini tartışmaya açmıştır.²⁹ Bu fikrin ilmî tartışmadan öteye geçmediğini savunan Akçura, Türkçülük düşüncesinin siyasi olarak ele alınmasının önemine değinmiştir. Akçura, yaptığı bir açıklamada;

²² Yüce, *agm*, s. 228.

²³ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, s. 136.

²⁴ Ercümen Kuran, "Yusuf Akçura'nın Tarihiçiliği", *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu 11-12 Mart 1985*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 46; Devlet, *agm*, s. 93.

²⁵ Georgen, *age*, s. 26-27.

²⁶ Yüce, *agm*, s. 228.

²⁷ Georgen, *age*, s. 40.

²⁸ Milliyetçilik düşüncesi Avrupa kökenli bir akım olduğuna göre, Avrupa ile yakın ilişkileri olan Türk kavimlerinin bu fikirle tanışmış olmaları erken döneme rastlar. Bu bağlamda 19. yüzyılın sonlarına doğru milliyet fikri, Batı Türkleri ile Kırım Türkleri ve Kuzey Türklerinin İdil havzasında yaşayanlar ile Kafkasya bölgesinde oturan Azerî Türkleri arasında ortaya çıkarak yayıldığı bilinmektedir. Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, s. 5; Mehmet Eröz, "Yusuf Akçura'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri", *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu (11-12 Mart 1985)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 52.

²⁹ Çınar, *age*, s. 32.

YUSUF AKÇURA VE TARİHÇİLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Türklük siyasetinin, İslam siyasetinde olduğu gibi umumi olmasından kaynaklı olarak Osmanlı ülkesi dışında yaşayan Türklerin de bu düşünce içerisinde yer alıp almadığı konusunda her hangi bir bilgisinin olmadığını dile getirmiştir. Bununla birlikte Türklük siyasetinin tespiti hususunda dünyanın diğer bölgelerinde yaşayan Türklerin hiçbir zaman göz ardı edilmemesi gerektiğinin altını çizmiştir.³⁰

Akçura, Pantürkizm'in Türklük için neler getireceğine dair fikirlerini açıklarken dönemin şartları ile gelişmelerini birlikte ele alarak değerlendirmiştir. Üç Tarz-ı Siyasette belirttiği şu ifadeler, Pantürkizm'in oluşması için artık uygun bir ortamın var olduğunu göstermektedir: "...*Son vakaların fikre getirdiği uzakça bir istikbalde, meydana gelecek beyazlar ve sarılar âlemi arasında bir Türklük cihanı husule gelecek ve bu orta dünyada Osmanlı Devleti, şimdi Japonya'nın sarılar âleminde yapmak istediği vazifeyi üzerine alacaktır*".³¹

Burada Akçura, Japonların Rus-Japon savaşında kazanmış oldukları ilk başarılarına dair bir imada bulunmuştur. Zira Japonlar, Port-Arthur'daki Rus filosuna saldırısı, 8 Şubat 1904 tarihinde gerçekleşmiş ve Akçura, bu tarihten birkaç hafta sonra Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesini yayınlamıştır. Burada Akçura, Pantürkizm'in Türklük için taşıdığı önem konusuna değinirken dönemin gelişmelerini birlikte değerlendirmiş olduğu açıktır. Akçura'nın burada Japonya'nın 1894-1895'te Çin'e karşı kazandığı zafer sonrasında Asya'daki yayılmasını ve Avrupalı büyük bir güce karşı saldırısını birlikte ele almış olması hayli dikkat çekicidir.³²

Akçura'nın, Üç Tarz-ı Siyaset ismiyle yayınladığı makalesinde bahsettiği konulardan biri de Türk milliyetçiliği fikri ile İslamiyet arasındaki ilişki idi.³³ Akçura, bu konudaki düşüncelerini belirtirken şu ifadelere yer vermiştir:

"İslam dini Türk milletinin teşekkülünde mühim bir unsur olabilir. İslâm Türklüğün ittihadında son zamanlarda Hıristiyanlıkta olduğu gibi içinde milliyetin tehadüsünü kabul edecek vecihle tahavvül eylemelidir. Bu tahavvül ise hemen hemen mecburidir de. Zamanımız tarihinde görülen cereyan-ı umumî ırklardadır... Binaenaleyh, edyan ancak ırklarla birleşerek, ırklara muavin ve hâdim olarak ehemmiyet-i siyasiye ve içtimaiyesini muhafaza edebiliyor."³⁴

Akçura'ya göre, birleşmesi muhtemel Türklerin büyük bir kısmı Müslümanlardan oluşmaktaydı ve bu yüzden İslam dini, büyük Türk milliyetinin teşekkülünde mühim bir unsur teşkil etmekteydi. Akçura, bu düşüncesinin gerekçesini şu şekilde açıklamaktaydı:

"...Dinler, cemiyetlerin ek işleri olmaktan vazgeçerek, kalplerin hâdi ve mürşitliğini deruhte ediyor, ancak halik ile mahlûk arasındaki vicdanî rabita haline geçiyor. Dolayısıyla dinler ancak ırklarla birleşerek, ırklara yardımcı ve hattâ hizmet edici olarak, siyasi ve içtimai ehemmiyetlerini muhafaza edebiliyorlar."³⁵

Akçura'nın fikirleriyle olgunlaşan bu yaklaşım tarzı neticesinde, Türk milliyetçilerinin aidiyet ve kimlik vurgusunu daha belirgin şekilde ifade edilmesinde kullandıkları milliyetçilik hususu, İslam düşüncesine yeni bir canlılık kazandırmıştır. Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset adlı eserinde bu durumu açıkça görmek mümkündür. Buna paralel olarak Akçura, Müslüman ülkelerde milliyetçiliğin giderek canlılık kazanmasını değerlendirirken milliyetçi düşüncenin İslam dinini zayıflatmaktan ziyade giderek güçlendireceği konusunu ön plana çıkarmıştır. Böylece Akçura, İslamiyet'in birlik ve dayanışmadan doğan gücünü çözümlenmiş ve o günün şartlarında milliyetçiliğin gelişmesine önemli katkı sağlayacağını savunmuştur.³⁶

Akçura'nın 1910'lu yıllarda ortaya attığı diğer bir konu ise, Panturanizm ile Pantürkizm arasındaki ilişkinin ne olduğu konusuydu. Akçura, bununla ilgili olarak Türk topluluklarının etnik birliğini tanımlamak maksadıyla "Turanî" terimini kullanmayı daha uygun görmüştür.³⁷ Tevhid-i Etrak, yani Türk birliği siyasetinin çok faydaları olacağını düşünen Akçura, Osmanlı Devleti'ndeki Türklerin hem dini yönden hem de ırkî açıdan aralarında pek sıkı bir bağ bulunduğunu çeşitli yazı ve konuşmalarında dile getirmiştir. Bundan dolayı, kendileri Türk olmadığı halde belirli ölçüde Türkleşmiş diğer Müslüman unsurların da Türklüğü özümseyeceğini ve bu sayede ulusal kimliğin inşa edileceğini savunmuştur.³⁸ Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesinde de bu konuya değinen ve Türk birliği siyasetinin faydalarını sıralayan Akçura'nın asıl üzerinde durduğu husus ise; ırkları, dilleri, âdetleri ve hatta çoğunluğunun dinleri dahi bir olan Asya kıtasında yaşayan Türkler ile Avrupa'nın doğusuna kadar yayılmış olan Türklerin birleşmesine yönelik ileri sürdüğü fikirlerdir. Akçura'ya göre; büyük bir siyasi milliyetin teşekkülü halinde Türkler, hem diğer büyük milliyetler arasındaki varlığını daha iyi koruyabilecekler

³⁰ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 24.

³¹ Akçura, *age*, s. 33-34.

³² Georgen, *age*, s. 42.

³³ Georgen, *age*, s. 42-43.

³⁴ Temir, *age*, s. 32-33.

³⁵ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 34-35.

³⁶ Georgen, *age*, s. 43.

³⁷ Turanî veya Turancılık kavramı, siyasi ve ideolojik bir terim olarak Macar siyasi kimliğini kuşatan Pancermenizm ve Panislavizm akımlarına bir tepkinin sonucu olarak Macaristan'da ortaya çıkmıştır. Daha sonra sonraları ise bu kavram, Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin ve Tekin Alp gibi önemli Türk milliyetçileri sayesinde yayılmıştır. Georgen, *age*, s. 45.

³⁸ Temir, *age*, s. 33.

hem de bu büyük topluluk içerisinde Türk toplumlarının en güçlüsü ve aynı zamanda en medenileşmiş olan Osmanlı Devleti'nin, dünya siyaset sahnesindeki rolü ve gücü önemli ölçüde artmış olacaktır.³⁹ Bütün bunlardan yola çıkarak Akçura'nın, 1908 ile 1918 yılları arasında Türkiye'de bulunduğu dönemlerde Osmanlı topraklarında yaşayan milletlerin durumunu iyi tahlil ederek birtakım çözüm önerileri sunmuş olması oldukça değerlidir.

Yusuf Akçura'nın düşüncesinde Osmanlılık fikri, 1839-1876 yılları arasında Tanzimat dönemini temsil eden bir politika olduğu yönündedir. Akçura'ya göre bu politikanın amacı; Osmanlı Devleti'nde yaşayan farklı milletleri birbiri içinde kaynaştırarak tek bir Osmanlı milleti yaratmaktır. Bu düşünce çerçevesinde Müslüman ile gayrimüslim ahaliye, aynı siyasi hakları tanıyarak birtakım vazifeler yüklemenin yanında, bunlar için düşünce ve din özgürlüğü tanıyarak din ve soy ihtilafına rağmen Osmanlı ahalisini birbirine yaklaştırmak istenmiştir. Akçura, bu politikayı "mahalli ve dâhilî bir mesele" olarak değerlendirmiş, ideal bir düşünce olarak görmemiştir. Akçura'ya göre; Osmanlı'nın iç sorunu olarak kaldığı müddetçe farklı milletlerle ilgili meselelerin ele alınarak çözüme kavuşma ihtimali hayli yüksektir. Bu bağlamda Akçura, Ermeni ve Arapların taleplerinin karşılanması konusunu ele alırken Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olarak kalması gerektiğinin önemle altını çizmiştir.⁴⁰ Çünkü Akçura'ya göre; Osmanlı Devleti'nin bekasını sağlayan çoğunluğu Müslüman ve önemli kısmı Türk olan unsurlardır. Hâlbuki "Osmanlı milleti yaratmak siyaseti"nin bir sonucu olarak ortaya çıkan Osmanlılık düşüncesi, İmparatorluk sınırı dışında yaşayan Türkleri ve Müslümanları doğrudan ilgilendirmemekteydi. Bu yüzden Akçura, Osmanlılık düşüncesinin dönemin şartları gereği doğduğunu ileri sürmüştür. Fakat söz konusu dönemde, soy ve ırktan ziyade Fransızlar tarafından ortaya konulan vicdani isteğe dayalı bir milliyet prensibinin de ortaya çıktığını göz ardı etmemiştir.⁴¹

Modern dünyada yaşama imkânına sahip bir Türkiye kurma ideali çerçevesinde, milleti çağın gereklerine göre yetiştirme hususunda Atatürk'ü destekleyenler arasında Akçura da bulunmaktaydı. Bu süreçte Akçura'nın üzerinde önemli durduğu konuların başında Türkiye'nin kalkınması meselesi gelmektedir. Akçura, yeni Türkiye'nin sağlam ekonomik temellere dayanması için köylünün durumunun iyileştirilmesi yanında hem milliyetçi hem de aydın nesiller yetiştirmek gerektiğini savunmuştur.⁴² Akçura, bu konudaki düşüncelerini dile getirirken Osmanlı Devleti'nin kapitalist Avrupalı devletler tarafından nasıl baskı altında tutulduğunu ve Türk esnaf ve köylüsünün kapitülasyonlarla nasıl yıkıntıya uğratıldığını yakından takip etmiştir. Bu durum karşısında gerekli tedbirlerin alınmasını ve milli iktisat politikasının derhal takip edilmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. I. Dünya Savaşı'nın sona erdiği yıllarda kurduğu Milli Türk Fırkası'nın iktisadi programını oluştururken dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak devletçilikten yana olduğunu açıkça göstermiştir. Akçura, ulusçu ve halkçı yönünün daha ağır bastığı bu iktisadi görüşünü, TBMM'deki bütçe görüşmeleri sırasında yapmış olduğu konuşmalarla sık sık gündeme getirmiştir. Bu konuşmaların birinde tasarruf tedbirlerinin önemine vurgu yapan Akçura, önceliğin halkın ihtiyaçlarına öncelik verilmesini, lüzumsuz masraflardan kaçınılması gerektiğini sık sık dile getirmiştir.⁴³

Akçura'nın iktisadi konulardaki devletçi tutumu nedeniyle sosyalist düşünceye yakın durduğuna dair birtakım fikirler ileri sürülmüştür. Liberal olmakla birlikte sosyalist iktisadi doktrinlere daha yakın durmuş olmasını farklı yönere çekmek isteyenler, Akçura'yı sosyalist fikre sahip biri gibi gösterme gayreti içerisine girmişlerdir. Bunlardan Niyazi Berkes, Sosyoloji Konferanslarında çıkan bir yazısında, Akçura'yı Mustafa Suphi'lerin safında gösterme yanlışlığına düşmüştür. İsmail Gaspralı ve Ziya Gökalp gibi milliyetçi önderlerin sosyalizm hakkında tenkitçi bir bakış açısına sahip olmasa da Akçura, liberalizmin kötülüklerini ve Osmanlı Devleti'ne yönelik Avrupa'da oynanan oyunları iyi bilmesine rağmen sosyalist olmamıştır. Akçura, en büyük sosyal gerçek olarak sınıf değil, milliyeti öne çıkarmıştır. Yaşamı boyunca milliyetçilik ve halkçılık fikirlerini gönülden savunmuş olan Akçura, Türklüğün her bakımdan kurtuluş çaresinin milliyetçilikle daha doğrusu Türkçülükle mümkün olabileceğine inanmış ve bunu savunmuştur.⁴⁴

2. Yusuf Akçura'da Tarihçilik

Yusuf Akçura'nın bir mütefekkir olarak yetişmesinde ve tarihçilik anlayışının oluşmasında çeşitli tesirlerin izlerini bulmak mümkündür. Her şeyden önce gençlik döneminde Nasirî, Mercanî, Barudî ve eniştesi olan İsmail Gaspralı gibi Türkçülerin eserlerini okumuş, ileri sürdükleri fikirlerin önemli kısmını benimsemiştir. Harbiye'de öğrencilik yıllarında Batılı pozitivistlere, özellikle Sosyal Darwinistlere ilgi duyduğu bilinmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi Paris'te Siyasi İlimler Mektebine devam ederken hocalarının da etkisiyle milliyetçilikle birlikte tarihe, iktisadi amillere ve halk psikolojisine ağırlık veren bir takım düşünceleri tanıma fırsatı bulmuştur. Bu düşüncelerin de etkisiyle Akçura'nın fikir yapısını belirleyen önemli vasıf, maddeciliktir. O, tarihi gelişmeleri

³⁹ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 33-34; Devlet, *agm*, s. 95.

⁴⁰ Georgen, *agm*, s. 44.

⁴¹ "Üç Tarz-ı Siyaset Üzerine Panel", Yönetici: Rıza Kardeş, Konuşmacılar: Bahaeddin Yediyıldız, Süleyman H. Bolay, Mehmet Saray, *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu (11-12 Mart 1985)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 64.

⁴² Temir, *age*, s. 64-65.

⁴³ Kat, *age*, s. 84-85, 91.

⁴⁴ Eröz, *agm*, s. 53-54.

YUSUF AKÇURA VE TARİHÇİLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

izah ederken çoğunlukla iktisadi amillerin göz önünde tutulması gerektiğini savunmuştur. Ancak bu düşüncüyü savunurken, hiçbir zaman Marksist olmamıştır. Marksizm konusunda ileri sürdüğü fikirlerden Akçura'nın bu düşünce içerisinde yer almadığı açıkça görülmektedir. Akçura'nın Marksizm konusunda ortaya koyduğu şu görüşleri, bunu doğrular niteliktedir: "*Marksın esas fikirleri, ...vetire-i tarihiyeyi sırf fikrin evolüsyonuyla izah eden nazariyenin noksanlarını göstermeğe yaradı. Lâkin Marksın iktisadi maddiyecilik nazariyesi de kendi kendine bütün vetire-i tarihiyeyi izah edememiştir; yani ilim halinde tarihin nazariye-i umumiyesi olarak kabul olunamaz*".⁴⁵

Bahsedildiği gibi Akçura'yı Marksist ve sosyalist düşünceye dâhil etmek isteyenler, Ziya Gökalp kadar sosyalizme karşı mesafeli olmamasından ve Bolşevik Devrimine karşı durmamış olmasından kaynaklandığı bilinmektedir. Bütün bunlar yanında Akçura'nın ekonomik sorunları ele alma tarzı ile milletleşmeyi sınıf esası temelinde izah etmiş olduğunu⁴⁶ söyleyerek sosyalizme yakın durmuş olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Fakat bu türden ithamlarla Akçura'yı Marksizm'e veyahut sosyalizme dâhil etmek isteyenlerin Akçura'nın meselesinin daha çok siyasi yönüyle, Gökalp'in ise sosyal tarafıyla daha fazla ilgili olduğu gerçeğini göz ardı etmişlerdir. Akçura, meselelere daha çok bir tarihçi ve aynı zamanda siyaset bilimci olarak yaklaşmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin kuvvet kazanabilmesi için İslamcılık, Osmanlılık ve Türkçülük siyasetlerinden hangisinin daha yararlı olacağını tartışmaya açmış olması, Akçura'nın bu yönünün önemli bir yansımasıdır. Diğer taraftan Akçura'nın, "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eseri ile Gökalp'in "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak", adlı eseri karşılaştırıldığında farklı şartların ürünü olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bu bağlamda Akçura'yı harekete geçiren soru ile Gökalp'in cevabını aradığı soru, birbirinden farklı olduğunu ayrıca bilmek gerekir.⁴⁷ Ancak hiç şüphesiz Gökalp gibi Yusuf Akçura da fikirleriyle Atatürk'e tesir etmiş önemli mütefekkirlerden biridir. Özellikle Akçura'nın Orta Asya Türk tarihinin önemine dair düşünceleri, Türk milliyetçiliğinin esasları ve lâik tarih anlayışının oluşmasına dair ileri sürmüş olduğu fikirler, Atatürk için aydınlatıcı olmuştur.⁴⁸

Bu görüşlerine uygun olarak Akçura, Türklüğün coğrafyasında yaşayanları, dilbilimci, tarihçi ve hatta etnolog gözüyle bir bütün olarak ele alınmasının yararlı olacağını savunmuştur. Akçura'ya göre; dünyanın herhangi bir yerinde hangi siyasi sınırlar içerisinde olursa olsun her Türk topluluğunu araştırmak çok değerlidir. Akçura, yazdığı yazılarda buna yönelik düşüncelerini dile getirirken sosyoloji lisanıyla açıklamalar yapmaya özen göstermiştir. Konuyla ilgili olarak yazmış olduğu bir makalede Akçura, şu ifadelerle yer vermiştir: "*...Ferden, içtimaen yaşayan bir millet, kaybolmuş istiklâlini er geç bulup kazanacaktır. Bütün siyasî Türklük için Ba'sı ba'de'l-mevt (yeniden hayata kavuşma) haktır...*"⁴⁹

Akçura, ileri sürdüğü fikirlerle Türk tarih yazıcılığına önemli yenilikler getirmiştir. Her şeyden önce Şark Meselesinin temelinde iktisadi amillerin yattığını ilk fark edenlerden biri, Akçura olmuştur. Zira Sanayi İnkılâbı sonucunda Avrupalı devletler, ekonomik olarak güçlenmiş ve ürettikleri mamul malın satışı için pazar olarak gördükleri Osmanlı Devleti topraklarına yönelmişler ve bu toprakların paylaşılması hususunda aralarında rekabete girmişlerdir.⁵⁰ Bu yüzden iktisaden güçlü olmanın yolunu milliyetçilik fikrinde gören ve milliyetçilik fikrine kuvvetle sarılan Akçura, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Harbine girmesini Türkçülük fikrinin uyanması açısından bir dönüm noktası olarak görür. Savaşın sonunda Osmanlı'nın başına gelen felaketi, milliyetçilik düşüncesine atfetmek isteyen kesimlere; "*Osmanlı Türkleri bugün bu ağır harpten sonra kendini nasıl toplayabilir? Hanımlar, efendiler, ben zannediyorum ki gene Türklük esasatına, milliyete kat'i ve sarsılmaz bir iman ile yapışarak.*"⁵¹ diyerek, buna karşı çıkmış ve Türkçülük fikriyle alınan yenilgi arasında bağ kurmanın anlamsızlığına değinmiştir.

Diğer taraftan Akçura'nın I. Dünya Savaşı'nı uzun bir tarihi arka plan ile birlikte değerlendirmiş olması, hayli dikkat çekicidir. Savaşın ortaya çıkışını ve özellikle Osmanlı Devleti'nin savaşa girişini iki büyük cereyanla ele alarak izah etmiş olması önemlidir. Bunlardan birincisi, tarihi Türk-Slav mücadelesi; ikincisi ise, tarihi İslam âlemi-Hıristiyan âlemi mücadelesidir.⁵² Akçura, bu iki tarihi kavganın oluş biçimi ve durumu karşısında dönemin hâkim ideolojilerinden hem Turancılık ve onun parçası olan Türk dünyasına hem de İttihâd-ı İslam siyasetinin unsurları olan İslam âlemine seslenerek birlikte hareket etmelerinin önemine değinmiştir. Bu

⁴⁵ Kuran, *agm*, s. 46-47.

⁴⁶ Mehmet Kaan Çalen, *Modern Türk Düşüncesine Bir Derkenar Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2018, s. 155.

⁴⁷ Çalen, *age*, s. 25.

⁴⁸ Kuran, *agm*, s. 49.

⁴⁹ Akçura, "Türklük", *Salname-i Servet-i Fünûn*, 3 Şubat 1327, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık, 1328/1912, s. 196; Temir, *age*, s. 69.

⁵⁰ Kuran, *agm*, s. 47-48.

⁵¹ Enver Ziya Karal, *Tarih Notları*, Osmanlı ve Avrupa Tarihine Dair Yayınlar I, Ülkü basımevi, İstanbul 1941, s. 103.

⁵² Akçura, İslam dünyasının hemen hemen bütün yerinde Müslümanlar için en temel gücün ve tayin edici kimliğin İslamiyet olduğu düşüncesindeydi. Bundan dolayı Akçura, Osmanlı Devleti yönetimindeki Müslümanların Osmanlı milletiyle karşılaştırıldığında daha sıkı bir şekilde halifelik bağıyla birleşeceğini ve bu birleşmeden büyük bir topluluğun vücuda gelebileceğine inanmıştır. Çalen, *age*, s. 17, 114.

bağlamda her iki mücadelenin veya kavganın bir parçası olarak Türklerin yekvücut olarak seferber olmasını ve Rus ilerleyişi karşısında birlikte hareket edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁵³

Çok yönlü bir aydın olan Akçura, ilmi çalışmalarının temelini tarih oluşturmuştur. Tarihten ders alınması gerektiğini savunan ve fikirlerini bu doğrultuda açıklamaktan geri durmayan Akçura, “*tarih tarih içindir*” anlayışına daha doğrusu tarihi ideal bir hakikati bulmak içindir, ilkesini kabul etmemiştir.⁵⁴ Akçura, tarihçilik ve Türk tarihi konularında ortaya koyduğu yeni düşüncelerle kuvvetli bir tarihçi olmanın yanında sosyolojik bilgi hazinesine sahip olduğunu yazdığı eserlerinde göstermiştir. Tarih ilmini içtimai ilimlerin kaynağı olarak gören Akçura, eserlerinde tarih ile sosyolojiyi birlikte kullanmaya özen göstermiştir. Akçura’nın bu yönü, Türk tarihi konusunda vermiş olduğu eserlerinde de açıkça görülmektedir.⁵⁵ Birinci Türk Tarih Kongresinde yaptığı konuşmada Akçura, tarih ve millet konusuna değinirken tarihin sosyoloji ilmiyle olan bağına vurgu yapmayı ihmal etmemiştir. Akçura, Tarih Kongresinde yaptığı konuşmasının sonuç bölümünde tarihi soyut bir ilim olarak görmemiştir. Aynı konuşmasında tarih ilmini hayatın ayrılmaz bir parçası olarak değerlendiren Akçura, kavimlerin, milletlerin varlıklarını korumada ve kuvvetlerini ortaya çıkarmada tarihe büyük ihtiyaç duyulduğunun altını çizmiştir.⁵⁶ Akçura, tarihten istifade edilemez diyenlere karşı verdiği cevapta ise; “*Tarihi hayatta kendisinden istifade edilemeyen bazı mücerret hakikatleri öğrenmek için tetkik etmiyoruz. Tarih mensup olduğumuz cemiyeti beşeriyenin muayyen zaman ve mekânda menfaatini temin edecek malûmat, fikir ve his verebileceği cihetle ehemmiyetlidir*” diyerek, milliyetçiliği tarihten öğrenen ve tarihle yapılmasına taraftar olduğunu açıkça göstermiş oluyordu.⁵⁷

Tarihçiliğin önemli bir diğer meselesinin de Türk tarihinin özellikle Türk görüşü doğrultusunda yazılması ve okutulması işi olduğunu ileri süren Akçura, bunun nasıl olabileceğine dair önemli ipuçlarını, 1911 yılından itibaren yazdığı makalelerde vurgulamaya çalışmıştır. Konuyla ilgili olarak yayınladığı bir makalesinde Akçura; kendi ırk ve kavmimize yabancıların gözümüze taktığı gözlükle bakılmasından yakınmıştır. Türklerin kendi tarihlerini, olduğu gibi görmek isterlerse öncelikle yabancıların taktığı gözlükten bir an önce kurtulmak gerektiğinin altını çizmiştir. Bu sayede, atalarımızın bıraktığı eser ve vesikaları bizzat araştırma ve hüküm verme imkânına kavuşacağımızı önemle vurgulamıştır.⁵⁸ Gerek Tarih Kurultayında ve gerekse diğer konferanslarında tarihin nasıl yazıldığını izah ederken Akçura, Türk ırkının eski çağlardan itibaren medeniyet kurduğu fikrini, ileri sürmüştür. Ancak bu fikirleri savunurken Akçura, Türk medeniyetinin görmezden gelindiğini dile getirerek Samilerin ve Arî unvanına sahip olduklarını iddia eden veya bu unvanı yalnız kendilerine hasreden Fürslerin ve Avrupalıların bu medeniyetin üstünü örtme gayreti içerisinde olmasından yakınmıştır. Bu türden düşüncelerin önüne geçmenin yolunun ise, milli tarih bilincinin oluşmasından geçtiğini önemle vurgulamıştır. Akçura, Birinci Türk Tarih Kongresindeki konuşmasında da bu konu üzerine hayli fazla durmuş ve eski Türk kavimlerinin birkaç yüz yıldan beri tekâmül ve terakki edememe durumunun araştırılması ve bir sonuca bağlanması gerektiğini savunmuştur.⁵⁹

Akçura, Avrupalıların yanlı ve aynı zamanda Batı’nın kendi tahayyülünde ortaya attığı Oryantalist bakış açısına karşı Türk tarihini ele alırken öncelikle Türk’ün tarifini yaparak Türk tarihini belli bir çatıda toplamayı uygun bulmuştur. Akçura, Türk’ü tarif ederken; “*...Türkler dediğimiz zaman, etnografya, filolocyca ve tarih ilimleriyle ilgilenenlerin bazen “Türk-Tatar”, bazen “Türk-Tatar-Moğol” diye bahsettikleri bir ırktan gelme, adetleri dilleri birbirine pek yakın, tarihi hayatları birbirine karışmış olan kavim ve kabilelerin bütünü murad ediyoruz...*”⁶⁰ diyerek, Türklerin ve onların kültürlerinin dünyanın birçok coğrafyasına yayıldığından bahsetmiştir. Akçura, bu tarifi yaparken ırk üzerinden bir Türk milliyeti husule getirmenin yeni bir fikir olduğu görüşüne de yer vermiştir. Bu fikrin, ne Osmanlı Devleti’nde ne de şimdiye kadar gelip geçen diğer Türk devletlerinde görüldüğüne dair önemli bir emareye rastlamadığını önemle vurgulamıştır. Bu konuda Akçura, müverrih Léon Cahun’un görüşlerine üstü kapalı olarak şu cümlelerle karşı çıkmıştır: “*...Cengiz ve Moğolların tarafını tutan müverrih Leon Kahon, o büyük Türk hanının bütün Türkleri birleştirmek gibi yüce bir maksatla Asya’yı baştanbaşa fethettiğini yazıyorsa da, bu iddiasının tarihçe tamamen tevsik edildiği hakkında bir şey diyemem...*”⁶¹

Bu sözlerle Akçura, Moğollar ve Cengiz Han konusuna ayrı bir parantez açmış, bazen örtük ve satır aralarında, bazen ise açık bir şekilde Cengiz Han’a önemli vasıflar yüklemiştir. Bu düşüncesine uygun olarak

⁵³ Çalen, *age*, s. 114-115.

⁵⁴ Temir, *age*, s. 65.

⁵⁵ Eröz, *age*, s. 51.

⁵⁶ Akçura, “Tarih Yazmak ve Okutmak Usullerine Dair”, *Birinci Türk Tarih Kongresi, (Konferanslar Müzakere Zabıtları)*, T.C Maarif Vekâleti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1932, s. 605.

⁵⁷ Karal, *age*, s. 105.

⁵⁸ Temir, *age*, s. 65.

⁵⁹ “T.T.T Cemiyeti Reisi Akçuraoğlu Yusuf Beyefendinin Nutku”, *Birinci Türk Tarih Kongresi, (Konferanslar Müzakere Zabıtları)*, T.C Maarif Vekâleti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1932, s. 617; Karal, *age*, s. 105.

⁶⁰ Akçura, *Türkçülük (Türkçülüğün Tarihi Gelişimi)*, Türk Kültür Yayını, Özdemir Basımevi 1978, s. 33-34.

⁶¹ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 23.

YUSUF AKÇURA VE TARİHÇİLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Akçura, Cengiz Han'ı sadece dünyanın en büyük fatihi olarak değil, aynı zamanda insanlık tarihinin de en büyük dehalarından biri mevkiine yükseltmiştir. Bu bağlamda Akçura, Cengiz Han'ı ele alırken adeta “*modern bir ulus-devlet kurucusu, laik, demokrat, hukuka bağlı, milliyetçi bir devlet başkanı*” gibi görmüştür.⁶² Akçura, bu düşünceye uygun olarak Türk tarihini 4 devreye ayırırken Moğol ve Cengiz Han'ı ön plana çıkarmıştır. İslamiyet'in kabulü ile başlaya devirlerin taksimine karşı çıkan Akçura, Türk tarihini şu şekilde tarihi devirlere ayırmanın daha uygun olacağı görüşündedir: Eski dönem (Moğol istilasına kadar Türk medeniyetleri), Orta dönem (Cengiz İmparatorluğunda birleşen Türkler), Yeni dönem (Cengiz İmparatorluğunun dağılmasından doğan devletler) ve Asri dönem (Türklerin milli uyanışlarının gerçekleştiği dönem).⁶³ Türk Yurdunda neşrettiği Cengiz Han vb. yazılarından dolayı bazı kesimler, Akçura'ya yönelik ağır eleştirilerde bulunmuşlar ve fikirlerine karşı çıkmışlardır.⁶⁴

Akçura'nın tarihe olan yaklaşımı, din ve haneden ağırlıklı tarih anlayışına karşı bir tepki olarak yorumlamak mümkündür. Zira II. Meşrutiyetten sonra tarihe millilik vasfı kazandırma hususunda gayret sarf eden Akçura, tarih biliminin modern usul ve yöntemlerle incelemenin daha faydalı olacağına inanmış; aksi durumda tarihçiliğin tercümanlık veya vakanüvislikten öteye geçemeyeceğini savunmuştur. Bu konuda Akçura, okutulmakta olan Osmanlı ve Türk tarihi kitaplarının çoğunun, dünya tarihi kitaplarının ise tamamının skolâstik bir tarzda ele alındığını ileri sürmüştür. Akçura, Fransız etkisinin oldukça fazla görüldüğü bu kitaplarda Türkiye'nin ve Avrupa'nın durumundan ziyade, Fransa'nın durumunu tahlil etmeye yarayacak şekilde konuların ele alınmasından hayli rahatsızlık duymuştur. Bu konuda, araştırmacı ve eleştirel bir bakış açısının yer almamasından yakınmıştır.⁶⁵ Millilik vasfından giderek uzaklaştığı ve yabancıların etkisinin giderek arttığını söyleyen Akçura, tarih yazımı konusunda eleştiri oklarını şu şekilde yönelterek bu konunun çözümüne dair cevap bulmaya çalışmıştır: “*Kendimize, kavmimize, ırkımıza yabancıların gözümüze taktığı gözlikle bakıyoruz. Eğer Türkleri, Türklerin mazisini olduğu gibi görmek istersek, yabancıların taktığı gözlüğü kırıp atarak, vakaya, öz Türk gözümüzle bakmalıyız; yani babalarımızın bıraktığı eser ve vesikalari bizzat tetkik ile ona göre bir hüküm vermeye çalışmalıyız*”.⁶⁶

Akçura'nın tarihe milli açıdan bakışı, hayli ses getirmiştir. Akçura, bir yazısında; “*Bir Şark meselesi mutasavver midir? Eğer vakialara garptan bakılırsa, bir Şark meselesi mevcut olabilir; fakat vakialarda bizim taraftan, şarktan bakılırsa, bir Şark meselesi değil, bir Garp meselesi vardır. Bu mesele o suretle telâkki ve tedkik edilmek icab eder*”.⁶⁷ diyerek, tarihi meselelerin tetkikinde milli bakışın ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Zaten Akçura, yayınladığı makalelerin birçoğunda tarihe bu açıdan bakmaya özen göstermiş ve birçok tarihe bu yönde yol gösterici olmuştur. Osman Turan ve İbrahim Kafesoğlu gibi milliyetçi tarihçiler, çoğunlukla Akçura'nın fikir ve eserlerinden etkilenmiş ve çalışmalarında sıklıkla Akçura'nın eserlerini kullanmaya özen göstermişlerdir.⁶⁸

Akçura, TBMM'ye katıldığı günden itibaren ilk ele aldığı konuların başında tarih eğitimi ve öğretimi konusu gelmektedir. Tarih eğitiminin gelecekte vatandaşların yetişmesi açısından çok önemli olduğunu birçok defa Meclis gündemine taşıyan Akçura, bununla ilgili olarak Meclise ilkokul ile ortaokullarda okutulmakta olan tarih dersi müfredatının devletin yeni politikasına uygun olup olmadığına dair bir soru önergesi vermiştir.⁶⁹ Konuyla ilgili olarak Mecliste yaptığı bir konuşmada Maarif Vekâletine tarih eğitimi ve ders kitaplarıyla ilgili çeşitli sorular yönelten Akçura, yapılan çalışmaların yetersizliğinden dolayı duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Mecliste yapmış olduğu konuşmada Akçura, şu hususlara dikkat çekmiştir: “*...Fakat irşadın en mühim kısmı bilhassa gençlere yapılan tenvirat kısmıdır ki, talim ve terbiye kısımlarını ihtiva etmek itibariyle müstakbel vatandaşları ihzar eden ve mekteplerde en ziyade vatandaş yetiştirmek için müessir olan derslerden birisi de tarihtir... Cumhuriyet ruhu, mekteplerimize sokulmuş mudur? Bunu sormak için buyurdıkları gibi tarih ile beraber terbiyeye müessir olan kitaplar lazımdır...*”⁷⁰

Bu konuşmasıyla Akçura, Cumhuriyet rejimi ve idealine uygun bir tarih eğitiminin nasıl verilmesi gerektiğinin de altını çizmiştir. Akçura, bir başka açıklamasında ise; Cumhuriyet yıllarında, Osmanlı devrinden kalma tarih kitaplarının hemen kaldırılması veya değiştirilmesinin mümkün olmadığını belirterek tarih programının çabuk yapıldığı halde ona uygun kitapların hızlı bir şekilde yayınlanmadığını dile getirmiştir.⁷¹

⁶² Çalen, *age*, s. 131.

⁶³ Kat, *age*, s. 104-105.

⁶⁴ Yüce, *agm*, s. 228.

⁶⁵ Kat, *age*, s. 105, 108.

⁶⁶ Kat, *age*, s. 105.

⁶⁷ Kuran, *agm*, s. 48.

⁶⁸ Kuran, *agm*, s. 48-49.

⁶⁹ BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi) *Başbakanlık, Muamelat Genel Müdürlüğü*, 030.10/ 6.32.21/ 12.11.1923.

⁷⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 3, Devre: 2, İctima: 56, 21.11.1339/1923, s. 497-498.

⁷¹ Kat, *age*, s. 108-109.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, batılılaşma süreciyle birlikte siyasi ve fikri sahada önemli değişimlerin yaşandığı bir döneme girmiştir. Edebiyat ve dil alanlarında görülen ve tespit olunan Türkçülük cereyanı, Osmanlı aydınları arasında kısa sürede etkisini göstererek tarih, etnoloji gibi sahalarda da görülmeye başlamıştır. Gerçekten de 1869 yılından itibaren Türklerin dili ve tarihine olan ilgi, giderek artmış ve bununla ilgili eserler verilmiştir. Avrupa’da dillerin kökeni üzerine yapılan çalışmaların sonucu olarak Turanî menşeli dilin, yani Türk dilinin araştırılmasına yönelik ilgiyi artırmıştır. Avrupa’daki dil çalışmalarının etkisiyle Osmanlı aydınları, Türk dili ve Türk tarihinin kökenlerine dair araştırmalar yapmaya ve bunun sonucu olarak eserler kaleme almaya başlamıştır. Osmanlı aydınlarından Mustafa Celaleddin Paşa, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki gibi siyasi oluşumlardan daha önce fikir ve yazılarıyla Türkçülüğü savunmuştur. Celaleddin Paşa, Fransız, Alman, Rus ve Leh kaynaklarına dayandırarak kaleme almış olduğu Eski ve Modern Türkler adlı eseriyle Türklerin tarihteki önemlerinden bahsederken insanlığın medeni yükselişinde yaptıkları etkileri ispata çalışmıştır. Ayrıca Avrupa’da, Türkoloji alanında yapılan çalışmaların da etkisiyle Osmanlı aydınları arasında milliyet duygusu giderek güçlenmiştir. Vakanüvis tarihçilik anlayışından ulus-devlet anlayışına uygun tarihçilik anlayışına geçiş, bu dönemden itibaren başlamıştır. Bu ortamda Türkçülük, siyasi bir hüviyet kazanmaya başlamış ve Türkleri bir araya getirmenin önemli ideolojisi haline gelmiştir. Yusuf Akçura, işte bu ortamda İstanbul’a gelmiş ve Türkçülük düşüncesi, bu sahada gelişme imkânına kavuşmuştur. Dolayısıyla II. Meşrutiyet’e kadar alttan alta ve giderek yaygınlık kazanan Türkçü-milliyetçi hareketler, Akçura sayesinde vücut bulmuştur.

Pantürkizm’in babası olarak tanınan Yusuf Akçura, ileri sürdüğü fikirlerle modern ulus-devlet anlayışına yeni bir soluk getirmiş olması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Zira Osmanlı Devleti’nin işgaliyle birlikte başlayan bağımsızlık mücadelesi ve ardından yeni bir ulus-devlet meydana getirme sürecinde, Akçura’nın fikirleri oldukça değerli hale gelmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nin içerisinde bulunduğu siyasi süreci çok iyi takip eden ve zamanın koşulları ve imkânlarına göre kurtuluş reçetesi sunan Akçura, aynı zamanda modern ulusu meydana getiren unsurları iyi tahlil etmiş ve bunu, eserlerine de yansıtmıştır. Modern ulusu tanımlarken ırk, millet, milliyetçilik konularına değinen ve bunları sosyolojik ve aynı zamanda pozitivist bir düşünce çerçevesinde ele alan Akçura, fikirleriyle Türk tarihçiliğine önemli ölçüde yön vermiştir. Akçura, tarihi olayları izah ederken iktisadi ve sosyal yönleriyle birlikte ele almaya özen göstermiştir. Bunun yanında Akçura’nın tarihçilik anlayışına bakıldığında, milliyetçi bir ulus zihniyeti oluşturma isteğinin yanında halkçı bir yapı oluşturma gayretini içerisinde yer aldığı açıkça görülür. Bütün Türkler ile kurumların tam bir ahenk içerisinde yürümesi gerektiğine inanan Akçura, birleştiricilik ve milli beraberlikle hedefe ulaşmada tarih ilminin çok önemli rol oynadığına inanmış ve bu doğrultuda çalışmalarda bulunmuştur. Onun ileri sürdüğü fikirler ve ortaya koyduğu yeni metot sayesinde Türk tarihçilik anlayışında önemli bir değişim yanında önemli gelişme de göstermiştir. Bu bağlamda, eleştirel ve aynı zamanda sentezci bir yaklaşımla tarihçiliği ele alan Akçura’nın fikirleri, Türkiye Cumhuriyeti’nin ulus-devlet ideolojisini yansıtmının yanında Türk Tarih Tezinin oluşmasına kaynaklık etmiştir.

Sonuç itibarıyla Akçura, gerek siyasi hayatı boyunca gerekse akademik yaşamı boyunca tarih ilmine ve tarih eğitimine önem vermiş ve Türkiye Cumhuriyeti’nin inşa sürecinde gelecek nesillerin tarih eğitimiyle milli bilince kavuşabileceğine inanmıştır. Akçura’nın ortaya koymuş olduğu fikirler, Türk tarihine milli bir kimlik kazandırması yanında genç nesillere yeni bir yaşam aşılması bakımından da önemlidir.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Başbakanlık, Muamelat Genel Müdürlüğü*, 030.10/6.32.21/12.11.1923.

2. Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre: 2, İçtima: 56, 21.11.1339/1923.

3. Telif Eserler

“T.T.T Cemiyeti Reisi Akçuraoğlu Yusuf Beyefendinin Nutku”, *Birinci Türk Tarih Kongresi, (Konferanslar Müzakere Zabıtları)*, T.C Maarif Vekâleti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1932, ss.616-619.

“Üç Tarz-ı Siyaset Üzerine Panel”, Yönetici: Rıza Kardeş, Konuşmacılar: Bahaeddin Yediyıldız, Süleyman H. Bolay, Mehmet Saray, *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu (11-12 Mart 1985)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, ss.61-96.

YUSUF AKÇURA VE TARİHÇİLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AKÇURA, Yusuf, “Tarih Yazmak ve Okutmak Usullerine Dair”, *Birinci Türk Tarih Kongresi, (Konferanslar Müzakere Zabıtları)*, T.C Maarif Vekâleti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1932, ss.577-607.

AKÇURA, Yusuf, “Türklük”, *Salname-i Servet-i Fünûn*, 3 Şubat 1327, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık, İstanbul 1328/1912, ss.187-196.

AKÇURA, Yusuf, *Hatıralarım*, haz. Erdoğan Mura, Hece Yayınları, 2. Basım, Ankara 2012.

AKÇURA, Yusuf, *Türkçülük (Türkçülüğün Tarihi Gelişimi)*, Türk Kültür Yayıncı, Özdemir Basımevi, İstanbul 1978.

AKÇURA, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.

AKÇURA, Yusuf, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları-*, haz. Nejat Sefercioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981.

AKÜN, Ömer Faruk, “Ahmet Vefik Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul 1989, ss.143-157.

BERKTAY, Halil, “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, *Toplum ve Bilim*, S. 54-55, (Yaz-Güz 1991), ss.19-45.

BEYDİLLİ, Kemal, “Süleyman Hüsnü Paşa (1838-1892)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 2010, ss.89-92

BİLGİN, A. Azmi, “Thomsen Vilhelm (1842-1927)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul 2012, ss.84-85.

CAHUN, Léon, *Fransa’da Arı Dillere Tekaddüm Etmiş Olan Lehçenin Turanî Menşei*, çev. Ruşen Eşref, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1930.

COPEAUX, Etienne, *Türk Tarih Tezinden Türk İslam Tezine*, çev. Ali Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000.

ÇALEN, Mehmet Kaan, *Modern Türk Düşüncesine Bir Derkenar Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2018.

ÇINAR, Metin, *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP’de Sağ Kanat*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2013.

DEVLET, Nadir, “Yusuf Akçura’nın Hayatı (1876-1935)”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Yıl 1986’dan Ayır basım, İstanbul 1987, ss.89-103.

ERÖZ, Mehmet, “Yusuf Akçura’nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri”, *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu (11-12 Mart 1985)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, ss.51-58.

GEORGEN, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986.

KARAL, Enver Ziya, *Tarih Notları*, Osmanlı ve Avrupa Tarihine Dair Yayınlar I, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1941.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı’da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

KAT, Gürhan, *Cumhuriyet Döneminde Yusuf Akçura*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2010.

KOŞAY, Hamit Zübeyr, “Yusuf Akçura”, *Belleten*, C. 41, S. 162, ss.389-400.

KURAN, Ercümen, “Yusuf Akçura’nın Tarihçiliği”, *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu 11-12 Mart 1985*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, ss.45-49.

TEMİR, Ahmet, *Yusuf Akçura*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Gaye Matbaası, Ankara 1987.

UÇMAN, Abdullah, “Ali Suavi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul 1989, ss.445-448.

UÇMAN, Abdullah, “Şemseddin Sâmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul 2010, ss.519-523.

YÜCE, Nuri, “Akçura Yusuf (1876-1935)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul 1989, ss.228-29.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 221-240.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.12.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MUSTAFA KEMAL PAŞA’NIN İSTANBUL’DAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ

(13 KASIM 1918-16 MAYIS 1919)

 10.53718/gttad.1386902

 HASAN DEMİRHAN* - İBRAHİM OĞUZ ULUDAĞ**

ÖZ

Mustafa Kemal Paşa 1905 yılında Harp Akademisi’nden mezun oldu ve 1911 yılında Trablusgarp Cephesi’nde İtalyanlara karşı mücadele etti. 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı’nın cephelelerinde göstermiş olduğu üstün başarı Mustafa Kemal Paşa’ya hem ulusal hem de uluslararası arenada büyük bir ün kazandı. Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda savaşı kaybeden grupta yer alan Osmanlı Devleti, savaşın galibi olan İtilaf Devletleri ile 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması’nı imzaladı. İtilaf Devletleri, Mondros Ateşkes Antlaşması’nın hemen ardından antlaşmanın yedinci maddesini bahane ederek Osmanlı Devleti’nin topraklarını işgal etmeye başladı. 3 Kasım 1918’de Musul, hemen ardından 9 Kasım 1918’de İskenderun İngilizler tarafından işgal edildi. 13 Kasım’da İtilaf Devletlerine ait donanma kuvvetleri askeri kontrol bahanesiyle İstanbul’da kontrolü ele geçirdi. Birinci Dünya Savaşı’nı kaybeden Osmanlı Devleti’nin çaresizlik içerisinde kıvrandığı ve İtilaf Devletlerinin işgal emellerine boyun eğdiği bir dönemde, yıldızı henüz parlamış genç bir komutan bütün sorumluluğu üstüne alacak ve bir ulusun kaderini değiştirecek faaliyetlere girişecekti.

Birinci Dünya Savaşı’nın kaybedilmesini takiben İstanbul’a dönen ve burada yaklaşık altı ay boyunca çeşitli girişimlerde bulunan Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti yöneticilerinin, çaresizce olmaları kabul ettikleri bir süreçte Türk milletinin kaderini değiştirecek hazırlıklar yaptı. Basının, kamuoyu oluşturmada gücünün farkında olan Mustafa Kemal Paşa, tanınırlığını arttırmak amacıyla önemli İstanbul gazeteleri ile mülakatlar gerçekleştirdi, arkadaşları ile birlikte “Minber” adında bir gazete çıkardı. İstanbul’daki ilk günlerinde, kurulan İstanbul Hükümetlerinde önemli bir mevkiye gelmeye ve Osmanlı Devleti idaresinde söz sahibi olarak Türk Milletinin kurtuluşu için mücadele etmeye çalışan Mustafa Kemal Paşa, bu amacına ulaşamayınca Anadolu’ya geçerek burada bir direniş başlatmayı hedefledi. Paşa, bu süreçte bir taraftan Padişah Vahdettin ve sadrazam Damat Ferit Paşa ile görüşerek onların güvenini kazanırken diğer taraftan resmi olarak kapatılmasına rağmen hala etkin bir konumda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin eski üyeleriyle İstanbul’da bazı görüşmeler yapacaktı. Bunun yanında İstanbul’u fiili işgal altında tutan İtilaf Devletleri temsilcileriyle de bir araya gelen Mustafa Kemal Paşa, Anadolu’ya hareketinden önce hazırlıklara yapılabilecek müdahalelerin de önüne geçmeyi amaçlıyordu. Paşa bu görüşmelerde İtilaf Devletlerinin hedeflerini ve kendi aralarındaki problemlerini gözlemlene şansını yakaladı.

1919 yılına girildiğinde İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti üzerindeki baskısını iyice arttırdı. İstanbul’da eski ittihatçı ve vatansever olarak bilinen birçok kişi tutuklandı. İstanbul’da bunlar yaşanırken, İtilaf Devletleri’nin, 1919 yılı Nisan ayında Osmanlı’ya verdikleri ultimatom ve Anadolu’daki işgalleri yeni bir dönemin de kapısını aralamış oldu. Bu sırada Samsun civarında ortaya çıkan asayişsizlik olayları Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesi için önemli bir fırsat oldu.

* Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE, E-Posta: hdemirhan@nku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5868-8317.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tekirdağ/TÜRKİYE, E-Posta: oguz_uludag@hotmail.com, ORCID ID: 0009-0004-7418-3089.

Mustafa Kemal Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'nda, özellikle de Çanakkale Cephesi'nde gösterdiği başarı, İstanbul'dayken birçok önemli devlet adamı, komutan ve özellikle Padişah Vahdettin ile olan ilişkisi onun Dokuzuncu Ordu Müfettişi yetkisiyle Samsun'a gönderilmesini kolaylaştırdı. Mustafa Kemal Paşa kendisi gibi işgallere karşı direnmeyi tek kurtuluş yolu olarak gören ve bu mücadelede sadece Türk Milletine güvenen kişilerle bir kadro oluşturmayı başardı ve 19 Mayıs 1919'da Samsun Limanı'na attığı adım ile Türk ulusunu bağımsızlığa erdirtirecek mücadelesine başladı.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, İstanbul, İtilaf Devletleri, Milli Mücadele.

POLITICAL ACTIVITIES OF MUSTAFA KEMAL PASHA IN ISTANBUL

(13 NOVEMBER 1918-16 MAY 1919)

ABSTRACT

Mustafa Kemal Pasha graduated from the Military Academy in 1905, and six years later he fought his first war against imperialism on the Tripoli Front in 1911. His outstanding success on the fronts of the First World War, which took place between 1914 and 1918, brought Mustafa Kemal Pasha a great reputation both in the national and international arenas. The Ottoman Empire, which was in the losing group at the end of the First World War, signed the Armistice of Mudros with the Allied Powers, the winners of the war, on October 30, 1918. Immediately after the signing of the Armistice of Mudros, the Allied Powers began to occupy the lands of the Ottoman Empire, using the seventh article of the a greement as an excuse. Mosul was occupied by the British on November 3, 1918, and Iskenderun was occupied by the British on November 9, 1918. On November 13, the naval forces of the Allied Powers took control of Istanbul under the pretext of military control. At a time when the Ottoman Empire, having lost the First World War, was writhing in despair and bowing to the occupation ambitions of the Allied Powers, a young commander whose star had just risen would take on all the responsibility and engage in activities that would change the fate of a nation.

Mustafa Kemal Pasha, who returned to Istanbul following the loss of the First World War and made various initiatives there for about six months, made preparations to change the fate of the Turkish Nation in a period when the Ottoman Empire administrators desperately accepted what would happen. Aware of the power of the press in creating public opinion, Mustafa Kemal Pasha held inter views with important Istanbul newspapers in order to increase his recognition, and published a newspaper called Minber with his friends. Mustafa Kemal Pasha, who tried to reach an important position in the Istanbul Government sestablished in his first days in Istanbul and to fight for the liberation of the Turkish Nation by having a say in the administration of the Ottoman Empire, aimed to move to Anatolia and start a resistance there when he could not achieve this goal. During this process, Pasha, on the one hand, met with Sultan Vahdettin and the Grand Vizier Damat Ferit Pasha and gained their trust, on the other hand, he would hold some meetings in Istanbul with the former members of the Committee of Union and Progress, which was still in an active position despite being officially closed. Inaddition, Mustafa Kemal Pasha, who came together with there present atives of the Allied Powers that kept Istanbul under de factooccupation, aimed to prevent anypossible interference in the preparations before his departuretoto Anatolia. During these meetings, Pasha had the chance to observe the goals of the Allied Powers and their problems a mongth emselves.

In 1919, the Allied Powers increased the irpressure on the Ottoman Empire. Many people known as former Unionistsand patriot sweararrested in Istanbul. While these were happening in Istanbul, the ultimatum given by the Allied Powers to the Ottoman Empire in April 1919 and their occupation of Anatolia opened the door to a newera. Mean while, the disorderly events that occurredaround Samsun emerged as an important opportunity for Mustafa Kemal Pasha to move to Anatolia. Mustafa Kemal Pasha's success in the First World War, especially in the Gallipoli Front, and his relation ship with many important statesmen, commander sandespecially Sultan Vahdeddin while he was in Istanbul, made it easier for him to be sent to Samsun with the authority of the Ninth Army Inspector. Mustafa Kemal Pasha managed to form a team with people like him self, who sawres istance agains to ccupations as the only way of salvation and who trusted only the Turkish Nation in this struggle, and with the step he took in Samsun Port on May 19, 1919, he began his struggle to lead the Turkish nation to independence.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Istanbul, Allied Powers, War of Independence.

GİRİŞ

Mustafa Kemal Paşa, 11 Ocak 1905'te Harp Akademisi'nden mezun olarak kurmaylık stajı için atandığı Beşinci Ordu emrindeki Otuzuncu Süvari Alayı'nda 5 Şubat 1905 tarihinde göreve başladı.¹ Burada çeşitli

¹ Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1978, s.4.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ (13 KASIM 1918-16 MAYIS 1919)

harekâtlarda görev alarak hem Şam ve çevresini yakından tanıma hem de devletin bölgedeki etkinliğini görme fırsatı buldu. Henüz Harp Okulu'ndayken siyasete ilgi duyduğu bilinen Mustafa Kemal Paşa, 1906 yılı Ekim ayında Şam'da 'Vatan ve Hürriyet' adıyla bir cemiyette çalışmalarında bulundu. Bölgede katıldığı çeşitli harekâtların ardından 1907 yılının sonlarına doğru stajını tamamlayarak Üçüncü Ordu'ya tayin oldu.²

1908 yılı ve sonrasında Osmanlı topraklarında önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çalışmaları, Reval'de Osmanlı topraklarının paylaşıldığı iddiası, içeride Meşrutiyet'in ikinci defa ilanı amacıyla oluşan siyasi hava, devlet politikasının yeniden şekillenmesini sağlayacak ve bir dizi olaylar meydana getirecekti. İktidara gelmek amacıyla bir yanda sarayın, bir yanda hükümetin, diğer yanda ise cemiyetin üçlü bir mücadeleye girişmesi Osmanlı Devletinde devlet otoritesinin sarsılmasına yol açtı. Mustafa Kemal Paşa, bu süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosunun düşüncelerini ve çalışmalarını desteklememekteydi. Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa ve onun gibi düşünen bazı arkadaşlarının cemiyetin siyasetini sürekli eleştirmeleri cemiyette gözden düşmelerine ortam hazırladı.³

27 Ekim 1913'te Sofya'ya ateşemiliterlik görevi için atanan Mustafa Kemal Paşa bu görevi 20 Ocak 1915'e kadar ifa etti. Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni Sofya'da başarıyla temsil ettiği dönemde dünya yeni bir serüvenin arifesindeydi. 28 Haziran 1914 tarihinde Gavrilo Princip adlı bir Sırp milliyetçisinin Avusturya Macaristan veliahdı Ferdinand'ı suikast sonucu öldürmesi ile başlayan Birinci Dünya Savaşı, tüm dünyayı olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni de derinden etkiledi. Osmanlı Devleti'ni yöneten cemiyet ve kabine savaşa hangi ittifakın yanında girileceği hakkında hemfikir değildi. Osmanlı Devleti, çeşitli ittifak arayışları neticesinde 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile yaptığı antlaşma sonucunda tarafını İttifak devletlerinden yana seçti.⁴

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesinde Kafkas, Güney Cephesinde Hicaz, Yemen, Irak, Kanal, Filistin ve Suriye; Batı Cephesinde müttefiklere yardım amacıyla Galiçya, Makedonya, Romanya ve Çanakkale Cephesi'nde mücadele etmek kaydıyla toplam dört cephede ve on bölgede yaklaşık dört yıl boyunca mücadele etti. Mustafa Kemal Paşa bu cephe ve bölgelerden, Çanakkale Cephesi'nde On dokuzuncu Tümen, Doğu Cephesi'nde On altıncı Kolordu ve İkinci Ordu, Güney Cephesi Filistin Bölgesi'nde Yedinci Ordu ve Yıldırım Orduları Grubu Komutanlıklarında görev yaptı.⁵ Savaş sonunda mağlup tarafta yer alan Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandı ve Osmanlı Devleti adına Birinci Dünya Savaşı resmen bitmiş oldu. Mustafa Kemal Paşa ateşkesten kısa bir süre sonra İstanbul'a geldi. Paşa İstanbul'da kaldığı süre içerisinde kurduğu ilişkiler, gerçekleştirmeye çalıştıkları, Türk milletini esaretten kurtarmak amacı taşıyan başarılı ve başarısız her türlü girişimleri Milli Mücadele tarihinin seyrini değiştirdi. Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta yer verdiği başlangıç cümlesi olan "1919 yılı Mayıs'ının 19. günü Samsun'a çıktım."⁶ sözünün ön hazırlık aşamasını oluşturan bu altı aylık süreç aynı zamanda bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'ne giden yolun da başlangıcını oluşturdu.

1. Birinci Dünya Savaşı'nın Sona Ermesi ve Osmanlı Devleti'nin Durumu

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti tarafından görevlendirilen Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey ile İtilaf Devletleri temsilcisi Amiral Calthorpe arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı Devleti adına Birinci Dünya Savaşı'nı bitirmekle kalmayıp birçok ağır madde içerdiği için devleti ve Türk milletini ağır bir yük altına sokmaktaydı.⁷ Mustafa Kemal Paşa, bu sırada Suriye Cephesi'nde bulunan Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'na bağlı Yedinci Ordu Komutanı olarak görev yapıyordu. 31 Ekim 1918 tarihinde Yıldırım Orduları Grup Komutanı olarak görev yapan Mareşal Liman von Sanders görevini Mustafa Kemal Paşa'ya devretti.⁸

Mondros Ateşkes Antlaşması'nı takiben İngiliz, Fransız ve İtalyan kuvvetlerinden oluşan İtilaf Devletleri Osmanlı topraklarını işgale başladı ve 13 Kasım 1918 günü 61 parçalık donanma ile İstanbul önlerine demir attı. İstanbul'a gelen İtilaf harp gemilerinin sayısı kısa sürede 167'ye, İtilaf filosunda görevli asker sayısı da 3.626'ya yükseldi.⁹

İstanbul'a gelmeden önce Mondros Ateşkesi'nin Osmanlı için olumsuz sonuçlar doğuracağı konusunda İstanbul Hükümeti'ni uyararak Mustafa Kemal Paşa ile Hükümet ve Harbiye Nezareti arasında 3 Kasım 1918 ve 6

² Kocatürk, *age.*, s.5.

³ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Remzi Kitabevi, Cilt 1, İstanbul 2011, s.110.

⁴ Temuçin Faik Ertan, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s.59.

⁵ Cemal Kemal, "Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros Mütarekesi'ne Tepkisi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 46, 2010, s.368.

⁶ Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2007, s.1.

⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, Güven Basımevi, Ankara 1970, s.165.

⁸ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1999, s.110.

⁹ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992, s.170; Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998, s.11.

Kasım 1918 tarihlerinde telgraflar çekildi. Toros Tünelleri, Suriye Sınırı, Kilikya Bölgesi ve ateşkes hükümleri gereğince ordunun ve askerlerin terhis gibi konuları içeren telgraflar, Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul Hükümeti'nin İtilaf politikaları nazarında farklı ve zıt görüşlere sahip olduklarını kanıtlıyordu.¹⁰ Mustafa Kemal Paşa, hükümete çektiği telgraflarda, Mondros Ateşkesi'ne karşı çıkmakta, ateşkes sonrasında yaşanacak durumların kesin hükümlerle belirlenmesi gerektiğini aksi halde İngilizlerin Osmanlı Hükümeti'nden çok ağır isteklerde bulunabileceğini belirtmekte ve bu uğurda inandığını ve doğru bildiğini yapmaya devam edeceğini vurgulamaktaydı.¹¹

İstanbul'a gelmeden önce kurtuluş çareleri aramaya başlayan Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Orduları Komutanlığı'nı devraldıktan kısa bir süre sonra Yirminci Kolordu Komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile Adana'da bir görüşme gerçekleştirdi. 4 Kasım günü gerçekleşen görüşme sonucunda ikili, başta İngilizler olmak üzere İtilaf Devletlerinin vatanı her türlü savunma imkânlarından yoksun bırakarak istedikleri yerleri işgal edecekleri, Padişah'ın kendi tahtının derdine düşeceği, milletin bundan böyle kendi hakkını kendisinin araması gerektiği gibi konular üzerinde fikir birliğine vardı.¹² Bu gelişmeler yaşanırken Harbiye Nezareti, Mondros Ateşkes Antlaşması hükümlerini dikkate alarak 7 Kasım 1918 tarihinde Yıldırım Orduları Grubu ile Yedinci Ordu Karargâhı'nı lağvettiğini açıkladı. Haberi 10 Kasım 1918 günü alan Mustafa Kemal Paşa görevinden alınarak Harbiye Nezareti emrine verildi.¹³ Bunun üzerine birliklerini İkinci Ordu Komutanı Nihat (Anılmış) Paşa'ya devreden Mustafa Kemal Paşa, hazırlıklarını tamamlayarak trenle başkente hareketle 13 Kasım 1918 Çarşamba günü İstanbul'a vardı.¹⁴

2. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Siyasi Çalışmaları

2.1. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da

Mustafa Kemal Paşa, 13 Kasım günü Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda görevli olduğu Suriye Cephesi'nden İstanbul'a ulaştığında kendisini daha sonra uzun yıllar yaverliğini yapacak olan Cevat Abbas (Gürer) Bey ile Rasim Ferit Bey karşıladı.¹⁵ Bu sırada İtilaf donanmasına ait zırhlı gemiler toplarını saraya çevirerek Boğazda yerleşmeye çalışmaktaydı. Rasim Ferit Bey'e İstanbul'a gelmekle hata ettiğini ve bir şekilde Anadolu'ya dönmek gerektiğini söyleyen Mustafa Kemal Paşa, ünlü sözünü bu esnada söyledi: "*Geldikleri gibi giderler*".¹⁶ Bu onun İstanbul'a ayak basar basmaz işgaller karşısındaki tavrını açıkça ifade eden bir sözdü. Paşa işgalleri sonlandırmakta kararlıydı.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a gelmeden önce Suriye Cephesi'ndeyken arkadaşı Rasim Ferit Bey'e çektiği telgrafta, Padişah'a ulaştırılması amacıyla birtakım siyasi girişimlerde bulunmuş, hükümetin Ahmet İzzet (Furğaç) Paşa tarafından kurulmasını ve kendisiyle birlikte güvendiği bazı arkadaşlarının isimlerini vererek hükümet'te yer almalarını talep etmişti.¹⁷ Ancak kısa bir süre sonra kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesinde Ali Fethi (Okyar) Bey ve Rauf Bey gibi kişiler görev alırken Mustafa Kemal Paşa'ya görev verilmedi. Ahmet İzzet Paşa yaklaşık bir ay Sadrazamlık görevinde bulunduktan sonra istifa etti ve yerine Ahmet Tevfik Paşa atandı. Ancak Ahmet Tevfik Paşa kabinesi henüz meclisten güvenoyu alamamıştı. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey, Ahmet Tevfik Paşa'nın meclisten onay almaması ve İstanbul Hükümeti'nin tekrar Ahmet İzzet Paşa tarafından kurulması gerektiği düşüncesiyle bazı siyasi çalışmalar yürüttü. Ancak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının tüm uğraşlarına rağmen Tevfik (Okday) Paşa meclisten güvenoyu alarak sadaret makamına atandı.¹⁸

2.2. Mustafa Kemal Paşa'nın Padişah Vahdettin ile Görüşmeleri

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da kaldığı altı ay boyunca (Kasım 1918 ile Mayıs 1919) Padişah Vahdettin ile altı kez görüştü.¹⁹ Padişah Vahdettin ile Mustafa Kemal Paşa arasında yaşanan ilk görüşme 15 Kasım 1918 tarihinde cuma selamlığında gerçekleşti. Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa hükümet konusunda fikirlerini Padişah'a iletmek istedi. Ancak Vahdettin'in siyasi konulara girmek istememesi üzerine bu ilk görüşme sadece

¹⁰ Turgut Özakman, *Mütareke Dönemi Koşulları Mütareke Dönemi Ve İstanbul'dan Samsun'a Uzanan Yolda Mustafa Kemal Paşa*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011, s.13.

¹¹ Falih Rıfki Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998, s. 93-96.

¹² Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2000, s.44-45.

¹³ Minber 11 Teşrinisani 1334 "Yıldırım Orduları Grubu ile Yedinci Ordu karargâhı lağvedilmiş ve Yedinci Ordu Kumandanı Mirilva Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nezareti emrine verilmiştir.", No:10; Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s.26.

¹⁴ Necati Aksanyar, "Emperyalizmin Kışkırdığı Bir Milletlin Yaşama Hakkının Organizasyonu Ve Kahramanı Mustafa Kemal Paşa (13 Kasım 1918 - 16 Mayıs 1919 İstanbul)", *Akademik Bakış*, 2008, s.10.

¹⁵ Sadi Borak, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2004, s.173.

¹⁶ Turgut Gürer, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer, Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.97.

¹⁷ Atatürk, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, s.13.

¹⁸ Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınları, İstanbul 2003, s.222-223.

¹⁹ Padişah Vahdettin ile Mustafa Kemal Paşa arasında yaşanan bu görüşmeler: 15 Kasım 1918'de, 22 Kasım 1918'de, 29 Kasım 1918'de, 20 Aralık 1918'de, 15 Mayıs 1919'da ve 16 Mayıs 1919'da gerçekleşti.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ (13 KASIM 1918-16 MAYIS 1919)

bağlılık ifade eden bir ziyaret hüviyeti kazandı.²⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın Padişah'a arkadaşlarıyla birlikte düşündükleri hükümet modelini açıklamayı planladığı ikinci görüşme 22 Kasım 1918 tarihinde gerçekleşti. Falih Rıfkı'nın anlatımına göre, Padişah ile Mustafa Kemal Paşa genel itibariyle ordunun sadakati hakkında görüşme yaptı. Padişah, Mustafa Kemal Paşa'ya ordudan kendisine herhangi bir tehlikeli durumun gelip gelmeyeceğini sordu. Mustafa Kemal Paşa, bu soruya İstanbul'a yeni geldiği için böyle bir duyum almadığını, buna rağmen ordudan Padişah'a karşı bir tepki oluşacağını ihtimal vermediğini dile getirdi. Mustafa Kemal Paşa bu görüşmeyi şöyle değerlendirmektedir: “*Bundan sonra Padişah ayağa kalktı ve ‘siz akıllı bir kumandansınız, arkadaşlarınızı aydınlatıp yatıştıracağınıza eminim’ diyerek görüşmeye son verdi. Ben de üzüntülü ve ümitsiz bir şekilde Vahdettin’in salonundan çıktım.*”²¹

Padişah Vahdettin ile Mustafa Kemal Paşa'nın üçüncü görüşmeleri 29 Kasım 1918 tarihinde gerçekleşti. Görüşmede Mustafa Kemal Paşa'nın yanında o dönem hükümette Bahriye Nazırı olarak görev yapan Ali Rıza Paşa da bulunmaktaydı.²² İkili arasındaki dördüncü görüşme ise 20 Aralık 1918 tarihinde Meclisin kapatılmasından bir gün önce yapıldı.²³ Padişah Vahdettin ile Mustafa Kemal Paşa arasında yapılan bu görüşmelerden ilk dördü Mustafa Kemal Paşa'nın İtilaf Devletleri'nin politikaları ve işgallerine karşı mücadele etmek için İstanbul Hükümeti'nde yer almak isteği ve siyasi girişimleri çerçevesinde değerlendirilebilir.²⁴ Padişah ile Mustafa Kemal Paşa arasında gerçekleşen beşinci ve altıncı görüşmeler ise Samsun'a çıkmadan hemen önce 15 ve 16 Mayıs 1919 tarihleri arasında gerçekleşti.²⁵ Yıldız Sarayı'nda ve cuma selamlığında gerçekleşen bu görüşmelere ileride ayrıntısıyla değinilmiştir.

2.3. Mustafa Kemal Paşa'nın Basınla İlişkileri

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının İstanbul'daki çalışmalarını daha etkin hale getirebilmek amacıyla yaptıkları önemli faaliyetlerden biri gazete çıkartmak oldu. Rasim Ferit Bey'in müdür, Ali Fethi Bey'in ise imtiyaz sahibi olarak ‘Minber’ adıyla çıkarttıkları gazete, ‘Felaketten ibret alalım’ başlığı ile 1 Kasım 1918 tarihinde yayın hayatına başladı.²⁶ Ali Fethi Bey'in anlarına göre adını Mustafa Kemal Paşa'nın koyduğu gazete 21 Aralık 1918 tarihine kadar 51 sayı olarak çıkarıldı.²⁷ Minber Gazetesi, özellikle Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının fikirlerini yansıtmaya ve ateşkes hükümlerine karşı yazıların yer alması bakımından önem arz etmekteydi. Gazetede ‘Hatip’ mahlası kullanılarak üç başyazıya yer verildi. Bunlar, 1 Kasım'da ‘Felaketten İbret Alalım’, 2 Kasım'da ‘Hürriyet-i Matbuat’ ve 4 Kasım'da ‘Sulh u Salah’ başlıklı yazılardı. Bu başyazıların dışında yine aynı mahlas kullanılarak 2, 6, 8 ve 9 Kasım tarihlerinde tefrika şeklinde ‘Asrileşmek’ başlığı kullanılarak bir makale yayınlandı.²⁸

Minber Gazetesi'nin yazılarında Osmanlı devlet yöneticileri hakkında önemli eleştirilere yer verilmişti. Gazetede, kuruluşundan itibaren Ahmet Tevfik Paşa'nın meclisten güvenoyu alamaması için yazılar yayınlanmış, hükümetin güvenoyu almasından sonra ise hükümeti yıpratıcı yazılar yazılmıştı. ‘Kuvvetli hükümet isteriz’, ‘Kabine var mı, yok mu?’ gibi başlıklı yazılar bu duruma örnek verilebilir.²⁹ Minber Gazetesi'nin yayın politikasına bakıldığında gazetenin o dönem bazı kesimler tarafından çok cazip görülen ve savunulan manda ve himaye fikrine de karşı çıktığı görülmekteydi. Örneğin İstanbul'da faaliyete başlayan Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin faaliyetlerine ve Amerika Birleşik Devletleri mandatarlığı arzusuna şiddetle karşı çıkılarak; Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgemizde büyük ekonomik çıkarları olduğu, bize yapacağı herhangi bir özveride mutlaka ödünler isteyeceği, hükümetin böyle durumlarda hiçbir yana eğilim göstermemesi gerektiği, ancak ileri ülkelerden ayrı ayrı yararlanma yoluna gidilebileceği gibi ifadeler yer verilmekteydi.³⁰ Minber Gazetesi aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın kamuoyuna tanıtılması açısından da önemliydi. Minber'de 17 Kasım günü yayınlanan mülakatta ayrıntılı bir şekilde tanıtılan Mustafa Kemal Paşa hakkında önemli bilgilere yer verildi.³¹ Yine 19 Kasım günü yayınlanan ‘Nühüfte Bir Sima’ başlığıyla yer alan bir yazıda Mustafa Kemal Paşa'nın kendi aleyhinde yazılan yazılara verdiği cevaplar ve Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa cephelerinde yansımaları, sonuçları ve ihtimaller hakkında fikirleri yer aldı. Genel itibariyle Mustafa Kemal Paşa'nın

²⁰ Minber 16 Teşrinisani 1334 tarihli sayısında Bahriye Nazırı'nın, Mustafa Kemal Paşa'nın, Kazım Paşa'nın ve Ahmet Fevzi Paşa'nın ayrı ayrı huzura çıktığı haberine yer verildi. No:15.

²¹ Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s.100-101.

²² Borak, *age.*, s.191.

²³ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt: 1, İstanbul 1998, s.114.

²⁴ Genel kurmay Başkanlığı, “*Mütareke Dönemi ve İstanbul'dan Samsun'a Uzanan Yolda Mustafa Kemal*”, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s.27.

²⁵ Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s.139-140; Murat Bardakçı, *Şahbaba*, Turkuvaz Kitap, İstanbul 2021, s.135-136.

²⁶ Minber 1 Teşrinisani 1334 ‘Felaketten ibret alalım’, No:1

²⁷ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s.268.

²⁸ Minber 2 Teşrinisani 1334 tarihinden itibaren yayınlanan bu makale Ziya Gökalp'in “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” adlı eserinden esinlenerek yazılmıştı. No:2

²⁹ Minber 18 Teşrinisani 1334, No:17, 19 Teşrinisani 1334, No:18

³⁰ Minber 29 Teşrinisani 1334, No:28

³¹ Minber 17 Teşrinisani 1334, “Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat”, No:16

düşüncelerinin yer aldığı yazıda Mustafa Kemal Paşa'nın o dönemde ne düşündüğünü ve ne yapmak istediğini anlatır niteliktedir; vatan Paşa'dan büyük hizmetler bekliyordu.³²

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a geldikten sonra Vakit ve Zaman gazetelerinin yazarlarıyla görüştü. Böylece hakkında yapılan haberler sayesinde görüşlerini çok net olarak kamuoyuna yansıtma fırsatı elde etti. Vakit Gazetesi, 16 Kasım 1918 tarihli sayısında Mustafa Kemal Paşa'nın askerlik hayatından ve başarılarından bahsederek okuyucularına onu 'Anafartalar Kahramanı' olarak tanıtmıştı.³³ Mustafa Kemal Paşa'nın Zaman Gazetesi'ne verdiği başka bir mülakat 17 Kasım günü yayınlandı. 'Mustafa Kemal Paşa'nın Beyanati' başlığı kullanılan mülakatta, önemli görüşlere yer verildi. Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin Osmanlı ile dostluğuna dair yöneltilen bir soruya: gençliğinde okulda okuduğu kitaplarda yer alan bilgiler ışığında İngilizlerin tarihsel süreç içerisinde Osmanlı topraklarını korumak amacıyla faaliyetlerde bulunduğunu, bunun için Ruslara karşı devletimizi savunduğunu bildiğini ve asker olduktan sonra siyasetle uğraşmayı tercih etmediğini ve aynı zamanda bunun uygun olmayacağı cevabını verdi. Sonrasında kendisi için en önemli siyasetin ülkenin barış ve huzurunu sağlamak olduğunu, devletimize karşı saygı gösterenlere bizim de saygı ile karşılık vermemiz gerektiğini ekledi.³⁴ Yine Vakit Gazetesi'ne verilen bir mülakata gazetenin 18 Kasım tarihli sayısında 'Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat' başlığıyla yer verildi. Mustafa Kemal Paşa mülakatta; Mondros Ateşkesi'ni imzaladığımız devletlerin ve özellikle İngiltere'nin iyi niyetinden şüphe etmediğini ancak antlaşma maddelerinin uygulanmasında kötü bir niyet olursa taraflar arasında çözümlenmesinin şart olduğunu; bir sorun varsa bu sorunun diplomatlar aracılığıyla çözümlenmesi gerektiğini, bu süreçte millete çok iş düştüğünü ve milletin en büyük vazifesinin mecliste güvenilir bir hükümetin varlığını sağlamak olduğunu belirtti.³⁵

2.4. Mondros Mütarekesi'nden Sonra Kurulan Cemiyetler ve Mustafa Kemal Paşa'nın Kurduğu İlişki

Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan siyasi gelişmeler şüphesiz devletin içinde bulunduğu durumu etkiledi ve siyasi ortamda kutuplaşma yaşandı. Bu dönemde devlet iki tür fırka ve cemiyetin etkisindeydi. Bunlardan biri Hükümet etrafında toplanmış ve ağırlıklı İslamcılık düşüncesine ait fikirlere sahip olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, diğeri ise daha çok milliyetçi ve seküler akımları bünyesinde barındıran ve yeni bir İttihat ve Terakki hareketi olarak görülen kuruluşlardı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'da ve İstanbul'da birbirinden farklı amaçlarla kurulan birçok cemiyet faaliyet göstermekteydi. Bu cemiyetlerden bazıları İstanbul Hükümetleri ile birlikte hareket ederek kurtuluştan ziyade teslimiyetçi bir politika izlerken bazıları da İtilaf Devletlerinin baskısından ve işgallerden kurtulmak ve Osmanlı'yı bağımsız hale getirmek amaçlı politika izlemişlerdi.³⁶ Mustafa Kemal Paşa da Nutuk'ta bu cemiyetler hakkında, azınlıklar tarafından kurulan zararlı oluşumlara ve bunların yıkıcı faaliyetlerine karşı her bölgede birtakım kişiler tarafından kurtuluş çarelerinin düşünülmeye başlandığını ve bu düşüncelerin teşebbüslerle birtakım kuruluşlara dönüştüğünü söylemektedir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'ya göre bu siyasi kuruluşlar bölgeleri adına yararlı işler yapsalar da genel itibarıyla bölgesel kurtuluş çarelerine başvurmuşlardı. Buna göre bazı bölgeler kendilerinin Osmanlı'dan koparılma tehlikesine karşı devletten ayrılmamak için çalışmalar yürütürken, bazı bölgeler de Osmanlı topraklarının parçalanacağını düşünmüş ve bir oldubitti ile kendilerini kurtarmak için çalışmalar yürütmüşlerdi. Ancak Mustafa Kemal Paşa'ya göre gerçek karar tekti: halk egemenliğine dayalı bağımsız bir Türk devletini kurmak.³⁷

İstanbul'da faaliyet gösteren sivil çalışma kollarına sahip olan ancak bununla birlikte gizli bir teşkilat yapısını da bünyesinde barındıran bir cemiyet görünümüne sahip Karakol Cemiyeti bu süreçte önem arz etmektedir. Enver Paşa ve Talat Paşa'nın etkisiyle kurulan ve İttihatçı fikirlerin tekrardan devlet bünyesinde yer bulabilmesini amaçlayan yapı olan Karakol Cemiyeti ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki ilişki Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden sonra başlamıştır.³⁸ Mustafa Kemal Paşa, Karakol Cemiyeti'nin daha çok kurucu ekibi ile ilişki kurmuştur. Bu kişiler arasında 'Sevkiyatçı' lakabıyla anılan Ali Rıza Bey, İskeçeli Arif Bey, Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Hüsamettin Bey (Ertürk) gibi önemli şahsiyetler bulunmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, bu kişilerle yaptığı görüşmelerde genel itibarıyla Teşkilat-ı Mahsusa'dan memleketin kurtarılması ve düşmanların yurttan atılması konusunda bir yardım olup olmayacağını öğrenmek istemektedir. Ali Fuat Paşa da Mustafa Kemal Paşa'nın Karakol Cemiyeti'nden haberdar olduğunu ve İstanbul'da kaldığı süreçte cemiyet üyeleriyle görüştüğünü belirtmektedir.³⁹ Rauf Bey de hatıratında Mustafa Kemal Paşa ile cemiyet üyelerinden ve Karakol Cemiyeti kurucularından olan Kara Kemal Bey arasında gerçekleşen bir görüşmeden bahseder. Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa, İsmail Canbulat ve Ali Fethi Bey'in hükümeti değiştirme ihtimali üzerine konuşmalar

³² Minber 19 Teşrinisani 1334, "Nühüfte Bir Sima", No:18

³³ Vakit 16 Teşrinisani 1334.

³⁴ Zaman 17 Teşrinisani 1334, "Mustafa Kemal Paşa'nın Beyanati"

³⁵ Vakit 18 Teşrinisani 1334, "Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat"

³⁶ Ahmet Yusuf Yılmaz, "Milli Mücadele Döneminde Cemiyetlerden Bazıları ve Kuruluş Nedenleri", *Turkish Studies - Social*, Cilt:15, Sayı:6, 2020, s.3260.

³⁷ Atatürk, *age.*, s.2-9.

³⁸ Philip Mansel, *Konstantinopolis Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s.360.

³⁹ Cebesoy, *age.*, s.75.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ (13 KASIM 1918-16 MAYIS 1919)

yaptıkları bir dönemde İsmail Canbulat'la beraber Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'de bulunan evine gitmişler ve onu Kara Kemal Bey ile birlikte konuşurken bulmuşlardı. Aralarında yoğun bir şekilde geçen bu konuşmanın Sadrazam'ı kaçırma fikri olduğunu öğrenince İsmail Canbulat öfkelenmiş, bu gibi faaliyetlerin komitacılık olduğunu ve kendisinin böyle faaliyetlerde bulunmayacağını söyleyerek evden ayrılmıştı. Bunun üzerine Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya neler olduğunu sorduğunda Mustafa Kemal Paşa: Kara Kemal Bey'in yalnız düşüncelerini öğrenmek istediğini ve bu gibi komitacılık faaliyetlerini elbette tercih etmediğini söylemişti.⁴⁰ Kanaatimizce, Mustafa Kemal Paşa ile eski İttihatçılar ve Karakol Cemiyeti üyeleri arasında yaşanan bu görüşmeler değerlendirildiğinde Mustafa Kemal Paşa'nın halen ülke genelinde potansiyelini ve etkisini koruyan İttihatçılarla ve oldukça etkin olan Karakol Cemiyeti'yle düzenli ve ayrıntılı görüşmeler yapması dönemin şartları gereği olarak kabul edilmelidir. Çünkü Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da elde etmek istediği hükümette nazır olma ihtimalinden ve içinde olmak istediği siyasi zeminden her geçen gün uzaklaşmaktaydı. Kurtuluşun Anadolu'da olduğunu, daha İstanbul'a geldiği ilk gün Rasim Ferit Bey'e ifade eden Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya üst düzey bir yetki ve askeri güç ile geçme yolları aramaktaydı. Bunun için de birçok yolu denediği görülmektedir. Bu açıdan Mustafa Kemal Paşa'nın halen güçlü bir konumda bulunan İttihatçılarla görüşmesi dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda akıllıcadır.

2.5. Mustafa Kemal Paşa'nın Çeşitli Yabancı Temsilciler ile Görüşmeleri ve Kurduğu İlişkiler Zinciri

İstanbul'a döndüğü sırada barışçı yollarla siyasi etkide bulunmayı ve Harbiye Nazırlığı görevini isteyen Mustafa Kemal Paşa İstanbul'daki güçler arasında denge unsurlarını gözetmekteydi. Bu açıdan Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da kalmış olduğu altı ay boyunca bazı İngiliz generallerle, çeşitli gazetecilerle ve çeşitli yabancı misyon adamı ve temsilcileri ile görüşmeler yaptı. Bunlardan ilki müttefik işgal kuvvetleri komutanı İngiliz General Charles Harrington ile yapılan görüşmeydi. Görüşmede; Çanakkale Savaşları'ndan, Mustafa Kemal Paşa'nın göstermiş olduğu başarılarından ve iyi niyet dileklerinden bahsedildi.⁴¹

Mustafa Kemal Paşa'nın bir diğer önemli görüşmesi İngiliz Daily Mail Gazetesi yazarı olan Price ile oldu. Gazeteci Price, Mustafa Kemal Paşa ile 14 Kasım 1918'de Pera Palas Otel'de gerçekleştirdiği bu görüşmede; Mustafa Kemal Paşa'nın İngilizlerle temas kurmak istediğini, aslında Osmanlı'nın yanlış politika sonucu Birinci Dünya Savaşı'nda Enver Paşa gibi Alman taraftarları yüzünden İngilizlerin karşısında yer aldığını ifade eder.⁴² Oldukça önemli ithamların yer aldığı Mustafa Kemal Paşa ile Price'ın görüşmesine dair farklı yorumlar mevcuttur. Bu konudaki görüşler değerlendirildiğinde ise ithamların gerçeklerle bağdaşmadığı ve gazetecinin iddialarına şüphe ile bakılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.⁴³

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da temas kurduğu önemli şahsiyetlerden biri de İskoç Presbiteryen Kilisesi papazlarından Rahip Dr. Robert Frew'dir.⁴⁴ Mustafa Kemal Paşa ile Rahip Frew, Pera Palas Oteli müdürü Mösyö Marten vasıtasıyla iki defa görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmelerde Rahip Frew, I. Dünya Savaşı devam ederken İttihat ve Terakki'nin işlediği suçlar ve cemiyetin tehcir sırasında yaşanan gelişmelerden sorumlu tutulması konularında Mustafa Kemal Paşa'yı inandırma ve yönlendirme çabası içinde oldu. Ancak Mustafa Kemal Paşa, İttihat ve Terakki'nin temsilcisi olmadığını, elbet yanlışları olabileceğini ancak kendisinin de bir dönem üyesi bulunduğu cemiyetin Rahip'in bu suçlamalarına layık olacak uygulamalarda bulunmadığını, cemiyetin vatanseverliğinin tartışılmayacağını ve bu suçlamaları kabul edemeyeceğini ifade etti.⁴⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın payitahtta kurduğu bir diğer önemli ilişki de İtalya'nın İstanbul'da Yüksek Komiserlik görevine getirdiği Kont Carlo Sforza ile oldu. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi Bey ve Kont Carlo Sforza görüşmesi 17 Aralık 1918'de gerçekleşti.⁴⁶ Sforza, Mustafa Kemal Paşa'ya, Türkiye'nin dostu olduğunu söyleyerek mevcut hükümeti eleştirdikten sonra bu hükümetin yerine yeni bir hükümet kurabilme teşkilatlarının var olup olmadığını sordu. Mustafa Kemal Paşa'nın yeni tanıştığı birine bu cevabı vermekte çekimser kaldığı soruya Ali Fethi Bey, böyle bir teşkilata ve güce sahip olduklarını söyledi. Sforza bunun üzerine kendilerini göstermeleri gerektiğini söyleyerek kısa bir sohbetten sonra görüşmeyi bitirerek evden ayrıldı.⁴⁷ Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Sforza ile yapılan bu görüşmenin ardından çeşitli değerlendirmeler yaparak yaşanan gelişmelerin ne gibi etkiler yaratacağını anlamaya ve yorumlamaya çalışmıştı. Onlara göre, İstanbul'u işgal eden

⁴⁰ Orbay, *age.*, s.402.

⁴¹ Borak, *age.*, s.154.

⁴² GotthardJaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s.98.

⁴³ Andrew Mango, *Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, s.244.; Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.98-99.; Borak, *age.*, s.151.; Akşin, *age.*, s.133.; AlexandreJevakhoff, *Kemal Atatürk Batı'nın Yolu*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1998, s.52.; Cemal Güven, *Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri*, Eğitim Kitabevi, Konya 2012, s.11.

⁴⁴ Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.100.

⁴⁵ İsmet Görgülü, *Atatürk'ün Anıları*, Bilgi Yayınları, Ankara 2004, s.186-188.

⁴⁶ Fabio L. Grassi, *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.37.

⁴⁷ Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s.114-115.

İtilaf Devletleri temsilcileri Osmanlı'da memleketin tamamında nüfuzunu hissettirecek ve bunu kullanabilecek bir teşkilatın mümkün olup olmadığını, varsa bu teşkilatın ve kişilerin kimler olabileceğini anlamaya çalışmaktaydılar. Burada İtilaf Devletleri temsilcilerinin yoğunlaştığı nokta şüphesiz İttihat ve Terakki'ydı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının ortak düşüncesine göre İtalyanların amacı, Antalya ve çevresinin yanında İzmir ve çevresine de hâkim olmaktı. Sforza'nın girişimleri de bu amacı kanıtlamaktaydı. Sforza'ya göre, İzmir ve çevresinde Yunan işgaline karşı silahlı direniş yapılmalıydı. Türkler, Yunanlıları İzmir topraklarına sokmamaya çalışmalı ancak bunda başarılı olamazlarsa dostları olan İtalya'yı tercih etmeliydi. Hatta Sforza Yunanlılara karşı İtalya'nın tercih edilmesi halinde istenildiği kadar askeri silah, mühimmat ve malzeme vereceğini de garanti etmekteydi.⁴⁸ Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ile Sforza arasında gerçekleşen bu ilk görüşmeden kesin sonuçlar çıkmadı.⁴⁹ Mustafa Kemal Paşa ile Sforza arasında yaşanan ikinci görüşme Tepebaşı'ndaki Konsolosluk binasında gerçekleşti. Mustafa Kemal Paşa bu görüşme hakkında; Sforza ile kısa bir sohbet ettiklerini, evini basan İtalyan askerleri hakkında konuştuklarını, bir tehlike anında İtalya konsoloslğunun yardımı hazır olduğunu bildirdiğini, kendisinin bu tarz konuşma sonucunda çok şaşırıldığını ve üzüntüsünü saklamaya çalıştığını, Sforza'nın evinden çıkarken onun bütün uşaklarının arkasından güldüklerini duyar gibi olduğunu ve esirliğe düşen bir milletin nasıl da bir hiç hale gelebileceğini orada anladığını dile getirmektedir.⁵⁰

2.6. Meclis-i Mebusan'ın Feshi ve İkinci Siyasal Girişim

1918 yılı Aralık ayının son günlerinde İstanbul birçok siyasi gelişmeye sahne oldu. Özellikle İngilizler meclisin dağıtılması konusunda Padişah'a baskı yapmaktaydılar. İtilaf Devletlerinin amacı, meclis üzerinde baskı ve otorite kurmak için zaman harcamak yerine yalnız Padişah'ı etkilemek ve istedikleri siyasetin izlenmesini sağlamaktı. İşte böyle bir dönemde Mecliste gensoru görüşmeleri yapıldığı sırada Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey tarafından Padişah'ın iradesi okundu. İradeye göre, zorunlu siyasi sebeplerden dolayı anayasanın yedinci maddesi gereğince meclis feshedildi. Oradaki milletvekilleri iradeyi alkış protestolarıyla karşıladı.⁵¹ Ali Fuat Türkgeldi'nin aktardığına göre Padişah yaşanan gelişmeleri; yabancı devletlerin bizim gibi düşünmediği, yaptıkları baskı sonucu millet meclisini dağıtmak zorunda kaldığı, devletin bağımsızlığını kurtarmak için bu duruma katlanmak zorunda olduğu sözleriyle dile getirdi.⁵² Padişah Vahdettin'in bu sözleri İngilizlerin Osmanlı devlet yönetiminde ne kadar etkin olduklarını göstermektedir.

Meclisin dağıtılması en çok Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını etkiledi. Çünkü bu şekilde mevcut hükümeti eleştirmek veya değiştirebilmek ihtimalleri ortadan kalkmıştı. Meclis-i Mebusan'ın dağıtıldığı ve devletin siyasi çalkantılarla boğuşmak zorunda kaldığı günlerde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları durum değerlendirmesi yapmak amacıyla çeşitli toplantılar yaptılar. Özellikle Meclisin dağıtılmasının hemen ardından üç gece üst üste süren toplantılarda Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi Bey, İsmail Canbulat, Cafer Tayyar (Eğilmez), Ali Fuat, Rauf Bey, Kazım Karabekir Paşa gibi komutanlar hazır bulundular.⁵³ Toplantılarda genel itibarıyla meclisin kapatılmasından sonra yapılacaklar, hükümette yer alma seçenekleri, bu durum gerçekleşmezse neler yapılabileceği, Mustafa Kemal Paşa'nın ve aşırılığı olmayan Kazım Karabekir'in Padişah ile sürekli ilişki içinde olmaları gibi konular görüşüldü.⁵⁴ Toplantılar sonucunda Padişah'a yakınlığı ile bilinen ve Sadrazam adayı olarak görülen Ahmet Rıza Bey ile temas kurmanın faydalı olacağı fikri ağır bastı. Ahmet Rıza Bey'le görüşen Mustafa Kemal Paşa Ahmet Rıza Bey'e, yenilmiş olmasına rağmen en çok düşünülmesi gereken kuvvetin ordu olduğunu ve ordunun onurumuzu kurtarmaya hizmet edecek duruma getirilmesi gerektiğini söyledi. Ancak Ahmet Rıza Bey Sadrazam olursa Harbiye Nazırlığını Cevat (Çobanlı) Paşa'ya vermeyi düşünmekteydi. Mustafa Kemal Paşa bu görüşe "*çok yerinde olur*" diyerek cevap verdi. Ancak bütün uğraşlara rağmen Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Ahmet Rıza Bey'i destekleme girişimlerinden bir sonuç alamadılar.⁵⁵ Bu süreçte diğer bir hükümet kurma girişimi de Refet (Bele) Paşa ve arkadaşlarından geldi. Cevat Abbas Bey'in aktardığına göre Albay Refet Paşa, bu gelişmeyi İstanbul'da yeni bir kabine kurmak için karar verdikleri, kabine üyelerinin kendisine Harbiye Nazırlığı görevini yakıştırdıkları, kabinede yer alması düşünülen Ahmet Ferit (Tek) Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya da görev verilmesi gerektiğini söylemesi üzerine kendisi için düşünülen görevin Mustafa Kemal Paşa'ya verilmesini önerdiği ifadeleriyle dile getirdi. Ancak her gün yeni bir hükümet kurulma haberinin ortaya atıldığı bu dönemde bu gibi haberlere inanmadığını ifade eden Mustafa Kemal Paşa, nazır olmak istemediğini, bu göreve kendisinin gelmesinin daha uygun olacağını Refet Paşa'ya ilettili ve nihayetinde bu girişim de başarısızlıkla sonuçlandı.⁵⁶

⁴⁸ Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s.115-116.

⁴⁹ Grassi, *age.*, s.36-37.

⁵⁰ Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s.116.

⁵¹ Bayur, *age.*, s.249.

⁵² Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s.169.

⁵³ Okyar, *age.*, s.257.

⁵⁴ Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk-Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2004, s.172.

⁵⁵ Akşin, *age.*, s.127.

⁵⁶ Güreer, *age.*, s.189-190.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ (13 KASIM 1918-16 MAYIS 1919)

3. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Farklı Arayışları

3.1. Barışçı Yollardan İhtilalci Metotlara: Ayyıldız

Barışçı politikalarla istediklerine ulaşamayan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları bu sefer çareyi ihtilalci bir örgüt kurarak, ses getirecek çeşitli eylemlerle amaçlarına ulaşmakta buldular. Kurulacak örgüt, hükümeti düşürmek için çalışacak hatta gerekli görülürse Padişah dahi tahttan indirilecekti.⁵⁷ Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey (Orbay), Ali Fethi Bey ve İsmail Canbulat tarafından 'Ayyıldız' adıyla gizli bir ihtilal komitesi kuruldu. Kararları Şişli'deki evde alınan örgüte sonradan İttihat ve Terakki'nin gizli örgütlerinde aktif görev almasıyla bilinen Kara Kemal Bey'de katıldı. Amaçlanan şuydu; örgüt, ihtilalci önlemler alacak, Padişah'ı tahttan indirip değişmesini sağlayacak, hükümeti düşürecek ve yeni bir hükümet kurarak daha kararlı hareketler sergileyecekti. Ancak örgüt henüz daha fikir aşamasındayken çıkmaza girdi.⁵⁸ Özellikle örgüt düşüncelerinde teşebbüse geçse bile İtilaf Devletlerinin bu teşebbüslerden haberi olacak ve anında bu girişim bastırılacaktır düşüncesi, cemiyetin etki alanı bulamadan dağılmasına yol açmış oldu.⁵⁹ Bu gelişmelerin dışında, İttihat ve Terakki Fırkası'nın yerine kurulan Teceddüd Fırkası'nda çalışmalarına devam eden, parti genel sekreterliği görevinde bulunan ve aynı zamanda Saruhan milletvekilliği yapan Sabri Bey (Toprak) ve partinin ileri gelenlerinden Kara Kemal Bey Mustafa Kemal Paşa'yı ziyarete gitmişlerdi. Gizli yapılan ziyarette ikili, partinin parasal olanaklara sahip olduğunu ve yapılacak bir hükümet darbesi sonucu bütün idareyi Mustafa Kemal Paşa'nın yönetimine bırakmak istediklerini bildirmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa ise hükümete karşı yapılacak bir darbenin artık olumlu sonuç vermeyeceğini, kendileri tarafından milli tarzda bir yapı kurarak İstanbul'la sınırlı kalmayıp yapının memlekete yayılması gerektiğini ifade etti.⁶⁰

3.2. Hükümette İngiliz Etkisi ve Tutuklamalar

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları hükümette söz sahibi olabilmek amacıyla çeşitli yollar arayışındayken İstanbul'da bulunan işgal güçleri de Osmanlı topraklarında egemenlik alanlarını genişletmek için çalışıyorlardı. İşgalci güçlerin hükümetteki etkilerini arttırabilmelerinin en kolay yolu İstanbul Hükümeti içinde kendi adlarına çalışacak kişileri önemli görevlere getirmektir. 12 Ocak 1919 günü kurulan hükümette Harbiye Nazırlığı'na getirilen Ömer Yaver Paşa, Dâhiliye Nazırı olan Ahmet İzzet Bey gibi kişiler İngilizlerin hükümetteki adamları olarak bilinmekteydi.⁶¹ Bu dönemde özellikle İngilizlerin istekleri doğrultusunda ses getiren tutuklama olayları yaşanmaya başladı. 6 ve 7 Ocak 1919 tarihlerinde Ermeni tehciri sırasında suçla karıştığı gerekçesiyle eski Osmanlı valilerinden Sabit Bey ve Cemal Azmi Bey tutuklandılar. Yine bu dönemde Boğazlıyan eski kaymakamı Kemal Bey ve Diyarbakır Valisi İttihatçı Dr. Reşit Bey de tutuklananlar arasında yer aldı. Ayrıca Ocak ayının ortalarına doğru Diyarbakır milletvekilliği yapan Fevzi Bey ve Zülfü Bey'in de bölgelerinde Ermenilere kötü davrandıkları ve özellikle doğudaki aşiretleri İngilizlere karşı kışkırttıkları gerekçesiyle tutuklanmaları, İngilizlerin İstanbul Hükümeti üzerindeki etkisini net olarak göstermekteydi.⁶²

İngilizlerin etkisiyle yaşanan tutuklamalara kamuoyu desteği de tamdı. Alemdar Gazetesi'nde yer verilen bir haberde; Osmanlı topraklarındaki işgali gerçekleştiren devletlerin Osmanlı Devleti hakkında verdikleri kararlarını değiştirmeleri ve İstanbul'u Türklere bırakmaları için suçlu gördükleri kişilerin cezalandırılmalarını şart gördükleri bilgisi yer aldı.⁶³ Ocak ayının sonuna doğru geniş çaplı bir tutuklama hareketi başlatıldı. Tutuklananlar arasında Hüseyin Cahit Bey (Yalçın), Kara Kemal Bey, Ziya (Gökalp) Bey, Tevfik Rüştü (Aras) Bey, Hüseyin Kadri Bey, Mithat Şükrü Bey ve İsmail Canbulat gibi kişiler vardı. Bu kişilerin ortak yanı İttihat ve Terakki ile bağlantılarıydı. Tutuklamalar tüm hızıyla devam ederken sıranın Mustafa Kemal Paşa ve yakın arkadaşlarına geldiğini iddia eden haberler yayılmaya başladı. İstanbul'daki çalışmalarında Mustafa Kemal Paşa'ya yakınlığıyla bilinen Ali Fethi Bey'in 8 Mart'ta tutuklanması bu iddiaların doğru olabileceğini düşündürüyordu. 1919 yılı Ocak ayından başlayarak İngilizler tarafından kara listeler hazırlandı. İlkinde 60 kişilik, kısa bir süre sonra 23 kişilik liste hazırlandı. Listelere göre tutuklananlar ya ünlü Bekirağa Bölüğü'ne hapsedildi ya da Malta'ya sürüldüler.⁶⁴ Bu dönemde yapılan tutuklamalar İngiliz etkisinde olan devletin başkentinde milli bir direniş hareketinin sağlıklı bir şekilde uygulanamayacağını gösteriyordu. Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler için istikamet Anadolu'ydü.

⁵⁷ Akşin, *age.*, s.190.

⁵⁸ Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s.108.

⁵⁹ Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar, İstanbul 1994, s.178

⁶⁰ Gürer, *age.*, s.207-208.

⁶¹ Salahi Ramadan Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.7.

⁶² Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991, s.86-87.

⁶³ Alemdar, 23 Kânunusani 1335 "Rical-i Siyasiden Padişah'a Sunulan Bildiri"

⁶⁴ Bilal Niyazi Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s.56-61.

4. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçiş Hazırlıkları ve Yaşanan Gelişmeler

4.1. Anadolu'ya Geçiş Kararı

Vatani, içinde olduğu bu durumdan kurtarmak amacıyla girişilen barışçı yollar ve ihtilalci metotların olumlu sonuçlar vermeyeceğini anlayan Mustafa Kemal Paşa, yakın çevresiyle birlikte mücadeleyi Anadolu'dan sürdürmeye karar verdi. Meclisin kapatılması, İstanbul'un işgali ve Padişah ile yapılan sonuçsuz görüşmelerden sonra Mustafa Kemal Paşa arkadaşları için tek çıkar yol bu gözüktüyordu.⁶⁵ Anadolu'ya geçiş kararı verdikten sonra yakın arkadaşlarıyla temas kurmaya başlayan Mustafa Kemal Paşa, bu dönemde Harbiye Nazırlığı Müsteşarı olarak görev yapan İsmet (İnönü) Bey'le birçok kez görüştü. Mustafa Kemal Paşa'nın bu dönemini 'Mücadele Devri' olarak ifade eden İsmet Bey anılarında, Mustafa Kemal Paşa ile her hafta ya da haftayı geçmeden Şişli'deki evde görüştiklerini ve harita üzerinde istişare yaparak Anadolu'ya geçmenin birçok yolu bulunduğu ve önemli olanın hangi istikamet olacağına karar vermek olduğu üzerinde konuştuklarını belirtmektedir.⁶⁶

Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçiş sürecini şansa bırakmak istemiyordu. Cevat Abbas Bey bu konuda Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine; geçiş için uygun konumda olan Kocaeli'yi kullanarak plan yapması ve belirlenen yolun güvenli hale getirilmesi talimatı verdiğini, Gebze, İzmit ve Değirmendere bölgesinde incelemeler yaptığını ve bölgeden geçiş sırasında kendilerine katılacak küçük silahlı birlikler bulduğunu dile getirmektedir. Cevat Abbas Bey yaptığı planı Mustafa Kemal Paşa'ya anlattı. Mustafa Kemal Paşa'da planı kabul etmekle birlikte hem örgütün tam güvenilir bir duruma gelmesi hem de kullanacakları bölgedeki ormanların yapraklanması için hareketi zamana bıraktı.⁶⁷ Anadolu'ya geçiş güzergâhında bulunan Gebze-İzmit hattının güvenliği Mustafa Kemal Paşa tarafından çok önem verilen bir konuydu. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa bölgede etkili olabilecek ve Anadolu'ya geçişi sağlıklı bir şekilde sağlayabilecek kişilerle temas kurmaya özen göstermişti. Bu kişilerden biri de Karakol Cemiyeti'nin önemli liderlerinden Yenibağçeli Şükrü Bey'di. Şükrü Bey Mustafa Kemal Paşa'ya, yakın ilişki içinde bulunduğu Dayı Mesut ve Gebze hükümet doktorluğunda görevli olan Dr. Fahri Bey (Can) aracılığıyla kullanılacak bir hat üzerinde kontrolü sağlayabileceklerini belirtmişti.⁶⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey'le geçiş güzergâhı için harita üzerinde değerlendirmeler yapması, Cevat Abbas Bey'e Anadolu'ya geçiş güzergâhı üzerinde incelemeler yaptırması ve bu konuda Yenibağçeli Şükrü Bey ile görüşmesi Milli Mücadele'nin Mustafa Kemal Paşa'nın kafasında şekillenmeye başladığını göstermektedir.

4.2. 1919 Yılı Şubat Ayında Yaşanan Önemli Gelişmeler

Mustafa Kemal Paşa, Şubat ayı içerisinde kendisine karşı tepkilere yol açabilecek durumda olan İttihatçılık yakıştırmasının olumsuz etkilerinden kurtulmak için İttihatçı karşıtlığıyla bilinen Alemdar Gazetesi yazarlarından Refi Cevat Bey'le bir söyleşi yaptı. Ancak Refi Cevat Bey'in 7 Şubat günü Alemdar Gazetesi'nde yayınlamayı planladığı mülakat, gazetenin 6 Şubat'ta aldığı altı günlük yayın cezası nedeniyle yayınlanamadı.⁶⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçı karşıtlığıyla bilinen bir gazete ve gazeteci ile söyleşi yapmak istemesi şüphesiz yaptığı planlar dâhilindeydi. Çünkü olası bir Anadolu'ya geçiş sürecinde İttihatçı olarak yaftalanması, önemli mevkilerde bulunan İttihatçı karşıtı devlet yetkililerinin güvenini kazanamaması ile sonuçlanacaktı.

Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a gelen ve idare merkezleri kurarak Osmanlı topraklarındaki işgalleri komuta etmek isteyen İtilaf Devletleri aynı zamanda kendi aralarında da çekişme ve rekabet yaşamaktaydılar. 7 Şubat günü İngiliz Mareşal Allenby, 8 Şubat günü Fransız Mareşal d'Esperey İstanbul'a geldi. Özellikle Fransız mareşali, yirmi bir pare top atışı ile karaya ayak basarak beyaz bir atın üzerinde Roma imparatorlarını taklit edercesine halkı selamladı.⁷⁰ İtilaf Devletleri komutanlarının adeta gövde gösterisine dönüşen bu rekabetleri aynı zamanda İtilaf güçlerinin Osmanlı yönetimi üzerindeki baskısını da arttırdı.

İstanbul'a 7 Şubatta ayak basan İngiliz Mareşal Allenby İstanbul'a vardığı gün bir talimatname yayınladı. Talimatnameye göre Allenby, Osmanlı yönetiminde istediği memurları değiştirebilecek, istediği herhangi bir yeri işgal edebilecek, Türk halkının elinde bulunan silah vb. araç gereç ivedilikle toplatılacak ve Altıncı Ordu dağıtılarak İngiliz karşıtlığıyla bilinen ordu komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa derhal İstanbul'a çağırılacaktı.⁷¹ Öyle de oldu ve görevden alınan Ali İhsan Paşa İstanbul'a gelir gelmez 2 Mart günü tutuklandı. İngiliz Mareşal Allenby, hükümetten İngiliz isteklerine karşı çıkmakla suçlanan Ali İhsan Paşa'nın yerine Irak yakınlarında konuşlanmış ancak mevcudu sürekli azaltılmış olan Altıncı Ordu Komutanlığı'na Mustafa Kemal Paşa'nın atanmasını istemekteydi. Allenby'nin bundaki amacı; Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılması ve

⁶⁵ Okyar, *age.*, s.274.

⁶⁶ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s.162-168.

⁶⁷ Gürer, *age.*, s.222-223.

⁶⁸ Taylan Sorgun, *Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2003, s.123.

⁶⁹ Akşin, *age.*, s.194.

⁷⁰ Türkgeldi, *age.*, s.165.

⁷¹ Salahi Ramdan Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, s.18.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ (13 KASIM 1918-16 MAYIS 1919)

aynı zamanda İngiliz işgali altında bulunan Irak'a yakın bir bölgede gözaltında bulunmasını sağlamak, Çanakkale'de İngilizlere karşı önemli başarılar elde eden Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırarak küçük düşürmekti.⁷² Mustafa Kemal Paşa ise bu atama talebini, gideceği yerin neresi ve alacağı görevin ne olduğunu öğrendikten sonra reddetti. Mustafa Kemal Paşa, kendisini İstanbul'dan uzaklaştırarak ve başkentte yaşanan gelişmelerden uzak kalmasına sebep olacak Harbiye Nazırlığı'nın bu önerisini kabul etmemesi onun İstanbul'da daha zor günler yaşamasına ortam hazırladı. Görevi kabul etmemesinin en önemli sonucu, yaverinin ve ona tahsis edilmiş olan otomobilinin geri alınmış olması ve ordu komutanlığı ödeneğinin kesilmesi oldu.

7 Şubat 1919'da Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinden Celal Bey (Perin), Hüseyin Sabri Bey (Tüten), Hasan Tahsin Bey (Argun) ve Nedim Bey o sırada İstanbul'da çalışmalarını sürdüren Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret ettiler, amaçlarını ve emellerini konuştular. Mustafa Kemal Paşa cemiyet üyeleriyle Türklerin özellikle Doğu Trakya'daki hakları için konuşmalar yaptı ve onları teşvik etti. Celal Bey'in notları ve Hüseyin Sabri Bey'in anlatımına göre cemiyet üyeleri Mustafa Kemal Paşa ile buluşmalarında Paşa'ya başlarına geçme teklifinde bulundular. Mustafa Kemal Paşa ise bu teklife, yerel ve küçük parçalar halinde yapılacak bir savunmanın yerine memleketin bütünlük içinde savunulması gerektiği cevabını verdi. Doğu Trakya'nın anlaşma bakımından ve hukuki bakımdan Türk sınırları içinde bulunan yurdun bir parçası olduğunu ifade eden Mustafa Kemal Paşa bu süreçte bütün olarak düşünülmemesi ve Trakya davalarının birleştirilmemesi, Batı Trakya'daki Türk çoğunluğunun varlığının başka yollardan savunulması gerektiği tavsiyesinde bulundu.⁷³ Mustafa Kemal Paşa daha sonra cemiyet üyeleriyle yaptığı görüşmelerden Nutuk'ta bahsederek henüz İstanbul'dayken cemiyet üyeleriyle görüştüğünü, cemiyet üyelerinin kendinden farklı fikirlere sahip olduğunu, Doğu Trakya ile Batı Trakya'yı bütün düşündüklerini ve bölgeyi birleştirerek Trakya Cumhuriyeti teşkil etmeyi amaçladıklarını ancak bunu İngiltere olmazsa Fransa yardımı ile yapmayı düşündüklerini ifade etmektedir.⁷⁴

İtilaf güçleri, İstanbul Hükümeti'nin etkisi, mütareke basınında yer alan İttihatçı karşıtlığının her geçen gün daha da körüklenmesi ve İtilaf Devletlerinin aralarında Osmanlı topraklarını işgal etme yarışına girmeleri gibi çeşitli nedenler sonucu İstanbul ve çevresinde baskılarını arttırmaya başladılar. İngiliz gizli servis elemanı Yüzbaşı Hoyland'ın 28 Şubat günü hazırladığı ve içinde 34 kişinin bulunduğu raporda ismi geçen kişilerin görevden uzaklaştırılması ve İstanbul dışına sürülmesi istenmekteydi. Bu listede; Mustafa Kemal Paşa, Cevat Abbas Bey, İsmet Bey, Fevzi (Çakmak) Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Halil (Kut) Paşa ve Albay Ali (Çetinkaya) Bey gibi kısa bir süre sonra başlayacak olan Milli Mücadele hareketinde aktif rol alacak Osmanlı askerleri yer alıyordu.⁷⁵ İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti tutuklanacaklar listesi üzerinde çalışırken Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Anadolu'ya geçiş hazırlıkları tüm hızıyla devam etmekteydi. Bu süreçte önemli atamalar yaşanırken önemli kararlar da alındı. Bunlar arasında en önemlisi kuşkusuz Kazım Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa'nın stratejik görevlerin başında bulunabilmelerini sağlamaktı. Sıtma hastalığına yakalandığı için tedavi olmak amacıyla İstanbul'a gelen Ali Fuat Paşa Yirminci Kolordu'nun başına dönmek için 25 Şubat 1919'da Konya'ya doğru yola çıktı. Birinci Dünya Savaşı'nda 1. Kafkas Kolordusu Komutanlığı görevini yürüten, ateşkesten sonra payitahta dönen Kazım Karabekir Paşa ise 13 Mart 1919 tarihinde resmen On beşinci Kolordu Komutanlığı'na atandı. Kuşkusuz bu atamalar şartların olgunlaşması ile Anadolu'da başlayacak olan Milli Mücadele için hayati bir öneme sahipti. Böylece Ali Fuat Paşa'nın Yirminci Kolordu Komutanlığı'na, Kazım Paşa'nın da On beşinci Kolordu Komutanlığı'na atanması sonucunda Anadolu'ya geçme ve oradan milli hareketi başlatma işi önemli derecede güvenceye alındı.

4.3. Damat Ferit Paşa'nın Manda Projesi

Yurtsever Türklerin gözünde itibarı olmayan, İngilizlerin ise güven verici bulduğu Damat Ferit Hükümeti'nin kurulması İttihat ve Terakki'ye karşı olan çevreler tarafından büyük bir sevinçle karşılandı.⁷⁶ İngiliz Richard Webb, 5 Mart 1919'da Londra'ya gönderdiği raporda Damat Ferit Paşa hakkında önemli ifadeler yer vermektedir. Raporda geçen ifadelerde dikkat çeken noktalar arasında, Sadrazamın mali yardım talebinde bulunması, yine sadrazamın bütün umudunun önce Allah'ta sonra İngilizlerde olduğunu vurgulaması ve İngiliz politikasına uygun olarak istenen kişilerin etkisiz hale getirilmesi ve tutuklanması amacıyla ortak çalışılabileceğini bildirmesi yer almaktadır.⁷⁷ Yine Amiral Richard Webb'in İngiliz diplomat Sir Ronald William Graham'a gönderdiği başka bir raporda ise Damat Ferit Paşa'nın en İngiliz yanlısı hükümet olduğu vurgulanmaktadır.⁷⁸

Siyasi alanda yaşanan bu gelişmelerden hemen sonra önemli Osmanlı subaylarının tutuklanmaları hız kesmeden devam etti. Divan-ı Örfice, Dâhiliye Nazırı olduğu sırada Talat, Enver ve Cemal Paşaların yurtdışına

⁷² Turan, *Mustafa Kemal Atatürk-Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, s.186.; Bayur, *age.*, s.259.; Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, 118.

⁷³ Sarhan, *age.*, s.123; Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, s.155-156.

⁷⁴ Atatürk, *age.*, s.2-3.

⁷⁵ Bilal Niyazi Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt:1, Ankara 2000, s.3.

⁷⁶ Kinross, *age.*, s.180.

⁷⁷ Akşin, *age.*, s.229; Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.19-20.

⁷⁸ Akşin, *age.*, s.230.

kaçmalarına kolaylık sağladığı suçlamasıyla Ali Fethi Bey tutuklandı.⁷⁹ Bu sırada 14 Mart Cuma günü Yeni Gazete Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklandığı haberini yayınladı. Huzursuzluğa sebep olan habere karşı ertesi günü İleri Gazetesi'nde tutuklanma haberinin asılsız olduğuna dair bir haber basıldı.⁸⁰ Bir yandan tutuklamalar bir yandan Osmanlı subaylarını basın aracılığıyla karalama çalışmaları devam ederken, 30 Mart'ta Sadrazam Damat Ferit Paşa, İngiliz Yüksek Komiserini ziyaretinde, Osmanlı Hükümeti'nin amacının büyük İngiltere devletine mutlak bir teslimiyetle bağlanmak olduğunu dile getirdi. 'Protektora (Koruma) Projesi' olarak ifade edilebilecek bu bağlılık Osmanlı'nın manda idaresine doğru gidişini ifade etmekteydi. Damat Ferit Paşa tarafından İngiliz Yüksek Komiserliği'ne verilen bir kâğıtta özetle; Osmanlı topraklarında tüm idarenin on beş yıl boyunca İngiltere tarafından sağlanacağı, Doğu Anadolu topraklarında kurulacak olan Ermeni Cumhuriyeti'ne toprak verileceği, Osmanlı'da görevli her nazırın ve valinin yanına bir İngiliz müsteşar ve danışman atanacağı ve devlet maliyesinin İngilizler tarafından denetleneceği gibi ifadeler yer almaktaydı. Ancak tüm bunlara rağmen Damat Ferit Paşa tarafından sunulan ve İngilizlerden himaye talep eden proje, İngilizler tarafından kabul edilmedi. İngilizler teklife karşılık Türk meselesinin müttefikleriyle birlikte Paris'te çözümleneceği cevabını verdiler.⁸¹

4.4. 1919 Yılı Nisan Ayında Yaşanan Önemli Gelişmeler

1919 yılı Nisan ayının hemen başında İngilizlerin Musul ve çevresinde baskısını arttırması üzerine bölgede yaşayan Kürtler İngiliz yönetimine karşı isyan etti. 9 Nisan'da Manisa-Bandırma hattı İtilaf denetimine alındı. Ardından Manisa ve Afyon çevresine Fransız askeri gücü tarafından asker gönderildi ve Fransız birlikleri stratejik açıdan oldukça önemli olan Afyon tren istasyonunu işgal etti. 12 Nisan'da Kars İngilizler tarafından işgal edildi. İngilizlerin bu işgaldeki bir amacı da ocak ayı ortalarında gerçekleştirilen Büyük Kars Kongresi'nde kurulması kararlaştırılan Güney Batı Kafkas Hükümeti'ne son vermektir. Böyle de oldu ve Hükümetin on iki üyesi de İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürgün edildi. İtalyanlar da bu dönemde önemli bir işgal girişiminde bulunarak 24 Nisan'da Konya'ya asker yerleştirdiler. Bu süreçte en sık rastlanan İtilaf politikası özellikle İngilizler tarafından yürütülen kendilerine karşı gelenlerin ya da işgallere karşı faaliyette bulunanların tutuklanması ve sürgün ile cezalandırılmasıydı. Bu politikaya gösterilecek en önemli kanıt İngilizlerin Osmanlı Hükümeti'nden 223 kişinin tutuklanmasını istemeleriydi.⁸²

İtilaf Devletlerinin baskısıyla, Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan Ermeni olaylarına karışmış Osmanlı idarecilerinin Nazım Paşa başkanlığında kurulan Divan-ı Harp Mahkemesi'nde yargılandığı davalarda 1397 kişi yargıladı ve bunların arasından 62 kişi idam cezasına çarptırıldı. Mahkemenin verdiği idam cezalarından en önemlisi kuşkusuz 8 Nisan günü gerçekleşti. Mahkeme kararıyla Boğazlıyan eski Kaymakamı Kemal Bey, idam cezasına çarptırılarak 10 Nisan günü Beyazıt Meydanı'nda gerçekleştirilen infaz sonucu idam edildi. Kemal Bey'in idamı idareden memnun olmayan Türk gençliğinin ve özellikle Tıbbiyelilerin Hükümet uygulamalarına itiraz etmeye başlamalarına ortam hazırladı. İdamın ardından düzenlenen cenaze töreninde birçok gösteri yapıldı ve Hükümet politikaları eleştirildi.⁸³

Mondros Mütarekesi'nden itibaren İtilaf Devletlerinin desteğine dayanan azınlıklar Osmanlı topraklarındaki ayrılıkçı faaliyetlerini arttırdılar. Özellikle Ermeni ve Rum çetelerinin giderek artan saldırıları Anadolu'da asayiş ve düzeni bozdu. Yaşanan olaylar sonucunda eşkıyalık hareketlerinin İstanbul yakınlarına kadar uzanması Osmanlı Hükümeti'ni önemli tedbirler almaya sevk etti.⁸⁴ İstanbul Hükümeti olaylar karşısında sessiz kalarak Heyet-i Nasiha adı verilen heyetler kurmayı ve bu heyetlerin faaliyetleri sayesinde olayların önüne geçmeyi planladı. Bu plana göre devlet içindeki Müslüman olan ve olmayan her türlü unsurlar kaynaşabilecek ve böylece asayiş sağlanmış olacaktı. 11 Nisan'da İkdam Gazetesi'nde yer alan haberde; Hükümetin iki heyet ile halkın kaynaşması için çalışacağına, birine Şehzade Abdürrahim Efendi'nin diğerine ise Şehzade Abdülhalim Efendi'nin başkanlık yapacağına dair bilgilere yer verildi.⁸⁵ Ancak heyetin ziyaretleri esnasında görülen çeşitli coşku ve sevince rağmen bazı tepkiler ve huzursuzluklar da yaşandı. Heyetin, Aydın'ı ziyareti sırasında birçok kişi kendilerinin nasihata ihtiyacı olmadığını, halk cepheinde savaşırken Hristiyanların rahat içinde yaşamalarına göz yumanların ve Türk halkını ekonomik açıdan ölüme terk edenlerin nasihata ihtiyacı olduğunu söyleyerek tepki gösterdi. Bu gibi tepkiler ile karşılaşan Heyet-i Nasiha'nın Konya'yı ziyareti sırasında ise Milli Mücadele tarihini etkileyecek en önemli olay gerçekleşti ve İzmir Yunanlılar tarafından işgal edildi. Bu gelişme üzerine heyet Sadaretin de onayıyla Konya'dan hareketle İstanbul'a döndü.⁸⁶

⁷⁹ İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.88.

⁸⁰ İleri 15 Mart 1335. Haberde, Paşa'nın tutuklandığı yazılmıştır ancak haber doğrudur yansıtılmamaktadır. Ordunun değerli kişilerinden biri olan paşanın tutuklanma ihtimali de söz konusu olamaz şeklindeydi.

⁸¹ Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.38-45; Sonyel, *age.*, s.50.

⁸² Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.77-78.

⁸³ Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2011, s.164; Sarıhan, *age.*, s.200.

⁸⁴ Mevlüt Çelebi, "İzmir'in İşgalinden Önce Şehzade Abdürrahim Başkanlığında Anadolu'ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasihası): 16 Nisan – 18 Mayıs 1919", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 18, 1990, s.561.

⁸⁵ İkdam 11 Nisan 1335

⁸⁶ Çelebi, *agm.*, s.585.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ (13 KASIM 1918-16 MAYIS 1919)

4.5. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Görevlendirilmesi

1919 yılı Mart ve Nisan aylarında özellikle Samsun çevresinde ve Doğu Karadeniz'de Türk köylerinin basılması, yağmalanması ve yüzlerce Türk'ün katledilmesi gibi olaylar yaşanmaktaydı. Bu gelişmeler İngilizler tarafından gerçeği saptırmak suretiyle kamuoyuna Türklerin Rumları katlettiği şeklinde yansıtıldı ve İngilizler mütarekenin yedinci maddesi gereği bölgeye müdahale hakkını kendilerinde görmeye başladılar.⁸⁷ Bölgede yaşayan Türkler ise bu saldırılara karşı kendilerini korumak amacıyla silahlanarak cevap verdiler. Karadeniz bölgesinde oluşan bu çatışma ortamını fırsat bilen İngilizler, Amiral Calthorpe aracılığıyla 21 Nisan 1919'da Osmanlı'ya bildirimde bulundu. Ültimatom özelliği taşıyan bu bildirimde; Doğu'daki birçok yerde ordunun dağıtılması ve mühimmatların teslimi işinin yavaş ilerlediği, Kars ve çevresinde oluşum halinde olan şuraların o bölgedeki halkı rahatsız ettiği ve gereken her türlü önlemin derhal alınması gerektiği gibi emirler yer alıyordu.⁸⁸ İngilizler tarafından verilen ultiमतomun yerine getirilmesi İstanbul Hükümeti açısından oldukça önemliydi. Çünkü aksi durumda bölgedeki asayişin sağlama işi İngilizler tarafından gerçekleştirilecek, bu da Osmanlı Devleti'nin, dolayısıyla Padişah ve hükümetin kamuoyunda ve halk nazarında saygınlığını olumsuz etkileyecekti.

Yaşanan gelişmelerin yanında İstanbul Hükümeti tarafından 30 Nisan 1919 tarihinde üç askeri müfettişlik oluşturma kararı alındı ve bunlar askeri yetkilerin yanında mülki yetkilerle de donatılarak görev ve yetkileri artırıldı.⁸⁹ Oluşturulan üç ordu müfettişliğinin görev sahaları ve başına atanan müfettişler sırasıyla; Birinci Ordu Müfettişliği İstanbul merkez olmak üzere başına Fevzi (Çakmak) Paşa, İkinci Ordu Müfettişliği Konya merkez olmak üzere başına Mersinli Cemal Paşa, Dokuzuncu Ordu Müfettişliği olarak kurulan ancak sonradan Üçüncü Ordu Müfettişliği ismini alacak olan müfettişliğin merkezi Samsun olmak üzere başına Mustafa Kemal Paşa atandı.⁹⁰

Mustafa Kemal Paşa, 29 Nisan 1919 günü Şakir Paşa tarafından Harbiye Nazırlığı'na çağrıldı. Harbiye Nazırı Şakir Paşa, Samsun ve çevresinde Rum köylerine yapılan saldırıların ve Türkler tarafından çıkarılan karışıklıkların nedenlerinin ve bölgedeki durumun tespiti için Mustafa Kemal Paşa'nın görevlendirildiği bilgisini kendisine verdi. Görevi kabul eden Paşa görev ve yetkilerine düzen verilmesini teklif etti. Şakir Paşa'nın bunu kabul etmesiyle Paşa oradan ayrılarak Genelkurmay Başkanı ile görüşmeye gitti. Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa, Şehzade Cemalettin Efendi başkanlığında kurulan nasihat heyeti ile Trakya'da görevde olduğu için görüşme Mustafa Kemal Paşa ile Genelkurmay ikinci başkanı Kazım (İnanç) Paşa arasında gerçekleşti. Mustafa Kemal Paşa için hükümet tarafından düşünülen görevin; Samsun ve çevresindeki Rumlara saldıran Türkleri cezalandırmak ve Anadolu'da meydana gelen milli kuruluşları ortadan kaldırmak olduğu anlaşıldı. Ardından Mustafa Kemal Paşa, Kazım Paşa'ya 'Yetki Belgesi'ne Nazırlığın istediklerini yazmasını, ardından belgeye kendisinin de bir iki noktayı not ederek eklemeye yapacağını söyledi. Bu eklemeler; Doğu'da bulunan vilayetlerdeki kuvvetlerin komutanı olarak yetkilendirilmek ve komutanı olarak yetkilendirildiği vilayetlerin valilerine emir verebilmektir.⁹¹ Kazım Paşa hazırlanan yetki belgesi ile Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın yanına gitti. Ancak sadrazamda Harbiye Nazırı Şakir Paşa da belgeyi imzalamadı. Fakat Şakir Paşa mührünü basabileceğini söyledi. Ardından Mustafa Kemal Paşa belgeye gerekli görüldüğünde doğrudan Sadrazam ile yazışma yapar ibaresini ekletti. Mührün basılmasından sonra belge temize çekilerek birisi Kazım (İnanç) Paşa'da diğeri Mustafa Kemal Paşa'da kalacak şekilde iki nüsha halinde yazıldı.⁹² Mustafa Kemal Paşa'nın atama kararname, 29 Nisan günü hem Sadrazam hem de Harbiye Nazırı tarafından imzalandı. Ardından Padişah'a sunulan kararname 30 Nisan günü Padişah Vahdettin tarafından onaylandı.⁹³ Mustafa Kemal Paşa'nın tayin haberi önce 1 Mayıs günü İkdam Gazetesi'nde kamuoyuna duyuruldu.⁹⁴ Ardından atama kararname 4 Mayıs günü Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek karar ertesi gün Takvim-i Vekayi'de yayımlandı.⁹⁵ Bunun üzerine atama kararı ve Mustafa Kemal Paşa'nın bu atamaya bağlı olarak sahip olduğu yetkiler, görev bölgesinde bulunan Üçüncü, On üçüncü ve On beşinci Kolordulara resmen bildirildi.⁹⁶

⁸⁷ ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi), TİH (Türk İstiklal Harbi Fonu), Kutu: 14, Gömlek: 135, Belge 135-1; *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s.10, Belge No:3; Tansel, *age.*, s.90.

⁸⁸ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970, s.26.

⁸⁹ Zekeriyâ Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s.107.

⁹⁰ ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi), TİH (Türk İstiklal Harbi Fonu), Kutu: 14, Gömlek: 66, Belge 66-1; *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler*, s.22-25, Belge No:7; Türkmen, *age.*, s.107-108.

⁹¹ Atay, *Çankaya*, s.127.

⁹² Görgülü, *age.*, s.205-209.

⁹³ ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi), TİH (Türk İstiklal Harbi Fonu), Kutu: 14, Gömlek: 56, Belge 56-1; *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler*, s.13, Belge No:4; *Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982, Belge No: 19/a

⁹⁴ İkdam, 1 Mayıs 1335.

⁹⁵ Takvim-i Vekayi 5 Mayıs 1335, Sayı:3540.

⁹⁶ Genelkurmay, *Harp Tarihi Vesikalari*, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1952, Belge 5.

Adı sonradan Üçüncü Ordu Müfettişliği olarak değiştirilecek olan Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'nin başına Mustafa Kemal Paşa'nın atanması oldukça tartışmalı bir konudur. Bu konuda yerli ve yabancı birçok yazar tarafından değerlendirmeler yapılmıştır. Örneğin; Jaeschke'ye göre, Mustafa Kemal Paşa geniş yetkilerle görevlendirilirken Damat Ferit Paşa Hükümeti yetki kararnameyi konusunda bilinçli davranmadı. Çünkü Damat Ferit Hükümeti'nin bu süreçte tek önemseydiği İngiliz isteklerini yerine getirerek şikâyetlerini gidermekti.⁹⁷ İngiliz Yüksek Komiserliği'nde görevli Andrew Ryan'a göre, Mustafa Kemal Paşa bu zamana kadar hiçbir siyasi role sahip olmadığı için bu atama birçok kişide bir anlam ifade etmiyordu. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa'nın Damat Ferit Paşa'ya sadakatle bağlı çalışma güvencesi verdiği ve Damat Ferit Paşa'nın da herhangi bir kuşku duymadan Mustafa Kemal Paşa'yı görevlendirdiğini söylemektedir.⁹⁸ Refik Halit (Karay) Bey'e göre ise Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nazırı'nın samimiyetini, kabinenin ise zaafını kullanarak görevi almayı başardığını iddia eder.⁹⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın görevlendirilmesi ile ilgili görüşlerden biri de, bu atamanın 1919 yılı Mart ayında Erenköy'de bir köşkte yapılan toplantıda alınan karar ile bağdaştırılmasıdır. Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin önemli simalarından olan Avni Paşa ile Mehmet Ali Bey'in başını çektiği grup Miralay Refet Bey'in de teklifiyle Anadolu'ya Mustafa Kemal Paşa'nın gönderilmesi konusunda anlaşmışlardır. Alınan karar Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya götürülmüştür. Sonrasında Sadrazam grubun kararını Padişah'a iletmış ve "Askerler Mustafa Kemal Paşa'yı istiyorlar" diye eklemiştir. Daha sonra Padişah tarafından karar imzalanmış ve Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçiş süreci¹⁰⁰ başlamıştır.¹⁰¹

Mustafa Kemal Paşa'nın Müfettişlikle görevlendirilmesi ile ilgili iki önemli görüş ağırlık kazanmaktadır. Bunlardan ilki, Mustafa Kemal Paşa'yı Enver Paşa ve cemiyet karşıtı olarak görenler ve kendilerince kazanılabileceğini ve onlara hizmet edebileceğini düşünenlerdi. İkincisi ise, onu İstanbul'da tehlike olarak gören ve Padişah ile yakın ilişkisi sebebiyle her an hükümete üst düzey bir görev alabileceğini, bu yüzden İstanbul'dan uzak bir yerde tutulması gerektiğine inananaı. Bu düşünceye sahip olanların başında Sadrazam Damat Ferit Paşa gelmekteydi. Çünkü ona göre, Padişah ile temas halinde olan Mustafa Kemal Paşa'nın kendi hükümetine alternatif olarak olası kurulacak bir hükümete üst düzey bir görevde yer alması ihtimali son derece kuvvetliydi. Ayrıca Padişah'ın sıkıştığı bir durumda iş başına getirebileceği Mustafa Kemal Paşa, halk ve ordu tarafından da güvenilen kişilerin başında bulunmaktaydı.

Bu iki görüşün dışında Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak görev almasında bazı unsurlar da önemli yer tutmaktaydı. Bunlardan ilki Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti'ne mensup olan devlet yöneticileriydi. Bu kişilerin Paşa'nın Anadolu'ya gönderilmesine taraf olmalarındaki en önemli neden, onun İttihat ve Terakki politikaları karşıtı olduğunu düşünmeleriydi. Bir diğer önemli unsur Sadrazam ve düşünceleriydi. Kuşkusuz Sadrazam, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine alternatif olarak düşünülmesinden oldukça rahatsızdı. Eğer yaşanan gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'yı hükümete ön plana çıkartacak bir hal alacak olursa bu durum Damat Ferit Paşa'nın aleyhine olacaktı. Bu yüzden Sadrazam'ın, Paşa'yı bir an önce payitahttan uzaklaştırmak istemesi olasıydı. Bu konuda en önemli etken ise Padişah idi. Onca yıldır savaş halinde olan Anadolu insanının bir de işgallerle uğraşmasından oldukça rahatsızlık duyan Padişah'ın, 21 Nisan 1919'da İngilizler tarafından verilen notadan ve bu konudaki İngiliz baskısından kurtulmak istediği açıktı. Bu yüzden bölgeye hem güvenilir hem de verilen görevi başarıyla yerine getirerek devleti İngiliz tehdidinden kurtaracak birinin gönderilmesi şarttı. Ayrıca hemen her görüşmelerinde Sadrazamın Padişah'a Mustafa Kemal Paşa'yla ilgili güven dolu sözler sarf etmesi de Padişah'ın 1917 yılında gerçekleştirilen Almanya seyahatinde yanında ordu temsilcisi olarak bulunan Mustafa Kemal Paşa hakkında olumlu görüşlere sahip olması için yeterliydi.

4.6. 1-16 Mayıs 1919 Tarihleri Arasında Yaşanan Önemli Gelişmeler

Yetki kararnamesi Padişah ve Sadrazam tarafından imzalanan Mustafa Kemal Paşa, Samsun yolculuğunda beraberinde olmasını istediği kadroyu oluşturma hazırlıklarına başladı ve önemli bir görev olduğunu bildiği kurmay başkanlığı için Albay Kazım Bey'i (Dirik) düşündü. Bu fikri ve birlikte çalışma davetini bizzat onun ağzından duyan Kazım Bey (Dirik) görevi derhal kabul etti.¹⁰² Ardından Mustafa Kemal Paşa İsmet Bey'ine giderek bir görüşme yaptı. Görüşmede düzenin sağlanması aşamasında İsmet Bey ihtiyaç halinde kendisine yardım edecek sonrasında ise Mustafa Kemal Paşa'ya katılacaktı.¹⁰³ Sonrasında Mustafa Kemal Paşa Rauf

⁹⁷ Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.35-40.

⁹⁸ Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, s.194.

⁹⁹ İhsan İlgar, *Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın*, Toker Yayınları, İstanbul 1973, s.42.

¹⁰⁰ Atamayla ilgili olarak bir diğer yorum Necip Fazıl Kısakürek'ten gelmiştir. Necip Fazıl'a göre, Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'da yaşanan işgaller karşısında Anadolu'nun kurtarılmasının şart olduğu, Anadolu'ya güvenilir bir paşanın görevlendirilmesi gerektiği, ancak bunları yaparken İtilaf Devletlerinden gizleyerek yapılmasının önemli olduğu, bunun için de Padişah'ın daha önceden de tanıdığı ve itimat ettiği Mustafa Kemal Paşa'yı özellikle gönderdiği bilgisini vermektedir. Padişah bu düşüncesini İngilizlerden, diğer İtilaf Devletlerinden, hatta İstanbul Hükümeti'nden dahi gizleyerek yerine getirmiştir. Eserde verilen bilgiye göre Mustafa Kemal Paşa'yı görevlendiren ne Sadrazam ne de Harbiye Nazırıdır. Onu gönderen sadece Padişah'tır. (Necip Fazıl Kısakürek, *Vatan Dostu Sultan Vahidüddin*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2022, s.171-178.)

¹⁰¹ Bardakçı, *age.*, s.125-128.

¹⁰² Kazım Doğan Dirik, *Atatürk'ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik*, Güner Yayınları, İstanbul 2008, s.59.

¹⁰³ Borak, *age.*, s.226.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ (13 KASIM 1918-16 MAYIS 1919)

(Orbay) Bey ile 17 Nisan'da tekrar tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilen Ali Fethi Bey'i ziyarete gitti. Mustafa Kemal Paşa, arzu ettikleri göreve atandığını, orada yapmak istediklerini ve düşüncelerini Ali Fethi Bey'e aktardı.¹⁰⁴ Bu ziyaretler sırasında Mustafa Kemal Paşa göreviyle ilgili hız kesmeden çalışmalara başlayarak Anadolu'da emri altında bulunan görevlilerden bazı bilgiler toplamasını istedi. Bu amaçla Sivas Valiliği'ne, Canik Mutasarrıflığı'na ve Üçüncü Ordu Komutanlığı'na yazılar yazarak valiliğin Müslümanlar ve bölgede faaliyet gösteren azınlık çeteleri hakkında bilgiler toplamasını, bu faaliyetlerin siyasi amaçlı mı yoksa soygunculuk amacıyla mı yapıldığının tespit edilmesini ve hazırlanan raporun Samsun'a geldiği zaman kendisine sunulmasını istedi. 10 Mayıs günü Üçüncü Kolordu Komutanlığı'na çektiği telgrafta hem Üçüncü Kolordu Komutanı'nın kendisini Samsun'da beklemesini hem de bu süre zarfında bazı hazırlıklar yapmasını emretti.¹⁰⁵ Ayrıca 13 Mayıs günü Harbiye Nazırlığı'na sunduğu yazıda; daha önce belirttiği üzere Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'nde görev alacak subaylara üç aylık ödeneklerinin peşin olarak verilmesini talep etti. Harbiye Nazırlığı'na Dokuzuncu Ordu Müfettişliği karargâhının savaş karargâhı olarak sayılmasını, iki binek aracın temin edilmesini ve olağandışı giderler için bir miktar peşin para verilmesini, bu isteklerin yerine getirildikten üç gün sonra hareket edileceğini bildirdi.¹⁰⁶

Mustafa Kemal Paşa resmi anlamda görevlendirildikten sonra İstanbul'dan ayrılmadan bir dizi ziyaret gerçekleştirdi. Paşa, ilk olarak Sadrazam Damat Ferit Paşa'yı ziyaret etti. Ziyarete, sadrazam ona güveninin tam olduğunu, kendisinden çok şey beklediğini, her ihtiyacı olduğunda doğrudan kendisi ile yazışabileceğini ve tüm isteklerinin yerine getirileceğini bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, ardından bir görüşme de Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ile yaptı. Mustafa Kemal Paşa ve Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey arasında sadrazam ile görüşmelerine benzer ifadeler kullanıldı.¹⁰⁷ 15 Mayıs 1919 günü Genelkurmay Başkanlığı'nı ziyaret eden Mustafa Kemal Paşa o gün görevini Cevat (Çobanlı) Paşa'ya teslim eden Fevzi (Çakmak) Paşa ve Cevat (Çobanlı) Paşa ile aynı anda buluştu. Üç önemli isim, masa başında bir harita üzerinde devletin içinde bulunduğu durumun vahametini hararetli bir şekilde konuştular. Mustafa Kemal Paşa, stratejik bir görevde bulunacağı için desteklerine çok ihtiyaç duyacağı Cevat (Çobanlı) Paşa'dan ve Fevzi (Çakmak) Paşa'dan kendisine yardımda ve destekte bulunacakları sözünü aldı. Paşa'nın Fevzi ve Cevat Paşa ile üzerinde görüş birliğine vararak almış oldukları milli kararlar tarihe 'Üçler Misakı' olarak geçti.¹⁰⁸ Fevzi (Çakmak) Paşa daha sonraki yıllarda Akın Gazetesi'ne verdiği bir mülakatta, Cevat (Çobanlı) Paşa ile görevin devir teslimi sırasında Anadolu'daki vaziyet karşısında ne yapabileceklerini konuşurken Mustafa Kemal Paşa'nın veda için yanlarına uğradığını, ardından Anadolu'ya giderek İstanbul Hükümeti'nden verilecek emirleri dinlemeyeceğini söylediğini, ardından ayağa kalkarak hep birlikte sarıldıklarını ve memleketi düştüğü durumdan kurtarmak gayesiyle çalışacaklarına ant içtiklerini söylemektedir.¹⁰⁹ Ardından Mustafa Kemal Paşa, Üçler Misakı'nın kabine üyeleriyle görüşmek ve onlarla vedalaşmak için Bab-ı Ali'ye geçti. Bakanların toplantıda olduğunu öğrenen Paşa, Sadaret bekleme salonunda olduğu sırada ortada heyecanlı bir durumun varlığını sezdi ve merakı kısa süre sonra cevap buldu: İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilmeye başlanmıştı.¹¹⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın veda ziyaretleri içerisindeki en önemli olanı Padişah Vahdettin ile yaptığı idi. Padişah Vahdettin ile Dokuzuncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, Yıldız Sarayı'nda bir araya geldi. Bu ziyaret sırasında; Yıldız Sarayı'nda ufak bir salonda Padişah Vahdettin'le Mustafa Kemal Paşa diz dize denecek kadar yakın oturdukları bir odada görüştüler. Bu görüşme de Milli Mücadele tarihi açısından oldukça önemli ve bir o kadar tartışmalıdır. Görüşme sırasında Padişah Vahdettin Mustafa Kemal Paşa'ya: "*Paşa, Paşa! şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin. Bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir. Bunları unuttun, asıl şimdi yapacağınız hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa, Paşa, devleti kurtarabilirsin.*" şeklinde hitapta bulundu. Mustafa Kemal Paşa ise bu görüşme hakkında Falih Rıfkı Atay'a şunları söylemiştir:

"Vahdettin demek istiyordu ki hiçbir kuvvetimiz yoktur. Tek dayanağımız İstanbul'a hâkim olanların siyasetine uymaktır. Benim memuriyetim, onların şikâyet ettikleri meseleleri halletmektir. Eğer onları memnun edebilirim, memleketi ve halkı, bu siyasetin doğru olduğuna inandırabilirsem ve bu siyasete karşı gelen Türkleri uslandırırsam, Vahdettin'in arzularını yerine getirmiş olacaktım."¹¹¹

¹⁰⁴ Orbay, *age*, s.296.

¹⁰⁵ ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi), TİH (Türk İstiklal Harbi Fonu), Kutu: 188, Gömlek: 107, Belge 107-1; *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler*, s.36-38, Belge No:11.

¹⁰⁶ ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi), TİH (Türk İstiklal Harbi Fonu), Kutu: 14, Gömlek: 73, Belge 73-1; *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler*, s.59, Belge No:16; Genelkurmay, *Harp Tarihi Vesikaları*, Belge 11.

¹⁰⁷ Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s.130-131.

¹⁰⁸ Türkmen, *age*, s.105.

¹⁰⁹ Akın Gazetesi, 20 Mayıs 1948, Mareşal Fevzi Çakmak'ın Akın Gazetesi Yazarı Selime Neden'le Söyleşi, "19 Mayıs 1919'u Sayın Mareşal'den Dinledim"

¹¹⁰ Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s.138; Görgülü, *age*, s.219.

¹¹¹ Borak, *age*, s.260-261; Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s.139-140; Görgülü, *age*, s.219-222.

Mustafa Kemal Paşa, Padişah Vahdettin ile son görüşmesini 16 Mayıs Cuma günü Samsun'a hareket etmeden Yıldız Camii'nde gerçekleştirdi. Bu görüşme esnasında Mahfil-i Hümayun'da dört kişi vardı. Bunlar padişah, sadrazam, başyaver ve Mustafa Kemal Paşa'ydı. Mustafa Kemal Paşa, odanın ortasındaki masada bulunan Kur'an-ı Kerim'in üzerine sağ elini koyarak öncesinde eline tutuşturulan yemin kâğıdını okudu.¹¹² Bu karşılaşma aynı zamanda Padişah ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki son görüşmeydi. 16 Mayıs Cuma günü Yıldız Camii'nde konuşulan konulardan ne Padişah'ın ne de Mustafa Kemal Paşa'nın anılarında bahsetmemesi bu görüşme ile ilgili bilinenlerin sınırlı kalmasına neden olmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın ve heyetinin Samsun'a hareketi İstanbul Hükümeti ve işgal güçleri tarafından bilinip onaylanmasına rağmen 16 Mayıs Cuma günü sabahı saatlerinde önemli bir duyum ortaya çıktı. İddiaya göre, Bandırma vapuru Boğazdan geçtikten sonra bir İngiliz gemisi tarafından batırılacak ya da Mustafa Kemal Paşa yola çıkmadan tutuklanacaktı.¹¹³ Mustafa Kemal Paşa alınan bu duyum üzerine tedirgin olmakla birlikte rıhtıma doğru yola çıktı. Onun için artık bu saatten sonra yakalanması veya tutuklanması ölmekle aynıydı. Bu yüzden herhangi bir iddia, söylenti veya duyumlara aldırış etmeden yola devam edilmeliydi.¹¹⁴ Rıhtıma gelen Dokuzuncu Ordu Müfettişliği görevlileri açıkta bekleyen Bandırma vapuruna geçti. 16 Mayıs Cuma günü saat on altı sularında hareket eden Bandırma, Kız Kulesi'ni geçtiği sırada İngilizler tarafından durduruldu. Kısa süren aramadan sonra yoluna devam eden Bandırma vapuru 19 Mayıs Pazartesi günü saat yedi sularında Samsun Limanı'na vardı.

SONUÇ

Yaklaşık altı yüz yıllık Osmanlı Devleti'nde sonun başlangıcını tüm açıklığıyla gözler önüne seren Birinci Dünya Savaşı, tamiri zor yaralar açarak Türk tarihini ve Türk ulusunu derinden etkiledi. Osmanlı devlet idaresinin ve İstanbul Hükümeti'nin çaresizliğini ve teslimiyetçi uygulamalarını henüz cepheleyen gören Mustafa Kemal Paşa, içinde bulunulan bu durumdan kurtulmak amacıyla çeşitli girişimlerde bulundu. Suriye-Filistin Cephesinden İstanbul'a dönen Mustafa Kemal Paşa, Mütareke Dönemi boyunca çalışmalarını payitahttan sürdürerek bu süreçte Türk topraklarını işgal eden İtilaf güçleri yanında teslimiyetçi bir zihniyetle devlete hâkim olan idarecilere ve Padişah'a karşı mücadele etti.

Altı aylık süreçte İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, öncelikle barışçı politikalar ve farklı arayışlar içindeydi. İlk olarak savaş sonrasında kurulan hükümetlerde aktif olarak görev almak isteyerek Türk milletini içine düştüğü müşkül durumdan kurtarmak için çareler arama yoluna gitti. Bu süreçte payitahtta ve İstanbul Hükümeti üzerinde baskısı giderek artan İtilaf Devletleri temsilcileriyle görüşmeler yaptı. Basının değerini çok iyi bilerek yazdığı makaleler ve verdiği beyanatlarla hem kendi adının duyulmasını ve halk nazarında daha iyi tanınmasını hem de devletin içinde bulunduğu durumun birçok kişi tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalıştı. Savaşın ardından uzun bir süre hükümette siyasi bir ortam arayışında bulunduğu için birçok eski ve yeni devlet adamıyla ve Hükümet mensubuyla ilişkiler kurdu; bu ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Bunların yanında Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesiyle gözden düşen ve muhaliflerinin Hükümeti almasıyla geri plana atılan birçok eski İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu da önemli görüşmeler gerçekleştirdi. Ancak İstanbul'daki bu girişimlerin hiçbirinin Türk milletine fayda getirmeyeceğini anlayan Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da görüşme yaptığı birçok arkadaşı ile yaşanan tüm sorunlara çare olarak Anadolu'ya geçiş kararını verdi. 16 Mayıs'ta Samsun bölgesinde yaşanan olaylara dur demek için kendisine tevdi edilen 9. Ordu müfettişliği görevi için hareket eden Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkarak Milli Mücadele'yi ve Türk milletinin en büyük kahramanlık destanlarından biri olan Kurtuluş Savaşı'nı başlattı.

KAYNAKÇA

1. Kitap ve Makaleler

AKSANYAR, Necati, "Emperyalizmin Kısıkcındaki Bir Millet'in Yaşama Hakkının Organizasyonu Ve Kahramanı Mustafa Kemal Paşa (13 Kasım 1918 - 16 Mayıs 1919 İstanbul)", *Akademik Bakış*, 2008, 1-20.

AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt: 1, İstanbul 1998.

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2007.

ATATÜRK, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*.

¹¹² Bardakçı, *age.*, s.135-136.

¹¹³ Orbay, *age.*, s.298.

¹¹⁴ Atatürk, *age.*, s.23.

**MUSTAFA KEMAL PAŞA’NIN İSTANBUL’DAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ
(13 KASIM 1918-16 MAYIS 1919)**

- Atatürk’le İlgili Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- Atatürk’ün Samsun’a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı’nın Başlatılmasına Dair Belgeler*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- ATAY, Falih Rıfki, *Atatürk’ün Bana Anlattıkları*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998.
- ATAY, Falih Rıfki, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2011.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Remzi Kitabevi, Cilt 1, İstanbul 2011.
- BALKAYA, İhsan Sabri, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- BARDAKÇI, Murat, *Şahbaba*, Turkuvaz Kitap, İstanbul 2021.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, Güven Basımevi, Ankara 1970.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- BORAK, Sadi, *Atatürk’ün İstanbul’daki Çalışmaları*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2004.
- CEBESOY, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2000.
- ÇELEBİ, Mevlüt, “İzmir’in İşgalinden Önce Şehzade Abdürrahim Başkanlığında Anadolu’ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasihası): 16 Nisan – 18 Mayıs 1919”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 18, 1990, 561-589.
- DİRİK, Kazım Doğan, *Atatürk’ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik*, Gürer Yayınları, İstanbul 2008.
- ERTAN, Temuçin Faik, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014.
- GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, “*Mütareke Dönemi ve İstanbul’dan Samsun’a Uzanan Yolda Mustafa Kemal*”, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- GENELKURMAY, *Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Türk İstiklal Harbi Fonu (TİH)*.
- GENELKURMAY, *Harp Tarihi Vesikaları*, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1952.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, *Atatürk’ün Anıları*, Bilgi Yayınları, Ankara 2004.
- GRASSİ, Fabio L., *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- GÜRER, Turgut, *Atatürk’ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- GÜVEN, Cemal, *Milli Mücadele’de Mustafa Kemal Paşa’nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri*, Eğitim Kitabevi, Konya 2012.
- ILGAR, İhsan, *Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın*, Toker Yayınları, İstanbul 1973.
- İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006.
- JAESCHKE, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970.
- JAESCHKE, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972.
- JEVAKHOFF, Alexandre, *Kemal Atatürk Batı’nın Yolu*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1998.
- KEMAL, Cemal, “Mustafa Kemal Paşa’nın Mondros Mütarekesi’ne Tepkisi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 46, 2010, 367-400.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Vatan Dostu Sultan Vahidüddin*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2022.
- KINROSSLord, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar, İstanbul 1994.
- KOCATÜRK, Utkan, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1978.
- MANGO, Andrew, *Atatürk: Modern Türkiye’nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

MANSEL, Philip, *Konstantinopolis Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.

OKYAR, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.

ORBAY, Rauf, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınları, İstanbul 2003.

ÖZAKMAN, Turgut, *Mütareke Dönemi Koşulları Mütareke Dönemi Ve İstanbul'dan Samsun'a Uzanan Yolda Mustafa Kemal Paşa*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011.

SANDERS, Liman von, *Türkiye'de Beş Yıl*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1999.

SONYEL, Salahi Ramadan, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973.

SONYEL, Salahi Ramadan, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

SORGUN, Taylan, *Mütareke Dönemi ve Bekiraga Bölüğü*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2003.

ŞİMŞİR, Bilal Niyazi, *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

ŞİMŞİR, Bilal Niyazi, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt:1, Ankara 2000.

TEMEL, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998.

tur

TURAN, Şerafettin, *Mustafa Kemal Atatürk-Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2004.

TURAN Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.

TÜRKMEN, Zekeriya, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

TÜRKMEN, Zekeriya, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

YILMAZ, Ahmet Yusuf, "Milli Mücadele Döneminde Cemiyetlerden Bazıları ve Kuruluş Nedenleri", *Turkish Studies - Social*, Cilt:15, Sayı:6, 2020, 3257-3272.

2. Gazeteler

"Felaketten ibret alalım", *Minber*, 1 Teşrinisani 1334, No:1

Minber, 2 Teşrinisani 1334, No:2

"Yıldırım Orduları Grubu ile Yedinci Ordu karargâhı lağvedilmiş ve Yedinci Ordu Kumandanı Mirliva Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nezareti emrine verilmiştir.", *Minber*, 11 Teşrinisani 1334, No:10

Minber 16 Teşrinisani 1334, No:15

"Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat", *Minber*, 17 Teşrinisani 1334, No:16

Minber, 18 Teşrinisani 1334, No:17

"Nühüfte Bir Sima", *Minber*, 19 Teşrinisani 1334, No:18

Minber, 29 Teşrinisani 1334, No:28

Vakit, 16 Teşrinisani 1334

"Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat", *Vakit*, 18 Teşrinisani 1334

"Mustafa Kemal Paşa'nın Beyanâtı", *Zaman*, 17 Teşrinisani 1334

"Rical-i Siyasiden Padişah'a Sunulan Bildiri", *Alemdar*, 23 Kânunusani 1335

İleri, 15 Mart 1335

**MUSTAFA KEMAL PAŞA’NIN İSTANBUL’DAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ
(13 KASIM 1918-16 MAYIS 1919)**

İkdam, 11 Nisan 1335

İkdam, 1 Mayıs 1335.

Takvim-i Vekayi, 5 Mayıs 1335, Sayı:3540

“19 Mayıs 1919’u Sayın Mareşal’den Dinledim”, *Akın Gazetesi*, 20 Mayıs 1948

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 241-256.

Geliş Tarihi–Received Date: 30.10.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 04.12.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

VİLAYET-İ SİTTE'DE DEMOGRAFİK YAPI VE AŞİRETLER (1927-1970)

 10.53718/GTTAD.1383502

 KÜRŞAT KURTULGAN*

ÖZ

Anadolu coğrafyası gerek fizikî ve gerekse demografik özellikleri nedeniyle geçmişten günümüze birçok toplumsal oluşumu bünyesinde barındırmaktadır. Bu oluşumların en fazla olduğu bölgelerin başında da Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri gelmektedir. Günümüzde Doğu ve Güneydoğu Anadolu denilince ilk akla gelen sosyal statüler aşiretler, şeyhler ve ağalardır. Bu durum ne yazık ki bölge halkının alın yazısı gibi süre gelen bir durumdur. Bu durumun yaşanmasında tarihsel süreçte Osmanlı hâkimiyetinin rolü büyüktür. Osmanlı Devleti bölgedeki toprak mülkiyetini değiştirmemiş ve feodal özellik taşıyan beylerin hâkimiyeti yüzlerce yıl devam etmiştir. Bu alışkanlıkların bir anda değişmesi söz konusu değildir. Bu sebeple çok uzun soluklu olarak politikalar belirlenmeli ve hedeften sapmadan uygulanmalıdır.

Osmanlı döneminde Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde başlatılan çalışmalar ne yazık ki başarılı olamamıştır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile bölgeye daha fazla eğilim olduğunu ve birtakım çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Özellikle bölge hakkında yapılan sosyolojik ve demografik çalışmalar raporlar halinde devlete sunulmuş ve bu raporlar ışığında politikalar belirlenmiştir. Araştırmamız da Osmanlı döneminde Vilayet-i Sitte adı verilen bölge ile sınırlandırılmakta ve 1933 ile 1970'li yıllarının ilk yarısında hazırlanmış olan iki rapor ışığında yapılan değerlendirmelere dayanmaktadır.

1933 yılında hazırlanan raporlarda tespit edilen yurt genelindeki aşiret sayısının 115 olduğunu, daha sonraki yıllarda sayılarının hızla arttığını ve zaman içerisinde yaşanan gerek isyanlarda ve gerek terör olaylarında bir kısmının aktif rol aldıklarını görmekteyiz. 1970 yılında hazırlandığı düşünülen rapora göre tespit edilen aşiret sayısı 406'dır. Söz konusu raporun devlet güvenliği için duyulan ihtiyaçtan kaynaklı bir zaruret sonucu hazırlandığı düşünülmektedir. Zira bölge üzerindeki kontrolün Atatürk sonrası gevşetildiği ve açılan yeni alanların bu tip gayri nizami unsurlarca doldurulduğunu söyleyebiliriz. Bu durum daha sonraki yıllarda ise Türkiye Cumhuriyeti'nin başını daha fazla ağrıtmış ve PKK adı verilen terör örgütü ile maddî ve manevî olarak mücadele etmek durumunda kalınmıştır. Bu örgütün de arkasında hangi güçlerin olduğu malumdur. Günümüzde ise bölgesel sitelerdeki bilgiler ışığında aşiret sayısının azaldığı görülmekte fakat yine de bu sayının 300'ü aştığı anlaşılmaktadır. Bu durum devlet güvenliği açısından sakıncalı bir durum haline gelmiştir. Bölgede yaşayan vatandaşlar özgür iradeleriyle değil bu aşiretlerin yöneticilerinin belirlediği kararlara göre hareket etmektedirler. Demokratik devletlerin hiçbirinde bu tip yapılanmalardan söz edilemez.

Ayrıca bu çalışmada, bölgeye yönelik yapılan ve yapılması gereken çalışmalar hakkında da bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler ışığında cumhuriyeti kuran kurucu unsurların yönetimde olduğu dönemlerde milletleşme ve vatandaşlık konularında önemli çalışmalar yapıldığını da söyleyebiliriz. Her şeye rağmen cumhuriyetin ilk yıllarında oldukça az olan aşiret sayıları ne yazık ki sonraki dönemlerde yeniden güçlenmeye ve Avrupa'dan aldıkları desteklerle mensuplarının sayılarını arttırmaya devam etmiştir. Günümüzde ise bölge genelinde söz sahiplerine baktığımızda aşiretlerin önemli yer tuttuğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Emperyalizm, Doğu, Aşiret, İskân, İsyân, Toprak.

* Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Mersin/TÜRKİYE, E-Posta: kursatkurtulgan@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6608-5973.

DEMOGRAPHIC STRUCTURE AND TRIBES IN VILAYET- I SITTE (THE SIX PROVINCES)
(1927-1970)

ABSTRACT

Due to its physical and demographic characteristics, the Anatolian Region has hosted various societal formations from the past to the present. The East and Southeast are primary regions where these formations are most prevalent. Today, when the East and Southeast are mentioned, the first things that come to mind are Tribes, Sheikhs, and Aghas. This perception, unfortunately, seems deeply ingrained in the region's identity, with the historical influence of Ottoman dominance playing a significant role in shaping this view. The Ottoman Empire maintained the existing land ownership structure in the region, enabling the rule of feudal lords to persist for centuries. The sudden changes in these entrenched practices are not feasible. Therefore, policies should be developed and implemented over the long term, staying focused on the objectives.

Unfortunately, the efforts initiated during the Tanzimat and Constitutional periods in the Ottoman era did not yield successful results. We observe that the newly established Republic of Turkey paid increased attention to the region and undertook various initiatives. In particular, sociological and demographic studies conducted about the region were presented to the state in report form, and policies were determined in light of these reports. Our research is confined to the region known as Vilayet-i Sitte during the Ottoman period and is based on our evaluations of two reports prepared between 1933 and the first half of the 1970s.

In the reports prepared in 1933, it was determined that there were 115 tribes nationwide. It is noteworthy that this number rapidly increased in subsequent years, and over time, we observe that many of these tribes played an active role in various rebellions and terrorist incidents. According to the report believed to have been prepared in 1970, the number of identified tribes is 406. It is believed that the preparation of the mentioned report was necessitated by the imperative need for state security. Certainly, it can be stated that the control over the region was loosened after Ataturk's era, these kinds of irregular elements populated the newly opened areas. In the subsequent years, this situation has posed greater challenges for the Republic of Turkey, necessitating both financial and moral efforts to combat the terrorist organization known as the PKK. It is well known to all of us which powers stand behind this organization. Today, based on information from regional sources, it is observed that the number of tribes has decreased, but the current count is still over 300. This situation has become a matter of concern from a state security perspective. The residents of the region are not acting based on their free will but rather in accordance with the decisions determined by the leaders of these tribes. In democratic states, there is no room for such organizational structures.

Furthermore, information regarding the efforts made and those that need to be undertaken for the region has also been provided. In light of this information, it can also be said that during the periods when the founding elements of the Republic were in power, significant efforts were made regarding nation-building and citizenship. Nevertheless, despite being relatively few in the early years of the Republic, the number of tribes, unfortunately, regained strength in subsequent periods and continued to increase the number of their members with support from Europe. Looking at the influential figures in the region today, it can be said that tribes hold a significant place.

Keywords: Imperialism, East, Tribe, Settlement, Rebel, Land.

GİRİŞ

Osmanlı dönemi idari taksimatında Vilayet-i Sitte olarak bilinen bölge içerisinde Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Mamuretü'l- Aziz, Sivas ve Van illeri yer almaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde bölge daha çok yerel yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Bu durum zaman içerisinde kontrolün kısmen kaybedilmesine sebep olmuştur. Sadece bölge özelinde değil devlet otoritesinin olmadığı yerlerde gayri kanuni oluşumların ve hâkimiyet örgütlerinin oluştuğu görülmektedir.¹ Bunlar arasında gayrimüslim derneklerin yoğun olarak faaliyette bulunduğunu ve bazı dönemlerde bazı Kürt aşiretler ile birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Devlet bu sorunun farkına vardığı andan itibaren birtakım düzenlemeler yapmaya çalışmışsa da gerek emperyalist güçlerin baskıları ve gerekse I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve ülkenin savaştan mağlubiyetle ayrılması üzerine bu düzenlemeleri uygulama imkânı bulamamıştır.

Özellikle 8 Şubat 1914 tarihinde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Yeniköy Antlaşması çerçevesinde kurulan Doğu Anadolu Vilayetleri Islahat Müfettişliğinin kurulmasıyla ayrılıkçı bütün unsurların siyasi ve askeri olarak güçlenmeye başladığı görülmektedir.² Tüm bu yaşananları gören duyan ve bundan ders çıkaran vatansever Osmanlı subayları Millî Mücadele'den başarı ile çıktıktan sonra hızla bu sorunların üzerine gitmiş ve tekrarlanmaması için çalışmalar yapılmıştır. Gayrimüslimlerin önemli bir kısmının yurt dışına

¹ Aydın Efe, "İşlevsel Bir Toplumsal Geçiş Formu: Reyhanlı Aşireti Örneği", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Adana 2017, s. 71.

² Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkîye Islahat Müfettişliği 1913-1914*, TTK Basımevi, Ankara 2006, s. 52.

çıkmasıyla geride sadece ayrılıkçı yerel örgütler kalmıştır. Bu örgütler daha çok kan bağına dayandırdıklarını iddia ettikleri ve aşiret adını verdikleri örgütlenmelerle faaliyetlerine devam etmeye çalışmışlardır.

1. Sosyal ve Siyasal Bir Örgütlenme: Aşiret

Aşiret kelimesi Arapça bir kelime olup kabile karşılığı kullanıldığı gibi daha küçük bir topluluğu da ifade eder. Türkçede ise en büyük teşekkül olan boyun altında, cemaatin ise üstünde bir topluluk olarak adlandırılmaktadır.³ Aşiret türü toplumsal ve siyasal örgütlenmelerde temel gereksinim ekonomik ihtiyaçların ve güvenliklerinin sağlanmasıdır. Modern toplumlarda bu durum aşılmış, devlet halkın ihtiyaç duyduğu her şeyi sağlamıştır.⁴

Ziya Gökalp'in dediği gibi aşiretler birbiri içerisinde bulunan gruplara benzemektedirler. Bu gruplar bir yandan aile yani kan bağına dayandırılırken diğer yandan siyasal aile topluluklarına dayanmaktadır. Kan bağından yola çıkılan birliktelik zaman içerisinde bazen hayali bazen de siyasal birliktelikle iyice kenetlenmiştir. Kürt aşiretleri aslında birkaç oymaktan oluşan kabilelerin birleşiminden ortaya çıkmaktadır. Bu oymakların da başında birer reis bulunmakta ve bu reislerin de başında bir başka reis bulunmaktadır. Bu hiyerarşi ve bağlılık bölgesel bir nitelikten ibarettir. Bunlar da kendi içerisinde hükümete bağlı olan Ak Kürtler ve bağlı olmayan Kara Kürtler olarak sınıflandırılmaktadır.

Kürtlerdeki mefkûre vatan mefkûresinden çok aşiret mefkûresine dayanmaktadır. Bu bağlamda askerlik konusunda eğilimleri zayıftır. Ziya Gökalp'in ifadesiyle "Aşiretler kendi iradeleriyle mi aşiret olmuşlardır?" sorusunun cevabı aslında bu sorunun tedavisi için son derece önemlidir. Ziya Gökalp'e göre Kürt aşiretleri aslında aşiretlikten çıkmış ve yerleşik düzene geçmişlerdir. Başlarında bulunan ağaların baskısı ve zulmü mensuplarının acı içerisinde yaşamalarına sebep olmuştur. Bu sebeple bu baskılardan kurtarılmalı durumunda yerli halk düzenine gireceklerini düşünmektedir.⁵

Atatürk'ün fikir babası olan Ziya Gökalp'in bu düşüncesinden hareketle Cumhuriyetin ilk yıllarında bu sorunun üzerine gidildiği görülmektedir. Eski tarihlerde Romalılar, sonrasında Fransızlar ve Ruslar da yerleşik hayata geçirilmesi durumunda sorunun çözüleceğine inandıkları için aşiretlerin iskânı konusunda çalışmalar yapmışlardır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları da bu yönde bir dizi faaliyetlere girişmişlerdir.

Atatürk'ün toprak reformu hakkındaki düşünceleri aslında bunları desteklemektedir. Ona göre gerek doğu illerinde ve gerek memleketin diğer kısımlarında toprağı olmayan çiftçilere toprak tedarik etmek üzerinde önemle durulan politikalarından birisidir.⁶ Böylece yöre halkının toprağa bağlanarak yerleşik hayata tam manasıyla geçmeleri sağlanmış olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine baktığımızda bölgenin kontrolü büyük ölçüde aşiretler üzerinden sağlanmaktadır. Devletin büyük ölçüde varlığını kaybettiği bu bölgelerde yabancı misyonerler başta olmak üzere gayrimüslimler ve aşiretlerin etkinliklerini arttırdıklarını görmekteyiz.

Aşiretlerin günümüzdeki gibi ilk etkinliklerini arttırdıkları süreç Anadolu coğrafyasında milliyetçilik akımlarının başladığı ve emperyalist devletlerin bölücü politikalarına hız verdikleri dönemlere rastlamaktadır. Öncelikle sömürülmek istenen coğrafyalardaki etnik, dini ve kültürel farklılıkların ayrıştırılması ve sonrasında sözde haklarının savunulması sloganıyla yola çıkmıştır. Önce Arap coğrafyasında yoğunlaşan bu faaliyetler zaman içerisinde Osmanlı coğrafyasının tamamında uygulanmıştır. Yaşanan gelişmelere baktığımızda Balkanlar'dan başlayan çözümler, sonrasında Arap coğrafyasında ve daha sonra da Anadolu coğrafyasında görülmüştür.

Kürtlere yönelik ayrıştırma ve bölme faaliyetleri Osmanlı döneminde özellikle ıslahatların yapılmaya çalışıldığı zaman aralığında bazen misyonerler bazen de ajanlar vasıtasıyla sistematik hale gelmiştir. Piyonların adları değişse de uygulanan politikalar değişmemiş ve günümüze kadar devam ettirilmiştir. Son yüzyıllık süreçte kullanılan piyonlar ise daha çok ayrılıkçı Kürtler olmuştur. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başta ıslahatları kontrol amacıyla bölgeye gelen Yüzbaşı Clayton'un hazırladığı raporlar çerçevesinde bölgenin demografik yapısı değiştirilmeye çalışılmıştır. Clayton, söz konusu raporda o günlerde bölgede bulunan Türk, Ermeni, Nasturi, Kürt ve Çerkezler'den oluşan nüfus yapısının değiştirilmesi için Ermeni, Nasturi ve Kürtler'den oluşan yeni bir etnik yapı oluşturulmasını önermiştir. Bu yeni yapıda Ermeni ideallerine Kürtleri payanda yapmak için bunların Hristiyanlaştırılmalarını, böylece Ermenilerle Kürtlerin kaynaşmasının sağlanacağı fikrini ileri sürmüştür. Daha sonra bu görüşe Rusya da destek vermiştir. XX. yüzyılın başlarında Rusya'nın Van Konsolosu Tuğgeneral Mayewski'nin benzer düşünceleri savunması bunu göstermektedir. Bu yeni süreçte Kürtler, Ermeni ideallerine payanda yapılacaktır. Kürt unsurlara Hristiyanlaştırma baskıları yapılmalı ve sonra

³ Yusuf Halaçoğlu, "Aşiret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 9.

⁴ A. Vahap Uluç, "Kürtlerde Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", *Mukaddime*, S. 2, 2010, s. 35.

⁵ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Toker Yayınları, İstanbul 2013, s. 22;41;44-46;85.

⁶ Fethi Naci, *100 soruda Atatürk'ün Temel Görüşleri*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1978, s. 80.

da Ermenilerle Kürtlerin kaynaşması sağlanmalıdır. Bu esaslar günümüzde geçerliliğini korumaya devam etmektedir.⁷

Ermenilerle ayrılıkçı Kürtlerin ilk ittifaklarına baktığımızda I. Dünya Savaşı yıllarına kadar gitmektedir. Savaş sonrasında Anadolu'da bir Ermenistan ve Kürdistan kurulması için Ermeni terör örgütü Hoybun adında bir örgüt kurmuşlardır. Bu örgütün devamı olarak görülen ASALA'nın bölücü Kürtlerle olan iş birlikleri aslında PKK terör örgütünün kurulmasını da tertipleyen oluşumların başında gelmektedir.⁸

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları geçmişte yaşananlardan ders çıkarmış ve bu çerçevede birçok politika geliştirmişlerdir. Bunlardan biri de hiç kuşkusuz emperyalistlerin yeni piyonları olarak görülen kesimlerin devlete aidiyetini sağlamak için yapılan iskân ve tevzi çalışmalarıdır. Hazırlanan raporlar ve mevcut durum gözetilerek hazırlanan 14 Haziran 1934 tarihli 2510 Sayılı İskân Kanununun 10. maddesi bu bağlamda son derece önemlidir. Özellikle Atatürk döneminde bu konu üzerine ciddiyetle gidildiği söylenebilir. Yaşanan Şeyh Sait İsyanı ve diğer isyanlar bu ciddiyetin devlet için zorunluluk hâline geldiğini göstermiştir. Bölgede bulunan aşiretlerin durumları hakkında da dönem dönem incelemeler yapılmış ve raporlar hazırlanmıştır. Bunlardan bir tanesi olan 12.08.1933 tarihli rapor araştırmanın genel çerçevesini oluşturmuştur.

Raporun ilk 34 sayfası memleket genelinde gerçekleştirilen iskân, tevzi ve nüfus, 35'ten 43'e kadar nüfus yoğunluğuna, 44'ten 50'ye kadar Nüfus Müdürlüğü'nün 10 yıllık süreçte gerçekleştirdiği iskân, tabiiyet ve nüfus işlerine, 51'den 65'e mevzuatlar, kanunlar ve antlaşmalara, 66'dan 123'e kadar antlaşmaların tatbiki ve yapılması gerekenlere dair bilgiler, sayfa 124'ten 184'e kadar ise 10 yıllık çalışmaların kısa özeti verilmektedir. Toplam 184 sayfa olan rapor araştırmanın önemli bir kısmına ışık tutmuştur.⁹ Bu rapor ve 1970 yılında hazırlandığı düşünülen rapor içeriği bölgedeki gelişmeleri ve sonuçlarının neler olduğunu göstermektedir. Zira 1970 yılına gelindiğinde sayıların oldukça fazla arttığını ve bölge üzerinde yeni oyunların sahneye konduğu söylenebilir. Nitekim PKK'nın ortaya çıkış tarihi de bu çerçevede son derece anlamlıdır.

2.Tarihi Süreçte Vilayet-i Sitte'de Demografik Yapı ve İskân Politikaları

Yabancı devlet temsilcileri gerek İslahatlar döneminde ve gerekse işgaller döneminde bölgenin demografik yapısını en ince ayrıntısına kadar incelemişlerdir. Bu durum söz konusu dönemde bölgeyle alakalı olarak hazırlanmış olan istihbarat raporları ile sabittir. Özellikle ajanların çalışmaları ve ortaya koydukları hedefleri neredeyse Sevr Antlaşması ile başarıya ulaşmış gibi görünse de Türk milleti son bir gayret ile bu heveslerini kursaklarında bırakmıştır. O günlerde daha çok gayrimüslimler ile alakalı olan çalışmalar zaman içerisinde ayrılıkçı Kürtleri de kapsayacak şekilde genişletilmiş ve günümüze kadar geçerliliğini korumaya devam etmiştir.

Araştırmada demografik açıdan baktığımızda 1914, 1927, 1935 yıllarında yapılan sayımlar bölge nüfusunun genel durumu, yaşanan gelişmeler ve yapılması gerekenlere dair bilgiler üzerinde daha çok durulmuştur.

Tablo 1. 1330 (1914) Yılı İtibariyle Vilayet-i Sitte'nin Nüfusunu Gösterir Cetvel.¹⁰

Esam-i Vilayet	Bitlis	Diyarbakır	Erzurum	Sivas	Mamuret-ül Aziz	Van
Rum		1.822	4.809	75.324	979	1
İslam	309.999	492.101	673.297	939.735	446.379	179.380
Ermeni	114.704	55.890	125.657	143.406	76.070	77.792
Musevi		2.085	10	344		1.383
R. Katolik		113	5			
E. Katolik	2.788	9.960	8.720	3.693	3.751	
Protestan	1.240	7.379	2.241	4.575	8.043	
Latin			1		715	
Süryani		2.956		37.976		2.234
Keldani		365		5.994		4
Kıpti	2.796	1.869	1.092		56	
Kazak						113

⁷ Salim Çöğçe, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesi", *Ermeni Araştırmaları, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü*, S. 1 (Mart-Nisan-Mayıs), 2001, s. 87-108.

⁸ Ercan Karakoç, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü (HINÇAK-TAŞNAK'tan ASALA ve JCAG-ARA'ya)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 217.

⁹ BCA 030.10.124.885.4.

¹⁰BOA. *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Der saadet Hilal Matbaası, Bab-ı Ali Karşısında İstanbul 1336, s. 4-5.

VİLAYET-İ SİTTE'DE DEMOGRAFİK YAPI VE AŞİRETLER (1927-1970)

Bulgar	169		2.502			
Yekün	437.479	619.825	815.432	1.169.443	538.227	259.141

Yukarıdaki tabloya baktığımızda nüfus sayımının etnik ve dini açıdan yapıldığını ve oldukça ayrıntılı bir şekilde demografik yapının incelenmiş olduğu söylenebilir. Tabloda yer alan nüfus gerek I. Dünya Savaşı ve gerekse savaş sonrası yaşanan gelişmelere paralel olarak değişmiştir. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması ve sonrasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde gerçekleşen mübadele ve sonrasında uygulanan nüfus ve iskân politikalarıyla birlikte nüfusun daha da homojenleştiği görülmektedir. Bu politikaların sonuçları 1927 yılı nüfus sayımında daha net olarak görülebilir. Örnek verecek olursak Diyarbakır ilinde 1914 yılı itibarıyla 15 olan nüfus yoğunluğu 1923 yılında 12'ye düşmüştür.¹¹ 1935 yılında ise 1914 yılı nüfus yoğunluğuna ulaşılmıştır. Türkiye geneline baktığımızda ise 1914'te 27,5 olan yoğunluk 1923 yılında 23,1'e kadar gerilemiştir. Sonraki yıllarda uygulanan iskân politikaları ve hayatın normalleşmesiyle nüfusun arttığı söylenebilir.

Tablo 2. 1927 Yılı Nüfus Sayımı Sonuçları.¹²

Vilayet	Nüfusu	Yüzölçümü	Yoğunluğu Kilometre başına düşen nüfusu
Erzurum	270.925	26.330	10
Erzincan	134.443	14.276	9
Beyazıt	102.434	13.250	8
Elaziz	213.531	17.813	12
Malatya	305.785	15.730	19
Bitlis	90.319	16.507	5
Siirt	101.529	11.320	9
Diyarbakır	194.183	14.875	13
Mardin	183.317	13.045	14
Sivas	329.741	26.930	12
Amasya	115.191	5.550	21
Tokat	262.622	10.415	25
Van	75.437	21.605	3
Hakkâri	25.016	15.505	2
Yekün	2.404.493	223.151	10.8

1927 yılı nüfus sayımına baktığımızda nüfus sayımının daha çok cinsiyet ve yüzölçümüne paralel olarak nüfus yoğunluğunun belirlenmesi açısından oldukça faydalı olduğu söylenebilir. Böylelikle hem insanların temel ihtiyaçlarının ve hem de üretim açısından ihtiyaç duyulan tarım arazilerinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Gerçekleştirilen sayım sonrası elde edilen verilere göre illerin idari yapılanması ve yaşanan göçlerle nüfusun azaldığı görülmektedir. Buna rağmen kadın ve erkek nüfus arasındaki farkın ortadan kalktığını da anlamaktayız. %52 kadın ve %48 erkek olan nüfus, yapılan çalışmalarla neredeyse eşitlenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti ilk genel nüfus sayımını 1927 yılında yapmış ve sonraki nüfus sayımına kadar göçmenlerin iskânı için çabalamıştır. Artık nüfus hareketlerinin durağanlaşmaya başladığı anlarda ise birçok yerde ve konuda durumu ortaya koyan raporlar hazırlanmıştır. Gerek 1927 sayımı ve gerekse hazırlanan raporlardan çıkarılan düzenli nüfus sayımının ne kadar gerekli olduğunu göstermiş ve 1935 yılında yapılan ikinci nüfus sayımından sonra beş yılda bir bu sayımların sürekli yapılması sağlanmıştır. Bu nüfus sayımlarının her birinde ihtiyaç duyulan ve araştırılan konu başlıklarına göre oluşturulan şablonlar kullanılmıştır. Böylelikle genel durum hakkında ihtiyaç duyulan bilgilere ulaşılmış ve bu veriler ışığında ekonomik ve sosyal açıdan zenginleşmek için gereken politikalar belirlenmişlerdir.

¹¹ BCA. 030.10.25.145.2.

¹² BCA. 030.10.26.146.9.

Tablo 3. 1935 nüfus sayımı sonuçları.¹³

Vilayet	Nüfusu	Yüzölçümü	Yoğunluğu Kilometre başına düşen nüfusu
Erzurum	386.428	28.970	13,3
Erzincan	158.383	13.156	12
Bayazıt	106.727	13.320	8
Elaziz	253.693	15.176	16,7
Malatya	411.513	21.255	19,3
Bitlis	31.369	2.210	14,2
Siirt	127.728	14.305	8,9
Diyarbakır	214.871	14.87	14,4
Mardin	226.030	11.835	19.1
Sivas	435.630	26.740	16,8
Amasya	128.497	5.550	23,1
Tokat	310.152	10.415	29,8
Van	142.672	35.190	4,1
Hakkâri	9.605	3.510	2,7
Yekün	2.943.298	203.119	14,5

1935 nüfus sayımı esnasında Bitlis Muş'a, Hakkâri de Van'a bağlı olduğu için net rakam vermek mümkün değildir. Fakat nüfus yoğunlukları açısından değerlendirecek olur isek rakamların arttığı görülmektedir. Bu durum da şehirler genelinde hayatın normalleştiği anlaşılmaktadır. 1927 yılında %52 olan kadın nüfusu dengelenmiş ve nüfus oranı neredeyse %50'ye gelmiştir. Bu yörelerde yaşayan insanların ise daha çok köy ve kırsal alanları tercih ettikleri söylenebilir.¹⁴

1927 yılından itibaren yapılan nüfus sayımlarının sonuçlarına göre kırsal alanlardan kentlere doğru hızlı bir nüfusun göç ettiği görülmektedir. Bu durumun doğal neticesi olarak bölge genelinin temel üretim materyalleri olan tarım ve hayvancılıkta gerileme yaşandığı düşünülebilir. Özellikle işsiz kalan ve kendi kendine yetemeyen tüketim toplumlarında zaman içerisinde asayişsizliklerin yaşanması ve sonrasında toplumsal huzur ve barış ortamının ortadan kalkması doğaldır. Bu boşluklardan her zaman olduğu gibi gayri kanuni unsurların ve yapıların güçlendiğini de söylemek mümkündür. Bu sebeple halkın ihtiyaçları ve sorunların çözümü için bazı tevzi ve yardım politikalarına da hız verilmiştir.

2.1. Vilayet-i Sitte'de İskân ve Tevzi Politikaları

Osmanlı Döneminde Vilayet-i Sitte adı verilen bu alan; Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis'ten oluşmaktadır. XIX. yüzyıl ortalarından itibaren yaşanan Osmanlı Rus Savaşlarının sonucu olarak bölgeye gelen Ruslar, sadece Elviye-i Selase olarak bilinen Kars, Ardahan ve Batum'u işgal etmemiş, hemen hemen bütün Doğu Anadolu Bölgesi'nde siyasi olarak hâkimiyet kurmuşlardır. Bu hâkimiyet sürecinde ve I. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi ile bölgede zulüm ve katliamlar giderek artmıştır. Özellikle Mondros sonrası başta Sivas olmak üzere Vilayet-i Sitte'nin önemli şehirlerinden olan Van'da birçok harikzedelerin olduğu tespit edilmiştir. Sivas ve Van genelinden göç ederek giden toplam harikzede sayısı 870 hanede 3.712 nüfustur.¹⁵ Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra kaybolan bölgedeki nüfus yoğunluğunu tekrar sağlamak için Türkiye genelinde her yerde her türlü maddi yardım yapılmaya ve nüfusun artırılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. 1925 yılı itibarıyla Türkiye genelinde 731.450 dönüm tarla dağıtılmıştır. Buna göre 22.233 haneye yaklaşık 33 dönüm tarla düşmektedir. Kişi bazında ise 96.115 kişiye 7,6 dönüm tarla düşmektedir ki bu rakamlar bir ailenin geçimini sağlamaya yetecek kadardır.¹⁶

Araştırmaya konu olan bölge şehirlerine bakıldığında durum şehirlere göre farklılık göstermektedir. Tablo 4'den anlaşılacağı üzere şehir bazında 20 dönüm ile 171 dönüm arasında değişen oranlarda tarım arazilerinin dağıtıldığı görülmektedir. Bölge genelinde ise 33 dönüme tekabül eden bir miktarda tarım arazisinin dağıtıldığı söylenebilir.¹⁷ Nüfus bazında bakıldığında en fazla arazinin Diyarbakır'da, en az arazinin ise Sivas'ta dağıtıldığı görülmektedir. Bu süreçte 2.974 aileye toplamda 99.871 dönüm arazi dağıtıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 4. Cumhuriyet Döneminde Vilayet-i Sitte'de dağıtılan Tarım Arazileri.

¹³ DİE. 1935 20 İlkteşrin Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 11.

¹⁴ DİE. age., s. 67.

¹⁵ BCA.030.10.124.885.4. L.2.

¹⁶ BCA. 030.10.124.885.4. L.17.

¹⁷ BCA. 030.10.124.885.4. L.17.

VİLAYET-İ SİTTE'DE DEMOGRAFİK YAPI VE AŞİRETLER (1927-1970)

Vilayetler	Aile	Nüfus	Dağ.Arz.(Dnm)
Diyarbakır	170	1.108	29.221
Elazığ	1.626	8.484	39.274
Erzurum	300	1.367	6.193
Sivas	858	5.497	23.683
Van	20	99	1500
Toplam	2.974	16.555	99.871

Not: Araştırmamıza konu olan raporda Bitlis'e dair kayıt bulunmadığı için eklenememiştir.

Bunlara ek olarak Türkiye genelinde ihtiyaç duyulan tarım arazilerinin temini için de çalışmalar yapıldığı ve birçok çiftliğin istimlak edildiği bilinmektedir.¹⁸ Tablo 5'te görüldüğü üzere en fazla arazi emval-i metrukeden verilmiştir. Daha sonra Milli Çiftliklerin arazileri ve Vakıf Çiftliklerinin arazilerinin istimlak edilerek dağıtıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 5. İstimlak Edilecek Çiftlikler.

	Adet	Dönüm	Tapu Kıy. Lira
Vakıf Çiftlikleri	94	676.622	367.146
Milli Çiftlikler	118	1.588.515	2.542.798
Eşhasa Ait Çiftlikler	863	3.514.968	3.401.219
Toplam	1.075	5.780.105	6.311.163

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, halkının refahı ve mutluluğu için belirlenen politikalar çerçevesinde öncelikle maddi bir takım mal ve mülkleri ihtiyaç sahiplerine vermiştir. Ayrıca bölgede nüfus yoğunluğunun artması ve demografik yapının normalleşmesi için mübadele kapsamında gelen bazı mübadiller de bölgeye gönderilmiştir. Bu çerçevede Erzurum, Diyarbakır, Sivas ve Elazığ'dan 821 Rum nüfus gönderilirken yerlerine toplam 2.577 nüfusun yerleştirildiği bilinmektedir. Bu süreçte Diyarbakır'a 3 hanede 8 nüfus gönderilmiş ve bunlara 2 ev, 4 dükkân ve 296 dönüm tarla; Elazığ (Ma'mûretü'l-Azîz)'a 174 hanede 651 nüfus ve bunlara 174 hane 11.484 dönüm tarla; Sivas'a 486 hanede 1.918 nüfus ve bunlara 288 hane, 15 dükkân ve 25.636 dönüm tarla verildiği tespit edilmiştir.¹⁹

Tablo 6'da gösterildiği üzere bölge genelinde 1.970 hanede 9.627 nüfus olan muhacir ve mültecilere yönelik hane başta olmak üzere çeşitli maddi yardımların da verildiği görülmektedir.²⁰ En fazla hane Sivas'ta, en az hane ise Elazığ'da verilmiştir.

Tablo 6. Muhacir ve Mültecilere verilen emval.

	Aile	Nüfus	Hane	Dükkân	Tarla (Dönüm)
Diyarbakır	270	1495	225	5	1.514
Elazığ	91	241	41		1.680
Erzurum	88	453	57		11.733
Sivas	984	4.694	854		54.162
Van	537	2.744	537		32.255
Toplam	1.970	9.627	1.714	5	101.344

Devlet bu yardımlar ve dağıtımlarla halkın üretime katılmasını ve kendi ayakları üzerinde durarak hayatlarını idame ettirmelerini sağlamayı hedeflemiştir. Ayrıca bölgede bulunan ağa, şeyh ve benzeri şahıslara olan mecburiyeti de ortadan kaldırarak devletin varlığını tesis etmeye çalışmıştır. Bu çalışmalar ne yazık ki sonraki yıllarda devam etmemiş ve günümüzde şehirlerde bulunan nüfusun oranı hızla artmıştır. Aşiretlerin de buna paralel olarak sayılarını arttırdıkları söylenebilir.

3.Vilayet-i Sitte'de Aşiretler

Osmanlı Devleti zamanında özellikle II. Abdülhamid zamanında bölgeye daha fazla imkân ve serbestlik verilmiştir. Kürt, Türk, Arap aşiret çocuklarının okutulması ve onların Türkçe etrafında birlik ve beraberliklerini sağlamalarına yönelik olan İstanbul'da Aşiret Mektebinin açılması ve kurulan Hamidiye Alayları bölge ile

¹⁸ BCA. 030.10.124.885.4. L.18.

¹⁹ BCA. 030.10.124.885.4. L.5;8.

²⁰ BCA. 030.10.124.885.4. L.9-10.

kurulan güçlü bağın ve ilişkilerin sonucudur.²¹ Bu durumun daha sonra da devam ettiğini ve I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında bölgede kontrolün büyük ölçüde aşiretler üzerinden sağlandığı ifade edilebilir. Özellikle Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla devletin fiilen sona erdiğini düşünenler kendi hâkimiyet sahalarını ve buralarda kısmen yerel yönetimlerini oluşturmaya başlamışlardır. Yerel halk devletin içinde bulunduğu zor durumun farkında olarak kendi başlarının çaresine bakmaya çalışmıştır. Bu çerçevede bölgesel güç olarak gördükleri aşiretlere ve reislerine katılımlar yoğun bir şekilde artmıştır. Bu sebeple sayıları hızla artmıştır. 1918-1919 yılı itibariyle sayılarının oldukça fazlaştığı söylenebilir.

Tablo 7. İşgallerin devam ettiği 1918-1919 yılı itibariyle Aşiretlerin ve Mensuplarının sayıları.²²

Vilayet	Aşiret Âdeti	Aşiret Mevcutları (Kişi) (En Fazla Mensubu Olanlar)
Diyarbakır	159	389.485 (Şamar Aşi.:Mardin Deyrizorda Seyyar 50000)
Erzurum	22	88.861 (Zerikî Aşi.:Hınıs Merkezde 16.350)
Elazız	41	40.606 (Dersim Mazgird de 8000)
Van	13	26.099 (Köçereheriki Aşi.: Hakkari Şemdinan ve Gevar 10000)
Bitlis	18	13.580 (Azmakân Aşi.: Siirt Şirvan 3000 kişi)
Toplam	253	558.631

Bu aşiretlerin birçoğu Millî Mücadele'nin başarılı olmasıyla birlikte etkinliklerini kaybetmişlerdir. Merkezi bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti, devlet dışındaki otorite olarak kabul edilen oluşumların üzerine gitmiş ve devlet hâkimiyetini en uçra köşelere kadar ulaştırmaya çalışmıştır.

Tablo 8. 1933 yılı İtibariyle Türkiye Genelinde Aşiret Mensuplarının Toplamı.²³

Vilayeti	Türk Adet	Kürt Adet	Arap Adet
Amasya		193	
Bayazıt (Ağrı)		14.000	
Bitlis		300	
Dersim (Tunceli)		500	
Diyaribekir		7.093	
Elaziz	740	10.392	
Erzurum		10.382	
Malatya		10.625	
Mardin		17.475	1.410
Siirt		4.182	
Tokat		3.904	
Urfa		24.524	24.350
Van		15.000	
Sivas		1.082	
Toplam	740	122.941	25.760

Tablo 8'de görüldüğü üzere en fazla aşiret mensubunun Urfa'da olduğu en az aşiret mensubunun ise Amasya'da olduğu kayıtlara geçmektedir. Araştırmaya konu olan bölgede ise en fazla aşiret mensubu olan yer Van'dır. Bölge genelinde özellikle Osmanlı döneminde Karakeçili Türk aşiret sayısı 260 olarak gösterilirken, sadece Diyarbakır özelinde nüfus olarak 45.000 Karakeçili Aşireti mensubu olduğu tespit edilmiştir.²⁴ Zaman içerisinde Türk aşiret sayısı giderek azalmış ve tabloda görüldüğü üzere 1933 yılı itibariyle burada hiçbir Türk aşiretinin kayıtlara geçmediği görülmektedir. Bölge, yaşanan göçler ve Ziya Gökalp'in dediği gibi Türk aşiretlerinin Kürtleşmesi sonrası daha çok Kürt aşiretlerin kontrolüne girmiştir.

Türkiye genelinde bulunan Türk aşiretlerin mensuplarının sayısı 67.583 iken Kürt aşiretlerin 122.941 ve Arap aşiretlerinin 25.760 olduğu tespit edilmiştir. Oransal olarak %31'i Türk, %57'si Kürt ve %12'si Arap'tır. Rapordan elde edilen veriler ışığında aşiret sayısı ise sadece 115'tir.

²¹ Sümeyra ÖZTÜRK, "II. Abdülhamid Döneminde Halifeliliğin Siyasi Manada Kullanılması", *Genel Türk Tarihi Dergisi*, C. 4, S. 8, 2022, s. 735.

²² Mustafa Öztürk, "20. Yüzyılın Başlarında Aşiretler-Yerleşme ve Nüfus", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 1, 2021, s. 18;28-68.

²³ BCA. 030.10.124.885.4. L.11-16.

²⁴ Ali Osman AKALAN, "Anadolu'da Yaşayan Karakeçili Yörüklerinin İdari ve Sosyal Durumları", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 7, 2022, s. 91.

VİLAYET-İ SİTTE'DE DEMOGRAFİK YAPI VE AŞİRETLER (1927-1970)

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 1935 yılından itibaren resmi olarak beş yılda bir bu nüfus sayımlarını yaptırmıştır. Ayrıca güvenlik ve sosyal sorunlar merkezli olarak sosyolojik sayımların da yapıldığı görülmektedir. Bunların ilki 1933 yılındaki rapor iken yaklaşık 40 yıl sonra 1970 yılında hazırlanan ikinci bir rapor ile bölge genelinde yaşanan her türlü olaya dair ayrıntılı değerlendirme yapma imkânı bulunmuştur.

1933 yılında hazırlanan rapor ışığında aşiret sayılarında ve bunların mevcutlarında sonraki yıllarda hızlı bir artışın olduğu söylenebilir. Bunun birçok sebebi bulunmaktadır. Fakat en büyük sebep hiç kuşkusuz bölgeye yeteri kadar önem verilmeyişidir. Zira bölge Cumhuriyetin temel direği olan vatandaşlardan ziyade tebaa olmak zorunda kalan insanlarla dolup taşmaya başlamıştır. Özellikle aydın kesimlerin kırsaldan kente hızlı bir şekilde göç etmeleri ise bu durumun ikinci büyük sebebi olmuştur. Kırsaldan kente göç edenler toplumsal hayatın gereklerini daha fazla benimsemiş insanlar iken geride kalanlar kültürel ve bilinç noktasında gelişmemiş insanlardan oluşmaktadır. Bunun doğal sonucu olarak bölge genelinde yeniden demografik yapıya yönelik yıkıcı faaliyetler hız kazanmıştır.

Bu bağlamda 1970 yılında hazırladığı iddia edilen rapor aslında bölgede ortaya çıkmakta olan vahim durumun gözler önüne serildiği bir belgedir. Devlet açısından bakacak olur isek hemen harekete geçilmesi ve bu planların aksine politikalar hayata geçirilmesi gerekiyordu.

Tablo 9. 1970 Yılı İtibariyle Aşiretlerin Sayıları ve Mensuplarının Sayıları.

Vilayeti	Türkçe konuşan Adet	Kürtçe Konuşan Adet	Arapça Konuşan Adet
Erzurum		48=90.731	
Erzincan		28=51.285	
Bayazıt	10=41.022	64=362.040	
Elaziz		9=26.052	
Malatya		2=3.500	
Bitlis	4=3.600	12=11.050	2=3.700
Tunceli		49=101.265	
Siirt		37=165.850	
Diyarbakır		23=72.195	
Mardin		76=277.134	
Sivas		12=37.780	
Van		18=68.308	
Hakkâri		16=73.900	
Yekün	44.622	1.341.090	3.700

Tablo 9'da görüldüğü üzere Erzurum genelinde 1970 yılı itibariyle 48 aşiret ve bu aşiretlere mensup olanların sayısı 90.731 olarak tespit edilmiştir. En fazla mensubu olan aşiret ise Cemadanlı ismi ile 11.563 kişi olarak kaydedilmiştir. Bunlar arasından 20 aşiretin geçmişte yaşanan isyanlara katıldığı görülmektedir. İsyanlara katılan aşiretlerin mensubu ise 45.258 olarak kayıtlara geçmiştir.²⁵

Erzincan genelinde 1970 yılı itibariyle 28 aşiret ve bu aşiretlere mensup olanların sayısı 51.285'tir. Bunlar arasında en fazla mensubu olan aşiret Koçkiri olup 8.711 kişidir. 6 aşiret geçmişte I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusuna karşı gelmiş veya Koçkiri, Zara ve Dersim isyanlarına katılmıştır. 19 aşiret ise isyanlara katılmamıştır.²⁶

Ağrı genelinde 72 adet aşiret ismi tespit edilmiş ve toplam 403.062 aşiret mensubu olduğu kayıtlara geçmiştir. Bunlar arasında Türklerden Karapapak Aşireti 18.000 aşiret mensubu ile ilk sırada gelirken, Kürt aşiretlerinden Celâli Aşiretinin 83.445 mensubu olduğu görülmektedir. Ağrı'da tespit edilmiş aşiretlerden üçü ve 27.690 aşiret mensubu Kürtçülüğe destek vermektedir. 11 aşiret geçmişte çeşitli isyanlara katılmışlardır. Bunların 1970 yılı itibariyle mensupları ise 51.605'tir. 3 aşiretin isyanlara katılmadığı ama güvenilir olduğu kayıtlara geçmiştir. Bu aşiretlerin kişi sayısı ise 16.050 kişi olarak kaydedilmiştir. Yine 10 aşiret isyanlara katılmamış ve bunların mensuplarının sayıları 45.513'tür. 8 aşiret için yurda bağlı bilgisi yazılmış ve mensuplarının sayısı 24.580'tir. Haklarında bilgi notu olan aşiretlerin kişi sayısı 162.438, olmayanların ise 240.624'tür. İl genelindeki aşiret sayıları temel alındığında %19'unun çeşitli dönemlerde yaşanan isyanlara katıldığı ve güvenilirmedikleri bilgi notlarında görülmektedir.²⁷

²⁵ Doğu Perinçek, *Aşiretler Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998, s. 118-137.

²⁶ Perinçek, *age*, s. 106-117.

²⁷ Perinçek, *age*, s. 36-62.

Elazığ genelinde 9 aşiret bulunmaktadır. Bunlardan dördünün geçmişte Şeyh Sait İsyanına katıldığı tespit edilmişse de an itibariyle tamamının devlete bağlı oldukları görülmektedir.²⁸

Hakkâri'de 1970 yılı itibariyle 16 aşiret ismi tespit edilmiş ve mensuplarının sayısı 73.900'dür. Bu aşiretler arasında 3 aşiret devlete dost ve bağlı iken 13 aşiret ise 1927 yılı Şemdinli ve 1930 yılı Oramar isyanları başta olmak üzere isyanlara destek vermişlerdir. Bu aşiretlerin mensuplarının sayısı ise 68.100 olarak kayıtlara geçmiştir. Bunlar arasında Jırkî Aşireti, I. Dünya Savaşı esnasında Irak Cephesi'nden dönen 60 askeri uykularında şehit etmişlerdi. Ayrıca Şemdinli İsyanında bir tabur askeri şehit etmişlerdir. Jırkî Aşireti, güvenilmez ve fırsat kollayan bir aşiret olarak kayıtlara geçmiştir.²⁹

Malatya'da tespit edilen aşiret sayısı iki olup toplam aşiret mensubu ise 3.500 olarak kayıtlara geçmiştir. Bu aşiretlerin herhangi bir isyana katılmadıkları anlaşılmaktadır.

Bitlis genelinde 18 aşiret ismi geçmekte ve 18.350 mensupları vardır. Bunlar arasında 4 aşiret daha önce Mutki ve Sason İsyanlarına katılmışlarsa da yıl itibariyle devlete bağlılıkları vardır.³⁰

Tunceli genelinde 49 aşiret ismi tespit edilmiş ve sayıları 101.265'tir. Bunlar arasında 4 aşiretin geçmişte isyanlara bulaşmadıkları ve güvenilir oldukları kaydedilmiştir. Bunların sayısı 5.570'tir. 13 aşiretin ise geçmişte isyanlara katılmadıkları ama güvenilmez oldukları tespit edilmiştir. Bunların sayısı da 34.075 kişidir. 32 aşiret ise geçmişte Şeyh Sait ve Dersim isyanlarında rol almışlar ve güvenilmez olarak kaydedilmişlerdir. Bunların mensuplarının sayısı ise 61.620'dir.³¹

Mardin'de toplam 76 aşiret ismi ve bunlara mensup 277.134 kişi tespit edilmiştir. Devlete çeşitli dönemlerde isyan etmiş aşiret sayısı 31 olup bunların aşiret mensubu sayısı 161.824 kişidir. Bu aşiretler çeşitli dönemlerde isyanlara katılmış, devlet ile sorunlu ve Kürtçülük faaliyetlerine destek vermektedirler. Zahuran Aşireti, Hoybon Cemiyeti adı verilen Ermeni terör örgütünün kuruculuğunda rol almıştır. Ayrıca Zahuran Aşireti başta olmak üzere tamamının devlet güvenliğine yönelik fırsat bekledikleri de kayıtlarda yer almaktadır. Devlete isyan etmemiş aşiret sayısı ise 45 olup sayıları 115.310 kişidir. Bunlar arasında da Kürtçülük faaliyetlerine destek verenler olup sayıları 30 bini bulmaktadır.³²

Siirt'te 37 aşiret ismi ve bunlara mensup 165.850 kişi bulunmaktadır. Bunlar arasından 120.450 kişinin mensup olduğu 25 aşiret geçmişte Şeyh Sait İsyanı başta olmak üzere Pervari, Sason ve daha birçok isyana katılmışlardır. Ayrıca devlete bağlılıkları olmayan bu aşiretlerin birçoğu Kürtçülük faaliyetlerine de destek vermişlerdir.³³

Diyarbakır'da 23 aşiret ismi ve bunlara mensup 72.195 kişi bulunmaktadır. Bunlar arasından 9 aşiret geçmişte Şeyh Sait İsyanı'na destek vermişlerdir. 14 aşiret ise isyana katılmamıştır. Bunların sayısı 44.370'tir. Devlete bağlı olan aşiret sayısı ise 6 olup mensuplarının sayısı 21.080 olarak kayıtlara geçmiştir.³⁴

Sivas genelinde 12 aşiret ismi tespit edilmiş olup toplam mensubu 37.780'dir. Bunlar her ne kadar Kürtçe konuşanlar olarak kaydedilmişse de aralarında Türkçe konuşanlarında olduğu kayıtlara düşülmüştür. Bunlar arasında 4 aşiretin geçmişte Koçkiri isyanlarına katıldıkları görülmektedir. Raporun yazıldığı yıllar itibariyle devlete bağlı kişiler olarak görülmektedirler.³⁵

Van genelinde 18 aşiret ismi tespit edilmiş olup toplam mensubu 68.308'dir. Bunlar arasında sekiz aşiretin geçmişte çeşitli isyanlara katıldıkları ve güvenilmez olarak görüldükleri kaydedilmiştir. Bunların sayısı 52.500 kişidir. Üç aşirette ise Kürtçülük faaliyetleri tespit edilmiş ve bunların da sayıları 21.800'dür. Ayrıca isyanlara katılmamış, devlete bağlı görülen ve güvenilir olarak kaydedilen 10 aşiret bulunmakta ve bunların sayısı da 22.248 olarak kaydedilmiştir.³⁶

Tablo 9'da verilen bilgiler ışığında 1.389.412 kişinin çeşitli aşiretlere mensup olduklarını ve aşiret kararlarına göre hayatlarını devam ettirdikleri söylenebilir. Sonraki yıllarda bölge genelinden gerek terör ve gerekse ekonomik sebeplerle yoğun göçlerin yaşandığı görülmektedir.

Tablo 10. Yıllara Göre Nüfus Sayım Sonuçları.³⁷

²⁸ Perinçek, *age*, s. 102-105.

²⁹ Perinçek, *age*, s. 153-161.

³⁰ Perinçek, *age*, s. 84-91.

³¹ Perinçek, *age*, s. 285-305.

³² Perinçek, *age*, s. 217-251.

³³ Perinçek, *age*, s. 262-278.

³⁴ Perinçek, *age*, s. 92-105.

³⁵ Perinçek, *age*, s. 279-284.

³⁶ Perinçek, *age*, s. 341-351.

³⁷ Tuncer Kocaman, *Türkiye'de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri*, Devlet Planlama Teşkilatı, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 2008, s. 69.

VİLAYET-İ SİTTE'DE DEMOGRAFİK YAPI VE AŞİRETLER (1927-1970)

Vilayeti	1970	1980	1990
Erzurum	684.951	801.809	848.201
Erzincan	276.122	282.022	299.251
Ağrı	290.311	368.009	437.093
Elazığ	376.915	440.808	498.225
Malatya	510.979	606.996	704.359
Bitlis	185.473	257.908	330.115
Tunceli	157.293	157.974	133.584
Siirt	320.684	445.483	243.435
Diyarbakır	581.208	778.150	1.096.447
Mardin	453.092	564.967	558.275
Sivas	731.921	750.144	766.821
Van	325.763	468.646	637.433
Hakkâri	102.312	155.463	172.479
Yekün	4.997.024	6.078.379	6.725.718

Tablo 10'da verilen veriler ışığında 1970 yılı itibariyle söz konusu illerin toplam nüfusu 4.997.024'tür. Bunlardan 1.389.412 kişinin çeşitli aşiretlere mensup olduğu görülmektedir. Genel nüfusa oranı %22'ye tekabül etmektedir ki siyasi açıdan özgür şekilde oylarını kullanıp kullanamadıklarına göre oldukça büyük bir sorun olarak değerlendirilebilir. Günümüzde seçim kanunlarına göre aşiret yapılanmaları demokrasi açısından da tehlikeli sonuçlar doğurabilmektedir.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ilk yıllarda ve özellikle Atatürk döneminde bu konunun üzerine gitmiştir. Sonraki yıllarda ise ne yazık ki bölge üzerine politikalarda bir kararsızlık ve karmaşa meydana gelmiştir. Kişilere yeni haklar tanıyan uygulamalar zamanla ortadan kalkmış ve eski yapılar tekrar güçlenerek mutlak hâkimiyeti sağlamışlardır. Bu durum ne yazık ki cumhuriyetin temel felsefesi ile çelişmekte ve orta çağın kalıntılarının hâlen devam ettiğini göstermektedir.

Yapılan çalışmalar göstermektedir ki; 1933 yılı itibariyle oldukça az sayıda olan aşiretler sonraki zamanlarda giderek sayılarını arttırmış ve güçlenmişlerdir. Van özelinde 1970 yılındaki raporlara yansıyan sayılar bile zaman içerisinde artmıştır. Bu durum bazı yerel araştırmacıların çalışmalarına yansımış ve 1933 yılı itibarıyla 13 olan aşiret sayısı 1970 yılına gelindiğinde 18'e çıkmış sonraki dönemlerde ise raporlardaki sayılardan bağımsız olarak 60'a yakın aşiret ismi ve birçok oymak adı verilmiştir.³⁸

SONUÇ

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde özellikle Kürtler üzerinden bölgedeki kontrolünü aşiretler ile sağlamaya çalışmıştır. Doğusundan batısına her yerde hayat bulan aşiretler sadece siyaseten değil ekonomik olarak da büyük bir güce ulaşmışlardır.³⁹ Bu güce ulaşılmasında büyük ölçüde yabancı devletlerin etkilerinin olduğu görülmektedir. Şark Meselesi çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin yıkılması için bölgeye gelen Yüzbaşı Clayton ve Rus General Mayevski'nin yapmış olduğu zararlı çalışmalar ve raporlarda bölgesel otoritelerin kazanılması için maddi yardımlar yapılmış sonrasında bölgedeki huzur ve sükunun ortadan kalkması için bu güçler kullanılmıştır. I. Dünya Savaşı ve sonrası yaşanan zulüm ve katliamlar bu iddiayı doğrulamaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılından itibaren bölge üzerinden dönem dönem demografik yapıya dair raporlar hazırlanmıştır. Özellikle mübadele sonrası Rum nüfusun göç etmesiyle etnik olarak homojenleşme büyük ölçüde sağlanmıştır. Millet olma yolunda kesin bir kararlılıkla ilerleyen kurucular bu amaçla bölge fark etmeksizin her yerde herkesin kendi kendine yetebilen özgür bireyler olmaları için çabalamıştır. İç işlerini bu şekilde düzenlemeye çalışırken dış politikada da doğal coğrafi bağlılığımız olan bölgelerin sınırlarımız içine alınması için çalışılmıştır. Direkt olarak Türkiye Cumhuriyeti ile savaşa girmek istemeyen emperyalistler günümüzde olduğu gibi paravan örgütler üzerinden devletin zayıflamasını istemiştir.

Cumhuriyetin ilanından sonra da Türkiye genelinde yapılan yıkıcı ve bölücü çalışmaların da ana başvuru kaynağı Clayton ve Mayevski'nin hazırladığı raporlardır denilebilir. Zaman içerisinde bölgede etnik, mezhebi ve aşiret farklılıkları üzerinden yeni nifak tohumları atılmaya başlanmıştır. Nitekim 1925 Şeyh Said İsyanında isyancılar tarafından kullanılan *Lee-Enfield* marka İngiliz yapımı silahların bulunması ve 1937-38 yıllarında yaşanan Dersim İsyanında Fransız yapımı *Saint- Etienne* marka tüfeğin kullanılmış olması aslında neler

³⁸ Burhan Kocadağ, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, Can Yayınları, İstanbul 2004, s. 198-245.

³⁹ Aydın Efe, "Osmanlı Devleti'nin Aşiretlere Yönelik Vergi Politikaları: Bulaçlı Aşireti Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, 2016, s. 724.

döndüğünü açıklamaktadır. Ziya Gökalp'in aşiretler kendi iradeleriyle mi aşiret olmuşlardır? sorusunun cevabı bu isyanların arkasındaki kurucu gücü ve amaçlarını ortaya koymaktadır. Devlet doğal olarak kendini koruma refleksi içerisinde bölgeye daha fazla önem vermiştir.

14 Haziran 1934 tarihli 2510 Sayılı İskân Kanununun 10. maddesi ve ekleri aynen şöyledir: “*Madde 10 — A: Kanun aşirete hükmi şahsiyet tanımaz. Bu hususta herhangi bir hüküm, vesika ve ilâma müstenit de olsa tanınmış haklar kaldırılmıştır. Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve şeyhliği ve bunların herhangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğe müstenit her türlü teşkilât ve taazzufları kaldırılmıştır.*

B: Bu kanunun neşrinden önce herhangi bir hüküm veya vesika ile veya örf ve adetle aşiretlerin şahsiyetlerine veya onlara izafetle Reis, Bey, Ağa ve şeyhlerine ait olarak tanınmış, kayıtlı, kayıtsız, bütün gayrimenkuller devlete geçer. Bu kanun hükümlerine ve devletçe tutulan usullere göre bu gayrimenkuller muhacirlere, mültecilere, göçebelere, nakil olunanlara, topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere dağıtılıp tapuya bağlanır. Bu gayrimenkullerin aidiyeti tapu sicillerindeki kayıtlara göre tespit olunur. Tapu sicillerinde aidiyete dair bir kayıt yoksa veyahut kayıtlar yalnız şahıslar namına olup da halk arasında bunların aşirete ait olduğu şayi bulunuyor ve. Aşiret fertleri de bu gayrimenkullerden başkasına sahip bulunmuyorlarsa aidiyet, tahkikat üzerine, o yerin İdare heyeti kararıyla hallolunur; İdare heyetlerinin valilerce tasdik edilen bu kararı kâfidir.”⁴⁰

Kanunun hazırlanma gerekçelerine baktığımızda öncelikli olarak göçmenlerin iskânını gerçekleştirmektir. Bu çerçevede toprakların işletilmesi ve özellikle Doğu Anadolu’da toprak ağalarının elinde bulunan tarım arazilerinin ihtiyaç sahiplerine dağıtılması, böylelikle yaşanabilecek isyanların da önüne geçilmesi hedeflenmiştir.⁴¹

1933 yılında hazırlanan raporlarda tespit edilen yurt genelindeki aşiret sayısının 115 olduğunu, daha sonraki yıllarda hızla arttığını ve zaman içerisinde yaşanan gerek isyanlarda ve gerek terör olaylarında bu farklılıkların birçoğunun aktif rol aldıkları görülmektedir. 1970 yılında hazırlandığı düşünülen rapora göre tespit edilen aşiret sayısı 406’dır. Söz konusu raporun devlet güvenliği için duyulan ihtiyaçtan kaynaklı bir zaruret sonucu hazırlandığı düşünülmektedir. Zira bölge üzerindeki kontrolün Atatürk sonrası gevşetildiği ve açılan yeni alanların bu tip gayri nizami unsurlarca doldurulduğu söylenebilir. Bu unsurlara kimlerin hangi amaçla destek verdikleri de malumdur. Günümüzde ise bölgesel sitelerdeki bilgiler ışığında aşiret sayısının azaldığı görülse de yine de 300’ü aştığı anlaşılmaktadır. Bu durum devlet güvenliği açısından sakıncalı bir durum hâline gelmiştir. Bölgede yaşayan vatandaşlar özgür iradeleriyle değil bu aşiretlerin yöneticilerinin belirlediği kararlara göre hareket etmektedirler. Demokratik devletlerin hiçbirinde bu tip yapılanmalardan söz edilemez.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

TC. Resmi Gazete, 21 Haziran 1934, S. 2733.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.10.124.885.4

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.10.25.145.2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.10.26.146.9

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Der saadet Hilal Matbaası, Bab-ı Ali Karşısında İstanbul 1336.

Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, *1935 20 İlkteşrin Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle*, Ulus Basımevi Ankara 1935.

2. Telif Eserler

AKALAN, Ali Osman, “Anadolu’da Yaşayan Karakeçili Yörüklerinin İdari ve Sosyal Durumları”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 7, 2022, ss.87-96.

ÇÖHÇE, Salim, “Büyük Ermenistan’ı Kurma Projesi”, *Ermeni Araştırmaları, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü*, S. 1 (Mart-Nisan-Mayıs) , 2001, ss. 87-108.

⁴⁰ TC. Resmi Gazete 1934, S. 2733, s. 4004.

⁴¹ Bilge Kağan Şakacı, “Türkiye’nin Göç ve İskân Politikaları:1934 Tarihli 2510 Sayılı İskân Kanunu İncelemesi”, *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, C. 1, S. 3, 2020, s. 46.

VİLAYET-İ SİTTE'DE DEMOGRAFİK YAPI VE AŞİRETLER (1927-1970)

EFE, Aydın, "Osmanlı Devleti'nin Aşiretlere Yönelik Vergi Politikaları: Bulaçlı Aşireti Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, 2016, ss. 715-727.

EFE, Aydın, "İşlevsel Bir Toplumsal Geçiş Formu: Reyhanlı Aşireti Örneği", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Adana 2017, ss. 68-92.

GÖKALP, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Toker Yayınları, İstanbul 2013.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Aşiret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 9.

KARAKOÇ, Ercan, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü (HINÇAK-TAŞNAK'tan ASALA ve JCAG-ARA'ya)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

KOCADAĞ, Burhan, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, Can yayınları 3. basım, İstanbul 2004.

KOCAMAN, Tuncer, *Türkiye'de İç Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri*, Devlet Planlama Teşkilatı, Sosyal Sektörler ve Kordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 2008.

NACİ, Fethi, *100 soruda Atatürk'ün Temel Görüşleri*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1978.

ÖZTÜRK, Mustafa, "20. Yüzyılın Başlarında Aşiretler-Yerleşme ve Nüfus", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 1, 2021, ss. 14-71.

ÖZTÜRK, Sümeyra "II. Abdülhamid Döneminde Halifeliğin Siyasi Manada Kullanılması", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 8, 2022, ss. 727-738.

PERİNÇEK, Doğu, *Aşiretler Raporu*, Kaynak Yayınları İstanbul 1998.

ŞAKACI, Bilge Kağan, "Türkiye'nin Göç ve İskân Politikaları:1934 Tarihli 2510 Sayılı İskân Kanunu İncelemesi", *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, C. 1, S. 3, 2020, ss. 36-57

TÜRKMEN, Zekeriya, *Vilayât-ı Şarkîye Islahat Müfettişliği 1913-1914*, TTK Basımevi, Ankara 2006.

ULUÇ, A. Vahap, "Kürtlerde Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", *Mukaddime*, S. 2, 2010, ss. 35-52.

Ek 1:Tablo 10. Türkiye Geneli Aşiret İsimleri ve Mensuplarının Sayıları

Vilayeti	Mensup Olduğu Aşiret	Türk Adet	Kürt Adet	Arap Adet
Adana	Tahtacı	589	-	-
	Aydınlı	9.540	-	-
Afyonkarahisar	Manavlı	200		
	Karatekeli	150		
	Sarı	100		
	Kaçar	300		
	Avşar	121		
Amasya	Şeyhler		100	
	Kıpti		93	
Antalya	Ahulu	50		
	Yeni Osmanlı	2.702		
	Tahtacı	2.702		
	Karakoyunlular	133		
	Çakal	3.132		
	Sarı Keçili	841		
	Bunaklı	150		
	Körüklü	1.684		
	Kara Hacı	53		
Hacı Beyli	411			
Artvin	Türkmen	2.904		
	Kıpti Aşireti	436		
Bayazıt (Ağrı)	Hemşin	131		
	Zilbani		8.000	
Bitlis	Çal		6.000	
	Perivan		300	
Burdur	Sarı Keçili	1.281		
	Tahtacı	981		
Denizli	Manavlı	460		

KÜRŞAT KURTULGAN

	Bahar	280		
Dersim(Tunceli)	Çok Dirsek		500	
Diyaribekir	Meli		6.500	
	Dodiran		293	
	Bektan		300	
Elaziz	Bünyalı	740		
	Ak Usta		200	
	Rışvan		300	
	Deriman		1.866	
	Balyan		296	
	Mestan		612	
	Baringân		1.078	
	Yukarı Atça		3.284	
	Aşağı Atça		2.853	
Erzurum	Şeyhler Aşireti		382	
	Gerdigân		1.000	
Gaziantep	Yaran	200		
	Tavcılı	243		
	Çakallı		110	
	Atmalı (Zatmalı?)		350	
	İkrazlı		208	
	Bereketli		450	
Isparta	Hacı Müslim Aşlar	2.359		
	SarıKeçili	70		
	Büngüllü	1.005		
	Hacı Karalı	40		
İçel	Hemşin	506		
İzmir	Kara Tekeli	2.200		
	Tahtacı	20		
Kayseri	Aydınlı	220		
Kocaeli	Tekeli	828		
	Karatekeli	330		
Konya	Kara Hacılı	156		
	Honaklı	1.400		
	Ali Aşireti	7.100		
Kütahya	Kara Tekeli	113		
	Şehirli	144		
	Kara Keçe	975		
	Kızıl Keçili	341		
Malatya	Halikan		615	
	Balyan		2.123	
	İzofî		3.000	
	Yılanlı		2.300	
	Atmalı		1.187	
	Rışvan		1.400	
Mardin	Kesikli		7.500	
	Halcan		3.650	
	Kırace		140	
	Taban		421	
	Keçan		929	
	Muşan		500	
	Miran		3.272	
	Derviran		300	
	Esterni		423	
	Bekâre			500
	Darp			770
	Memüre			140
Maraş	Aydınlı	15.500		

VİLAYET-İ SİRTE'DE DEMOGRAFİK YAPI VE AŞİRETLER (1927-1970)

	Konarlı	1.064		
Muğla	Şallı	1.145		
	Motul	1.000		
Niğde	Sarı Keçili	1.000		
	Sarı Tekeli	873		
Samsun	Aydın Oğlu	90		
	Hemşinli		91	
	Badırlı		160	
	Kıpti		400	
Siirt	Mehmet Ban		380	
	Düzdürgân		100	
	Natvan		2.566	
	Tarsan		431	
	Horan		134	
Sivas	Dericanlı		1.082	
Tokat	Döllü Aşireti		3.523	
	Hemşin		131	
	Bazitli		186	
	Mahanlı		64	
Urfa	Sakis			24.350
	Dölabi		2.500	
	Bavıllı		120	
	Şeyhanlı		580	
	Halikanlı		1.000	
	Zarta		20.324	
Van	Bolu Aşireti		15.000	
Yozgat	Okmanlı		150	
	Beydilli		270	
	Borul		1.100	

 <p>GTTAD</p>	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 257-270.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.09.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 25.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SOVYET TARİHYAZICILIĞINDA TÜRKİSTAN KADINI: MARKSİST DOGMATİZM,
İLERLEMECİLİK VE İSTATİSTİKSEL ANLATI

 10.53718/gttad.1356681

 SYMBAT ESENKAN KYZY*

ÖZ

Sovyetler Birliği'nin sahneye çıkmasıyla birlikte Türkistan bölgesi Batı tarzı modernleşme seyrine girmiştir. Bolşeviklerin eliyle hayata geçirilen (hızlandırılmış tempoda) sanayileşme süreci, uzun yıllar boyunca bölgede varlığını koruyan geleneksel yaşam tarzını yerle bir etmiş ve yerlilerin dinî-kültürel pratiklerinin temelini sarsmıştır. Bunlar arasında kadın hakları ya da basit bir deyişle kadınların toplum içindeki yeri kuşkusuz en önemli reformlardan birini oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Sovyet döneminde Türkistan kadın tarihinin Sovyet tarihyazıcılığı tarafından nasıl yansıtıldığı incelemeye tabi tutulmuştur. Araştırmanın sonucunda, Türkistan kadını konu alan Sovyet tarihyazıcılığının belirleyici özellikleri olarak (a) Marksist dogmatizm, (b) radikal ilerlemecilik ve (c) istatistiksel anlatı yapısı ortaya çıkarılmış ve makalede bu özelliklerin her birine detaylıca durulmuştur. Bunun dışında 1920'lerden 1980'lere uzanan süre içerisinde tarihi eserlerin üç döneme ayrılacağı ve onların birbirinden farkları tespit edilmiştir.

Sovyetler Birliği'nde *kadın meselesinin çözülüşü*, geniş çaplı bilimsel araştırmalara konu olmuş ve birçok bilimsel kitap ve makale yayınlanmıştır. Sovyet yazarlar kadın meselesi üzerine 1920'lerden beri yazmışlardır. 1975 yılında yayımlanan "Ekim Devrimi ve Özbekistan'da Kadın Sorununun Çözülüşü" adlı kapsamlı ve detaylı kitabında R. H. Aminova, Sovyetler Birliği'ndeki kadın tarihinin gelişimini üç genel döneme ayırır. 1920-1930'lara denk gelen ilk döneme ait yazarların literatüre katkısı, SSCB'nin erken yıllarındaki zorlu dönemlerde, Komünist Parti ve Sovyet Hükümeti'nin Türkistan kadınları arasında hayat geçirdiği politikaları yanında yerel kadınların karşılaştığı problemleri ilk gözden görmüş olmalarıyla çok önemli birincil kaynak oluştururlar. Bu yazarların çoğu profesyonel tarihçi olmasa da, alana katkısı bakımından paha biçilemez niteliktedir. Bu döneme ait eserler, 20. yüzyılın başlarında Türkistan'daki kadınların deneyimlediği değişiklikleri birinci elden anlatır ve cinsiyet politikalarının uygulanmasında ortaya çıkan karmaşıklıkları ve zorluklara ışık tutarlar.

1940-1950'leri kapsayan ikinci döneme gelindiğinde, Sovyetlerin kadın sorununu çözmedeki *başarıları* gündeme gelir ve sıkça Batılı kapitalist ülkelerle karşılaştırmalara yer verilir. 1950'lerden 1970'lere uzanan uzun süreyi oluşturan üçüncü dönem eserleri genellikle profesyonel tarihçi, etnograf, sosyolog ve filozofları içermektedir. Bu dönemde kadın tarihine odaklanan akademik literatür daha profesyonel nitelikte ortaya çıkmaya başlar. Ayrıca, diğer disiplinlerde de olduğu gibi, güçlü bir Marksist kuramsal temele dayandırıldığı görülebilir.

Sovyet tarih kitaplarında Bolşevikler, Türkistan kadınlarını nesiller boyu köleleştiren feodal ve kabile yapısını ortadan kaldıran ve tüm işçileri ve köylüleri sosyal ve ulusal sömürden kurtaran reformistler olarak tasvir edilmektedir. Kadın tarihini konu alan geniş Sovyet literatüründe eserlerin içeriği neyle doldurulsa doldurulsun, bu genel bilgi yapısını veya hipotezi yansıtmaktan başka bir şey yapmaz. Sovyet yazarların gözünde Sovyet kadınları dünyanın en mutlu kadınlarıdır. Sovyet çalışmalarında kadın konusunun ele alınışı, genellikle ideolojik bir bakış açısından etkilenmiştir. Bu nedenle, tarihsel gerçeklikle daha dengeli bir bakış açısı sunan farklı kaynakları ve çalışmaları incelemek önemlidir. Ancak bu şekilde Sovyet döneminin Türkistan kadınları üzerindeki politikalarını ve etkilerini daha kapsamlı bir şekilde anlayabiliriz.

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Bıkk/KIRGIZİSTAN, E-Posta: esenkanova1092@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0577-9418.

Anahtar Kelimeler: Kadın Tarihi, Orta Asya, Türkistan, Sovyet Tarihyazıcılığı, Sovyet Kadın Politikaları.

**TURKESTAN WOMAN IN SOVIET HISTORIOGRAPHY: MARXIST DOGMATISM,
PROGRESSIVISM AND STATISTICAL NARRATIVE**

ABSTRACT

With the emergence of the Soviet Union, the Turkestan region embarked on a path of Western-style modernization. The accelerated industrialization process initiated by the Bolsheviks dismantled the traditional way of life that had persisted in the region for many years and undermined the religious and cultural practices of the locals. Among these changes, women's rights, or in simpler terms, the place of women in society, undoubtedly constituted one of the most significant reforms. This study examines how Soviet historiography reflects Turkestan women's history during the Soviet era. As a result of the research, the defining characteristics of Soviet historiography on Turkestan women can be summarized as (a) Marxist dogmatism, (b) radical progressivism, and (c) a statistical narrative structure. Each of these characteristics is discussed in detail in the article.

Soviet writers have been writing about the women's issue since the 1920s. In her comprehensive and detailed book "The October Revolution and the Resolution of the Women's Issue in Uzbekistan," published in 1975, R. H. Aminova divides the development of women's history in the Soviet Union into three general periods. The contribution of writers from the first period, corresponding to the 1920s-1930s, is essential as they were the first to examine the policies implemented by the Soviet Government among Turkestan women during the difficult early years of the USSR. Although most of these writers were not professional historians, their contribution to the field is invaluable. Their works provide firsthand accounts of the innovations faced by women in Turkestan in the early 20th century and shed light on the complexities and challenges that arose in the implementation of gender policies.

Moving on to the second period, covering the 1940s-1950s, Soviet achievements in solving the women's issue are highlighted, often in comparison to Western capitalist countries. The third period, spanning from the 1950s to the 1970s, sees more professional historians, ethnographers, sociologists, and philosophers focusing on women's history. During this time, academic literature on women's history begins to emerge with a more professional quality and is based on a strong Marxist theoretical foundation, as seen in other disciplines as well.

In Soviet history books, the Bolsheviks are portrayed as reformers who abolished the feudal and tribal structure that had enslaved Turkestan women for generations and liberated all workers and peasants from social and national exploitation. Regardless of the content of works in the extensive Soviet literature on women's history, they do not deviate from this general framework or hypothesis. In the eyes of Soviet authors, Soviet women are portrayed as the happiest women in the world. The treatment of the women's issue in Soviet studies has often been influenced by an ideological perspective. Therefore, it is important to examine different sources and studies that offer a more balanced perspective on historical reality. In this way, we can gain a more comprehensive understanding of the impact of the Soviet era on Turkestan women.

Keywords: Women's History, Central Asia, Turkestan, Soviet Historiography, Soviet's Women Politics.

GİRİŞ

1917 Ekim Devrimi, tarihteki ilk komünist devletin sahneye çıkışına imkân verdi. Devrimin hemen ardından Bolşevikler, uzun vadede güçlü ve yıkılmaz bir sosyalist rejim kurmak için ekonomik, siyasî ve toplumsal sorunların çözümüne girişmişti. Oluşum sürecinde olan Sovyet rejimi, proleter diktatörlüğü ve komuta ekonomisi üzerine kurulu, ateist, eşitlikçi ve laik bir devlet için dil, kültür ve gelenek farklılıklarına bakılmaksızın aynı değerleri paylaşacak bir Sovyet vatandaşı yaratmaya kalkışmıştı. Başka onlarca ve yüzlerce halkların yanı sıra Türkistan¹ halklarının da geleneksel yaşam tarzını kökten değiştirmesi gerekiyordu. Bu projeyi hayata geçirme işinde *kadınların kurtuluşu/emansipasyonu* gündemdeki baş meselelerden biriydi. Sovyetlerin bakışında kadınların kurtuluşu, onların dinî geleneklerden, kalıp yargılardan, eve/peçesine kapanmışlıktan ve özellikle erkek köleliğinden azat edilmesi aracılığıyla toplumsal üretime katılmasını ifade ediyordu.

Eleştirel tutum takıman çoğu Batılı tarihçiler, Sovyet rejiminin kadınları kendi çıkarlarında kullanmak için özgürleştirdiğini iddia etmekte acele ederler. Bu görüşe göre, devletin hayatta kalabilmesi için kadınların özgürleştirilmesi hayati öneme sahipti. Sovyetler Birliği kurulduğundan bugüne kadar durmadan yazılan *Sovyet tarihi* konulu eserler, bu basit gerçeği söylemek için mi var? Her tür siyasî oluşum gibi SSCB'nin de karmaşık, çelişkili ve çok yönlü bir 70 yıllık tarihi olduğu söylenemez mi? İşleri bir tek politik *kurnazlığa* bağlamak, işte bunları görememek anlamına gelir. Bundan dolayı, Sovyet rejimin sadece çıkarıcı/pragmatik değil aynı zamanda ideolojik/dogmatik gerekçelerle hareket ettiğini itiraf etmek gerekmektedir.

¹ Bugünkü Orta Asya'nın büyük kısmı için kullanılan tarihi bir terimdir.

SOVYET TARİHYAZICILIĞINDA TÜRKİSTAN KADINI: MARKSİST DOGMATİZM, İLERLEMECİLİK VE İSTATİSTİKSEL ANLATI

1991 yılında SSCB'nin çöküşüyle birlikte Sovyet tarihyazıcılığının da sona erdiği bir yerde, Batıda SSCB incelemeleri tersine çok sayıda yeni araştırmalara konu olmaya başlamıştır. Batı tarihyazıcılığı adıyla bilinen çok geniş bir literatür kümesi, Sovyetlerin çöküşü ve yerel arşivlerin yabancı araştırmacılara açılmasıyla daha da genişlerken, SSCB bugün artık inceleyen bir taraf değil ama kendisi incelemelere konu olan bir taraf olarak kalmıştır. Bu hususun Sovyet tarihyazıcılığının aleyhine bir durum olduğu araştırmanın nesnelliği adına belirtilmelidir. Orta Asya² kadınlarına yönelik Sovyet politikaları, hem Batılı araştırmacılar hem de Sovyet ve Post-Sovyet araştırmacılar tarafından önemli sayıda kaleme alınsa da, çoğu durumda birbirlerini görmezden gelmiştir. Sonuçta, farklı tarih yazım gelenekleri ve ekolleri neredeyse örtüşmeden birbirine paralel olarak var olmuştur. Rusofobinin güç aldığı günümüz dünyasında da bu durumun büyük ölçüde hala var olduğu söylenebilir. Ne var ki, Sovyetler dâhil hiç bir sömürgecilik³ yekpare olmadığı ve bunun doğurduğu kültürel direnişin çok çeşitli faktörlerden dolayı toplumdan topluma değiştiğine işaret eden araştırmaların da varlığı son yıllarda görülmektedir.

Feminist hareketin tarihinde üç *dalga* olarak geçen tarihi aşamaların ilki 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başına denk gelir. Bu aşamada, kadınların yurttaşlık hakkı ve oy kullanma hakkı gibi cinsiyetler arasında yasal eşitliği sağlama mücadeleleri verilmiştir. Kadın meselesinin Sovyet “çözümü” de, söz konusu birinci feminizm dalgasına ait olup, ancak “burjuva” feminizmini kabul etmeyen Marksist teoriye dayanmaktaydı. Marksizm, kadının ancak yeni bir sosyalist sistemin kurulması yoluyla özgürleştirilebileceğine inandı, çünkü kadınları bağımlı hale düşüren ana neden özel mülkiyetti. Böylelikle, kadınların kurtuluş yolu onların sınıf mücadelesine katılımı olarak ilan edilmişti.

Türkiye’de Orta Asya Sovyet tarihine dair büyük ilginin olmasına rağmen, Bolşeviklerin Orta Asya kadın politikalarını inceleyen çok az akademisyen vardır. Özellikle Orta Asya’da uygulanan *özgürleştirici* politikaları Bolşeviklerin kendi gözüyle gösterecek Sovyet tarihyazıcılığı araştırması, kaçırılmış boşlukları doldurma açısından önemlidir. Bu nedenle bu çalışma, bölgedeki kadınların değişen yaşamını tarihsel bir Sovyet perspektifte ele alarak bu literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

1. Sovyet Tarihyazıcılığında Türkistan Kadını: Genel Çerçeve

SSCB’de “kadın meselesinin çözümü” çok sayıda bilimsel kitap ve makalelere konu olmuştur. Sovyet kadınının tarihine ayrıntılı bir şekilde değinen ilk çalışma olarak V. Bilşay’ın 1956 yılında yayınlanan *SSCB’de kadın meselesinin çözülüşü* başlıklı kitabı sayılabilir.⁴ Diğer yandan Sovyet yazarlar kadın meselesiyle 1920’lerden beri ilgilenmiş olup bu dönemden beri çok sayıda eserler yayınlanmıştır. 1920 ile 1970-80’lere kadar uzanan 50-60 yıllık süre, eserlerin kimler tarafından ve ne amaçla yazıldığına göre farklı dönemlere ayrılabilir. Kendisi Özbekistan kadınları tarihi konusunda çok kapsamlı ve detaylı bir eser veren R. H. Aminova, 1975 yılında yazdığı *Ekim Devrimi ve Özbekistan’da Kadın Meselesinin Çözülüşü*⁵ başlıklı kitabında Sovyetlerde kadın tarihi alanının gelişim seyrini üç genel döneme ayırmaktadır:

1. 1920-1930’lar
2. 1940-1950’ler
3. 1950-1970’ler

Bolşeviklerin kadın politikalarının hayata geçirildiği 1920 ile 1930’ların zor günlerinde, kadın hareketinin çoğunlukla kadınlardan oluşan aktivist üyeleri, Zhenotdel⁶ çalışanları ve başka devlet memurları tarafından ilk dönem eserler yazılmıştır. Bu yazarlar arasında A. Nukhrat, F. Nyurina, E. A. Ross, L. A. Otmar-Ştein ve S. T. Lyubimova gibi kadın hareketinin büyük isimleri yer almaktadır. Onların kaleme aldığı gazete ve dergi yazıları, broşürler ve küçük çaplı kitaplar, kadınları yeni hayat için mücadeleye davet eden aydınlatıcı propaganda araçlarıdır. Bu dönemde eser bırakmış olan yazarların büyük emeği, SSCB’nin en zor günlerine denk gelmesiyle, Komünist Partisi ile Sovyet Hükümetinin işçi kadınlara yönelik faaliyetlerini incelemede değer biçilemez birinci el kaynakları oluşturmaktadır. Diğer dönemdekilerden farklı olarak bu yazarların çoğu profesyonel tarihçi olmamakla birlikte, yapılan faaliyetleri, onları hayata geçirmedeki zorlukları ve Türkistan kadınlarının yüzyıl başındaki gerçek durumunu kendi gözleriyle görmeleri ve bilgileri aktarmalarıyla önem kazanmaktadır. Sovyet Türkistanı’nın ilk kadın okulları, kadın kooperatifleri, kulüpleri, okuma salonları, Kırmızı yurtları ve enstitüleri hakkında etnografik saha bilgileri bu döneme ait eserlerden edinilmek durumundadır. Örneğin, Antonina Nukhrat’ın *Doğu’da 8 Mart*⁷ (1928) başlıklı kitabı Özbekistan’da kadın meselesinin çözülüşü için yapılan ilk işler

² Sovyetler Birliği’nde Orta Asya denilen bölge, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan olmak üzere dört ülkeyi kastediyordu. Ancak günümüz Türkçesinde Kazakistan dâhil beş ülkeyi tanımlamak için kullanılır. Bu yüzden Orta Asya bölgesiyle bu makalede adı geçen bu beş cumhuriyet kastedilmiştir.

³ Sovyetler Birliği’nin bir imparatorluk olup olmadığı uzun dönemdir tartışma konusudur.

⁴ Petr Çirkov, *Reşeniye Jenskogo Voprosa v SSSR (1917-1937 gg)*. İzdatel’stvo Mısl, Moskova 1978, s. 6.

⁵ Rahima Aminova, *Oktyabr’ i Reşeniye Jenskogo Voprosa v Uzbekistane*, İzdatel’stvo Fan, Taşkent 1975.

⁶ Sovyetler Birliği’nde 1919-1930 yılları arasında varlık gösteren ve kadın haklarını ilerletmeyi amaçlayan bir kurumdur. Adı “Kadınlar Bürosu” veya “Kadınlar Bölümü” anlamına gelir.

⁷ Antonina Nukhrat, *Vos’moye Marta na Vostoke*, Gosudarstvennoye İzdatel’stvo, Moskova 1928.

hakkında yerinden ve ilk kaynaktan zengin materyaller sunarken, 1929 yılına ait *Gezer-Yurtlar. Kadınların Kırmızı Yurtları Hakkında*⁸ adlı bir diğer eseri de Kazakistan'ın bozkırlarında faaliyet gösteren Kırmızı yurtlardan bahseder.

Sovyet kadın tarihi literatüründe ikinci dönem 1930'ların sonu ile 1950'lerin ortalarına denk gelmektedir. Bu döneme ait eserler kadın meselesine sosyalizmin inşası çerçevesinde yaklaşmaktadır. Kitapların birçoğu Ekim Devrimi'nin yirminci veya otuzuncu yıldönümü gibi önemli tarihlere özel olarak hazırlanmışlardır. Bir önceki dönemden farkı, burada Sovyetlerin kadın meselesini çözmedeki *başarıları* öz konusudur⁹ ve Batı'nın kapitalist ülkeleriyle karşılaştırmalar yürütülmektedir. Belirtilmesi gereken en önemli nokta, eserlerin büyük çoğunluğunun popüler literatür olarak genel kitle için yazılmış olması ve böylelikle (Sovyet Marksizmi tarzında) kuramsal genelleştirmelerden ve tarihsel analizlerden yoksunluğudur.

Kadın tarihi literatüründe genellikle 1960 ile 1970'lere denk gelen üçüncü dönemin başlangıcının kesin tarihi bile bellidir: Kruşçev'in kadınların siyasete aktif katılımının önemini vurguladığı 1956 yılındaki Sovyetler Birliği Komünist Partisi 20. Kongresi¹⁰, Sovyetler'deki kadın tarihinin bilimsel açıdan ilgi görmeye başladığı bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde yazarlar artık profesyonel tarihçi, etnograf, sosyolog ve felsefecilerden oluşmakta, tez çalışmaları savunulmakta ve böylelikle kadın tarihi adı altında akademik bir literatür doğmaktadır. Eserler tarihe bakışları ve sahadaki olayları Marksist-Leninist kurama dayamaları veya başka bir deyişle Sovyetlere göre *bilimsel* olmaları ile eski yazılardan keskin farklılaşmaktadır. Bu dönemde Türkistan kadın tarihinin artık hem Türkistan yerlisi hem de kadın tarihçiler tarafından yazıldığını görmekteyiz. Bunlar arasında J. S. Tatıbekova,¹¹ B. P. Palvanova, R. H. Aminova, G. Nurbekova, H. S. Şukurova, L. İ. Şahsuvarova, Ş. Abubakirova, R. N. Babajanova gibi akademik çevrelerde isim yapmış yazarlar yer almaktadır. Bunların kaleminden çıkan eserler bir açıdan ikinci el kaynaklarını oluştursa da, diğer açıdan Sovyetlerin *resmî tarihini* yansıtması bakımından önemi büyüktür.

1940 ve 50'ler boyunca kaleme alınan eserler konuya kapsamlı yaklaşıma çalışsa da, Sovyetlerin ilk yıllarında kadınlar (özellikle Türkistan kadınları) arasında yürütülen faaliyetler ve kadınlarla çalışmanın özel şartları üzerinde ayrıntılı bir şekilde duramamışlardır.¹² Bir anlamda bu eserlerin konuyu her taraftan kapsayıcı bir nitelikte çalışmadıklarını söyleyebiliriz. Bu eksik 1960 ve özellikle 1970'lerde Sovyetlerde kadın tarihinin popülerleşmesi ve en önemlisi resmî politikanın kendisi tarafından pekiştirilmesiyle giderilmiştir denilebilir. Böyle olmasına karşın, kadın tarihini bir modernleşme tarihi biçiminde ele alma yaklaşımına 1940-1950 kitaplarında daha az sayılarda da olsa başvurulmaktadır.¹³ Bu da onları, üçüncü dönem eserlerinin *sosyalist yarışı* konu alan mekanik ya da gelişmeci tarih anlatımına yaklaştıran bir niteliktir.¹⁴

Üçüncü dönem eserleri Türkistan kadınlarının tarihi dönüşümü, daha doğrusu yeni *Sovyet insanının* yaratılmasını detaylıca konu alırlar. İkinci ve üçüncü döneme ait eserlerin konuya ilintili ayrıntılandırılmasındaki farkları onların çaplarından bile belli olmaktadır: Türkistan kadınlarını çalışan ikinci dönem kitaplar çoğunlukla minik iken, üçüncü dönemdekiler daha büyük ve daha kalın olmalarıyla dikkat çekmektedir. Üçüncü dönem tarihyazıcılığının ilk kayda değer yazılarından biri olarak Bibi Palvanova'nın 1961'de yayınlanan *Doçeri Sovetskogo Vostoka* (Sovyet Doğu'sunun Kızları) başlıklı kitabını sayabiliriz.¹⁵

2. Sovyet Tarihyazıcılığının Aşırı Kuramsallığı ya da Dogmatizmi

Sovyetlerin Türkistan'daki ulus politikaları ve bununla birlikte daha özel bir konu olarak kadın politikaları, hem SSCB'li ve hem de çok sayıda Batılı tarihçi, sosyolog, siyaset bilimci ve iktisatçı yazarların ilgisini çekmektedir. Sovyet araştırmacılar, SSCB'nin Orta Asya'daki ulus politikalarının amaçları, pratikleri ve başarılarına sayısız makale ve kitaplarda değinmişlerdir. Genellikle olumlu değerlendirmelerden oluşan bu eserlerde yazarlar, bölgede var olan ulusal sorunların *ulusların kendi kaderini tayin hakkı, ulusların eşitliği ve proleter uluslararasılık* gibi Marksist-Leninist ilkeler aracılığıyla çözüme kavuştuğuna vurgu yapmışlardır. Bunlar, Sovyet yazarlara göre, feodalizm ya da yarı-feodalizmden kapitalizmi atlayarak sosyalizme geçme yoluyla bir yandan Orta Asya halklarının ulusal kültürlerini ve eğitim sistemlerini geliştirmeleri ve diğer yandan ekonomilerini modernleştirmeleriyle mümkün olmuştur.¹⁶ Sovyet yazarların görüşünde, Rus halkının da olduğu

⁸ Antonina Nukhrat, *Yurtı Koçevki: K Rabote Jenskikh Krasnih Yurt*, Tsentrizdat, Moskova 1929.

⁹ Aminova, *Oktyabr' i Reşeniye ...*, s. 20.

¹⁰ Aminova, *Oktyabr' i Reşeniye ...*, s. 20.

¹¹ Janetta Tatıbekova 1956 yılında "Kırgız kadınının kurtuluşu/emansipasyonu" konusunda Kandidat (Sovyetler Birliği yıllarında ve bugün Sovyet sonrası ve bazı Doğu Avrupa ülkelerinde kullanılan akademik bir ünvan. Doktor (PhD) ünvanına eşdeğer olduğu kabul edilmektedir) tezini savunmuştur. Bibi Palvanova, *Doçeri Sovetskogo Vostoka*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiceskoy Literaturı, Moskova 1961, s. 153.

¹² Çirkov, *age*, s. 6.

¹³ Hادیyahon Yakubova, *Jenşçına Sovetskogo Uzbekistana*, Obyedinyonnoye İzdatel'stvo Pravda Vostoka i Kızıl Uzbekistan, Taşkent 1947, s. 39.

¹⁴ Serafima Lyubimova, *SSSR. Soyuz Natsional'nostey*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskova 1930, s. 57.

¹⁵ Çirkov, *age*, s.7.

¹⁶ Grigol Ubrıa, *Soviet Nation-Building in Central Asia: The Making of the Kazakh and Uzbek Nations*, Routledge, New York 2016, s. 1.

SOVYET TARİHYAZICILIĞINDA TÜRKİSTAN KADINI: MARKSİST DOGMATİZM, İLERLEMECİLİK VE İSTATİSTİKSEL ANLATI

gibi Orta Asya halklarının kaderinde Ekim Devrimi büyük bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Ancak Ekim Devrimi'nin zafere ulaşmasıyla Özbek, Tacik, Kırgız, Kazak, Türkmen ve Karakalpak toplulukları için gelişmenin ve değişimin yolu açılmış olmaktadır. Komünist Partisi'nin *doğru* ulusal politikalarının sonucunda Orta Asya halkları geri kalmışlıktan gelişmeye ve feodalizmden sosyalizme sıçrama gerçekleştirmiş olmaktadır.¹⁷

Sovyet tarihyazıcılığı başka konularda da olduğu gibi kadın tarihinde aşırı kuramsaldır. Kuramı ise şudur: Kadınların eşitsiz ve erkeklere bağımlı durumu özel mülkiyetin ortaya çıkışından beri asırlardır süren bir gerçektir. Bu durumu kapitalist düzen de çözmemiştir, hatta çözme niyetinde bile olmamış, kendisi kadınların ucuz emeğini kullanarak onları sömürmüştür. Sadece sosyalist Ekim Devrimi kadınların ve özellikle Türkistan kadınlarının gerçek özgürleşmesinin yolunu açmıştır. Kadınları cahillik, haksızlık, kültürsüzlük, geri kalmışlık ve en önemlisi beşikten mezara erkeklere topyekün bağımlılık halinden; bilgi-bilim, hak, kültür ve gelişmiş bir hayat tarzına taşımıştır. Sovyet iktidarı Türkistan kadınlarını kölelik halinden azat etmiş, asırlardır kadınlar üzerinde ezici güç olagelen feodal ve kabile sistemini yok etmiş ve Sovyetler altındaki tüm halkları sosyal ve ulusal sömürüden kurtarmıştır. Yukarıda sözü geçen tüm dönemlere ait Sovyet kitaplarının içeriği neyle doldurursa doldurulsun genel hipotezi her zaman bu basit bilgi yapısını yansıtmaktan başka bir şey yapmamaktadır.¹⁸

Sovyet yazarlar Marx, Engels ve Lenin'in küresel boyutta kadın meselesini çözmenin bilimsel teorisini geliştirdiklerine inanırlar. Onlara göre, dünyanın kapitalist ülkeleri kendilerinde kadınların eşitsiz durumuna son vermeyi isterlerse, Sovyetlerin tecrübesinden ilham almak ve adımlarını takip etmek durumundadırlar. Ama ne var ki, bunu başarmaları mümkün değildir. Çünkü kadın meselesinin SSCB'deki *başarılı* bir şekilde çözülüşü,¹⁹ yani kadınların sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel hayata aktif bir şekilde katılması ve onların aile içindeki yerinin *yükselmesi*, sosyalizmin kapitalizme üstünlüğünün inandırıcı kanıtı olmaktadır.²⁰ Böylece, bu görüşe göre kadın meselesini çözebilmek için ancak sosyalist toplum yapısına geçmek gerekecektir. Bolşeviklerin aşırı kuramsallığını, sadedilliğini veya başka bir deyişle dünyadaki tarihi gelişmeleri tek tip düşünebilme eğilimlerini, Ekim Devrimi yıllarında Rusya'yı ziyaret eden İngiliz yazar Herbert Wells çok net bir şekilde betimlemektedir:

"Onların düşüncelerinin aşırı basitliği bana sürekli iletikleri bir tane sorudan belli oluyordu: "İngiltere'de ne zaman sosyalist devrim olacak?" Bu soruyu bana Lenin başta olmak üzere Zenoviyev, Zorin ve daha çok başkaları sordu... Zenoviyev ile buluşmamda, "İrlanda'da şu an iç savaş var; taraflardan hangisini proleterden sayarsınız?" diye sordu. Bir müddet bu konunun üzerinde durduk ve Zenoviyev ısrarla olayları "sınıf savaşı" formülüne sokmaya çalışıyordu. Konuda anlayamayınca biz sonra Asya'ya döndük ve orada da proleter sınıflar aradık."²¹

"Öyle kalın kafalı Bolşevikler var ki, okulda kimya dersini ancak "proleter kimyası" ile anlatacaklarını savunurlar. Gorky ile birlikte olduğum sıralarda onun, devrim literatüründen²² başkasını faydasız gören bazı aşırı bürokratlarla tartıştığımı gördüm."²³

Wells, aşırıyıcılardan farklı gördüğü ve liberal veya serbest kafalı dediği yapıcı ve yaratıcı insanlara Lenin, Troçki, Lunaçarski ve Rıkov gibi isimleri örnek göstermiştir.

Kadın tarihine geri dönersek, Bolşevikler, ancak ve ancak Sovyetler Birliği'nin kadınların erkeklerle tamamen eşitliğini tanıdığını ve ancak sosyalist yapının kadınları asırların esaretinden kurtarabileceğini düşünürler.²⁴ Bu yüzden, Lenin *hiçbir devlet ve hiçbir Batı demokrasisi, Sovyet hükümetinin ilk aylarda kadınlar için yaptığıın yarısını bile yapmamıştır*²⁵ sözlerini daha çok yerde tekrarlayacağı²⁶ gibi, bu sözler çok sayıda

¹⁷ Soli Rajabov, *V. İ. Lenin o Sredney Azii*, Poligrafkombinat, Stalinabad 1960, s. 34.

¹⁸ Varsenika Kasparova, *Raskrepoşçeniye Jenşim Vostoka*, İzdatel'stvo Trud i Kniga, Moskova 1925; Antonina Nukhrat, *Oktyabr' i Jenşina Vostoka*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskova ve Leningrad 1927; Aytek Namitokov, *Perejtki Rodovogo Bita i Sovetskiy Zakon*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskova 1929; Lyutsian Klimoviç, *İslam i Jenşina*, Obşestvo po Rasprostraneniyu Politiceskih i Nauçnih Znaniy RSFSR, Moskova 1958; Mihail Vagabov, *İslam i Jenşina*, İzdatel'stvo Misl, Moskova 1968; Bibi Palvanova, *Emansipatsiya Musul'manki*, İzdatel'stvo Nauka, Moskova 1982.

¹⁹ İsaak Zelenski, "Bol'se Reşitel'nosti i Neprimirnosti v Dele Raskrepoşçeniye Jenşin", *Pravda Vostoka*, 5 Kasım 1929, s. 5-7.

²⁰ Çirkov, *age*, s. 241; Lena Şahsuvarova, *Kritika Burjuaznih Falsifikatsiy Polojeniya Jenşin v Sredney Azii*, İzdatel'stvo Fan, Taşkent 1986, s. 82.

²¹ Herbert Wells, *Russia in the Shadows*, George H. Doran Company, New York 1921, s. 89.

²² Tarihin tüm zamanlarında yaşayan "devrimcileri" konu alan eserler (y.n.).

²³ Wells, *age*, s. 113.

²⁴ Lenin şöyle der: "Burjuva sistemi altında kadınlar zayıf ve haklarından yoksundur. Biz kadınların ihtiyaçlarını biliyoruz, onların baskısını da hissediyoruz ve bundan dolayı erkeklerin ayrıcalıklı konumundan nefret ediyoruz. İşçi kadını ezen ve bağımlı duruma getiren her şeyi yok etmek istiyoruz" (Bkz., Vladimir Lenin, "İz Zapisnoy Knijki", *O Lenine: Sbornik Statey i Vospominaniy*, Moskova 1933, Partiynoye İzdatel'stvo, s.69). 1924 yılında 8 Marta özel olarak Kadın İşçilerin Uluslararası Komünist Günü için hazırlıklar yapılırken Klara Zetkin şöyle sözler kullanmıştır: "Komünizm kadınları yoksulluktan, ısraptan, sömürüden ve kölelikten kurtaracaktır" (Bkz. "Mejdunarodnyy Kommunističeskij Den' Rabotnitsy v 1924 g.", *Pravda*, 19 Şubat 1924, s. 4).

²⁵ Vladimir Lenin, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, C. 26, 5. Baskı, İzdatel'stvo Politiceskoy Literaturı, Moskova 1969, s. 85; Vladimir Lenin, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, 39. Cilt, 5. Baskı, İzdatel'stvo Politiceskoy Literaturı, Moskova 1970, s. 201; Vladimir Lenin, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, C. 35, 5. Baskı, İzdatel'stvo Politiceskoy Literaturı, Moskova 1974, s. 92.

²⁶ "K Jenşinam-Rabotnitsam", *Pravda*, 22 Şubat 1920, s. 2.

kadın tarihi kitaplarında da uzun yıllar boyu yankılanacaktır.²⁷ Sovyet yazarların gözünde Sovyet kadınları dünyadaki en mutlu kadınlardır.²⁸ Burjuva rejimlerin bu görevi *hiçbir zaman yerine getiremeyeceklerini* anlatırken verdikleri örneklerinde de yine aşırılığa kaçtıklarını ve durumu kendilerine uygun bir şekilde tektipleştirdiklerini keşfetmek zor iş değildir. R. H. Aminova Batı tarihyazıcılığını eleştirdiği yazısında, Batı'nın burjuva devletlerinin kadına değer vermemelerine ve kadınları aşağı yaratıklar olarak görmelerine Auguste Comte'un 1843 yılında John Stuart Mill'e yazdığı mektupları örnek gösterir. Mektuplarda Auguste Comte, kadınların doğal olarak erkeklerden daha az akıllı ve daha az kabiliyetli olduklarını düşündüğünü belirtir:

“Onların soyutlamadaki beceriksizliği, yaratıcı yeteneklerden yoksunluğu, ateşli atılımlara hiç karşı koyamayan akılları... Tüm bunlar onları, sadece bilim ve felsefede değil estetik ve hatta pratik hayatta da insan işlerini yönetmelerinden uzaklaştırmalıdır. Ben kadınları bir savaş hareketini yönetmeye yeteneksiz oldukları ölçüde bir ticari veya endüstriyel işletmeyi de yönetemez olduklarını düşünüyorum. Ev işlerinde bile onlar ancak ikincil görevleri yerine getirebilirler.”²⁹

Aminova, 1975 yılında yazdığı kitabında bir *Batı gerçekliği* olarak Auguste Comte'un 1843 yılına ait mektuplarını örnek göstermektedir. Hatta daha ileri gidiyor ve Auguste Comte'in meşhur eseri *Kadın ve Sosyalizm* kitabına atfederek Fransız Devrimi yıllarında yazan bir siyaset adamı Pierre Gaspard Chaumette'in şu sözlerini de kullanıyor:

Tabiat erkeğe şöyle dedi: “Erkek ol! At yarışları, avcılık, tarımcılık, siyaset – tüm bunlar senin ayrıcalığındır!” Kadına ise şöyle dedi: “Kadın ol! Çocuk bakımı, ev işlerinin ufak tefekleri, anneliğin tatlı endişeleri – senin görevlerindir!” Aptal kadınlar, neden erkek olmak istiyorsunuz? Daha ne istersiniz? Tabiat adına, ne iseniz o olmaya devam edin.³⁰

Aynı örneği Y. E. Pesin de kullanmıştır.³¹ Burada dikkat çeken nokta bu düşünürlerin iddialarından çok onların ait olduğu dönemdir. Kendisi 1975 yılında yazan Aminova'nın verdiği örnekleri kendisinden, birinde bir asırdan fazla ve diğerinde neredeyse iki asır önce kaleme alınmış olmaktadır. Bu dönem içerisinde Batı'da kadına yönelik düşüncelerin derinden değiştiğini bilmek için mutlaka bir tarihçi olmaya gerek yoktur. Ancak Aminova'nın amacı Sovyetlerde resmî tarihin ana kabullerinden biri olan *kadın meselesini ancak sosyalizm çözebilir* hipotezini ampirik bilgilerle doldurmaktır. Kadınları konu alan neredeyse her Sovyet kitabı aşağı yukarı şöyle cümlelerle başlamaktadır:

“Komünist Partisi'nin ve sosyalist düzenin tarihe en büyük hizmeti şudur ki, Sovyet Doğu'sunda yeni kadının doğuşunu başarmışlardır. Bu kadınlar daha düne kadar Rus Çarlığı'nın kenarında haklarından yoksunların en yoksunu ve ezilmişlerin en ezilmiş idi. Daha önce insan yerine bile koyulmayan ve mal gibi paraya satılan buranın kadını, bugün devlet ile birlikte ulusal ekonomiyi yönetmekte, bilim ve kültürün gelişimine aktif bir şekilde katılmakta ve toplumun derin saygısına sahip olmaktadır.”³²

3. Sovyet Tarihyazıcılığının Radikal İlerlemeciliği

Geri kalmışlıktan kurtarma çizgisini izleyen Sovyet tarih kitapları tarihsel karşılaştırmalarla doludur. Hikâyeler mutlaka, Rus İmparatorluğu'ndan miras kalan geri kalmışlık durumunu aşmaya çabalayan ve bu yolda sürekli başarı sergileyen günümüz SSCB'sini konu alırlar. 1917 devrimi burada, ilkel ile modern, geri kalmışlık ile gelişme ve hatta hastalık ile sağlık arasında sarsılmaz bir sınırı temsil eder. Lenin, Rus Çarlığı'na *halkların zindanı*³³ demiştir.³⁴ Bu sözler yazarlar tarafından çok kullanılır.³⁵ Örneğin, Pesin şöyle der: *Rus Çarlığı halkların zindanıydı. Çarlık, Türkistan'da kolonyal baskın ve ulusal köleleştirme sistemini kurmuştur. Çarlığın Türkistan'da yarattığı yönetim düzeni, yerli işçileri ezme ve onların haklarını görmezlikten gelmeye kuruluydu*³⁶. Bu görüşe göre, Çarlık Türkistan'ı mümkün olduğunca hareketsiz bırakıp onu ekonomik açıdan sömürmeyi ve doğal zenginliklerini çalmayı amaçlamıştır. Bu yüzden, bölgeye yenilik ve gelişme getirmeye acele etmemiş, tersine ekonomik, siyasî ve kültürel açıdan geri kalmışlığını tetiklemek için bazı eski feodal enstitüleri muhafaza

²⁷ Rahima Aminova, *Velikiy Oktyabr' i Raskrepoşçeniye Jenşçin Sredney Azii i Kazakhstana (1917-1936). Sbornik Dokumentov i Materialov, İzdatel'stvo Misl, Moskova 1971, s. 23.*

²⁸ Aminova, *Oktyabr' i Reşeniye ...*, s. 3; Yakubova, *age*, s. 21; V Demina, *Jenşçini i Deti v SSSR: Statistiçeskiy Sbornik, Goztatizdat, Moskova 1963, s. 3; Şamsiya Abubakirova, Oktyabrem Ozarennaya, İzdatel'stvo Kazakistan, Alma-Ata 1974, s. 79.*

²⁹ John Stuart Mill, *Podçinennost Jenşçini*, İzdaniye Knigoprodavtsa, St. Petersburg 1869, s. xxxvii-xxxviii; Aminova, *Oktyabr' i Reşeniye ...*, s. 31.

³⁰ Auguste Comte, *Jenşçina i Sotsializm, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskoj Literaturı, Moskova 1959, s. 284; Aminova, Oktyabr' i Reşeniye ...*, s. 32.

³¹ Yakov Pesin, *Razvitiye Semeyno-Pravovih Garantiy Prav Jenşçin v Uzbekistane, İzdatel'stvo Fan, Taşkent 1971, s. 7.*

³² Aminova, *Oktyabr' i Reşeniye ...*, s. 4.

³³ “Halkların zindanı” veya aynı anlama gelen bu tarz sözler daha önce Avrupa'daki birçok imparatorluğa karşı kullanılmış olup, bu sözün tarihi 19. yüzyılın ilk yarısına dayanmaktadır.

³⁴ Lenin, *Polnoye Sobraniye ...*, s. 66.

³⁵ Lyubimova, *SSSR. Soyuz ...*, s. 13; Antonina Nukhrat, *Oktyabr' i Jenşçina Vostoka, Partizdat, Moskova 1932, s. 3.*

³⁶ Pesin, *age*, s. 50.

SOVYET TARİHYAZICILIĞINDA TÜRKİSTAN KADINI: MARKSİST DOGMATİZM, İLERLEMECİLİK VE İSTATİSTİKSEL ANLATI

etmiştir. Bunlardan biri yerli halk mahkemeleridir: yerleşik topluluklarda şeriat mahkemesi ve göçebe topluluklarda *adat* ya da geleneklere dayalı mahkemedir.³⁷

Rusların bölgedeki birer *köpekleri* ya da *küçük kardeşleri*³⁸ olarak görülen Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı ise despotik devletler olarak özünde “halkın düşmanı”dırlar. Han ile Emir, yerli halkın yağmalanmasında ve buna karşı herhangi bir devrimci hareketlerin bastırılmasında kendi “Rus efendileri”nin hizmetçiliğini yapmışlardır. Ayrıca, bir yandan bu ülkeleri ruhban sınıfının sert uygulaması altında *insanları nefes aldırmayan savaşçı İslam* ile *koyu gericilik* basmıştır.³⁹ Diğer yandan ise Emir’in sınırsız iktidarı ona, keyfine göre vatandaşların elinden sadece mülkünü değil kızlarını da zorla almayı, direniş gösterenleri ise öldürtmeyi mümkün kılıyordu⁴⁰. Sovyet yazarlar bunlara dikkat çekerken, Çarlık döneminde gezi notları bırakmış insanlardan kanıt olsun diye örnekler göstererek kendi sözlerini güçlendirmeyi de ihmal etmemektedirler. Örneğin, Y.Y. Pesin isimli Sovyet tarihçisi D. İ. Logofet’in 1909 yılına ait eserinden şöyle bir alıntı kullanmıştır:⁴¹

Bu düzen öyle bir durum yaratmış ki, büyük halk kitleleri sınırsız vergilerden bun alıyor, açlık ve hastalıktan ölüyor ve soyları yozlaşmış tamamen yok olmaya mahkûm bırakılıyorlar. Bu haksızlıkta insanlar kendileri ve yakınları için varoluş mücadelesi çekerken, Emire sadık yönetici sınıflar güzel kızlar ve baçalar (erkek çocuk) dolu haremle, hizmetçilerle ve ahır dolu Arap aygırlarla büyük ihtişamlar içinde hayat sürdürüyorlar.⁴²

Sovyet yazarlar Türkistan’ı anlatırken çeşitli durumlar karşısında süslü ve abartılı kelimeler kullanmaktan çekinmezler. Sovyet olmayan *eski* ile Sovyet *yeni* arasında bir kontrast yaratmayı amaçlayan onlar için hatta bu bir hedeftir. Yazarlar *Türkistan 1000 yıldan beri böyledir* diye bölgeyi statik bir yapı şeklinde algılamayı severler. Sözelimi, B. D. Pureskiy *Kadınların özgürleştirilmesi ile haklarını kazanmasını amaçlayan Sovyetlere, bin yıllık adatin ham toprağına uygarlığın ve kültürün taze ve genç filizlerini yetiştirme görevi düştüğünden* bahsetmişse⁴³, Antonina Nukhrat isimli Zhenotdel görevlisi Kırmızı yurt tarafından düzenlenen bir kültürel faaliyetten *geniş Kazak bozkırında binlerce yıl boyunca ilk kez bir tiyatro oyunu sunuldu* şeklinde söz etmiştir.⁴⁴ Serafima Lyubimova ise *eski* Orta Asya ile *yeni* Sovyet Orta Asya arasında şöyle ayırım yapar: *Bu deve ile uçak, kara saban ile traktör, eşek ile demiryolu, kum ile sulama tesisleri, feodal beyler ile toprak reformu ve gündelik yaşamdaki geçmişin kalıntıları ile kadının özgürlüğüdür.*⁴⁵

Çarlık dönemi Rus yazarları arasında yaygın olduğu düşünülen bu tarz Avrupa merkezci süslü resmetmelere Ekim Devrimi sonrasında Bolşevikler arasında da bolca rastlanmaktadır. Örneğin, 8 Mart kutlamaları için Orta Asya’ya gelen Fanni Nyurina *Buraya gelmek için hem uzay makinesinde hem de zaman makinesinde yolculuk yapmak lazım* diye çok isabetli bir şaka etmiştir.⁴⁶ Yine yolculuktan söz eden M. Glebov adlı biri 1923 yılında *Egzotik ve tembel Doğu’nun bir parçası olarak Taşkent treninden* bahsetmektedir.⁴⁷ 8 Mart 1924 yılında *Pravda* gazetesine çıkan iki yazıda Türkistan’da varlığını koruyan kadına yönelik şiddet pratiklerine *Cengiz Han’ın zamanından kalma geçirtiler* sözü kullanılmıştır.⁴⁸

Sovyet tarihçilerinin amacı *o zamanlar* ile *şimdinin* farklarını göstermektir: o zamanlar köylüler beylerinin kamçısı altında bel bükerek hayatta kalmaya çalışırdı, şimdi ise herkes eşit olarak kolhozlarda hem kendileri hem kamu için çalışmaktadır; o zamanlar kadınlar hayvan muamelesi görürdü, şimdi ise kadınlar toplumsal, ekonomik ve siyasî hayatın tüm alanlarına aktif katılıyorlar; o zamanlar halkın ezici bölümü cahildi, şimdi ise herkesin okuma-yazması var; o zamanlar insanlar din adamları tarafından kandırılmışken, şimdi ise bilimsel bir bakış açısıyla dünyayı tanımaktadırlar ve saire.

Tarih literatürünün bir karşılaştırma konusu Rus Çarlığı ile Sovyetler, yani eski ile yeni ise, diğeri de Sovyetler ile Batı yani farklı siyasî-ekonomik sistemler arasındadır. Sovyetler Birliği’nde kadınların yaşam standardı ve bu konuda geline durum Batı’nın gelişmiş kapitalist ülkeleriyle sık sık karşılaştırılır ve SSCB’nin kadın meselesini çözmede onlardan daha başarılı olduğu gösterilmeye çalışılır. Sovyetlerde ABD ve Avrupa ülkelerini temsil etmek için sunulan rakamların gerçeği yansıtmaması başka bir araştırmanın konusu olmakla birlikte, bazen Sovyet yazarların Orta Asya cumhuriyetlerinin gelişimi konusunda ilginç iddialarda

³⁷ Lyubimova, *SSSR. Soyuz...*, s. 3; Pesin, *age*, s. 51.

³⁸ Lyubimova, *Sdvigi: O Raskrepoşçenii Jenşini Turkestana*, Uzbekskoye Gosudarstvennoye İzdatel’stvo, Taşkent 1925, s. 4.

³⁹ Rus Devrimcilerin geri kalmış Rus kırsal nüfusundan da benzer biçimde sert konuştuğunu ve “yüzyıllardır birikmiş yoğun karanlık ve cehalet” gibi kelimeler kullandığını görmek mümkün (Bkz. “İzba-Çital’nya i Vraç”, *Pravda*, 4 Kasım 1924, s.7).

⁴⁰ Pesin, *age*, s. 53.

⁴¹ Pesin, *age*, s. 55.

⁴² Dmitriy Logofet, *Strana Bezpraviya: Buharskoye Hanstvo i Yego Sovremennoye Sostoyaniye*, İzdal V. Berezovski, St. Petersburg 1909, s. 207.

⁴³ Boris Pureskiy, *Kazaçka*, İzdatel’stvo “Ohrana Materinstva i Mladençestva” Moskova 1928, s. 37.

⁴⁴ Nukhrat, *Yurtı Koçevki ...*, s. 28.

⁴⁵ Serafima Lyubimova, *Za Noviy Bit*, İzdaniye “Sredazkniga”, Taşkent 1926, s. 20.

⁴⁶ Lyubimova, *Za Noviy Bit ...*, s. 58.

⁴⁷ “Kusoçek Vostoka”, *Pravda*, 24 Temmuz 1923, s. 6. Bir başka örnek: “Ot Moskvı do Askhabada. Pis’mo 1-ye”, *Pravda*, 26 Temmuz 1923, s. 6.

⁴⁸ “Jenşçina Vostoka”, *Pravda*, 8 Mart 1924, s. 4.

bulduklarını belirtmek gerekmektedir. Y.Y. Pesin, üniversite öğrencilerinin genel nüfusa yüzdesi bakımından Özbekistan'ın 1960'ların sonuna doğru Fransa'yı 2.5, İngiltere'yi 3, İtalya ile Batı Almanya'yı 4 ve İspanya'yı 5.5 katına aşmış olduğunu belirtmiştir.⁴⁹

Aynı tarihten bahseden R. N. Babajanova, gelişmiş kapitalist ülkelerde aynı işte çalışmasına rağmen kadınların erkeklerden %65'e kadar az maaş aldıklarını belirtir. Tüm Sovyet yazarların görüşünde SSCB'de aynı görevde çalışan kadın ile erkek arasında maaş ayırımı yokken, Babajanova'ya göre Batı'da bu fark ülkelere göre şöyle gözlenmektedir: ABD'de %37, Fransa'da %38, Japonya'da %42, Portekiz'de %50 ve İngiltere'de %60.⁵⁰ Belki de bu rakamların kontrol edilmeden kabul edilmesi zor olsa da, aşağıdaki durumun 1960'lar Amerika Birleşik Devletleri'ne özgü durum olduğu herkes tarafından bilinmektedir: Yaptığı aynı emek karşılığında siyahî kadın beyaz kadından 3 kat ve beyaz erkekten 7 kat daha az maaş almaktadır.⁵¹ Babajanova'dan 20 yıl önce ABD'deki ayrımcılık konusuna değinen Evgeniy Medinskiy'in sözlerinin de şüphe götürmez gerçek olduğunu kesin biliyoruz:

ABD'de siyah ile kızıldirililer için hizmet eden okullar; kısaltılmış programları, kötü binaları, yoksul donatımı ve kalitesiz öğretim üyeleri ile aslında okul olmaktan çok gerçek okulun birer parodileridir. Siyah kolejler ve üniversiteler kendi mezunlarına normal yükseköğretim kurumlarının kazandırdığı hakları veremez. Siyah tıp kolejinden mezun olan doktor beyazları tedavi edemez.⁵²

İki farklı siyasî sistemde yaşayan düşünürlerin bilimsel tartışmalarının bir başka kayda değer alanı, Sovyet yazarların kadın tarihi konusunda Batı tarihyazıcılığına yönelik eleştirisidir. Sovyet yazarları, Orta Asya kadın tarihinde Batı tarihyazıcılığını hedef alırken her şeyden önce hiç eleştiri kaldırmayışlarıyla dikkat çekmektedirler. Onların gözünde Batılı tarihçiler Sovyetlerin halini eleştirirken hiçbir konuda haklı olamazlar. Herhangi bir meselede Sovyetlere eleştirel yaklaşan Batılı yazarlardan söz edilirken onlara mutlaka tırnak içinde *uzman*, *Orta Asya tarihi uzmanları* ya da *Sovetolog* olarak atfedilmektedir.⁵³ Tırnak içine alınmamak için duruma Sovyet yazarların gözüyle bakmak ve ortadaki *gelişmeleri* kabul etmek gerekecektir.

Öncelikle, bazı Batılı yazarların SSCB'ye karşı *sırf eleştiri için eleştirilerini* ve sert ataklarını haklı bir şekilde çürüttüklerini itiraf etmek gerekir. Sırf *düşmanı* olduğu için Sovyetleri hedef alanları Şahsuvarova örnek gösterir. Onlardan biri F. Blekher isimli yazar SSCB'de kadınların⁵⁴ yüksek siyasi görevlere sadece dünyaya bir gösteriş olsun diye atandığını iddia etmiştir. Bu tarz yorumlar Sovyetlerin ortaya çıkışından çöküşüne değin hiç eksik olmamıştır. Ancak bazı durumlarda yabancı gözlemcilerin çok yerinde yorumlarını da kabul etmeleri mümkün değil gibi görünmektedir. Örneğin, Elizabeth Bacon 1966 yılında yayımlanan *Central Asians under Russian Rule* (Rusların Yönetimi altında Türkistanlılar) adlı kitabında Özbekistan'da kızların eş seçiminde hala ebeveynlerinin iradesine sıkıca bağlı olduklarını belirtir. Orta Asyalı yazar Aminova bunu kabul edemez ve onun için bu iddianın gerçekle hiç alakası yoktur: *Gerçek şudur ki, evlatların anne-babalarına itirazsız itaat etme geleneği ve Özbek ailelerdeki kızların haklardan yoksunluğu çoktan eskide kalmıştır.*⁵⁵ Yoksa Sovyetlerin çöküşünden 30 yıl sonra ve Aminova'nın bu cümleleri yazdığı kitabından 45 yıl sonra bugün bile Orta Asya cumhuriyetlerinde kız ve oğlanlar eş seçiminde ebeveynlerinin iradesine sıkı bir şekilde bağlıdır. Sovyet döneminde bu bağlılığın bugünkünden daha sert olduğu ise herkes tarafından bilinmekte ve kabul edilmektedir. Bacon'ın iddia ettiği ve Aminova'nın hakaret sayarak şiddetle reddettiği *kalın* (başlık parası) meselesi de, belki daha yumuşak formlarda da olsa, 21. yüzyıl Orta Asya'sında hala mevcuttur.

Özünde aşırı eleştirel olmayan ve nispeten soğukkanlı ve nesnel anlatımıyla bilinen *Central Asians under Russian Rule* kitabında Elizabeth Bacon, Ruslar/Sovyetler altında Orta Asya toplumlarının birçok kültürel değişimlere uğramasına rağmen kendi geleneksel hayat anlayışlarına sadık kaldıklarını göstermeye çalışmıştır ve bu çabasında oldukça başarılı olduğu söylenebilir. Kendisi bir Özbek olan ve Özbekistan gerçeklerini çok iyi anlayan Aminova'nın bu durumu kabul etmekte zorlanması neden haber verebilir? Büyük ihtimalle Sovyet resmî tarihyazıcılığının katılığından. Aminova gerçekte var olan ve tüm Türkistanlılar tarafından benimsenmiş şeyleri reddediyor, zira resmî tarihe göre *Türkistan değişmiştir ve orada her şey güzeldir.* Aynı şeyi Lena Şahsuvarova da yapar. Yazar, Müslüman kadının kocasına itirazsız itaat ettiği eski otoriter ailenin geride kaldığını ve onun yerine karşılıklı saygı ile yardıma dayanan yeni aile tipinin ortaya çıktığını belirtir.⁵⁶ Sovyet öncesi Türkistan'daki kadınların durumuyla karşılaştırıldığında Sovyet Türkistanı'nda gerçekten inanılmaz değişikliklerin yaşandığını

⁴⁹ Logofet, *age*, s. 98.

⁵⁰ Rano Babajanova, *Partiyey Vdohnovlyonniye*, İzdatel'stvo Uzbekistan, Taşkent 1971, s. 12.

⁵¹ Babajanova, *age*, s. 12.

⁵² Evgeniy Medinskiy, *Narodnoye Obrazovaniye v SSSR*, İzdatel'stvo Akademii Pedagogičeskih Nauk RSFSR, Moskova 1952, s. 15.

⁵³ Jalal Rzayev, *O Fal'sifikatorah İstorii Sovetskoy Sredney Azii*, Kirgizskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Frunze 1962, s. 25.

⁵⁴ Şahsuvarova, *age*, s. 30.

⁵⁵ Elizabeth Bacon, *Central Asians under Russian Rule: A Study in Culture Change*, Cornell University Press, New York 1966, s. 38.

⁵⁶ Şahsuvarova, *age*, s. 62.

SOVYET TARİHYAZICILIĞINDA TÜRKİSTAN KADINI: MARKSİST DOGMATİZM, İLERLEMECİLİK VE İSTATİSTİKSEL ANLATI

kimse yadsıyamaz. Ancak Şahsuvarova'nın belirttiği gibi erkek otoritesinden yoksun tamamen yeni aile tipinin ortaya çıktığını iddia etmek Sovyetler için değil 21. yüzyıl Orta Asya'sı için bile biraz erken olabilir.

Sovyet İslam uzmanı L. Klimoviç ise *Bezbojnik* dergisine yazdığı makalesinde, Özbekistan'ın büyük şehirlerinde cami ile medreselere el konulup çeşitli Sovyet enstitülerine dönüştürüldüğünü kendisi 4 sayfa boyunca anlattıktan sonra *SSCB'de dine, özellikle İslam'a ve onun görevlilerine yönelik zulüm yapıldığı hikâyeleri apaçık bir yalandır* demektedir.⁵⁷

Orta Asya'daki kadın konusunu yazan Sovyet kitapları, bir yandan modernleşme ve özgürleşmeden bahsederken, diğer yandan totaliter rejimin mitlerini yaratmaya çalışıyordu. Onları saf kurgu diyerek reddetmek de yanlış olabilir. Devlet ideologları, Orta Asya toplumunun nasıl olması gerektiği imajını o dönemde gerçekte olduğu gibi göstererek, gerçekleri ve hüsnükuruntuları ustaca birleştiriyorlardı.⁵⁸ Sovyet resmî tarihinin değişmeyen bir tarafı, kendi politikalarına karşı çıkan herkesi düşman kılıfına sokmaktır. *Düşmanlar* muhalifliğinin karakteristiğine göre Beyazlar, Troçkistler⁵⁹ veya *Basmacılar* olabilir. Sovyetler Birliği, Orta Asya'daki Bolşevik karşıtı Müslüman hareketi itibarsızlaştırmak için, onlara mantıksal olarak hatalı bir terim olan *Basmacılar* adını vermiştir.

4. Sovyet Resmî Tarihi ve İstatistiksel Anlatı Yapısı

Sovyet araştırmacılarının ilerlemeci tarih anlatımı sayısız rakamlar ve yüzdelerle sunulurlar. Bir tarih eseri olmalarına rağmen, kitaplar insanları anlatmaktansa sayılardan ve durmadan ilerleyen ulusal gelişme ve değişmelerden söz ederler. Buna istatistiksel anlatı (statistical narrative) ya da mekanik tarih anlatımı diyebiliriz. Çoğu Sovyet kitapları öyle ki, baştan sona sayılar, istatistikler, ekonomik gelişmeler, yükselmeler ve mutlaka sayısız *kahraman* örneklerden oluşur. Örneğin, 1968 tarihli *Kazakistan Kadınları Cepheye*⁶⁰ ve 1971 tarihli *Partiden İlham Alanlar*⁶¹ başlıklı kitaplardan alıntılara bakılabilir. Bu kitaplar biri Özbekistanlı ve diğeri Kazakistanlı işçilerin çalışma hayatı ve birbiriyle girdikleri *sosyalist yarışlarını* konu alırlar ve sanki insanları değil yarışları anlatırlar. Eserler ilk sayfadan sonuncu cümlelere kadar şöyle devam ederler:

“Jezkazgan madeninde çalışan kadın işçiler, kongreye katılma hakkını kazanma yarışında aylık üretim planlarını aşıyorlardı. Mayanova'nın kontrolü altındaki 12 numaralı ocağın Kazak kadın işçiler ekibi üretim planını %106-110 oranında yapıyorlardı. Şangalova planı %110'dan %115'e kadar çıkarıyordu. 517 numaralı fabrikada 7 kadın ekibi çalışıyordu, onlar planı %102'den %165'e kadar aşıyorlardı. İskakova'nın ekibi planı %165'lik, Frolova'nınki ise %153'lük oranda gerçekleştiriyorlardı.”⁶²

“1965 yılında Semerkant Bölgesi'nde atölye, ekip, nöbet ve çiftlikler bazında 13.6 bini (%40.7) kadın olmak üzere toplamda 33 bin insan yarışmaya katılmıştır. Bunun dışında bireysel olarak 6.3 bini (%40.3) kadın olmak üzere 15.5 bin insan, 23 iş yeri ve sovhöz,⁶³ 2186 atölye, nöbet, ekip ve şube yarışmaya katılmıştır. “Komünist Emeğin Şerefli Topluluğu” ödülünü 865 atölye, nöbet, ekip ve şube; “Komünist Emeğin Öncü İşçisi” ödülünü ise 3211'i kadın olmak üzere 6945 insan kazanmıştır.”⁶⁴

Sovyet resmî tarihine baktığımızda, Rus İmparatorluğu'na yönelik tutumun zaman içinde evirildiği görülebilir. 1930'lara kadar Komünist Partisi, Rus Çarlığının Rus toprakları dışına genişlemesi ve başka halkları fethetmesini *mutlak bir kötülük* olarak kabul ediyorsa, 1937'den sonra ise bu, İngiliz İmparatorluğu gibi başka güçler tarafından işgal edilmesine kıyasen *daha küçük kötülük* olarak görülmeye başlamıştır. 1940'larda durum öyle bir hal almış ki, tarihçiler bir yandan Rus Çarlığına karşı kurtuluş savaşı vermiş yerli şahısları överken diğer yandan Orta Asya topraklarının Ruslara geçmesini bölgenin yararına olmuş bir olay gibi resmetmiştir.⁶⁵ 1928, 1932, 1961 ve 1971 yıllarında yayınlanmış bu dört kitaptan verilen alıntılar söz konusu değişimi açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“1730 yılında düşmanları tarafından sıkıştırılan Kazak hanı Abul Hair iktidarını koruyabilmek için Rus Çarlığının himayesi altına girmek zorunda kalmıştır. Bu tarihten sonra Çarlık yönetimi, Kazak aşiretlerinin iç savaşlarını bahane göstererek bozkırlara derin girmiş ve o güne kadar özgür yaşayan Kazak milletinin boynuna sömürü ipini atmayı başarmıştır. Kazak bozkırlarının işgal edilmesi Rusya için, kendi vatandaşlarını yerleştirmek için yeni kolonyal topraklar olma bakımından çok avantajlıydı.”⁶⁶

⁵⁷ “Tam Gde Bili Oçagi Durmana”, *Bezbojnik*, Aralık 1934, s. 6-9.

⁵⁸ Nargis Kassenova ve Svetlana Rukhelman, “The Thorny Road to Emancipation: Women in Soviet Central Asia”, <https://daviscenter.fas.harvard.edu/insights/thorny-road-emancipation-women-soviet-central-asia>, 29.07.2023 sa. 20.34.

⁵⁹ Lev Troçki, 1917 Rus Devrimi'nin önde gelen isimlerindendi. Lenin'in ardından Sovyetlerin ikinci adamı oldu. Lenin'in ölümünden sonra Stalin ile giriştiği iktidar mücadelesini kaybetti ve sürgüne gönderildi.

⁶⁰ Gülcemile Nurbekova, *Jenşini Kazakhstana – Frontu*, Kazakistan Yayınevi, Alma-Ata 1968.

⁶¹ Babajanova, *age*.

⁶² Nurbekova, *age*, s. 78.

⁶³ Devlet çiftliği.

⁶⁴ Babajanova, *age*, s. 41.

⁶⁵ Bacon, *age*, s. 211.

⁶⁶ Pureskiy, *age*, s. 8.

“Çarlık Rusya’sı halkların zindanıydı. Yüzden fazla farklı milliyeti zalimce sömürüye ve şiddete mahkûm etti. Çarlığın yağmacı politikası birçok halkın yozlaşmasına, ulusal kültürlerinin yok olmasına ve ekonomilerinin mahvolmasına yol açtı. Rusya tarafından fethedilen topraklarda yaşayan büyük ve güçlü halklar yeryüzünden tamamen kayboldu.”⁶⁷

“1880’lerde Türkistan’ın Rusya’ya katılımı bölge için ilerici bir öneme sahipti, çünkü bölgeyi en gaddar ve açgözlü İngiliz emperyalizminin köleleştirilmesi tehdidinden kurtardı. Türkistan topraklarında demiryolunun inşası ise, Rus sermayesinin buraya girmesine ve burada kapitalist ilişkilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.”⁶⁸

“Ancak belirtilmesi gerekir ki, Rus Çarlığının gericiliğine rağmen Türkistan bölgesinin Ruslar tarafından fethedilip Çarlığa katılması, bölgenin geleceği için ilerici bir gelişme olmuştur. Bölgenin büyük Rus halkıyla dostluk ilişkiler kurmasına sebep olmuş ve Türkistan halk kitlelerine öncü Rus kültürünün yayılmasına yol açmıştır.”⁶⁹

Ayrıca, 1968 yılında bölgenin Rus Çarlığına *kendi isteğiyle katılmasının* 100. yıldönümü dolayısıyla Türkistan cumhuriyetlerinde çeşitli faaliyetler düzenlenmiştir.

SONUÇ

Türkistan kadın tarihi alanında Sovyet tarihyazıcılığı denilen literatür kümesi tek tip bir oluşum değildir. Makalede görüldüğü gibi, tarihi eserlerin ne zaman, kimin, ne amaçla yazıldığına göre en azından üç ayrı döneme ayırmak mümkündür. Bununla birlikte, her dönemin kendine özel yeri ve önemi olduğu da belirtilmelidir. Birinci dönem eserler (1920-1930’lar), doğrudan sahada bulunup Türkistanlı kadınlarla çalışan Rusyalı devrimcilerin birinci el kaynaklarını oluşturuyorsa, üçüncü dönem eserler (1950-1970’ler) daha çok yerli profesyonel tarihçiler tarafından yazılmış olup Sovyetler Birliği’nin *resmî tarihini* ve Marksist-Leninist dogmatizmini yansıtmaktadırlar. İkinci dönem eserlerin (1940-1950’ler) ise bu ikisi arasında bir nevi ara nitelikte olduğu söylenebilir. Araştırmada her üç döneme ait çok sayıda kaynağa başvurulmuştur.

Sovyet tarihyazıcılığının kadın tarihinde (ve elbette başka alanlarda da) Marksist-Leninist dogmatizmi ya da aşırı kuramsallığı, onların katılmış tümdengelimciliğiyle kendisini gösteriyor. Karl Marx mirasının eleştirel paradigmaya katkısı hiç kuşkusuz paha biçilemez. Ancak, Sovyet tarihçilerinin yaptığı şey, Marksist-Leninist kuramın Marx, Engels ve Lenin gibi klasiklerinin kurduğu *bilimsel çerçeveye* kendilerini kapaması ve o çerçeveden hiçbir şekilde çıkmak istememesidir. Bolşeviklere göre kadınların eşitsiz ve erkeklere bağımlı durumu özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla birlikte meydana gelmiştir. Bu onları tarihteki ilk ezilmiş sınıf yapmaktadır. Var olan durumu kapitalist ekonomik formasyon bir yandan çözemez, diğer yandan ise çözüme niyetinde bile değil, çünkü kapitalistler kadınları ucuz emek gücü olarak kullanmak ve böylelikle onları sömürmek isterler. Sovyet kitaplarında ima edilen ve kimilerinde açık açık belirtilen şey, Türkistan kadınlarını sosyalist bir rejimden yani SSCB’den başkasının kurtarmayıydı. Sonuçta, kadınlar ancak Sovyetler altında tümüyle mutlu olabilirlerdi. Bu, Sovyet tarihyazıcılığının bir diğer özelliği olan radikal ilerlemeciliğine götürmektedir.

Sovyet tarih kitapları baştan sona bitmeyen bir ilerlemenin hikâyesidir denilebilir. Eski ile şimdinin ve bugün ile yarının tarihsel karşılaştırmaları, üretilen kömür, et ve kitaplar, toplanan buğday ve pamuklar, tarihten insan ögesini dışladığı gibi kitabın okunmasını da sıkıcı yapıyorlar. Bu tarz anlatı yapısına örnek eserler araştırmada verilmiştir. Serafima Lyubimova’nın *eski* Orta Asya ile Sovyetler altındaki *yeni* Orta Asya arasında yaptığı karşılaştırması en göze çarpıcıdır: *Bu deve ile uçak, kara saban ile traktör, eşek ile demiryolu, kum ile sulama tesisleri, feodal beyler ile toprak reformu ve gündelik yaşamdaki geçmişin kalıntıları ile kadının özgürlüğüdür* (1926: 58). İlerleme hikâyesi daha az sayıda ikinci dönem (1940-1950’ler) ve tamamıyla üçüncü dönem (1950-1970’ler) Sovyet eserleri için özgü bir durumdur. Kadın tarihi literatüründe ikinci döneme ait eserler, kadın meselesinin çözümlüğünde *başarıları* vurgulayan sosyalizmin inşasını anlatırlar. Üçüncü döneme ait eserler ise bir Sovyet terimi olan *sosyalist yarış* (*sotsialistiçeskoye sorevnovaniye*) konu almalarıyla sıkıcı bir *mekanik tarih* niteliğindedir. Mekanik tarih dediğimiz şey, sayısız rakam ve yüzdelerle sunulmak üzere ekonomik gelişmelerden söz eden tarih anlatımıdır.

Sonuç olarak, Türkistan kadını konusuna Sovyet araştırmacıları tek taraflı yaklaşmış olup karışık sosyo-politik ve kültürel gelişmeleri, inandıkları kalıba sokmaya çalıştıklarını belirtmek gerekecektir. Elbette ki Türkistan tarihinin yazılmasında Sovyet tarihçilerinin katkısı paha biçilmezdir, ancak onların ideolojik açıdan sıkı bir şekilde partiye bağlı kaldıkları da bir gerçektir.

Bugün SSCB Ruslar da dâhil olmak üzere çok sayıda insanların hem fiili ve hem manevi açıdan *vatanı* olmaktan çıkmaktadır, diğer bir deyişle, ötekileştirilmesi ve eleştirilmesine gitgide daha geniş kapılar açılmaktadır. Bu bir yandan Sovyetleri görmüş ve yaşamış insanların zamanla azalmasının, diğer yandan da Rusofobinin

⁶⁷ Nukhrat, *Oktyabr’ i Jenşçına ...*, s. 3.

⁶⁸ Palvanova, *Doçeri Sovetskogo ...*, s. 16.

⁶⁹ Pesin, *age*, s. 55.

SOVYET TARİHYAZICILIĞINDA TÜRKİSTAN KADINI: MARKSİST DOGMATİZM, İLERLEMECİLİK VE İSTATİSTİKSEL ANLATI

günümüzdeki yayılmasının sonucudur. Orta Asya cumhuriyetlerinde 1990'larla birlikte başlayan *tarihin yeniden değerlendirilmesi* ise, 70 yıllık Sovyetler döneminin daha önce bilinen *kurtaran ve aydınlatan* rollerini *sömüren ve ezen* rolleriyle yer değiştirmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Kitap ve Makale

- ABUBAKİROVA, Şamsiya, *Oktyabrem Ozarennaya*, İzdatel'stvo "Kazakistan", Alma-Ata 1974.
- AMİNOVA, Rahima, *Oktyabr i Reşeniye Jenskogo Voprosa v Uzbekistane*, İzdatelstvo Fan, Taşkent 1975.
- AMİNOVA, Rahima, *Velikiy Oktyabr' i Raskrepoşçeniye Jenşçin Sredney Azii i Kazakhstana (1917-1936)*. *Sbornik Dokumentov i Materialov*, İzdatelstvo Misl', Moskova 1971.
- BABAJANOVA, Rano, *Partiye Vdohnovlyonniye*, İzdatelstvo Uzbekistan, Taşkent 1971.
- BACON, Elizabeth, *Central Asians under Russian Rule: A Study in Culture Change*, Cornell University Press, New York 1966.
- BEBEL, August, *Woman and Socialism*, çev. Meta L. Stern, Socialist Literature Company, New York 1910.
- ÇIRKOV, Petr, *Reşeniye Jenskogo Voprosa v SSSR (1917-1937 gg)*. İzdatelstvo Misl', Moskova 1978.
- DEMİNA, V, *Jenşçini i Deti v SSSR: Statistiçeskiy Sbornik*, Goztatizdat, Moskova 1963.
- KASPAROVA, Varsenika, *Raskrepoşçeniye Jenşçini Vostoka*, İzdatel'stvo Trud i Kniga, Moskova 1925.
- KLİMOVİÇ, Lyutsian, *İslam i Jenşçina*, Obşestvo po Rasprostraneniyu Politiçeskih i Nauçnih Znaniy RSFSR, Moskova 1958.
- LENİN, Vladimir, "İz Zapisnoy Knijki", K. Zetkin, *O Lenine: Sbornik Statey i Vospominaniy*, Partiynoye İzdatel'stvo, Moskova 1933.
- LENİN, Vladimir, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, C.25, (5. Baskı), İzdatelstvo Politiçeskoj Literaturı, Moskova 1969.
- LENİN, Vladimir, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, C. 37, (5. Baskı), İzdatelstvo Politiçeskoj Literaturı, Moskova 1969.
- LENİN, Vladimir, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, C. 39, (5. Baskı), İzdatelstvo Politiçeskoj Literaturı, Moskova 1970.
- LENİN, Vladimir, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, C. 40, (5. Baskı), İzdatelstvo Politiçeskoj Literaturı, Moskova 1974.
- LOGOFET, Dmitriy, *Strana Bezpravniya: Buharskoye Hanstvo i Yego Sovremennoye Sostoyaniye*. İzdatel'stvo V. Berezovskiy, St. Petersburg 1909.
- LYUBİMOVA, Serafıma, *Kak Jivut i Rabotayut Jenşçini Sredney Azii*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskova 1925.
- LYUBİMOVA, Serafıma, *Dnevnik Zhenotdelki*, İzdaniye "Sredazkniga", Taşkent 1926.
- LYUBİMOVA, Serafıma, *SSSR. Soyuz Natsional'nostey*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskova 1930.
- MEDİNSKİY, Evgeniy, *Narodnoye Obrazovaniye v SSSR*, İzdatelstvo Akademii Pedagogiçeskih Nauk RSFSR, Moskova 1952.
- MİKULİNA, Yelena, *Sorevnovaniye Mass*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskova 1929.
- MİLL, John Stuart, *Podçinennost Jenşçini*, İzdaniye Knigoprodavtsa S. V. Zvonareva, St. Petersburg 1869.
- NAMİTOKOV, Aytek, *Perejıtki Rodovogo Bıta i Sovetskiy Zakon*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskova 1929.
- NUKHRAT, Antonina, *Oktyabr' i Jenşçina Vostoka*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskova 1927.

- NUKHRAT, Antonina, *Vos 'moye Marta na Vostoke*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskova 1928.
- NUKHRAT, Antonina, *Yurtı Koçevki: K Rabote Jenskih Krasnih Yurt*, Tsentrizdat, Moskova 1929.
- NUKHRAT, Antonina, *Oktyabr' i Jenşçina Vostoka*, Partizdat, Moskova 1932.
- NURBEKOVA, Gülcemile, *Jenşçini Kazakhstana – Frontu*, Kazakistan Yayınevi, Alma-Ata 1968.
- PALVANOVA, Bibi, *Doçeri Sovetskogo Vostoka*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiceskoy Literaturı, Moskova 1961.
- PALVANOVA, Bibi, *Emansipatsiya Musul'manki*, İzdatel'stvo Nauka, 1982.
- PESİN, Yakov, *Razvitiye Semeyno-Pravovih Garantiy Prav Jenşin v Uzbekistane*, İzdatelstvo Fan, Taşkent 1971.
- PURETSKİY, Boris, *Kazaçka*, İzdatelstvo Ohrana Materinstva i Mladençestva, Moskova 1928.
- RAJABOV, Soli, *V. İ. Lenin o Sredney Azii*, Poligrafkombinat, Stalinabad 1960.
- RZAYEV, Jalal, *O Fal'sifikatorah İstorii Sovetskoy Sredney Azii*, Kirgizskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Frunze 1962.
- ŞAHSUVAROVA, Lena, *Kritika Burjuaznih Falsifikatsiy Polojeniya Jenşin v Sredney Azii*, İzdatelstvo Fan, Taşkent 1986.
- TATIBEKOVA, Janneta, *Uçastiye Jenşin Kirgizii v Stroitelstve Sotsializma (1938-1958), Sbornik Dokumentov i Materialov*, İzdatelstvo Kirgizistan, Frunze 1976.
- “The Thorny Road to Emancipation: Women in Soviet Central Asia”, *The Davis Center for Russian and Eurasian Studies at Harvard University*, <https://daviscenter.fas.harvard.edu/insights/thorny-road-emancipation-women-soviet-central-asia>, Erişim Tarihi: 29.07. 2023.
- UBİRİA, Grigol, *Soviet Nation-Building in Central Asia: The Making of the Kazakh and Uzbek Nations*. Routledge, New York 2016.
- VAGABOV, Mihail, *İslam i Jenşçina*, İzdatelstvo Mısl, Moskova 1968.
- WELLS, Herbert, *Russia in the Shadows*, George H. Doran Company, New York 1921.
- YAKUBOVA, Hadiyahon, *Jenşçina Sovetskogo Uzbekistana*, Obyedinyonnoye İzdatelstvo Pravda Vostoka i Kızıl Uzbekistan, Taşkent 1947.

2. Süreli Yayın

“İzba-Çital'nya i Vrač”, *Pravda*, 4 Kasım 1924.

“Jenşçina Vostoka”, *Pravda*, 8 Mart 1924.

“Kusoçek Vostoka”, *Pravda*, 24 Temmuz 1923.

“Mejdunarodniy Kommunističeskiy Den' Rabotnitsı v 1924 g.”, *Pravda*, 19 Şubat 1924.

Zelenski, İsaak, “Bol'se Reşitel'nosti i Neprimirimosti v Dele Raskrepoşçeniya Jenşin: Doklad tov. Zelenskogo ob Oçerednih Zadaçah Partii na VI Krayevom Soveşçanii Rabotnikov po Rabote Sredi Jenşin v Sredney Azii”, *Pravda Vostoka*, Kasım 1928.

SOVYET TARİHYAZICILIĞINDA TÜRKİSTAN KADINI: MARKSİST DOĞMATİZM,
İLERLEMECİLİK VE İSTATİSTİKSEL ANLATI

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

YAZIM KURALLARI

Aşağıdaki kurallara uymayan makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir.

1. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır.

2. Makale, "Microsoft Word" programında hazırlanmalıdır.

3. Yazı karakteri Times New Roman, 10 punto ile ve 1 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır. Dipnotlar ise 8 punto olarak yazılmalıdır.

3.1. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, en az 2,000 ve en fazla 15,000 kelime arasında olmalıdır.

3.2. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

4. Makalenin sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Kâğıt Boyutu A4 Dikey

Üst Kenar Boşluk 2,5 cm

Alt Kenar Boşluk 2,5 cm

Sol Kenar Boşluk 2,5 cm

Sağ Kenar Boşluk 2,5 cm

Paragraf girintileri için 0,8 cm boşluk bırakılmalıdır.

Paragraf aralığı önce 0 nk, sonra 6 nk olmalıdır.

5. Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile dipnot bölümüne unvan, adres ve e-posta bilgileri sırasıyla 8 punto olarak verilmelidir.

6. Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak en az 400-500 kelime arası ÖZ ile Anahtar Kelimeler bulunmalıdır. ÖZ kısmının altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir. Türkçe ÖZ ve Anahtar Kelimelerden sonra ise İngilizce olarak makalenin başlığı, ABSTRACT (ÖZ) ve Keywords (Anahtar Kelimeler) mutlaka yer almalıdır.

7. Ana başlıklar tamamen büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Örnek:

ANA BAŞLIK

1. Alt Başlık

1.1. Ara Başlık

8. Tercüme makalelerin orijinal dilindeki adı (*) işareti ile dipnot kısmında mutlaka gösterilmelidir.

9. Makale bölümlerinin sıralaması şu şekilde olmalıdır: TÜRKÇE BAŞLIK, ÖZ, Anahtar Kelimeler, İNGİLİZCE BAŞLIK, ABSTRACT, Keywords, GİRİŞ, ANA BAŞLIKLAR, Alt Başlıklar, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER

10. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makale türü ve makalenin konusu ilgili kısımda mutlaka belirtilmelidir.

10.1. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, "Telif Hakkı Devri Formu" yazar tarafından doldurulup imzalanarak sisteme tam metin yükleme sırasında mutlaka eklenmelidir.

10.2. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makalenin benzerlik raporu eklenmelidir. Benzerlik oranı %20'yi geçmemelidir.

11. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken diller bölümünde birincil dil kısmında makalenin yazıldığı dil mutlaka belirtilmelidir. Diller bölümünde ise makalenin başlığı birincil dili ile birlikte İngilizce olarak mutlaka belirtilmelidir.

Alıntılar

1. Beş satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilmelidir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır. ÖZ kısmında alıntı yapılmamalı, kelime vurgusu için italik kullanıma başvurulmamalıdır.

2. Alıntılar 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden ve sol taraftan 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 9 punto olarak yazılmalıdır.

Dipnotlar

1. Dipnotlar Times New Roman yazı tipinde, 8 punto ile tek satır aralığında ve iki yana yasla şeklinde olmalıdır.

2. Dipnotlarda kaynak adları (*kitaplar, tezler, ansiklopedi veya dergi adları*) italik olmalı ve sırasıyla yazarın adı, soyadı, kaynağın adı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Kitap ve Tez Dipnotlar Örnek:

- Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK Yayınları şeklinde de olabilir), Ankara 2014, s. 88.

- Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 35.

2.1. Tekrarlanan atıflar için yazarın soyadı ve kaynağın türüne göre *age, agm, agt*, yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir. Aynı yazarın birden fazla eserinde ise eserin/makalenin ismi kısaca belirtilmelidir.

Örnek:

- Ögel, *age*, s. 125.

- Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 152

- Kafesoğlu, *agm*, s. 16.

- Üstün, *agt*, s. 48.

- Kafesoğlu, "Türk Tarihinde...", s. 106.

- Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.1, s. 129.

3. Dipnotlardaki makale veya ansiklopedi madde isimleri tırnak içinde düz, süreli yayın veya ansiklopedi ismi ise italik yazılmalıdır.

4. Dipnotlardaki makale ve ansiklopedi maddelerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri Dipnotlar Örnekler:

- Wolfram Eberhard, "Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", *Ülkü*, S. 16/92, Ankara 1940, s. 162.

- Ömer Faruk Akün, "Mehmed Fuad Köprülü", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 473.

- Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C.1, 2002, s. 464.

Arşiv Belgeleri İçin Dipnot Örnekleri:

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Asafi, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı*, (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8).

- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Yassıada Tutanakları "Vatan Cephesi"*, 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961. İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

5. Dipnottaki bildiri isimlerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Örnek:

- Ahmet Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1973, s. 170.

6. İki'den fazla yazarlı kaynaklar için ilk iki yazarın adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynakçada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek:

- *Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 89.

7. Tercüme eserler için sırasıyla yazarın adı ve soyadı, eserin adı, tercümanın adı ve soyadı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Örnek:

- Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 140.

8. Hazırlanan eserlerin yazımı aşağıdaki örneğe göre yapılmalıdır:

Örnek:

- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77.

9. İnternet bağlantısı ile elde edilen kaynağın ismi tırnak içerisinde olmalı ve sırasıyla yazar adı ve soyadı, kaynağın adı, web sayfasının adresi, erişim tarihi ve saati belirtilmelidir.

Örnek:

- Salim Koca, "İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı", http://isamveri.org/pdfdrq/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018 sa. 23:51.

10. Çeviri makalelerde çeviren kişiye ait notlar dipnotta verildikten sonra (Ç.N.) şeklinde belirtilmelidir.

11. Gazetelerde yer alan isimsiz haberlerin kullanımında aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

"Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı", *Milliyet*, 21 Eylül 2012, s. 4.

11.1. Gazetelerde yer alan yazarı belli makale ve köşe yazıları için aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Murat Bardakçı, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019, s. 2.

12. Yazarı belirtilmeyen eserlerin kullanımında ise aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

Ek ve Albümler:

1. Resim, şekil ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına bir cümle ile açıklamaları yazılmalıdır. Yazılar 10 punto ve italik olmalıdır.
2. Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

Kaynakça:

1. Eserin sonunda kaynakça verilmelidir. Kaynakça eserin özelliğine arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. isimler altında gruplandırılabilir.
2. Bu bölümde önce eser sahibinin soyadı sonra adı yer almalıdır. Kaynak ili ilgili diğer bilgiler “Dipnot” başlığı altında verilen kurallara göre sıralanmalıdır.
3. Kaynakça soyadların alfabetik sıralamasına göre düzenlenmelidir.
4. Kaynakçada sadece metin içinde kullanılan veya bilgi aktarılan eserler gösterilmelidir.
5. Makalelerin ve ansiklopedi maddelerinin buldukları yayım içerisinde hangi sayfalar arasında olduğu gösterilmelidir.

Kaynakça İçin Örnekler:

- AKÜN, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 471-486.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- ÜSTÜN, Abdullah, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya’da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.
- Arşiv belgeleri dipnottaki gibi gösterilir. Belgeler türlerine göre gruplandırılarak belge numaraları verilir.
- “Katalonya’yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012.
- BARDAKÇI, Murat, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.